

БЕОГРАД

11 – 14. IX 2014.

**НАУЧНИ
САСТАНАК
СЛАВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ**

**ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И ПЕРИОДИЗАЦИЈА
РАЗВОЈА СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА**

*

**ДВА ВЕКА ОД ВУКОВЕ ПИСМЕНИЦЕ
СРПСКОГ ЈЕЗИКА**

44/1

БЕОГРАД, 2015.

МЕЂУНАРОДНИ СЛАВИСТИЧКИ ЦЕНТАР
Филолошки факултет, 11000 Београд, Студентски трг 3/1

**ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И ПЕРИОДИЗАЦИЈА
РАЗВОЈА СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА**

За издавача:

Проф. др *Драгана Мршевић-Радовић*

Редакција:

Проф. др *Јелица Јокановић-Михајлов*

Проф. др *Ана Кречмер*

Проф. др *Александар Милановић*

Проф. др *Драгана Мршевић-Радовић*

Проф. др *Живојин Станојчић*

Проф. др *Љиљана Суботић*

Проф. др *Галина Тјанко*

Рецензенти:

Проф. др *Јелица Јокановић-Михајлов*

Проф. др *Александар Милановић*

Проф. др *Драгана Мршевић-Радовић*

Проф. др *Живојин Станојчић*

Технички уредио и штампу водио:

Милан Крсмановић

Коректор:

Милан Крсмановић

Преводи резимеа са српског на руски језик:

Светлана Гољак

Овај Зборник је штампан уз помоћ Министарства просвете и науке
Републике Србије

Издавач:

Међународни славистички центар
на Филолошком факултету
Филолошки факултет, Београд,
Студентски трг 3

Рукописи се не враћају

Штампа:

ЧИГОЈА ШТАМПА
Београд, Студентски трг 13

ISBN 978-86-6153-291-7

Владислава Ж. РУЖИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 17.09.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

АКТУЕЛНОСТ БЕЛИЋЕВОГ ПОГЛЕДА НА ГЛАГОЛСКЕ ДОПУНЕ**

У првом делу овог истраживања дат је осврт на значајније резултате Белићевих лингвистичких истраживања, на основу његових радова и студија, као и на основу неколико релевантних критичких приказа његових основних теоријских поставки везаних првенствено за синтагму које су написали савременици и следбеници Белићевих идеја. У другом делу рада говори се о томе какви су домети његовог учења о синтагми били пре свега у српској лингвистици 20. века. Затим су предочени резултати новијих истраживања у српској синтакси у чијем су фокусу биле допуне глагола да би се показало како је Белићев концепт синтагме уграђен у другачије теоријско-методолошке оквире.

Кључне речи: Александар Белић, стандардни српски језик, глаголска допунска синтагма, допуне и додаци.

1. **УВОД:** КРАТАК ОСВРТ НА ЗНАЧАЈ БЕЛИЋЕВЕ ЛИНГВИСТИКЕ.
Прва и друга књига академика А. Белића *О језичкој природи и језичком развоју* са поднасловом *Лингвистичка испитивања*,¹ несумњиво најзначајнија општелингвистичка студија код Срба у 20. веку, прештампана је као први том *Изабраних дела А. Белића* под насловом *Опита лингвистика* (1998). Приређивач овог издања академик Милка Ивић² у самом предговору истиче како та књига заправо представља аутора: „У најкраћем овако: по избору визура из којих разгледа језик – несличан иностраним великанима лингвистике тога времена, а по свом ‘лингвистичком проповедању’ – антиципатор неких од потоњих виђења ствари” (1998: 6). По њеним речима, Белић је антиципирао

* vlaslo@ptt.rs

** Рад је настао на Пројекту *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (178004), који финансира Министарство науке, просвете и технолошког развоја Републике Србије (2011–2015).

¹ Прво издање прве књиге штампано је 1941, друго 1958, док је друга књига објављена 1959.

² М. Ивић је била Белићев студент и под његовим менторством урадила је докторску тезу о инструменталу и објавила ју је 1954. као монографију у издању Српске академије наука под насловом: *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој (синтаксичко-семантичка студија)*.

пре свега основне поставке Филморове теорије о дубинским падежима јер је падеже сагледавао као семантичке јединице³. Такво запажање да је Белић претеча генеративне семантике, правца у лингвистици који је настао касније, изнео је и знаменити хрватски лингвиста Радослав Катичић у свом приказу Белићевог учења о синтагми. По његовим речима, „Белић је у своју синтагматику увео не само дубинску семантичку структуру” него и имплицитно примењивао „метод трансформације”, како би објаснио „пријелаз од универзалног семантичког устројства реченице до њеног граматичког обликовања” (Катичић 1976: 179).

М. Ивић у поменутом предговору приређене књиге (1998, 6–8) помиње и друге научне доприносе свог професора потоњој лингвистици, као што је рецимо разлагање лексичких јединица на „конститутивне елементе” или пак његову поделу именица на праве и неправе, што је у основи теорије о прототипима.⁴

1.1. О даметима Белићевог учења било је много дискусија међу лингвистима средином 20. века, а у словенском свету највише пажње је изазвало његово тумачење синтагме као групе речи које су ’органски’ повезане у јединствену целину, и као такве оне се појављују, поред речи и реченице, у готово свим језицима света.⁵ Та унутрашња форма, то јединство представе, тај интерни однос или тзв. лингвистичка релација, постојала је у језику и пре него што је створен посебан језички облик, који може бити мењан или изгубљен током језичког развоја, али оно што остаје, то је та релација: „Она је од фундаменталног значаја за језик, што није форма, која може бити само привременог карактера,” наглашава Белић у свом „Писму о лингвистици” (1998: 11).⁶

1.2. Теоријско-методолошке оквири своје лингвистике сам Белић јасније је образложио у студији „О лингвистици проф. А Белића” (1949/50, 1–37), која је иницирана од његових ученика. Одатле наводим само његове констатације које се односе на значај синтагме за проучавање падежних односа, али су везане и за језички развој уопште: „Без синтагме нема зависних облика падежа ... или „најпростије посматрање облика у синтагмама даје нам јасну претставу о природи облика” (1949/50, 25). А мало даље Белић каже: „у односима речи у синтагми и реченици видим извесне врсте законитости која је условљена самом природом речи, природом њених претстава, управо природом њихова значења” ... „Како су синтагме носиоци унутрашњих односа међу речима, то се облици мењају и у зависности од промене самих гласова у

³ На то је скренула пажњу М Ивић још 1968. у Токију на Трећем међународном семинару о лингвистичкој теорији (1998: 6). Темеље генеративној семантици поставио је Ch. J. Fillmore у студији: *The case for case* (Universals in linguistic theory – E. Bach, R. T. Harms, eds. N.Y. 1968).

⁴ М. Ивић посебно осветљава допринос Белићевог учења о именицама у својој студији која је објављена 1976. у *Зборнику радова о Александру Белићу*.

⁵ Било је лингвиста, истина незнатан број, који су истицали термилошко-лингвистичку непрецизност у Белићевим излагањима или недовољно јасно дефинисање језичких појмова и појава. На изузетно позитивне одјеке његове лингвистика у ширим европским оквирима указала је М. Ивић у поменутом предговору (1998: 1–12).

⁶ То је објављено на енглеском језику, према наводима М. Ивић, у књизи *For Roman Jakobson* (The Hague 1956, 31–33).

њима и од најразличитијих односа обличких система” ... У границама истих обличких синтагма могу се развијати нова значења” (Белић 1949/50: 25). Да је значењски аспект релевантан за проучавање језичких јединица удружених у синтагме, јасно је показао Белић говорећи о развоју блиских значења различитих падежа.

1.3. Наш граматичар М. Стевановић (1988), као несумњиво највернији следбеник Белићевог учења о синтагми (постулате те теорије пренео је у своју граматику *Савремени српскохрватски језик*), истиче следеће битне ствари: да је А. Белић највише заслужан за дефинисање синтагме и сагледавање њеног значаја у проучавању језичких појава, као и за то да се схватање синтагме не ограничава само на област падежа већ и на сложене и изведене речи, па и на поједине категорије речи (нпр. личне заменице). Сем тога, треба знати да се синтагматски односи уочавају не само у флексивним језицима него и у онима где нема падежа и у којима нема ни развијених реченица (Стевановић 1988: 73–74).

1.4. За представнике генеративне граматике, посебно семантике, биле су примарне семантичке улоге падежа, док су од секундарног значаја њихови синтаксички изрази.⁷ Исти приступ у проучавању падежних односа има А. Белић, који запажа, између осталог, да и када се падежни облици сведу на само четири форме, као у грчком или немачком језику, ипак се чувају различита падежна значења, а то исто потврђују и примери синкретизма множинских падежа у нашем језику: *људима говори, са људима говори и о људима говори* (Белић 1953/4: 23).

1.5. Сумирајући овај кратак преглед Белићевог доприноса развоју српске лингвистике у прошлом веку, требало би посебно упутити на речи хрватског лингвисте Р. Катичића, забележене у *Зборнику радова о А. Белићу*: „А. Белић у Срба је развио лингвистику до завидне висине ... и за читав је учени свијет био висок ауторитет у свим питањима српскога и хрватскога језика”, а уз то и на следеће: „Колико год се, дакле, сјећали њега као учитеља српскога или хрватскога језикословља, увијек ћемо о њему морати судити и као о великом мислиоцу лингвистичке теорије” (1976: 173). За ову прилику вредна је подсећања и Катичићева тврдња „Нема двојбе да је баш у синтагматици Белић као опћи лингвист и као теоретичар језика најзнатнији и највише свој” (1976: 175).

И сасвим у складу са свим изреченим, а и оним овде непоменутиим оценама Белићевог научног доприноса развоју лингвистичке мисли код нас и у свету, први том приређених *Изабраних дела А. Белића* носи наслов *Опита лингвистика*. Своју тврдњу да је „лингвистика лингвистичка,” он објашњава укратко овако: „све појаве се морају проучавати с погледом на то како се оне манифестују у језику и са каквом тенденцијом даљег развоја” (1998: 11). Несумњива самосвојност Белићевог приступа језику, по речима Р. Бошковића,

⁷ На семантичке категорије које претходе конкретним лексичким реализацијама у реченици указали су генеративни семантичари нпр. G. Lakoff (*Toward Generative semantics*, 1978). Белић је, међутим, истакао да је још Панини, знаменити индијски граматичар, полазио од значења падежа а не од облика и по том значењском критерију систематизовао је падеже (Белић 1958: 137).

огледа се управо у његовом оригиналном погледу на развитак и природу самог језика (1998: 6).

2. О БЕЛИЋЕВОМ ПОИМАЊУ ЗАВИСНЕ СИНТАГМЕ. Белић синтагму дефинише као групу од две или више речи везаних унутрашњим јединством представе или функције.⁸ Шта значи органско јединство или повезаност две речи у једну целину, он то показује најбоље на примерима различито структурираних зависних синтагми: придев + именица, прилог + глагол, глагол + именица у акузативу или у инструменталу (Белић 1953/54: 11). За њега су зависне синтагме *двојак*: у једнима се зависним чланом открива особина што се као језички потенцијал садржи у главном члану (*атрибутске* и *прилошке*), а у другима је зависни члан саставни део појма изван њега, али с њим чини органску целину као објекат са својим глаголом или оруђе којим се врши радња, опет у јединству с том радњом (*орати плугом*). Једне зове одредбеним (детерминативним) а друге допунским, али, будући да су све детерминативног карактера, касније употребљава други термин за ове прве и зове их *описним* (придевског, прилошког типа) како би их одвојио од *допунских* (падежних) из којих се развијају оне прве (Белић 1953/4: 4–5).

2.1. Наслањајући се на резултате истраживања својих претходника, како руских тако и других европских синтагматичара, наш истакнути лингвиста Радоје Симић (1999) уводи нешто другачији приступ и нову терминологију у објашњавању тзв. описних вишечланих конструкција. Оне могу бити, као прво, организоване на принципу међуусловљености језичких јединица, па ту разликује *обавезне*, које настају допуњавањем (када управна реч својим лексичко-граматичким својствима одређује функцију зависне речи, чији је, према његовим речима, екстремни вид морфолошког обележавања – *рекција*)⁹, и *необавезне* које настају додавањем или адлокацијом (тј. дозвољеном синтагматском комбинацијом више јединица, према граматичким и лексичким правилима језика). У првима имамо падеже унутрашње детерминације, а у другима као посебном виду истог зависног односа – падеже спољашње детерминације (Симић 1999: 183).

3. ГЛАГОЛСКЕ ДОПУНСКЕ СИНТАГМЕ И ДОПУНА.¹⁰ Појам *допуне* у српску синтаксу увео је А. Белић у оквиру свог учења о синтагми. Он њу углавном поистовећује с објектом, који не мора бити, по његовим речима, исказан, откривен, објављен, већ изостављен, прећутан, латентан, јер: „У језику се ретко кад открива све оно што је условљено природом самих речи, већ само онолико колико смисао реченице захтева” (1953/54: 18). Исто тако Белић утврђује да је „друга ствар кад се глагол употреби не да се покаже реализација радње, већ да се изнесе особина каква (*он пише*, у значењу *он*

⁸ Значајно је то што је Белић *синтагму* која је дата у говору као готова језичка јединица са својим семантичким потенцијалом, супротставио *реченици* која се у моменту говора ствара. По његовим речима, једна је статика, а друга динамика (Белић 1958: 99).

⁹ Р. Симић *рекцију* дефинише као својство фокализиране (управне) речи да семантички инкорпорира другу реч и управља при том њеним обликом (1999: 180). Она је карактеристична и за именице, придеве и прилоге као управне речи. Он прави и разлику између непосредне и посредоване *рекције* (када су неправни објекти везани за неправне прелазне глаголе).

¹⁰ Падежној допунској синтагми А. Белић посвећује доста простора (1958: 96–106).

је писац) или кад глагол без објекта има сасвим друго значење” (нпр. ако „је ли свршио” значи „је ли умро”). Познато је да употреба именичке лексеме у функцији објекта може да утиче на мењање значења управне глаголске речи, али и одсуство објекта може да доведе до мењања његовог категоријалног обележја и стварања новог значења.¹¹

Допунске синтагме (типа *купио је краву, дао је новац пријатељима, орали су плугом*) Белић (1953/54: 10) објашњава овако: „за све прелазне глаголе важи да садрже у себи латентне објекте ... они су органски делови глагола чинећи са њим целину... рецимо „код глагола *дати* има два таква момента ... када се даје мора се *некоме* дати и мора се *нешто* дати ... Када се за то употребе именице (у дативу и акузативу...) ... глагол се допуњује оним што он у себи садржи као латентне, саставне делове.” Уз глагол *орати* рецимо именицом (у инструменталу) открива се латентни инструмент 'сакривен' у самом глаголу, али то оруђе може бити означено самом именицом (која није у инструменталу, нпр. *Нокти су му, орати би могао*), што се лепо показује у нефлексивним језицима (1953/54: 14). Управо његове констатације да су ти „унутрашњи моменти глаголске радње, без којих она није потпуна, оне допуне које и чине потпуност реализованог глаголског појма или органску глаголску целину” (1953/54: 15) а да могу, али не морају бити изречени, можемо повезати са основним поставкама граматике зависности да глагол као структурно средиште реченице, својим потенцијалном отвара место неопходним, обавезним номиналним и другим допунама.¹²

3.2. У руској синтакси постоји термин *управљање* којим се именује посебна врста синтагматског односа који не зависи од синтаксичке реализације глагола у реченици; тај однос се успоставља између глагола и његове падежне, објектне допуне (за која важе падежна питања), чије се форме не мењају, а прелазни глагол заједно са беспредлошким и предлошким допунама гради моделе и подмоделе управљања како је то показао руски лингвиста на примерима енглеских и руских глагола (Мухин 1987: 98–243).¹³ Често се прави разлика и између јаке и слабе реакције, које се остварују у везама глагола, правих или неправих прелазних, као управних речи и њихових именских допуна у функцији објеката.¹⁴

¹¹ О томе како долази до преплитања прелазне и непрелазне аперцепције глаголског значења врло детаљно пише И. Грицкат у својој студији, сагледавши ту појаву и са дијахроног аспекта и контрастивно (1975: 229–263).

¹² Код представника депеденцијалне немачке граматике, као што је Енгел (од кога је П. Мразовић преузела одређења и типологију допуна, применивши то на српској језичкој грађи), допуне су супкласно специфичне и предодређене, док додаци нису. Модел депеденцијалне граматике представљен је у Граматици за странце (Мразовић, Вукадиновић 1990).

¹³ То како се при одређивању прелазности глагола примењују методе трансформације (пасивизације), супституције облика допуне, па падежно питање за објектне допуне, као и метод елиминације (односно критериј обавезности, необавезности) детаљно објашњава Мухин (1987: 88–92).

¹⁴ Глаголску реакцију дефинише Гортан Премк (1977: 237): „као компоненту опште глаголске вредности која условљава могуће директне, непосредне семантичко-синтаксичке односе зависних именичких речи према глаголу као главној, управној речи у синтагми.”

3.3. У свом прилогу класификацији глаголских допунских конструкција (Петровић 1992), извршила сам типологију допуна глагола полазећи од лексикосемантичке целовитости две речи у датом споју (нпр. *настаје мрак*), структурнофункционалне нерашчлањивости дате везе и формално-категоријалног обележја зависног дела, те сам одвојила лексичке¹⁵ од *граматичких, падежних, рекцијских допуна*, чија је појава условљена значењем управних речи, а које врше одређену синтаксичку функцију у реченици.¹⁶

3.4. Позивајући се на оно што је већ утврђено у деденцијалној граматици о статусу и односу допуна и додатака, М. Алановић је предложио другачију хијерархију критерија за њихово разграничење и уједно направио дистинкцију између семантичке обавезности (односно факултативности и прагматички условљене испуствивости допуна). При томе он је у посебну прелазну групу с разлогом издвојио тзв. адјункте (прилошке, адвебијалне допуне) као обавезне, проширујуће додатке.¹⁷ Допуне су супкласноспецифичне (валентно специфичне за одређене класе глагола), формално предодређене и обавезне (према су испуствиве), док су додаци увек факултативни и испуствиви.¹⁸ Објекат је увек маркирани реченични члан (било наставачком морфемом, било предлогом или поствербалном позицијом), али када је део базичне валентности глагола онда је обавезан, а када то није онда је факултативан.¹⁹

3.5. У погледу утврђивања *обавезности* допуна и додатака руски синтаксичари су говорили о различитим аспектима тога критерија: комуникативном, семантичком и синтаксичком. Допуне су увек семантички обавезни делови потенцијала глагола, али на синтаксичком и комуникативном плану, оне могу бити испуствиве, а да се при том не мења категоријално обележје прелазности самог глагола: *Она чита; Они једу а ми гледамо. Да ли имаш кућу? Имам.* У оваквим случајевима, према тумачењу И. Грицкат, ради се о тзв. ситуационој интранзитивности, не и граматичкој (1975: 240).

Исто то потврђује Н. Арсенијевић у свом раду о транзитивно-интранзитивној концепцији глагола у српском језику: „испуштање објекатског конституента уз транзитиван глагол представља ситуациону интранзитивност

¹⁵ Према ауторима хрватске граматике, постоје *везани спојеви речи* са сузначним речима – са копулативним, неправим копулативним, фазним, модалним, перифразним глаголи и квантификаторима и њиховим лексичким допунама (Силић – Прањковић 2005: 269–270). У те лексичке допуне које чине семантичко-функционално јединство са семантички недовољно оформљеним речима спадају тзв. предикативне или предикатске допуне, као именски делови предиката, а у *Граматици српскога језика* то су именски (216) и допунски предикативи (228). Они чине тзв. лексичка језгра предиката будући да су у његовом саставу.

¹⁶ У допуне сам уврстила и адвебијалне (прилошке) и агентивне, не водећи рачуна о њиховој аспецифичности, према сам указала на битне разлике међу њима.

¹⁷ Г.А. Золотова (1973: 62) говори такође о томе да значењски потенцијал и друга категоријална обележја управног глагола имају битну улогу при успостављању различитих веза између њега као управне речи и зависне речи, што именује терминима: *управление* и *сложение*. За прве је карактеристично да се зависне именске речи појављују у одређеној везаној форми, а друге (прилошке) се остварује у слободним формама.

¹⁸ Субјекат, који се сматра глаголском допуном у теорији валентности, категоријално је неспецифична допуна и испуствив је у појединим језицима, јер су његов облик и статус у домену категоријалне рекције (Алановић 2012: 154–155).

¹⁹ У раду о предлошком објекту (Петровић 2000) за тај објекат кажем да је увек маркиран као нетипичан.

– факултативну синтаксичку појаву, док транзитивна семантика датог глагола остаје непромењена” (2012: 168–170). Уз транзитиван глагол, каже Н. Арсенијевић, „објекат је увек или експлицитан или имплицитан, додајући да с друге стране, постоје глаголи чија је семантика заснована управо на транзитивно-интранзитивној концепцији, тако да се некима од значења обухвата обавезно и објекат, а истовремено је актуелно једно или више значења која га не укључују.” У оваквим запажањима могу се препознати темељи Белићевог учења без обзира на то да ли се они тичу природе глаголских речи, падежних облика или његовог студиозног проучавања синтагматских односа.

3.6. У новије време у лингвистици су изражене тенденције да се појаве у језику објашњавају као резултати сложених когнитивних процеса, тако да се и о категорији објекта и о категорији прелазности може говорити са тог аспекта.

Нека своја запажања о томе како се у нашој спознаји света концептуализују представе о основним транзитивним радњама с инкорпорираним „објектима,” својственим човеку као свесном људском и друштвеном бићу, којима он несвесно или свесно овладава од најранијег детињства, изнела сам у једном раду (Ружић 2006). Ако су радња и њен потенцијално остварив објекат конципирани као нерашчлањени у људском искуству, као да су срасли у једну семантичку целину, нема потребе за његовим издвајањем, а, према Белићевој терминологији, „објављивањем”.²⁰ Оно што је недовољно диференцирано у нашој спознаји и(ли) садржи својеврсни квалификатив, повезано је у чврсту семантичку везу и као такво је аперципирано, на шта је још Белић давно скренуо пажњу истичући ’јединство значења, представе’ о каквом појму. Неке радње могу бити конципирани и као стања с експеријенсером, али и као радње с активним вршиоцем.

3.7. Александар Белић је језичке појаве сагледавао и из синхроне и из дијахроне перспективе, па је делове својих лингвистичких испитивања посветио и „језичком развитуку” уопште (1958) и „развитуку синтагма и њихових значења” (1958: 137–143).

Из визуре историчара језика наша истакнута лингвисткиња Ј. Грковић Мејдор објашњава како је текао развој категорије синтаксичке транзитивности и како је дошло до ширење акузатива директног објекта уз поједине групе глаголе, и то на основу резултата својих истраживања спроведених на корпусу најстаријих словенских споменика. Она, између осталог, каже да типолошки преображај језика доводи и до стварања опозиције транзитив – интранзитив, а то значи и инваријантне форме субјекта којим се исказују различите семантичке улоге ... и инваријантне форме директног објекта, који опет, представља различите семантичке улоге” ... (2007: 419). Прву такву семантичку типологију објекта у српском језику извршила је Н. Арсенијевић у својој књизи *Падежи правог објекта*, где је издвојила више семантичких

²⁰ У поглављу књиге *Проста реченица* (Пипер 2006: 505) указала сам на то да податак о објекту изостаје онда када радње обухватају опште познате предмете, тј. објекте који постоје у људском искуству као универзалне семантичке категорије.

класа глагола који везују за себе различите типове правог објеката (Арсенијевић 2012: 26–29).

4. ЗАКЉУЧЦИ. И на крају, да о језичкој природи и језичком развоју и значају синтагми за тај развој – опет проговоримо Белићевим језиком: „Организоване групе речи око субјекта и предиката дају и претставу о свима врстама речи и о свима променама којима се реч у језицима може подвргнути (Белић 1998: 473); ... цела језичка архитектура и почива на развијању односа који потичу од онога што се по природи сваког језика и сваког мишљења крије у субјекатским и предикатским деловима реченичним. Отуда је и сасвим природно што има ... много језика у којима је природа свих односа у језику синтагматска” (1998: 131).

Наведена Белићева запажања, која су, чини се, пре свега резултат његове интуитивне спознаје језичких законитости и језичког развоја, могу послужити уместо закључака овога истраживања о значају Белићевог учења о синтагматици, његовог самосвојног лингвистичког промишљања језичких појава. Додајмо и то да је неспорно Белићев концепт зависне синтагме уграђен у сва потоња, овде поменута учења о синтагматским спојевима речи, односно о рекцијским односима унутар глаголских конструкција, али је посебно значајан његов допринос у проучавању падежне проблематике, о чему овом приликом нисмо могли говорити.

ЛИТЕРАТУРА

- Алановић 2012:** М. Алановић, Допуне и додаци – између обавезности и испуствости. *Годишњак ФФ у Новом Саду*, XXXII, 145–162.
- Арсенијевић 2010:** Н. Арсенијевић, Семантика право објекта у стандардном српском језику. *Српски језик*, серија I, год. XV/1–2, 177–187.
- Арсенијевић 2012:** Н. Арсенијевић, Транзитивно-интранзитивна концепција неких глагола у српском језику. Међународни зборник радова: *Валентност речи и израза*, Нови Сад: Филозофски факултет, 163–176.
- Арсенијевић 2012:** Н. Арсенијевић, *Падежи право објекта у стандардном српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду.
- Белић 1949–1950:** А. Белић, О лингвистици А. Белића, *Јужнословенски филолог*, XVIII, 1–37.
- Белић 1953–1954:** А. Белић, О значају синтагма за развој језичких појава, *Јужнословенски филолог*, XX, 1–27.
- Белић 1958²:** А. Белић, *О језичкој природи и језичком развоју. Лингвистичка испитивања*, I књ. Београд: Нолит.
- Белић 1998:** А. Белић, *Опита лингвистика. О језичкој природи и језичком развоју*, књ. I. и II. Изабрана дела А. Белића. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Грицкат 1975, 2007:** И. Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*. Београд: Народна библиотека СР Србије.

- Грицкат 1973:** И. Грицкат, Ирена: Из проблематике прелазности српскохрватских глагола. *Јужнословенски филолог*, XXX/1–2, 297–303.
- Грковић 2007:** Ј. Грковић Мејдор, Развој синтаксичке транзитивности. *Зборник за славистику*, 71–72, 417–435.
- Золотова 1973:** Г. А. Золотова, *Очерк функционоалног синтаксиса руског*. Москва: Наука.
- Ивић 2005:** М. Ивић, *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој (Синтаксичко-семантичке студије)*. Фототипско издање. Београд: Српска академија наука и уметности, Београдска књига, Институт за српски језик САНУ.
- Ивић 1976:** М. Ивић, Актуелност Белићевог погледа на именице, *Зборник радова о Александру Белићу*, Београд: САНУ, пос. издања, књ. CDXCVIII, 159–173.
- Ивић 1998:** М. Ивић, Предговор приређивача овог издања, *Опита лингвистика. О језичкој природи и језичком развоју*, књ. I. и II. Изабрана дела А. Белића. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 5–12.
- Катић 1976:** Р. Катић, *Zabilješke uz sintagmatiku Aleksandra Belića*, *Зборник радова о Александру Белићу*, Београд: САНУ, пос. издања, књ. CDXCVIII, 173–181.
- Мухин 1987:** А. М. Мухин, *Системные отношения переходных глагольных лексем (на материале английского и русского языков)*. – Ленинград: Наука.
- Мразовић 1990:** П. Мразовић, З. Вукадиновић, *Грамматика српскохрватског језика за странце*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића – Добра вест.
- Пипер 2005:** Пипер, Антонић, Ружић, Танасић, Поповић, Тошовић: *Синтакса савременог српског језика. Проста реченица* у редакцији академика Милке Ивић. Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Нови Сад: Матица српска.
- Петровић (Ружић) 1989:** В. Петровић, К. Дудић, *Речник глагола, са граматичким и лексичким допунама*. Београд – Нови Сад – Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства – Завод за издавање уџбеника – Свјетлост.
- Петровић (Ружић) 1992:** В. Петровић, Прилог класификацији допунских адвербалних конструкција. *Зборник МС за филологију и лингвистику* XXXV/2, 115–132.
- Петровић (Ружић) 2000:** В. Петровић, О предлошком објекту у српском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLIII: 437–445.
- Премк 1977:** Д. Гортан Премк, О неким питањима двојаке глаголске реkcије. *Јужнословенски филолог*, XXXIII, 237–246.
- Pranjković 2002:** *Hrvatska skladnja. Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Ружић 2006:** В. Ружић, Исказивање типичног објекта номиналном допуном у српском језику, *Зборник радова, САНУ* [Одбор за савремени српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика*], Београд, 283–301.

- Silić – Pranjković 2005:** J. Silić, I. Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Симић 1999:** Р. Симић, *Основи синтаксе српскога језика*, Београд – Никшић: Јасен.
- Станојчић – Поповић 1992:** Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Грамматика српскога Језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Нови Сад: Завод за издавање уџбеника.
- Стевановић 1974:** М. Стевановић: Савремени српскохрватски језик (Грамматички системи и књижевнојезичка норма) II. Синтакса, Научна књига, Београд 1974.
- Стевановић 1988:** М. Стевановић, *Од Вука до Белића и даље*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Vladislava Z. Ružić

AKTUELNOST BELIĆEVOG POGLEDA NA GLAGOLSKE DOPUNE

Summary

U ovom radu autorka sagledava doprinos Belićevog učenja o zavisnoj sintagmi, posebno glagolskoj dopunskoj, odnosno domete njegove sintagmatike u potonjoj evropskoj sintaksi. Ona je ujedno pokazala kako je njegovo tumačenje dopuna ugrađeno uz izvesne modifikacije u studijama srpskih lingvista.

Миливој Б. АЛАНОВИЋ*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 24.10.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

КОНЦЕПТИ „ВЕЗЕ” И „ЗАВИСНОСТИ” У БЕЛИЋЕВОМ МОДЕЛУ УСТРОЈСТВА РЕЧЕНИЦЕ**

У овоме истраживању своју пажњу смо усмерили на Белићево схватање реченице – нарочито њенога састава и хијерархијских односа међу реченичним члановима, што нам је послужило као полазна тачка за осврт на савремене лингвистичке тенденције у опису одређених језичких феномена, и то не само у србистици, које се огледају у мањем или већем одступању од теоријских начела која је и сам А. Белић заступао и развијао.

Кључне речи: А. Белић, реченица, субјекат, предикат, зависност.

1. Увод

Реченица представља, може се слободно рећи, основну синтаксичку јединицу, при чему појам „основна” никако не значи и минимална, већ пре кључна или централна, јер како би се другачије могао разумети немачки описни термин за синтаксу – *Satzlehre* или „учење о реченици” (Енгел 2009: 15). Како реченица, иако основна или централна синтаксичка јединица, претпоставља какву сложеност а не јединичност, стога и опис њене структуре подразумева управо трагање за везама и хијерархијским односима међу реченичним члановима. Зато у овом раду настојимо да истакнемо Белићево схватање синтагматских односа у реченици – преко концепта „везе” и „зависности”, тачније односа *regens* и *gestum* – и поставимо га у контекст савремених синтаксичких теорија, посебно теорије валентности и генеративне граматике, те укажемо на неке доследности у опису језичких датости, али и оштре разлике у хијерархизацији синтаксичких јединица. Сличност са поменутиим теоријско-ме-

* milivoj.alanovic@sbb.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178004 под називом *Стандардни српски језик – синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

тодолошким системима очитује се у чињеници да се све до данас, нарочито у генеративној граматици, реченица и даље рашчлањује на именску и глаголску синтагму ($\Sigma = NP + VP$), али се ни у њој, а посебно не у теорији валентности, не говори о субјекту као централном члану реченице, већ управо о финитном глаголу у функцији предиката.¹

Осим концепата везе и зависности међу појединим реченичним деловима, у раду желимо да размотримо и питања јединства реченице и јединства њених појединачних делова, али и проблем одређивања смисаоног и граматичког центра реченице. Како бисмо успели у своме настојању, највећи део рада смо посветили систематизацији и коментарисању теоријских начела која је А. Белић изнео и формулисао у обема својим студијама под називом *О језичкој природи и језичком развоју*, обједињеним у наше време у форми једне књиге – *Општа лингвистика*, коју је приредила Милка Ивић.

2. Реченица као веза или схема

Иако А. Белић не помиње експлицитно идеју о реченичној структури, појму који је обележио лингвистику двадесетог века (што видимо и према насловима два у историји савремене лингвистике кључна дела: *Éléments de syntaxe structurale* Ј. Тенијера и *Syntactic structures* Н. Чомског), он је, савним очито, подразумева под појмом схеме, што недвосмислено доказује да његова теоријска начела полазе од претпоставке да реченични делови стоје у каквој вези, те да је реченица уређена веза речи и појмова. Да о вези међу језичким јединицама има смисла говорити, поткрепљује ставом да је језик „систем најразноврсније повезаних знакова” (Белић 1998: 311). У прилог Белићевом ставу да је веза – или конекција, како је назива Ј. Тенијер – важна за конституисање реченице иде управо тврдња самог Ј. Тенијера да је конекција обавезни конститутивни елемент реченице који повезује њене чланове, без ког, заправо, реченице не би ни било (Тенијер 1969: 12).

Важност реченице у језику, а тиме и у лингвистици, за А. Белића почива на чињеници да је она једнака исказу и да је зато најмања говорна јединица (Белић 1998: 124). Тако дефинисана, основна функција реченице је да омогући какву везу међу појмовима и њиховим особинама, нашим представама о њима у одређеном временском одсеку. Зато Белић и закључује да у реченици увек „имамо везу појмова која вреди за извесно време”, додајући да у тој вези „нема ничег обавезног, она је увек нова и слободна” (Белић 1998: 119).

Последњи Белићеви ставови заслужују посебну пажњу јер се у њима очитује једно од његових кључних програмских начела устројства реченице, а он га формулише на следећи начин: „Главно је да везе мора бити међу појмовима и да морају бити два појма јер друкчије не би могло бити везе” (Белић 1998: 120). Веза је за њега, дакле, „знак узајамности двају појмова за извесно

¹ У. Енгел наглашава да је глагол душа или срце реченице (Енгел 2009: 120).

време” (Белић 1998: 121). Како треба разумети последње ставове? Целовитост, потпуност или јединство реченице лежи управо у вези два појма, тј. њеном двојству, за које ћемо видети да је, према Белићу, њена темељна одлика. Истини за вољу, оваква подела није нова, напротив, сеже још до Аристотела (Аристотел 2007), који разликује супстанције, тј. субјекте, и предикате, који говоре о супстанцијама, тј. именују одлике које су део супстанција. Овакав однос између субјекта и предиката, преузет још од Аристотела, темељна је одлика и модела Белићеве реченице, за шта ће своје лингвистичке аргументе потражити у пореклу и развоју језичких категорија.

Иако је, како смо видели, поменута веза појмова слободна, у Белићевој реченици постоји нешто што је увек обавезно, макар само на спознајном плану, а то су њени делови – субјекат и предикат, односно субјекатска и предикатска синтагма – при чему први означава појам који „господари”, а други појам који је потчињен субјекатском појму.² У Белићевој организације реченице, примећујемо, важну кохезивну улогу игра управо обележје зависности, а оно се у основи темељи на следећем: једна јединица омогућује укључивање друге јединице у састав реченице или синтагме. Из овога би се, на основу данас прихваћене синтаксичке методологије, могло помислити да су за А. Белића кључна формална обележја датих јединица, те да управо у њима трага за узроцима зависности предиката од субјекта. Али не! Иако обрађује темељне синтаксичке категорије, А. Белићу је форма у другом плану, за њега је у реченици примарна веза појмова а не самосталних или несамосталних речи (Белић 1998: 119).³

Иако концепт зависности није до краја разрадио и применио на свим типовима синтагми и конструкција, он усваја базични однос *regens – rectum* (Белић 1998: 163), у депенденцијалној граматици преиначен у однос *регенс – депенденс* (Енгел 2009: 70), али јасно истиче да се не може говорити о истој врсти односа у именичким и глаголским синтагмама. Иако је свестан да се допунски односи морају разлучити од оних одредбених, он и једне и друге подређује детерминативном значењу (Белић 1998: 168). За Белића је, видимо, зависност средство или израз детерминације појмова, али и начин на који се устројава и реченица и синтагма.

² Овај је став и у србистици (разуме се, и кroatистици) унеколико еволуирао, па тако Љ. Поповић субјекат и предикат сматра двама главним реченичним члановима, не истичући предност ни једног ни другог члана (Станојчић / Поповић / Мићић 1989: 208–209), док П. Пипер, иако граматички центар реченице види у субјекту и предикату, управо предикате истиче као главни и обавезни део реченице (Пипер / Клајн 2013: 280, 296). Код М. Стевановића је приметна извесна недоумица у томе којем од ова два реченична члана треба дати предност, тј. централност. Наиме, док за субјекат наводи да је реченично језгро (Стевановић 1979: 23), дотле за предикат истиче да у реченици има прворазредну улогу, те да је он други главни члан реченице (Стевановић 1979: 34). С друге стране, за И. Прањковића, међутим, не постоји дилема, субјекат је непосредно зависан од предиката (Силић / Прањковић 2007: 293), што је и очекиван став код аутора који прихватају вербоцентрични модел реченичног устројства (Мразовић 2009: 525; Алановић 2011: 174).

³ У којој мери је у другој половини 20. века и дефиниција реченице претрпела значајне измене истиче и У. Енгел наводећи да се у реченичним дефиницијама с почетка века једва могао назрети глагол, док се данас цела реченица посматра као нека врста глаголске синтагме, тачније, депенденцијална конструкција са финитним глаголом на челу (Енгел 2009: 117).

У којој је мери концепт зависности универзалан, али и кључан за организацију реченице – и просте и сложене – наводи и сам Белић, тврдећи да је дефиниција зависних речи и зависних реченица, у основи, увек иста. Наиме, зависним речима се открива саставни део представе предмета, док се зависним реченицама открива саставни део реченичне целине или њених односа, тј. њима се управна реченица допуњује или ближе одређује (Белић 1998: 282). Наведено подразумева да се ни зависна реч ни зависна реченица не могу замислити без управне речи или управне реченице, при чему се та зависност може и формалним и неформалним средствима показивати (Белић 1998: 283). Последњи ставови недвосмислено указују на то да А. Белић и реченицу и сваку њену синтагму види као хијерархијски устројене структуре, у којима управни чланови омогућују увођење оних зависних, док они зависни узвратно допуњују или ближе одређују одговарајуће управне чланове.

Тако, на пример, смисао деклинације Белић види управо у указивању на самосталну или зависну употребу самосталних речи у реченици, при чему се само номинатив, као падеж субјекта, појављује у самосталној употреби или функцији у реченици (Белић 1998: 133). За Белића зависност неноминативних падежа проистиче из њихове одредбене улоге, тј. способности „откривања латентних саставних момената управне речи” (Белић 1998: 136). Зависни падежи су делови допунских синтагми, као што је то, на пример, и објекат, који је „скривен у самом значењу глагола” (Белић 1998: 145).

Осим тога, зависност се за Белића очитује и на плану употребе времена или начина, где се временско или начинско значење зависне реченице увек доводи у склад, подређује, са управним временом главне реченице (Белић 1998: 293). А када је пак реч о вези међу значењима, Белић истиче зависност нових, изведених категорија речи по значењу од речи од којих су изведене (Белић 1998: 190).

Иако се за Белића не може рећи да је депенденцијалиста, не само што глагол није истакао као центар реченице већ и што зависност посматра као облик детерминације, није несмотрено рећи да је управо преко концепта зависности успешно успоставио везу међу речима у реченици, захваљујући чему је реченицу представио као хијерархијски устројену структуру у којој се нарочито истиче њен центар, при чему све остало гравитира, непосредно или посредно, томе центру.

3. Реченица и њене синтагме

Пошто је, како смо раније рекли, за реченицу кључно двојство,⁴ пронићи у њено устројство подразумева утврдити везу између њена два обавезна саставна дела. Везу између субјекта и предиката, односно међу од-

⁴ Иако се ово двојство до данас задржало и на плану актуелног или информативног рашчлањавања реченице на тему и рему (Станојчић / Поповић / Мишић 1989: 186, 349; Силић / Прањковић 2007: 365), поједини аутори пак истичу да је двочланост само језички минимум (Ајзенберг 2013: 52), што је минимална реченична схема за језике у којима лева глаголска валенција не може остати

говарајућим синтагмама, А. Белић не налази у њиховој напоредности или равноправности, већ управо у зависности. Језичке јединице се међусобно, изричит је Белић, „одређују и допуњују” (Белић 1998: 311), што сасвим поузано илуструје да за њега постоје два типа везе која леже у основи поделе зависних, детерминативних синтаксичких јединица на одредбе и допуне. Каква је, дакле, веза између субјекта и предиката – одредбена или допунска, те ко кога одређује или допуњује?

За Белића је, категоричан је, основни реченични појам смештен у субјекту, при чему је улога предиката да о том основном појму нешто изнесе што важи у одређеном тренутку и за одређену прилику. Иако је такав субјекат једини самостални реченични део, тек у вези са предикатом, додаје Белић, настаје реченица, па зато и наглашава, позивајући се на Фортунатова, да је веза субјекта и предиката „творачки моменат у реченици” (Белић 1998: 120), те да је реч о „основним функционалним константама”, јер представљају основне услове језичког стваралаштва, насталог из потребе исказивања мисли (Белић 1998: 469). А. Белић тако негира самодовољност субјекта у реченици, али не доводи у сумњу полазни став да је надређен предикату.⁵

У Белићевом моделу устројства реченице субјекат је „средиште или основица реченице”, док предикат сматра одредбом, истина, нарочите врсте (Белић 1998: 122). Последњи Белићеви ставови недвосмислено потврђују да се у дефиницији реченице и њених интегралних делова првенствено руководи смисаоним или логичко-семантичким критеријумима. Истине за вољу, он не негира потпуно реченичну форму или форму појединих њених делова, али је за њега и таква форма увек у служби одговарајућег значења, тј. одређене смисаоне везе међу појмовима. Стога, пошто је реченица веза два појма, у њој ни не може бити више делова до два. Ако пак и постоји више речи, све у реченици одређује или један или други појам. Осим ова два дела – субјекта, или субјекатске синтагме, и предиката, или предикатске синтагме – у реченици не постоји „ништа више” (Белић 1998: 124). Ово је за Белића главна схема реченице. На овом месту не можемо а да не приметимо да се на трагу оваквих теоријских начела заснива у генеративној граматици прихваћена подела реченице на две синтагме – именску (NP) и глаголску (VP), где именску синтагму чини субјекат, док сви други реализовани елементи реченице чине глаголску синтагму на чијем је челу финитни глагол.⁶ Није, међутим, ово једина, а посебно не и најважнија, сличност са генеративном

неупражњена, као што су то енглески, немачки или француски језик (нпр. *It rains, Es regnet, Il pleut*).

⁵ Иако се од депенденцијалиста очекује приврженост вербоцентричном моделу устројства реченице, чак и у радовима насталим на трагу генеративне граматике јасно се истиче важност глагола, при чему се за њега наводи да је структурни нуклеус реченице (Ван Валин / Ла Поља 1997: 26), али и да је изузетно важан за успостављање семантичке структуре реченице (Фоли / Ван Валин 1985: 27).

⁶ Треба нагласити да се у традиционалним генеративним приступима међу овим двама синтагмама не успоставља однос зависности већ равноправности, што се види и по њиховом месту у генеративном стаблу (Ван Валин / Ла Поља 1997: 19). Ипак, чак и у приступима проистеклим из генеративне граматике истиче се да је глагол глава реченице (Беби 2009: 11)

граматиком – А. Белић је имплицитно увео трансформациони метод како би показао семантичку структуру реченице (Катичић 1976: 179).

Како Белић објашњава овај дихотомни однос у реченици? Однос између реченице и њених делова А. Белић доводи у везу са динамичношћу реченице, с једне стране, и статичношћу њених делова, с друге (Белић 1998: 123). Статичност делова реченице, тј. њених синтагми – субјекатске и предикатске, проистиче из релативне сталности онога што се њима именује или описује, док динамичност реченице проистиче из јединствености и привремености везе међу реченичним синтагмама, тачније појмовима које именују (Белић 1998: 123).

Као што ни реченицу не дефинише примарно преко њенога састава или структуре, тако ни синтагму не одређује првенствено, или само, као групу речи. Стога, Белић не негира да су синтагме групе речи, али у тим групама он посебно истиче њихово јединство, које се види и у јединствености појма или представе и у јединству функције (Белић 1998: 128, 173). Управо је јединство представе за А. Белића критеријум за разликовање простих и сложених синтагми, где последње обједињује само заједничка функција али не и јединство представе (Белић 1998: 128).

Када је реч о структури синтагми, Белић јасно истиче постојање управних и зависних делова унутар њих, при чему наводи да њихови зависни делови могу бити одредбе или допуне, где су одредбе, будући да означавају латентне особине, углавном придеви и прилози, први унутар именичких синтагми а други унутар глаголских, док су допуне, будући да значе „саставни део појма који је изван њега, али са којим дотични појам чини органску везу”, објекти и одредбе средства уз управни глагол (Белић 1998: 129). О самој природи и односу између одредбених и допунских синтагми нећемо надаље говорити, али треба истаћи да је концепт зависности Белић устоличио као један од кључних принципа устројства реченице, како на релацији субјекат – предикат тако и унутар синтагми, субјекатских и предикатских, на релацији управни члан синтагме – зависни члан синтагме. Ово не треба да нас чуди јер је зависност за Белића основно средство одређивања самосталних или управних речи, јер „зависне синтагме откривају унутрашњи језички потенцијал речи које врше службу субјекта и предиката” (Белић 1998: 131).

Како и реченицу дефинише као везу двеју представа, од којих једна одређује ону другу, Белић је и те како савестан да овако конципирана веза међу представама у реченици одговара устројству синтагме (Белић 1998: 198), али наглашава да је за синтагму кључно јединство а за реченицу двојство. Док синтагма значи јединство значења или функције, догле реченица увек значи двојство значења и двојство функција, и поред општег реченичног јединства, истиче Белић (Белић 1998: 472). Реченично јединство, Белићу толико важно, не заснива се само на смисаоној вези између појмова, већ и на зависности предиката, односно надређености субјекта.

4. Смисаона и граматичка двочланост реченице

Перспектива развоја језичких категорија за Белића је имала посебан значај при опису појединих синтаксичких категорија, што важи за успостављање коначног облика реченице какву данас имамо, али и за устаљивање односа међу њеним деловима.

Реченица је у време свога настанка и образовања речи, сматра Белић, представљала везу статичке и динамичке речи – субјекат је означавао статичку реч, док је предикат означавао динамичку реч, при чему је већ тада субјекат био полазна тачка у реченици (Белић 1998: 483). Тек је каснијом еволуцијом предикативност изгубила динамичност и значила је само реченичност – „завршени мисаони исказ” (Белић 1998: 483), што се у основи своди на везу два појма, тј. два реченична дела. Прецизније, ту мисаону целину чини веза субјекта и предиката у којој један засебан појам одређује други засебан појам (Белић 1998: 484). Међутим, целовитост реченице, за Белића, не чини само јединство њених делова – субјекта и предиката, већ, што је далеко важније, јединство по смислу (Белић 1998: 485).

Постоји оправдан разлог што се смисаоно јединство претпоставља јединству делова. Наиме, Белић признаје да се могу пронаћи примери у језику где се реченично двојство облички може изгубити, али се брани ставом да „се двојство појмова у мисаоно јединству увек подразумева, обоје је увек ту” (Белић 1998: 484). Као пример за мисаоно двојство изражено у једној речи Белић наводи примере типа *Пишем* или *Грми*, при чему истиче да „увек мора бити или стварног или условног двојства” (Белић 1998: 484).

Како треба схватити појам условног двојства? Говорећи о безличним реченицама, типа *Свиће*, Белић истиче да је ову смисаону целину немогуће разлучити на два појма, али додаје да се без везе појмова не може замислити вршење радње, иако је вршилац непознат. Белић излаз из ове ситуације налази у личној форми глагола где се преко његовог личног наставка мора именовати какав фактор који ствара глаголску радњу (Белић 1998: 487). Дакле, за њега вршилац радње мора постојати, само је непознат јер без њега ни радње не би могло бити. Као доказ да и у безличним реченицама нужно постоји вршилац радње, Белић се служи примерима из немачког и француског језика, типа *On parle* (што изводи из *Homme parle*) и *Man spricht* (од *Mann spricht*), оба са значењем „прича се, говори се” (Белић 1998: 487), који, очито је, именују људско биће као вршиоца радње а не неки фактор. Међутим, иако у српском језику не постоји одговарајући нефорички или неререференцијални субјекат као у немачком и француском, као доказ да и у безличним реченицама у нашем језику мора постојати појам на који се радња односи, Белић наводи реченице са логичким субјектом у акузативу и дативу типа *Мрзи ме* или *Тешко ми је* (Белић 1998: 488).⁷

⁷ У овом типу структура се најбоље види да је концепт синтаксичке депенденције заснован на глаголској валентности, а то значи да глагол одређује облик и број својих депенденса (Ван Валин 2001: 87).

Без обзира на доказе који објективно угрожавају начело о самосталности субјекта, Белић се доследно држи зависне функције глагола, чак и у имперсоналним реченицама, темељећи своје налазе на ставу да свака детерминативна реч има своју управну, а ако је нема, она се мора подразумевати (Белић 1998: 181). Ако се, међутим, осврнемо на горенаведене доказе и аргументе, морамо да приметимо да се Белић не осврће на немачке и француске безличне реченице типа *Es regnet* или *Il pleut*, обе са значењем „пада киша”, у којима формални субјекти показују нулту парадигматичност (Алановић 2011: 172), а глаголски наставак само овремењеност реченице, што у великој мери оспорава тврдњу да је глаголски наставак нужно сигнал постојања вршиоца радње или каквог фактора.

Утемељење за свој став да је управо субјекат центар реченице А. Белић налази у његовим морфолошким одликама, истичући међузависност функције субјекта у реченици и значења именица. Наиме, захваљујући својој самосталности, именице су речи које су предодређене за функцију субјекта. Белић, истина, не негира да то формално могу бити и друге речи, али и такве речи, категоричан је, треба схватити именички, тј. да су у улози именице, ма о којој врсти речи да се говори. Обележје самосталности именица потиче од јединства њиховога значења, функције, као и способности да означе предмете (Белић 1998: 540). Њихову комуникативну самодовољност Белић изводи из чињенице да самим поменом ових именица ствара се потпуна слика, представа или појам о предмету (Белић 1998: 540). Зато он само предметне речи, тј. именице, сматра аутосемантичким речима, док су све друге синсемантичке, јер своју потпуност стичу посредно, у вези са предметним речима (Белић 1998: 532).

Како А. Белић долази до несамосталности или зависности предиката? Иако је у природи предиката, или прирока, како га обично назива Белић, да значи какву временску везу са субјектом, за Белића је његово кључно обележје несамосталност, тако да су и све речи употребљене у његовом саставу – несамосталне (Белић 1998: 124–125). Управо зато Белић и претпоставља постојање језика без глагола, иако признаје да је глагол најбоље средство за исказивање предикатске функције (Белић 1998: 126).

Главна одлика глагола је да радњу „приписује у свом процесу другој речи као својство” (Белић 1998: 550), односно да се „као особина приписује лицу које говори” или „осталим лицима разговора” (Белић 1998: 68), при чему та веза између радње и лица увек важи „за извесно време” (Белић 1998: 78). За Белића не постоји дилема – глагол је несамостална реч јер радњу неко мора вршити, те је неодвојив од лица или предмета (Белић 1998: 552). Такав глагол означава особину живих бића или предмета, а несамосталан је јер се никада не јавља засебно од предмета (Белић 1998: 548). Као доказ за своју тврдњу Белић истиче да, када именујемо радњу, „осећамо онога и оно што га врши”, а за то даје примере типа *Пас лаје*, *Коњ рже* и сл. Овај тип примера, међутим, за поједине ауторе најбоље илуструје способност селекције самога глагола а не именице (Хелбиг 1992: 8). Наиме, сасвим је тачно да глаголи типа *блејати* претпостављају да је вршилац радње *овца*, али управо ова поје-

диност у теорији валентности представља кључни доказ да глагол изабара именицу, а не именица глагол.

Узроке за одредбену улогу глагола у систему врста речи Белић налази у настанку и развоју глагола, за које каже да су се најпре морали „атрибутски употребљавати уз именице“ (Белић 1998: 70). Глаголи су, по њему, у индоевропским језицима могли бити самостални само док се нису формирале личне заменице као засебне речи, односно све док су се глаголи као сложенице разумели као синтагме или изрази у којима се није засебно распознавало лице од глагола (Белић 1998: 73–74). Велики преокрет у језику, закључује Белић, десио се након формирања заменица као засебних речи, након чега је реченица и формално могла бити састављена из два дела, што је довело до измештања средишта, центра глаголске радње (Белић 1998: 74–75).

Белић је итекако свестан да у неким језицима глагол има самосталну употребу, али ту самосталност доводи у везу са његовим поименичавањем (Белић 1998: 550–551), чиме у непосредну везу доводи функцију и именицу као, готово, јединог носиоца те функције, те и на тај начин место глагола у систему врста речи доводи у подређен положај у односу на именице.

Иако је предикативност као способност формирања реченице превасходна улога финитног глагола, за Белића је он несамостална реч и зато се у реченици увек мора јавити у вези са каквом самосталном речју – субјектом (Белић 1998: 199). Белић, међутим, признаје да глагол у свим индоевропским језицима у системима врста речи заузима посебно место, јер у личном облику представља „целе и потпуне реченице“ (Белић 1998: 68), али категорички одбацује наслеђе у лингвистици које потиче из логике, где се нарочит значај придаје глаголу, како на истом месту вели, „због суђења и закључивања”.

5. Закључак

На основу досадашњих разматрања видимо да је за Белића реченица увек двочлана структура, без обзира на укупан број речи у њој, где је централни члан реченице субјекат. За Белића је смисао или значење увек примарно, а форма је само знак неке нове везе (Белић 1998: 195). Овакав приступ, сасвим је неспорно, утицај је Аристотелове логике где примат имају појмови наше стварности и где је језик само одраз, отисак такве стварности. Иако то не наводи овим речима, може се претпоставити да предност конкретних појмова над процесима почива на чињеници да процеса, тј. радњи и збивања, нема без њихових вршилаца или носилаца, те да се зато и сам предикат доводи у непосредну зависност од субјекта.

Овакви ставови нису у потоњим деценијама развоја лингвистике остали без одјека. Наиме у генеративној граматици је до данас опстало начело бинарности реченичне структуре, те посебности места субјекта у реченици. С друге стране, иако теорија валентности не предвиђа бинарно већ вербоцентрично устројство реченице, и у овој теорији се до данас води расправа о

посебном статусу субјекта у реченици и његовом односу интердепенденције са предикатом (Еромс 2000: 129).

Удаљавање од Белићевих (или белићевских) начела је ипак донело и неке новине у схватању односа у реченици и разликовању различитих типова зависности, а које се у првом реду темеље на формалним критеријумима.

Белић, тако, негира постојање зависности по јачини, већ прихвата само ону по врсти (Белић 1998: 474), што се у неку руку супротставља данас усвојеним ставовима о постојању јаке и слабе рекције, те и саме конгруенције као изразу зависности (Ајзенберг 1986: 53).

Иако однос зависности Белић види и унутар синтагми – атрибута од именице, прилошке одредбе и објекта од глагола (Белић 1998: 498), данас се овај однос разматра и у оквиру других синтагматских веза, нпр. у координираним и прилошким синтагмама, те предлошко-падежним конструкцијама (Енгел 2009).

Белић упорно истиче двојство или двочланост реченице, али не разматра прилошке одредбе, агентивне и предикативне допуне као реченичне чланове, што је непосредна тековина теорије валентности (Еромс 2000; Енгел 2009).

Ипак, основна Белићева начела су и до данас опстала у синтакси, а она најважнија гласе: (а) реченица је основна синтаксичка јединица; (б) предикативност је главна одлика реченице; (в) реченица има свој центар ка коме посредно или непосредно гравитирају сви други њени делови; (г) смисао синтаксичке анализе лежи у утврђивању како броја реченичних чланова, реализованих и потенцијалних, тако и односа међу њима и унутар њих; (д) реченица и њени делови имају своје значење и свој смисао, тј. представљају израз стварности о којој реферишу. Ово свакако није мало!

Без обзира на неке опаске које се тичу недостатка и недоследне употребе одговарајуће термилошке апаратуре (Катичић 1976), дело А. Белића и данас остаје узоран пример за истрајност у трагању за критеријалном утемељеношћу изнетих ставова и за доследност у спровођењу једном успостављених теоријских начела.

ЛИТЕРАТУРА

Ајзенберг 1986: Peter Eisenberg, *Grundriss der deutschen Grammatik*, Stuttgart: Metzler.

Ајзенберг 2013: Peter Eisenberg, *Der Satz. Grundriss der deutschen Grammatik, Band 2*, Stuttgart – Weimar: Verlag J. B. Metzler.

Алановић 2011: Миливој Алановић, *Каузативност – манипулативност: од концепта ка форми*, Библиотека ТЕЗЕ Д, Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду.

Аристотел 2007: Aristotel, *Metafizika*, Beograd: Paideia.

Беби 2009: Leonard H. Babby, *The Syntax of Argument Structure*, Cambridge: CUP.

- Белић 1998:** Александар Белић, *Опита лингвистика* (прир. Милка Ивић), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ван Валин 2001:** Robert D. Van Valin, Jr., *An introduction to Syntax*, Cambridge: CUP.
- Ван Валин / Ла Поља 1997:** Robert D. Van Valin, Jr., Randy J. La Polla, *Syntax: structure, meaning and function*, Cambridge: CUP.
- Енгел 2009:** Ulrich Engel, *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*, Berlin: ESV.
- Еромс 2000:** Hans-Werner Eroms, *Syntax der deutschen Sprache*, Berlin – New York: Walter der Gruyter.
- Карни 2011:** Andrew Carnie, *Modern syntax. A coursebook*, Cambridge: CUP.
- Катић 1976:** Radoslav Katičić, *Zabilješke uz sintagmatiku Aleksandra Belića, У: Зборник радова о Александру Белићу*, Београд: САНУ, 173–180.
- Мразовић 2009:** Pavica Mrazović, *Gramatika srpskog jezika za strance*, Novi Sad – Sremski Karlovci: Dobra vest – Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Пипер / Клајн 2013:** Предраг Пипер, Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Силић / Прањковић 2007:** Josip Silić, Ivo Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Станојчић / Поповић / Мицић 1989:** Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, Стеван Мицић, *Савремени српскохрватски језик и култура изражавања. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, Београд – Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства – Завод за издавање уџбеника.
- Стевановић 1979:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд: Научна књига.
- Тенијер 1969:** Lucien Tesnière, *Éléments de syntaxe structurale*, Paris: Éditions Klincksieck.
- Фоли / Ван Валин 1984:** William A. Foley, Robert D. Van Valin, Jr., *Functional syntax and universal grammar*, Cambridge: CUP.
- Хелбиг 1992:** Gerhard Helbig, *Probleme der Valenz- und Kasus-theorie*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Milivoj B. Alanović

KONZEPTE DER KONNEXION UND DER ABHÄNGIGKEIT IM MODELL
DER SATZSTRUKTUR VON ALEKSANDAR BELIĆ

Zusammenfassung

In dieser Arbeit haben wir uns vorgenommen das Modell der Satzstruktur das A. Belić erarbeitet hat im Zusammenhang mit den heutigen theoretischen Standpunkt zu bringen, und besonders aus der Sicht der generativen Grammatik und der Valenztheorie zu analysieren. Das eigentliche Resultat unserer Forschung sollte darstellen ob die theoretischen Grundlagen von A. Belić immer noch relevant seien und ob sie den heutigen theoretischen und methodologischen Kriterien unterlegen können. Darum beschäftigen wir uns mit der Satzdefinition, der Satzgliederung und der Hierarchie zwischen dem Subjekt und dem Prädikat.

Schlüsselwörter: A. Belić, Satz, Struktur, Konnexion, Abhängigkeit.

Ненад Б. ИВАНОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 15.10.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ЛЕКСИКОГРАФСКА МИСАО АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА НА ПОЧЕТКУ ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА**

У раду се, са становишта историје идеја, износи програм израде дескриптивног речника савременог језика који је Александар Белић установио на почетку 20. века. Овај програм Белић је детаљно изложио 1926. године, у обимном извештају Председништву Академије наука о дотадашњем раду на Речнику САНУ са предлогом даљих смерница за његову израду (извештај носи наслов *Српски речник књижевнога и народнога језика*). Кроз анализу главних идејних елемената овог Белићевог списка, као што су дефинисање речничког корпуса, лексикографска критика и формулисање задатака уредника речника, његова лексикографска мисао се приказује као комплексна и многоаспектуална целина, која доноси значајне иновације у дотадашњу методологију планирања и израде дескриптивних једнојезичних речника на српском културном простору.

Кључне речи: Александар Белић, српски лексикографски програм, планирање дескриптивних речника, функционална раслојеност српског језика, речничка методологија, речнички корпус.

1. Увод

1.0. У проучавању Белићевог дела више пута је констатовано да његова лингвистичка мисао, онда када је усмерена на поједине области језичке стандардизације, има програмски карактер.¹ У складу са овим, под појмом Белићеве „лексикографске мисли” у раду се подразумева лингвистички про-

*nenad.ivanovic@isj.sanu.ac.rs

** Рад је израђен у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Тако нпр. у анализи Белићевог *граматичког* и *правописног* мишљења Ж. Станојчић закључује да његово језгро чине програмски принципи (екстра- и интралингвистичког типа) који се реализују као саставни делови Белићеве граматичке и правописне методологије (Станојчић 1976: 259–261). Постојање програмског карактера појединих сегмената Белићеве мисли уочавају и други истраживачи, као нпр. Р. Катичић, који истиче синтагматику као принципску основу Белићевог тумачења језичког развоја (Катичић 1976: 175).

грам израде дескриптивног једнојезичног речника савременог књижевног, говорног и народног језика, који се формирао у прве три деценије 20. века. Језгро овог програма, заправо идејно средиште Белићеве лексикографске оријентације, садржи мисао о дескриптивном речнику као приручнику који дефинише и регулише стилско-језичку норму. Реализација ове идеје обједињује разне теме које спадају у Белићев лингвистички опус у датом периоду: однос варијаната српскохрватског језика у почетној фази његове кодификације², стандардизацију морфолошких облика речи, степеновање семантичке аутономије појединих граматичких класа (глаголских именица, присвојних придева и др.), одвајање облички идентичних а семантички и синтаксички различитих лексема, однос између синхроне и дијахроне компоненте у речничкој дефиницији, и др.

1.1. Имајући ово у виду, у раду ћемо представити главне програмске одлике Белићеве лексикографске мисли на почетку 20. века кроз њихову генезу у појединачним теоријско-методолошким сегментима.

2. Извор лексикографске мисли А. Белића, њена форма и карактер

2.0. Своје главне тезе и аргументе који се тичу лексикографије Белић је изложио 1926. године у свом великом спису (од 126 куцаних страна) под насловом *Српски речник књижевнога и народнога језика*. Спис је остао необјављен, и стога непознат широј јавности; један његов примерак се чува у Белићевој оставштини у Архиву Академије наука (Белић 1926).

2.1. По својој *форми*, спис о коме је реч представља извештај Председништву Академије о раду у Лексикографском одсеку од 1901. до 1920. године, као и прогнозу правца даље израде Академијиног речника коју је Белић уобличио у времену од 1921. до 1926. године.³ Са друге стране, по свом *карактеру*, Белићев извештај презентује *модел савременог језика* који је прилагођен перспективи савременог дескриптивног лексикографа. Преглед тема које се у њему обрађују открива да Белићеви ставови о лексикографији представљају синтезу стандардолошких, прагматичких и лингвистичких знања која је аутор развијао у додиру са језичком грађом, као и са културно-социолошким и политичким идејама свога времена.

2.2. И поред великог значаја овог списка за формирање Белићеве лингвистичке мисли у целини, у науци је о њему до сада мало речено. Поред самог Белића, који се на више места позива на свој извештај када говори о

² О значењу и природи појма „варијанта” у склопу Белићеве лексикографске мисли в. т. 3.1.2.–3.1.3. овог рада.

³ О хронологији овог Белићевог списка в. извештаје Лексикографског одсека у *Годишњацама Академије* за 1921. и 1927. годину, у којима се спомињу мотиви за његов настанак (ГА 1922: 225), односно околности предаје у Академији (ГА 1928: 110). В. још и одељак посвећен Речнику САНУ у оквиру чланка „Академија” у *Енциклопедији Југославије*, у коме А. Белић напомиње да је извештај завршен 1926. године (Белић 1953: 40).

савременој лексикографији (Белић [1937] 1999: 129; 1953: 40; 1959: XVII), његово постојање помиње још само И. Грицкат (1988: 9 и фусн. 2; 1993: 10). Околностима настанка Белићевог извештаја, његовом садржају и значају за развој савремене српске лексикографске мисли посвећен је значајан део наше докторске тезе (Ивановић 2013: 85–107).

3. Програмске одлике лексикографске мисли А. Белића

3.0. По *природи идеја* које су у њему изложене, спис *Српски речник књижевнога и народнога језика* се може поделити у три целине, које репрезентују три аспекта Белићеве лексикографске мисли. Прва целина за предмет има *дефинисање речничког корпуса* кроз питање унутрашње кохезије језика који га представља. Друга целина посвећена је *лексикографској критици* као промишљању проблема речничке обраде у светлу анализе *Огледне свеске* Момчила Иванића из 1913. године. Коначно, трећи део Белићевог списка дефинише *уредничке задатке* у фазама профилисања речничке грађе и речничког текста.

У делу који следи рећи ћемо нешто више о свакој од ове три целине.

3.1. Дефинисање речничког корпуса

3.1.0. Једно од најважнијих програмских питања за Белића као лексикографа представља дефинисање корпуса савременог стандардног језика. Ово питање, за њега, истовремено рефлектује и проблем одређења самог језичког стандарда. „Питање о обиму грађе и из народног и из књижевног језика нашег једно је од најважнијих за овај речник. Од тога зависи не само шта ће се скупљати, него какав ће се карактер дати у овом правцу овом целом послу” – каже он (Белић 1926: 5).

Због великог утицаја овог питања на природу Академијиног речника Белић га програмски заснива на два становишта: *идеолошком*, које је задужено за успостављање концепције речничког корпуса, и *прагматичком*, које је задужено за реализацију послова који прате његово формирање.

3.1.1. Основ *идеолошког* становишта чини историјски мотивисано уверење о јединственом језику Срба и Хрвата, које је Белић формирао нешто раније, у књизи *Србија и јужнословенско питање*.⁴ У тој равни, он предлаже детаљну ексцерпцију хрватских књижевника (или „латиничних дела наше књижевности”), чиме би се речничка грађа заокружила тако да одражава актуелно језичко стање.

⁴ „[То да] ... назив хрватски значи и српски, и обрнуто, потврђује [се] и при микроскопској научној анализи. ... Како штокавским дијалектом говоре и Хрвати и Срби, а чакавским само Хрвати, то ја називом српскохрватски језик не означајем штокавско-чакавске дијалекте него један језик по пореклу, чијим данашњим дијалектима говоре они који се називају Србима и Хрватима” (Белић 1915: 15).

3.1.2. Са друге стране, Белићево *прагматичко* становиште засновано је на свести о подели српскохрватског језика на две „варијанте”, источну и западну⁵, као и на сазнању да су оне у другој половини 19. века имале неједнак развојни пут. „Ми несумњиво имамо један народни и један књижевни језик – каже он – али подвојеност политичка учинила је да књижевни језик на западу добије боју тамошњих народних дијалеката и, у једно време, *свој правац развртка*, док је књижевни језик у источној половини ишао *својим развртком*, држећи се, у главном, традиција Вукових и Даничићевих. Али и поред тога што је на западу било доста лутања (хтело се узимати много из старих књижевности, из свих дијалеката, нарочито се гледало да се туђе речи избаце, па биле оне и дубоко укорене у народном језику и сл.) ипак *што се више приближавамо данашњем времену све је већа тежња да се њихов језик приближи Вукову и Даничићеву*” (Белић 1926: 27–28, истакао: Н. И.). Прагматичка свест о неједнаком статусу варијанти српскохрватског језика на почетку 20. века код Белића је нарочито присутна у (негативно интонираном) сазнању да су се оне могле развијати и независно једна од друге: „Замислимо да је остварено оно што се замишљало у некадашњем уређивачком одбору овог речника, да су изостављена сва дела штампана на западу нашег народа. Подвојенство у нашој књижевности било би несумњив резултат тога ускога погледа. Хрвати би саставили речник свога књижевног језика, и оно што треба да се састави и приближава – почело би да се раставља све више” (Белић 1926: 27).

Прагматичко становиште које Белић уводи у дефиницију корпуса сведочи о томе да се његов став о јединственом српскохрватском језику коригује сазнањем о „два правца развртка” тог језика. Поменуто сазнање мотивисано је уочавањем несиметрије у нормативном статусу „источне” и „западне” варијанте. Ова несиметрија је нарочито видљива у актуелном тренутку, у коме, како Белић констатује, оно „што је добило право грађанства у књижевном језику западне половине нашег народа ... налази на толико негодовање код продужавалаца Караџићевих и Даничићевих традиција” (Белић 1926: 29) – мада је код њега уочљиво настојање да судови такве врсте остану неутрални.⁶

3.1.3. Имајући ово у виду, Белић као један од важних задатака речника поставља уређење односа између источне и западне варијанте према заједничким нормативним принципима. „У том правцу је један од врло значајних задатака овог речника: да изнесе пред наш народ све што се налази у нашем књижевном језику, да покаже шта одговара духу нашег народног језика, а шта не одговара ... Такав речник постаће извор за многобројна проучавања нашег књижевног језика” (Белић 1926: 30). Из Белићевих опрезно изнетих ставова о овом питању може се закључити да тај регулаторни процес треба засновати на Вук-Даничићевој норми као основи стандарда

⁵ У овом раду, појам „варијанте” користимо у значењу „језичких специфичности” појединих области штокавског наречја којима је заједнички Вуков принцип стандардизације књижевног језика на народној основи. Према томе, он нема исту природу као термин „књижевнојезичка варијанта” који ће постати актуелан у српској лингвистици друге половине 20. века.

⁶ „Негодовања има на обема странама. Није све добро, разумно и у духу нашег народног језика што се увукло и у језик источне половине, исто онако као што није рђаво све оно што је у западној половини друкчије него код нас” (Белић 1926: 29).

српског књижевног језика. „Познато је да код хрватских писаца има много извештаченог, ненародног, рђаво скованог и неправилног ... све то, у колико се налази у књижевном језику, мора ући у речник нашег књижевног језика; али у речнику мора бити показано да не ваља, ако је заиста тако. Јер за наш књижевни језик ... биће много корисније да се у његову речнику покаже да нешто не ваља него да се остави да се и даље употребљава у књижевном језику, и да се о томе ништа у речнику не говори” (Белић 1926: 12). У овом контексту, Белићева представа лексикографског нормирања креће се између *рестриktivне нормe* као свођења аутономних варијанти на један заједнички (Вук-Даничићев) образац, и *флексибилне нормe* као неутралног указивања на међусобне односе и утицаје територијалних варијанти на заједнички стандард – мада је имплицитно ближа овом првом појму.

3.1.4. Други аспект Белићеве дефиниције корпуса, коме је у овом спису посвећено највише простора (стр. 30–112), јесте питање који лексикографски ресурси најбоље репрезентују језичку целину. У одговору на њега, Белић је извео обимну класификацију речничких извора која је обухватила три главна типа грађе: штампана дела (књижевна и стручна издања), збирке речи и периодике. На плану поделе на регистре ова класификација одговара трима функционалним слојевима: савременом књижевном језику, савременом народном, и „журналистичком језику”, или, како га Белић још назива, „живи, разговорни језик ... у моментаном стварању” (Белић 1926: 50). За Белићеву програмску мисао увођење појма „живи језик” (на супрот „књижевном језику”) важно је, јер му омогућава да *савременост* језика посматра као двојно организовану целину. Тако под савременим *књижевним* језиком Белић подразумева језик у синхронизационој актуелности, као колективно остварење књижевне, стручне и уопште културне јавности. Са друге стране, под савременим *живим* језиком он подразумева језик у комуникативној актуелности, као индивидуализовано остварење појединца. Стога су и начела организације ових идиoma различита. Састав књижевног језика Белић посматра као скуп жанровских типова (нпр. „поезија”, „религија”, „привреда”, „војне ствари” и сл., укупно 39 типова у 27 група) који представљају видове културно-диференцијалне употребе језика у књижевним и стручним делима. Са друге стране, састав „живог језика” почива на начелу стилске диференцијације, и стога се извори овог језика по Белићу најпре могу наћи у друштвено и политички ангажованој штампи, међу публицистима који имају „снажан” или „апстрактан стил” (Пера Тодоровић, Свет. Симић, Ј. Ђорђевић и др.)⁷ (Белић 1926: 49), што корелира са савременом дефиницијом *живог језика* као објекта динамике језичке личности (исп. Ристић 2012: 11).⁸

⁷ „Живи, разговорни језик нигде се, у моментаном стварању, тако добро не огледа као у дневној и повременој штампи. Само из те грађе не треба узимати све него што је за њу нарочито карактеристично. Овоме би се додале и стенографске белешке Скупштине и сличан материјал овоме у западном делу нашег народа” (Белић 1926: 50. На стр. 50–61 следи списак аутора из часописа и дневних листова који служе као извор овог типа грађе).

⁸ За Белићеву схватање речника као нормативног приручника нарочито је важно то што се „књижевни језик” третира као идиом који спада у оквир прескриптивне (граматичке) нормe; док „народни” и „живи језик” не подлежу овим ограничењима (исп. Белић 1926: 84).

3.2. Лексикографска критика

3.2.0. Друга целина Белићевог списка посвећена је лексикографској критици. У његовој интерпретацији, критика полази од захтева да се феноменолошки метод изношења језичких факата, својствен лексикографији краја 19. века, замени методом њихове анализе која се изграђује кроз однос између реалног аспекта језика и теоријске мисли о његовој категоријалној природи. У том контексту, Белић је своју критику формулисао кроз анализу лексикографских поступака у *Огледној свесци* М. Иванића (Иванић 1913).

3.2.1. У том духу треба посматрати нпр. Белићеву критику обраде глаголских именица у *Огледној свесци*. Замерајући Иванићу што је овај тип лексике дефинисао формулацијама „име делу” или „име радњи које је садржано у глаголу”, Белић истиче да је уместо тога било боље рећи само „акција” или „радња”, пошто та формулација даје глаголским именицама више семантичке аутономије у односу на глагол. И предлог даље класификације гл. именица по значењима антиципира његове касније теоријске ставове о овом типу лексике, као што је значај допунских синтагми за „откривање” латентних значења управне речи. Тако би се нпр. код именице *владање* морао раздвојити комплекс мотивисан допунама у инструменталу (*владање над вољом и умом противника, владање над самим собом*) од комплекса мотивисаног допунама у генитиву (*владање реда*), који, по Белићу, „значи трајање више него владање” (Белић 1926: 13–14; Иванић 1913: 23–24).

3.2.2. Белићев захтев да се референцијалност лексема веже за спољашње, прагматичке оквири видљив је и на другим местима, нпр. при анализи Иванићеве обраде присвојних и односних придева. Побијајући Иванићево одређење придева *владачки* као „адјектива присвојног”, Белић тврди да он у синтагмама *владачки двор* (~ *племе*, ~ *чиновник*, ~ *добро* и сл.) има и квалитативно значење. Аналогно овоме, придев *борбен* по Белићу се семантички удаљава од именице *борба* (Иванић у обради наводи да је за њу овај придев „везан својим значењем”), и поред односног значења (нпр. у синт. *борбени stroj*, ~ *поредак*, ~ *задатак* и сл.) развија и описно значење „који је жива, немирна духа” (Белић 1926: 13; Иванић 1913: 12–13, 22). Оба изложена примера наводе на закључак да Белић посматра придевско значење као контекстуално условљену категорију, која не разграничава јасно своје функције (присвојну и односну са једне, и описну са друге стране), већ се реализује у њиховом континуитету, зависно од концептуалног значења синтагми у којима долази до изражаја.

3.2.3. У Белићевој лексикографској критици приметно је настојање да међу критеријуме за семантичку анализу уврсти порекло категорија и њихову употребу у историјском развоју књижевног језика. Вођен овим, он замера што нпр. код глагола *борити* није обрађен само рефлексиван облик који је инхерентан поменутом развоју; аналогно овом, требало је истаћи да транзитивна употреба гл. *борити* (као у пр. *борити некога*) има „ненародни карактер” (Белић 1926: 11, 14; Иванић 1913: 13–15).

3.2.4. Сви наведени примери говоре о томе да Белић замишља речничку обраду најпре као продужетак теоријског рада у лингвистици. У његовој представи, поступци у обради долазе као саставни део промишљања језика у областима граматичке теорије, историјске семантике, категоријалне семантике итд., и представљају формализацију тих промишљања на разним нивоима речничког описа. Будући да таква позиција имплицира речник научног типа, који уважава различите слојеве дијахроног развоја савременог језика при конституисању књижевнојезичке норме, она се није одржала у савременој речничкој пракси. Стога готово ни једно Белићево решење које је предложено на овом месту није реализовано у објављеним томовима Речника САНУ.⁹

3.3. Уреднички задаци

3.3.0. Трећа целина Белићевог списка посвећена је уређивачким пословима на речнику. На основу одређења појма савременог стандардног језика и анализе лексикографског рада са теоријских позиција, Белић дефинише послове уредника у две фазе. То су: *унутрашње уређење грађе*, које подразумева профилисање речничког корпуса; и *уређење речничке концепције*, која обухвата профилисање функције речника и његове намене у друштву.

3.3.1. Полазећи од идеје да целокупна грађа мора бити уређена према јединственим принципима, Белић захтева да се међу ове принципе, поред семантичке, уврсте и синтаксичка и фразеолошка (заправо идиоматска) компонента лексике коју, како сматра, мора показивати сваки речник. Према њему, једна од највећих Иванићевих погрешака је у томе што је у *Огледу* занемарио јединство ове три компоненте (Белић 1926: 115).

3.3.2. Посматрање речничке обраде кроз јединство семантичког (семиолошког), синтаксичког и идиоматског аспекта лексичке анализе упућује на то да решење за уређеност грађе Белић не види у простом попуњавању фонда лексике, већ у бољој организацији синтагматског контекста њене употребе. И заиста, наводећи примере „пропуштених речи” у грађи ексцерпираној до 1921. године он заправо потцртава недостатак синтагми¹⁰ чију контекстуализацију сматра карактеристичном за стил појединих аутора (за ово истицање карактеристична је констатација да су код тих аутора „бележене ... обичне речи, а ниједна фраза”). Тако, на пример, Белић истиче да из романа *Ђакон Богородичине цркве* И. Секулић нису ексцерпирани синтагматски спојеви *док су басови рикали, да је Ана често узмакла* и сл.; из приповетке *Кроз мећаву* П. Кочића синтагме *најзгоднији домаћин, да сеире кршино и бијело благо* и сл.; из дела И. Андрића синтагме *плануло свјетло, живот о*

⁹ У овом контексту треба разумети и констатацију С. Марковића да је Уређивачки одбор Речника САНУ, почев од слова В, одступио од Белићевих решења при акцентовању страних речи код којих је непренесени акценат још увек жива категорија (Марковић 1976: 308). Такво одступање значило је, у првом реду, одустајање од дијахроничких принципа у конституисању акценатске норме (које је заступао Белић) у корист оних који су мотивисани затеченим језичким стањем.

¹⁰ Појам „синтагме” овде се узима у смислу како га схвата Белић, као „група” речи која изражава јединство значења и функције појма у исказу (исп. Белић 1954: 16–21).

туђем хлебу и сл.; из драма Војислава М. Јовановића синтагме *извијено тело*, у *блаженом заносу* итд. (Белић 1926: 116, подвлачење ауторово).

3.3.3. Белићев предлог о унутрашњем уређењу грађе открива његове погледе на синтагму као семантичку структуру која одражава специфичност језичке и стилске компетенције аутора књижевног језика. Према његовом мишљењу, смисао речничког корпуса је у томе да поброји све синтагматске реализације лексема карактеристичне за писце који се ексцерпирају за речник – што одговара Белићевим стилистичким погледима (како их је дефинисао М. Ковачевић): о језику као општедруштвеном ентитету сачињеном од појединачних творевина генерализованих имитацијом колектива (Ковачевић 2014: 31). За Белићеву лексикографску мисао карактеристичан је смер којим се ови погледи реализују: док се у профилисању речничког корпуса полази од појединачног ка општем, у сагледавању речничке целине као скупа свих контекстуалних реализација лексема креће се од општег ка појединачном.

3.3.4. Други аспект профилисања речничког корпуса везан је за уређење грађе при њеном груписању под успостављеним одредницама (или „основним речима”). Анализирајући прикупљени речнички материјал, Белић истиче потребу да се у овом смислу он уреди према јединственим класификационим принципима, који подразумевају да ексцерптори поседују стручна знања из домена морфологије, синтаксе и семантике. На тај начин би се избегле бројне грешке које се јављају у грађи, нпр. груписање придева или именица под глаголском одредницом (*неодрасли* под *одрасти*); именица под придевском одредницом (*пирлитана* (*пушка*) под *перлитан*); колебање у морфолошкој и обличкој парадигми (им. *чавље* наведена под *чавал*; постојање две засебне групе примера под одр. *очи* и *око*; постојање две прид. одр.: *свуколики* и *свиколики*); мешање регистара (навођење им. *опхо(ж)деније* под одр. *опхођење*); неуређеност синтагматских одредница (*врзино коло*, *здрава Марија*, *испустити душу*), и сл. (Белић 1926: 113–114). Из изложених примера је видљиво да већина „грешака” које Белић истиче спада не само у област техничког уређења грађе већ и у домен актуелних тешкоћа при успостављању одреднице у савременој лексикографској пракси (исп. Николић 2014: 62, 64–65). У том контексту, он настоји да уведе правила ексцерпције која се заснивају на идентификацији лексема као делова категоријалних комплекса у којима је граматичка дефиниција надређена семантичкој. Такве природе је и (само на први поглед узгредна) опсервација да се примери за облик 3. л. през. гл. *јесам/бити* налазе под *јесам* и *бити*: захтев да се они обједине под једном одредницом представља Белићев одговор на питање (у коме, поред лингвиста, у то време равноправно учествују и логичари и филозофи језика): има ли довољно разлога да се глаголи *јесам* (*esse*) и *бити* (*habere*) сматрају засебним лексемама у егзистенцијалној употреби – или не (уп. Corin 1997 и тамо нав. литературу).

3.3.5. На основу свега изреченог Белић, на крају свог списка, дефинише концепцију Академијиног речника као ризнице „свих речи које су се одомаћиле у књижевном језику нашем нове епохе” (Белић 1926: 120). Из претходног је јасно да под појмом „речи” Белић посматра лексему и као основу система

лексичко-граматичке норме, и као део стилског израза појединца. Отуда он од речника тражи да одреди нормативни, функционални, категоријални и др. статус лексема, али и да пружи слику о њиховој индивидуалној употреби у културно-стилском контексту: „Овај речник ... треба да нам, својим обрађивањем употребе неке речи код књижевника и у народу, покаже колико је која реч у употреби и код којих писаца. ... Речник савременог књижевног језика мора бити збирка речи наших књижевних дела у којој ћемо наћи њихова значења. Он нам мора помоћи ... да разумемо дело наших писаца” (Белић 1926: 121; подвлачење ауторово).

4. Закључак

4.0. Један од најзначајнијих теоретичара српске лексикографије, Александар Белић је својим лексикографским програмом на почетку 20. века унео бројне и значајне новине у дотадашњу методологију израде описних речника. Интерпретиран као скуп идеја и ставова о улози лексикографије у књижевној и уопште културној заједници, његов програм у овом домену има *реформски карактер*. О томе сведочи чињеница да се Белићева лексикографска мисао може у целини представити кроз три основна начела која чине аналитички оквир реформских програма: *аргументовано опредељење за један систем књижевнојезичке норме* и њено спровођење у речничком корпусу, *критику постојеће речничке праксе*, и *предлог нових решења* на плану уређења грађе и њене обраде (према: Поповић 1988: 265–266).

4.1. На концепцијском плану, Белићев програм лексикографске реформе доноси вишедимензионалност у приступу језику, било да се ради о функционалним поделама тог језика на варијанте, било да је реч о дефинисању његових идиоматских слојева. Са друге стране, на методолошком плану код Белића први пут налазимо јасно формулисан захтев за аналитичком систематизацијом обраде, као и захтев за уређењем речничке грађе према квалитативном, стилистичком принципу.

4.2. Овим аспектима, који су у спису *Српски речник књижевнога и народнога језика* стављени у службу активне лексикографске критике, Белићева мисао (и поред идеја које су још у превирању) издваја се као самосвојна и аутентична целина у развоју српске дескриптивне лексикографије на почетку 20. века.

ИЗВОР

Белић 1926: Александар Белић, *Српски речник књижевнога и народнога језика*. Рукопис. Архив САНУ (АБ–III–1164/п–1).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1915:** Александар Белић, *Србија и јужнословенско питање*, штампано као рукопис, Ниш: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Белић [1937] 1999:** Александар Белић, Речник народног књижевног језика, у: *Српска академија наука и уметности*, Изабрана дела V (*Из историје установа*), Београд: Завод за уџбенике, 124–132.
- Белић 1953:** Александар Белић, Речник Српске академије наука, део одреднице „Академија”, у: *Енциклопедија Југославије*, том I, Загреб: Југославенски лексикографски завод, 39–40.
- Белић 1954:** Александар Белић, О значају синтагма за развитак језичких појава, *Јужнословенски филолог XX*, Београд, 1–27.
- Белић 1959:** Александар Белић, Увод (у први том Речника САНУ), *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, књ. I. Београд: САНУ, VII–XXVI.
- ГА 1922, 1927:** *Српска краљевска академија. Годишњак*, књ. XXX и XXXVI. Београд: СКА.
- Грицкат 1988:** Ирена Грицкат Радуловић, Речник Српске академије наука и уметности – почеци, лик перспективе, *Глас САНУ*, CCCLII (књ. 13 Одељења језика и књижевности), Београд: САНУ, 25–40.
- Грицкат 1993:** Ирена Грицкат Радуловић, Стогодишњица лексикографског рада при Српској академији наука и уметности. *Сто година лексикографског рада у САНУ*. Београд: САНУ, 5–13.
- Иванић 1913:** Момчило Иванић, *Огледно издање бр. 1. Српски речник књижевног и народног језика по материјалу Лексикографског одсека Српске Краљ. Академије*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Ивановић 2013:** Ненад Ивановић, *Речник САНУ и његова улога у лексичкој стандардизацији српског језика (са историјског и лексикографског аспекта)*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду.
- Катичић 1976:** Радослав Катичић, Забиљешке уз синтагматику Александра Белића, у: *Зборник радова о Александру Белићу*, Београд: САНУ, 173–180.
- Ковачевић 2014:** Милош Ковачевић, Међуоднос Белићеве и Ивићеве књиге у колу Српске књижевне задруге с обзиром на њихов значај у историји и култури српског језика, у: *Српски језик у огледалу Српске књижевне задруге*, Београд: СКЗ, 11–40.
- Согин 1997:** Ендру Корин, О синтакси егзистенцијалног *habere* (*има*) у српском језику, *Научни састанак слависта у Вукове дане 26/2*, Београд: МСЦ, 45–60.
- Марковић 1976:** Светозар Марковић, Став А. Белића у вези с акцентом страних ријечи у Речнику САНУ, у: *Зборник радова о Александру Белићу*, Београд: САНУ, 305–309.
- Николић 2014:** Мирослав Николић, Утврђивање одреднице у српској лексикографији, *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси*, ко-

лективна монографија, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 61–68.

Поповић 1988: Љубомир Поповић, Вуков програм књижевнојезичке реформе (у поређењу са Доситејевим), *Научни састанак слависта у Вукове дане 17/1*, Београд: МСЦ, 265–278.

Ристић 2012: Стана Ристић, Израда нормативног речника савременог српског језика, *Научни састанак слависта у Вукове дане 41/1*, Београд: МСЦ, 5–17.

Станојчић 1976: Живојин Станојчић, Граматичко мишљење Александра Белића и правопис српскохрватскога књижевног језика, у: *Зборник радова о Александру Белићу*, Београд: САНУ, 259–279.

Nenad B. Ivanović

LEXICOGRAPHICAL IDEAS OF ALEKSANDAR BELIĆ AT THE BEGINNING
OF THE TWENTIETH CENTURY

Summary

The 1920s are the critical time period for the growth of Aleksandar Belić's lexicographical thought. During this period Belić had finished a voluminous manuscript entitled *Serbian dictionary of literary and vernacular language* (a report submitted to the Serbian Academy of Sciences and Arts about the work on the Dictionary of the Serbian Academy from 1901 to 1926), in which he defined the main aspects of his lexicographical thought: establishing a model of contemporary language and structuring the dictionary corpus, constructing the methodology of lexicographical definition, building the inner organization of lexical material, managing the work on the dictionary, etc.

With all this in view, this paper analyzes the main components of Belić's manuscript and defines their position in the continuity of lexicographical programmes of the 19th and 20th centuries. Apart from offering an insight into important archive material on A. Belić, this paper's significance lies also in presenting his lexicographical ideas as part of general trends in Serbian and European linguistic science at the beginning of the twentieth century.

Марина Љ. СПАСОЈЕВИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 25.10.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

АЛЕКСАНДАР БЕЛИЋ КАО ПОКРЕТАЧ ЛИНГВИСТИЧКЕ ПЕРИОДИКЕ НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА **

У раду се указује на улогу Александра Белића у покретању и оформљивању концепције лингвистичких часописа у првим деценијама XX века и значај ових часописа за развој науке о језику. У складу са правцима и интересовањима у словенској и светској филологији и лингвистици и потребама у домаћој науци о језику, Белић је, као истакнути лингвиста и универзитетски професор који је образовање стекао у славистичким центрима у Одеси, Москви и Лајпцигу, покренуо часописе *Српски дијалектолошки зборник* (1905), затим, заједно са Љубомиром Стојановићем, *Јужнословенски филолог* (1913) и *Наш језик* (1932) и био њихов главни уредник до краја живота (1960). Ови часописи су данас део издавачке делатности САНУ и њеног Института за српски језик. Покретањем *Српског дијалектолошког зборника* и објављивањем студије Дијалекти источне и јужне Србије, А. Белић је отворио пут проучавању српских народних говора, и то најпре оних архаичнијих. *Јужнословенски филолог*, тада одређен као *повремени спис за јужнословенску филологију*, имао је много разуђенију тематску концепцију. У њему су објављивани радови са општелингвистичком, упоредно-историјском, општефилолошком проблематиком, потом дијалектолошка истраживања, резултати проучавања српског језика у развојној и актуелној перспективи, те и студије везане за друге словенске језике, али и радови из области историје књижевности, версификације и сл. Већ од првог броја, овај часопис доноси библиографске белешке и критике, а формирањем засебне рубрике постаје важан чинилац у настајању и неговању лингвистичке библиографије. Часопис *Наш језик* посвећен је проблемима савременог српског књижевног језика, у почетку са нагласком на разматрању практичних питања језичке норме и језичке културе, а касније и теоријских.

Кључне речи: Александар Белић, лингвистичка периодика, *Српски дијалектолошки зборник*, *Јужнословенски филолог*, *Наш језик*

1. Александар Белић (1876–1960),¹ истакнути лингвиста и универзитетски професор, члан Српске краљевске академије, потоње Српске академије

* marina.spasojevic@isj.sanu.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ О школовању, научном изграђивању и деловању Александра Белића веома исцрпно је писао М. Стевановић (1976: 3–50); о његовој научној, наставничкој, академској и културној делат-

наука и уметности и бројних иностраних академија (свих словенских и Данске краљевске академије), почасни доктор Прашког, Глазговског и Московског универзитета, своје образовање започео је у Београду, а проширивао и усавршавао у славистичким центрима у Одеси, Москви и Лајпцигу. По завршеној гимназији, уписује Филолошко-историјски одсек на Великој школи у Београду 1894/95. године, где га је за област филологије определила личност истакнутог професора Љубомира Стојановића. Студије наставља у Одеси, а потом у Москви и враћа се у Београд 1899. године након положеног завршног испита. Министарство просвете га поставља за доцента словенске филологије на Великој школи 1899/90. године, а одбија његову молбу за наставак школовања у Немачкој. Ипак, Љубомир Стојановић је издејствовао да Белић оде те године у Лајпциг, где је завршио докторску тезу 1900. и по повратку предавао као доцент на Великој школи 1900/01. године. У звању ванредног професора предаје од 1901. године, а од 1919. у звању редовног професора. Држао је предавања из словенске филологије на бројним светским универзитетима. Године 1905. бива изабран за ванредног, а 1906. за редовног члана Српске краљевске академије.

1.1. Белићево учење о језику, које га сврстава у лингвисте светског гласа, до данас је остало актуелно и са историјско-лингвистичке и теоријске стране.² Иако га Милка Ивић (2001: 138) одређује као слависту који се формирао на основама Фортунатовљевог учења и младограматичарских постулата, она истиче његову оригиналност у сагледавању језичких појава и примену теорије синтагматике, са нагласком на служби речи и посматрању језичких чињеница у саодносу њиховог значења, функције и облика. Самосталност и самосвојност Белићевог учења можда најбоље исказује његов ученик Радосав Бошковић (2000: 54) када каже да се Белић не може сврстати ни у једну школу: „он је сам школа”, „он има свој правац”, а његова особеност, према мишљењу овог лингвисте, лежи у његовом методу.

1.2. Поред великог доприноса лингвистичкој теорији – општој лингвистици, упоредној граматици, синхроном и дијахроном проучавању српског језика, Александар Белић је у развоју србистике учествовао и као оснивач и покретач лингвистичке периодике и као иницијатор и организатор друштава и пројеката посвећених изучавању и неговању српског језика, те је и на тај начин имао удела у усмеравању лингвистичких проучавања и изградњи и усавршавању научног и наставничког кадра. Предмет овога рада јесте сагледавање једног сегмента Белићеве делатности који је у ширем смислу везан за

ности в. и П. Пипер 2011: 27–34. Подробнији попис библиографских јединица које се односе на Белићев живот и рад в. у Грађа 2007: 16–17.

² Рецимо, поменута Стевановићева студија (1976) представља увод из *Зборника радова о Александру Белићу* (САНУ, Посебна издања књ. CDXCVIII, Одељење језика и књижевности књ. 28, Београд, 1976), у којем су Белићеве колеге и сарадници, како из земље, тако и из иностранства, и његови ученици и следбеници покушали да осветле значај и домете његових истраживања у различитим областима науке о језику. Њему у част објављена су пре тога два зборника радова: *Зборник филолошких и лингвистичких студија. А Белићу поводом 25-годишњице његовог научног рада*, Београд, 1921; *Зборник лингвистичких и филолошких расправа А. Белићу о четрдесетогодишњици његова научна рада*, Београд, 1937.

науку о српском језику, а то је улога, место и значај Александра Белића као оснивача и утемељивача српских лингвистичких часописа у првим деценијама XX века. Наиме, на почетку прошлога века Белић је покренуо часопис *Српски дијалектолошки зборник* (1905, даље СДЗБ), потом, заједно са Љубомиром Стојановићем, часопис *Јужнословенски филолог* (1913, даље ЈФ) и, знатно касније, *Наш језик* (1932, даље НЈ) и био њихов главни уредник до краја живота (1960). Ови часописи данас имају вековну традицију и део су издавачке делатности САНУ и њеног Института за српски језик.

1.3. О Белићевом залагању као окосници у оформљивању концепције лингвистичких часописа у поменуто време и значају ових часописа за развој науке о српском језику било је помена у више написа којима се обележавају годишњице часописа чији је он оснивач био (в., нпр., Драгићевић 2013; Ивић 1994; Пешикан 1983; Пипер 2013; Поповић 1973–74; Реметић 2013; Спасојевић 2012; Танасић 2009; Танасић 2012, Танасић 2013), годишњице везане за Белића (Ивић 1960; Стевановић 1960; Стевановић 1976; Пипер 2011) или пак јубилеја институције у саставу чије се издавачке делатности данас они налазе (Аранђеловић Живковић 1978; Грицкат 2007; Стевановић 1973–74а; Танасић 2007; Танасић 2010). Овом приликом подсетићемо на околности и услове у којима су се ови часописи развили.

2. Почетак XX века српска наука о језику дочекала је без часописа – сталне или периодичне публикације – који би био посвећен искључиво лингвистичким темама. С једне стране, разлоге треба тражити у институционалном организовању научног рада у Србији у то време, а, с друге стране, у оријентацији лингвистичких проучавања. Проучавање и неговање језика и књижевности у XIX веку било је најпре везано за Матицу српску, основану 1826. године у Пешти, а од 1841. године и за Друштво српске словесности у Београду, које је заправо с тим циљем и настало. Оно је 1864. преименовано у Српско учено друштво, које се, потом, 1892. године спојило са Српском краљевском академијом, установљеном 1886. године *Основним законом о Краљевско-српској академији*. Српска краљевска академија променила је назив у Српска академија наука 1947, односно 1959. године у Српска академија наука и уметности.³

2.1. Дакле, најразличитији написи из области науке о језику објављивани су у гласилима ових институција: *Летопису Матице српске*, односно *Гласнику Друштва српске словесности*,⁴ касније *Гласнику Српског ученог друштва*, *Гласу Српске краљевске академије*, затим *Споменику Српске краљевске*

³ О овој теми в. историјат и коментаре Ирене Грицкат (2007). Основна идеја и циљ са којим је ова институција основана било је, дакле, неговање и усавршавање језика (пре свега у терминолошком смислу, лексичком), као његово проучавање, те неговање и проучавање књижевности и других хуманистичких наука, а централно место заузимала је израда описних речника и језичка питања (И.: 20–21).

⁴ Ово је био низ година једини часопис Друштва. *Подунавка*, књижевни додатак *Српских новина*, била је осмишљена као гласило у ком ће се објављивати огледи терминолошког речника Друштва српске словесности. Међутим, овакав оглед је изашао 1847. у првом броју *Гласника* (Грицкат 2007: 26–27).

академије, те у разним другим сталним, периодичним и самосталним публикацијама. Но, осим поменутих, скоро да друге нису имали научни карактер.⁵

2.2. Готово кроз читав XIX век код Срба, као и код других народа, наука о језику се превасходно односила на проучавање писаних старина. У центру је била историја језика, тј. филолошка обрада писаног наслеђа (Грицкат 2007: 21). Историцизам у науци о језику одликовао је Даничића и припаднике целе његове епохе. Филолошки се обрађују и објављују стари споменици, пре свега, трудом Ђуре Даничића, Стојана Новаковића и Љубомира Стојановића. Појава надареног Александра Белића, школованог и у иностранству и упознатог са тада актуелним идејама у славистици и лингвистици уопште (рецимо, са учењем Фортунатова, Шахматова, Лескина, Бругмана итд.), на самом крају XIX и почетку XX века умногоме је изменила и одредила токове српске лингвистике. У дотада неговану чисто филолошку традицију Белић уноси заокрете.

3. Прва искључиво лингвистички оријентисана едиција, касније периодична публикација, покренута у Академији није била општефилолошког карактера него специјализована. Управо се овде под младограматичарским утицајима дијалектологија развила и усавршила.⁶ Академија је 1888. расписала награду тему о торлачком говору, а 1892. Стојан Новаковић је инсистирао на прикупљању дијалекатске грађе и помишљао на публикације типа *Зборник* или *Архив за дијалекте* (Грицкат 2007: 55).⁷ Новаковићеву идеју 1905. године реализује Александар Белић покретањем *Српског дијалектолошког зборника* у окриљу СКА. Прва штампана студија била је монографија *Дијалекти источне и јужне Србије* Александра Белића. Књига садржи и две карте и, како у Уводу стоји, представља специјалне студије, за које је грађа прикупљана 1901–1903. Њоме је отворен пут проучавању српских народних говора, и то најпре оних архаичнијих, или према другима – прелазних. Белић је управо усмеравао и надаље водио дијалектолошка проучавања. Иначе, према Бошковићевој оцени (2000: 55), Белићеви радови су били „канон дијалектолошких испитивања”.

3.1. Сама публикација не доноси никакву уводну реч ни позив за сарадњу, на корицама се не наводи уредник ни редакција, већ уз неке студије

⁵ Такве су, рецимо, публикације биле *Бранково коло*, *Босанска вила*, *Матица*, или стручне *Просветни рад*, *Просветни гласник*. Релевантне студије из области науке о језику у то време објављиване су и у хрватским часописима *Рад ЈАЗУ*, *Наставни вјесник* (уп. Стевановић 1973–74: 26; Бошков 1959).

⁶ Нешто дијалекатског материјала налази се на крају XIX века и до Првог светског рата у *Споменику* и *Гласу СКА* (Грицкат 2007: 55).

⁷ Заправо, то је време у коме се почиње проводити проучавање и описивање српског етничког простора. Упитник за систематска етнографска истраживања у СКА уведен је 1886. године, а 1894. Етнографски одбор СКА почео је штампање *Српског етнографског зборника* (Радојичић 2002–2003: 7). Белић је свакако био упућен на овај одсек, а свој допринос је касније наставио да пружа и раду Етнографског института САНУ од 1947. године (Радојичић 2002–2003: 8). Међутим, како наводи Пецо (1980: 143, 145), иако се прилози из дијалектологије не морају давати искључиво у часописима филолошке оријентације већ и у нефилолошким, као што су етнолошки/етнографски, *Српски етнографски зборник* није неговао ову традицију, за разлику од овакве публикације у Хрватској (И.: 147). У сваком случају, студије штампане у овој едицији доносе лексичку грађу.

само стоји да су примљени на седници одређеног одељења СКА. СДЗб је излазио на неколико година, а због ратова и са већим паузама. После 1905. следећа књига је изашла 1911, трећа 1927, четврта 1932, пред Други светски рат 1940. изашле су девета и десета, а једанаеста је пред научну јавност изнета десет година касније – 1950. у окриљу новооснованог Института за српски језик САН. Од тада се на корицама наводи главни уредник, а био је то Александар Белић, који је уредио још две књиге – до СДЗб XIII.

3.2. Након обимне Белићеве монографије, у потоњим бројевима СДЗб-а излазило је по више више студија мањег обима,⁸ али и студије које у основи својој нису дијалекатолошке, као студија о језику Гаврила Стефановића Венцловића аутора В. Јовановића (СДЗб, II, 1911), или студија из области експерименталне фонетике о српскохрватским гласовима Б. Милетића (СДЗб, V, 1933), или пак са израженим етнографским приступом, као студија Ф. Илешиха о Безјаку или М. Павловића о говору Јајца (СДЗб, III, 1927) итд. Критике и прикази на страницама овога гласила нису били заступљени, а као изузетак може се узети студија А. Белића, По дијалекатском материјалу О. Броха у књ. *Die dialekte des südlichsten Serbiens* (СДЗб, II, 1911). Мањим прилогом Маринка Станојевића (СДЗб, III, 1927) отворен је пут и за обимније лексикографске подухвате, попут оних изашлих из пера Г. Елезовића: *Косовско-метохиски речник* (СДЗб, IV, 1932; СДЗб, VI, 1935).⁹

3.3. Академија је помагала из својих задужбинских средстава научне активности СДЗб-а, а данас је то издање Академије и њеног Института за српски језик. СДЗб може се сматрати првим специјализованим лингвистичким часописом, иако се понекад и не доживљава као часопис, већ као едиција, јер га од корице до корице испуњава садржај монографских описа или речника народних говора. Таква је управо била прва студија у њему објављена пре 110 година.

4. И док се Белић у публикацији иза које је стајала СКА није обраћао колегама, у друге две периодичне публикације које је покренуо и чији је власник био – *Јужнословенском филологу* и *Нашем језику* – често се обраћао публици, односно колегама и износио своје програмске ставове, указивао на циљеве, сврху и намену датог гласила, и позивао на сарадњу. Ова два часописа представљају прве концепцијски разрађене часописе у србистици. Наиме, школован у страним славистичким центрима и добар познавалац лингвистичке продукције, Белић је осећао недостатак часописа у којима се обрађују језичке теме, а у свету славистике је много на томе већ било урађено, што се у уводној речи прве књиге ЈФ јасно истиче (1–2).

⁸ СДЗб, II, 1911: А. Белић, По дијалекатском материјалу О. Броха у књ. *Die dialekte des südlichsten Serbiens*; В. Јовановић, Гаврило Стефановић Венцловић; М. Московљевић, Акценти именица и придева у поцерском говору; М. Станојевић, Северно-тимочки дијалекат; Г. Елезовић, Извештај са дијалектолошког путовања од Вучитрна до Пећи; СДЗб, III, 1927: Д. Вушовић, Диалекат Источне Херцеговине; Ф. Илеших, „Безјак” и „безјаци”; М. Павловић, О становништву и говору Јајца и околине; Г. Ружичић, Акцентски систем Пљеваља; М. Станојевић, Прилози речнику тимочног говора.

⁹ Библиографију СДЗб-а до књиге XXIII и историјат овог часописа доноси Пецо 1980: 158–160; в. и Аранђеловић Живковић 1978.

4.1. Наиме, Белић је 1913. године у сарадњи са својим професором Љубомиром Стојановићем покренуо ЈФ, тада одређен као *повремени спис за јужнословенску филологију*. Концепција часописа направљена је имајући у виду стране часописе попут *Archiv für slavische Philologie*; *Извѣстия отдѣленія русскогo языка и словесности Имп. Академіи Наукъ*; *Русскій Филологическій Вѣстникъ*; *Филологическія Записки*; *Listy Filologicke*; *Prace Filologiczne* (од 1884); *Rocznik Slawistyczny* (од 1908); *Časopis pro moderní filologii* и била је веома разуђена. Старањем његовог главног уредника, у часопису су објављивани радови са општелингвистичком, теоријском, упоредно-историјском, општефилолошком проблематиком, потом дијалектолошка истраживања, резултати проучавања српског језика у развојној и актуелној перспективи, те резултати проучавања других словенских језика, али и радови из области историје књижевности, версификације и сл. Оснивањем часописа *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 1921. године¹⁰ удео класичних филолошких радова смањује се на страницама ЈФ. Захваљујући свом ауторитету и познанствима, Белић је оформио одговарајућу редакцију – међународну, у којој су се нашли А. Меје, А. Стојићевић, К. Њич, Љ. Стојановић, М. Решетар, О. Хујер, Р. Нахтигал, С. Ившић, С. М. Куљбакин, Ф. Илеша, Ф. Рамовш, Х. Барић. Како се наводи у Голубовић 2013: 11, таква му је била и рецепција: водећи центри, попут Кракова, Лавова, Лондона, Прага, Хелсинкија, били су претплаћени на њега. Друга књига је изашла 1921, а до Другог светског рата укупно седамнаест. Следећа, XVIII књига носи годину 1949–1950. Одређење *повремени спис* ЈФ носи до књиге XXIII. У окриљу овог часописа покренута је 1928. године едиција *Библиотека Јужнословенског филолога*, која је у виду нове серије обновљена после Другог светског рата.¹¹

4.2. Већ од првог броја овај часопис доноси библиографске белешке и критике, а формирањем засебне рубрике постаје важан чинилац у настајању и неговању лингвистичке библиографије.¹² Структурно, часопис је био издељен на рубрике: Расправе (касније и Студије у којима су радови научног значаја), Прилози (у којима су материјали мањег обима), Хронике, Критике и Библиографија.

4.3. Како С. Танасић (2013: 8) истиче, овај часопис је својом концепцијом преузео улогу Јагићевог *Архива*, који је почетком треће деценије XX

¹⁰ Оснивачи су били В. Чајкановић, В. Ђоровић, М. Ивковић, П. Поповић, П. Стевановић, Т. Ђорђевић, а уредник П. Поповић. Како на самом почетку стоји, часопис је намењен резултатима истраживања хуманистичких, нарочито националних наука, јер се у годинама које су претходиле Великом рату накупило доста материјала у различитим израдама истраживањима, а у домаћој научној средини није било довољно гласила за њихово представљање.

¹¹ О историјату ЈФ в. Аранђеловић Живковић 1978; Голубовић 2013: 10–25; Драгићевић 2013; Пипер 2013; Реметић 2013; Стевановић 1973–74; Танасић 2013.

¹² О томе в. студију Голубовић 2013. Идеја о потреби израде словенске лингвистичке библиографије изнета је на Првом конгресу словенских филолога 1929. године у Прагу и добила је потврду на наредна три конгреса (И.: 7). Уз дванаест персоналних, ЈФ доноси током више деценија националне текуће кумулативне библиографије. Библиографије се углавном објављују после две године, обично су једногодишње, а после светских ратова су биле вишегодишње. Наставак научне периодичне библиографије омогућили су, осим ЈФ, и *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* и *Гласник Етнографског музеја* (И.: 5). Целокупна библиографија овог часописа налази се у књ. LXIX, 2013, поводом стогодишњице излажења.

века престао да излази после 44 године. ЈФ, дакле, није био везан ни за једну установу у време свога оснивања. Издавао га је Белић и уредништво, али су га помагали Академија и Београдски универзитет. По завршетку Другог светског рата и обнове културне и научне делатности, Белић је основао Институт за српски језик 1947. и у њега пренео часописе, те је у суиздаваштву САНУ и Института до Белићеве смрти издаван и ЈФ.

5. Недостатак гласила које се бави проблемима савременог књижевног језика, његовом нормом, часописа који ће имати и научни и популарни карактер, Белић је попунио 1932. године. Наиме, иако је још 1910. са Павлом Поповићем и Јованом Скерлићем основао Друштво за српски језик, оно није имало никакво гласило. Осим Белића, неколико чланова Друштва: М. Московљевић, М. Ивковић, Д. Костић и др. формално су начинили Лингвистичко друштво у Београду, а као своје гласило пријавили часопис *Наш језик*, са седиштем у Српском семинару. Часопис је требало да излази у 10 годишњих свезака (Марковић 2010: 114).

5.1. Циљ овог часописа био је неговање језичке културе, норме, те да се оствари интеракција са образованим светом у циљу неговања књижевног језика, да се објављују у њему језички савети и језичке поуке (Гортан Премк 1976). До Другог светског рата изашло је седам књига и први двоброј осме, а после рата обновљена је нова серија, почевши од броја један, која је наставила свој живот у окриљу Института.¹³ У старој серији испод наслова на корици стоји да уређује Одбор, а издаје Лингвистичко друштво у Београду. На крају, на последњој страни свеске, пише да је Власник за Лингвистичко друштво у Београду др Александар Белић, а секретар Радомир Алексић. Уређивачки одбор чинили су: Д. Костић, М. Ивковић, Г. Елезовић, М. С. Московљевић, Б. Милетић, Г. Ружичић, Д. Вушовић, Р. Алексић, П. Ђорђевић, Р. Бошковић, а од друге године и М. С. Лалевић. После Другог светског рата НЈ је обновљен у САН, тј. у Институту за српски језик. Како на корицама нове серије стоји, уређује га Александар Белић, а Уређивачки одбор чине: А. Белић, Г. Елезовић, Р. Алексић, М. Стевановић, Р. Бошковић, Б. Милановић, И. Стевовић.

5.2. И у раду овог часописа Белић је био врло активан и износио у својим расправама програмске ставове везане за књижевни језик и правопис, често их полемички и критички развијајући. Према његовим записима, често је писао више чланака да испуни број прилозима. Прилози у НЈ били су мањег обима и веома разноврсни: од фонетике и акцента, преко морфологије и синтаксе, до лексике, етимологије и терминологије, те стилистике, наставе језика итд. Ретки су били они који су концепцијски одударали, са темом из историје језика или дијалектологије. Вероватно из тог разлога рубрике за време Белићевог уређивања нису биле издаване. Понекад су сродни прилози повезивани наднасловима, као Ситни прилози, Из живота речи, Из историје речи, Из синтаксе, Језик у школи, док се прикази и критике нису рубрицирали иако су се текстови тога типа повремено сретали (Спасојевић 2012: 16–17,

¹³ О овом часопису в. Пешикан 1983; Стевановић 1973–74а, Танасић 2009; Танасић 2012; о концепцији и структури овог часописа в. Спасојевић 2012. Библиографија радова из овог часописа објављена је у књ. XLIII, поводом осамдесет година од покретања (Живановић и др. 2012).

уп. нап. 7). Но, оно што је давало карактер нормативног, приручног часописа овом гласилу, биле су заправо сталне рубрике Језичке поуке и Наша пошта (Спасојевић 2009). Прва је доносила језичке и стилске грешке из књижевних дела и штампе и њихове исправке са правилима и објашњењима, а у другој су чланови Уредништва одговарали на постављена језичка питања. Уредништво је своју публику позивало на сарадњу. Језичке поуке су излазиле до НЈ XXI, док се Наша пошта завршила са старом серијом.

6. Имајући у виду изнети кратки преглед, Белић је поставио темеље модерне лингвистичке периодике у Србији. Часописи које је основао у просеку пре једног века излазе и данас са мање-више истом концепцијом. СДЗб није изменио своју физиономију. ЈФ, баш онако као што је Белић и замислио, прати развој и одражава правце у лингвистичким проучавањима тематиком својих прилога, док *Наш језик* јесте задржао оријентацију ка проблемима стандардног – књижевног језика, али својом структуром он се удаљио од концепције научно-приручног постајући све више научни. Ова три часописа омогућила су продор и развој модерних лингвистичких проучавања, а тек се од друге половине XX века оснивају нове периодичне публикације намењене објављивању лингвистичких радова као *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 1954, *Књижевност и језик у школи* исте године као научно-приручни итд. Иако су часописи ЈФ и НЈ били основани ван Академије, тако рећи на Факултету, оснивањем Института за српски језик, њихову судбину Белић је везао за ову институцију. Око ових часописа окупио је водеће стручњаке свога времена, било као чланове уредништва, било као сараднике, а у ЈФ и на корицама и у књижном блоку појављивала су се најважнија имена из света славистике. Као оснивач и покретач, Белић је управо на њиховим страницама оставио велики део својих радова.

ЛИТЕРАТУРА

- Аранђеловић Живковић 1978:** Б. Аранђеловић Живковић, Тридесет година рада Института за српскохрватски језик, *Наш језик*, XXIII/3–4, Београд, 150–155.
- Бошков 1959:** Ж. Бошков, Српска учена друштва, листови и часописи у првој половини XIX века, *Матица српска, календар за 1960*, Нови Сад, 1959, 89–92.
- Бошковић 2000:** Р. Бошковић, [Александар Белић], *Српски језик*, V, Београд, 53–58.
- Голубовић 2013:** А. Голубовић, *Библиографија у часопису* Јужнословенски филолог, Библиотека Јужнословенског филолога, н. с., књ. 24, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Гортан Премк 1976:** Д. Гортан Премк (прир.), Белић о „Нашем језику” и нашим задацима, *Наш језик*, XXII/1–2, Београд, 3–7.
- Грађа 2007:** Љ. Никић, Г. Жујовић, Г. Радојчић-Костић, *Грађа за биографски речник чланова Друштва српске словесности, Српског ученог друштва и Српске краљевске академије 1841–1947*, Издања Библиотеке САНУ 24, Београд: САНУ.

- Грицкат 2007:** И. Грицкат Радуловић, Наука о језику у делатности Академије, у: С. Танасић (ур.), *Шездесет година Института за српски језик САНУ*, I, Београд, 19–106 (= *Глас*, CCCLXXIX, САНУ, Одељење језика и књижевности, књ. 15, Београд, 1–83).
- Драгићевић 2013:** Р. Драгићевић, О српској славистици на почетку XX века из перспективе прве књиге *Јужнословенског филолога*, *Јужнословенски филолог*, LXIX, Београд, 33–48.
- Живановић и др. 2012:** В. Живановић и др., Наш језик I–XLIII – библиографија са регистрима (1932–2012), *Наш језик*, XLIII/3–4, Београд, 139–280.
- Ивић 1960:** М. Ивић, Александар Белић, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, III, Нови Сад, 199–201.
- Ивић 1994:** М. Ивић, Педесети број *Јужнословенског филолога*, *Јужнословенски филолог*, L, Београд, 1–3.
- Ивић 2001/I:** М. Ivić, *Pravci u lingvistici*, I–II, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Марковић 2010:** С. Ж. Марковић, Друштво за српски језик и књижевност и часопис *Наш језик*, *Наш језик*, XLI/3–4, Београд, 113–117.
- Пецо 1980:** А. Пецо, Дијалектологија у часописима на српскохрватском језичком подручју, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 9, Београд, 141–163.
- Пешикан 1983:** М. Пешикан, Пола века од покретања *Нашег језика*, *Наш језик*, XXVI/1, Београд, 3–5.
- Пипер 2011:** П. Пипер, Александар Белић, у: П. Пипер, *Прилози историји српске славистике. Библиографска грађа*, Београд: Чигоја, 27–34.
- Пипер 2013:** П. Пипер, Сто година *Јужнословенског филолога*, *Јужнословенски филолог*, LXIX, Београд, 9–11.
- Поповић 1973–74:** Љ. Поповић, *Наш језик* од 1960. до данас, *Наш језик*, XX/1–5, Београд, 40–41.
- Радојичић 2002–2003:** Д. Радојичић, Јубилеј Етнографског института Српске академије наука и уметности, *Гласник Етнографског института САНУ*, L–LI, Београд, 7–10.
- Реметић 2013:** С. Реметић, Сто година дијалектологије на страницама *Јужнословенског филолога*, *Јужнословенски филолог*, LXIX, Београд, 13–32.
- Спасојевић 2009:** М. Спасојевић, О „Нашој пошти” у *Нашем језику*, *Наш језик*, XL/1–4, Београд, 61–76.
- Спасојевић 2012:** М. Спасојевић, Развој концепције и структуре часописа *Наш језик* за 80 година излажења, *Наш језик*, XLIII/3–4, Београд, 11–19.
- Стевановић 1960:** М. Стевановић, Александар Белић, *Наш језик*, X/3–6, Београд, 69.
- Стевановић 1973–74:** М. Стевановић, Институт за српскохрватски језик и програми његова рада, *Наш језик*, XX/1–5, Београд, 2–3.
- Стевановић 1973–74а:** М. Стевановић, Језички часописи Института, *Наш језик*, XX/1–5, Београд, 23–31.
- Стевановић 1976:** М. Стевановић, Живот и дело Александра Белића, у: М. Стевановић (ур.), *Зборник радова о Александру Белићу*, САНУ, Посебна

- издања књ. CDXCVIII, Одељење језика и књижевности књ. 28, Београд, 3–50.
- Танасић 2007:** С. Танасић, Два наша јубилеја, *Наш језик*, XXXVIII/1–4, Београд, 1–4.
- Танасић 2009:** С. Танасић, Мјесто *Нашег језика* у изучавању српског стандардног језика, *Наш језик*, XL/1–4, Београд, 3–5.
- Танасић 2010:** С. Танасић, Александар Белић и Институт за српски језик, *Наш језик*, XLI/3–4, Београд, 107–111.
- Танасић 2012:** С. Танасић, Часопис *Наш језик* и српски стандардни (књижевни) језик (Поводом 80 година од покретања), *Наш језик*, XLIII/3–4, Београд, 3–10.
- Танасић 2013:** С. Танасић, *Јужнословенски филолог* у српској филологији, *Наш језик*, XLIV/3–4, Београд, 3–15.

Марина Љ. Спасојевић

АЛЕКСАНДАР БЕЛИЋ КАО ПОКРЕТАЧ ЛИНГВИСТИЧКЕ ПЕРИОДИКЕ
НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА

Резиме

У раду се указује на улогу Александра Белића у покретању и оформљивању концепције лингвистичких часописа у првим деценијама XX века и значај ових часописа за развој науке о језику. У складу са правцима и интересовањима у словенској и светској филологији и лингвистици и потребама у домаћој науци о језику, Белић је, као истакнути лингвиста и универзитетски професор који је образовање стекао у славистичким центрима у Одеси, Москви и Лајпцигу, покренуо часописе *Српски дијалектолошки зборник* (1905), затим, заједно са Љубомиром Стојановићем, *Јужнословенски филолог* (1913) и *Наш језик* (1932) и био њихов главни уредник до краја живота (1960). Ови часописи су данас део издавачке делатности САНУ и њеног Института за српски језик. Покретањем *Српског дијалектолошког зборника* и објављивањем студије „Дијалекти источне и јужне Србије”, А. Белић је отворио пут проучавању српских народних говора, и то најпре оних архаичнијих. *Јужнословенски филолог*, тада одређен као *повремени спис за јужнословенску филологију*, имао је много разуђенију тематску концепцију. У њему су објављивани радови са општелингвистичком, упоредно-историјском, општефилолошком проблематиком, потом дијалектолошка истраживања, резултати проучавања српског језика у развојној и актуалној перспективи, те и студије везане за друге словенске језике, али и радови из области историје књижевности, версификације и сл. Већ од првог броја, овај часопис доноси библиографске белешке и критике, а формирањем засебне рубрике постаје важан чинилац у настајању и неговању лингвистичке библиографије. Часопис *Наш језик* посвећен је проблемима савременог српског књижевног језика, у почетку са нагласком на разматрање практичних питања језичке норме и језичке културе, а касније и теоријских.

Кључне речи: Александар Белић, лингвистичка периодика, *Српски дијалектолошки зборник*, *Јужнословенски филолог*, *Наш језик*

Ксенија Ј. КОНЧАРЕВИЋ*
Универзитет у Београду
Православни богословски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 20.09.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ЈУСТИН ПОПОВИЋ И ПОЧЕЦИ БОГОСЛУЖБЕНЕ УПОТРЕБЕ САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА**

Овај рад представља покушај валоризације превода Злагоустове Литургије из пера Јустина Поповића (1922) са становишта прокламованих методолошких основа, примењених преводилачких поступака и његових језичко-стилских карактеристика, са узимањем у обзир неких каснијих превода (И. Тирића, Е. Чарнића и Комисије Светог синода).

Кључне речи: Богослужбени језик, превођење сакралних текстова, српски језик у литургијском функционисању, Јустин Поповић.

Година која је за нама протекла је у знаку обележавања 1150 година од отпочињања мисије светих Кирила и Методија међу Словенима, која је омогућила масовну евангелизацију словенског живља и његово уцрквењење, као и укључивање у актуелни социокултурни контекст Европе. Служење Литургије на старословенском језику, које је највероватније први пут практиковано на васкршњој Литургији 864. године у стоном граду Велике Моравске (2. априла по јулијанском календару) (исп. Пипер 2009: 14–19), представљало је круну мисије Свете Браће и уједно победу својеврсне литургијске ренесансе у животу хришћанске Цркве, која је у то доба била суочена са нескладом између потребе за свесним учествовањем верника разних националности у њеним свештенорадњама и окошталошћу богослужбеног израза узрокованог признавањем искључиво хебрејског, грчког и латинског као сакралних језика. Православна Црква и данас је суочена са озбиљним изазовом литургијске обнове, мотивисане потребом општег препорода духовног живота у условима растуће секуларизације, с једне стране, и неопходношћу активнијег и

* kkoncar@open.telekom.rs

** Рад је израђен у оквиру пројекта Православног богословског факултета Универзитета у Београду под насловом „Српска теологија у XX веку: фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту – историјска и савремена перспектива”, потпројекат „Славноистичка истраживања у теоллингвистици”, који финансијски подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (евиденциони број пројекта 179078).

сврховитијег присуства Цркве у друштву, с друге. На овај изазов она треба да одговори на себи својствен начин – чувајући свој идентитет и истовремено саображавајући богослужбени живот потребама епохе у којој живимо.

У чему би се састојала литургијска обнова данас? Основни одговор савремених православних теолога идентичан је ономе који су својевремено дали словенски Просветитељи: у већем учешћу лаиката у свим аспектима и формама богослужења, а то се постиже, између осталог, употребом савремених стандардних језика у својству богослужбених. У нешто ширем поимању, литургијска обнова подразумева и реafirмисање плуралитета форми и израза литургијске уметности и духовности, уз њихово проширивање и богаћење савременим делима, новим молитвама у чијем би склопу своје место нашле посебне потребе времена и средине у којима живимо (преглед ставова православних теолога XX века о разним аспектима литургијске обнове в. у: Вукашиновић 2001: 113–139).

У Српској цркви богослужбено стваралаштво у XX веку доживело је снажан замах. С једне стране, појавио се низ превода литургијских текстова на савремени српски језик, што кореспондира са његовим увођењем у богослужбену праксу још од 20-их година (о историјату званичних иницијатива и практичним подухватима на овом пољу детаљније в. Кончаревић 2006 б: 291–318) и потоњим, ауторитетом Светог архијерејског сабора поткрепљеним признањем као званичног литургијског језика (1964), а с друге – створен је доста обиман корпус нових богослужбених текстова, најпре на црквенословенском, а потом и на српском стандардном језику.

Хронолошки посматрано, први преводи богослужбених текстова на савремени српски језик припадају епископу бачком др Иринеју Тирићу (1884–1955). Даровити библиотекар Патријаршијске библиотеке у Сремским Карловцима са претходно завршеним студијама теологије на Московској духовној академији и стеченим докторатом на Филозофском факултету у Бечу, потом доцент, ванредни и редовни професор Карловачке богословије (ова установа је у његово доба имала ранг факултета), владао је јеврејским, грчким, латинским, француским, руским, немачким и мађарским језиком. Са преводима богослужбених текстова почео је да се оглашава већ 1907. у часопису *Богословски гласник*, где је у наставцима, током две године, објавио преводе 43 псалма који се користе у дневном кругу богослужења. Од 1909. почиње објављивати преводе паримија, тропара, стихира и целокупних служби Месопусне недеље Педесетнице (укупно 38 превода). Од његових краћих превода који су се појавили у нашој црквеној периодици поменућемо и девет молитвословља објављених од 1922. до 1943, као и преводе 50 стихира, ирмоса, тропара, кондака и сједалних који се поју током седмичног богослужбеног круга (1936–1942). Епископ Иринеј Тирић заслужан је за појаву првих преводних богослужбених књига на српском језику: *Вечерње молитве*. Нови Сад, 1922 (садржи девети час, вечерње, мало и велико повечерје); *Служба Месопусне недеље*, Сремски Карловци, 1925; *Вечерња служба у Недељу свете Педесетнице*. Нови Сад, 1928. Његов најзначајнији преводилачки подухват, без сумње, јесте књига *Недеља свете Педесетнице. Празничне службе*.

Ујвидек, 1942, у којој је заступио све поретке и неизменљиве делове следећих служби: девети час; чин малог вечерња; чин великог (празничног) вечерња; мало повечерје; чин полуноћнице у недељу; чин празничног јутрења; први, трећи, шести час; изобразитељна и Литургија („Ред Божанствене и свештене Литургије, онаки као што је у Великој Цркви и у Светој Гори Атонској”, стр. 273–240). Овим преводом учињен је српској црквеној јавности доступан целокупни дневни круг богослужења, празнично свеноћно бденије и Златоустова Литургија. Постхумно је објављена и *Архијерејска Литургија по белешкама блаженочившег епископа Иринеја Ћирића, уз коментаре епископа рашко-призренског Павла* у листу Гласник – службени лист СПЦ, 1972, бр. 7, стр. 171–184. Напоменућемо и да су преводи епископа Иринеја Ћирића пропраћени и бројним филолошким и литургичким коментарима (најпотпунији библиографски преглед превода епископа Иринеја Ћирића в. у: Убипариповић 2010: 111–124).

Међу првима се у превођењу сакралних текстова на српски језик окушао и учени свештеник др Лазар Мирковић, литургичар и историчар црквене уметности формиран у традицијама карловачког богословља, објавивши 1918. године брошуру *Акатист Пресветој Богородици* (о његовом доприносу литургијској обнови код Срба в. у: Гргуровић 1969: 1–15; Милошевић 2008: 29–31).

Најзначајнији преводилац богослужбених текстова на српски језик, који своју делатност отпочиње првим интегралним преводом Златоустове Литургије (Београд, 1922) и наставља је низом обимних богослужбених књига био је јерођакон, потоњи архимандрит др Јустин Поповић. Од његових превода богослужбених текстова (уз опаску да је преводио и дела светих Отаца, хагиографије, монашке типике и др.) издвајамо: *Велики требник*. Призрен, 1993 (овај превод завршен је још 1958, али услова за његово штампање није било; машинопис је постојао у неколико примерака који су коришћени у манастиру Ћелије и у пракси још неколико свештеника, поштовалаца оца Јустина); *Службеник на српском језику*. Манастир Крка 1967 (машинопис) – у питању је превод из 1922. који је редиговао јеромонах Артемије Радосављевић; *Божанствене Литургије*. Београд, 1978; *Мали молитвеник*. Манастир Ћелије, Ваљево, 1982; *Молитвеник – Каноник*. Манастир Ћелије, Ваљево, 1991. Поред тога, ава Јустин преводио је и акатисте, каноне и молитве (акатисти у његовом преводу обједињени су у књ. 5 *Сабраних дела*, Београд, 1999).

О Јустиновом методолошком приступу и односу према превођењу богослужбеног текста може се доста закључити на основу његовог говора зборнику *Божанствене Литургије* из 1978. Одмах ћемо напоменути да је овај разговор он објавио у 84. години живота, док је свој први превод Литургије публикувао у 28. години. Дакле, разговором он жели да ретроспективно обухвати и валоризује и методологију свога преводилачког рада, и оправданост свога подухвата.

Поговор преводу Литургија Св. Јована Златоуста, Св. Василија Великог и Литургије пређеосвећених Дарова на српски језик један је од ретких Јустинових текстова из области литургије. Наиме, на два места у својој Догматици

православне Цркве он излаже учење о Евхаристији и светим Тајнама (Поповић 1978: 561–576), о богослужењу и празницима (Поповић 1978: 638–644), док се остатак његовог литургичког наслеђа своди на коментаре уз преводе Литургија и богослужења Требника, као и на краће пригодне текстове везане за празнике (интегралну библиографију Јустинових литургијских текстова в. у: Милошевић 2008: 48). Ипак, његово стваралаштво на овом пољу у савременој српској литургијској мисли окарактерисано је као „најзначајнији допринос не само литургији, већ и литургијском животу и литургијској свести од времена светога Саве па до данас” (Милошевић 2008: 49).

У првом делу *Поговора* отац Јустин излаже учење Цркве о Евхаристији, сагласно ономе што је изложио у трећем тому Догматике. А у другом делу, пошто је изложио неке напомене везане за служење Литургије, мотиве и природу својих редакторских интервенција, он обраћа пажњу на оправданост свога преводилачког подухвата у времену и средини у којој живи и ствара и образлаже његова методолошка полазишта:

„Као што се живот Цркве у целости увек прелива преко границе сваке поједине епохе, органски их спајајући и сједињујући, тако и њен молитвени језик: само је онда истински народни ако је израз континуитета и богатства оправослављене народне душе и народног језика. Као што је смисао Цркве да сваки народ, примајући га у себе, обогати својом пуноћом, тако се она односи и према језику тога народа: примајући га за свој језик којим се обраћа Богу, она га надахњује и обогаћује сопственим саборним ризницама и развија његове богодане могућности. Црква је мерило и народа и језика народног, никад обратно. Она никад не раздваја и не сиромаша, напротив – увек сабира и спаја народ и народе и њихове језике, ново богати ризницама старог, а старо обнавља живим соковима новог (ср. Мт. 13,25)” (Поповић 1978: 226).

Већ из овог фрагмента видимо да се отац Јустин, просуђујући о најважнијим мерилима савременог српског богослужбеног израза, залаже за његово богатство, лепоту, континуитет са дотадашњим сакралним и књижевним изразом (што је, како ћемо показати у каснијем излагању, успешно остварио задржавањем лексичких, творбених и синтаксичких црквенословенизама и посезањем за архаизмима из српске језичке баштине), као и потребом да се језиком очува целовитост српске културе, а уједно и језичко заједништво свих који се, ма где живели, у богослужењу служе српским језиком.

За оца Јустина, како видимо из његовог даљег излагања, „литургијски језик увек [је] еванђелски, псаламски, молитвени језик у надахнућу Духа Светога, језик богослужења и богослављења, којим се освећује и посвећује народни језик. Тако се и живи народни језик освећује богослужбеном, литургијском употребом” (Поповић 1978: 229).

Као методолошко полазиште у преводилачком раду, чија је прва етапа везана за текстолошка питања (реконструисање предлошка), друга – за интерпретацију смисла текста и језичких јединица понаособ, а трећа за изналажење решења смисаоно, стилски и динамички еквивалентних оригиналу (о начелима превођења сакралних текстова в. Бикман – Кэллоу 1994: 1–62) оцу Јустину послужили су, по сопственом признању, с једне стране, усмереност на древно литургијско предање, а с друге – на данашњу саборну васељенску

праксу православних Цркава. За сагледавање древног литургијског предања користио је рукописне служебнике – руске, старосрпске и црквенословенске, у тада доступним научним издањима старих литургијских рукописа, али и непосредно. Узимао је у обзир и старе штампане служебнике, поготову старосрпске, попут познатог *Служабника* Божидара Вуковића. При превођењу је консултовао и светоотачка тумачења свете Литургије (дела Максима Исповедника, Германа Цариградског, Николаја Кавасиле, Симеона Солунског и Филотеја Цариградског) у жељи да открије „дрвно литургијско предање”. Данашњу саборну васељенску праксу православних Цркава отац Јустин сагледава на основу савремених служебника православних Цркава, а консултује и друге преводе – новогрчке, руске, бугарске, немачке. У проницању у смисао и значење литургијских формулација служи се, како сам каже, и најновијим радовима руских, грчких и српских литургичара и теолога (Поповић 1978: 229). Различитост приступа предлошцима у преводима из 1922. и 1978. године и природу литургијских интервенција у овом каснијем преводу детаљно је размотрио теолог В. Вукашиновић (Вукашиновић 2012: 123–134; 151–161). За филолошку анализу за нас је релевантна констатација овог аутора да су у питању два различита приступа предлошцима: „У првом случају (превод из 1922 – прим. наша) млади Јустин преводи, узимајући постојећи текст без дубљег преиспитивања његовог садржаја. У другом (превод из 1978 – прим. наша), сада већ зрео богослов (а увек отворен да чује мишљења и искуства других), он се не устеже да интервенише и тумачи, заузима став својим преводом” (Вукашиновић 2012: 122–123).

Сам превод литургијских текстова не би имао онај значај који је током времена задобио да их сам отац Јустин није ставио на богослужбену проверу. Данас, тридесет шест година након објављивања његовог коначног превода све три Литургије, који је прихваћен у званичном Синодском *Службенику*, односно 92 године од првог превода Златоустове Литургије из Поповићевог пера, у нашим храмовима Литургија се углавном служи на српском стандардном језику (у манастирима и даље доминира црквенословенско богослужење). Српски стандардни језик је, како показују социолингвистичка испитивања, прихваћен од клирика и верника (вредносне ставове и преференције савременог, односно архаичног богослужбеног израза а почетком минуле деценије истражила је Ружица Бајић – в. Бајић 2007: 193–163; теоријско постављање проблема билингвизма и полилингвизма богослужбених језика в. у: Кончаревић 2006а; Кончаревић 2013: 148–253).

Обратићемо сада пажњу на језик и стил Јустиновог превода Златоустове Литургије из 1922. Из *Поговора* смо видели да је његова намера била да богослужбени израз учини доступним рецепцији просечног верника, опредељујући се за стандардни српски језик. Ипак, у складу са прокламованим начелом да израз богослужења и молитве треба да поседује континуитет и богатство оправославлене народне душе и народног језика, Јустин Поповић у своме преводу чува бројне лексичке, творбене, морфолошке, синтаксичке црквенословенизме, као и извесне архаизме.

Лексички црквенословенизми очувани у преводу Златоустове литургије углавном се у српској средини могу семантизовати на основу контекста или творбене структуре, и као такви су са традуктолошког становишта потпуно прихватљиви: *благOVERни* (благOVERни цареви и царице), *благОВОлети*, *благОВОљење*, *благORастворење ваздуха*, *благOUгодна Жртва*, *ваистину*, *животворни*, *заблагодарити*, *јединородни*, *непостидан*, *обитељ* (у значењу: братство или сестринство манастира), *обиталиште* (станиште, место боравишта: *чуј, Господе, из светог обиталишта свог*), *познање* (спознаја) *истине Твоје*, *саздати*, *свештенODEјство*, *славословити*, *упокојење*, премда има и оних који просечном реципијенту остају неразумљиви: *благOобразни* (лепи, леполики, миловидни), *вход* (улазак) (учини да са нашим *входом* буде *вход* светих Анђе-ла), *непостижан* (несазнатив, непојмљив, недокучив), *оглашени* (катихумени, они који се припремају да приме крштење), *преподобни* (преподобни оци и матере наше) (чин светости који се додељује канонизованим монасима и монахињама). Посезање за њима, као и за одређеним архаизмима из вокабулара српског књижевног језика (освети оне који *љубе красоту дома* Твога, у *садањем* веку), придаје преводу тоналност узвишености и ону за сакрални текст толико пожељну патину прошлости која упућује на освештаност текста бого-службеном употребом. Исто можемо рећи и за творбене црквенословенизме, као што су придеви са префиксима *пре-*, *све-* (цсл. *пре-*, *все-*): *преукрашена*, *са пресветим Духом*, *свехвални Апостоли*, *свеблажени Светитељу*, именице на *-ство*: *помени сво епископство православних*, *часно презвитерство*, *у Христу ђаконство*, глаголи са префиксима *низ-/нис-*, *уз-/ус-* (цсл. *воз-/вос-*): обећао си да даш оно за шта се *узмоле* (за шта Те замоле), *ниспошљи* (пошаљи са висине) милосрђе Твоје. Међутим, у неким случајевима задржавање лексичких црквенословенизама није мотивисано стилистичким разлозима: пре би се рекло да се млади Јустин није усудио да у сакралном тексту примени уобичајене поступке који карактеришу идиоматско превођење – додавање, изостављање, пермутације, трансформације, што у појединим случајевима доводи до отежане рецепције или чак пружа могућност погрешног семантизовања значења лексема: *да .. Дух сиђе... на предложене Дарове* (дарове постављене на свети Престо); *благослови, Владико, кадило* (кадионицу); *кадило приносимо Ти* (кадионицу); *славослове Твоју благост* (доброту); *јер си благ* (добар) *и човекољубив*; *поклонимо се и припаднимо Христу* (паднимо ничице пред Христом); *у Светима почиваш* (обитаваш, пребиваш, боравиш); *да предстанем Престолу Твом* (да станем пред Престо Твој); *Да нас избави од нужде* (нужности); *тма Анђела* (неизбројиво мноштво Анђела); *тридневнога Васкрсења* (Васкрсења које се догодило у трећи дан); *љутO Те огорчише* (веома Те ражалостише); *избавио си нас... од клетве законске* (од заклетве под којом смо били под Законом – мисли се на старозаветне норме). Није било потребе ни за чувањем одређених морфолошких облика и синтаксичких конструкција које су стране савременом српском језичком изразу или се одликују ниском фреквентношћу: *Тебе, Богородицу... Матер Бога нашега* (Маги); *благодарив* и *благословив*, *осветив*, *преломив* (заблагодаривши и благословивши, осветивши, преломивши), *Христос истинити Бог наш ... да нас помилује и спасе; да те помене Господ Бог у*

Царству своме; да управи Господ кораке Твоје; да буду милости великога Бога и Спаса нашега са свима вама.

Ипак, у односу на неке касније преводе Златоустове Литургије, Поповићев превод показује знатно боље познавање интерпретативних традуктолошких техника и истанчанији осећај за језичко-стилске потенцијале српског књижевног израза (о Јустиновом језику и стилу, на материјалу његових молитвених дневника вођених управо у време док се припремао и реализовао овај преводилачки подухват, писали смо у: Кончаревевић 1998). Навешћемо неколико примера¹.

Најпре велика јектенија, којом почиње Литургија оглашених:

Поповић: *Благослови, Владико. У миру Господу се помолимо. Господе, помилуј. Помилуј Пресвету...*

Ћирић: *Благослови, Господару. У миру се помолимо. Господи, помилуј. Сетимо се Пресвете...*

Чарнић: *Благослови, Владико. У миру помолимо се Господу. Господе, помилуј. Поменуши Пресвету...*

Синодални превод: *Благослови, Владико. У миру Господу се помолимо. Господе, помилуј. Поменуши Пресвету...*

Као што видимо, у овом кратком сегменту разлике се тичу избора преводних еквивалената кључних лексема (а самим тим учачамо и разлике у конотацијама – *Владика / Владар / Господар; помиловати / смилувати се*), у реду речи, постојању/ одсуству црквенословенизама.

Почетак сугубе јектеније у трима преводима (Поповићевом, Ћирићевом и синодалном) потпуно је истоветан: „Помилуј нас, Боже, по великој милости Својој, молимо Ти се, услиши и помилуј. Господе, помилуј!”, док код Чарнића читамо: „Смилуј се на нас, Боже, по великој милости Својој, молимо Ти се, услиши и смилуј се. Господе, смилуј се!”. У возгласу после сугубе јектеније налазимо ширу палету преводилачких решења:

Поповић: *Јер си милостив и човекољубив Бог и Теби славу узносимо, Оцу и Сину и Светоме Духу, сада и увек и у векове векова.*

Ћирић: *Јер милостив и човекољубац Бог јеси, и теби славу шаљемо, Оцу и Сину и Светоме Духу, сада и увек и у векове векова.*

Чарнић: *Јер си Ти милостив Бог, који воли човека, и Теби узносимо славу, Оцу и Сину и Светоме Духу, сада и увек и у све векове.*

Синодални превод: *Јер си милостив и човекољубив Бог, и Теби славу узносимо, Оцу и Сину и Светоме Духу, сада и увек и у векове векова.*

Поред варирања реда речи, избора лексичких еквивалената, изражености утицаја црквенословенског текста (што је најприметније у преводима Иринеја Ћирића, овде пажњу привлачи синтагма „Бог који воли човека” код Чарнића, за разлику од успешнијих решења у духу нашег језика – *човекољубив*

¹ Примере наводимо из следећих превода: *Божанствена Литургија Светога оца нашега Јована Златоуста*. Прево са грчког јерођакон Јустин Сп. Поповић, Београд, 1922; *Службеник*. Превод Комисије Св. арх. синода СПЦ, Београд, 1986; *Ред Божанствене и свештене Литургије, онаки као што је у Великој Цркви и у Светој Гори Атонској*, у: *Недеља свете Педесетнице. Празничне службе*. Прев. И. Ћирић. Ујвидек, 1942; *Чин свештене и божанствене Литургије св. Јована Златоуста*. Прев. Е. Чарнић. Диселдорф, 1976.

(Поповић и синодални превод) или *Човекољубац* (Ћирић), као и рогобатна синтагма са примесамa административно-канцеларијског израза *Теби славу шаљемо* код Ћирића, за разлику од *Теби уносимо славу* (Чарнић), односно, поетичније, *Теби славу уносимо* (Поповић и синодални превод).

На основу упоредне анализе четири поменута превода Златоустове Литургије А. Радосављевић је дошао до закључка да се синодални превод с правом највише ослања на Поповићев, што представља додатну потврду његових квалитета – богословских, лингвистичких и естетичких (Радосављевић 1987: 107–116).

Својим преводом из 1922. Јустин Поповић је поставио темељ за даљи рад на превођењу богослужбених текстова у српској средини. У послератном раздобљу својим преводима истаћи ће се: јеромонах Дамаскин Давидовић (*Паримије које се читају у току Великог поста на пређеосвећеним Литургијама*. Београд, 1975), проф. др Емилијан Чарнић (*Чин свеитене и божанствене Литургије св. Јована Златоуста*. Диселдорф, 1976; *Псалтир*. Крагујевац, 1977; *Паримије*. Краљево, 1980; *Апостол (за недеље и празнике)*. Вршац, 1981; *Требник*. Крагујевац, 1983; *Велики канон св. Андрије Критског*. Крагујевац, 1984. и *Часослов*. Крагујевац, 1986, протојереј др Матеја Матејић (Божанствена Литургија светог апостола Јакова брата Божијег и првог епископа јерусалимског. Вршац, 1992), епископ Хризостом Столић (*Литургија Пређеосвећених Дарова светог апостола Јакова брата Божијег*. Вршац, 1996. *Књ. 1: среда четврте недеље Великог поста; Књ. 2: Велики понедељак; Књ. 3: Велики уторак; Књ. 4: Велика среда; Божанска Литургија светог апостола Марка*. Вршац, 1998; *Литургија Апостолских установа*. Краљево, 2006), епископ др Атанасије Јевтић (*Псалтир са девет библијских песама*. Врњачка Бања, 2000; *Паримејник*. Требиње – Врњачка Бања, 2000; *Часослов*. Београд, 2007 (користиће се док се не појави нови текст званичног превода Комисије САС СПЦ); *Божанствена Литургија светог апостола Јакова брата Божијег и првог епископа јерусалимског* (Београд – Требиње 2007) и др Артемије Радосављевић (*Посни триод. Света велика седмица – стравна*. Косовска Грачаница, 2008). Ипак, најширу распрострањеност добила су синодална издања превода богослужбених књига, као што су: *Еванђеље на српском језику за богослужбену употребу*. Земун, 1977; *Служебник*. Превод Комисије САС СПЦ. Београд, 1986; *Служебник*. Превод Комисије САС СПЦ. Београд, 1998; *Служебник*. Превод Комисије САС СПЦ. Београд, 2007; *Свештена књига Апостол. Текстови апостолских читања – превод Комисије САС СПЦ; превод прокимена и стихова – еп. Атанасије Јевтић*. Београд, 2011). Такође ваља споменути изузетан допринос епископа Хризостома Столића приређивању и објављивању богослужбених књига на српском језику: *Апостол – како се чита свакога дана по седмицама*. Краљево, 2003; *Свето Јеванђеље – како се чита сваког дана по седмицама*. Врутци, 2005; *Жички и Студенички минеј: септембар – август. Т. 1–12*. Краљево, 2006 (у текст минеја, који је доминантно црквенословенски, укључене су и службе на српском језику).

Јустин Поповић, како видимо, својим преводилачком подухватом вишеструко је задужио српску културу: прво, тиме што је понудио пионирски

превод Златоустове Литургије на српски стандардни језик, друго, тиме што је испод његовог пера изашао обиман корпус богослужбених превода, и особито тиме што је његов превод из 1922, узоран у језичко-стилском и традиционалном погледу, конституисао наш сакрални израз, а његов Поговор из 1978. поставио методолошки оријентир за даљи рад на превођењу сакралних текстова – свештено дело утврђено на камену што су га пре 1150 година у темеље словенске културе и духовности узидали словенски Првоапостоли.

ЛИТЕРАТУРА

- Бајић 2007:** Р. Бајић, *Богослужбени језик у Српској православној цркви: прошлост, савремено стање, перспективе*, Београд: Институт за српски језик.
- Бикман – Кэллоу 1995:** Дж. Бикман, Дж. Кэллоу, *Не искажая слоба Божия: принципи перевода и семантического анализа Библии*, Санкт-Петербург: Ноах.
- Вукашиновић 2001:** В. Вукашиновић, *Литургијска обнова у XX веку: Историјат и богословске идеје литургијског покрета у Римокатоличкој цркви и њихов узајамни однос с литургијским животом Православне цркве*, Београд: Богословски факултет СПЦ, Нови Сад: Беседа, Вршац: ФИДЕБ.
- Вукашиновић 2012:** *Српско богослужење. Студије из литургијске теологије и праксе код Срба*, Врњци – Требиње: Братство Св. Симеона Мироточивог.
- Гргуревећ 1969:** Н. Гргуревећ, *Православни литургијчар др Лазар Мирковић*, Београд: Богословље, 1–2, 1–15.
- Кончаревић 1998:** К. Кончаревић, *Језик и стил дневничких записа оца Јустина Поповића, Научни састанак слависта у Вукове дане, 27/1*, Београд: МСЦ, Филолошки факултет, 507–516.
- Кончаревић 2006а:** К. Кончаревић, *Динамизам језичких процеса у Српској православној цркви данас (стање и перспективе конкурентске богослужбене употребе црквенословенског и стандардног српског језика)*, *Kraków: Socjolingwistyka*, бр. 20 (2006) 88–111.
- Кончаревић 2006б:** К. Кончаревић, *Језик и православна духовност: студије из лингвистике и теологије језика*, Крагујевац: Каленић.
- Кончаревић 2013:** К. Кончаревић, *Сакрална комуникација: норме, традиције, средства*, Београд: Православни богословски факултет – Институт за теолошка истраживања.
- Милошевић 2008:** Н. Милошевић, *Допринос архимандрита Јустина Поповића унапређењу литургијске свести код Срба*, у: Б. Шијаковић (ред.), *Српска теологија у XX веку*, књ. 5, Београд: Православни богословски факултет – Институт за теолошка истраживања, 111–124.
- Пипер 2009:** П. Пипер, *Када је први пут служена Литургија на словенском језику?*, Нови Сад: *Зборник Матице српске за славистику*, 76, 7–20.

- Поповић 1978:** Ј. Поповић, Поговор, у: *Божанствене Литургије*, Београд: б. и., 1978, 223–228.
- Радосављевић 1987:** А. Радосављевић, Новији богослужбени преводи код нас, Београд: *Богословље*, 2, 107–116.
- Убипариповић 2010:** С. Убипариповић, Литургијски допринос епископа бачког др Иринеја Тирића српској теологији XX века, у: Б. Шијаковић (ред.), *Српска теологија у XX веку*, књ. 7, Београд: Православни богословски факултет – Институт за теолошка истраживања, 111–124.

Ксенија Ј. Кончаревић

ИУСТИН ПОПОВИЧ И НАЧАЛО БОГОСЛУЖЕБНОГ УПОТРЕБЛЕНИЯ
СОВРЕМЕННОГО СЕРБСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГ ЯЗЫКА

Резюме

Ведущее место среди переводчиков богослужебных текстов на сербский язык, и по объему, и по качеству проделанной работы, занимает виднейший сербский богослов, архимандрит Иустин (Попович). Свою переводческую деятельность о. Иустин начинает с первого в сербской среде интегрального перевода Литургии св. Иоанна Златоуста (Белград, 1922), в котором он успешно применяет техники интерпретативного перевода и создает сербский богослужебный стиль, которому присуще мотивированное употребление церковнославянизмов разных типов (лексических, словообразовательных, морфологических и синтаксических). На основании сравнительного анализа четырех переводов Божественной Литургии св. Иоанна Златоуста, автор показывает, что Синодальный перевод в основном опирается на перевод Иустина Поповича, что является дополнительным подтверждением его качеств – богословских, лингвистических и эстетических.

Ключевые слова: Богослужебный язык, перевод сакральных текстов, сербский язык в литургическом употреблении, Иустин Попович.

Весна Г. ПОЛОВИНА*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 13.11.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

МЕЂУГЕНЕРАЦИЈСКА ОБЕЛЕЖЈА МЕДИЈСКИХ ТЕКСТОВА О ПОЧЕТКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

У раду се анализирају сличности и разлике у текстовина дневних новина „Политике”, почев од 1914. па сваких наредних двадесет година на годишњицу почетка Првог светског рата. Док су језичке промене на нивоу фонологије, ортографије и морфосинтаксе занемарљиве, с текстуално-лингвистичког становишта сагледавају се различити дисконтинуитети, као и промене у функционалној, текстуалној употреби лексичких израза који означавају савременост и сећања, догађаје, учеснике и емоције, све то у зависности од прагматских, социо-историјских услова.

Кључне речи: међугенерациска обелеја, текст, новине, језичке промене.

Један век је прошао од почетка првог светског рата, и тих стотину година, од 1914. до 2014, представља одговарајући период за преглед и поређења текстова који су у том периоду обележавали почетак овог историјског догађаја. Наш је циљ у овом раду да сагледамо нека од тих обележја, пре свега језичка, али и контекстуализацију језичких исказа кроз медијске текстове.

У проучавањима језичких промена, познато је да се оне могу корелирати са друштвено-историјским факторима, генерацијски, ако се прате одређене језичке варијабле прикупљајући податке од истих испитаника у два раздобља, или индиректно испитујући више генерација (младих, средње доби и старих људи) у истом синхрониском периоду, што се назива понекад „привидним временом” језичке промене (Bailey, 2004). Овим другим, индиректним путем претпоставља се да ће, на пример, старија генерација више чувати старију варијанту неке језичке одлике, у средњој генерацији јавиће се дублетни облици, док ће млађа генерација употребљава новију варијанту. Овакав приступ више одговара праћењу морфофонолошких промена, лексичких, а понекад и синтаксичких. Мање се прате промене на прагма-текстуалном нивоу у историјском приступу језику, а то ће бити доминантна тема

* polovina@fil.bg.ac.rs

нашег рада. Оваква генерацијски раслојена испитивања су само делимично остварена у нашем раду: аутори јесу припадници различитих генерација (новинари или историчари који пишу пригодне текстове за новине), но пошто се ради о писаним текстовима – примарна расподела није према годишту аутора (они су некад и анонимни, непотписани), већ према датуму објављивања тих текстова. Дакле, одбир годишта новинског издања дневних новина је можда, на неки начин, друкчији тип међугенерацискограслојавања језика, али сматрамо да, и као такав, може допринети увиду у нека обележја таквог, генерацијског раслојавања језика писаних текстова о почетку првог светског рата.

Одбир медијских текстова условљен је чињеницом да је број читалаца (прималаца) таквих текстова у принципу већи него када су у питању научни историјски текстови, разне архивске документације, размена писама и сл. Другим речима, може се рећи да су штампани медији најприступачнији широј публици, па дакле у извесном погледу и најутицајнији. Стога је корпус који смо желели да уврстимо за ову анализу састављен из чланака објављених у дневним новинама „Политика” у време почетка првог светског рата, па затим сваких наредних двадесет година: 1934, 1954, 1974, 1994 и 2014.

Лингвистика и историја. Језик и сећање. У лингвистици није неуобичајено да се посматрају и пореде текстови у различитим периодима. Сам језик може се схватити не само као систем (граматичких, фонолошких особина и сл.), већ и као друштвена категорија, колективни трезор културе. То се односи и на слојеве језика, лексички и фразеолошки на пример, па и на друге језичке појаве. У свом уводном раду под називом „Ткиво сећања: историјски приступ наукама о језику” за специјално издање часописа *Langages*, J. J. Courtine (1994) истиче да је језик можда најважнији скуп друштвених конвенција који омогућује да реконструишемо нашу прошлост, где је увек могућа историјска перспектива. Језик, а тиме и дискурси, односно текстови, нека су врста социјалног оквира памћења једног друштва, друштвено најстабилнији систем колективног памћења. Овај тематски број часописа *Langages* из 1994. посвећен је историји лингвистике и анализи дискурса као и вези језика, историје и лингвистике. Ту се језик посматра као „место сећања”, где се сусрећу историја и лингвистика. Као илустрацију сличних подухвата овај аутор наводи историографску збирку текстова различитих жанрова, такође под називом „Места сећања” или памћења, један велики пројекат Pierre Nora-а (1984–1992). Ту су сабрани текстови говора у Француској академији, академски дискурси, па између осталог, и вербални ритуали од и око 14. јула, стогодишњице великих људи, прославе значајних догађаја, итд. У основи свега тога је та идеја да је „*le langage – le tissu de la memoire*”. На овај начин се читави текстови/дискурси уводе у однос језика и сећања, лингвистике и историји, кроз редове дискурса („*ordre des discours*”), по коме се сећање испишује и материјализује кроз језик. Maldidier i Guilhaumou (1994) такође истичу заједничко и различито између историје и лингвистике. Тврде да структурална дескриптивна страна анализе дискурса има своје место и у историји као дисциплини, али док је у историји тежиште на анализи садржаја, на повезивању елемената из више извора без обзира на хетерогеност језичких израза,

жанрова и сл, с циљем да се све те различитости уједине у „праву” причу, за лингвистику, односно лингвисту, битна су пре свега обележја дискурса, варијације и инваријанте, које он издваја у неком језичком материјалу.

Приступи анализи текстова и историјска перспектива. Чини се да је у литератури приступ текстуалној анализи, када је у питању материјални опстанак сећања у „редовима дискурса” врло често условљен одбором жанра или типа текста који улазе у корпус емпиријске анализе. Приказаћемо неке.

Француски лингвисти Mالدидиер и Guilhaumou, пореде начин на који дневна штампа описује прославу два века од грађанске револуције, пада Бастиље, концентришући своју пажњу на окружење у коме се одређени лексички и синтагматски изрази понављају, изабравши три дневна листа са различитом политичком оријентацијом. Издвајају неколико лексема и синтагми (*la prise de la Bastille, spectateur, la foule*). Аутори сматрају да анализа може да покаже да се номинализован израз *la prise de la Bastille* може назвати „дискурзивним именоватељем” (*préconstruit discursif*) значајног догађаја, што почива на граматичкој форми номинализације, деагентизовању радње и изостављању времена и места догађања. Док се догађај на тај начин именује, даља анализа почива на „деконструкцији и реконструкцији” основних значења; посматра се језички контекст у коме се јавља наведена именујућа синтагма, трансформације, реконфигурације у којима номинализован израз добија агенса: *le peuple a pris la Bastille, en 1789. Le peuple pouvait prendre la Bastille, Mais la Bastille est au peuple* (примери се сада односе на „народ” који је дошао до Бастиље на прославу двестогодишњице) и сл. Такви примери показују могућност да се де- и реконструкцијом једне синтагме, израза, задржи и реформулише агенс: *peuple* се односи на две референцијално различите групе, ону с краја осамнаестог века и ону с краја двадесетог века. Исто тако одабравши лексему *spectateur* могу да покажу да је структурно та лексема дистрибуирана у новинским текстовима у опозицији са лексемом *acteur* те се „губи” и „враћа народу” мање или више активна улога у „освајању Бастиље”, што омогућава писцу новинских чланака игру речима, иронију, давање вишесмислених коментара у вези са прославом двестагодишњице француске револуције.

Други релевантан рад аутора Adam-а и Herman-а (2000) узима у обзир шире дискурсне оквире изучавајући језик прогласа којима су се почетком другог светског рата обратили Французима маршал Петен и генерал де Гол (18. јуна 1940. Године). Анализа Адама и Ермана подразумева како жанровска, интердискурзивна (интертекстуална) обележја, тако и анализу сегмената шире од реченице и исказаних пропозиција. Сматрају да лингвистичка анализа дискурса мора да узме у обзир „велику комплексност, интегришући социо-историјске датости, категорије и концепте који допуштају да се промисле социо-психолошки услови продукције и перцепције текстова”. Стога прво посматрају реторичку организацију текстова (експозе чињеница и узрока, аргументативне секвенце, позив грађанима Француске, и завршни део). На таквој концептуализацији односа међу текстовима, аутори су у могућности да укажу на реформулације и алтернације које се јављају у два прогласа (Петена и де Гола)

и њихову значењску функционалност – индиректно и имплицитно негирање ставова једног аутора прогласа од стране аутора другог прогласа.

Док претходна два рада илуструју структуралну анализу дискурса „обележавања” јубилеја француске револуције и поређење два званична прогласа која су обележила почетак другог светског рата у Француској, Patrick Seriot (1994) се бави дисконтинуитетом у језику кроз историју дискурса па тиме и – брисањем памћења. С обзиром да је у његовом раду тема дисконтинуитет дискурса у Русији од социјалистичке револуције 1917. године па надаље, он се бави великим прекидом, потом буђењем из „коматозног стања (Слично у Аргентини после војне диктатуре)” и потрагом за памћењем у Русији у време перестројке. По њему језик и друштво развијају се посебно. И најдубље промене, као што је руска револуција, могу створити, тврди он, дубоке промене у друштву, али ништа упоредиво се не дешава са језиком. Познато је да су промене у језику, осим кроз иновације на лексичком плану, неологизме, релативно споре. Ипак се увек поставља питање шта је заправо стално, непрекинуто, континуирано у језику у једном периоду, а шта је дисконтинуитетно. Он налази илустрације промена и дисконтинуитета највише у именувању. У периоду СССР-а давана су социјалистичка имена за особе: Владлен, Енгелсина у руском (у српском: Партизанка, Тракторка, Марлена); промењена су имена места: Лењинград, (у нас Титово Ужице, Титоград, и сл.). Ради се о свесној, политичкој одлуци како би се и имена прилагодила новом друштву. Што се тиче имена која потичу из раније историје пажљиво се одабира ко ће бити поменут: на пример Кутузов се и у време социјализма помиње. Са падом социјализма поново се ре-креирају сегменти прошлости која је била прекинута. Добар повод за такве реинкарнације су годишњице, јубилеји. Иначе у свим социјалистичким земљама посебна се пажња ускоро после пропасти социјализма посветила топонимији. Враћају се стара имена – она сада окрећу грађане ка „правој” а заборављеној, поготово у медијима, историји. То је ствар језичке екологије – усклађивања топонимије са социјалним окружењем, историјом.

Управо оваква размишљања одговарају циљу анализе међугенерациских обележја, сличности и разлика текстова о почетку Првог светског рата, па ћемо се и ми позабавити питањима континуитета и дисконтинуитета, неким аспектима контекстуализације и употребе лексема и израза који указују на промене у овим дискурсима исте тематике.

Методолошки проблеми у одбору текстова. У трагању за генерацијским сличностима и разликама у обележавању почетка првог светског рата, неминовно смо и у овом раду морали да ограничимо корпус, те његов одбир сигурно носи неке методолошке недоумице. Прво, у самим штампаним медијима, у нашем случају новина „Политике”, избор важних и значајних догађаја који ће бити приказан одређених датума бива наметнут не само ситуацијом у земљи и свет, већ делимично и врло практичним разлогом. Тако на пример, поводом годишњице 111-те годишњице (јануар 2015. године) „Политика” је направила избор од 16 насловних страна којима илуструје своје праћење историје (почетак и крај Другог светског рата, убиства: Кенедија,

Александра Карађорђевића, Зорана Ђинђића, смрт Тита, почетак сукоба у Југославији 1991, почетак бомбардовања 1999, протест против анексије БиХ 1908, преврат у Београду 2000. године; само две насловне стране: о спуштању првих космонаута на месец и додели Нобелове награде Иви Андрићу, посвећене су неполитичким догађајима). Почетак Првог светског рата је обележен насловном страном од 6. септембра 1914. године када је Србија већ увелико била у рату и када су се назирале прве победе српских јединица почетком рата. Разлог оваквом избору за обележавање почетка првог светског рата може бити једноставна чињеница да су се у лето 2014. година већ појавила пригодна поновна прештампавања страна из 1914. (на дан сарајевског атентата и на дан почетка рата), те уредници вероватно нису сматрали да би било добро опет понављати исте за неколико месеци. Друго, још важније, сваке новине садрже низ различитих новинарских поджанрова, извештаје о догађајима, коментаре новинара, наративе, цитиране изјаве других, или читаве званичне документе пренесене дословце. И на крају, историјски и социолошки фактори, дешавања која су од значаја како за уредништво новина тако и за њихове читаоце нужно утичу на типове текстова који ће одређеног дана бити објављени.

Међутим, упркос овој разноврсности и жанровској и историјско-социолошкој условљености, или можда баш због тога, у раду ћемо се позабавити управо текстовима објављеним на дан почетка првог светског рата (фелтоне који излазе у Политици нисмо узели у обзир), а тичу се тог догађаја.

Текстови о почетку Првог светског рата. Наш избор текстова о Почетку првог светског рата почивао је на одлуци да се прво прегледају бројеви на сам дан почетка рата као и претходни и потоњи: значи 27, 28, 29. јули. Од прегледаних годишта два се издвајају као обимни, а сви остали са мањим бројем текстова.

Један од тих, по броју текстова, обимних, јесу бројеви „Политике” на самом почетку рата, 1914. Иако је тада „Политика” имала укупно четири стране, већина текстова су посвећени догађањима везаним за почетак рата.

Друго текстовима о почетку првог светског рата обилно издање, или боље рећи низ издања, јесу они из 2014. године. Не само да се обим новина повећао, и да је у питању значајан јубилеј – стогодишњица, већ су се променили и историјски и технолошки услови: новине излазе опет у држави Србији, а не Југославији; технолошки напредак омогућује фототипска и скенирана поновна штампања „оригиналних” чланака из периода од пре сто година. Сматрамо да је за 2014-ту посебно значајан овај други, технолошки фактор. Оваква прилиферација чланака и написа не важи само за српске новине. Тако из „Политике” од 28. јула 1914.¹ сазнајемо да аустријски дневни и недељни листови дају специјалне штампане додатке, посебне рубрике о Првом светском рату, у електронском издању се редовно објављују интервјуи, коментари, рецензије публикација, чланци посвећени историјски релевантним догађајима у периоду од 1914. до 1918. У питању су и дигиталне,

¹ Чланак „Како Аустрија обележава годишњицу објаве Првог светског рата”.

„сталнорастуће архиве” у виду чланака и коментара на званичним интернет страницама, онлајн чланци објављивани на тај дан пре тачно сто година. Управо чињеница да нам данашња технологија омогућава и брже и више штампање и електронску доступност новинама омогућило је и код нас велики број нових коментара, осврта и прештампавање чланака и извештаја из разних извора па и из новина из тог периода од пре сто година, што је учинила и „Политика”.

Новинско издање за 28. јули 1934. годину има далеко више страна (16) у односу на 1914 (4 стране дневно), а историјски то је време Краљевине Југославије, краља Александра I (неколико месеци пре његовог убиства у Марсеју). Па иако је то годишњица рата којему је већина тадашњих читалаца била сведок и био им је близак, о самом почетку рата се изненађујуће мало говори: тек на шестој страни објављује се текст под насловом „На Обалама Саве у почетку првог светског рата” (уз осталих 9 наслова који су, додуше, мањом величином слова штампани) у коме се преноси део онога што је један од бранилаца Београда претходног дана рекао у интервјуу на радију. На 11. страни је чланак који се бави „Коликом је броју ратне сирочади поможено и како?”. Без обзира какви су разлози за мало давање простора (пошто би тешко било доћи до објашњења уредништва из тог периода) претпоставка коју можемо направити је само на основу осталих текстова у „Политици”. Наиме, претходне стране баве се претежно догађањима у Аустрији у том тренутку, оружаним сукобима Хитлерових присталица са тренутном влашћу у Аустрији и европским реаговањима на ове догађаје. Очигледно је да се „нови” оружани сукоби сматрају значајнијим од двадесетогодишњице почетка првог светског рата.

Следе две годишњице у новој социјалистичкој Југославији: 1954 и 1974. година. Почетак првог светског рата у тим издањима није ни обележен. С обзиром да и ћутање може имати значење, може се претпоставити да је политички обележавање тог датума било непожељно. Тим пре што је 27. јули тих година слављен као дан антифашистичког устанка у Хрватској и Босни и Херцеговини у току II светског рата, те је оно што се писало тог и око тих датума углавном бавило прославама, обележавањима и сећањима из „ближе”, а вероватно и тада „важнијег” рата. Осим тога, уколико би 28. јули пао у уторак, што је случај 1954, напомињемо да „Политика” у једном периоду после II светског рата није излазила уторком, те није ни могло бити тог дневног издања.

(Није без значаја чињеница да би се уврштавањем и годишњице сарајевског агентата слика променила. Наиме, „Политикино” издање 28. Јуна 1954. посвећује читаве две стране сарајевском агентату: Сећања браниоца Г. Принципа на суђење и Терезин, текст Веселина Маслеше о Младој Босни, Суђење атентаторима, и „Омладина је тражила свој пут”. Овај последњи чланак садржи пасус у коме се каже: „Двадесет осми јуни 1914 отворио је једну од најзначајнијих страница борбе наших народа за слободу, уједињење и независност [...] ти велики циљеви остварени су [...] борбом наших народних маса под вођством Комунистичке партије и друга Тита”. Следећа годишњи-

ца, 1964, обележена је чланком о „Последњем сусрету Гаврила Принципа са Драгицом Чичом”. То је релативно обиман чланак. Година 1974. обележава ову годишњицу само на 9 страни врло кратким чланком насловљеним „Шездесетогодишњица сарајевског атентата”. И ту се наводи да су „Гаврило Принцип и његови другови дали светао пример будућим покољењима која су, потом, њихове националне и социјалне идеје и остварила у нашој социјалистичкој револуцији”)

За разлику од претходних годишњица (четрдесет и шездесетогодишњице), у издању „Политике” од 28. јула 1994., године појављује се текст којим се обележава осамдесетогодишњица: „Срби у првој великој светској катаклизми” који се следећег дана наставља текстом под насловом „Незабележено јунаштво добровољаца” од истог аутора. Оба текста се појављују на дванаестој страни, с тим што је наслов првог дела мањих слова док је други део (од 29. јула) као и 1934. године најизразитији по величини слова у односу на наслове других текстова на истој страни. Оно што је такође заједничко овим двама годиштима, 1934. и 1994. година су оружани сукоби у окружењу: док су у првом били у питању оружани сукобу Хитлерових присталица у Аустрији (са мањим одјецима у Краљевини Југославији) у другом су то оружани сукоби у околним бившим југословенским републикама и њихови одједи као главне теме писања новина.

Језичке промене. Упоредивши језик на нивоу фонолошких и морфосинтаксичких обележја, у текстовима 1914. и 1934. са савременим текстовима из 1994. и 2014, можемо рећи да значајних промена нема. Најлакше се уочавају промене у правопису. Пре Првог светског рата везници и реченични модификатори: *и ако, ма да, у колико, у опште*, пишу се одвојено, једначење сугласника у речима попут *отсек, претседник* се доследно бележи, придеви *пешадиски, гардиски, аустриски*, и сл. не укључују слово -ј-. У неким случајевима налазимо данас ређе облике трпног глаголског придева: *поможено, давана*, (били су) *позвати, одбивено*.

Употребе неких лексема су чешће у тим издањима него данас из простог разлога што је технологија ратовања тада била друкчија. Тако су тада много били важнији *монитори* бродови *монитори*, пристајање *уз итек* на речним обалама, *матрози* са бродова, *панцирна зрна, пољак*, или *фелдвобел*, *финанси* (припадници финансијске полиције) и сл. Ове лексеме се и данас користе, али с обзиром на, рецимо, мањи значај речног бродарства за становништво, други тип оружја, и сл. претпостављамо да су данас и мање познате ширем кругу говорника српског. Лексема *сахат* се и данас јавља али се осећа застарелом.

Употреба неких страних речи је шира него што бисмо их данас употребили: *абдикација на државну независност*, дакле не у значењу „одрицања од престола или оставке на положај, одрицања од звања, положаја” и сл., већ у значењу „одустати од независности”. Реч *комплот* у значењу „завере” би данас имала можда шалјиву нијансу. И наравно, постоје изрази који се односе на нешто из претходне историје, а који су данас сигурно мање познате него у то време: „нешто горе него *Емска депеша*” поређење је које захтева знање о томе да је „Емска депеша” веома увредљиви телеграм који је Ото фон Биз-

марк упутио Французима у другој половини деветнаестог века, те се сматра да је тај увредљиви тон битно допринео да Француска мора одговорити врло оштро, након чега је избио Француско-Пруски рат.

У неким случајевима не можемо са сигурношћу рећи да ли у питању штампарска грешка или „језичка варијанта”. На пример, не можемо са сигурношћу рећи да је глагол *пренути* се тада био неповратни, или је *lapsus calami*, у примеру [Ђорђе Карађорђевић ...] *је пренуо*. Или обрнути пример: [Поворка] *се кренула...* Исто важи за облик *несумљиво*. У питању је, као што видимо, само једно слово, те је сасвим могуће да се ради и о грешкама у штампи.

Учесници, догађања, сећања и емоције. Даље смо анализирали начин на који су језички обележени учесници, догађања и емоције.

Почетак рата, „Политика” из 1914. обележен је објављивањем непосредних догађаја – претходног дана, што је разумљиво с обзиром на тадашњи технолошки развој. У овим текстовима нижу се имена оних који су у том тренутку били значајни учесници догађања. Једна имена се односе на непосредне учеснике из владајућих кругова: *Престолонаследник Александар, Краљевећ Ђорђе, посланик Гизл, Њ.Е.Г. Пачу, Г. Грингер, граф Спе, граф Берхтолд*; имена владајућих институција: *Царска и Краљевска влада, Влада Српска, Влада Краљевине Србије, Краљевска влада, руски цар*. Друга имена означавају мање значајне особе које су учествовале у неком релативно „споредном” догађају: *Г. Вучићевић, капетан румунског брода, бродско особље, капетани заробљених бродова, народни посланици*.

Следећи лексички слој су имена припадника народа и становништва. Спомињу се: *народ Србије, Срби, српски народ*, некад у генеричкој једнини: *ниједан Србин*, нешто мање *Аустро-Угарска, Аустрија, аустро-угарски поданици*, и када су у питању становници Србије много су разуђенији називи: *мало света пошло, број становништва се повећао, надничари, послуга, самохране жене, обвезници, путници* (на бродовима), *наши поданици, маса света* и сл. Посебно место има *Београд*, са својим становништвом, јер је за новинско извештавање погодан индикатор понашања народа: „дан у Београду протекао је мирно”, „Београд је дао хиљаде бораца”, и сл.

Посебну целину чине апстрактни политички ентитети: *цела Европа, Великих Држава, сав културни свет, Свет, Немачка, Енглеска, Русија*.

У текстовима „Политике” објављених 1934. и 1994. који су објављени поводом почетка првог светског рата, значајна имена из 1914. губе се у мору других чињеница којима се описује први велики светски рат. Тако се у тексту из 1994. јављају значајна имена учесника у рату (Миливој Павловић, Милан Вујаклија, Вељко Петровић), мајор Гавриловић, Гаврило Принцип, Фрањо Фердинанд и сл., а у тексту из 1934. помињу се учесници на откривању споменика погинулима Батајничанима, и прва српска жртва у бомбардовању Београда.

Као ширу илустрацију „губљења” учесника у времену, навешћемо следећи пример. Важна улога *краља* у текстовима из 1914, било кроз његово именовање у прогласима и писмима које преноси „Политика” или кроз називе попут *краљевска влада*, губи се у текстовима из 1934. У овим се лексема *краљ* јавља само три пута и то индиректно, јер су на откривању споменика

Батајничанима, што је и тема чланка, присутни његови изасланици, („*стигао је изасланик Њ. В. Краља капетан краљеве гарде г. Вукотић*”); Србија и српски народ јављају се само у контексту: *Прва жртва на српском фронту*. У текстовима из 1994. *краљ* се помиње само у малом сегменту о одбијању Хрвата да ступе у добровољачке одреде, те се цитира њихова вика: „*Ми имамо свога цара. Доље српски краљ Петар! Живио Фрањо Јосиф!*”, док се Србија јавља нешто чешће у контекстима: *мала Србија*, „*Србија је изгубила 28% од свог укупног становништва, гажењем и уништењем Србије*”, итд. Јасно је дакле, да се варирање значајних учесника у различитим историјским моментима условљава с једне стране, проширењем нарације о почетку рата на цео рат, што је случај са текстовима из 1994, и друкчијим државним стањем (Краљевина Југославија 1934, насупротив Србији 1994.)

Догађања. Текстови из „Политике” с почетка рата битно се разликују од осталих текстова, из 1934. и 1994. Наиме, догађања се у текстовима из 1914. могу грубо поделити на комуникацију између две стране, Србије и Аустро-Угарске, размену званичних дописа, и на реаговања становништва и догађаје на Дунаву и речним бродовима.

Ипак питање комуникације доминира: *г. Пашић је још прексинаоћ, носећи одговор Србије посланику Гизлу; дала је на аустријску ноту такав одговор; предавши му српски одговор; одговор није ми дошао; преко Букурешта стигао је ноћас телеграм; Бродарско Друштво добило је из Градишта телеграм; стигао на подне један отворен телеграм упућен г. Пашићу; изгледа да је телеграм који је на подне прошао кроз Београд*; итд. Колико је комуникација била у ствари компликована показује и следећи одломак, у коме се чак и сумња у поузданост вести о почетку рата:

[Немачки конзул је прешао] малом Димитријевићевом лађом у Земун где је имао да однесе и преда пошти за Немачку врло важна акта. Кад је тамо рекао да је у Београду стигла вест о објави рата, у војној команди одговорили су му, да не знају ништа о томе и да би они морали први бити извештени о томе. Чим се у 4 часа вратио у Београд, граф Спе је то причао па је саопштио и нашим властима. Према свему изгледа да је телеграм који је на подне прошао кроз Београд удешена мистификација (нешто горе него Емска Делеша) можда зато да изазове са наше стране први напад како би нас окривили за рат.

У толико је невероватнија ова вест о објави рата, што је само на пола часа раније стигла у Београд ова

Изјава Сер Едварда Греја

Париз 15. јула.

Ово о комуникацији путем писама, телеграфа и телеграма, значајно за Београд и Србију у првим данима рата, губи на важности у сећањима и понавља се само у тексту из 1994, и то у следећој форми:

На данашњи дан пре тачно 80 година, 28. Јула 1914. године, председник српске владе Никола Пашић, за време ручка у кафани „Европа” у Нишу, у који се влада склонила због ратне опасности, примио је обичан телеграм, диго се од стола и рекао:

„Аустрија нам је објавила рат. Наша ствар је праведна. Бог ће нам помоћи.”

Тако је обичним телеграмом објављен Први светски рат.

За разлику од написа 1914, где су преговори и комуникација, ноте, одговори, телеграми и депеше доминирале, историја кроз свој текст у штампи 1994. памти и такође помало „мистификује” објаву рата. Телеграм јесте званично предат министру Пачуу, који је био у Београду, тако да остаје нејасно на какав је то „не-обичан” телеграм мислио аутор овог „Политикиног” текста.

Емоције. Уочљиво је у издању „Политике” из 1914. и 1994. да су емоције израженије него у издању из 1934. године.

На самом почетку рата, емоције у „директној комуникацији” (дословце цитиране објаве краља у „Политици”) владара са народом испољавају се на посебан начин. На пример, ортографски, у прогласу којим се влада, потписана са свим титулама и именима, обраћа *Српском Народу*, обе речи ове синтагме су написане великим словом, и тиме се постиже ефекат као да је у питању саговорник јединка којој се они обраћају и с којом воде непосредан дијалог. Такође се и у самом тексту *Народ*, *Отаџбина*, *Војска* пишу почетним великим словом. Разумљиво је да се у тако неминовно, патосом испуњеном прогласу истичу ентитети који су важни довољно да се називи за њих преобраћају у властита имена. Слично је и у тексту телеграма престолонаследника Александра упућеном његовом деди краљу Николи црногорском, великим словима два пута се означава *Српски Народ*, *Црногорска Војска*. Оно што је мање очекивано са данашње тачке гледишта је да се у прогласу такође великим словом именују „пријатељске *Велике Државе*”.

Емоционалност се истиче и лексиком. Тако се у цитирању манифеста руског цара о мобилизацији Србија назива „словенском сестром” ... коју ће ставити под своје „моћно окриље”. С друге стране наша штампа Русију назива „моћном и братском” и координирано са синтагмом „Свемогући Бог”. Из Црне Горе стиже „братски поклич”. Даље, инсистира се да је српска влада „ принуђена”, показује „бескрајну добру вољу”... док аустријска влада и њени захтеви карактеришу се као „цинични, дрски, понижавајући, [Аустрија] тежи да унизи”.

У „Политикином” тексту из 1994. лексика емоционално обележена везује се за одабране личности: то су добровољци, девојке које су показале „изузетно јунаштво”, задобиле „десет љутих рана”, „достojне гусала и легенди”. Настојање аутора овог чланка (Лазар Лукајић) да поетизује свој текст види се у „бајковитом” начину увођења лика Гаврила Принципа: „један српски омладинац анђеоског имена (Гаврило је први анђео Божји) и бајковитог презимена пробудио је и узвитлао успавану историју света”, мада читајући ондашње новине свет није баш био „успаван”, већ се увелико припремао за рат. Ова емоционалност и поетизација наравно може бити и идиолокатско обележје текста, али тешко да би се таква поређења са анђелом могла јавити у текстовима о Гаврилу Принципу из периода социјализма, без обзира ко је аутор тих редова.

Присутна су и друга веома јака поређења: „нико као Срби”. Српски добровољци су превазишли „Спартакове устанике у Трећем робовском рату век пре наше ере”; „као никад ни један други народ у свету, као никад пре ни после, нигде у историји и нигде у свету, ни такве историје ни таквих јунака” – све су изрази који се везују за српски народ и историју.

Закључне напомене. Одбир текстова из штампаних медија, „Политике” у дане почетка Првог светског рада, на сваких народних двадесет година пружила нам је увид у један аспект генерацијских разлика међу текстовима. Језгро језика, његова основна граматичка и фонолошка структура нису се мењали у овом периоду.

Промене су уочљиве у лексици, и то застаревању неких облика, или семантичком сужавању/ширењу колокационих ограничења, ортографији. Српски језик је у овом периоду релативно чврсто стандардизован, а ми смо се бавили писаним јавним језиком, и то је сигурно разлог што битнијих језичких промена нема.

Најзначајније промене, дисконтинуитети, условљени су социјално-историјским факторима: ћутање о годишњици почетка првог светског рата у периоду социјализма (1954. и 1974.), ревитализација након распада Југославије (1994. и 2014.), велике разлике између текстова који непосредно прате почетак рата и оних који се „сећају” тог почетка о годишњицама, трансформације учесника, догађаја, емоција које се том приликом одигравају. Континуитети су свакако језички и дискурсно могући и остварују се, с тим што природно, сваки нови текст (и не само у штампаним медијима) доноси неки нови угао, а то условљава и друкчије емфазе догађаја, учесника и емоција.

ЛИТЕРАТУРА

- Adam i Thierry 2000:** Jean-Michele Adam i Thierry Herman , „Réformulation, répétition et style périodique dans l’appel du 18 juin 1940”, *Sémén, Revue de sémio-linguistiques des textes et discours*, 12, str. 11–30.
- Bailey i Guy 2004:** Bailey i Guy, ”Real and apparent time”, in: J.K.Chambers, P.Trudgill i N.Schilling-Estes (eds.). *The Handbook of language variation and change*. Malden, MA: Blackwell, 312-332.
- Courtine 1994:** Jean-Jaques Courtine, „Le tissu de la mémoire: quelque perspectives de travail historique dans les sciences du langage”, *Langages*, 114: 5–12.
- Fuko 2007:** Мишел Фуко, *Poredak diskursa*, Beograd: Zuhra.
- Maldidier i Guilhaumou 1994:** Denise Maldidier i Jacques Guilhaumou, „Le mémoire et l’événement : le 14 juillet 1789”, *Langages*, 28: 114, str. 109–125.
- Courtine 1994:** Nora, P.: *Les lieux de mémoire*, 7 vol. Paris Gallimard, 1984-1992. (Navedeno u Courtine, 1994, str. 9.)
- Sériot 1994:** Patrick Sériot, „Le cas russe: Anamnèse de la langue et quête identitaire (La langue – Mémoire du peuple)”, *Langages*, 114, 84–97.
- Половина 1989:** Весна Половина, „Лингвистичко-прагматички апсект неких исказа у текстовима о прослави Косовског боја, 1939 и 1989. године”, у: *Научни састанак сависта у Вукове дане*, 19/1, стр. 69–77.

Vesna Polovina

CROSS-GENERATIONAL FEATURES OF MEDIA DISCOURSE
ON THE BEGINNING OF THE FIRST WORLD WAR

Summary

In this paper we analyzed linguistic features and contextual factors influencing media texts in the newspaper "Politika" published in 1914, and then every next twenty years, marking the anniversary until 1994. We demonstrated that in various socio-historical periods such texts were either much shorter or discontinued, and revived depending on the historical context. The linguistic features such as the use of lexical items and their collocations turned highly dependent on the choice of the period and paper production context. No significant changes have been found on morphosyntactic or phonological/orthographic level.

Милош М. КОВАЧЕВИЋ*

Филолошки факултет Београд

Филолошко-уметнички факултет Крагујевац

Оригинални научни рад

Примљен: 19.10.2014.

Прихваћен: 12.01.2015.

СРПСКИ ЈЕЗИК И ЋИРИЛИЦА У ТОКУ ПРВОГА СВЈЕТСКОГ РАТА

У овоме раду¹ даје се преглед збивања око српског језика и ћирилице током Првога свјетског рата, не само у Србији него и на свим просторима српског језика: у Хрватској, Босни и Херцеговини и Црној Гори. Анализи су подвргнута политичка догађања са српским језиком изазвана Првим свјетским ратом, као што је аустроугарска забрана ћирилице на свим просторима српског језика, а потом и забрана српског имена не само за језик на просторима под влашћу Аустроугарске.

Реферат има за циљ да укаже и на лингвистичке доприносе српскоме језику током Првога свјетског рата, тако да ће се посебна пажња посветити улози како граматика српског језика објављених током Великог рата на различитим просторима српског језика, али и на њемачком језику (граматике Милана Решетара, и Николе Симића), тако и лингвистичке студије Александра Белића из 1915. године о српском језику као темељном критеријуму српског као српскохрватског националног питања.

Рад треба да покаже и то колико је Први свјетски рат допринио наметању свијести о сербокроатистичкој као једино „исправној” србистичкој филолошкој парадигми, а све у складу са ратним политичким циљевима Србије.

Кључне ријечи: ћирилица, српски језик, Аустроугарска, Србија, Нишка декларација, Крфска декларација, ратни циљеви Србије, Александар Белић, Јован Цвијић

1. Прогони српске ћирилице и српског језика послије Сарајевског атентата

Непосредно послије Сарајевског атентата на Франца Фердинанда ситуација за босанскохерцеговачке Србе, а нешто касније и за све остале Србе, постала је несносно тешка. Мјесец дана послије атентата на Франца Фердинанда скоро сви образовани Срби из Босне и Херцеговине нашли су се у

*mkovacevic31@gmail.com

¹ Рад је урађен у оквиру пројекта 1780114: Динамика структура савременог српског језика, који финансира Министарство просвете, ануке и технолошког развоја Републике Србије

неком од затвора (од којих су најпознатији Добој и Арад) прво као таоци, а потом и као прави заробљеници.

Осим бројних судских процеса против српске интелигенције, затим вјешања и погубљења у пограничним крајевима, одвођења у таоце, логоре и интернацију, затим забране рада свих српских школа, листова и политичких организација, аустроугарска управа ишла је даље у сатирању српског националног бића. Тако су се на удару нашли и *српски језик* и његово писмо – *српска ћирилица*². „Прве мјере које су предузете у Монархији након избијања рата биле су потискивање ћирилице из јавне употребе. Тако је већ 3. октобра 1914. Земаљска влада у Хрватској укинула учење ћирилице у јавним основним школама. Наредбом школским властима од 5. новембра 1914. Земаљска влада у Загребу укинула је назив *хрватски или српски језик* и промијенила га у *хрватски језик*. Назив *хрватски или српски језик* за Владу је одједанпут постао опасност по 'државно-правни значај хрватског језика'. Новом наредбом Владе од 3. јануара 1915. у Хрватској је ћирилица укинута и у раду администрације” (Окука 2005: 95).

Стање је било још горе у Босни и Херцеговини, гдје је „антисрпско расположење добијало све званичније обресе не само у практичном дјеловању власти него и у тежњама да се оно и санкционише путем језика и у одредбама о језику. (...) Генерал Саркотић и министар рата Ернест Корбатин били су упорни у настојању да убиједи Беч о потреби забране ћирилице у Босни и Херцеговини. Корбатин је у септембру 1915. тражио да се забрани не само ћирилица него и даља употреба назива *српско-хрватски* те да се поново уведе ранији назив *земаљски језик* (Landessprache). За њега је назив *српски*, у било којем облику и било којој комбинацији употријебљен, *велеиздајнички*”. (Окука 2005: 95–97). Цар се сагласио са укидањем ћирилице у Босни и Херцеговини, тако да је 10. новембра 1915. издата Наредба Земаљске владе у Сарајеву о употреби ћирилице. У њој је, између осталог, стајало и следеће:

- а) Све босанскохерцеговачке власти: уреди и заводи употребљаваће у писаном српско-хрватском саобраћају само латиницу.
- б) У свим земаљским наставним заводима са српско-хрватским наставним језиком, употребљаваће се само латиница.
- в) И књиге у Народним основним школама штампане ћирилицом, имају се одмах замијенити књигама штампаним латиницом.
- г) Ученици српско-православне вјере првог разреда 'одмах морају да престану да уче ћирилицу'. Ученици ћирилицу могу 'употребљавати само у настави вјеронауке, а учење тога писма препушта се наставницима вјеронауке” (Окука 2005: 97–98)

Уз забрану ћирилице, „током 1914. и 1915. године, Земаљска влада са генералом Стјепаном Саркотићем на челу укинула је *Уредбу о аутономији цркве и школе у Босни и Херцеговини*, назив цркве је из *српско-православна*

² О томе је, консултујући велики број докумената најисцрпније писао М. Окука (2005), чија анализе овдје под цитатима и преносимо.

промијенила у *источно-православна*” (Томашевић 2011: 13–14). Тако је свуда гдје је то било могуће као неподобан одстрањиван термин „српски”.

Забрана ћирилице није се, међутим, ограничила само на Хрватску и Босну и Херцеговину. Када је окупирала Србију и Црну Гору, Аустроугарска је у објема 1916. забранила ћирилицу у јавној употреби. Завладавши свим државама у којима је живио српски народ, Аустроугарска је у свима њима најприје укинула ћирилицу сматрајући је основном српском идентитетском карактеристиком.

Након окупације Црне Горе 1916. године „аустројска власт, наредбом генералног гувернера Виктора Вебера [бр. Е 1873 ех 16. Ж. К. од 18. септембра 1916] забрањује употребу ћирилице у школама, установама и поштанском саобраћају, а из школских програма искључује народне епске и патриотске пјесме, као и предмет Српска историја. Наиме, ’из програма је одстрањено све што се односило на Србију” (Матовић 2013: 26).

Аустроугарске власти нису укинуле у Црној Гори само ћирилицу, него су у наставним плановима и програмима за основну школу из назива предмета избацили атрибут „српски”. Тако је „српски језик окупатор замијенио *матерњим језиком, српску историју – историјом, црквено-словенско читање – читањем, пјевање је уклоњено (и свјетовно и црквено) итд.*” (Матовић 2013: 32).

2. Окупирана Србија

У тешким тренуцима одступања, влада и Врховна команда донијеле су 25. новембра 1915. године одлуку о повлачењу до албанске обале. „Берлин, Беч и Софија доживели су пораз Србије ујесен 1915. године као тријумф сопственог оружја, који је требало војно, политички и економски искористити. Немачки цар Вилхелм II истицао је у данима победе како Србија ’мора сасвим да нестане’. У круговима блиским Фрањи Јосифу били су одлучни у ставу да не треба допустити ’да било шта остане од суверене Србије” (Радојевић, Димић 2014: 199). А најбитније је било сломити „морални отпор својих противника” и подстаћи „разлике у менталитетима, језику, вери и националним осећањима” (Радојевић, Димић 2014: 229).

Послије окупације Србије дошло је до несугласица између Аустроугарске и Бугарске како направити диобу територија. План разграничења је, у складу са интересима саме Немачке, направио фелдмаршал фон Макензен. Тако су „под немачким утицајем, две стране 1. априла 1916. године потписале уговор који је утврдио демаркациону линију између аустроугарске и бугарске команде.

Аустроугарска окупациона управа у своме се раду држала начела „да Србију треба разорити. Окупационим подручјем се управљало помоћу уредаба, а не закона. Националне институције су укинуте. Званична преписка са окупаторским властима вршена је *искључиво латиницом*³, а у званичним

³ Сва курзивна истицања у цитатима, ако се не даје друкчија напомена, накнадна су, тј. наша – МК.

актима, наредбама, решењима, прописима, објавама и преписци спровођена је кроатизација српског језика. Чиновништву је у упутствима налагано да поступа сурово, 'како би Српство било сломљено и његова снага била уништена за што дуже време'. Војним окупационим властима сугерисано је да 'најчвршћом руком' и с 'безобзирном строгошћу' гуше сваки отпор и побуну" (Радојевић, Димић 2014: 202).

Неколика мјесеца након окупације аустријске власти су на свом дијелу окупиране Србије забраниле употребу ћирилице, као писма које је сматрано дијелом српског националног идентитета, и препреком остварења цивилизацијског искорака Срба. Одлуку о забрани ћирилице у јавној употреби донио је Војни генерални гувернеман за Србију 12. јуна 1916. године (в. Ђорђевић 2014: 7). Аустроугарска је, наиме, сматрала да у Хабзбуршкој царевини „сви народи могу да остваре свој цивилизацијски искорак. А да би српски народ то учинио, морало му се 'помоћи' да се ослободи својих заблуда. Када је култура у питању, као највећа препрека укључењу српског народа у цивилизацију видело се његово писмо – ћирилица" (Ђорђевић 2014: 7). „Поред коришћења латинице, постало је обавезно учење немачког и мађарског језика. Наставнички кадар је замењен, у понеким случајевима чак аустроугарским подофицирима (капларима). Али, Аустроугарска је целокупни рад окупационе управе у Србији представљала као 'цивилизаторски'" (Радојевић, Димић 2014: 204).

На челу окупационих области које су припале *Бугарској* био је војни гувернер, а власт су имали искључиво Бугари. „Са задатком да спроведу бугаризацију доведени су и бугарски учитељи. У школама, које су биле обавезне за српску децу, *настава је извођена искључиво на бугарском језику*. Бугарској пропаганди била је подређена и настава историје и географије. Научници су добили задатак да 'докажу' етничку, језичку, историјску и географску припадност 'бугарског Поморавља' и Македоније матици Бугарској, а просветни радници да о томе предају у школи. У функцији пропаганде били су штампа и културна друштва којима је био допуштен рад. На удару су били национална свест и идентитет српског народа. Како би српска интелигенција била уништена, похапшени су домаћи наставници и професори, свештеници, чиновници и политичари. Многи од њих били су одмах погубљени, најчешће на врло свиреп начин. У том погледу бугарска окупација била је бруталнија од аустроугарске, јер су злочини чињени стално и у великом броју" (Радојевић, Димић 2014: 204).

Чак је и „*употреба српских личних имена, натписа и језика забрањена*, а уџбеници и књиге на српском језику систематски су уништавани. Срби су добијали нова презимена, а новорођена деца бугарска имена. Српске цркве су најпре оскрнављене, да би у њих потом били доведени бугарски свештеници. *Прослава крсне славе је забрањена*" (Радојевић, Димић 2014: 205).

И Аустроугарска и Бугарска су на окупираним српским територијама проводиле терор, забраниле су ћирилицу, али тај терор је ипак био кудикамо већи на територијама под бугарском управом, што потврђује и податак да су „аустроугарски чиновници у Беч слали извештаје о 'срећи' коју показују

Срби који се налазе у аустроугарској, а не у бугарској окупационој области” (Радојевић, Димић 2014: 247).

3. Токови језика као да рата нема

Иако је ћирилица званично била забрањена и прогнана из употребе у свим земљама које су биле под Аустроугарском – а подсетимо се да су то већ краја 1915. и почетка 1916. године биле и Хрватска, и Босна и Херцеговина и Србија и Црна Гора – ипак је и у тим временима било не само употребе српске ћирилице него чак и штампаних уџбеника српскога језика. Тако је Милан Решетар, тадашњи професор Бечког универзитета, 1916. у жеку рата, издао у Загребу *Elementar-Grammatik der kroatischen (serbischen) Sprache*, латиницом, односно *Elementar-Grammatik der serbischen (kroatischen) Sprache*, са *текстовима на ћирилицу*. То је било вријеме кад се готово ништа није смјело штампати ћирилицом, нити сам језик именовати српским именом, будући да су аустроугарске власти и српско име језика и његово ћирилично писмо биле забраниле, сматрајући их „актом непријатељства” према Монархији. „Дупло именовање ’потпуно јединственог српскохрватског језика’ Решетар је, како каже, увео из педагошко-методичких разлога. Оба су издања ’потпуно идентична’ јер је, у питању ’потпуна идентичност језика’” (Окука 2006: 138; Ивић 1998: 305).

А исте, 1916. године у Сарајеву је изашла и *Грамматика српско-хрватског језика* за средње школе Босне и Херцеговине Николе Симића (Окука 2006: 97, 138). Интересантно је да је та Симићева граматика у свом трећем издању 1923. године изашла с промијењеним називом језика у „српски или хрватски”.⁴

4. Српски језик и ратни политички циљеви Србије

Рат који је мјесец дана послјије атентата у Сарајеву, 28. јула 1914. године, објавила Аустроугарска је „истовремено, отворио могућност да историјска шанса уједињења Јужних Словена, као питање опстанка у будућности, буде претворено у реалност. Те две саставнице – одбрана државне независности и тежња за формирањем шире заједнице – чиниле су суштину идеологије српске државе 1914. године” (Радојевић, Димић 2014: 143).

Државни програм, како пишу М. Радојевић и Љ. Димић (2014: 144–145) прошао је кроз више фаза. На самом почетку рата најбитнија је била „српска идеја” и „одбрана Отаџбине”. Већ након неколика мјесеца, током љета и јесени почело се говорити о *српском уједињењу као ратном циљу*. Почетком

⁴Nikola Simić, *Gramatika srpskoga ili hrvatskoga jezika : za srednje škole*. 3. popravljeno izd. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1923. 145, IV str.

септембра 1914. године, у круговима блиским двору и влади формулисан је став да се „од Србије створи једна јака југозападна словенска држава у чији би састав ушли и сви Срби и сви Хрвати и сви Словенци”.

У дефинитивном уобличењу државног програма Србије најзначајнију улогу имала је Нишка декларација, која је на неки начин значила прекретницу у српској државној политици. „Влада Краљевине Србије, образована проширивањем радикалног кабинета и састављена од представника највећих српских грађанских странака, дала је 7. децембра 1914. године у народном представништву изјаву у којој је речено да ће у времену које долази све своје силе ставити ’у службу велике ствари СРПСКЕ ДРЖАВЕ и Српско-Хрватског и Словеначког Племена’. Уверена ’у решеност целог српског народа да истраје у светој борби за одбрану свог огњишта и своје слободе’, истакла је ’као свој најглавнији и у овим судбоносним тренуцима једини задатак да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања које је, у тренутку кад је започето, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца” (Радојевић, Димић 2014: 146). Тако се „од програма који је предвиђао ослобађање и уједињење делова суседних земаља у којима живе Срби, коракнуло потом ка општејугословенском уједињењу” (Радојевић, Димић 2014: 147).

Тако је усред рата српска влада и српска политичка елите „идеју о ’три племена једног народа’ уградила у темеље своје политичке филозофије и будуће државности како би путем ње превладала бројне политичке, верске, економске, културне, историјске, националне и менталистичке разлике. Истовремено, њоме су изражавана настојања да Србија од мале прерасте у велику државу, а Срби, као полицентричан народ, буду окупљени у границама јединствене и независне државе. Том циљу *жртвовани су идентитет српске државе и њена државност*” (Радојевић, Димић 2014: 147).

Савезници, међутим, нису с одобравањем, него ћутањем, реаговали на појаву Нишке декларације. Једино је подршка Русије била несумњива. Зато је српска влада Николе Пашића сматрала да треба провести пропагандну акцију како би се са ставовима из декларације не само упознале државе Антанте него и добила њихова подршка. Тај пропагандни посао најбоље је могао урадити Југословенски одбор, који је израстао из групе научника коју је окупила српска влада 29. августа 1914, а то су: Љуба Јовановић, Александар Белић, Јован Цвијић, Никола Стојановић, Мирко Латас и Слободан Јовановић. „Тај одбор је, после састанака у Фиренци и Паризу, коначно смештен у Лондон 9. маја 1915. са Антом Трумбићем као председником. Буџет одбора је састављен од две трећине фонда из српске владе и једне трећине (отприлике) из других извора” (Екмечић 2007: 350).

Показаће се, међутим, да је, управо захваљујући Трумбићу, постојала битна разлика у схватању Пашићевог и одборовог југословенства. Јер, „докле је г. Пешић постављао питање нашег народног јединства на широку основицу *опште* и најпрече потребе народне, дотле је то питање Југословенски Одбор постављао на основицу посебних хрватских унутрашњих интереса, на основицу претходног и нарочито условљеног споразума Срба и Хрвата”

(Ђорђевић 1922: 32), тако да је њихов основни циљ, „идеја водила до свршетка рата”, био стварање „југословенског народа” (Ђорђевић 1991: 32).

И управо ће коначно уобличиће југословенске идеје и на њој засноване заједничке државе, заједно са српском Пашићевом владом, направити Југословенски одбор на *Крфској конференцији* која је одржана од 5. јуна до 27. јула 1917. године. Наиме, на Крфу је тада дошло до првих званичних разговора представника српске владе и Југословенског одбора око унутрашњег уређења будуће државе.

„На супротстављеним ставовима око унитаристичког или федералистичког облика унутрашњег уређења преламали су се погледи о националном питању, суштини националног јединства ’троплеменог народа’ Срба, Хрвата и Словенаца, садржини националног унитаризма, облику државног уређења, основама провизоријума. Никола Пашић је био убеђен да у датим историјским околностима будућност има једино јака унитарна и централистички уређена држава. Дозвољавао је могућност да одредбе о локалној самоуправи, које је садржао Устав Краљевине Србије, унеколико буду промењене и примењене на целој територији будуће државе. Одбацујући федералистичко уређење као слабо и краткотрајно, саглашавао се да опстану посебности до којих су држали Хрвати, *попут имена, писма и амблема*, али не и постојећа аутономија. У својих тринаест тачака Крфска декларација је представила принципе унутрашњег уређења будуће југословенске заједнице. Држава је требало да се зове Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и да буде слободна, независна, уставна, демократска и парламентарна монархија на челу са династијом Карађорђевић. Њени државни симболи – грб, застава, круна – требало је да буду заједнички и да као такви симболизују јединство, али и да буду састављени из посебних националних амблема” (Радојевић, Димић 2014: 251–252).

У декларацији се „поново и најодсудније наглашава да је овај наш троимени народ један и исти по крви, по језику говорном и писаном, по осећајима свога јединства, по континуитету и целини територије, на којој неподвојено живи, и по животним интересима свога националног опстанка и свестраног развитака свога моралног и материјалног живота”, при чему су изједначене ’православна, римокатоличка и мухамеданска вероисповест’” (Екмечић 2007: 363).

Током рата, међутим, ни Аустроугарска није сједјела скрштених руку. И она је тежила придобијању југословенских народа, стварањем свог југословенског програма.

„У страху да ће крај рата донети ветрове разарања хабзбуршке државе, сви су политички фактори у њој, а на првом месту католичка црква и њене организације, настојали да се побрину за лек, пре него што за њега буде касно. Један план хабзбуршког цара о претварању двојне, аустроугарске федерације у федерацију седам националних јединица, о коме су британске уходе биле обавештене у фебруару 1918, стваран је знатно раније. Држава би била састављена од немачке (Аустрија) јединке, мађарске, чехословачке, румунске (Трансилванија), пољске (Галиција), италијанске (Трст и залеђе) и једне југословенске. Идеја о једној Југославији у католичкој Средњој Европи је постојала и раније. ’Тријализам одоздо’ 1903. дело је престолонаследника Франца Фердинанда и његовог круга у цркви и војсци. ’Југословенски клуб’ у аустријском парламенту је 30. маја 1917. објавио декларацију о потреби стварања једне унутрашње државе Словенаца, Хрвата и Срба ’под жезлом Хабзбуршко-Лоренске династије’. У том клубу нису били представљени посланици из Хрватске јер по дуалистичком систему два парламента контактирају само преко ’делегација’, које се годишње састају да изгласају заједнички буџет. Југословенски клуб је водио свештеник Антон Корошец. У том клубу је било 23 словеначка посланика,

из четири словеначке покрајине, 12 хрватских из Далмације и Истре и 2 Србина. Било је од почетка замишљено да ово буде унитарна држава на основама хрватског историјског права, то јест са свим елементима унутрашње државности у којој се Хрватска развијала од XII века. Поред политичких установа и правних основа, *Хрватска би тој држави дала и јединствени језик*” (Екмечић 2007: 359).

Дакле, у име „Југословенског посланичког клуба”, у бечком парламенту декларацију је прочитао др Антон Корошец, 30. маја 1917. године – због чега се она и зове мајска декларација – у којој се захтијевало „да се *све земље у Аустро-Угарској*, на којима живе Срби, Хрвати и Словенци, на темељу народног начела и хрватског државног права, уједине у *једно самостално државно тело „под жезлом Хабзбуршко-Лоренске династије”*” (Ђорђевић 1922: 127). Интересантно је да су се „све хрватске и словеначке странке придружиле горњој декларацији свом душом, доносећи изјаве и резолуције у истом духу и смислу: *све су изјављивале да желе ’Југославију’ под жезлом Хабзбуршко-Лоренске династије, и све су ту формулу најсрдачније прихватале*”⁵ (Ђорђевић 1922: 127).

Као што се види, у размаку од два мјесеца (30. мај и 27. јули) 1917. године донесене су двије декларације, обје с југословенском идејом као основом, једна Мајска, а друга Крфска, једна с Аустроугарском, а друга са Србијом као иницијатором и проводитељем.

5. Цвијићева и Белићева улога у остварењу српског југословенског програма

Већ смо рекли да је српска Пашићева влада око југословенског програма окупила научнике који су ту идеју могли да бране поузданим аргументима. Уосталом „круг српског јавног мишљења који је подржавао званичан југословенски ратни циљ српске владе у свом основном језгру био је састављен од универзитетских и средњошколских професора” (Екмечић 2014: 131). „Тај професорски круг по традицији српске модерне политике био је врло утицајан на државне врхове, а кад Јован Цвијић држи 1907. године инструктивно предавање о *’националном роду’*, међу његовом публиком слуша га из *првог реда српски краљ*” (Екмечић 2014: 134). С образложењем југословенства као српске ратне идеје најприје излази историчар С. Станојевић у чланку „Наше претензије” од 10/23 децембра 1914, а потом и у књижици *Шта хоће Србија* (Ниш, 1915), гдје тезу о „троименом народу” образлаже „историјском чињеницом да су Срби, Хрвати и Словенци један народ који се у раном средњем вијеку раздвојио, а у новије вријеме све више разилазио због утицаја и власти страних сила: *’Срби, Хрвати и Словенци, један су народ по пореклу и по језику. Срби и Хрвати су потпуно идентични, а од Словенаца их деле сасвим незнатне разлике*” (Екмечић 2014: 132). Станојевић се, међу-

⁵ Оба курзивна истицања у цитатима су изворна, у самоме тексту Ђорђевићевом.

тим, не сматра „перјаницом” одбране југословенства као политичког ратног циља српске владе. Ту су улогу имали Јован Цвијић и Александар Белић.

Наиме, „Цвијић је још у години 1914. радио на брошурама насловљеним ’Јединство Југословена’ где је, на основу својих дотадашњих теренских истраживања настојао да образложи да географска целина Југославије (подељена у три природно и економски нераздвојна појаса) заједно са сродношћу језика и народа (сврстаном у неколико етнопсихичких група насталих миграцијама и асимилацијом становништва) чине полазну основу за тумачење јединства Јужних Словена” (Пишев 2013: 129). Цвијић ће у опширној расправи писаној за потребе српске владе *Јединство и психички типови динарских јужних Словена* нагласити да сам географски фактор, поред свега осталог што је њена модерна историја показала, одређује Србију да буде центар Југославије: „По географском положају, по пластици и према својој етничкој композицији Србија је предестинирана да веже или споји западне и источне југословенске земље и племена” (Екмечић 2014: 136).

Од Цвијићевог научног доприноса образложењу идеје југословенства по својој непосредној политичкој примјени чак је значајнија научна студија Александра Белића *Србија и јужнословенско питање*, која је такође штампана „као рукопис” у ограниченом тиражу, у Нишу 1915. године, „Знање које сумира ово дјело јесте сљедеће: етничка група је заједница која има једно поријекло. Оно се углавном посматра као поријекло крвног сродства, а једини мјеродаван критеријум који човјеку стоји на располагању да по њему одреди етничку групу јесте језик” (Екмечић 2014: 137).

Зашто се питање језика узима за основно при одређењу статуса српског и/или српскохрватског питања уопште, одговор даје сам Белић, констатацијом да је „језик несумњиво најјаснији знак једне етничке целине. Традиције, обичаји, историјска прошлост и све друго не говоре никад тако поуздано о блиским везама по пореклу, по крви – као језик. Само је увек питање, који се критеријум узима за одређење целокупности једног језика (Белић 1915/1991: 15). Посматран из данашње перспективе, Белићев критеријум „целокупности једнога језика”, овдје српскога или српскохрватскога, више је него споран, више је политички неголи лингвистички, више ради одбране прокламованих циљева Владе Србије, неголи одраз научних чињеница и на њима темељених истина. Јединство српскохрватског језика Белић, наиме, образлаже на сљедећи начин: „Како штокавским дијалектом говоре и Хрвати и Срби, а чакавским само Хрвати, то ја називом српскохрватски језик не означајем штокавско-чакавске дијалекте него један језик по пореклу, чијим данашњим дијалектима говоре они који се називају Србима и Хрватима. Из овога се види да је назив српскохрватски језик врло релативне вредности. Ми њиме називамо групу оних народних говора који при поређењу са оближњим словенским језицима чине по свом, пореклу целину. Тако *чакавско-штокавски заједнички дијалекат стоји према словеначком језику*” (Белић 1915/1991: 20). На основу тако издвојенога и образложенога језичког критеријума Белић закључује да „у национално-језичком правцу Босна и Херцеговина са Славонијом, Хрватском и Далмацијом чине један комплекс, који једним својим де-

лом улази дубоко у данашњу Краљевину Србију и потпуно обухвата Црну Гору” (Белић 1915/1991: 30).

Тако Белић, држећи се добрано насилно изведеног „штокавско-чакавског јединства” као темељног критеријума, „Србе и Хрвате није сматрао – у духу времена и пре свега научних уверења о јединственом језику Срба и Хрвата – за два народа, већ као два племена једног истог народа, слично схватањима и размишљањима и неколико других истакнутих Срба и Хрвата тога времена (Ј. Цвијић, Ст. Новаковић, Валтазар Богишић, Иван Мештровић, Ватрослав Јагић, Ј. Скерлић и др.). ’То нису – цитира Белића В. Стојанчевић – два дела једне целине са засебним називима, него два назива исте целине’” (Стојанчевић 1991: 134).

„На начин како је 1914–15. говорио Белић говорили су сви југословенски оријентисани интелектуалци онога времена”, што је више него довољан аргумент закључку да су „принцип југословенског уједињења створили професори, а не подофицири” (Екмечић 2014: 140).

6. Закључак

На свим српским просторима, у свим државама српскога народа – у Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори и Србији – током Првога свјетскога рата били су прогоњени и прогнани не само ћирилица и српски језик, него и српско име уопште.

Тако је већ 3. октобра 1914. Земаљска влада у *Хрватској* укинула учење ћирилице у јавним основним школама, док је Наредбом школским властима од 5. новембра 1914. Земаљска влада у Загребу укинула назив *хрватски или српски језик* промијенивши га у *хрватски језик*, да би новом наредбом Владе од 3. јануара 1915. у Хрватској ћирилица била укинута и у раду администрације.

У *Босни и Херцеговини* ћирилица је укинута 10. новембра 1915. Наредбом Земаљске владе у Сарајеву. Земаљска влада укинула је и *Уредбу о аутономији цркве и школе у Босни и Херцеговини*, при чему је назив цркве из *српско-православна* промијенила у *источно-православна*, али је назив језика остао *српско-хрватски*. Иначе, свуда гдје је то било могуће као неподобан одстрањиван је термин „српски”.

Након окупације *Црне Горе* 1916. године аустријска власт је наредбом генералног гувернера Виктора Вебера од 18. септембра 1916. забранила употребу ћирилице у школама, установама и поштанском саобраћају. Аустроугарске власти нису у Црној Гори укинуле само ћирилицу, него су у наставним плановима и програмима за основну школу из назива свих предмета избацили атрибут „српски”, тако да је *српски језик* окупатор замијенио *матерњим језиком, српску историју – историјом, црквено-словенско читање – читањем*.

У *Србији* је 1. априла 1916. године потписан уговор којим је утврђена демаркациона линија између аустроугарске и бугарске команде. Неколика мјесеца након тога аустријске власти на свом дијелу окупиране Србије за-

браниле су употребу ћирилице, као писма које је сматрано дијелом српског националног идентитета, и препреком остварења цивилизацијског искорака Срба. Одлуку о забрани ћирилице у јавној употреби донио је Војни генерални гувернеман за Србију 12. јуна 1916. године. На дијелу територије Србије којим су владали Бугари на удару су били национална свијест и идентитет српског народа. Настава је извођена искључиво на бугарском језику. Забрањена је *употреба српских личних имена, натписа и српскога језика*. Срби су добијали нова презимена, а новорођена дјеца бугарска имена. *Прослава крсне славе је забрањена*.

Док су, дакле, на свим српским просторима прогнани српски језик и ћирилица, српска влада и Југословенски одбор, који је она сама формирала – као основни ратни циљ истичу ослобођење и уједињење све наше неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца, јер они представљају 'троимени', али 'једноплемени' народ. Српској националној идеји претпостављена је идеја југословенства, за коју је жртвован идентитет српске државе и њена државност. При том је жртвована и србистичка филолошка Вуков(ск)а парадигма, а са њом посредно и ћирилица.

У Крфској декларацији удовољило се захтјеву Хрвата да се у новој југословенској држави не укидају посебности *попут имена, писма и амблема*, и вјерских разлика. Из тога се види да су већ тада Хрвати заправо бранили не само име хрватског језика, него и латиницу, бојећи се да ће у парламентарној монархији на чијем челу је династија Карађорђевић ћирилица, као једино српско писмо са статусом националне идентитетске карактеристике, добити превласт. И инсистирање на вјерским разликама у Крфској декларацији било је у хрватском интересу, јер је познато да је „верски моменат у националној идеологији код Хрвата играо претежну улогу, док је код Срба било обрнуто. Србину је увек било прече Српство од вере, а Хрвату вера од Хрватства” (Ђорђевић 1922: 130). Но и поред тога, српска је влада и српска интелектуална елита током Првога свјетског рата српству претпоставила југословенство.

У одбрану идеје југословенства и на њој утемељене заједничке државе ангажовани су најзначајнији тадашњи српски научници, међу којима се по свом утицају издвајају Јован Цвијић и Александар Белић. Белић је својом књигом *Србија и јужнословенско питање* највише допринио укидању србистичке парадигме за рачун југословенске сербокroatистичке, а заправо кроатистичке. Јер, у праву је М. Екмечић кад каже да је ово српско југословенство „директан наставак илирства из прве половине XIX вијека, које тек овдје у Србији добија своју праву афирмацију и свој највећи врхунац” (Екмечић 2014: 133). Посљедице и илирства и југословенства данас су добро знане: оба су покрета била у корист Хрвата, а на српску штету. Показало се тако да је „циљ рата јачи од рата” (Екмечић 2014: 496), па самим тим и остварење политичког циља значајније од саме побједе у рату.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1915/1991:** Александар Белић, *Србија и јужнословенско питање*, Фототипско издање из 1915. године, Београд: Библиотека града Београда.
- Ђорђевић 1922:** Милан П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914–1918*, Београд.
- Ђорђевић 2014:** Бојан Ђорђевић, „Музе нису ућутале: културни живот Срба током Великог рата у огледалу тадашње штампе”, у: Бојан Ђорђевић, Драгана Грујић, Гордана Ђоковић, *Летопис културног живота током Великог рата: 1916–1918*, Београд: Институт за књижевност и уметност, Нови Сад: Матица српска.
- Екмечић 2007:** Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд: Завод за уџбенике.
- Екмечић 2014:** Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, друго издање, Београд: Филип Вишњић, Гацко: СПКД Просвјета.
- Ивић 1971:** Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Ивић 1998:** Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, прир. А. Младеновић, Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Караџић 1977:** Вук Стеф. Караџић, „Срби сви и свуда”, у: *Срби и њихов језик: хрестоматија*, прир. П. Милосављевић, Приштина: Народна и универзитетска библиотека, 125–141.
- Матовић 2013:** Веселин Матовић, *Тирилица и латиногорица*, Подгорица-Никшић: Књижевна задруга Српског народног вијећа.
- Окука 2006:** Miloš Okuka, *Srpski na kriznom putu*, Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Пишев 2013:** Marko Pišev, *Politička etnografija i srpska intelektualna elita u vreme stvaranja Jugoslavije 1914–1919: Slučaj Jovana Cvijića*, Београд: Filozofski fakultet.
- Радојевић, Димић 2014:** Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у великом рату 1914–1918*, Београд: СКЗ, Београдски форму за свет равноправних.
- Стојанчевић 1991:** Владимир Стојанчевић, „Александар Белић и његова студија ‘Србија и јужнословенско питање’”, поговор књизи А. Белића, *Србија и јужнословенско питање*, Фототипско издање из 1915. године, Београд: Библиотека града Београда, 133–138.
- Томашевић 2011:** Маја Томашевић, *Бањалучки велеиздајнички процес*, Бања Лука: Бесједа – Гимназија.

Milos M. Kovačević

THE LANGUAGE AND THE SERBIAN CYRILLIC ALPHABET
DURING THE FIRST WORLD WAR

Summary

The paper analyzes the events concerning the Serbian language and the Serbian Cyrillic alphabet during the First World War not only in Serbia but also in other areas / territories of the Serbian language- Croatia, Bosnia and Herzegovina and Monte Negro. The political events concerning the Serbian language caused by the outbreak of the First World War are analyzed, such as the Austria-Hungarian prohibition of the use of the Cyrillic alphabet in all the areas / territories of the Serbian language, and then on the territories under the rule of Austria-Hungary and the prohibition of the use of the Serbian name in the very name of the language.

The paper also points to the linguistic contributions to the Serbian language during the First World War; thus a special attention is given to the role of the Serbian language grammars published during the Great War in different territories in the Serbian language, but also in German (grammars by Milan Resetar and Nikola Simic) on one hand, and on the other hand, the linguistic studies by Aleksandar Belic from 1915 about the Serbian language as the foundation criteria of the Serbian as the Serbo-Croatian national question / issue.

The paper also shows to what extent the First World War has contributed to forcing the Serbo-Croatian as the only "correct / right" Serbian philological paradigm.

Key words: Cyrillic alphabet, Serbian language, Austria-Hungary, Serbia, The Declaration of Nis, The Corfu Declaration, the war aims of Serbia, Aleksandar Belic, Jovan Cvijic

Бојана С. МИЛОСАВЉЕВИЋ*
Универзитет у Београду
Учитељски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 01.10.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

СЛУЖБЕНИ ВОЈНИ ДИСКУРС И РАТНИ ВОЈНИ ИЗВЕШТАЈИ**

У раду се службени војни дискурс појмовно одређује према комуникативно-функционалном гледишту, а нарочито се представља његова жанровска структура, установљена углавном према параметрима стила комуникације и функционалностилских одлика текста. Као један од жанровских облика службеног војног дискурса, издвојили смо ратне војне извештаје, односно две врсте тих извештаја: *службене војне извештаје професионалног карактера* и *службене војне извештаје пословног карактера (коминикее)*. Извештаје (коминикее) које је објављивала Врховна команда Српске војске у *Ратном дневнику* (1914–1918) посебно смо разматрали са три аспекта: комуникацијског, прагматичког и функционалностилског. Анализа је показала да су ти извештаји специфични и као војни жанр и као новинарски жанр. Њихова специфичност се огледа у томе што се одликују елементима пропаганде, пре свега у значењском, садржајном смислу. Закључили смо да је службени војни дискурс и његове жанровске форме нужно изучавати како би се војни дискурс уопште сагледао у контексту његове друштвене, политичке, социјалнопсихолошке и културне улоге.

Кључне речи: (службени) војни дискурс, ратни војни извештаји, говорни жанр, прагматика, комуникативно-функционални приступ, *Ратни дневник*

Уводне напомене

Војном дискурсу се у науци о српском језику не посвећује велика пажња нити се раније посвећивала као што се то чини и чинило у другим научним срединама, пре свега англосаксонској и славистичкој. Потребне за тим, како истраживачи показују, несумњиво су велике из више разлога (Жуков; Јусупова 2009; Кунцевич 2005; Уланов 2013; Уланов и Просвирнина 2012).

* bojmilosav@ptt.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта Института за српски језик САНУ бр. 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који у целини финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

Војни дискурс је историјски променљив, па је актуелан за истраживање у сваком времену. Ту променљивост потврђују и већ запажене разлике у традиционалном и савременом схватању рата и ратовања. У традиционалном смислу под ратом се подразумева „оружани сукоб између противника” (РМС). Појам ’рата, ратовања’ тако обухвата ватрено и хладно оружје, наоружање, борбу, борбу прса у прса, нападе, маневре, војску, непријатеља, победу, пораз, заузимање / освајање територије, заробљавање непријатељских војника итд. Савремено схватање рата и ратовања је прилично широко. Осим оружаног сукоба између противника ватреним или хладним оружјем, обухвата и друге видове борбе и другу врсту оружја – биолошко, економско, психолошко. Под појмом ’рата, ратовања’ подразумева се ’стање затегнутости и изазивачко понашање у међународним односима, односно непријатељска агресивна политика империјалистичких кругова, која изазива затегнутост у међународним односима’ (тзв. хладни рат) (РМС, в. *хладни рат*, под *рат изр.*), а под оружјем подразумевају се ’различите економске мере којима се слаби економски потенцијал непријатеља’ (РСАНУ, в. *економско оружје*, под *оружје изр.*), односно ’психолошке мере којима се непосредно делује на психу људи ради слабљења њиховог борбеног морала’ (РСАНУ, в. *психолошко оружје*, под *оружје изр.*) и ради слабљења њихове критичке свести.

На ову промену појмовног схватања ’рата, ратовања’ од традиционалног до савременог утицала је и све већа манипулативна и идеолошка улога масмедија у свим сферама живота. У литератури се стога помиње и феномен *медијског (информационог) рата*. То је рат империјалистичких сила за медије, рат у којем се не воде борбе за одређену територију него за већи медијски простор како би се шириле одређене информације и формирали стереотипи, јавно мњење итд., као и да би се изазвала посебна стања у друштву, тзв. кризе. Оружје које се за то користи јесу спиноване информације, гласине, лаж, клевете, фотомонтажни аудио и видео материјали итд.

Војни дискурс је важно изучавати и зато што централне теме савременог војног, као и војно-политичког дискурса, нису само проблеми рата и мира, већ шире од тога: разнообразни аспекти преговарачких процеса, нови методи дипломатије, борба с међународним тероризмом, решавање војних, етничких и геополитичких конфликта итд.

Ове разлике између традиционалних и савремених облика ратовања одражавају се и на плану дискурзивности, односно на плану говорења о њима. Савремени начини говорења вешто су уобличени говорним стратегијама за постизање политичке, идеолошке и економске доминације, док језик обилује тзв. војно-политичким суфемизмима и милитарним метафорама (за војни, оружани напад на непријатеља користи се реч *операција* (операција Милосрдни анђео, операција Олуја), као и израз *антитерористички напад*; *хуманитарна катастрофа*, *конфликт*, *проблем*, *криза* друго су име за рат; за непријатељев напад каже се да је *сепаратистичка акција*, а непријатељ се именује као *терориста*, *сепаратиста* итд.

Даље, многи институционални дискурси попримили су одлике војног дискурса, па се у литератури говори о милитаризацији других дискурса, пре

свега политичког и спортског (нпр. војни термин *стратегија*, као и изведенице од њега, користе се и у политичком говору и у спортском говору, али и у научном (*политичке стратегије*, *стратешка игра*, *говорне стратегије*). То сведочи колики је значај војске као друштвене институције.

Све ове промене у језику комуникације у оквиру војно-политичке сфере лингвистима представљају велики изазов у истраживању везе између језика и моћи, односно између језика и идеологије.

Војни дискурс – одређење и жанровска структура

Војни дискурс се у литератури углавном одређује према социолингвистичком критеријуму. Одређује се као један вид институционалног дискурса, будући да су учесници у комуникацији статусно оријентисани – иступају у интеракцији као представници одређене институционализоване социјалне групе и међу њима се може успоставити друштвена и статусна хијерархија (нпр. комуникација између официра и војника, генерала и пуковника, пуковника и потпуковника итд.) (Карасик 2004: 239).

Но, према ономе како се у науци о језику појам дискурса уопште схватао и одређивао (Гаспаров 1996, према Карасик 2004: 231), може се рећи да постоје три начина интерпретирања војног дискурса: формални, функционални и ситуативни. Тако, према формалном, војни дискурс би представљао скуп исказа који чине било који препознатљив говорни догађај у области војне комуникативне интеракције. Према функционалном, представљао би свеукупност функционално организованих језичких јединица употребљених у одређеном војном контексту, где се као кључни појмови јављају контекст и говорникова намера (илокуција исказа). Према ситуативним параметрима, одређивао би се као свеукупност језичких и нејезичких фактора (прагматичких, социокултурних, психолошких и др.); укључивао би комуникативну намеру говорника, однос говорника према саговорнику, идеологију простора и времена, као и учесника у комуникативној интеракцији, жанровске и стилске одлике самог говора и целе комуникативне ситуације.

Ми овде војни дискурс посматрамо превасходно из функционално-комуникативног угла, и одређујемо га као свеукупност говорних активности, ситуативно одређених у области војне делатности, које су функционалностилски и структурно уобличене различитим језичким формама, односно говорним жанровима.

С обзиром на разнолику употребу језика у војној комуникацији, тешко је издвојити све говорне жанрове у војном дискурсу. Сваки покушај издвајања посебних говорних жанрова у било којој сфери људске делатности и успостављање типологије свакако је врло значајан задатак, али је често тешко утврдити јасан критеријум поделе. О томе посебно говори и сам Бахтин, утемељивач теорије говорних жанрова (Бахтин 1980: 252).

Према једној структурној подели војног дискурса коју налазимо у литератури, заснованој на стилу комуникације, будући да се војни дискурс одликује ауторитарношћу и комуникацијом по строго утврђеним правилима (Уланов 2013: 67), али не само у процесу интеракције него и у текстовима војне документације (Јусупова 2009: 1055), говори се о формалном и неформалном војном дискурсу.

Формални војни дискурс, који овде означавамо као службени војни дискурс, обухвата војне документе различитог карактера – организационог, обавешајно-информативног, управљачког, односно административног, војно-дипломатског итд. (Уланов 2013: 69).

Неформални војни дискурс обухвата књижевно-уметничке текстове са историјском тематиком (нпр. мемоарска проза), војно-историјске текстове, хронике итд. (Уланов 2013: 68). Укључује и непосредну неформалну комуникацију, војни сленг, војне анегдоте, које, како се наводи, заузимају посебно место у систему неформалне војне комуникације (Јусупова 2009: 1055).

С. Кунцевич, диференцирајући војно-политичке текстове према функционално-стилским одликама (тип, карактер, жанр и стил текста), искључује из прототипских војно-политичких текстова војне документе дипломатског карактера (коминике, договор, меморандум, нота и др.) и законодавног карактера (акт, закон, устав, декларација, конституција). Они, како сматра, имају посебну функцију. Такође искључује и уметничко-публицистичке текстове (мемоаре), сматрајући их прототипским у другој сфери комуникације – у естетичкој (Кунцевич 2005: 135).

Ове структурне поделе војног дискурса показују да је војни дискурс блиско повезан и са другим видовима дискурса, пре свега са дискурсима институционалног карактера – са политичким, публицистичким, научним, правним, али и са дискурсима неинституционалног карактера, какав је књижевноуметнички. Због тога се у литератури издвајају и текстови међудискурсног статуса, тј. текстови који нису у потпуности (службеног) формалног стила, а нису ни неформалног. Међу њима су војно-уметничка литература, војна публицистика, војно-политички материјали. Они припадају војном дискурсу само по тематици, али су, по другим одликама (стилистичким и композицијским), или уметнички или политички или публицистички текстови (Јусупова 2009: 1055–1056).

Из овог прегледа литературе запажа се да не постоји јединствена структурна подела војног дискурса. Параметри класификације се преплићу, али углавном се тичу стила комуникације и функционално-стилских одлика текстова. Уланов пак сматра да се структурна подела војних текстова може посматрати и с позиције прагмастилистике, односно с позиције њихове намене и деловања. Тако се званичним (официјалним) војним текстовима саопштава, а незваничним (неофицијалним) се делује емоционално-експресивно (Уланов 2013: 70).

С друге стране, видимо да функција и намена војних текстова намеће разлику између текстова који се користе у унутрашњој служби војске, недоступни широј јавности, с ознаком војне тајне, и текстова који су искључиво намењени или доступни јавности. Због тога С. Кунцевич издваја као посебан

дискурс у оквиру војног дискурса и *професионални војни дискурс* (Кунцевич 2005: 135). Укључује у себе војне документе и текстове који нису превасходно намењени јавности већ унутрашњој служби.

Ако имамо у виду све ово што смо досад изнели о војном дискурсу и о његовој жанровској устројености, проистиче следеће наше виђење. Службени (формални) војни текстови могу бити двојаки: *текстови професионалног карактера*, који се користе у унутрашњој служби војске, и *текстови пословног карактера*, који су намењени и доступни јавности. У овом другом случају, пословни карактер војног текста се додатно спецификује према сфери људске делатности у којој се појављује, нпр. војно-политички, војно-правни, војно-дипломатски, војно-публицистички, војно-научни текст итд.

Ратни војни извештаји у жанровској структури службеног војног дискурса

У консултованој литератури ратни војни извештаји нису издвојени као посебна жанровска форма војног дискурса. Иако истраживачи који су се бавили војним дискурсом и војним жанровима не спомињу засебно ратне извештаје као војни текст, они то свакако јесу. Представљају специфичан вид службених војних текстова о којима треба говорити и с научне стране, посебно зато што о ратним збивањима могу извештавати и други, не само војне установе. Могу извештавати новинари, аналитичари – војни, политички и др., сами политичари, учесници у рату, сведоци итд. Дакле, постоје разне врсте ратних извештаја. Но, нас овде занимају само ратни извештаји које је писала војска као институција, али, како ће се у даљем раду видети, не ни сви ти војни извештаји с обзиром на то да разликујемо две врсте, да тако кажемо, институционалних ратних војних извештаја. У зависности од тога коме су намењени, разликујемо *ратне војне извештаје професионалног карактера* и *ратне војне извештаје пословног карактера*. Први су намењени војним органима и служе за интерну употребу у војсци, строго су поверљиви, док су други намењени широј јавности. И у садржинском и у формалном смислу ове две врсте ратних војних извештаја се разликују. Пре свега мислимо на разлику у давању потпуних информација везаних за ратна збивања, тачније, на разлику у степену информативности, али и у степену објективности, тј. у начину писања, извештавања о стању на фронту. Али, будући да наше истраживање није усмерено ка испоређивању ових двеју врста ратних извештаја, о свим сличностима и разликама ипак не можемо са сигурношћу говорити.

Овде ће се говорити о ратним војним извештајима пословног карактера, тј. о ратним војним извештајима са карактером новинских текстова. Наиме, предмет нашег истраживања су ратни војни извештаји, званични документи Врховне команде Српске војске, објављивани у листу *Ратни дневник*¹ за вре-

¹ *Ратни дневник*, Званичан извештај Ратног пресбиороа, издавало је за време Првог светског рата Одељење за штампу Главног штаба команде Српске војске (Митрашиновић 1990: 80). На веб-сајту

ме Првог светског рата. Према структурној подели војног дискурса и војних текстова коју смо, на основу консултоване литературе, представили у овом излагању, ова врста ратних војних извештаја припадала би службеном војном дискурсу, и то службено-пословној врсти извештаја – тачније, званичним новинским саопштењима за јавност која се административним језиком називају *коминикеи*.

За потребе истраживања у разматрање смо насумично узели по неколико бројева *Ратног дневника* за сваку годину, тако да се наша грађа састоји од двадесет и четири извештаја, односно двадесет и четири броја овога листа.

Анализу извештаја смо спровели на основу неких семантичко-прагматичких и комуникативно-функционалних параметара дискурзивности, с нагласком на параметре информативности, објективности и интенционалности. Запажања у вези са тим износимо у даљем излагању.

Ратни војни извештаји у *Ратном дневнику* (1914–1918)

О одликама ратних војних извештаја, као о једном од многобројних војних жанрова службеног војног дискурса, може се говорити са различитих гледишта – полазећи од формалног ка функционалном, од функционалног ка комуникативном, од комуникативног ка когнитивном идући тако од онога што је најочигледније до онога што је најмање уочљиво, скривено. Не може се рећи да је једно гледиште успешније од другог. Сва она заједно доприносе целовитом сагледавању овог жанра, односно службеног војног дискурса. Које је гледиште и најцелисходније, зависи од тога који су научни циљеви истраживања.

Исходишне тачке у нашем истраживању биле су комуникативно-прагматичке функције ратних војних извештаја које се тичу категорија информативности и интенционалности. Ратни војни извештаји могу се посматрати и према другим комуникативним и семантичко-прагматичким категоријама, које се везују заправо за неколико равни истраживања ратних војних извештаја: *за комуникацијску* (комуникативне функције, информативност, форма комуникације, средства комуникације), *за прагматичку* (интенција, интертекстуалност) и *за функционалностилску раван* (конвенционалност, евалуативност, емотивност, модалност). Кренимо редом.

Комуникацијска раван

Будући да смо ратне војне извештаје жанровски одредили као званична саопштења (коминикее), нужно је о њима говорити најпре као о комуника-

цијском чину, о чину вербалног општења у којем пошиљалац шаље одређену поруку примаоцу, коју он, захваљујући истом коду, прима. Отуда морамо узети у разматрање елементе важне за комуникацију које је Р. Јакобсон издвојио (пошиљалац поруке, прималац поруке, порука, референт (предмет, контекст), канал преношења поруке и код) (Јакобсон 1966: 289–295). У вези с тим, истичемо следеће.

У ратним војним извештајима, објављиваним у *Ратном дневнику* (1914–1918), улогу пошиљалаца поруке има Врховна команда Српске војске као институција, док се за канал преношења поруке користе телеграф и новине. Порука се, дакле, преноси посредно – писано, путем новина. Прималац поруке је сваки читалац тих новина. Пошто је *Ратни дневник* покренут с циљем да Српска војска извештава српско становништво о стању на фронту, војни ратни извештаји су прилагођени и по садржају и по дискурсној организацији тој сврси – информисати о ратним збивањима, али и, сходно ситуацији, морално уздизати читаоце. Због тога можемо рећи да ратни војни извештаји у листу *Ратни дневник* имају у исто време и информативну (референцијалну) комуникативну функцију и функцију деловања (конативну), јер се њима жели утицати на понашање примаоца поруке.

Садржина поруке која се ратним војним извештајима у листу *Ратни дневник* преноси може се представити на следећи начин:

’Војска 1 оружано се сукобила са војском 2 на локацији X у времену Y са исходом Z’.

(Пр. 1) БАЛКАНСКО ВОЈИШТЕ

Солун, 28. новембра

Српски званичан извештај. – 27. новембра артилериска акција и јаке локалне пешадијске борбе. У једној таквој борби на планини Селечкој заробили смо већи број Немаца и отели им један митраљез (*Ратни дневник*, понедељак 28. новембра 1916. год., бр. 206, стр. 1).

(Пр. 2) БАЛКАНСКО ВОЈИШТЕ

Солун, 6. априла

Српски званичан извештај. – 5. априла око 22 часа непријатељ је покушао напад пешадијом на наше положаје источно од Будимираца, али је одбијен нашом ватром (*Ратни дневник*, четвртак 6. април 1917. год., бр. 96, стр. 1).

Прагматичка раван

Ратни војни извештаји у *Ратном дневнику*, као и комуникација уопште, нису само чиновни вербалног општења, већ говорни чиновни који се остварују у одређеној комуникативној ситуацији. Они би, према Серловој класификацији, припадали асертивним (репрезентативним) говорним чиновима, којима се саопштавају војне активности српске војске и непријатељске војске на фронту.

Да би се ратни војни извештаји објављивали у новинама, неопходно је да се на фронту одвијају оружани сукоби и друге војне активности везане

за ратовање. Уколико није било сукоба или других активности, у *Ратном дневнику* нису се објављивали за тај дан извештаји, или су се само давале информације о томе да се ништа важно није догодило на ратиштима:

(Пр. 3) БАЛКАНСКО ВОЈИШТЕ

Солун, 26. новембра

Српски званичан извештај. – 25. новембра рђаво време. Нема значајнијих догађаја (*Ратни дневник*, субота 26. новембра 1916. год., бр. 204, стр. 1).

(Пр. 4) БАЛКАНСКО ВОЈИШТЕ

Солун, 31. децембра

Српски званичан извештај. – 31. децембра ништа важно (*Ратни дневник*, недеља 1. јануар 1917. год., бр. 1, стр. 1).

И ове информације о незбивањима на фронту сматрају се извештајима, само не у оном прототипичном смислу.

У ратним војним извештајима очекује се да се преносе истините, правоверне информације, јер је истинитост, одговорност онога што се саопштава битна одлика асертивних говорних чиновца. Овде се истинитости информације тежи, јер се у извештајима настоји да се дају што прецизнији подаци о месту, времену и начину збивања одређеног догађаја, као и да се дају тачни бројчани подаци о жртвама, заробљеницима, коришћеном оружју и др.

(ПР. 5) ИЗВЕШТАЈИ ВРХОВНЕ КОМАНДЕ

Крагујевац, 29. новембра.

У току 27. новембра, на западном и северо-западном фронту, наше су трупе продужиле гоњење непријатеља, који се престано у хитњи повлачи, и заузеле Бајину Башту, Рогачицу и Каменицу.

На правцу Младеновац – Београд, непријатељ је, после неуспешних напада на наше положаје, почео да се повлачи, и наше су трупе и на овом фронту прешле у наступање.

На фронту према Дунаву није се десило ништа значајније.

У току 27. новембра заробили смо 7 официра и 4770 војника, међу којима има доста рањених, а запленили смо 3 митраљеза, 8 пољских топова, 1 брдску хаубицу, мноштво муниционих кола с муницијом, неколико аутомобила, 1 рефлектор, велику количину пионерског и запрежног материјала и много кола (*Ратни дневник*, Крагујевац, 29. новембра 1914. год., бр. 128, стр. 2).

Основна сврха, намера (илокуција) ратних војних извештаја јесте да се адресат обавести о стању на војним ратиштима, али и да се на њега делује у одређеном смислу – пропагандно, подижући борбени морал. Међутим, да би деловање на адресата било извесније, нарочито онда када ратни војни извештаји нису повољни, прибегава се одређеним стратегијама. Наиме, *Ратни дневник* објављивао је, осим ратних војних извештаја Врховне команде Српске војске, и извештаје светских новинских агенција о напредовању савезничких војски и о збивањима на ратиштима у другим крајевима света (у Француској, Русији, Јапану, Немачкој итд.). Објављивао је и текстове књижевноуметничког карактера, као што су скице из војничког живота, у којима се велича и слави српски војник, његова храброст, смелост и спремност за борбу. Ту су се налазили и новински текстови из страних новинских листова (Тајмс, Журнал де Балкан итд.) који похвално говоре о српској војсци или по-

зитивно говоре о збивањима на фронту², војноаналитички текстови страних војних стручњака који описују и анализирају ситуацију на ратиштима³, као и депеше престолонаследника Александра српским војсковођама или страним званичницима и др. У већини случајева, ови новински текстови на индиректан или директан начин моралистички су утицали на читаоце. Стога се семантичко-прагматички значај ратних војних извештаја не може посматрати одвојено од концепције читавог листа *Ратни дневник*. Они свој идентитет граде у интеракцији са другим текстовима у овом листу, што се у анализи дискурса означава интертекстуалношћу.

Функционалностилска раван

По функционалностилским одликама, ратни војни извештаји у *Ратном дневнику* припадају административном стилу, који карактерише формулативност, једнообразност, односно стандардизованост форме, садржаја и употребљених језичких средстава.

Стандардизованост употребљених језичких средстава подразумева, с једне стране, сажетост на синтаксичком плану, што се постиже простим предикатским реченицама или кондензованим реченицама, као у следећем извештају:

(Пр. 6). БАЛКАНСКО ВОЈИШТЕ

Солун, 12. септембра

Српски званичан извештај. – 11. септембра обострана пешадијска и артилеријска ватра. На непријатељске логоре наша авијатика успешно је басила 37 бомби (*Ратни дневник*, уторак 12. септембра 1917. год., бр. 255, стр. 1).

С друге стране, стандардизованост подразумева и употребу немаркиране, неутралне лексике својствене војном језику. На пример, непријатељ се најчешће именује само *непријатељ*, *непријатељске снаге*, *непријатељске трупе* и сл., али и само именом (Немци, Бугари итд.). Војно деловање се такође неутрално означава глаголским лексемама *напасти* (*извршити напад*), *бомбардовати*, *испалити метке*, *заробити*, *заплентити*, *заузети* итд.

Стандардизованост ратних војних извештаја у погледу садржаја и форме огледа се првенствено у релативно утврђеној дискурсној структури. Кажемо да је структура релативно утврђена зато што се у њој могу издвојити поред обавезних елемената и необавезни елементи. У обавезне елементе спадају:

- а) заглавље, које садржи информацију о месту и времену слања телеграма, будући да су у питању телеграфски извештаји;
- б) наслов, који гласи Српски званичан извештај
- в) текст (главни део извештаја), који садржи податке о времену и месту одвијања војне активности и фактографски опис саме војне активности (ко су учесници, о којој врсти војне акције је реч, које оружје је коришћено и какав је исход).

² В. чланак Народ јунака, *Ратни дневник*, Крагујевац, 3. децембра 1914. год., бр. 132, стр. 3.

³ В. текст Војна ситуација, *Ратни дневник*, Крагујевац, 1. децембра 1914. год., бр. 130, стр. 3–4.

Необавезни елемент дискурсне структуре ратних војних извештаја јесте коментар говорника, експлицитно или имплицитно дат. Њиме се, с аспекта успеха / неуспеха, односно победе / пораза, оцењују и процењују војне активности и настала ситуација. Будући да се овим коментарима говорник не изолује од адресата, што би требало с обзиром на то да је реч о тексту административног стила, сматрамо да су ратни војни извештаји у *Ратном дневнику* посебни управо по овом обележју.

Коментар је, можемо рећи, чешће имплицитан него експлицитан. Као евалуативна компонента, уграђен је у семантичку структуру лексичких средстава употребљених за описивање процесуалне природе војних активности на фронту. За војно деловање (акција и реакција) наше војске користе се врло често глаголи који сами својим лексичким значењем указују не само на позитиван исход и победоносан завршетак него и на њихово олако, бриљантно извођење: *одбити* (непријатеља, ватру), *разбити* (батаљон), *очистити* (територију) од непријатеља, *распршити* (непријатељски пук), *гонити* (непријатеља), *натерати на бекство* (непријатеља) итд.

Коментар је експлицитан када се користи маркирана лексика (афективне речи, речи емотивног набоја) или метафоре и хиперболе и др.: 1) за описивање способног, успешног начина извођења војне активности: *снажно* напасти, *успешно* бацити бомбе итд. и 2) у тумачењима и описима стања на ратишту, нпр. *један од најкрвавијих дана, бојно поље покривено лешевима* која налазимо у следећем извештају:

(Пр. 7) БАЛКАНСКО ВОЈИШТЕ

Солун, 14. септембра

Српски званичан извештај. – ... То је био један од најкрвавијих дана у овом рату: бојно поље је покривено бугарским лешевима ... Држање наших трупа изврсно ... (*Ратни дневник*, среда 14. септембар 1916. године, бр. 130, стр. 1).

Док се војно деловање српске војске представља као успешно, незауствљиво, војно деловање непријатељске војске најчешће се представља као незнатно и занемарљиво. Ако је у питању напад, представља се као неуспели покушај напада на нашу војску, а ако је у питању одговор на напад наше војске, као нужна самоодбрана при повлачењу или као неуспешно браћење. Тако непријатељска војска *неуспешно напада, покушава да нападне, испалује неколико метака (без икаквог дејства), покушава дати отпор, даје последњи отпор, непрестано се повлачи* итд.

Све ово показује да су ратни војни извештаји Врховне команде из Првог светског рата, објављивани у листу *Ратни дневник*, специфични и као војни жанр и као новинарски жанр. Имају карактер службеног војног дискурса углавном само на формалном плану јер се поштује дискурсна структура извештаја. На семантичком (комуникативном и функционалном) плану пак имају одлике новинарских пропагандних, ангажованих текстова.

Пропагандну функцију ратних војних извештаја можда најбоље потврђује сегмент, придодат уз један објављени извештај, који говори о томе да је српска војска у походу, уз ратни плен, узела и заставу непријатељске војске. Ово је посебно важно за читаоце ако се има у виду колики значај,

и друштвени и психолошки и културолошки, има застава за један народ, а нарочито за војску у рату.

(Пр. 8) Извештаји Врховне Команде
Крагујевац, 29. новембра

... Поред осталог ратног плена трупе једне наше дивизије отеле су од једног маџарског пука једну заставу маџарских боја коју је пук у борби носио. Застава је од тешке свиле са златним украсима и са овим натписом око круне Св. Стевана: Живео Краљ! Живела Отаџбина! Нека Бог предводи наше борце!

Застава је дар госпођа из Ижасега, учињен 1914 (*Ратни дневник*, Крагујевац, 29. новембра 1914. год., бр. 128, стр. 2).

Можемо рећи да идеолошка страна ратних војних извештаја у *Ратном дневнику* не изненађује толико, особито зато што знамо у каквом се историјском, политичком, друштвеном и психолошком контексту ови извештаји јављају, као и зато што је за канал њиховог преношења изабрано управо јавно гласило⁴.

Закључне напомене

Представљене одлике ратних војних извештаја (комуникацијске, прагматичке и функционалистичке) само су неке од одлика које се могу изнаћи у истраживањима ратних војних извештаја. Које одлике ће избити у први план, зависи од истраживачког приступа. Овде скрећемо пажњу на критичку анализу дискурса као један од могућих приступа у анализи текстова, особито медијских, а који је последњих деценија врло продуктиван у разоткривању и тумачењу скривеног идеолошког и/или манипулативног смисла како медијских, новинских тако и других врста текстова из војне, политичке, економске сфере итд. Иако нисмо у овом раду експлицитно применили овај приступ, свакако се у примењеном комуникативно-функционалном приступу могу нагледати обриси критички усмереног приступа.

Посебно наглашавамо да је изучавање службених војних текстова, односно службеног војног дискурса нужно не само у лингвистичким него и у интердисциплинарним истраживањима. То умногоме доприноси изучавању војног дискурса уопште у контексту његове друштвене, политичке, социјалнопсихолошке и културне улоге.

⁴ „Лист [*Ратни дневник*] је растуран по свим установама, надлештвима, војним командама, болницама и др. Није га било на киосцима и трафикама зато није било потребе, јер су га деца продавала на улици ... У општем ратном метежу, у свакој улици, на сваком ћошку ови одрпани малишани узвикивали су: 'Ево новине, 'Ратни дневник' званични извештај Врховне команде! Купите новине, ново издање, пропада царство цара Фрање'. Иста слика и повици понављали су се сваки дан и у вече, све док последњи примерак 'Ратног дневника' не би био распродан" (Митрашиновић 1990: 81).

ЛИТЕРАТУРА

- Бахтин 1980:** М. Bahtin. Problem govornih žanrova. Beograd: *Treći program Radio Beograda*, IV, 230–270.
- Жуков:** И. В. Жуков. *Война в дискурсе современной прессы*. – http://teneta.rinet.ru/rus/ii/iliazhukov_war.htm преузето: 5. 9. 2014.
- Јакобсон 1966:** R. Jakobson. *Lingvistika i poetika*. Beograd: Nolit.
- Јусупова 2009:** Т. С. Юсупова. Структурные особенности военного дискурса. Самара: *Известия Самарского научного центра Российской академии наук, Выпуск «Педагогика и психология», «Филология и искусствоведение», Том 11, Номер 4(4), 1055–1058.*
- Карасик 2004:** В. В. Карасик. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Москва: ГНОЗИС.
- Кунцевич 2005:** С. Е. Кунцевич. Функционально-стилевая дифференциация и лингвистическое моделирование военно-политических текстов. Београд: *Стил*, 4, 131–148.
- Митрашиновић 1990:** М. Митрашиновић. Штампа и штампарство у ваљевском крају за време Првог светског рата (1914–1918). Ваљево: *Гласник Историјског архива Ваљево*, 25, 77–84.
- РМС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- Уланов 2013:** А. В. Уланов. Прагмалингвистическое описание русского военного дискурса (на материале документов XIX века). Барнаул: *Филология и человек*, 1, 65–75.
- Уланов и Просвирнина 2012:** А. В. Уланов, Л. Г. Просвирнина. К вопросу о методологии изучения военного дискурса. у: Воронцова Т. А. и др. (ур.). *Язык, культура, коммуникация*, Ижевск: ФГБОУВПО „Удмуртский государственный университет“, Филологический факультет, 205–209.

Bojana S. Milosavljević

OFFICIAL MILITARY DISCOURSE AND WAR MILITARY REPORTS

Summary

In this paper a military official discourse is conceptually determined by the communicative-functional point of view. It is also represented its genre structure, determined mainly by the parameters of communication style and functional and stylistic features of the text. As one of the genre forms of official military discourse, we indicated War military reports, exactly two types of reports: official military reports of professional character and official military reports of business character (communiqués). Reports (communiqués), which is published by Supreme Command of the Serbian Army in *The Ratni dnevnik* (1914–1918) we have considered from three aspects: communication, pragmatic and functional style. The analysis showed that these reports were specific and as a military genre as journal-

istic genre. Their specificity is reflected in the fact that it is characterized by elements of propaganda, primarily in semantic, contextual sense. We have concluded that the official military discourse and its generic forms necessary to study in order to consider military discourse generally in the context of its social, political, sociopsychological and cultural roles.

Владан З. ЈОВАНОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 10.10.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ВОЈНЕ КОМАНДЕ У СРПСКОЈ ВОЈСЦИ У ВЕЛИКОМ РАТУ

У раду** се на основу извора из службених војних приручника за обуку војника који су штампани крајем 19. и почетком 20. века анализирају војне команде Српске војске актуелне у време Првог светског рата. Задатак истраживања је граматичка и комуникативна анализа српских војних команди рода пешадије као основног и најбројнијег рода тадашње Српске војске. Полазећи од тога да војне команде у лингвистичком погледу представљају својеврсне језичко-стилске формације, циљ овог рада је да се на основу одређеног броја примера анализира њихова граматичка структура и комуникативна функција. Будући да се велики број војних команди из Првог светског рата до данас задржао у систему савремених српских војних команди, резултати спроведене анализе у доброј мери односе се и на савремено стање ових јединица.

Кључне речи: војна команда, Српска војска, граматика, комуникација, речници, српски језик.

0. Увод

Војне команде у војном дискурсу чине систем усмених кратких заповести, наређења са институционално утврђеном структуром и функцијом. Ове јединице реализују се у одговарајућем комуникативном контексту између надређених и потчињених лица, при чему увек команду издаје надређено лице, а подређено лице извршава наређење које се њоме захтева.

Структура војних команди, њихова употреба и комуникативна функција представљају занимљив предмет за филолошка истраживања. Па ипак, у мањој филологији и лингвистици војне команде до сада нису биле предмет подробније анализе, иако се по структури, јединству значења и употреби издвајају као нарочите језичко-стилске формације.

* vladjovanovic@hotmail.com

** Рађено у оквиру пројекта *Лингвистичка истраживања савременог српског језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика*, бр. 178009, који у целини финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

У описним српским речницима војне команде се бележе и дефинишу најпотпуније у Речнику САНУ (в. готовс, вољно, мирно, марш² и др.), затим у речницима мањег обима – шестотомном и једнотомном речнику МС (РМС и РСЈ), као и у специјалним војним двосмерним речницима (в. Перишић 1980). Из чисто граматичког, и превасходно синтаксичког угла, војним командама посвећено је нешто пажње у Синтакси савременог српског језика у оквиру поглавља Императивност, али само као врстама заповести, где се акценат ставља на императивност као синтаксичку и семантичку категорију у језику (в. Пипер 2005: 664).

Значај испитивања војних команди, поред осталог, видимо у томе да се оне морају посматрати шире – не само као лексичке јединице у оквиру лексичког корпуса представљеног у речницима српског језика, нити само као лексичка средства за изражавање императивности, него и шире од тога. Треба их посматрати као устаљене форме ритуализованог карактера које војном дискурсу дају обележје специјалног жанра, стила и подјезика.

Временска омеђеност корпуса за ову прилику подразумева војне команде рода пешадије, које су се у време Првог светског рата употребљавале у војсци Краљевине Србије. Војне команде и терминологија наше војске Првог светског рата, макар формално, представљају завршетак, последњу етапу развоја самосталног војног језичког израза Српске војске, будући да се после завршетка тога рата Српска војска утопила у војску нове државе – војску Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Грађу за истраживање црпили смо углавном из приручника за обуку регрута и из правила службе издатих крајем 19. века, чије су одредбе, команде и упутства били актуелни и у време предстојећег Великог рата (Јокић 1908; КЕП; ПЕП), а нешто материјала добили смо и из других извора. Ради целовитијег увида у развој српских војних команди, поједине примере узимали смо из старијих извора, поредећи их са примерима актуелним у време Првог светског рата (в. ПГС; ПЛС).

Војне команде употребљаване у Великом рату у војсци Краљевине Србије чиниле су систем модерног војничког општења за извршавање наређења, који је настао у 19. веку у војсци Кнежевине Србије, по угледу на друге модерне војске тога доба. Створена на темељима разрушене и опустошене Србије након двају устанака, војска је током 19. века уз инфраструктуру и технику упоредо развијала и своју терминологију, војне команде и уопште свој војни језички израз. Тај израз пратио је промене у развоју српског књижевног језика, па су форме команди са првобитно русификованим књижевнојезичким изразом, графијом и правописом у првој половини 19. века постепено добијале савремени српски књижевнојезички израз (в. Јовановић 2012). Због тога се о војним командама из времена Првог светског рата и војној терминологији уопште тешко може говорити одвојено од стварања и развоја модерне српске војске, терминологије и војног стила у 19. веку.

1. Војне команде у светлу развоја српске војске у Србији до Првог светског рата

Стварању модерне војске у Србији приступило се током Првог српског устанка, када су уз обнављање српске државности васкрсавале старе и образовале се нове државне и националне установе. После кратког прекида, од слома Првог до почетка Другог устанка, наставило се поново са убрзаном изградњом војске, која је у времену ограничене самосталности Србије била главна узданица опстанка српског народа и његових тежњи за слободом и независношћу. Осврнувши се на поменуто слободарску и обновитељску улогу војске, Стојан Новаковић (1893: 3) је тачно приметно и веома лепо казао да су „многе ... угодне прилике помагале да српски народ дође до свога сталнога државнога средишта, до стожера своје народне и државне егзистенције, али су у трудима народа српског да Србију створи један од главних задатака извршили војска и војевање”. Због своје ослободилачке и обновитељске улоге српског друштва у целини – његове културе, просвете, економије и др. – српска војска већ одавно заслужује да буде ваљано истражена и описана, укључујући не само њену историографску и војноисторијску страну, већ и све друге појаве у којима се исказује њено деловање. Једна од тих појава свакако припада њеном изражајном средству – српском језику.

Као и друге модерне европске војске, српска војска је од самог формирања у првој половини 19. века, уз развој војних вештина и наоружања, устројавала систем терминологије и команди. Одмах по избијању Првог српског устанка, међу српским устаницима нашло се доста Срба из аустријске војске, као и руских добровољаца. Будући да су ови кадрови чинили окосницу обученог, професионалног кадра, из њихових редова изникли су устаници обучавани по руским или по аустријским правилима, у зависности од тога којем су кадру као регрути припали (в. Грујић 1874: 62–65). Нешто касније, када су се политичке и економске прилике у Србији консолидовале, почело се убрзано радити на устројавању српске војске угледањем на стране европске војске. Ипак, окренутост српске дипломатије претежно Русији, утицала је на то да се српска војска у већој мери устроји према руској војсци, што је, на плану језика, оставило трага у терминологији и војним командама (Јовановић 2012: 424–429).

Из литературе је познато да је рад на стандардизацији научне и уопште стручне терминологије у Србији започет у XIX веку, у време када се трагало за најподеснијим језичким и правописним решењима књижевног српског језика (в. Грицкат 1964). Овоме је претходио развој струка и наука, са којима се паралелно развијао и њихов особен књижевнојезички израз, подјезички облици и жанрови. Средином 19. века у Србији већ постоји одређен број приручника намењених војним старешинама за обуку војника, у којима се запајају црте развоја војног стила, формирана је модерна војна терминологија и систем војних команди. Ови приручници су заправо правила за војничку обуку у основним вештинама, као што су стројеве радње, употреба наоружања и познавање техничко-тактичких карактеристика наоружања. Војним

командама у њима посвећено је доста пажње, што говори о томе колико је за војску било важно да регрути савладају команде и све радње које се њима захтевају.

Са првим, најважнијим командама регрут се сусретао одмах по доласку у војну јединицу, усвајајући, истовремено, и знања из предмета општег образовања. О томе како је изгледао план обуке војника пред Први светски рат пружа нам књига *Војнички буквар и основне дужности војника* из 1908. године, у којој су сажето и веома прегледно изнета сва знања, обавештења и упутства која је српски војник требало да савлада.

На основу овог војничког штива, избора текстова и његовог садржаја, може се замислити слика просечног српског војника који се борио у Првом светском рату, али и задаци и циљеви обуке у Српској војсци који су падали на терет војним старешинама. Из *Буквара* сазнајемо да је задатак војног старешине био да уз обуку војника у основним војничким радњама, међу које спада учење радњи по одговарајућим командама, војнике описмењава и образује из основних школских предмета. Можемо претпоставити да је међу регрутима било и неписмених, или бар недовољно писмених младића, па је напор старешине да такве регруте описмени и образује, поред подучавања војничким вештинама, био заиста велик и значајан.

Када је реч о основним школским знањима, она су изнета на почетку, у првом делу књиге. Одмах после таблица множења/дељења и сабирања/одузимања, и списка основних бројева и цифара, у књизи су кроз илустрацију предмета из војничког живота представљена слова српске азбуке штампаним и писаним словима, а, истовремено, исписане су и краће речи, синтагме и реченице за вежбање читања. Следе кратки текстови из националне географије, у којем су наведене српске земље (територије), највеће српске реке, планине и вароши. Потом следи део о националној историји са биографијама знаменитих Срба од Немање до јунака из српских устанака, а после ових општих школских података долазе поглавља уско везана за регрутовање и војништво у Србији.

У поменутој књизи, која је изашла у предвечерје балканских ратова и Првог светског рата, пажња се поклања не само неопходним практичним војним стварима, као што се то у данашњим, савременим војничким приручницима искључиво чини, већ и националном и духовном уздицању српских регрута. Тако се на многим местима у књизи косовски завет и одбрана Српства постављају као највиши морални циљ и обавеза којој је читава војна служба подређена. Дакле, у истој књизи у којој се за потребе обуке описују основне дужности војника, подаци о војничком владању, дисциплини, наоружању и вештини ратовања, изнета су општа знања о српској прошлости и култури, матерњем језику и писму, са наглашеним моралним начелима и обавезама које се пред род и државу постављају. О овоме се може читати на више места у књизи: „Овај се свечани тренутак [кад регрут обуче војничко одело] никад у животу не да (!) заборавити јер он пријатно утиче на младу душу рекрута као да је већ осветио Косово и постао узданица свога рода и народа” (Јокић 1908: 54). На сличан родољубив тон наилази се и у следећем делу: „Да би

војник могао да одговори своме позиву треба: [...] војним васпитањем, да се угледа на српске јунаке који су за Отаџбину и српски народ храбро погинули на бојном пољу. Српски народ има своју историју, своје земље и покрајине у којима живи, своју веру, свој језик, своје обичаје, своју славу и своја права на унапређење своје земљорадње, трговине и просвете, где живи српски живаљ. Војска је зато, да ова права брани и унапреди”. У реченици која одмах после овога следи опет се, на посредан начин, евоцира косовски завет: „Што је некад било наше, опет мора бити наше” (Јокић 1908: 71).

Овакве моралне сентенце и поуке изражене у приручнику за обуку војника, као што су подсећања на горостасе српске ратне прошлости, позив на ослобођење српских крајева и српског народа, биле су својствене српској националној војсци до стварања заједничке државе и војске Срба, Хрвата и Словенаца. И у другим војничким текстовима на сличан начин истицани су дух и улога војске чији је задатак да, уз подучавање регрута војничким вештинама, ради и на подизању свести о припадности сопственом народу, обавези да му се предано и беспоговорно служи – баш онако као што се у њима од војника тражило да се наређења, команде претпостављених морају не само научити и знати него и правилно и беспоговорно извршавати.

2. Комуникативно-функционална и структурна обележја војних команди

Све војне команде остварују се као директиви – чинови којима се саговорник подстиче на извршење одређене радње. Међутим, поред *команде* у војном језику се издавају и *заповест* и *наређење*.

У војном дискурсу углавном је јасно дефинисано шта је *команда*, а шта су *заповест* и *наређење* (в. Вој. енци., под овим одредницама). *Војне команде* су по правилу кратки облици заповести који се издају директно, усменим путем, једном лицу или већем броју њих.¹ *Заповест* је најчешће у облику писаног текста, у којем је садржан шири контекст наређења (нпр. поред наређења, *заповест за напад* садржи и друге податке, као оне о непријатељу, правац планираног напада, податке о земљишту и др.). *Наређење* може бити писмено или усмено којим се од потчињених захтева извршење неког задатка, поступање по одређеним правилима и сл. Препознаје се врло често и по перформативној форми „наређујем”: *Наређујем палбу из свих оруђа по положајима непријатеља* (в. Пипер 2005: 664). Ипак, у појединим контекстима обе ове наредбодавне радње именују се једним именом, или као заповест или као наређење. За разлику од заповести и наређења, војна команда је специфична језичка форма управо због тога што се искључиво усмено преноси, што је веома кратка, а њени делови се нарочито сегментирају (у припремном и завршном делу) и интонирају.

¹ Постоје и други облици команди који се издају невербалним средствима, као нпр. разни трубни знакови, затим они који се изводе пуцњем и сл.

Како видимо, војне команде су стандардизована језичка средства, како у погледу структуре тако и у погледу фонетских и прозодијских обележја. То значи да је језички израз војне команде, укључујући и нарочиту интонацију при њеном изговору, установљен и одобрен од стране надлежног војног тела. У правилима и приручницима из којих смо преузимали примере војних команди наглашено место слога назначено је цртом испред слога који се наглашава (уколико нагласак није на првом слогу), па смо и ми у овом раду тако поступили.

Према комуникативно-функционалним карактеристикама војне пешадијске команде не само из времена Првог светског рата него уопште деле се на следеће групе:

- I Команде за извођење радњи без оружја, а оне обухватају:
- 1) команде за заузимање одређеног положаја тела, става: *Мирно!*, *Вољно!*;
 - 2) команде за кретање и окретање: *Напред – мари!*, *Кора-ком!*; *На дес-но!*, *На лево – круг*;
 - 3) команде за поздрављање старешина, за одавање почаста знамењима (нпр. застави) и сл. – *Очи на дес-но (ле-во)!*, *Мирно!*, *Капе – скини!*, *По-кри с'!*;
- II Команде за извођење радњи са оружјем – нпр. с пушком: *О десно ра-ме!*, *К но-зи!* *Клек-ни!* *Го-тов' с'!*, *Ни-шани!*, *Пали!*, *Укочи – пушку!*, *Извади фишек!* итд.

Структурно посматране, војне команде могу бити простије – исказане једном речју (*Вољно!*) или сложеније – исказане са више речи (*Укочи – пушку!*). Због директивног значења, све војне команде имају императивну форму – са експлицитно датим императивом или императивним узвиком (*Ни-шани!*, *Мари!*) или са имплицитно датим императивом (када се он подразумева: [Крени] *Трчећим кораком!*). Императивна форма војних команди често се редукује због економичности у изразу. Циљ је да се време од изрицања команде до њеног извршења сведе на најкраћу могућу меру. То посебно показују оне војне команде које представљају лексикализоване императивне форме, као што су: *Равнајс!*, настала од **Равнај се*, *Разбројс!* настала од **Разброј се*, *Готовс!* настала од **Готови се*², *Размакнис!* настала од **Размакни се* итд.

Војне команде у којима се изостављају делови речи налазимо не само у савременом војном језику или у језику из времена Првог светског рата него и у језику старијих службених војних текстова. Најчешће се скраћење, како смо већ казали, постизало тако што се окрњена повратна заменица додавала окрњеном глаголском облику: *По-крисъ* (ПЛС, 17). Ипак, у старијим текс-

² Команда *Готовс!* у неким ранијим временима гласила је *Готови се*. После скраћења ове команде, у текстовима су апострофом обележавани изостављени гласови: *Готов'с'* (ПЕП, 28). Поред тежње за краткоћом, може се претпоставити да је срстање у једну реч подстакла команда у руском језику, која и данас гласи *Готовьсь!* – „(мор. и воен.) – команда в знач. готовься, будь готов (ТСРЯ, под готовиться).” На ову сумњу наводи нас чињеница да је некадашња српска војска у великој мери свој термиолошки и командни систем језичких јединица устројавала према руском термиолошком узору.

товима чешће су форме са дужим облицима, као и са реченичним деловима који се у каснијим формама војних команди изостављају.³

I Војне команде са експлицитном императивном формом:

- a. Војне команде са императивним узвиком: *вољно, марш, напред, јуриши, мирно* и др., којима се наређује извршење различитих радњи.
 - 1) Команда са наглашеним узвиком *марш* у завршном делу јесте команда којом се војној јединици наређује покрет: *Чета, напред – марш!* (КЕП, 25); *Одељење, на десно – марш!* (КЕП, 25); *Трчећим кораком, напред – марш!* (ПЕП, 17) итд.
 - 2) Команда са нарочито наглашеним првим слогом узвика *јуриши* је команда код које интонација на следећи, други слог не пада нагло, већ благо, постепено, а њоме се наређује напад, јуришање на непријатеља. У вези с овом командом поменућемо узвик *Ура!*, којим се прати јуриш у борби – овај поклич није команда, али попут команде има функцију деловања, подстицања на одређену радњу, јер његово изговарање са отегнутом интонацијом има за циљ да узнемири непријатеља и психолошки ослаби његову одбрану, као и то да се војници који јуришају узвикујући овај поклич међусобно охрабре, ободре.
 - 3) Командом са узвиком *мирно* од војника се захтева да заузме прописан став *мирно*, код којег, при посматрању спреда, став мора бити прав, поглед усмерен напред, са чврсто припијеним рукама уз тело, испруженим длановима и скупљеним прстима (ПЕП, 25).
 - 4) Команда *вољно* је команда којом се дозвољава слободно напуштање неког става или посла, излазак из строја и сл. Команда супротног значења је *мирно*. Постоји и команда *На месту – вољно!* Њоме се војнику дозвољава да, док је у строју, задржи једну ногу на месту где је била, а да другу може ослободити, опустити (ПЕП, 16), односно „став ’мирно’ у којем је регрут (војник) заузео нарочит став мировања не сме се мењати без команде ’На месту – вољно’” (КЕП, 89).
 - 5) Команда са именицом *збор* у служби узвика је команда којом се наређује окупљање, долазак војника на једно место и њихово постројавање: *Збор!* (ПЕП, 159).

³ Уп. нпр. старије облике команди *Баталјонъ, на лево-кру-гом* (ПЈС, 17) или *Поврни се на лево круг-омъ* (ПГС, 9) према каснијим, у којима се изоставља наставак инструментала, затим *На десно – иди марши* (ПГС, 17) према команди актуелној током Великог рата, а и данас, у којој је изостављен императивни облик *иди: На десно – марш!*, а из старије форме команде изостављена је реч са значењем кретања: *Управленис на десно* (ПГС, 17) према савременој команди, актуелној и у време Првог светског рата, *На дес-но!* (ПЕП, 21) итд.

Наглашавање делова команде и отегнутост изговора појединих њених делова служило је за раздвајање припремног од извршног дела команде како би се командована радња што успешније извела. На пример, у команди *Мир-но!* првим, слабије наглашеним слогом и његовим помало отегнутим изговором војнику се оставља тек толико времена да се припреми на извршење радње пошто се изговори следећи наглашени слог или реченични раздел.

б. Војне команде са императивним глаголским обликом

- 1) *Готов' с'!* (ПЕП, 28) – команда за заузимање одговарајућег става са пушком непосредно пре команде за паљбу;
- 2) *Извади – фишек!* (ПЕП, 43) – команда узимање фишека из пушке и његово враћање у фишеклију;
- 3) *Капе – скини!* (ПЕП, 26), *По-кри с'!* (ПЕП, 26) – команде за скидање односно стављање капе на главу у одређеним ситуацијама;
- 4) *На парове раз-број с'!* (ПЕП, 83) – команда да се војници међусобно разброје тако да први до крилног у строју каже гласно „Први”, онај до њега „Други” и тако редом;
- 5) *На десно (лево) рав-нај с'!* (ПЕП, 90) – команда за равнање по фронту;
- 6) *Ни-шани!* (ПЕП, 41); *Пали!* (ПЕП, 42) – команде за нишањење и опалјивање пушком;
- 7) *Укочи – пушку!* (ПЕП, 43) – команда за прекид паљбе;
- 8) *Стој!* (ПЕП, 20) – команда да се заустави кретање обичним или трчећим кораком;
- 9) *Пушке сас-тав'!* (ПЕП, 96) – команда за састављање пушака у купе;
- 10) *У редове – строј се!* (ПЕП, 112) – команда да се из колоне двојних редова построји колона простих редова;
- 11) *О-став!* (КЕП, 91, Јак. С., РСАНУ, под оставити) – команда за одустајање од командованог и заузетог става (будући да је рђаво изведен): „Кад војници не израде добро командовану радњу, старешина може да командује 'О-став', и војници заузимљу положај у коме су пре те команде били” (ПЕП, 6), итд.

п Војне команде са имплицитном императивном формом:

- 1) *На дес-но/на ле-во!* (ПЕП, 21) – команда за окретање на означену страну тако да средина прса буде тамо где је пре тога било раме;
- 2) *На лево – круг!* (ПЕП, 21) – команда по којој се војник мора окренути у означену страну тако да му прса дођу тамо где су била леђа;
- 3) *Кора-ком!* (ПЕП, 20) – команда за прелаз из трчећег у обичан корак;

- 4) *К но-зи!* (ПЕП, 32) – команда за спуштање пушке у став 'к нози';
- 5) *О десно ра-ме!* (ПЕП, 27) – команда по којој се пушка из става „к нози” доводи у одређен положај на десном рамену војника;
- 6) *У – потиљак!* (ПЕП, 92) – команда која претходи радњи за поравнање војника по дубини, итд.

Све војне команде, као што се види, осим што су устаљене и инваријантне, оне су и строго значењски и употребно дефинисане, што им даје карактер термилошких израза. Тако, на пример, добијањем команде *Напред – мари!* војник зна да треба да крене напред, али тачно утврђеним кораком, тј., како би се војним језиком рекло, „обичним кораком”. Добијањем команде *Кора-ком!* војник прелази из „трчећег” у „обичан корак”. То је разлог због којег се војне команде као и сви изрази (вишечлани термини, фразеологизми и сл.) у општем речнику српског језика, као што је Речник САНУ, обрађују као устаљени лексички спојеви.

3. Актуелност војних команди из времена Великог рата – закључне напомене

У погледу актуелности језичког израза српских војних команди из времена Великог рата, примећујемо да је већина команди рода пешадије, као најбројнијег и најглавнијег рода војске тога времена, до данас опстала, са више-мање истом или сличном језичком структуром, прозодијом и комуникативном функцијом. Војска Краљевине Србије из рата је изашла као победница, а као један од главних стожера нове државе Срба, Хрвата и Словенаца постала је и окосница војске те нове државе. Снага и ауторитет Српске војске у новој војсци може се сагледати и у томе што је нова војска од Српске војске у потпуности наследила терминологију и командне форме, чиме су оба израза у српском језичком лику наставила да живе и после нестанка војске Краљевине Србије. Краткоћа израза, устаљеност форме и традиција употребе у ратовима за ослобођење главни је разлог виталности и опстанка српских војних команди у термилошком и уопште комуникацијском систему српске војске, а самим тим и у српском лексичком фонду у целини.

ЛИТЕРАТУРА

- Вој. енци.** *Војна енциклопедија*, I–X, Београд: ¹1958–1967. и ²1970–1975.
- Грицкат 1964:** Ирена Грицкат, Покушаји стварања српске научне терминологије средином прошлог века, Београд: *Наш језик*, XIV/2–3, 130–140.
- Грујић 1874:** С. Грујић, *Војна организација Србије*, Крагујевац: Крагујевачка друштвена штампарија.

- Јовановић 2012:** В. Јовановић, О неким језичким особинама војних текстова из средине 19. века, *Српски језик*, XVII, Београд: Филолошки факултет, 419–431.
- Јокић 1908:** К. Јокић, *Војнички буквар и основне дужности војника*, Београд.
- КЕП** *Коњичка егзерцирна правила*, 1. део, Рекрутско вежбање, Београд: Министарство војно, 1889.
- Новаковић 1893:** С. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд.
- ПГС:** *Правила гарнизонне службе*, Београд: При Правителственој Књигопечатњи, 1861.
- ПЕП:** *Пешадијска егзерцирна правила*, Београд: Министарство војно, 1894.
- Перишић 1980:** М. Ђ. Перишић, *Руско-српскохрватски војни речник*, Београд: Војноиздавачки завод.
- Пипер 2005:** П. Пипер, „Императивност” [у:] Пипер П. и др., *Синтакса савременог српског језика* (ред. М. Ивић), Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 659–666.
- ПЛС:** *Правила логорне службе*, Београд: При Правителственој Књигопечатњи, 1845.
- РМС:** *Речник српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад–Загреб: Матица српска и Матица хрватска (I–III), Нови Сад: Матица српска (IV–VI), 1967–1976.
- РСАНУ** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (досад изашло 19 књига), Београд: Српска академија наука и уметности, 1959– .
- РСЈ** *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска, 2007.
- ТСРЯ** *Толковый словарь русского языка*, I–IV, Д.Н. Ушаков (ред.), Москва: 2000.

Владан З. Јовановић

ВОЕННЫЕ КОМАНДЫ В СЕРБСКОЙ АРМИИ В ВЕЛИКОЙ ВОЙНЕ

Резюме

В данной статье анализируются военные команды Сербской армии, на основании источников из официальных военных правил, которые были опубликованы в конце 19 и в начале 20 веков. Речь идет о командах, которые были актуальны во время Первой мировой войны. Задача исследования – грамматический и коммуникативный анализ военных команд рода пехоты в качестве основного рода бывшей Армии. Учитывая, что военные команды в плане лингвистики представляют собой определенные языковые единицы, цель этой работы проанализировать их грамматическую структуру и коммуникативную функцию, на основании ряда примеров. Так как многие военные команды из Первой мировой войны сохранились до сих пор в системе современных военных команд, результаты данного анализа относятся также к современному состоянию этих единиц.

Ключевые слова: военная команда, Сербская армия, грамматика, коммуникация, словари, сербский язык.

Ђорђе Р. ОТАШЕВИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 20.10.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ВОЈНА ТЕРМИНОЛОГИЈА У РОМАНУ *ЗАБОРАВЉЕНИ ГРОБОВИ* МАТА БЛАЖЕВИЋА**

Аутобиографски роман *Заборављени гробови* објављен је 1937. године у Београду. Његов аутор је цео Први светски рат провео као аустроугарски војник. Број различитих војних термина, као и њихова фреквенција, у овом роману су изузетно велики. Блажевић користи више од шесто различитих војних термина. Укупан број војних термина употребљених у овом роману већи је од две хиљаде. Најфреквентнији су термини: *војник* (128), *официр* (119), *батаљон* (96), *битка* (95), *ров* (90), *борба* (63) итд. У роману је употребљено пет вишечланих термина с фразеологизмом у свом саставу: *ватрено криштење*, *одбацити оружје*, *положити оружје*, *избацити из строја*, *напуштати положај*. У свим случајевима фразеологизација се очитује на нивоу целе конструкције. Већина употребљених војних термина спада у термине копнене војске, првенствено пешадије и артиљерије. Уз поједине војне термине користе се епитети, а војни термини се срећу и у метафоричким и метонимијским конструкцијама, мада је њихов број мали. Број германизма, покрајинских термина и застарелих термина мањи је од очекиваног. Блажевић првенствено користи стандардну југословенску војну терминологију, па његов роман не пружа верну слику војне терминологије којом су се служили Босанци мобилисани у аустроугарску војску.

Кључне речи: војна терминологија, Први светски рат, Босна, пешадија, артиљерија

Аутобиографски роман *Заборављени гробови* објављен је 1937. године у Београду, у издању Геце Кона. Његов аутор, Мато Блажевић, рођен је 1893. у Босанском Шамцу. Написао је још два романа, *Изгубљене битке* и *Огањ* (недовршен), те више новела. То није било довољно да Блажевић буде забележен у енциклопедијама објављеним после Другог светског рата. Умро је 1953. године.

Иако као писац Блажевић није стекао славу, његов аутобиографски роман *Заборављени гробови* ексцерпиран је за Речник САНУ. Уз неколико војних термина¹ наведени су цитати из овог дела:

* djordje.otasevic@isj.sanu.ac.rs

** Овај чланак је резултат рада на пројекту 178021 „Опис и стандардизација савременог српског језика” који у целини финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Овде се термин *војна терминологија* користи у најширем значењу – лексика везана за војску.

залазница ж вој. *одред на зачељу неке колоне, војске у покрету, заштитница*. – Вама је одређено место у данашњем маршу испред десете чете, која ће бити залазница пука (Блаж. 1, 275) (в. Речник САНУ).

засторни, -а, -о ... **2.** војн. **а.** *заштитни, одбрамбени*. – Предње одељење [има задатак] да своју чету заштити од изненадног напада ... да се прође кроз непријатељску засторну мрежу, да се види шта се иза ње ради (Јок. 1, 137). **б.** *препречни, запречни, баражни*. – Италијани [су убацили] неколико хиљада топова, који су двадесет дана неуморно сипали засторну ватру (Блаж. 1, 40) (в. Речник САНУ).

мерзер ... вој. *артиљеријско оруђе са врло кратком цеви, најчешће великог калибра, намењено за дејство против дубоко заклоњене живе силе и за рушење јако утврђених објеката*. – ... Пројектили тешких мерзера секли су ваздух падајући из неслућених висина (Блаж. 1, 126) (в. Речник САНУ).

Разумљиво је да су сви војни термини употребљени у овом роману забележени у до сада објављеним томовима Речника САНУ. Изузетак је Блажевићева експресивна кованица *инат-борба*.

Као по неком правилу, у овакве борбе бацали су вазда босанске чете, а ако их није било у близини, оне су довлачене свим могућим транспортним средствима, да својом инат-борбом охладе одушевљеног нападача (стр. 53).

Овакве околионализме описни речници, чак и академијски, по правилу не бележе.

Именица *крампижи* у Речнику САНУ забележена је у другачијем облику.

крампиш м покр.: Крампиш је гвоздена направа која се ставља на десну ногу, преко обуће. Употребљава се приликом сече балвана у шуми кад се ие преко њих иде, да се не би оклизнуло (Јајце, КЕМ) (в. РСАНУ).

Примери из романа *Заборањени гробови* у Речнику САНУ нису наведени, па самим тим ни облик *крампижи* као посебна одредница.

У Арсиу су нам брзо издавали опрему за зимску војну у Алпима. Топло рубље, крампиче за верање по ледењацима, свеже уметке за гасне маске и преко свега по један дугачак алпски штап. Овако опремљени, као каква експедиција за истраживање глечера, кренули смо већ сутрадан, 16 децембра, у планине (стр. 122)

Преко гребена, који је био покривен искиданим жицама телефонских линија, прешли смо трчећи. На ногама сам имао причвршћене крампиче и то ми је много сметало. Сваки час сам запињао о исплетене каблове, заплитао се и посргао (стр. 142).

Иако ово није искључиво војни термин, очигледно је да су крампичи били део војне опреме припадника брдске пешадије. Ова именица није забележена у општим описним речницима српског језика (Речник МС, Московљевић 2000, Бакотић 1936, Речник МС 2007), у речницима страних речи (Вујаклија 1980, Клајн и Шипка 2006, Алексић 1978, Клаић 1984), као ни у војним речницима и енциклопедијама, једнојезичним и двојезичним (Бјелајац и Месић 1940, Хаџидамјановић 1955, Војни речник 1967, Војни лексикон 1981, Војна енциклопедија 1970–1975). Именица *krampiže* постоји у словеначком језику (у значењу које је наведено и у Речнику САНУ уз одредницу *крампиш*). Пред Први светски рат Мато Блажевић је једно време радио у Трсту, где има и словеначког живља, а бригада аустроугарске војске, у коју је мобилисан 1914. године, највише се борила на италијанском фронту, у де-

ловима Италије и Аустроугарске у којима живе и Словенци, па је могуће да је на коришћење ове именице у роману *Заборављени гробови*, и то у облику *крампиџи*, утицао словеначки језик.

У Речнику МС, као и у више наведеним речницима, лексиконима и енциклопедијама, нису забележени следећи војни термини:

пуцман: Погријешо сам, наредниче, видим и сам, али оно, када бих ја боље знао, не би био пуцман код мога Хасића, већ шарџа као и он (стр. 137).

регимент-канцеларија: Чекао сам стрпљиво пред колибом над чијим је вратима било написано grubим црним словима „Регимент-канцеларија”, уверен да ће скори сусрет са потпуковником одлучити којом страном да се упуту читав мој живот и будућност (стр. 207).

рובהац: Већ првога дана Кратил га је послао у извиђање са задатком: установити позиције, јачину непријатеља и прецизно означити лежање митраљеза и рововаца (стр. 70); Неколико италијанских рововаца, узнемирених овом лупом, отворило је паљбу, која је почела бивати и неугодна (стр. 77); Разабрао сам глас нашега артиљерца како гадио псује и опасно прети италијанским рововцима, који су поново узели за мету гађања шумицу и нашу најближу околину (стр. 80).

серђент: Ушао је кршан војник италијанског Алпискога пука, имао је знакове серђента (стр. 139).

тригонометар: Утврђени тригонометар Мт. Пазубио, заштићен хиљадугодишњим слојевима снега, у исто време сеје смрт по врховима и долинама Алпа (стр. 5).

штраф-компанија: Брзо су устројене штраф-компаније са најкрвочнијим официрима и подофицирима на челу, којима је била дужност да изналазе најстрашније полагао умирање за ове јаднике, који су свртани у такве чете, махом деградирани подофицире на које је пала трунка сумње, да делом или мислима подупиру једну од три наведене издајничке акције (стр. 164–165); Каплар, водите ову вашку команданту штраф-компаније на даљи поступак (стр. 208).

Регимент-канцеларија и *штраф-компанија* су германизми с провидном семантиком. Поред два пута употребљеног термина *штраф-компанија*, Блажевић користи синтагме *казнена чета* (стр. 174, 177, 182) и *кажњеничка чета* (стр. 165, два пута). *Серђент* је италијанизам (итал. *sergente*) за који сам аутор у фусноти наводи шта значи: „Наредник италијанске војске”. Ово је једина реч у целом роману за коју је у фусноти наведено значење. Именицу *пуцман* Блажевић је употребио само једном, док се словенска реч *посилни* у роману среће десет пута (стр. 151, 171, 184, 186, 271, 279²). Термин *рובהац* (артиљеријско оруђе) користили су и други писци који су у својим делима писали о Првом светском рату³. Геодетски термин *тригонометар*⁴ употребљен је у необичном значењу. Синтагме *утврђена тачка* или *утврђени пункт* биле би подесније.

² На појединим странама ова се именица јавља два пута, а на стр. 271 – три пута.

³ „Преморени од несносног ишчекивања док су гранате прелетале изнад њихових глава, војници су и у мрклој ноћи по пуцњу знали која батерија гађа, одакле и из чега. Мерзер вуџди као мечка, брђани кевћу као пси, рововци грокћу, пољаци праште, хаубица грми... (С. Јаковљевић: *Српска трилогија*); „Не прође ни фртаљ сата, кад – бум! трас! рата-тата! Митраљези, брђани, рововци! – читав оркестар, море!” (И. Панић: *Топ од трешње, скица за портрет једног Србина*).

⁴ „Trigonometar (gr. trougaon, trougli, trokutni, mera, merilo) geodetski: тачка на земљишту чији су положај и visina, при *triangulaciji*, одређени тригонометријским путем, служи као основа за топографске редове (означен је visokом дрвеном пирамидом и испод ње четвртастим, око 1 m дугим, у земљу усаденим каменим који око 20 см viri из земље)” (<http://www.vokabular.org/?lang=sr-lat&search=trigonometar>).

Број различитих војних термина, као и њихова фреквенција, у роману *Заборављени гробови* изузетно су велики. Блажевић користи више од шестсто различитих војних термина. Тачан број овде није наведен јер ни у теорији ни у лексикографској пракси не постоји сагласност о томе шта се сматра за посебан термин⁵. Неки од термина јављају се више десетина пута, док се многи јављају само једном. Укупан број војних термина употребљених у овом роману већи је од две хиљаде. Најфреквентнији су термини: *војник* (128⁶), *официр* (119), *батаљон* (96), *битка* (95), *ров* (90), *борба* (63), *фронт* (61), *мајор* (57), *наредник* (53), *артиљерија* (38), *батерија* (37), *пушка* (36), *митраљез* (35), *навала* (35), *куриум* (30), *заповедник* (29), *граната* (27), *јуриши* (24), *команда* (27), *командант* (23), *бомбардовање* (20), *напад* (18), *наредба* (19), *бригада* (16), *бојиште* (15), *заповест* (15), *нападати* (15), *ракета* (15) итд.

Једночланих термина има око 480⁷: *авион*, *ађутант*, *аероплан*, *армија*, *артиљерија*, *артиљерац*, *бајонет*, *барут*, *батерија*, *бефел*, *бивак*, *битка*, *бојиште*, *бомба*, *бомбардовање*, *бомбаи*, *борац*, *бригада*, *бригадир*, *бусија* и др. Већина једночланих термина употребљених у овом роману су именице⁸. Придева је тридесетак: *артиљеријски*, *батаљонски*, *батеријски*, *бојни*, *борбени*, *брзометни*, *бригадни*, *водни*, *војни*, *војнички*, *дивизијски*, *екразитни*, *јуришни*, *ловачки*, *митраљески*, *пешачки*, *пионирски*, *позадински*, *пуковски*, *пушчани*, *ратнички*, *ратни*, *резервни*, *рефлекторски*, *рововски*, *санитетски*, *стрелачки*, *тактички*, *топовски*, *штабни*. Глагола има нешто мање: *брани*, *деградирати*, *деташирати*, *запосести*, *заробити*, *заузети*, *изгнути*, *јуришати*, *маршовати*, *марширати*, *одбити*, *одступити*, *освојити*, *повлачити се*, *погинути*, *потиснути*, *пребећи*, *припуцати*, *продефиловати*, *пузати*, *пуцати*, *разоружати*, *рапортирати*, *распоређивати се*, *укопати се*.

Према морфолошким обележјима и синтаксичким односима конституе-ната, у роману се јављају следећи типови вишечланих термина⁹:

- а) придевско-именичке синтагме: *алтиски штап*, *бочна ватра*, *брзометни топчић*, *бригадни генерал*, *бројно стање*, *буљбарска ватра*, *ватре-*

⁵ На ово различито гледају не само стручњаци за поједине области већ озбиљне разлике постоје и међу лингвистима. Лексикографи који се баве израдом двојезичних терминолошких речника обично издвајају знатно више различитих термина од лексикографа који раде на једнојезичним описним речницима.

⁶ Наведени бројеви могу бити незнатно већи – али не и мањи. Скенирани текст препознат је с тачношћу од око 97% па један мали број термина, који је погрешно препознат, компјутер је приликом бројања „превидео“.

⁷ Код монолексема је много лакше одредити да ли их треба рачунати као посебан термин или не него када се ради о синтагмама. Међу једночланим војним терминима употребљеним у овом роману дилема, на пример, може бити да ли се именице *артиљерија* и *артиљерија* или глаголи *марширати* и *маршовати* броје као два термина или као варијанте једног истог термина. Оваквих случајева је само неколико.

⁸ „О присуству именица у војној терминологији говори и следећи податак. У *Војном речнику* Ј. Хаџидамјановића, који броји нешто више од 2000 одредница-термина, забележена је само једна терминолошка одредница неименичке категорије. Придеви су присутни углавном у лексичким саставима са именицама које у таквим саставима, тј. терминолошким синтагмама имају функцију семантичког (и синтаксичког) центра (нпр. артиљеријско гађање, одбрана организована на брзу руку и сл.)” (в. Јовановић 2012: 48).

⁹ Уп. с терминима наведеним у Јовановић 2012.

ни зид, виши официри, војна полиција, војни суд, врховна команда, гасна маска, жичане препреке, засторна ватра, машинска пушка, мртва стража, пољски телефон, сигнална ракета, стројна пушка итд.

- б) глаголско-именичке синтагме: *добити команду, држати под ватром, кренути на јуриш, отворити ватру, убацити у борбу* и др.
- в) именичке синтагме са падежним атрибутом: *ка[ј]иши са ме[т]цима, лежање митраљеза, механизам на пушки, напад из ваздуха, пролом фронта, размештај трупа, ремен са ме[т]цима, слагалиште муниције, уметак за гасну маску* и др.

Трочлани и вишечлани термини¹⁰ знатно су ређи од двочланих терминолошких синтагми: *апарати за сигнализирање светлошћу, бодљикава жичана препрека, високо темпирани шрапнели, граната великог калибра, дневна пуковска заповест, златна медаља за храброст, маказице за резање челичне жице, ниско темпирани шрапнели, сребрна колајна за храброст*.

У роману је употребљено пет вишечланих термина с фразеологизмом у свом саставу: *ватрено криштење, одбацити оружје, положити оружје, избацити из строја, напуштати положај*. У свим случајевима фразеологизованост се очитује на нивоу целе конструкције¹¹.

Краћа верзија термина¹² карактеристична је за колоквијално изражавање и професионални жаргон и ту се знатно чешће среће него у стандардној научној терминологији. У роману *Заборављени гробови* нема ниједне краће верзије војних термина¹³, што указује на једну од најважнијих стилских карактеристика овога дела – користи се стандардна терминологија југословенске војске између два светска рата. Уместо уобичајеног термина *стројница*, на пример, у роману се среће једино вишечлана терминолошка синтагма *стројна пушка*¹⁴.

Већина употребљених војних термина спада у термине копнене војске, првенствено пешадије и артиљерије, што је карактеристично и за друга књижевна дела¹⁵. Свега је осам термина из области ратног ваздухопловства:

¹⁰ „Трокомпонентни и вишекомпонентни термини су у многим случајевима више описи сложених појмова него што су праве терминолошке јединице. Ипак, у војним речницима и стручним војним текстовима издвајају се следеће такве терминолошке синтагме: *атомска бојева глава* (Зб. в. т.), *двојни стрељачки заклон* (Вој. р.), *јединачна пешадијска ватра* (Вој. р.), *књига дневних заповести* (Вој. енци. 10), *коректура артиљеријске ватре* (Вој. р.), *маршевски поредак армије* (Вој. р.), *непокретна запречна ватра* (Вој. р.), *одговорна зона дејства* (Вој. р.), *отпорна тачка вода* (Вој. р.), *појас главне запречне ватре* (Вој. р.), *очекујући положај покретне групе* (Вој. р.), *прихватни ватрени положај артиљерије* (Вој. р.) и др.” (ц. Јовановић 2012: 102–103).

¹¹ У Јовановић 2012 наведени су и вишечлани термини код којих се фразеологизованост очитује и на нивоу компонената (*борити се прса у прса, одбрана на брзу руку, ићи у ногу*).

¹² „Снајперска пушка : *снајпер*, маневарски метак : *маневарац*, војник у послужу минобачача : *минобачачлија*” (ц. Јовановић 2012: 122).

¹³ Једини пример краће верзије термина је именица *зеленокадровац* (припадник зеленог кадра), али се она не може сматрати за војни термин иако јесте везана за рат.

¹⁴ У Речнику МС синтагма *стројна пушка* се не дефинише већ се упућује на одредницу *стројница*.

¹⁵ „Примарни корпус за ово истраживање чине термини из традиционално најразвијенијег (и најстаријег) рода српске војске – *пешадије* ... Такође, термини овога рода су више него термини других родова војске заступљени у текстовима књижевних дела” (ц. Јовановић 2012: 9).

авион, авионски, аероплан, бомба, бомбардовање, бомбаш, ловачки апарат, напад из ваздуха.

Пошто је ово књижевно дело, уз поједине војне термине користе се епитети, а војни термини се срећу и у метафоричким и метонимијским конструкцијама, мада је њихов број мали:

Само дванаест часова *гадне борбе* и ми преполовљени долазимо натраг у Левико. (стр. 6); Са југа се непрестано разлегао громовити тутањ *побеснеле артиљерије*, чија је јека овде добивала неки нарочити језиви звук (стр. 12); Са друге стране коте 114 отворили су Италијани *наклону палбу* из својих батерија (стр. 27); *Громовите експлозије* нису пуштале да се чују врисак и јауци несрећника (стр. 28); Као уклета војска, без мира и покоја, стварамо се на сваком месту. Нападамо, бранимо и изазивамо, али се у сталним окршајима спуштамо кроз *артиљеријску кишу* морској обали и Монфалкону (стр. 7); Животи словенских трупа, а нарочито Босанаца, подметани су свесно и нештедице пред *ждрела* италијанске *артиљерије* и само тако се може разумети чињеница, да је кроз први босански пук прошло близу стотину хиљада бораца. Један велики део од тога отпада на трећи батаљон, који је стално попуњаван услед огромних *жртава*, које је *сејао* на све стране (стр. 8); Као из топа избачени, тако смо из тесних вагона нагло упали у *вртлог* десете сочанске *битке* (стр. 11); *Фронт* је *горео* (стр. 15); топови, *митраљези* и *пушке* отпочели су свој *говор* од којег је долина бучала (стр. 21); *Ватрени зид*, што га италијанске батерије најтеже категорије у часу успоставише, испречио се у свој својој страхоти пред нама, бранећи прелаз преко гребена (стр. 125); Мукла тугњава се разлеже, штектање митраљеца и *грохот пушака* допире одатле до нас (стр. 184); Увидео сам своју неспособност за позадинске трикове, зашта је била потребна рутина савршеног забушанта, и помирио се са судбином да ме она и даље носи кроз *буре* и *вихор рата*, којем нисам могао сагледати коначног краја (стр. 195).

Све што смо претпоставили пре него што смо прочитали Блажевићев роман и анализирали војну терминологију употребљену у њему, показало се као погрешно.

1. У роману писца који је цео Велики рат провео као аустроугарски војник очекивао би се знатно већи број немачких војних термина. У роману је свега тринаест германизама, што је око 2% од укупног броја различитих термина: *бефел, лајтнант, марш, маршал, марширати, мари-компанија, мерзер, оберлајтнант, регимент-канцеларија, хаубица, шлем, штраф-компанија, штаб*. Именице *хаубица, мерзер, шлем* и *штаб* спадају у стандардну српску војну терминологију. *Марш* и *маршал* – такође, а сем тога њихово порекло може бити и француско. Ако се узме у обзир да је фреквентност наведених германизама изузетно мала, већина је употребљена само једном или двапут (једино се именица *шлем* среће пет пута), очигледно је да су у овом роману војни термини немачког порекла готово не приметни.

2. Пошто је Мато Блажевић, као и већина припадника Трећег батаљона Првог босанског пука Десете брдске бригаде био рођен у Босни, у његовом би се језику очекивале бројне покрајинске речи. Њих је, међутим, врло мало, а и фреквентност им је минимална (*пуцман, крампџи*).

3. За разлику од свих других прегледаних књижевних дела с ратном тематиком у којима војна терминологија првенствено представља део уметничког колорита или служи за карактеризацију појединих књижевних ликова, у роману *Заборањени гробови* њена је функција првенствено номинацијска.

4. Од почетка Првог светског рата прошло је тачно сто година па би се у роману о том рату учесника тога рата очекивало мноштво данас застарелих војних термина. И ова се претпоставка показала као погрешна. Више од 90% војних термина употребљених у овом роману постоји у истом облику и у данашњој српској војној терминологији. Најуочљивији архаизам је именица *аероплан*. Овај се термин, међутим, у роману јавља четири пута, док се именица *авион* и придев *авионски* срећу десет пута. Уместо термина *бомбаши* (авион) данас се користи термин *бомбардер*. Именица *артиљерија* свакако звучи застарело, али у роману она се јавља само један једини пут, док се *артиљерија* и *артиљеријски* срећу 49 пута тако да је врло могуће да је у питању или штампарска грешка или је облик *артиљерија* резултат лекторског рада. Више наведени германизми *бефел*, *лајтнант*, *марш-компанија*, *обер-лајтнант*, *регимент-канцеларија* и *штраф-компанија* данас се не користе.

Све наведено показује да је Мато Блажевић у роману *Заборављени гробови* првенствено користио стандардну војну терминологију југословенске војске, а она је после Првог светског рата великим делом преузела терминологију српске војске¹⁶, па његов роман не пружа верну слику војне лексике којом су се служили Босанци мобилисани у аустроугарску војску.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексић 1978:** Р. Алексић, *Речник страних речи и израза*, Београд: Просвета.
- Бакотић 1936:** Ј. Бакотић, *Речник српскохрватског књижевног језика*, Београд: ауторско издање.
- Бјелајац и Месић 1940:** S. N. Bjelajac, D. I. Mesić, *Nemačko-srpskohrvatski vojni rečnik Deutsch-serbokroatisches Militärwörterbuch Serbokroatisches-deutsch Militärwörterbuch Srpskohrvatsko-nemački vojni rečnik*, Београд: Štamparska radionica Ministarstva Vojske i Mornarice.
- Војна енциклопедија 1970–1975:** *Војна енциклопедија I–X*, Београд: Izdanje redakcije Војне енциклопедије, друго izdanje.
- Војни речник 1967:** *Војни речник (operativno-taktički)*, Београд: Državni sekretarijat za narodnu odbranu.
- Вујаклија 1980:** М. Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд: Просвета.
- Јовановић 2006:** R. Jovanović, *Veliki leksikon stranih reči i izraza*, Београд: Alnari.
- Јовановић 2012:** В. З. Јовановић, *Српска војна лексика са елементима војног језика*, докторска дисертација одбрањена на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

¹⁶ „Следећа фаза развоја војне лексике отпочиње новим друштвено-политичким уређењем насталим после Првог светског рата. Тада је Српска војска постала окосница заједничке војске Срба, Хрвата и Словенаца, што значи да је нова вишенационална војска од Српске војске наследила и српски војни језички израз: термине, команде и друга обележја војног језика” (в. Јовановић 2012: 16–17).

- Клаић 1984:** В. Клаић, *Rječnik stranih riječi : tuđice i posuđenice*, Zagreb: Nakladni zavod МН.
- Клајн и Шипка 2006:** И. Клајн, М. Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.
- Московљевић 2000:** М. С. Московљевић, *Речник савременог српског књижевног језика с језичким саветником*, Београд: Гутенбергова галаксија.
- Перишић и Константиновић 1965:** М. Ђ. Perišić, Z. V. Konstantinović, *Немачко-српскохрватски војни речник*, Београд: Војноиздавачки завод.
- Перишић 1967:** М. Д. Perišić, *Француско-српскохрватски војни речник*, Београд: Државни секретаријат за народну одбрану.
- Речник МС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика I–VI*, Нови Сад: Матица српска, 1969–1976.
- Речник МС 2007:** *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Речник САНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика, I–XVIII*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- Хаџидамјановић 1955:** Ј. Hadžidamjanović, *Војни речник*, Београд: Војноиздавачки завод „Војно дело”.

Dorđe R. Otašević

MILITARY TERMINOLOGY IN THE NOVEL *ZABORAVLJENI GROBOVI*
(*THE FORGOTTEN GRAVES*) BY MATO BLAŽEVIĆ

Summary

The autobiographical novel *Zaboravljeni grobovi* (*The forgotten graves*) was published in 1937. in Belgrade. It's author had been a soldier in the Austro-Hungarian army throughout the World War I. The number of different military terms, as well as their frequencies in this novel is extremely large. Blažević uses over six hundred military terms. The sum of military terms used in this novel exceeds the number of two thousands. The most frequent terms are: *vojniki* (128), *oficir* (119), *bataljon* (96), *bitka* (95), *rov* (90), *borba* (63) etc. In this novel, we can find five multimember terms with a phraseologism in their structure: *vatreno krštenje*, *odbaciti oružje*, *položiti oružje*, *izbaciti iz stroja*, *napuštati položaj*. The majority of military terms used in the novel belongs to the land forces military terminology, infantry and artillery in the first place. The epithets are used alongside some of military terms, and military terms can also be spotted in metaphorical and metonymic constructions, although their number is pretty small. The number of germanisms, and provincial terms and outdated terms is smaller than expected. In the first place, Blažević uses the standard Yugoslavian military terminology, so his novel doesn't provide a true image of the military terminology used by Bosnians recruited into the Austro-Hungarian army.

Key words: military terminology, World War I, Bosnia, infantry, artillery

Илијана Р. ЧУТУРА*
Универзитет у Крагујевцу
Факултет педагошких наука у Јагодини

Оригинални научни рад
Примљен: 12.11.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ДНЕВНИЧКЕ ЗАБЕЛЕШКЕ СРЕТЕНА АЦИЋА**

Предмет рада јесу функционалностилске и језичке карактеристике необјављених дневничких забелешки (1912–1915) Сретена Аџића, једног од српских водећих педагога. Анализиране забелешке тематски су углавном везане за подизање парка око тадашње школе, али се у њима рефлектују и шира дешавања (Балкански ратови, Први светски рат, посета краља Петра 1915). Аџићев стил представља комбинацију дневничких забелешки, књижевноуметничког и научног стила, а сваки од њих доминира у одређеним деловима текста, зависно од теме којом се бави. У раду се анализирају ова стилска преплитања, али и специфична лексика, ред речи који је сам аутор накнадно мењао и питања интерпункције. Ове и сличне накнадне интервенције, које можемо пратити захваљујући управо томе што су белешке сачуване у рукопису, показују шта је аутор сматрао стилем адекватним за такву врсту текста.

Кључне речи: Сретен Аџић, дневничке забелешке, научни функционални стил, књижевноуметнички стил, публицистички стил, ред речи

1. Уводне напомене

Предмет овога рада јесте анализа функционалностилских и лингвистичких карактеристика дневничких забелешки Сретена Аџића. Сам избор корпуса заснован је на два чињеницама. Прва је да су текстови настали између 1912. и 1915. године, те репрезентују финални период „епохе кристализације стандардног језика” (Ивић 1998: 256). Друга је то што Аџићеве дневничке забелешке никада нису објављене, па до сада нису биле доступне широј стручној и читалачкој јавности.

* ilijana.cutura@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта 178014 *Динамика структура савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1.1. О Сретену Ацићу и његовом раду

Сретен Ацић (1856–1933) један је од утемељивача модерне српске педагогије, и једини српски педагог који је носилац три Ордена Светог Саве. Упркос томе, у другој половини двадесетог века прилично је занемарен у историјама педагогије, вероватно због својих политичких ставова и православне и националне оријентације. У Првом светском рату изгубио је осамнаестогодишњег сина. Сахрањен је у манастиру Враћевшница, где је монахиња и игуманија била његова кћерка.

У овом делу рада представићемо само оне чињенице о његовом животу и раду које могу послужити сагледавању ширег контекста – личног и историјског – у којем се развијао његов језички израз.

По завршетку учитељске школе (у Крагујевцу и Београду), као државни питомац одлази на студије у Беч, на тада чувени бечки Педагогијум. У жељи да се упозна са савременим педагошким достигнућима, студира и у Лајпцигу, „код Вунта, Мазијуса, Геца и Штримпла” (Недовић 1998: 24). Преко шест година провео је у иностранству, на различитим универзитетима и другим образовним институцијама, обишавши готово читаву Европу, и оставши импресиониран образовним системом у скандинавским земљама (Недовић 1998: 15–38). По повратку у земљу, посвећено се бави педагошким радом, уверен да је квалитетно образовање једини пут напретка Србије.

Врхунац Ацићевог рада јесте оснивање и уређење Мушке учитељске школе у Јагодини, која је по много чему представљала *оглед*. Постављен за управитеља 1898. године, он је у тој школи провео 22 године, у време драматичних историјских догађања. Упркос томе, уводи низ револуционарних новина: интернат, огледно пољопривредно добро, савремене методе наставе, и оснива ботаничку башту чији су остаци и данас под заштитом као споменик природе. Објавио је низ стручних радова и преводио педагошку и ботаничку литературу. Познавао је неколико језика, нарочито добро немачки, а био је и наставник есперанта.

На основу свега тога, Ацићевим забелешкама можемо прићи као текстовима аутора који је несумњиво припадао групи интелектуалаца школованих у Европи и посвећених писању и превођењу, а у чију заслугу делом спада и богаћење терминологије и синтаксе српског језика, па и диференцирање функционалних стилова.

1.2. О дневничким забелешкама Сретена Ацића

Поред стручних дела из области педагогије, дидактике и устројства интерната, Ацић је водио белешке о подизању школе и, пре свега, парка. Забелешке које анализирамо писане су у периоду од 1912. до 1915. године, уредним китњастим рукописом, графитном оловком, писаним словима ћирилице, у идентичним сивим свескама. Свеске су обележене римским цифрама и свака на корици носи ознаку периода који обухвата. Уз текст, аутор је неретко давао и илустрације делова биљака које су у парку сађене.

Корпус укључује осам свезака,¹ од којих неке нису попуњене до краја, вероватно стога што је Аџић, као педантан бележник, остављао места за тематски сродне текстове. Странице су нумерисане тако да се нумерација наставља из свеске у свеску, што му је остављало могућност да се неретко позива на одређена места у сопственим забелешкама. На свакој корици је наслов исписан плавом бојом: *Школин парк*, римска цифра (црвеном) и на неким свескама поднаслов (црвеном). На првој страници, плавом оловком исписан је наднаслов „Из школина парка Мушке учитељске школе јагодинске”, са бројем свеске и годином, и поднаслов идентичан ономе на корицама. Испод свега тога, у десном углу, је потпис: „Бележи Срет. М. Аџић, упр.”.

Писане, како смо већ напоменули, графитном оловком, белешке су на појединим, релативно ретким, местима избледеле тако да се текст понегде није могао реконструисати у целости.

Тематски, белешке се односе на парк школе, али су по типу веома разноврсне. Условно их можемо поделити на научно-стручне и личне. Научно-стручне тичу се ботанике и педагогије, а укључују и преводе. Личне чине опсервације, цртице из парка (о биљкама, животињама, смени годишњих доба, посетиоцима и њиховим реакцијама), реакције на вести са ратишта и, у посебном слоју, кратки текстови који откривају претензију аутора да их уметнички уобличи.

Дневничким их чини сама структура, са бележеним датумима, иако је Аџић, што је из распореда по свескама јасно, имао намеру да раздвоји „чисто дневничке белешке” од „научних чињеница” које у засебним свескама класификује на „крупније” и „ситније”. Међутим, то раздвајање није потпуно доследно спроведено. У свескама се смењују забелешке различитих типова, па се и у истом тексту (под истим датумом) срећу „техничке”, стручне констатације и подаци и литерарно уобличене импресије. Стога ћемо покушати да прикажемо функционалностилска „преплитања” и диференцирања, а из разматрања ћемо искључити преводе.

2. Функционалностилске одлике Аџићевих забелешки

Дневник је примарно одређен као жанр публицистичког функционалног стила. Чине га „записи о догађајима који су се збили у току дана или у одређеном периоду, организовани у мање целине према датумима записивања који су дати у хронолошком редоследу” (Поповић 2007, под *дневник*). Као

¹ Свеске Сретена Аџића, архив Библиотеке Факултета педагошких наука у Јагодини, Универзитет у Крагујевцу. Св. 1: I Школин парк [нема поднаслово] (1912–13); Св. 2: II Школин парк [нема поднаслово] (1913); Св. 3: III Школин парк [нема поднаслово] (1913); Св. 4: IV Школин парк [нема поднаслово] (1913); Св. 11: XI Школин парк [поднаслов је нечитак – избледео; вероватно: Биљчина душа, што је и наслов првог текста у свесци] (1914); Св. 12: XII Школин парк [нема поднаслово] (1914); Св. 13: XIII Школин парк [нема поднаслово] (1914); Св. 20: XX Школин парк. Краљ Петар I у школину парку, 6. VI 1915.

и све аутобиографске жанрове, одликује га исказивање индивидуалног, јединственог (Стефановић 2010: 38). Према Тошовићу, хронолошко бележење је најопштија карактеристика дневника, али његова функционалностилска припадност није једнозначно одређена: „Дневнички записи могу долазити као жанр АФС (званично регистровање догађаја), жанр НФС (научно записивање промјена приликом експериментисања), жанр КФС (умјетничко бележење реалних или измишљених догађаја) или жанр ПФС (незванично хронолошко регистровање)” (Тошовић 2002: 259). У Ацићевим свескама преплићу се најмање три начина обликовања текста. На више места текст би се најпре могао окарактерисати као публицистички, будући да му је сврха незванично хронолошко регистровање. Међутим, и када је такво, аутор или покушава да га књижевноуметнички уобличи или је степен изношења његовог субјективног доживљаја толики да рефлексивност и исповедни тон преовлађују (уп. Поповић 2007, под *дневник*). С друге стране, уплив научног функционалног стила незаобилазан је чак и у оним свескама које нису превасходно замишљене као „научни подаци”.

Пре него што на примерима покажемо ова преплитања, напоменућемо само да је Ацић, као посвећен педагог са идејом о просвети која би усмерила нацију према напретку, вероватно имао одређене идеје о квалитетном и корисном штиву. Назнаке тих идеја, пре свега идеје да је неопходна научно-популарна литература, могу се прочитати и у другој свесци, где он, говорећи о природњачкој литератури, жали што такве готово и да „нема на нашем језику” и нада се „да ће скоро доћи природни, нов, бољи, трезвенији период, где ће се тражити и научна забава, умна наслада вишег ступња” (свеска 2, 25. 3. 1913).

Слично напоменама Исидоре Секулић у чланку „О београдском стилу” о односу научника и уметника у делу Слободана Јовановића (Секулић 2003: 120–134), наведени став сведочи о Ацићевим уверењима да је „умна наслада вишег ступња” управо у комбинацији научног и уметничког.² Може се претпоставити да се Ацић стога труди да и у својим дневничким забелешкама оствари овакво функционалностилско смењивање и обједињавање, те да пише као „уметници научници који ствари виде на метафизичком њихову извору, који идеје осећају топле и оригиналне” (Секулић 2003: 128).

Обузет идејом да се практично делује и ради на стварању услова за образовање и вођен циљем „подизања народне културе” (Петровић и др. 1969: 176), Ацић у дневничким забелешкама оставља и својеврсна упутства, уводећи и трећи тип дискурса. То је инструктивни дискурс који подразумева „широку лепезу значењских нијанси од описног до наредбодавног – обједињену у скупу сродних исказа од којих се већи број не може једнозначно

² Ово потврђује и Недовић говорећи о Ацићевом уџбенику *Увод у науку о васпитању* (1892), првом уводу у педагогику написаном у Србији: „Извесне тешкоће, па и примесе романескне еуфоричности и родољубивог заноса, нису пресудно обележје текста, што ни најмање не умањује његову педагошку и научну тежину и значај” (Недовић 1998: 67).

идентификовати на скали модалних вредности” (Јовановић Симић 2014: 11), као у следећем одломку:³

При грађењу стаза у новим парковима, кад се оће да ради по правилима баштованске вештине, поступа се овако:

Укопа се стаза за 10–20 цм. у дубину и сва се земља избаци. Дно се заобли, али тога не мора бити. Затим се та шупљина напуни крупним шљунком и он се убије маљевима или тешком гвозденим ваљком, дајући му на средини благо испупчење. Затим се поспе довољно дебелим слојем покрупнија песка, који се потом чешће обнавља.

Овако израђене стазе морају бити увек суве и са мање траве. Ми смо их изградили друкче. Ми их нисмо уповавали дубоко доле, већ смо их дубоко прериљали заједно са осталим земљиштем. Затим смо их обележили па ивице упопали за 10 цм. и ту земљу избацили на средину, иситнивши је и лепо распоредивши грабуљицама. Потом смо пустили да ове стазе добро угазе ђаци ходајући три месеца по њима, а онда су покривене слојем покрупнијег песка од 3–4 цм. Тај је песак угажен и одлично се измешао са земљом. И то је била стална основица насипу. Доцније је обнављан песак сваке године са отприлике једним центиметром дебљине и одмах смо имали дивне суве стазе. Вода се брзо сливала ка ивицама, где ју је упијала [...] одозго земља, а средина је одмах остајала сува (св. 1, 14–15. 12. 1912).

На средини ливадица, ни сасвим близу стазе не смеју се садити: кукурек, царска круна, зумбул, лала, већ нешто даље од стазе и при ивици од шибља или између њега и дрвећа. Иначе могу својим жбуновитим порастом (нпр. кукурек) у великој мери да оштете лепоту, сочне кадифене ливадице (св. 12, стр. 73).

Научни стил преовлађује у оним деловима текста у којима се Ацић бави ботаником. Одушевљени природњак, радио је у време када су се интензивно „појављивале нове струке, као што је и у нараслом школству било места за све више предмета” (Ивић 1998: 256), а књижевнојезички развој доспео до тренутка када је „на дневном реду остајало уобличавање и попуњавање управо у оним областима у којима се развијен књижевни језик највише разликује од сиромашног – у речнику и синтакси” (Исто: 256). Несумњиво дајући велики допринос развоју педагошке терминологије, Ацић је трагао и за ботаничком литературом, често у својим дневничким забелешкама помињући Панчића⁵ и исписујући читаве свеске превода. Стога и његове оригиналне забелешке обилују подацима, цртежима, илустрацијама и сл. Једна од најочигледнијих карактеристика присуства научног јесте терминологија, где Ацић веома често даје латинске еквиваленте, на пример:

³ И у другим Ацићевим текстовима видљива је његова потпуна увереност у оно што пише, што се рефлектује и на избор лексике: „Лексика којом Ацић значењски уобличава своја схватања и односе међу педагошким појавама брижљиво је логички утемељена [...] У тој лексици често се сусрећу термини: *нужно... неизбежно... неизоставно... суштина... правилности... закони* итд.” (Недовић 1998: 161). И из овог кратког запажања видљиво је да се Ацић неретко служио лексемама које исказу дају деонтичко модално значење *нужности*, што је свакако блиско инструктивном стилу (в. Ковачевић 2009: 160–163).

⁴ Угластим заградама у тексту ћемо обележавати изостављене делове и речи које су нечитке. Примере ћемо означавати бројем свеске и датумом записа, односно бројем стране у свесци тамо где није најјасније да ли се датум односи на забелешку.

⁵ Управо о Панчићевом ставу (који је свакако и Ацић делио с Панчићем) да је „један од најважнијих задатака обучавања у науци – поучавање полазника језику науке” говоре Р. Симић и Ј. Јовановић (2002: 131).

Тако нпр. Бели граб (*Carpinus betulus* L) се одмах види где је јер зими не збацује пожућено осушено лишће, [...] док је црни граб (*Cornus orientalis*) без и једног листића а са јако развијеним пупољцима. Народ их разликује по кори, која је у белог нешто мало беља. [...] И два америчка раста (*Quercus alba* и *Om. Cosinea*), чији је лист ујесен мален као женски [...] задржавају зими свеколико јасно пожутео лист, док га је златнолист жутолисти храст (*Om. Consartia*) збацио. (св. 1, 3. 1. 1913)

Ацић је потпуно свестан да књижевни језик „преузима улогу културног гласила народа” (Симић 1991: 366), ступајући у „односе зависне од цивилизацијских и других околности” (Исто: 366). Стога, кад је реч о терминологији, као да се надовезује на Вукову констатацију изречену у обраћању Друштву српске словесности 1845. године: „Терминологија је поље дуго и широко, коме се ласно не може на крај доћи; а не знам, би ли се и један народ у Европи могао наћи, који се трудио, да је са свијем преведе на свој језик” (Симић 1991: 367). Тако Ацић, поред латинских назива датих у парентези, покушава да да и образложи предлог за српски назив биљке:

Познате су под именом спиреја, а српски би се за невољу могле назвати сурчице⁶ по једној њиној сестри из зељастих биљака, која се налази свуда по ливадама (*Spigca Filipéndula*) (св. 3, стр. 14).

Поред тога, он често наводи и синониме (на пример наслов у св. 12, стр. 69 „Суноврат или нарцис (*Narcisus*)”), па и народне, регионалне фитониме, бележећи у ком се крају употребљава одређени назив:

А вресак (Ечила), хај! – па он још мало па ће да се расцвета! Зато га на Гочу и око Мељина и зову лепо српски „зимощећ”, јер вала некад цвета и о Божићу, па и пре, кад је блага зима (св. 1, 14. 11. 1912).

А они многобројни, пирамидасти збивени гроздови пасјаковине – или кокошињег грождја како га зову око Јагодине – са оним светлим црнилом својим, зар се не могу и они назвати лепим? (св. 1, 14. 11. 1912)

И када текст обликује као лична запажања, Ацић се понекад не може отети научничком пориву да забележи све чињенице, а тиме се јавља и цитатност као једна од најизразитијих карактеристика научног стила (Тошовић 2002: 271–272). Можда је то најизразитије у тексту „На ливадици вечности” којим започиње дванаеста свеска.⁷ Текст описује биљке које су одабране за „ливаницу вечности” и разлоге за такав одабир. Он, у рукописној верзији, обилује дескрипцијом, контемплативним сегментима, реторским питањима и метафорама, али на самом почетку се, готово као у научном раду, аутор „позива” на литературу:

У нашем лепоме врту налази се једна прекрасна ливаница коју ја називам ливаницом вечности. На њој самој распоређени су пре свега сви наши растови: и слаткић, и ситна граница, и лужник, и бељик, и цер, па чак и два примерка раста *Quercus Toza* (Panč) Boss.* коју је Панчић поменуо у примедби на стр. 628 „Флоре Кнежевине Србије” (1847)

⁶ Подвлачење оригинално.

⁷ Иза текста стоји напомена написана црвеном оловком: „На ливадици вечности”, поправљено и допуњено, штампано је у часопису „Учитељ”, децембра 1930 г., стр. 241–253”, са назнаком испод: „14 III 1949 М. Р. [или Г] Мајсторовић, Београд”.

и у „Шумском дрвећу и шибљу” (1871), стр. 127, где има и тачнији опис, али који је и до данас остао у нас углавном неиспитан.

А растови – зар не представљају за кратковечног човека добар комад вечности? (св. 12, стр. 3)

Звезда коју Ацић ставља иза латинског назива заправо је ознака за фусноту на дну стране: „Синоними: ...”, те наводи неколико латинских назива.

Читав систем свезака има још једну одлику академског подстила. То је аутореференцирање различитих типова: „Иди свесци X чл. 41. стр. 733!” (св. 4, 25. 9. 1913) или „О опадању липовог лишћа лети, види св. VII. стр. 487 и 499–501” (св. 4, 9. 6. 1913).

3. Језик Ацићевих забелешки

Као доминантне карактеристике Ацићевог језика издвајају се оне које се могу посматрати у стилском и функционалностилском кључу. Осврнућемо се на лексику (употребу синонима и деминутива), варијације у реду речи и интерпункцију као једно од неустаљених правописних поља књижевног језика Ацићевог доба. Прве две области варирају између стилогености и немаркираности, те Ацић синониме и деминутиве не употребљава само за постизање стилских ефеката, већ и као разликовна средства у сопственој терминологији коју покушава да устали. Трећа (интерпункција) показује све одлике времена, у смислу колебања између логичке и граматичке интерпункције.

3.1. Лексика

3.1.1. На пољу лексике издвајају се лексеме које за данашњег читаоца имају архаични призвук, као и лексеме које је Ацић употребљавао као средство белетризације текста. Како је материјал који анализирамо остао у рукопису, најрелевантнији показатељ тога шта је аутор сматрао стилски адекватнијим изразом јесу његове корекције.⁸ Немогуће је утврдити колико је и да ли је Ацић вршио исправке бришући делове текста гумицом, али у рукопису налазимо интервенције које су видљиве: прецртавања, уметања, дописивања, измене редоследа речи нумерисањем.

Једна од несумњиво најфреквентнијих употреба синонима и колебања међу њима јесу лексеме *парк* и *врт*. Ацић је, како се из свезака види, више пута прецртавао именицу *парк* и иза или изнад ње уписивао *врт*, на пример:

Не каже се ~~забадава~~ узалуд, да су ливадице најлепши украс у ~~парковима~~ вртовима. И наше су, у нашем лепом школском ~~парку~~ врту, ванредан украс; и облицима, и зеленилом и шаренилом, и размештајем. Без њих не би парк ~~врт~~ био ни упола оно што је (св. 2, 29. 3. 1913).

⁸Корекције за које нисмо сигурни да су ауторове нећемо разматрати, иако их је занемарљив број, те претпостављамо да нико други није уносио измене у сам текст.

Јасну дистинкцију између ових лексема прави РМС, и то у погледу семантичке компоненте „јавно”/„приватно”, и у погледу намене: парк је „уређено земљиште са дрворедима, зеленилом, цвећем, клупама, стазама и сл. намењено за шетњу, одмор, дечију игру (обично у граду)” (РМС под *парк*), а *врт*: „земљиште (обично ограђено и уз кућу) на коме се сади и негује поврће, воће и цвеће, башта; уп. *градина*”, РМС под *врт*). Ацићево осећање ове fine разлике потврђује место на којем лексему *парк* мења у синтагму *јавни врт*, неутралишући на тај начин семантичку компоненту „приватно”:

По правилима о *парковима* јавним *вртовима*, на *ливадицама* треба да је одгајена чиста трава, зелена и сочна, која ће се увек држати кратко (св. 2, 29. 3. 1913).

Иако именице *парк* и *врт* употребљава као синониме, Ацић тежи да их стилски диференцира, што је видљиво из његових корекција. Тако можемо утврдити да аутор лексему *парк* на више места, у текстовима у којима је видна интенција поетизације, доследно мења у *врт*. Иако наслов на корици св. 20 садржи лексему *парк* – као и наслови свих свезака – њен поднаслов, односно назив текста је „Краљ Петар I у школину украсном врту”. И у оквиру једне реченице Ацић ће употребити обе лексеме:

Обукавши се брзо изађем и наредим служитељима, да стазе у *врту* пређу брзо лопатицама за траву, где буде потребно, и да све стазе помету, као и обично, брезовим метлама, а школска куварица да претре све клупе у *парку* влажном крпом (св. 20, стр. 8).

Међутим, у двадесетој свесци приметан је и социолингвистички мотивисан избор лексеме. У уводу текста који описује посету краља Петра Првог парку (1915) и узвратну посету Ацићеву Опленцу, Ацић употребљава именицу *врт*. Од тренутка кад краљ употреби именицу *парк*, Ацић се из поштовања (које је видно у читавом тексту) опредељује за исту лексему у дијалогу:

Чим сам Га поздравио једном једином реченицом, одмах је Краљ запитао:

– Где Вам је парк?

Пошто се представио и др Вукадиновић, и позвао Га да такође посети и болницу, изјавио је Краљ, да хоће прво да разгледа парк, због тога је и дошао, пак ће после свратити и у болницу. Окренувши се к мени рече:

– Водите ме право у парк!

[...] Уђосмо у парк (св. 20, 10–11).

3.1.2. У деловима текста у којима је јасна тежња ка поетизацији јавља се низ деминутива, на пример:

А и онамо напред у багремовом *забранчићу* исто мрак под савијеним гранама, са којих још није потпуно опао лист (св. 1, 26. 12.1912); Сlike су, осим једне, испале ванредно лепе. Најинтересантија је багремовог *гајића*, где су стабла залепљена снегом са севера, при свом том што је падао снег тихо (св. 3, стр. 12); Успут му свратих пажњу на *мали гајић* багрemar (св. 20, стр. 18); И, ето, доживео сам да се после десет година тај ондашњи сан заиста оствари, да се они ондашњи *прутићи* претворе у китњасте, дивне шибове, по којима *скакућу* и послетају толике *тичице*, и извијају своје божанске симфоније! (св. 3, 10. 4. 1913); [З]ајукта и прну у шипражије лево стари *косић*, црн као угљен (св. 1, 26. 12. 1912); Пре свега је ту пуно *царића* и *палчића*. Њихово весело: цр, цр, цр! разлеже се по некад по целом врту. Сваки час се виде, како прелете преко стазе, преко *ливадица*, из жбуна у жбун, али ма и с *гранчице* на *гранчицу*, увек близу земље (13–14. 1. 1913); Али је

ипак спржено тек потерало младо *лишћанце* на текоми, на јапанској сафори, на повловнији царској, на багрему, на младој букви обичној (св. 3, „Априлски снег 1913”).

Међутим, могу се установити барем три ступња на скали на којој су деминутиви заступљени као (а) устаљени ботанички и зоолошки термини, (б) термини које Ацић ствара за потребе семантичке диференцијације и (в) лексеме субјективне оцене. У прву групу спадају, на пример, називи птица *царић* и *палчић* (птица). Трећи тип употребе деминутива неретко је средство „наивне” поетизације којим Ацић изражава своје одушевљење природом, на пример:

Шта, зар моје миле *биљчице* у нашем лепом врту да су без душе? [...] Ја знам да у свакој од њих дела њихова душа као у мени моја... Та, да... управо, да се и у њима наводи по један *мајушину мајушину делић* оне огромне, опште, васионске душе, од које се у мени наводи повећа комадешка... Али, зар је она *мајушина трунчица* прашине, што на сунчеву зраку трепти и светли се, што плива по ваздуху, као да за њу не важе закони теже, зар је она у суштини нешто друго него што је онај онамо велики брег од глине, од којега је ова *трунчица* прашине отргнута? Или зар оно *сићано зрнце* морскога песка, што игра по морској води, није у суштини исто оно што и она обалска планина од целца камена, од којега је ово *мајушно зрнце* окруњено? [...] Не, не, све моје миле *биљчице* у нашем лепом врту, сви они бајни *цветићи* у њему, имају своју, *биљну*⁹ *душицу* [...] (св. 11, стр. 3–4).¹⁰

Ацић је без сумње био на линији достигнућа оновремене науке која је разјаснила тајне истоветности материје (природе атома, квантне физике и сл.), али их, пишући о парку, предева у пантеистичко-аниматистичку слику света, удружујући религиозни доживљај сићушности човека и научна сазнања о природи материје и контрастирајући у овом тексту симболе величине (океан, планина) и најмање делове материје (*капљица*, *зрнце* и сл.). Међутим, најзанимљивији је за нас онај тип употребе деминутива у којем Ацић креира (али понекад не одржава у свим списима) „термиолошку” опозицију. Мање или више доследно, али свакако са препознатљивом тенденцијом, он деминутив не користи као лексему субјективне оцене, него као ознаку објективне различитости по величини која садржи и одређене квалитативне карактеристике. Именицу *ливадица*, на пример, употребљава да означи култивисани пандан природној ливади који је – самим тим што се налази у урбаној средини – нужно мањи. С друге стране, понекад употребљава лексемски пар *ливадица* – *ливада* да означи различите површине у самом парку. То се јасно види у следећим примерима:

На тај ми начин сада *ливадице* изгледају природније, приближније су *природној ливади*, а удаљеније су од вештачке. То у толико више одговара и целом распореду парка, који је удешаван тако, да вештачки распоред не пада много у очи, већ да *имитира природне пејсаже*, са *ливадама* и *неусиљено распоређеним шумарцима који их неправилно заоквирују*, а из шумарака избија веће дрвеће (св. 2, 23. 3. 1913);

Лево и десно, жбуње око *десне ливаде* и *леве ливадице* савило се до саме земље и полегло по њој, а околи снег, снег, снег... (св. 1, 26. 12. 1912).

⁹ Подвлачење је оригинално.

¹⁰ Филозофски став о сићушности човека у односу на природу Ацић изражава и у тексту „На ливадици вечности”, где контрастира „велико време” са временом ратова (св. 12, из 1914).

Деминутивни су Ацићу могућност термилошке диференцијације и када говори о украсним врстама воћа које даје патуљасте плодове, на пример:

– Знам – рекох јој. То је *Prunus triloba*, украсна шљивица; има их горе неколико у растињу, дивно расцветаних. [...] Е, јес! То је!... По кори и ја помислих да су јабучице. [...] Има и треће дрвце, али оно канда неће ни цветати. [...]

Знаш кад смо лани градили једном у новембру „јабучју бербу“?

– Аа!... Оне мале јабучице, као зрна грашка што смо донели!... (св. 3, 10. 4. 1014).

3.2. Ред речи

У Ацићевим свескама карактеристичан је и ред речи. Иако преовлађује немаркирани ред речи, нису ретки ни примери у којима је позиција неког од конституената архаична. Није честа инверзија у глаголској синтагми (одредба + глаголски прилог, типа: „Али, и *на десно обрнувши се*, ударам опет на нову сметњу”, св. 1, 26. 12. 1912). Нисмо у већем броју забележили ни инверзију елемената сложеног глаголског предиката (нпр. „*Проћи се не може другче* мањ побашуке”, св. 1, 26. 12. 2012) којом се емфатички истиче фокализирани елемент (Поповић 1997: 116). Најчешће се инверзија односи на атрибуте, и то у оним деловима текста који су поетски или контемплативно интонирани, и у наративним сегментима. А. Милановић (2003) издваја позиције атрибута у делима савремених српских писаца које су „за данашње језичко осећање неуобичајене” (Исто, 140), истичући да је таква позиција атрибута „карактерисала [...] атрибутске синтагме у раздобљу од српскословенске па до Вукове епохе” (Исто, 140). Издвојени су следећи типови: главна реч + придевски атрибут; главна реч + придевски атрибут + придевски атрибут; придевски атрибут(и) + главна реч + придевски атрибут(и); падежни атрибут + главна реч (Милановић 2003: 140–141). Све ове комбинације управне именице и атрибута Ацић употребљава у немаркираном редоследу, на пример:

Онда је посмотрио *четврту учионицу под великом тамариком*, чије су гране на местима падале до Земље, преко *дрвених гредица у висини човека*, а унутра на *сталним белим клупама* била је, као под *каким зеленим шатором*, скоро мрачна хладовина. (св. 20, стр. 16); Дивио се је смрчи сребрнки, дафини („сребрној врби”) *црвенистој персијског шљиви*, *украшеном црвеном глогу*, који беше у пуном *цеђењу*, *црвенистој букви* (св. 4, стр. 2).

Друкчији распоред јавља се у комбинацијама „главна реч + придевски атрибут(и)” (прва група примера), и – чешће – у синтагмама „придевски атрибут + главна реч + придевски атрибут(и)” (друга група примера), што је уједно и најочљивији тип у анализираним текстовима:

Ми данас не унемо више да уживамо у *вртовима природним*. (св. 12, стр. 41); *Кичица вештакова* сумњам да би била у стању изразити ову лепоту најсавршеније белине и најнеобрађеније сенке (св. 1, 26. 12. 2012); [П]а се и она испресавијала под снежним теретом те даје *боју и облик необичан* (св. 1, 26. 12. 2012); То даје целом жбуну *изглед веома леп*, *елегантан*, *растресит* и *незбивен* (св. 3, 13);

Зимска монотонија шумска већ отпочиње. (св. 1, 14. 11. 1912); *Високи прUTOVI лескови* с леве стране повили се до јоргована с десне и препречиле пут, а по њима снег, снег.. (св. 1, 26. 12. 2012); *Такву униформу свадбену* имају и шљиве (св. 2, 25. 3. 1913); Узели смо *шест снимака најнеобичнијих, најзасутијих снегом*, те ће заједно са јучерашњима

бити прикључени лањским (св. 3, 12); *Свака школа наша* треба да буде, као драги камен сребром, опточена школским вртом (св. 12, стр. 45); Први је јачи интерес привукао на њ *белолести јавор имадички*, па златни одесански (св. 4, стр. 1); Успут ми долажаше са ливадица пригушен међен мирис од маслачка, а с десна пролетњи мирис од *младог лишћа врбовог*, са стрмогледе врбе... (св. 2, „У сутоњ 25. 3. 1913).

Маркирани ред речи, како се показује, за Аџића је сасвим јасно средство постизања стилских ефеката и информационог и емоционалног истицања. Финална позиција глагола јавља се „из два разлога, који се најчешће комбинују: (1) због додатне тематизације [...] и (2) због истицања глагола распоређивањем у последњу, најпрогресивнију позицију, уз могући емфатички изговор” (Поповић 1997: 104). Аџић комбинује финалну позицију глагола са стилематичним поступцима, као што су понављања и паралелизам у следећем низу реченица:

Нас је кафански дим заслепио. Нас је улична ларма заглушила. Собни устајали ваздух наша је чула затупио (св. 12, стр. 41).

Као и у претходним случајевима, за нас су посебно вредне аутокорекције везане за ред речи. Оне показују да је у „непоетским” деловима текста аутор сматрао да је адекватан ред речи онај који данас осећамо као немаркиран, те накнадно интервенише и мења редослед „придевски атрибут + главна реч + придевски атрибут” у „придевски атрибути + главна реч”:

Тада, у половини маја 1915. насекох ја читавих грана дивно расцветаног шибља и дрвећа, од неких 20 врста, спакујем их лепо у кутију за цвеће и пошљем управнику Двора, с молбом да то све покаже Њ. В. Краљу и умоли га да одатле учини избор *за свој парк будући*. [корекција → *за свој будући парк*] (св. 20, стр. 6).

У реду речи има и појединачних накнадних корекција које се не могу свести на тип, те нас не упућују на поуздане закључке. На пример, измена „придекат + објекат + прилошка одредба” у „придекат + прилошка одредба + објекат” не доводи до типичног распореда, мада се може претпоставити да је Аџић овом изменом тежио информативном истицању одредбе. Јер, „[р]аспоређивање одредбе тек иза глагола а пре неког другог члана реме (интратематски) [...] представља својеврсно информативно девалоризовање одредбе” (Поповић 1997: 143), док финална позиција у клаузи обезбеђује истицање информације, што је намера видљива и из контекста (претходна комуникативна реченица):

Одрешим му завој, те да му попустим да не урасту у кору канапи, кад имам шта и видети; рана потпуно зарасла, кора се обавила да се тешке ране једва и познаје.

Ја скинем сасвим завој [корекција → *Ја скинем завој сасвим*], те да до зиме очврсне зарасло место а само причврстим још боље везе за колац (св. 3, 21.IV. 1913. у Јаг.).

Показује се, дакле, да ред речи са архаичним призвучком књижевног израза деветнаестог века Аџић користи као средство белетризације текста, а да друге инверзије употребљава са циљем истицања (емоционалног или информативног).

3.3. Интерпункција

У овом периоду када се књижевни језик утврђује као „жив и творачки, гибак и савитљив, увек спреман да пође даље у своме развоју”, како каже Белић у чланку „Београдски стил” из 1934 (Белић 1999: 121), филолози се све више баве интерпункцијом. У напоредној употреби логичке и граматичке интерпункције, „у другој половини XIX века у Србији зарез се, нпр., стављао тамо где га је нанела стихија интуиције” (Симић 1991: 398). Ацићево писање захвата средишњи део оног временског распона у којем се појављују чланак Љубомира Недића „О правопису и интерпункцији” и *Српска граматика* Стојана Новаковића (оба 1894, в. Симић 1991: 398–405), и у којем се питањима интерпункције бавио Богдан Поповић (Симић 1991: 403), залажући се за „логичко начело”. У Ацићевим белешкама јављају се и елементи логичке (издвојени курзивом) и елементи граматичке интерпункције (издвојени подвлачењем), која је доминантна у издвајању зависне од управне реченице, на пример:

Мени се често дешавало, да ми се предвече учини неки детаљ на којој групи управо дражесан, а који дању уопште нисам ни запазио: каква у елегантном луку савијена грана, каква хармонија у бојном ниансирању, каква група лишћа особеног кроја или величине (св. 4, 7–9. 5. 1913); Али су цветом оба шиба тако лепа и красна, да се морају уврстити у украсе прве врсте (св. 4, 25–28. 5. 1913); Интересантно је, што цвеће у дисрвиље мења боју: кад се расцвета отвореније је, а доцније бива затвореније. (св. 4, 25–28. 5. 1913; Из свега се овога јасно види, како биљке морају имати чулне органе и за осећање топлоте... (св. 11, стр. 22).

Већим делом се није примала, јер је доношена без ситних жила, са једном једином јачом, одкинутом краће или дуже – знак да је изданак, а не од жира. [...] Оне су се све примиле, јер имају лепе жиле, и јер су биле младе.

Кад ју је Панчић нашао, са њеним жутим, управо жућкастим лишћем, мислио је у први мах да је ободела од склорозе. Али ипак понесе неколико гранаца, да их изближе испита. При испитивању се не покажу јасни знаци склорозе, те он набави више лишћа и граница и разашаље европским научарима. И од њих добије потврду, да лишће није од болесног дрвета, већ да је нарочита специја златасте букве, које nigde нема на свету.

Велике пирамиде или уопште дрвета ове букве човека фрапирају, кад их први пут види, а није за њих знао (св. 4, 3–4. 6. 1913).

4. Закључак

Ацићева рукописна заоставштина неспорно је вредан документ за више научних дисциплина. Иако су конципиране као систем дневничких (хронолошки организованих) забелешки, анализиране свеске садрже комбинацију дневничког, научног и инструктивног дискурса, уз додатну препознатљиву тенденцију аутора да одређене текстове учини поетски вредним. Проведена анализа показала је да се и у самим текстовима смењују пасажии који припадају различитим функционалним стиловима и жанровима. Од језичких карактеристика забелешки, издвојени су лексика и ред речи, а од правописних – интерпункција, посебно употреба запете у хипотакси.

Уз покушаје да изгради терминологију (пре свега ботаничку и терминологију хортикултуре и дизајна екстеријера), Аџић доследно употребљава латинске називе напоредо са српским и регионалним. У томе му и деминуција служи као дистинктивни семантички фактор за творбу термина. Међутим, употреба деминутива креће се на скали од устаљене терминологије до свесних покушаја поетизације.

У складу са маниром тога доба, смењују се инверзни и немаркирани редослед атрибута у именичкој синтагми, док је финална позиција других реченичних чланова и појединих лексема пре свега у функцији емфатичког и информационог истицања.

На крају, употреба запете за одвајање зависних клауза од управне показује превагу граматичке интерпункције, што је опет у складу са (неустаљеном) нормом тога доба.

Општи је закључак анализе, али и пасажа у којима се Аџић изјашњава о образовању, литератури и култури, да је он заиста припадао оном слоју српских интелектуалаца, школованих у великим универзитетским европским центрима, који су допринели развоју српског језика и школства, пре свега устаљивањем терминологије и преданим просветним радом.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1999:** А. Белић, *Око нашег књижевног језика*, Изабрана дела Александра Белића, том 8 (прир. А. Младеновић), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ковачевић 2009:** М. Ковачевић, *Огледи из српске синтаксе*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Милановић 2003:** А. Милановић, Архаизовани језик савремене српске прозе, у: *Савремена српска проза*, зборник радова бр. 15, *Књижевни портрет Радована Белог Марковића*, Трстеник: Народна библиотека „Јефимија”, 123–142.
- Недовић 1998:** В. Недовић, *Педагошки огледи Сретена Аџића*, Јагодина: Учитељски факултет.
- Ивић 1998:** П. Ивић, *Преглед историје српског језика* (прир. А. Милановић), Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Јовановић Симић 2014:** Ј. Јовановић Симић, Инструктивни стил фармацеутских упутстава, Јагодина: *Узданица XI/1*, 11–27.
- Петровић и др. 1969:** Б. Петровић, М. Мајсторовић, Ј. Јовановић, М. Бобић, Р. Обреновић, М. Ристић, *Седам деценија Учитељске школе у Светозареву*, Светозарево: Учитељска школа „Сретен Аџић”.
- Поповић 1997:** Љ. Поповић, *Ред речи у реченици*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Поповић 2007:** Т. Поповић, *Rečnik književnih termina*, Београд: Logos Art.

РМС: *Речник српскога језика* (ред. М. Николић), Нови Сад: Матица српска, 2007.

Секулић 2003: И. Секулић, *Језик и култура*, Нови Сад: Stylos.

Симић 1991: Р. Симић, *О нашем књижевном језику*, Никшић: НИП „Универзитетска ријеч”.

Симић – Јовановић 2002: Р. Симић, Ј. Јовановић, *Основи теорије функционалних стилова*, Београд: Јасен – Филолошки факултет – Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.

Стефановић 2010: М. Стефановић, *Аутобиографија*, Београд: Службени гласник.

Тошовић 2002: В. Тошовић, *Funkcionalni stilovi*, Грац: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität.

Ilijana R. Čutura

DIARY NOTES BY SRETEN ADŽIĆ

Summary

The main research topics of this paper are functional, stylistic and linguistic characteristics of the unpublished diary notes (1912–1915) by Sreten Adžić, one of the Serbian leading pedagogues. The analysed notes are mostly thematically grouped in certain topics, such as the building-up of the school park but they also reflect broader happenings (Balkan Wars, The First World War, the visit of the King Petar in 1915). The Adžić's style represents the combination of the diary notes, literal and scientific style. Each of these styles dominates in the certain parts of the text depending on the topic it deals with. In the paper we analyse the stylistic interweaving and the specific lexis, word order, which was later changed by the author himself, and some questions of the punctuation marks as well. These and some other similar interventions that the author included later, and which could be followed only because these notes are kept in handwriting, show what the author considered as the adequate style for the text like that.

Key words: Sreten Adžić, diary notes, scientific and functional style, literal style, publicist style, word order.

Снежана П. ВУЧКОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 12.10.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ПОЗДРАВЉАМ ТЕ ТАВНИМ ГЛАСОМ¹ – СРПСКА ПИСМА ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА, ПРАГМАТИЧКО-СТИЛСКИ АСПЕКТ

У раду се на корпусу писама српских заробљеника и интернираца, публикованих у књизи Владислава Пандуровића *Српска писма из светског рата 1914–1918*, разматра њихов прагматички и стилски аспект, посматран у контексту општих структурно-семантичких карактеристика епистоларног дискурса: интерактивности, дијалогичности, политематичности, језичке слике стварности.

Кључне речи: фамилијарна писма српских заробљеника, стилски и прагматички аспект писама, интерактивност, дијалогичност, политематичност, језичка слика стварности

I.

„А топла ноћ, звездана ноћ, распаљена од једног лепог убиства” (Црњански) није се дуго дизала над Европом. Понајбољи су погинули, по тамницама или у рововима. На сто година од избијања Првог, по страдањима великог светског рата, појавио се приличан број научних и публицистичких текстова који са различитих полазишта приступају овој теми. Овај рад отвара и једну од мало проучених страница историје – историју приватног живота у том рату, кроз писма српских заробљеника и интернираца, односно писма која су они добијали од своје родбине остале да преживи у ратом опустошеној Србији. Ови извори приказују рат речима његових непосредних учесника, очима оних чије замрзнуте и свечане позе налазимо на старим ратним фотографијама. Писма откривају њихов поглед на свет, њихове политичке и на-

* snezanabaukvuckovic@gmail.com

¹ Из писма које из Бачке своме мужу у Бухару (Русија) пише једна Зорка (*Српска писма из светског рата*, стр. 12).

ционалне идеје, сведоче о моралном духу српских војника, њиховом личном положају, жељама и надама, патњама и страдањима.

1.1. Предмет овог рада је прагматички и стилски аспект фамилијарних писама српских заробљеника, разматран у контексту њихових најкарактеристичнијих структурно-семантичких особености. Први аспект тиче се прагматичког контекста у којем се одвија епистоларна комуникација као вид неконтактног, писаног и на изазивање одговарајућих реакција усмереног поджанра језичког стила личне комуникације. Стилски аспект произилази из избора средстава израза и одређен је природом осећања и ставова оних који су их писали. Трагом проучавања овог њиховог аспекта можемо из ових писама дознати много тога што у њима није непосредно казано, већ је садржано у конотативној сфери њиховој. Екстралингвистички и психоллингвистички моменти који су довели до свесног избора стилских варијанти којима је језик аутора ових писама располагао, откривају се управо у овој сфери.

1.2. Корпус чине писма која је Владислав Пандуровић – ратни цензор у српској језичкој групи при аустроугарском цензорском одељењу за преписку ратних заробљеника и интернираца у Бечу – сачувао преписавши их, а затим и објавио у књизи *Српска писма из светског рата 1914–1918*. (Осијек: Државна штампарија, 1923, 256 стр.). Књига садржи писма писана од 1915. до 1918. године. Објављена су она која су због свог садржаја од стране цензуре заустављена, али и бројна нецензурирана писма.

Пандуровић износи у својој књизи и мотиве којима се руководио приликом њиховог сакупљања и објављивања: „Брзо сам запазио да у њима лежи народно благо, које би сачувати требало [...] У свим тим писмима огледа се дух и душа српског народа, чије познавање стоји у интересу сваког радника на научном пољу, који се бави питањима културне садржине” (Пандуровић 1923: 5).

Писма су објављена без измена, дијалектом и ортографијом којима је њихов аутор говорио и писао. Пандуровић наводи да се интерпункција у оригиналима писама сводила углавном на тачку, али је он, да би се писма лакше читати могла, интерпункцију допунио. Писана су ћирилицом, а у неким случајевима, због забране ћирилице или зато што су такво искуство заробљеници имали, да им латиницом писано писмо пре стигне – писана су и латиницом. Пандуровић је своју грађу груписао у следеће целине: „Писма фамилијарног садржаја” (А. „Женска писма”; Б. „Мушка писма”); „Писма србијанских и црногорских заробљеника и интернираца у Аустро-угарској”; „Писма из Србије и Црне Горе”; „Писма из Русије”; „Писма из Француске, Швајцарске, Италије, Шведске, Румуније и Америке” и на крају „Хрватска” и „Словеначка писма”, којих је знатно мање. Иако у овом груписању Пандуровић издваја „фамилијарна писма” и дели их на „женска” и „мушка” – он се приликом њихове расподеле поглавито руководио критеријем места, односно земље одакле су писма послата. Већина публикованих писама је, заправо, фамилијарне садржине, тј. мало је оних која су официјелног карактера (писма официра старешинама или подређенима), те и због тога њих нисмо у разматрање укључили.

II.

Фамилијарна писма представљају особену жанровску форму језичког стила личне комуникације, тј. разговорног функционалног стила. Као писани разговорни поджанр, она почивају на претпоставци извесног облика заједничког постојања два неприсутна лица (аутора и адресата), карактеришу се релативно великом садржинском слободом (политематичношћу), постојањем традиционалних епистоларних елемената (формуле поздрављања и опраштања, назнака о датуму и месту где је писмо писано, потпис), стилистичком разноврсношћу, прагматичком оријентацијом на добијање одговора, односно изазивање реакција, као и емоционално интонираним, интимним, фамилијарним тоном саопштења.

Особеност писама српских заробљеника састоји се у томе што она имају „отворену форму” јер представљају заправо само један исечак из дуге кореспонденције која се међу заробљеницима и њиховом родбином водила. Наизменичност коју подразумева дописивање била је нарушена различитим факторима – цензурисањем, ограничавањем дописивања, одузимањем писама и сл. Док читам ова писма, ми непрестано настојимо реконструисати оно што се због прекинутог ланца преписке или због постојања цензуре из њих само да наслутити. Та „пуста места”, те знаковите „белине” у комуникацији које ми настојимо открити, чине да их читам с мишљу сличном оној коју имамо док посматрамо старе, често оштећене, пожутеле фотографије из Великог рата: Ко су, заиста, били ти људи који нас пажљиво и тужно мотре са ових фотографија? Откуда су дошли, ко их је по имену звао док су одлазили и куда су пошли, тамом обузети, пре но што је на слици свануло? Та недореченост, то значењем богато ћутање које веје из ових писама, чини их особеним у свом жанру.

Прагматичко-стилску раван писама српских заробљеника разматраћемо у контексту њихових општих структурно-семантичких карактеристика².

2.1. Комуникативност, као једна од функција језика, и у писмима се остварује у виду у дијалога односно деловања на интеракцијском нивоу.

Најпре ваља истаћи да комуникативна оса *ја* → *ти*, типична за приватну преписку и прагматички оријентисана на добијање одговора – у великом броју писама српских заробљеника донекле бива померена, односно разграната. Када су аутори писама српски заробљеници или интернирци, они не само да у терминалне формуле поздрављања и опраштања укључују целу своју родбину, па и пријатеље и познанике – већ писмо у целини намењују већем броју адресата. Оваква усмереност комуникативно-прагматичке осе која утиче и на избор тема које се у писмима покрећу, њихов експресивно-

² Ове карактеристике издвајамо у ослонцу на онај део студије Људмиле Поповић *Епистоларни дискурс украјинског и српског језика* у којем се говори о „регулаторним правилима” епистоларне комуникације у које спада: *социјалност, наизменично размењивање, побуђивање примаоца на интеракцију, постојање заједничких за кореспонденте коефицијената, моделирање стварности* (Поповић 2000: 20–21).

емоционални тон, степен интимности, односно дистанцираности – била је условљена тиме што је српским заробљеницима једно време ограничавана слобода у дописивању (могли су да пишу само једно писмо у 14 дана), бројна писма су због постојања цензуре била заустављана, а нека су се губила због општих ратних околности. С друге стране, треба имати у виду и то да су се писма често наглас читала целој породици и то понекад од стране неког ко тој породици и није припадао, али је за разлику од њених чланова, био писмен.

Инскрипције у уводима писама тако могу бити веома дуге, са поименичним поздрављањима и жељама за добро здравље сваком од споменутих (упор. нпр. *Примите искрени поздрав од вашег сина Стевана, слатког Радиног браце. Сад поздрављам свога слатког и остарелог лалу ... и моју слатку мајку и рођену... и рођеног брата Љубу ... мога верног друга Мару ... и моју снаву Даринку ... и рођену синовницу Невенку ... и слатку и рођену ћерку Катницу ... и слатку и рођену синовницу Ружицу*, стр. 33–35). Навођење имена и поздрављање сваког појединачно веома је карактеристично за ова писма. Оно није било условљено само прагматичком ситуацијом јавног читања писама родбини већ и једном више психолингвистички подстакнутом потребом да путем навођења имена адресант успостави везу са светом из којег је силом отргнут и којем толико жели да се врати. Та имена га преводе у оно време када његово постојање није било само број на списку жртава тог страшнoг рата, када је цело његово биће већ својим именом било укореењено међу својима. Снажна емоционалност боји ове уводе: *Поздрављам матер, Смиљу, Жарка – децу!, децу! – и Сеју, и когод пита за ме* (стр. 40). Поновљено и кратко – *децу!, децу!* – говори снажније о осећањима и личној ситуацији оног који пише од било којих других речи. Савремена перформативна формула *здраво!*, која је временом десемантизована и има функцију подређену илокутивном циљу обележавања почетка, односно краја контакта са адресатом (Поповић 2000: 171) – није била типична за ова писма, јер се говорни чин изражавање жеље („будите здрави“) коју она синтетише, у овим писмима остварује директним, појединачним упућивањем поздрава и жеља за добрим здрављем (*Ја сам фала Богу здрав, па тако желим и вама од Бога здравља да вас ово моје писмо затече*, стр. 40, или *Ја сам фала Богу здрав изашо до нас ... Тако желим и вама од Бога да сте живи и здрави*, стр. 63). Инвокације у овим уводним (или завршним) реченицама потичу из старих традицијских говорних формула где се зазивањем божијег имена на извештан ритуални начин благосиља, односно жели обезбедити добро здравље и општи бољитак оног ком су упућиване. Такву функцију је имала и стара перформативна формула *Збогом* (тј. *с Богом* (остај)) која се јавља у опраштањима.

За терминалне формуле поздрављања и опраштања нису карактеристични деминутивни облици личних имена, али су зато присутне допунске номинације, најчешће у облику атрибута *рођени, драги, мили, добри, слатки, мој* и сл. Фамилијарна писма српских заробљеника прожета су топлим тоновима узајамне бриге и нежности. Супруг се ословљава речима „брат“ и „друг“, ређе интимним речима као што су „слатко лане“ или „љубави моја“

(Чедо, Чедо, Чедо, да л' чујеш да ти кажем: Збогом, Чедо, друже мој!, стр. 16). Деца се називају речима: „пилићи”, „голубићи”, „чедо”, „зеница”, итд. Физички простор којем припадају пошиљалац и примаоци профилисан је у овим писмима као „туђи” односно „свој”, те се они који долазе из сфере „свог света”, поред навођења имена, допунски номинирају речима које указују на блискост, овог пута не у просторном, већ у психосоцијалном смислу.

Уводе и завршетке извесног броја писама карактеришу и мале стиховане песничке форме, популарне у ондашњој писаној кореспонденцији (*Сад ја седо за мало асталче / на ја узео од артије парче...*, стр. 23; *Путуј, путуј, артијице бела / на допутуј до рускога села / на ти зађи, / те Алексу нађи*, стр. 24; *Златна рука писала / медна уста читала; Црн је лебац, црна кора, / молим брзо одговора; Жути јавор, зелен бор / Молим брзи одговор; Кљуца пиле у дрвене виле, / У дрвета танка кора / Молим брзо одговора; Крај, конач, / Пао зец у лонац*, стр. 26–27, итд.). Коришћење ових песничких средстава имало је функцију да забави и оног који је писмо писао и његовог адресата, а са друге стране, она имају и илокутивну функцију, јер су усмерена на адресата кога моле за одговор и побуђују на интеракцију.

Побуђивање примаоца на итеракцију, као интенционално комуникативно усмерење, води ка дијалогичности, као једној од основних особености епистоларног дискурса. Дијалогичност претпоставља наизменичност у размењивању порука будући да је фамилијарно писмо пре свега усмерено на добијање одговора или само представља одговор. Успостављање правила дијалогичности посебно је значајно у оваквом типу писама када је наизменичност коју подразумева дописивање нарушена различитим спољашњим факторима. Зато се у овим писмима обавезно на почетку истиче датум када је писмо писано (*Писано писмо 15. септембра 1915*, стр. 3) и обавештава адресат о примању последњег писма (*Драги оче! Добијо сам твоје писмо и имам да ти одговорим*, стр. 118; *Чедо, друже мој, мој мили Чедо, ја сам твоју карту примила 3. јула, и ја сам добила твоју карту четврту што си посла, а оне три карте што си пре посла, те нисам примила*, стр. 14). Писма често почињу изражавањем жаљења што од кореспондента не стиже никакав одговор (*Мишо, ја сам тебе 6 писама послала, и ово је седмо Мишо, па шта је, ако Бога имаши, зашто нам не пишеш, јел немаш каде, јел нећеш, јел си нас заборавио, па се за нас не сећаши, а да л можеш, Мишо, да нас заборавиш!*, стр. 10) или изразима захвалности због тога што је на писмо одговорено (*Драги друже мој, враћа ти се поздрав на речи твоје што си ме искрено поздравио у Митино писмо*, стр. 16).

Дијалогичност се успоставља и исказима који су реакција на претходно писмо адресата. Они се остварују синтаксичким средствима која представљају надовезивања на исказ другог кореспондента (*...Питаши ме како живим? Живим врло рђаво*, стр. 113; *...Драги Брате што ми пишеш да ћеш правити молбу, да мене тамо додравиш, ја би то волијо него пола Русије...*, стр. 119) или на тему започету у претходном писму (*Драги куме Мирко, ви мене пишете како моји другови долазе на одсуство и по селу се проводе. Али, драги куме, зна се који може у ропство пасти: који се смрти не боји*

и који оће бити први на сваком јуришу..., стр. 52). У одсуству дуго очекиваног одговора аутори понекад разговарају сами са собом исказујући своја размишљања и ставове. Излагање је остварено у облику питања–одговора, реторичких питања, чести су узвици, замишљени дијалози и др. Аутори размишљају о судбини која их је задесила (*Ја више не умем да мислим, јер сам за ове две године потпуно отупио за то. Живим – то је истина, па ипак не видим да сам жив, јер под овим условима био жив или не, све је једно...*, стр. 67), о будућности (*Зар ће се наћи ко, ко ће помоћи мојој деци, ако им сам будућност спремио нисам; ... зар ће се наћи, ко ће жртвовати своје, да би помогао туђе? Неће! тај се још није родио, нити ће се икада тај родити!*, стр. 67) и сл. И овакви делови писама, наизглед монолошки, такође носе илокутивни потенцијал побуђења на комуникацију будући да су усмерени на изазивање одговарајућих реакција код примаоца.

Најексплицитнија побуђивања на дијалог садрже искази у којима се од примаоца захтева да пише. Тај говорни чин молбе, односно захтева, налази се у готово сваком од ових писма (*Ја те дакле молим пиши ми! Пиши ми сваког дана по десет пута, јер ми је то једини лек да останем здрав у памети. Кад читам твоје карте, онда заборавим мало на све, и тада сам неколико тренутака срећан*, стр. 68). Честа подстицања на дописивање нису била у вези само са тим што многа писма, због ратних околности, нису ни стигла до свог адресата, већ и са тиме што је писање писама било једина веза ових људи са спољним светом, односно завичајем (*... поред приљубљене ограде дасака од 3 метра са поврх ње два реда бодљикавих жица и јоште јака стражарска посада; те нам Богу хвала ово омогућава да гледамо у небеса и околне врхове брда...*, стр. 52; *Желела би да знаш све о мом животу, та он је тако монотон, тако диван, да бих био сретан да не постоји*, стр. 57). Владислав Пандуровић у својој књизи износи и податак о једном писму српског капетана Марјана Стојиљковића, из заробљеничког логора у Радафалви, који у том писму пише да је две недеље дана цртао „на шарама” у једном свом писму, само да би се у духу могао забавити са својом фамилијом и тако лакше поднети бол који трпи због ограниченог дописивања (Пандуровић 1923: 83).

2.2. Политематичност, својствена разговорном функционалном стилу, једна је и од основних одлика писама као његове жанровске подврсте. Природа неконтактне комуникације подразумева да се као теме саопштења јављају оне које без тешкоће могу бити декодиране и које улазе у сферу заједничког интереса и пошиљаоца и примаоца. Тај заједнички сегмент екстралингвистичке стварности окупља садржаје који су у вези са заједничким искуством кореспондената, са њиховим психолошким, физичким и практичним потребама (Поповић 2000: 57–58).

Из обиља грађе издвојићемо само неке карактеристичне теме и поступке, осврнувши се и на стилско-прагматичку раван ових исказа.

У писмима српских заробљеника најчешће су теме о животу и свакидашњици аутора, догађањима у свету заједничких искустава, проблемима здравља и недостатка новца. Дају се савети о вођењу домаћинства. Они

који су остали у домовини заробљеника информишу о себи, породици, селу, пољским радовима, материјалном стању у којем се налазе, итд. Од тога ко комуницира, зависи степен искрености и отворености, заснован на поверењу, осећању солидарности, поклапању ставова и интереса. О садржинској страни писама посредно сведочи и Владислав Пандуровић. Он пише да је старешина цензора српске групе у свом предлогу ратном министарству да се српским заробљеницима и интернирцима дозволи неограничено дописивање навео и да добро познаје психу Срба и да је од Јужних Словена код њих најјаче развијен култ породичног живота. Он наводи да се српска писма упућена родбини одликују изванредном нежношћу: „Жарка љубав према отаџбини, која је том народу урођена, његова вера, његов породични живот, његово природно и урођено оштроумље, чини га опасним непријатељем. [...] Војници пишу у кратким, бистрим и одређеним реченицама; ретко хвале, али и не куде храну, смештај, поступање.” Он даље каже да се из писама дознати може да је жетва добра била, да је воће родило и сл. и закључује да „...малаксалост те земље није још наступила, како би то по Аустрију пожељно било” (Пандуровић 1923: 49).

Време писама готово увек је време садашње. О прошлости се готово и не говори. Нема у овим писмима жеље за освртањем и враћањем, ретке су медитације и сећања на прошле дане, младост, предратно време, заједничке успомене. Будућност је неизвесна, несагледна, испуњена само жељама да у њој ово тегобно време садашње прође (*Дођем ли једном у Србију, никада више никуда! Тамо ми је живети, тамо ћу и умрети*, стр. 113). Они који писма пишу немају времена за апстрактне анализе, за ситнице. Они пишу само о оном што је за њихово „сада” важно. Сразмерно су ретке дуге реченице, понирања у токове свести, искази у којима је присутно апстрактније мишљење о општем и вечном, о историјском тренутку чији су актери невољно постали. Такав је, на пример, један сасвим поетски исказ који исписује неименовани српски поручник шаљући писмо у Старо Нагоричане, Куманово, из логора Гредиг: *...у овим црним данима... када је човек само слепо послушно лице целата...* (стр. 60). Реченице су пре свега реченице – поруке, које се пишу кратко, са оштрим резovima и брзим прелазима, оне информишу, обухватајући поглавито теме које су од заједничког интереса за пошљаоца и примаоца.

Осим узгредних спомена, нема описа и размишљања о туђим патњама и страдањима. Ово је, с једне стране, условљено личном психолошком ситуацијом у којој су се заробљеници налазили, а с друге – њиховом објективним положајем. Била је, наиме, цензурисана свака критика окупационих власти, забрањивани су описи кажњавања, слике страдања. Због тога су заробљеници у скривеној форми саопштавали својима право стање у којем су се налазили: *Осећам се као Салија Јашаревић из Ниша* или *Ја овде живим као сердар Митић у Гургусовачком замку* или *Овамо живим као миш у тикви* (Пандуровић 1923: 49). О томе шта су прећутали сведочи историјски податак да је у Маутхаузену помрло око 8000 људи. Страдали су од зиме, јер Аустрија није имала спремљене логоре за толики број заробљеника.

Један број фамилијарних писама (међу њима претежу женска писма) писан је у стихованој форми, при чему су се користили метрички обрасци и стилска средства народне лирске и епске поезије (...*Љута пишти у камену гуја, / Гуја пишти, а тресе се стена – А ја трунем у Мауту Хаузена. ... Свако јутро пије се кава, / А у вече вечера оспава, / А за подне ручак (нам се) спрема, / Свега има, ал довољно нема... Саде немам ништа више, јер судбина тако пише, (молим) паре 60 круна, јер је вама рука пуна*, стр. 53, 55). Коришћење ових средстава имало је функцију да забави и оног који је писмо писао и његовог адресата, а са друге стране, може се претпоставити и интенција њихових аутора да своју трагичну животну ситуацију представе тако да њихове речи не открију личну слабост и страдање, да сувише личан тон исповедања не ожалости њихове ближње. Свестан отклон од сувише личног тона и његове патетике види се и у иронијом прожетим писмима родбини – *Ми смо задовољни. Обграђени жицом / Хранимо се репом, кртолом и трицом. / Немојте нам слати ни меса ни хлеба / Кртоле нам дајте, друго не треба* (стр. 66) или оним сатиричним, која су била послата само да би их цензорско одељење читало: *Уваженом господину Бењамину Поћореку, бившем гувернеру Босне, Сарајево: Господине, ми Срби, племенит народ, не можемо пропустит да вам не заблагодаримо на добробити коју сте нам учинили остављањем топова, кара, муниције, обуће, пушака и још разноврсног ратног материјала. Сматрамо вас за великог пријатеља Србије. Она песма, коју наша деца поје: „Ој ти Швабо ћелави, што те Србин превари” – не односи се на Вас као пријатеља нашег. Поздрављамо вас много и остајемо благородни Срби. Ратник* (стр. 96).

Међу писмима фамилијарне садржине посебно су су дирљива она у којима се јавља за смрт детета: *Да чујеш како те твоје чедо паметно спомињало у болести, – твоја голубица, а моја зеница, – на плакало, на каже: дадо моја, слатка мати моја, ја само имам тебе дадо, мој тата заборавијо за мене, кад никад не пише. Тошо брате, леба имам, новаца имам, одела имам, и ланац под кукурузе имам – само деце моје немам...* (стр. 12). У њима је веома карактеристична некаква помиреност са овим великим личним губитком („...па шта ћемо, Божија воља”) који се прима у контексту опште националне трагедије и расапа. Емоционалност, узвичне реченице, хипокористичи у обраћањима – централна су њихова карактеристика.

2.3. Писма, као одређени тип исказа (текста), садрже у себи и особености које су светоназорног реда и проистичу из одређене тачке гледишта њихових пошиљаоца. Категорија тачке гледишта своју примену налази и на пољу лингвистике: „У тој примени, категорија ТГ [тачке гледишта] проглашена је за субјективни фактор од којег зависи облик језичке слике света и начин њеног профилисања у дискурсу; додајмо: профилисања схваћеног као креирање субјективне варијанте слике света са одређеног места посматрања и из одређене перспективе” (Бартмињски 2011: 133).

Језичка слика света у разговорном стилу језичке комуникације поглавито је антропоцентрички и практично усмерена. У епистоларном дискурсу, као његовој жанровској подврсти – пре свега због неконтактне природе епис-

толарне комуникације, интимности и дискретности које подразумева – она је подложна модулацијама које су наглашено личне и воде ка настанку једне савсим оригиналне, индивидуалне слике екстралингвистичке стварности (Поповић 2000: 70). Оригиналноста језичке слике стварности у писмима у вези је са њиховом темељном комуникацијском интенцијом, а то је усмереност на интеракцију. Настојећи да у писмима остваре изванредан облик заједничког постојања (...*Јуче је била тачно година од како су ме од тебе и детета одвојили и слободе лишили.*, стр. 56), неприсутни учесници у комуникацији непрестано моделују свој спољашњи и унутрашњи свет представљајући их онаквим каквим желе да их види њихов кореспондент.

Профилисање слике света огледа се, на пример, на психолошкој равни ових епистоларних исказа. У много случајева аутори су радосни што су у руском ропству, али опет и тужни што су одвојени од својих: *Из велике и силне Русије, ваше савезнице... Мени је овде врло добро. Здрав сам. Једино није добро. Далеко сам од својих и не знам шта је с њима, у каквим приликама живе* (стр. 116). Они, пак, који су аустријског ропства допали или били даље интернирани, пишу тоновима пуним очајања: *О децо моја, тешко је диди овде. Глава ми је оседила, очи ми потавниле, душа ми се суши, срце ми вене дани пролазу, гроб се примиче, и сваког минута ја чекам да паднем унутра...* (стр. 35). Нада родитеља и родбине често од примљеног писма зависи: *Нема писма – пише сину официру један отац – па сам много забринут и тешко су ми јади додијали...* (стр. 10). Неки искази, опет, откривају да борбени дух српске војнике није напустио: *...сад болујем од силне чежње и жеље да дођем тамо, да се дочепам пушке и да будем неумољив и без срца према овим 'културнима'...* (стр. 51). Потреба да се путем писама превазиђу границе простора и времена и да се тако кореспонденти преведу у једну измештену, изванвременску „стварност писма” у којој ће они „заједнички постојати” – види се и из оних делова писама где затвореници јадикују због тога што се писма уништавају: *Нехат, да се прочитају те карте, ради цензуре, и види њихова наивна и чисто фамилијарна садржина која може свуда ићи и проћи; али нехат, да се читају, са њима се најсвирепије поступа; ниште се и бацају, и те карте несуде, невино гину, ужасно гину, мучки гину.* (стр. 51).

На идеолошком плану тачка гледишта утиче на обликовање слике стварности коју конституишу појмови као што су патриотизам, заробљеништво (схваћено као издаја), отаџбина, опозиције „свој” и „туђи”. Патриотизам је један од основних мотива српских писама. Аустрија се назива „банкротираном бабускером”, „старом грешницом”; Бугарска је – „Каин са истока”. Насупрот њима, Русија је „славна”, „силна”, „Велика Мајка Русија која нас свију заштићује од душманина”. Домовина је „славна” и „света”: *...кад ми будеш писала у команду где будем, пиши ми као Српкиња са поносом, јер су свети часи ових дана* (стр. 100); *Маро, да ми пишеш српски, јер сам ја Србин, па нека дође ма која држава у Србију, ја сам Србин, и као Србин ћу да умрем; ако ми српски не пишеш, немој да ми пишеш више!* (стр. 77). Ауторов захтев „да ми пишеш српски” тј. ћирилицом, односи се на податак који смо већ истакли, да је писање ћирилицом било забрањивано. Заробљеништво је смат-

рано великом срамотом. Тако једна Српкиња пише свом мужу, заробљенику у логору Болдогасоњ, како му отац на писмо неће одговорити јер га сматра кукавицом и проклиње га: *...каже да му не треба ни пород једног кукавице и плашљивца, који му је нанео највећу бол и срамоту*. И даље наставља: *И ја ти Вељко, не мислим боље. Свака се жена поноси својим мужем, хвалећи се њиховим јунаштвом, а ти, ти срамотиш и мене и нашу кућу, тако, да нас сваки с презрењем гледа. Послала сам ти паре да купиш отрова за њих, како те не би никад твоје село видело. То ти је поздрав од Станојке* (стр. 33). Заробљеник из Болдогасоња пише свом брату: *До сад ти се не јави. Сматрах за понижење и срамоту где се налазим, али шта да радим кад ме војничка срећа и судба донела* (стр. 51), а други шаљући из Русије писмо мајци у Банат на крају посрамљен понавља: *Ја сам кувар, кувар, мати моја* (стр. 47). Комично је, опет, по свом садржају, писмо које један заробљеник из Русије пише својој жени у Срем. У писму јој шаље фотографију са „његовом љубезном Татјаном” и моли је да се не срти на њега и да му не замера: *...на мора се у туђем је свету, јер од ње користи имам ... рани ме 'као голуба'. Опрости јер ово је мене принуђило у туђем свету* (стр. 46). Опозиција „свој” према „туђи” тј. „Србија/Русија/друге савезничке земље” према „Аустрија” – овде је донекле изневерена у правдању супруга да му је у *туђем свету* био потребан неко *свој* као што је „љубезна Татјана”.

III.

Из обиља корпусног материјала издвојили смо неке карактеристичне теме и поступке који говоре о стилској и прагматичкој равни писама српских заробљеника у Првом светском рату. Оне су разматарне у контексту општих структурно-семантичких карактеристика писама као особеног разговорног стилског поджанра – интерактивности, дијалогичности, политематичности, језичке слике стварности. На основу спроведене анализе могу се извести неколико општи закључци:

- а) интерактивност, односно побуђивање на добијање одговора – основно је обележје прагматичке равни писама српских заробљеника. Оно у њима има доминантан положај због прекинутог ланца преписке и кршења правила наизменичности условљеног постојањем екстраепистоларних, наметнутих ограничења и правила;
- б) интенционална оријентисаност на креирање одређеног облика „заједничког постојања” неприсутних кореспондената у комуникацији у овим писмима се манифестује релативно великом садржајном политематичношћу, јер су у писмима заступљене теме из сфере заједничких (физичких, психолошких, практичних) интереса пошиљаоца и примаоца;
- в) модулирање језичке слике стварности које зависи од тачке гледишта пошиљаоца ових писама изразито је субјективно и прагматички оријентисано на њено представљање другом учеснику епистоларне комуникације;

- г) стилски аспект писама српских заробљеника одликује се одређеном разноврсношћу (конкретност, емоционалност, експресивност, субјективност) и великом зависношћу од њихове прагматичке равни. Представљајући свој спољашњи и унутрашњи свет онаквим каквим желе да их види њихов кореспондент, пошиљаоци ових писама врше свестан избор између стилских варијанти којима њихов језик располаже, али су ти поступци само спољашњи експоненти прагматичке равни која је за овај стилски поджанр конститутивна и дубинска.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Пандуровић 1923: Владислав Пандуровић, *Српска писма из светског рата 1914–1918*, Осиејк: Дражавна штампарија.

Поповић 2000: Људмила Поповић, *Епистоларни дискурс украјинског и српског језика*, Београд: Филолошки факултет.

Бартмињски 2011: Жежи Бартмињски, *Језик – слика – свет*, Београд: SlovoSlavia.

Снежана П. Вучковић

ПОЗДРАВЉАМ ТЕ ТАВНИМ ГЛАСОМ – СРПСКА ПИСМА ИЗ ПРВОГ СВЕТског РАТА,
ПРАГМАТИЧКО-СТИЛСКИ АСПЕКТ

Резиме

Прагматичко-стилска анализа писама српских заробљеника у Првом светском рату, разматрана у контексту њихових општих структурно-семантичких карактеристика – интерактивности, дијалогичности, политематичности, профилисане језичке слике стварности – указала је на њихову везу са устаљеним правилима епистоларне комуникације, али и на карактеристичну зависност од екстралингвистичких фактора, какви су постојање цензуре, специфичан психолошки, идеолошки, друштвени статус учесника епистоларне комуникације.

Гордана ИЛИЋ МАРКОВИЋ*
Одсек за славистику
Универзитет у Бечу

Оригинални научни рад
Примљен: 25.10.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ОКУПАЦИОНИ ЛИСТ *BEOGRADSKE NOVINE* / „BELGRADER NACHRICHTEN” 1915–1918

Рад се, кроз анализу садржаја аустроугарских окупационих новина *Belgrader Nachrichten / Beogradske novine*, као и језичког израза „*Veogradskih novina*”, бави језичком и културном политиком у окупираној Србији у периоду од 1915. до 1918. године.

Кључне речи: *Београдске новине*, српски језик, аустроугарска окупација, културна политика, Први светски рат

У јесен 1915. Србија је након немачко-аустро-угарско-бугарске офанзиве окупирана. Штампарије су премештене, заједно са часописима, новинама и књигама у земље у којима су Срби живели у егзилу: пре свега у Грчку (Крф, Солун), Тунис (Бизерта), Француску и Швајцарску. Краљевска државна штампарија је пресељена још на почетку рата заједно са владом и војском. *Политика*¹ је због окупације земље престала да излази средином септембра 1915. године² и поново се штампа по ослобођењу од 1. децембра 1919. године. Све српске новине су укинуте, а ћирилица забрањена (како у штампи тако и у службеним актима и у школству).

* gordana.ilic.markovic@univie.ac.at

¹ У рату, приликом првих борби на реци Дрини, пала су браћа Рибникар – Владислав Рибникар, оснивач часописа *Политика* и председник Српског новинарског друштва, погинуо је 1. септембра 1914. године у борбама у близини Лознице, а његов млађи брат, Дарко Рибникар, дугогодишњи уредник *Политике*, гине само дан раније, 31. августа 1914 (уп. Миленовић 1915: 57–60)

² Штампанье ових новина је било прекинуто и 14. септембра 1914. године, затим су излазиле још неко време нередовно, штампане под тешким условима, све до 23. септембра.

Уместо српске штампе за време окупације као званично гласило окупационих власти од 15. децембра 1915. до 27. октобра 1918. године³ излазе *Beogradske novine* – на немачком *Belgrader Nachrichten*, на мађарском „*Belgrádi Hírek*” и на „српскохрватском” (израз који је уредништво употребљавало) *Beogradske novine* – у почетку три пута недељно, а од 16. марта 1916. као дневни јутарњи лист. Уз редовне бројеве излазили су повремено празнични и илустровани додаци – о Ускрсу, Духовима (по календару католичке цркве), за царев рођендан (нпр. „*Avala*”, „*Literarische Rundschau*”). У њима су као и у фелџонској рубрици објављивани како текстови српских писаца у немачком преводу тако и актуелни књижевни прилози новинских сарадника који су, између осталог, имали за тему свакодневицу у Београду и Србији.

Ћирилично писмо је по окупацији укинута. *Beogradske novine* су штампане латиницом, која до тада није била коришћена за објављивање на српском језику⁴. Језички израз није одговарао српском, што је, поред садржаја, доприносило неприхватању ових новина од стране становништва Србије. Ипак, као једино гласило у време окупације, ове новине су представљале и једину могућност за добијање информација. У свом првом броју уредништво најављује:

„Bilo u dobri čas. „Bilo u dobri čas!” govore ljudi, kada žele nešto dobra. Lijepa je to narodna riječ i ona izvire iz srca da govori ka srcu. „Bilo u dobar čas!”, nazdravlja komšija komšiji, kad urani i zorom na rad kreće. Ovim riječima pozdravlja rod svojtu kada mu dolazi u posjete – isprati prijatelj prijatelja i kuma, kada mu zaželi dobro i uspjeh u poduzeću kojemu. Evo osvanuše ove novine, *Beogradske Novine* prve iza dugog vremena, pa i za njih ne znamo našim čitateljima bolji pozdrav, ljepšu riječ no „Bilo u dobri čas!” Naši čitatelji će razumijeti da su ovim časom, kada pred njima leže *Beogradske Novine* primili jedan dar, jedan veliki dokaz milosti i samolosti. Duševni razvitak naše dobe, koji je uporedo stupao sa razvitkom i napredovanjem materijalne kulture, priučio nas je tako na knjigu, na čitanje, da bez ove društvene hrane gotovo biti ne možemo. [...]

Sami smo za sebe bili sa našim jadima i bolima, bez znanja o našim prijateljima, o rodu, ženi, djeci – o svemu, što nam je najbliže i najmilije. O zanatu, o zaslužbi ni da ne govorim. Još krvari tijelo, još pepeo sa glave nije skinut, a evo već se javlja trak milosti i dobrote. Uvijek nam će čitatelji razabrati, da je osnutak lista kao zora, koja se ispred dana pomalja. Da je dana veza, koja iz zemlje vodi u svijet, a iz svijeta u zemlju i narod, da ga savjetuje i pomaže. U to ime kažemo, da bilo „U dobri čas”.⁵

А како је на то гледало становништво? Телеграфски у свом дневнику записује београдска лекарка Славка Михајловић:

³ *Pilsner Tagesblatt*, 30. 10. 1918, 4; *Beogradske novine*, које су као јутарњи лист излазиле у 30.000 примерака престале су са радом 27. октобра”.

⁴ Још пре Првог светског рата је било бројних иницијатива неколицине хрватских и српских писаца и филолога за стварање заједничког језика Срба и Хрвата. Међу њима је био и Скерлић, који је указивао на то да је идеја да Срби треба да пређу на латиницу предочена већ 1885. године у *Шабачком гласнику* бр. 7 (уп. Скерлић 1913: 862–873). Образовани Срби су користили латиницу, пре свега јер су владали страним језицима који користе ово писмо. Упркос томе, када је избио рат, ћирилица је ипак била једино писмо којим се писало на српском језику и на којем су се штампале новине и књиге.

⁵ *Beogradske novine*, br. 1, srijeda, 15. Decembar 1915, 2 / *Belgrader Nachrichten*, Nr. 1, Mittwoch, 15. Dezember 1915, 2.

„5. децембар 1915. Данас је изашао први број Београдских новина на нашем језику. Уредништво, управа и штампарија налазе се у Карађорђевој ул. бр. 26⁶. Новине ће излазити три пута недељно, уторником, четвртком и недељом. У њима су вести са бојишта, извештаји о догађајима у разним земљама, који не слуте ништа добро за нас. У њима су објављене разне наредбе и забране окупатора, огласи о умрлима, успеси непријатељске војске, порази наших савезника итд.” (Михајловић 1955). 16. јануара 1916. први пут се у овим новинама оглашава и сама др Славка Михајловић, „specialista za ženske bolesti, prima svakog gana [sic!] od 2-4 sati po podne. Stan Kralj Milutinova ul. Br. 37”.

Покретање листа је поверено двојици официра, главном команданту Вилиму Стипетићу и напоручнику Ернсту Клајну, који је био и први уредник уз др Ерика Кринеса (Krünes). Прве бројеве потписује у име уредништва сарадник Ратног пресбириа (Kriegspressequartier), Вилим Ухер (Willy Uher). Од 1915/16. уредници су напоручник Фрањо гроф Дубски (Franz Graf Dubsy), дипломата, писац претежно позоришних комада, поручник Роберт Милер (Robert Müller) и заставник Хуго Грајнц (Hugo Greinz), аустријски приповедач, преводилац и фељтониста, правник по образовању, пре и после Првог светског рата уредник многих аустријских часописа⁷. Роберт Милер⁸ је аустријски писац, новинар и издавач, покретач неколико експресионистичких часописа. Од 1917. новине уређује Франц Ксавер Капус (Franz Xaver Kappus), по образовању официр, немачки писац и новинар из Темишвара, писац хуморески и песама које је објављивао у часописма у Бечу, Минхену и Берлину. Био је пре рата и уредник *Војног прегледа* (*Militärische Rundschau*).

Први командант штампарије био је поручник др Рихард Штајн (Richard Stein). Уредник „српскохрватског” издања био је гроф Јурај Оршић-Славетићки, а настојало се придобити за сараднике хрватске и српске књижевнике. Свакако најпознатији међу њима су били Бора Станковић и Милан Огризовић. О *Београдским новинама* се брине и „капетан ван службе, Душан Лончаревић, дугогодишњи предратни београдски дописник аустријског Пресбириа и један од најбољих познавалаца прилика на Балкану”.

Мађарско издање се штампа од 1. јуна 1916. и уређује га поручник Фердинанд Радвањи. Већ за годину дана административно одељење је нарасло на 30 сарадника. Техничко одељење се увећало за само годину дана од 22 на 200 техничких радника. На крају прве године од покретања листа, када је он већ постао дневни јутарњи лист, који је, како се наглашава у свечаном броју, испоручиван и широм Монархије, штампан је у 25.000 примерака.⁹

Избор уредништва овог листа и његов развој у току само једне године постојања казују о значају које су окупационе власти давале овим новинама као гласилу новоосвојене територије и о задатку који им је постављен, а

⁶ 15. марта 1916. уредништво и штампарија пресељавају се у зграду „Београдске трговачке банке” на углу Кнез Михајлове улице (*Београдске новине*, 15.12.1916, 4).

⁷ У Инсбруку издаје часопис *Der Kyffhäuser* (1899–1902), немачко-националне оријентације, због чега је отпуштен из државне службе. Наставља рад у бечком часопису *Die Zeit*.

⁸ У више есеја он пише о Србима и о Србији, нпр., у: Müller, Robert (1917) *Europäische Wege. Im Kampf um den Typus*, S. Fischer, Berlin.

⁹ *Београдске новине*: „Свећани прilog povodom njihove годишњице. Car. i kralj. gubernijska štamparija“, Beograd, 15. decembar 1915.

што је видљиво и из прилога у осталим медијима тога доба у Аустроугарској монархији. Не треба сметнути са ума да је од првог дана рата у Монархији деловао Ратни пресбиро (Kriegspressequartier) са седиштем у Бечу, у којем су били сарадници најпознатији културни ствараоци, попут Роберта Мусила, Хуга Хофманштала, Штефана Цвајга, Марије Рилкеа, Роде Роде и многих других. Њима се убрзо прикључују сликари, глумци и музичари (Оскар Кошкa, Арнолд Шенберг итд), сви окупљени око истог задатка – ратне пропаганде. Јединствена политика ратног новинарства о којој у једном уводном уредничком чланку, пише исцрпно и Роберт Мусил, налаже нам да се детаљније посветимо и биографијама уредника *Beogradskih novina / Belgrader Nachrichten*.

Многи текстови српских аутора¹⁰ објављивани уопште су као књижевни прилози у новинама и без сагласности аутора. У свечаном броју од 18. августа 1916. (поводом царевог рођендана) објављена је прича Исидоре Секулић „Носталгија” пропраћена фотографијама команданата Београда. У истом броју је и хумореска Бранислава Нушића „Са јучерашњих трка”. Не штампају се књижевни прилози увек паралелно у немачком и српскохрватском издању. Тако у *Belgrader Nachrichten* од 11. маја 1918. налазимо превод приповетке Симе Матавуља „Вампир”, а у „српскохрватском” издању за тај дан приповетку Лазе К. Лазаревића „Све ће то народ позлатити”.

Чланци и информације из *Beogradskih novina* се цитирају у осталој аустроугарској штампи, на немачком, пољском, чешком језику. Новине су служиле информисању и у пропагандне сврхе. Циљ је представљање окупатора као пријатеља и спасиоца Србије, као „Kulturvolk”. Доминирају прилози из културе који упућују на добре односе у прошлости, периода 18. и 19. века, када је Беч био центар развоја српске културе.

„Ако покретање немачког издања овог листа у бившем главном граду Србије представља један културни чин, онда српскохрватском издању припада посебан и важан задатак: да буде посредни орган између краљевске и царске управе и домаћег становништва. Треба да у фељтону води рачуна о националној поезији, да расветли учињене политичке заблуде претходне управе, да да упуте за успостављање реда у општинама и побољшање привредног стања, што све ове новине чини важном дневном лектиром домаћег становништва.”¹¹

Језик *Beogradskih novina* је означаван „српскохрватским” односно „хрватско-српским”, ретко „хрватским”.

Једна од првих мера нове власти је било укидање ћирилице, као и укидање екавског изговора српског језика у свим областима јавног живота, у штампи, школству, законодавству и прогласима.

Бечки лист *Reichpost* посвећује овом питању један чланак под називом „Решење питања писма у Србији”, у којем доноси законске одредбе које се тичу увођења латиничног писма у Србији.

¹⁰ Бранислав Нушић, Радоје Домановић, Симо Матавуљ, Алекса Шантић, Јован Дучић, Ђура Јакшић, Јован Јовановић Змај, Милица Јанковић (Мир-Јам), Лаза Костић, Исидора Секулић и др.

¹¹ *Reichpost*, Wien, 9.8.1916, 4.

„На основу данас објављене одредбе ц. и кр. Војног гувернера од 24. јула 1916, која се односи на школство у окупираним областима Србије, на основу налога Војне команде од 23. Јула 1916, нр. 7, налаже се:

& 2. Наставни језик у јавним школама је српско-хрватски.

& 3. Настава ће се спроводити искључиво уз примену латиничних слова.

Старословенска ћирилица ће се учити повезано са грчко-православном наставом из религије.

Други пут је да се ц. и кр. Војна управа одлучила да реши важна културна питања. Тако је у месецу марту текуће године указом уведен грегоријански календар, а горе наведеним указом је уређено друго важно културно питање: питање писма и дијалекта.

Иако је сваком образовано Србину, који је имао осећај за лепоту и корисну намену и који заиста пред очима има само културну сврху, већ одавно јасно да се треба прихватити латинично писмо, није се нико у овој земљи усуђивао поставити отворено ово питање, јер се у „српско” писмо не сме дирати. Питање писма није у Србији било културно већ политичко питање. Ћирилица је требало да представља непремостив зид ка западној култури и продору западног просветитељства. Она је требало насилно сачувати народ за руско, тако што је просто становништво спречавала да се оспособи за читање латиничног писма и тиме и хрватских књига и новина. Ћирилица није никакво српско већ старословенско и, у првом реду, црквено писмо, које је познато по свом састављачу, словенском апостолу Константину, који је тек посмртно добио име Кирил. Она је настала из грчког писма, а развила се у округло бугарско и угласто хрватско писмо, по имену „Глагољица” и „Босанчица” (курентно писмо), које и Дубровчани употребљавају (види: Kalendić: „Bosansko-hrvatska ćirilica”, у „Bosanska vila”, 1914, стр. 349–351), као и неке општине у Далмацији, нарочито оне у околини Сплита. Ћирилица је дакле код свих јужнословенских народа била проширена као црквено писмо, и не само код грчко-православних, већ и код босанских богумила, католика и протестаната (види: L. R. Goetz: „Geschichte der Slavenapostel Konstantinus und Mathodius, Gotha 1897. i Jagić: „Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprachen”, Wien 1909). Као грађанско писмо се појављује ћирилица први пут под именом „српско писмо” тек пре око шездесет година и од овог времена не служи само у црквене сврхе, већ добија политички карактер. Она је постала средство за борбу руске политике на Балкану. Пропашћу ове политике мора ћирилица опет постати што је и пре била и заузети своје место, а то је црквеног писма у грчко-православној цркви.”¹²

Код Луке Лазаревића¹³ читамо како је то доживело становништво Србије:

„Српска књига била је окупаторским властима опасна исто тако као и ватрено оружје. Још првих дана по уласку њихову у Београд, све су књижевске радње затворене. По добивеној концесији, могао је један по један књижевник отворити радњу, али је морао одмах поднети тачан списак књига које има у радњи. Комисије су прегледале књигу по књигу. Све српске књиге, све ћирилицом штампане, однесене су. Ваљда се и оне рачунају у ратни плен. Изреком је забрањено било књижевницима да иједну књигу, ћирилицом написану, држе у излогу.

Често су вршени претреси у књижарама, још чешће су позивани књижевници на некаква саслушања. И официри, подофицири, и неунформисани детективи, упали су у разну доба у књижу, тражећи час ову, час ону књигу, не би ли се књижевник преварио да им је однекуд извуче и прода.

Одузети су и уџбеници наши. Није слободно било продавати ни речнике за српске школе.

Прописи, прописнице, вежбанке – све је извучено из књижара и уништено. У српским књижарама у Београду могли сте купити немачку и мађарску књигу, хрватске уџбе-

¹² Reichpost, Wien, 9.8.1916, 4.

¹³ Лука Лазаревић (1857–1936), историчар и филолог, професор и директор у гимназијама у Србији, председник српског Удружења наставника, аутор више књига, објавио је своје записе 1919. године, непосредно након рата.

нике, издања разних друштава и установа хрватских, само нисте могли добити никакву српску књигу.

Зарад допуне, издата је наредба да се не смеју продавати ни држати у књижарама књиге на француском, енглеском, руском и талијанском језику.

Затворене су одмах све штампарске радње. Државна штампарија опљачкана је до последње стварчице. Отворили су своју штампарију, богато снабдевену машинама и материјалом, који је ту пренет из свију београдских штампарија. У тој су штампарији штампане *Београдске новине*.

Сва ћирилична слова из свију штампарија су уништили” (Лазаревић 1919).

Овим су од децембра 1915. спроведене мере које су биле покренуте већ у време тринаестодневне аустроугарске окупације Београда 1914:

„Једнога дана дође у општину овака наредба: да се имена свима улицама испишу латиницом. Навели су за разлог што њихови војници не умеју да читају ћирилицу.

Кад ово прочитасмо, сви се згледасмо и очима се разумесмо, и као у један глас одлучисмо, да се ово не изврши. Ама лако је ово решити; него како да га одржимо и како да се одбранимо; какав разлог да наведемо? И гомила од 15–20 људи најразличнијега занимања за час нађе разлог: нема мајстора за то, и немамо ни новаца да му платимо, те с тога не може да се изведе... Па, како је и ово било пред крај њихове владавине, то је на томе и остало. Више нису ни наваљивали” (Миодраговић 1915).

Прва основна школа у окупираном Београду почела је са радом 10. фебруара 1916.

„Отварање прве основне школе у Београду. Десети ће дан мјесеца фебруара бити записан златним писменима у културној повјести Београда. Тај је дан у присуству Преузвишеног господина војног генералног гвернеура грофа Салис-Сеewisе свећано отворена прва основна школа у Београду.

Нije тај дана толико значајан и важан, што је након дугог прекида у Београду опет отворена прва основна школа након окупације, него што је отворена школа, којој је задаћа пружити дјечи право знање, праву културу. Ову задаћу српско школство, особито за владавине Петра Карагјорђевића, није право схватило.

У Србији је све, па и школа, стављена у службу политике. Учитељи нису били одгојитељи дјеце, него политички агитатори, који су тројали незреле и лако прихватљиве младе душе повјерене им дјеце, једнако како су Петар Карагјорђевић и његови министри затровали цијели народ и довели га на пут пропаста читаве земље...

...Нико не може српском учитељству порећи ефектно знање, али њихово је djelovanje од првог почетка било скућено... Само да наведемо један примјер: у српским је школама учена бездушно искривљена повјест, услед су чега дјеца добила кроз криве појмове о мисии своје домовине и разних могућности, које би мogle наступити. На оваквом земљишту успјевали су само другови једног Принципа и Ћубриновића. Наравно да је крај оваквог посла преостало мало времена за прави културни рад...”¹⁴

Хуго Керхнаве (Hugo Kerchnawe), начелник штаба окупационе владе, записав је:

„Једна од првих дужности (...) била је обнављање школа, не само да би спречили дивљање деце (...) већ да би преко деце придобили и њихове родитеље, како би извршили припрему за каснију анексију”¹⁵.

¹⁴ *Beogradske novine*, 13.2.1916. Prilog br. 19.

¹⁵ „Eine der allerersten Aufgaben [...] war die Wiederbelebung des Schulbetriebes, um nicht nur einer Verwilderung der Kinder [...] vorzubeugen, sondern um die Herzen der Kinder und damit auch jene der Eltern zu erobern, um den Anschluss Serbiens an die Monarchie vorzubereiten.” (H. Kerchnawe (ed.), *Die Militärverwaltung ...*, 225–227 f., у: Шеп 2009: 43).

Beogradske novine (5. 3. 1916, 2) у чланку о отварању школа у Србији најављују:

„... Nastava će biti u svim razredima i svim krajevima zemlje na srpskom jeziku, a po slijedećem planu: ...Nastavni je jezik domaći.”

У бечком пак листу *Fremden-Blatt*” (26. 5. 1916, 8) најављује се отварање нове гимназије у Београду, у којој ће наставни језик бити „српскохрватски”.

Оснивањем основне школе следи оснивање гимназије у лето исте године. Наставничко особље је у почетку састављено искључиво од војних лица, а касније и од наставника из Монархије. За наставу природних предмета, немачког и латинског, смели су се користити и предратни уџбеници. Било који ћирилични уџбеник је могао служити за учење код куће, али се није смео доносити у школу. Предратни уџбеници за наставу српског, историје и географије су забрањени. Ево како изгледа листа уџбеника за београдску гимназију за време окупације – за предмете *Српски и Историја* – Maretić: *Hrvatska gramatika*; Divković: *Rečenica*; Bogdanović: *Pregled hrvatske književnosti*; Klajić: *Atlas za hrvatsku istoriju*; Petrarčić: *Hrvatska čitanka*; Broz-Boranić: *Hrvatski pravopis*; Šurmin-Bosanac: *Čitanka*; Drehsler: *Hrvatska čitanka za više razrede*; Šišić: *Povjest Hrvatska*; Srkulj: *Izvori za hrvatsku povjesnicu* итд. (Kangrga–Kostić 1919: 150)

„На основу наведеног указа који је ступио на снагу 11. септембра 1916. године као наставници у јавним школама запошљавају се подофицири који поседују потребну наставничку спрему и наставници и наставнице са државним испитом, из Аустроугарске монархије или из круга домаћег наставног кадра” (*Pester Lloyd*, Budapest, 26. 9. 1916, 6.).

Beogradske novine су све пуније огласа отпуштених српских наставника и наставника који траже посао.

Бранимир Ћосић, и сам ђак у окупираном Београду, у свом роману *Покошено поље* овако описује то доба:

„ – Сине мој, ја сам разговарала са пријатељима, и сви се они слажу... ти знаш, децу која иду у њихову школу, не дирају.

– Али, ја сам свршио четврти разред, шта ћу ја тамо?

– Свеједно. Постоји и пети.¹⁶

Зграда је била иста, у њој је Ненад пре две године завршио основну школу, клупе су биле исте, зидови обојени истом сивом масном бојом, звонило је исто бронзано звоно, чак је и подворник био исти, па ипак, када разред на крају преподневног рада уста да, под вођством мале учитељице, која се прекрсти целом шаком, отпева хабсбуршку химну, Ненад се с муком уздржа да не заплаче. Он је стајао у последњој клупи, суха грла, стегнутих песница, горко жалећи за Кошутњаком, за ширином поља, у којима је, крај свих жандарма, могао бар да певају шта хоће. [...] Школа га врати књигама. [...] На тавану Ненад беше открио један мали собичак, чији је округли прозор гледао на удаљени Дунав: река се једва назирала као танка и светла пруга између црвених кровова и зелених башта. Ту у собичку, пуном прашине и паучине, под сухим и мирисним дахом угрејаних црепова, лежао је један велики сандук препун књига. [...] Чим би дошао из школе, он би се завлачио у свој „кабинет”, вадио књиге и сатима их разгледао. Била је ту скоро цела Српска књижевна задруга,

¹⁶ Аустроугарске власти су увеле петогодишње обавезно образовање за узраст од 6. до 12. године.

Вукове песме. [...] У школи није било посла за Ненада. Све што су учитељице доведене из „прека“ причале, он је знао. Уосталом, у школи су главне биле химне, песме; и свакога тренутка излети у отвореним трамвајима, са лармом, певањем, са учитељицама у светлим везеним хаљинама, сунцобранима у боји, њиховим звонким смехом и речима у којима је блистало јужно или кајкавско наречје.¹⁷

За разлику од новина и школства, објаве народу које су биле истицане плакатима у граду биле су и ћирилицом исписане, јер је било јасно да само тако све грађанство може доћи до информације (објаве о јављању у команду, о уредби о употреби новца итд.). Укидање ћирилице и српског језика је спроведено и у Црној Гори, али се такође водило рачуна о томе да важне наредбе буду доступне ћирилицом. *Vjestnik naredaba c. i k. Војне управе у Црној Гори*, који је био службени гласник Војне управе и излазио повремено у периоду 1917. и 1918, објављиван је и ћирилицом и латиницом. У школству се укида ћирилица и српски језик:

„Већ у пролеће су израђени нови уџбеници и наставни план по узору на аустријски и у септембру се могло у свом основним школама почети са наставом. У Старој Црној Гори су постављени црногорски, а у Новој Црној Гори аустријски и мађарски наставници хрватског језика. [...] Ћирилица ће бити задржана само у настави религије, а у осталим предметима је латиница.¹⁸

Како и у Србији тако и у Црној Гори почињу да излазе латиничне новине окупационих власти. Први број *Cetinjskih novina* је изашао 17. августа 1916, а последњи (226) 13. октобра 1918. Новине су излазиле недељом и четвртком. Уређивали су их аустријски официри Georg Kumačić, Ernst Klein, dr Hinko Gottlieb и Alfred Singer. Лист је излазио и на немачком језику – *Cetinje Zeitung*. Структуром и садржајем су веома наликовале *Beogradskim novinama*. Недељни број је имао и илустровани додатак.

„Лист излази за почетак у немачком и хрватском издању, а да би се задовољиле читалачке потребе аустроугарских окупационих трупа, као и албанског становништва, у плану је у најскорије време да се појаве и мађарско и албанско издање.¹⁹

Beogradske novine извештавају:

„Novine na Cetinju. Javlja se iz stana ratne štampe: Na Cetinju će početi kroz koji dan izlaziti novine, čiji će cijelji biti, da obavijesti tamošnje stanovništvo o tačnim odnosima na svim bojnim mjestima i postepeno objasniti uredjenje u Austro-Ugarskoj kao i u okupiranim oblastima; drugim dijelom, da obavijesti javnost u Monarhiji i neutralnim državama o odnosima u Crnoj Gori.

Istovremeno će ovaj list biti za **učenje** latinice, koja je u zemlji vrlo malo poznata. Glavni urednik ovih novina je dr. Juraj Kumičić. Novine će izlaziti na **hrvatskom jeziku**, najprije dva stupca; jedan će stupac biti štampan latinski, drugi ćirilskim pismenima. Poslije šest mjeseci će list biti štampan samo latinom, našto se čitaoci još u uglednom broju novina upozoravaju. Novine će primati i oglase.²⁰

¹⁷ Ђосић, Бранимир 1969: 150, ff

¹⁸ *Reichspost*, Wien, 8. 11. 1916, 15; *Pester Lloyd*, Budapest, 5. 11. 1916, 8.

¹⁹ *Cetinje Zeitung*, Nr. 1, 17. 8. 1916, 3.

²⁰ *Beogradske novine*, 12. 03. 1916, 2.

И у Сарајеву које је већ имало језичке одредбе уведене од анектирања Босне и Херцеговине доносе се додатни закони. Након окупације Босне и Херцеговине 1878. немачки језик је уведен као службени, а нема јасно дефинисаног назива језика који употребљава становништво. У првим документима нове власти као језик у школама наводи се „земаљски језик – уз употребу и латинице и ћирилице. Књиге су наручиване из Беча, са изузетком књига за наставу језика које су стизале из Загреба. У годинама окупације Босне и Херцеговине појављују се називи српскохрватски, хрваткосрпски и босански, али у Земаљском уставу од 1910. године не постоји параграф о службеном језику Босне и Херцеговине²¹. *Sarajevski list* се штампао у два ступца на два писма до јула 1914, од када само заглавље и првих дана покоји чланак бивају штампани ћирилицом. Од новембра 1915. и заглавље се пише само латиницом. Табле са називима улица, који су до тада у Сарајеву били исписани латиницом, ћирилицом и арапским писмом (турски), замењене су од децембра 1915. латиничним натписом.²²

У аустројским новинама (*Neuigkeits Welt Blatt*) од 8. јануара 1914, у рубрици недељних новости налазимо вест да је Земаљски савет „аустројског Оријента, у Босни, након дужег времена радно способан и донео закон о језику, којим српскохрватски проглашава језиком земље и важи као унутрашњи и спољни службени језик. Само у железници ће и даље из војних разлога бити у употреби немачки језик.”

Уочава се да се у Србији примарно употребљавао израз „српскохрватски”, понекад српски језик, а веома ретко и само везано за особу и намену, „хрватски”, док је у Црној Гори употребљаван само назив „хрватски” језик, и у школству и у медијима и у законодавству.

Током целог рата се у аустроугарској штампи употребљавао израз „српскохрватски – (*Wiener Zeitung, Arbeiter Zeitung, Neue Freie Presse*, и др.). Један пример из штампе:

„Редовни професор словенске филологије Универзитета у Бечу, др. Милан Решетар, се 10. Јануара 1917 проглашава за професора српскохрватског језика на Конзулској академији²³.”

Српскохрватски је назив језика и у Босни и Херцеговини и Србији, док је у Хрватској, као и Црној Гори, само назив *хрватски* у употреби.

На територији Хрватске се назив *српскохрватски*, који се, сходно јединственој аустроугарској језичкој политици, употребљавао пре рата, укида додатним одредбама, што преноси штампа целе Монархије.

„Задар, 26.11. На својој задњој седници Земаљског школског савета Далмације (*Landesschulrat*) одлучено је једногласно да у свим школама Далмације треба укинути чи-

²¹ Више у: Ilić Marković 2009: 170.

²² *Reichspost*, Wien, 19.12.1915, 4.

²³ *Reichspost*, Wien, 17.1.1917, 17.

тање и писање ћирилице, а да се језик од сада назива хрватски, а не више српскохрватски.²⁴

„Путем наредбе Земаљске власти Хрватске уклоњен је назив „српскохрватски“ из јавне управе и законодавства и замењен изразом „хрватски“.²⁵

Као што се латиница већ усталила у Босни и Херцеговини као делу Аустроугарске монархије, тако се сада уредбама у Србији и Црној Гори као новим окупираним, присаједињеним областима изједначавају закони, што јасно показује политику нове власти: прелазак на грегоријански календар, искључива употреба латинице и јединствен школски систем базиран на истом наставном плану и уџбеницима. Давањем значаја овим вестима у медијима широм Монархије, због чега су и у овом раду навођени подаци о истој вести у више новина, још јаче се подвлачи намера формирања јединствене државе и важност увођења новоприпојених области у државно уређење Монархије.

Огласи у *Beogradskim novinama* нам такође дају увид у стање језичког питања, у неусаглашеност у називу у пракси, као и у, политички и економски мотивисаној, употреби једног или другог назива:

„Dva praktikanta, koji dobro znaju njemački i hrvatski jezik traže se. Treba da se jave lično administraciji ovog lista. Čuburina ulica 2” (*Beogradske novine*, 23.01.1916).

„Inteligentan dječak, iz dobre familije, govori njemački i srpsko-hrvatski traži namještene. Poblize u upravi ovog lista” (*Beogradske novine*, 23.1.1916).

„Bolja žena, koja dobro vlada i hrvatsko-srpskim i njemačkim jezikom, izvežbana u šivenju, kuvanju i ostalim kućnim poslovima, traži nameštenje – adresa: Amia Hausinger, Takovska 40, Beograd” (*Beogradske novine*, 30. 1. 1916).

„Vrijedna Nijemica, govori njemački i srpski, traži namještenje kao domaćica, nadzirateljka ili tome slično. Ponude slati u Vidinsku ulicu 34, vrata 46” (*Beogradske novine*, 1. 2. 1916).

„Dopisnik i vježbenik, potpuno vješt njemačkom i hrvatskom jeziku prima se. Upitati u upravi „Beogradskih novina” (*Beogradske novine*, 3. 2. 1916).

„Traži se apotekarski pomoćnik ili pomoćnica sa šest razreda gimnazije sa znanjem njemačkog i hrvatskog jezika. Mjesečna plata 60 kruna. Dvorska apoteka: Protić, Kralja Milana ulica 87” (*Beogradske novine*, 3. 2. 1916).

„Nastavnica francuskog jezika iz beogradske Ženske gimnazije, daje časove, obratiti se: Bitoljska ul. 33” (*Beogradske novine*, 16. 3. 1916).

Као што је уочљиво из цитата, употребљавана је ијекавица, од које се одступало само у случају ауторских књижевних прилога, али и ауторских чланака. Тако, у броју од 26. јуна 1918. године, у рубрици „Знаменити крајеви у Србији – Њихова историја – VII. – Шабачки округ”, дају се легенде овог краја, уз описе предела, а у дну текста, који је писан екавски, стоји назнака „*ostavljeno piščevo narječje”.

Језички израз *Beogradskih novina* варира од аутора до аутора, боље речено, од прилога до прилога, јер су чланци углавном непотписани. Колико год се поклањала пажња уређивачкој политици садржаја, који не одступају од осталих новина Аустроугарске монархије, толико је како немачко тако и „српскохрватско „издање обиловало штампарским, али и граматичким и пра-

²⁴ *Der Tiroler*, Bolzano (Bozen), 9.11.1914, 2; *Deutsches Volksblatt*, Wien, 2.12.1914, 6; *Pester Lloyd*, Budapest, 13.11.1914, 9.

²⁵ *Zneimer Tagesblatt*, Zneim, 22.11.1914, 4.

вописним грешкама, односно, у случају овог другог издања, неусаглашеним правописом и језичким варијететима, нпр. „*u Rusiji nema žigica*” (13.1.16. стр.2); „*Rodjen dan cara Wilhelma*” (25.1.16, стр. 3), док нпр. у *Ilistrovanom listu* из Загреб (12. јуна 1914, бр. 37, стр. 879) стоји „*Njemački car Vilim II*”. За графему *đ* смењују се *dj* и *gj* (*Gjorgje, Djakovo, mladić, gjak* итд.). На основу досадашње анализе уочавамо да се у каснијим годинама изласка ових новина све више употребљава графема *dj*, али за детаљнију анализу и даље закључке неопходно је обезбедити читљиву дигиталну верзију свих бројева. У области лексике занимљива је појава контактних синонима, тј. повремених појашњавања/ „превођења” употребљеног израза (углавном код административно битних информација), као нпр. у ова два огласа из *Beogradskih novina*:

„Izdavanje putnica i prolaznica”. – Gragjanstvo se u svom vlastitom interesu upozoruje, da se putnice (pasoši) i prolaznice izdaju samo u carskom i kraljevskom uredu za putnice (Pasamt), Skoljanska ulica broj 8. (6.2.16. стр. 4) и „Traži se samostalan urarski (sajdžijski) radnik za Čačak. Plaća je polovica prihoda. Ponude na K. u. K. Kreiskommando, Čačak” (22. 2. 1916, стр. 4).

Чланци су врло ретко потписани, понекад само наилазимо на употребу иницијала аутора или псеудонима (Бора Станковић у фелтонском прилогу објављује нпр. под именом *Tati*). Тиме је отежан увид у стварну флукуацију сарадника *Beogradskih novina*, као и у њихове биографије, надасве језичке биографије и образовања.

Beogradske novine представљају значајан извор како за истраживање језичке политике Аустроугарске монархије тако и за историју српског језика. У последњим месецима рата је и у њима приметан помак од ригидне политике Монархије која је прописивала апсолутну забрану ћириличног писма с почетка рата. Са завршетком рата враћа се ћирилична штампа, а латиница постаје једно од писама у употреби у новонасталој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

Иако образовани Срби и пре Првог светског рата користе латиницу, пре свега јер су владали страним језицима који се служе овим писмом, када је избио рат, ћирилица је ипак била једино писмо којим се писало на српском језику и на којем су се штампале новине и књиге. Она је обележавала слику града. Већина становништва није ни владала латиницом. Апсолутна забрана ћирилице од стране окупатора и увођење латинице, ијекавског говора и нове лексике за службена документа, штампу, школу и медије, само су изазвали отпор, и то и код оних који су пре рата били наклоњени идеји заједничког језика.

Промена књижевних мотива, културне идеологије и језичке политике може се приметити и у српској штампи у егзилу, нарочито од 1917, када Крфском декларацијом²⁶, (тачка б), поново оживљава и иницијатива за изједнача-

²⁶ На Крфу је 7/20. јула потписан договор о оснивању уједињеног краљевства – *Крфска декларација*.

вање латинице и ћирилице, покренута од стране српских и хрватских интелектуалаца пре рата.²⁷ До верификације долази првим уставом новоосноване државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, затим уставом Краљевине Југославије.²⁸

ИЗВОРИ

Штампа 1914–1918:

Arbeiter Zeitung, Wien.

Belgrader Nachrichten, Beograd.

Beogradske novine, Beograd.

Cetinje Zeitung, Cetinje.

Cetinjske novine, Cetinje.

Der Tiroler, Bolzano (Bozen).

Hrvatska riječ, Zagreb.

Ilustrovani list, Zagreb.

Linzer Tageszeitung, Linz.

Naša sloga, Pula.

Neue Freie Presse, Wien.

Neues Wiener Journal, Wien.

Pester Lloyd, Budapest.

Pilsner Tagesblatt, Pilsen.

Prager Tagesblatt, Prag.

Reichspost, Wien.

Sarajevski list, Sarajevo.

Wiener Zeitung, Wien.

Zneimer Tagesblatt, Zneim.

²⁷ Бечки професор славистике Милан Решетар написао је у децембру 1918: „Ми Словенци, Хрвати и Срби јесмо и хоћемо да будемо један народ, па онда треба да иммо и једно име као спољашњи знак тога јединства. Тиме не мислим казати да треба и оставити стара племенска имена – будућност ће показати хоће ли то бити или не ће, – али тим више мислим да не сме тога бити за то једно име, којим означајемо цели наш народ, узимљемо разних облика, јер ти различити облици сећају нас старих разлика којих ми више не признајемо и не ћемо да више буде. Док је дакле јединство народно било само нешто о чему се санјало и говорило, могла се је поднети и та разлика у називању народа, али сада, када хоћемо да то јединство фактично проведемо, треба да му ударимо јасан печат и јединством имена. А тога до сада није било! Срби су у новије доба узимали понajвише облик 'Јужни Словени' или 'Југословени'. Хрвати напротив обично се држе још облика 'Југославени' или 'Јужни Славени' што су га негда и Срби имали, а Словенци нарочито имају облик 'Југословани'. Шта ћемо дакле бити? Југословени, Југославени, Јужни Славени или Јужни Словани?...” (Rešetar 1918: 412 ff.)

²⁸ „Службени језик Краљевине је српско-хрватско-словеначки”, I/члан 3 – у: *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, број 142, Београд, 28. јуни 1921; I/члан 3: *Службени језик Краљевине је српско-хрватско-словеначки*, у: „Устав Краљевине Југославије”, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 200, Београд, 3. септембар 1931.

ЛИТЕРАТУРА

- Илић Марковић 2014:** Г. Илић Марковић, *Дневник Великог рата. Први светски рат у огледалу српске књижевности и штампе*. Самиздат Б92, Београд.
- Кангрга – Костић 1919:** Ј. Кангрга, М. Костић, *Nastavnik*, Београд.
- Лазаревић 1919:** Л. Лазаревић, *Белешке из окупираног Београда 1915–1918*, Штампарија Маринковић, Београд.
- Миленовић 1915:** М. Миленовић, *Новинари у рату*, у: „Ратник, Календар за ратну годину 1915”, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд.
- Миодраговић 1915:** Ј. Миодраговић, *Трагични дани Београда: Белешке из тринаестодневне владавине аустријске у Београду*, Београд.
- Михајловић 1955:** С. Михајловић, *Облаци над градом*, Београд.
- Станковић 1929:** Б. Станковић, *Под окупацијом*, Београд.
- Ћосић 1969:** Б. Ћосић, *Покошено поље*, Српска књижевност у 100 књига, књ. 77, Нови Сад.
- Шер 2009:** Т. Шер, *О Швабама и комитацијама: друштвена структура и живот у окупираном Београду (1915–1918)*, у: „Војноисторијски гласник”, Институт за стратегијска истраживања, Београд, бр. 2/ 2009, стр. 30–54.
- Broz, 1892/1893:** I. Broz, *Hrvatski pravopis*, Zagreb.
- Намершак 2014а:** F. Намершак, *Tamna strana Marsa*, Zagreb.
- Намершак 2014б:** F. Намершак, *Vjerni ulan i njegov dečko. Juraj grof Oršić-Slavetički*, у: „Zarez”, Dvotjednik за друштвена и културна zbivanja, Zagreb, 24.3.2014, br. 382.
- Heinz 2009:** F. Heinz, Otto Alscher u.a. : „Belgrader Tagebuch 1917–1918. Feuilletonistische Beiträge in der österreichischen Besatzerzeitung Belgrader Nachrichten”. IKGs; München.
- Илић Марковић 2009:** G. Ilić Marković, *Bosnisch/Kroatisch/Serbisch: Die Auswirkung der Koexistenz mehrerer Standardsprachen auf den Sprachunterricht*, у: Hanns-Jürgen Krumm/ Paul R. Portmann-Tselikas: „Theorie und Praxis. Österreichische Beiträge zu Deutsch als Fremdsprache”. Nr. 13/2009, Studien Verlag, Innsbruck/Wien/Bozen.
- Илић Марковић 2014:** G. Ilić Marković, *Veliki rat. Der Erste Weltkrieg in der serbischen Literatur und Presse*, Promedia Verlag, Wien.
- Rešetar 1918:** M. Rešetar, *Filološka pitanja u Jugoslaviji*, у: „Književni jug”, II/10–12, 15. decembra 1918, Zagreb, 412–414.

Gordana B. Ilić Marković

BESATZERZEITUNG „BEOGRADSKÉ NOVINE“ / „BELGRADER NACHRICHTEN“
1915–1918

Resümee

Durch die Analyse von Inhalt und Sprache der Besatzerzeitung Belgrader Nachrichten / Beogradske novine, sowie ausgewählter Artikel aus mehreren deutschsprachigen Blättern der Habsburger Monarchie, die Sprach- und Schulpolitik zum Thema hatten, befasst sich dieser Arbeit mit der Sprach- und Kulturpolitik der Habsburger Monarchie im besetzten Serbien (1915–1918).

Im Herbst 1915 wurde Serbien okkupiert. Der Druck wurde eingestellt und die kyrillische Schrift verboten - in der Presse, in amtlichen Dokumenten sowie im Schulwesen. Für die Sprache wurde die Bezeichnung „Serbokroatisch“ eingeführt. Von 15. Dezember 1915 bis 27. September 1918. fungierte das Blatt „Belgrader Nachrichten“ als offizielles Blatt der Besatzungsmacht. Neben der deutschen Ausgabe gab es auch eine „serbokroatische“ (Beogradske novine), wie auch eine ungarische (Belgrádi Hirek) Auflage. Das Blatt begleiteten gelegentlich auch illustrierte und literarische Beilagen, die zu festlichen Anlässen herausgegeben wurden. In diesen Beilagen wie auch im Kulturteil der deutschen Ausgabe fanden sich auch die literarische Werke serbischer Schriftsteller in deutscher Übersetzung. Die Redaktionspolitik stand unter Aufsicht des Kriegspressequartiers in Wien. Die Auswahl der Redakteure für die Belgrader Nachrichten, die schnelle Entwicklung der Zeitung und die Anzahl der Zitationen in anderen österreichisch-ungarischen Blättern, zeugen von der Bedeutung, die diesem Blatt seitens der Besatzer beigemessen wurde und über die wichtige Aufgabe, die diese Zeitung zu erfüllen hatte. Die Belgrader Zeitung und Beogradske novine stellen eine wichtige Quelle für das Erforschen der Sprachpolitik Österreich-Ungarns, wie auch für die Geschichte der serbischen Sprache.

Die Arbeit ist eine Vertiefung in eines der Themen aus der Publikation: Gordana Ilić Marković, Велики рат. Der Erste Weltkrieg in der serbischen Literatur und Presse. Promedia Verlag, Wien, 2014.

Schlüsselwörter: Beogradske novine/Belgrader Nachrichten, Cetinjske novine/Cetinje Nachrichten, 1915–1918, Sprachenpolitik der Habsburger Monarchie, Serbokroatisch, Serbisch, Kroatisch, Kyrilliza, Latiniza, Schulwesen unter Okkupation

Ана М. ЈАЊУШЕВИЋ ОЛИВЕРИ*
Универзитет у Приштини
с привременим седиштем
у Косовској Митровици – Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 25.09.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ЈЕЗИЧКО-СТИЛСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ „РАТНОГ ДНЕВНИКА”

У раду се са морфосинтаксичког и функционалностилског аспекта описују најмаркантније језичко-стилске одлике „Ратног дневника” (РД) – номинализација, перифрастичко и декомпоновано изражавање предиката и употреба глаголских времена. Грађа је ексцерпирана из шест бројева РД из новембра и децембра 1914. године, а дескриптивној лингвостилистичкој анализи подвргнути су сљедећи типови текстова: извјештаји Врховне команде, кратке информације, коментар, репортаже, као и дипломатска преписка публикована у овим новинама.

Кључне ријечи: „Ратни дневник”, номинализација, перифрастички предикат, декомпоновани предикат, глаголско вријеме.

0.1. Предмет овог рада јесте анализа језичких, односно граматичко-стилских карактеристика „Ратног дневника” (РД), листа српске Врховне команде, који је излазио у току Великог рата. Прије разматрања сакупљеног језичког материјала неопходно је дати неколико напомена у вези са стилско-жанровским карактеристикама ових новина, као и о самом приступу грађи.

0.2. С обзиром на то да су се у РД првенствено публиковали званични извјештаји Врховне команде и телеграфски извјештаји из иностранства, у овим новинама се, поред публицистичког (ПФС), јављају и елементи административног функционалног стила (АФС)¹. Неке од рубрика – извјештаји Врховне команде, савезнички коминикеи, као и дипломатска преписка престолонаследникова – настали су као текстови АФС. Међутим, будући да су објављивањем постали доступни широј јавности, они аутоматски престају бити само интерним документима намијењеним строго детерминисаним адресатима, а

* anna.janjusevic@gmail.com

¹ У овом раду придржаваћемо се класификације функционалних стилова коју даје Б. Тошовић (2002).

њихова основна функција постаје информативна, те се стога могу третирати и као текстови ПФС.

РД је покренут с циљем да информише јавност у Србији о стању на домаћим и страним војиштима, тако да у њему доминира информативни подстил, који се реализује кроз извјештаје, прегледе писања стране штампе, кратке информације и обавјештења.

Осим информативног, у РД је заступљен и аналитички и књижевнопублицистички подстил, с тим што су изузетно ријетки домаћи коментари ратних збивања, док се страни преносе углавном у склопу рубрике „Политичка дешавања”, која притом није стална. Књижевнопублицистички подстил у РД налази своју реализацију у репортажама, фељтонима и цртицама са српских ратишта.

0.3. Као грађа за овај рад послужило је шест бројева РД из новембра и децембра 1914. године, који су доступни у дигиталној форми на сајту Народне библиотеке Србије (<http://velikirat.nb.rs/items/browse?collection=8>). Дескриптивној лингвостилистичкој анализи подвргнути су сљедећи типови текстова: извјештаји Врховне команде, кратке информације², коментар, репортаже, као и писма престолонаследника Александра, краља Петра, Радомира Путника и Риста Илића³. С обзиром на то да би испитивање свих језичко-стилских особина премашило оквира овог рада, определијели смо се за разматрање најмаркантнијих граматичко-стилских одлика РД, међу којима се издвајају номинализација, перифрастичко и декомпоновано изражавање предиката и специфична употреба глаголских времена. Овакав приступ захтијева укључивање двају типова критеријума – морфосинтаксичких и функционалностилских.

1. Познато је да се ПФС одликује „именским карактером” (Тошовић 2002: 325) и да у информативним и аналитичким жанровима „*raste tendencija imeničkog izražavanja, dok u beletrizovanim vrstama (reportaža, zapis, crtica, humoreska, feljton itd.) dolazi do izražaja glagolsko izražavanje*” (Младенов 1980: 208). Тако је и у РД: именице су у извјештајима чак двоструко чешће него глаголи, а запажа се и ниска фреквенција придјевских и прилошких лексема. С обзиром на то да ратни извјештаји садрже фактографске податке о броју заробљених и количини ратног плијена, овај жанр у РД одликује се и нешто већом употребом бројева.

Именице, наравно, доминирају и у аналитичком подстилу, али је у коментару, за разлику од жанра извјештаја, појачана употреба придјева, поготову оних квалитативних.

У књижевнопублицистичким жанровима, нарочито у репортажи о ратним догађајима, који су неминовно обиљежени динамиком и брзом смјеном ситуација, биљежимо већу фреквентност глагола у односу на информативни и аналитички подстил.

² Телеграфске извјештаје смо, будући да махом представљају преводе страних агенцијских вијести, искључили из анализе.

³ Нисмо разматрали ни преводе писама страних пошљалаца (цара Николаја, Поенкареа и лорда Киченера).

Не само природа текста него и општа језичка тежња ка номинализацији (Радовановић 1990: 15) доприноси већој употреби супстантива. Поступком номинализације захваћени су сви жанрови у РД – извјештаји (1а), коментар (1б), репортажа (1в) и писма (1г):

(1а) [...] наше су трупе продужиле *гоњење* непријатеља [...] (РД, 29. 11. 1914: 2); Према досадашњим податцима [sic] изгледа да су аустријанци [sic], *приликом свог последњег упада у Србију*, чинили зверства као и *приликом ранијих упада* (РД, 1. 12. 1914: 2); *При свом повлачењу*, непријатељ је запалио Лозницу (РД, 3. 12. 1914: 1);

(1б) Али им тај покушај неће успети, и *пored све њихове вештине у прикривању истине* (РД, 1. 12. 1914, стр. 2);

(1в) Борба за освајање ових позиција почиње у брзо [sic] *после пада Главице* (РД, 9. 12. 1914: 3); Ове наде појачане су још и тим што смо, сваки дан, добивали све више уверења да се непријатељ, *пored свих својих успеха*, налази ипак у тешком моралном стању (РД, 8. 12. 1914: 2);

(1г) [...] Ја Вас молим, Господине Председниче, да верујете да се ми у Србији дивимо сјајним војничким подвизима великога француског народа, као и да смо потпуно уверени у *победу* над заједничким непријатељем који нас је изазвао (РД, 1. 12. 1914: 1).

Преглед грађе⁴ показује да је номинализација најчешћа у жанру извјештаја у РД и да у највећем броју случајева глаголска именица, реферишући о околностима у којима се одвија нека ратна акција, кондензује заправо у себи садржај адвербијалне клаузе. Учесталост номинализованих израза у извјештајима тумачимо чињеницом да су ти текстови настали у окриљу АФС као званични извјештаји Врховне команде.

2. С номинализацијом је повезана појава декомпонованог изражавања глаголског садржаја, која такође представља одлику „apstraktnih domena језичке употребе, као што су npr. право, наука, новинарство, политика, администрација” (Радовановић 1990: 54). У РД налазимо обиље примјера декомпонованог предиката, при чему је највише њих забиљежено у књижевнопублицистичким жанровима. Издвајамо два типа ових конструкција: први, у коме је уз семикопулативни глагол употријебљена девербативна именица у одговарајућем падежу (слободном или везаном), и други, у коме је уз именицу, која је носилац лексичког значења декомпонованог глагола, употријебљен и атрибут, који на дубинском плану реченице заправо функционише као детерминатор радње означене девербативном именицом.

2.1. Први тип је нешто рјеђи, а евидентиран је у информативним (2а) и књижевнопублицистичким (2б) жанровима, као и у писму војводе Путника (2в):

(2а) Непријатељ покушава да на појединим страховито утврђеним положајима *да отпора* (РД, 1. 12. 1914: 1); Наше трупе, које су ушле у варош, *предузеле су мере* да пожар угасе (РД, 3. 12. 1914: 1); Према досадашњим податцима [sic] изгледа да су аустријанци [sic], *приликом свог последњег упада у Србију, чинили зверства* [...] (РД, 1. 12. 1914: 2);

(2б) Област, у којој је ова бригада *водила борбе*, позната је под именом Драгачево [...] (РД, 8. 12. 1914: 2); И кад је дошла вест да на целој линији *прелазимо у напад*, у војсци је настало много ведрије расположење, и војници су почели *изражавати наду* да ће наш напад *имати успеха* (РД, 8. 12. 1914: 2); [...] скоро да *дође до туче* (РД, 9. 12. 1914: 4);

⁴ Наведен је само дио сакупљеног материјала.

(2в) На данашњи дан Вашег Крснога Имена кад победоносна Ваша војска под Вашом командом и заставом патрона Вашег Узвишенога Дома гони разбијеног непријатеља и *односи победу* за победом стварајући Велику Србију, срећан сам што Вам у име њено и своје могу поднети најлепше жеље [...] (РД, 3. 12. 1914: 1).

У већини наведених примјера могла би се употријебити и проста глаголска јединица: *водити борбу – борити се, изражавати наду – надати се, доћи до туче – потући се*. Међутим, *дати отпора* и *имати успеха* није сасвим подударно са глаголским лексемама *одупрети се*, односно *успети*, управо због употребе партитивног генитива којим се сугерише да ни отпор ни успјех не морају бити потпуни. Такође ни конструкција *прећи у напад* не може се сасвим изједначити са глаголом *напасти* јер она, управо због употребе глагола *прећи*, садржи и сему промјене стања: одбрана се замјењује нападом. Међу наведеним примјерима постоје и такви који се не могу супституисати глаголским предикатом – *чинити зверства, предузети мере*.

2.2. Други тип декомпонованог предиката у коме уз семикопулативни глагол стоји девербативна именица праћена атрибутом, забиљежен је у извјештајима (3а), коментару (3б), репортажама (3в) и писмима (3г):

(3а) Наше су трупе допрле већ до положаја у непосредној близини Београда, на којима непријатељ *даје последњи отпор* (РД, 3. 12. 1914: 1);

(3б) [...] сада скромно објављују свету да су, због измењених прилика, *предузели нову концентрацију* снага у Србији (РД, 1. 12. 1914: 2);

(3в) [...] који су непријатељу *нанели озбиљне поразе* (РД, 8. 12. 1914: 2); [...] у војсци се осећала општа жеља да се што пре *пређе у општи напад*, и да се више не уступа (РД, 8. 12. 1914: 2); [...] свима је јасно било да смо *имали значајан успех* (РД, 9. 12. 1914: 4); Видимо их како *чине последње напрезање* [...] (РД, 8. 12. 1914: 2); Непријатељ кога смо потисли с Главнице повукао се на ове позиције, да нам *да још снажнији отпор* (РД, 9. 12. 1914: 3);

(3г) [...] да Вам *пошаљемо најискреније поздраве* [...] (РД, 1. 12. 1914, стр. 1); [...] *примите* Моју *срдачну захвалност* на честиткама и жељама које сте Ми изразили (РД, 1. 12. 1914, стр. 1); Приликом прославе дана Вашег Величанства, Ја сам срећан да Му *поднесем* своја *најискренија честитања* и у исто време *срдачне жеље* (РД, 9. 12. 1914: 1); [...] *подносим* Вашем Величанству *свагдашњу жељу* наше војске (РД, 3. 12. 1914: 1).

Евидентан је повећан број декомпонованих структура овог типа у дипломатској преписци, при чему сви примјери представљају устаљене шаблоне за поздрављање (да Вам *пошаљемо најискреније поздраве*), захваљивање (*примите* Моју *срдачну захвалност*) и честитање (Ја сам срећан да Му *поднесем* своја *најискренија честитања*). Интересантно је да се у овом посљедњем случају адресанти користе глаголом *поднети*, који се такође употребљава у декомпонованим предикатским структурама административног стила, али уз именице *молба, жалба, предлог, извјештај, оставка* итд. Појаву овог глагола уз именице *честитање* и *жеља*, уз које би свакако био примјеренији глагол *изразити*, тумачимо упливом војничког дискурса јер су управо аутори ових писама (престолонаследник Александар и војвода Путник) навикли на подношење извјештаја или рапорта⁵. Оваквим изрицањем предиката, према ријечима Ј. Јовановић, „лични став се ублажава, даје му се тежина званич-

⁵ У говорним чиновима честитања, захваљивања и поздрављања у РД употребљавају се углавном декомпоновани предикати, док су искази типа: Најсрдачније Вам *захваљујем* на жеља-

ности, укида се субјективност, и интензификује важност субјекта” (Јовановић 2010: 267).

Неке од подвучених конструкција могле би се замијенити глаголским предикатима, уз обавезно превођење атрибутске у адвербијалну компоненту будући да је при номинализацији прилог постао придјев: *нанети озбиљне поразе – озбиљно поразити, послати најискреније поздраве – најискреније поздравити* итд. Међутим, у оним случајевима у којима према придјевској немамо одговарајућу прилошку лексему, тешко је или немогуће наћи адекватан синоним: *давати последњи отпор* или *чинити последње напрезање* није сасвим исто што и *последњи пут се одупирати*, односно *последњи пут се напрезати*. Исто важи и за конструкцију *прећи у општи напад*, која се тешко може супституисати глаголском лексемом уз коју би стајао одговарајући адвербијал.

3. Декомпоновани предикат, будући да је разложен на семикопулативни глагол и девербативну именицу, представља својеврсну перифрастичку конструкцију⁶, додуше, најчешће лишена експресивности. Међутим, предикат може бити изражен и вишечланом конструкцијом у чији састав улази пунозначни глагол, а значење цијелог израза се своди на један денотат. Такав перифрастички глаголски израз⁷ представља стилски маркирану јединицу и само је дјелимично синонимичан са неперифрастичким глаголом.

С обзиром на то да је перифраза као стилска фигура првенствено одлика књижевноумјетничког стила (Ковачевић 2000: 171), сасвим је логично што смо највише потврда глаголске перифразе нашли у књижевнопублицистичким жанровима (4в) у РД.

(4а) У току 29. новембра наше су трупе, на правцу Мокра-Гора, избиле до Вишеграда и *очистиле* на овој страни десну обалу Дрине *од непријатеља* (РД, 1. 12. 1914: 1); *Пао* нам је у *руке* следећи телеграм (РД, 8. 12. 1914: 1); *Пада у очи* бедно стање рањеника и неописана загађеност болница (РД, 1. 12. 1914: 2);

(4б) [...] то је данас једна преплашена руља која бежи и којој је једини циљ да што пре остави Србију у којој су толики аустријанци [sic] *главом платили* (РД, 1. 12. 1914: 2); Они аустријанци [sic], који су чудним случајем *изнели главу* из Србије, имаће шта да причају о страховитој катастрофи (РД, 1. 12. 1914: 2); Аустријанци никад нису престали да о Србији *протурају лажне вести* [...] (РД, 1. 12. 1914: 2);

(4в) [...] већ око 9 сати могли смо јавити да је положај Главница у *нашим рукама* (РД, 8. 12. 1914: 2); Али после неколико секунда [sic] *осу убиствену паљбу* на наше редове (РД, 9. 12. 1914: 3); Десет наших топова *осуше убиствену ватру* на Бјелошевац (РД, 9. 12. 1914: 4); Да ли ће се ико сетити да овоме великоме старцу *сачува* име *од заборава* [...] (РД, 9. 12. 1914: 4); *Задали* смо непријатељу тако *снажан ударац* [...] (РД, 9. 12. 1914: 4); Па опет је каплар Петар наредио да се опрезно примичу кућици – тек да „*одржи ред*” код

ма које сте Ми изразили у име Моје драге војске и у име Ваше (РД, 3. 12. 1914: 1) – изузетно ријетки.

⁶ Под перифразом се подразумева „*вишечлани опис*, дакле *конструкција*, којом се из *стилских разлога* [подвлачење: М. К.] замјењује проста или мање сложена језичка јединица којом се може изразити исти појам” (Ковачевић 2000: 160).

⁷ Класификујући устаљене морфосинтаксички и семантички мотивисане скупове ријечи, Вл. Петровић прави разлику између *декомпонованог предиката*, који представља „скуп од две речи са ослабљеним значењем једне и кључним, неизмењеним значењем друге лексичке компоненте” и *перифрастичког предикатског израза*, који је састављен од више ријечи „са унеколико модификованим значењем једне компоненте” (Петровић 1989: 47).

својих војника (РД, 29. 11. 1914: 4); И да нас је још толико било, предали бисмо се, само да *немамо посла* с вашим бомбама (РД, 29. 11. 1914: 4);

(4г) [...] Ја Вам, Сире, најтоплије благодарим што *делите* с нама *нашу радост* (РД, 29. 11. 1914, стр. 1).

Преглед грађе показује да су перифрастичке конструкције у предикату честе и у извјештајима (4а), док је овај поступак организовања конструкције нешто слабије коришћен у коментару (4б) и дипломатској преписци (4г). Већина забиљежених конструкција одликује се и еспресивношћу. У том погледу се посебно издваја метафорска перифраза забиљежена у званичном извјештају Врховне команде *очистити од непријатеља* (умјесто неутралног *ослободити*), еуфемистична – *протурати лажне вести (лагати)*, метонимијске – *осути палбу/ватру (запуцати)*, *сачувати од заборава (запамтити)*, те синегдохске перифразе, какве су на примјер: *главом платити, изнети главу* итд. Неке од наведених перифрастичких конструкција према себи немају неперифрастички глагол, тако да се могу сматрати катахрезама, нпр. *одржати ред* и *немати посла с неким/нечим*.

4. Уз номинализацију и декомпоновано и перифрастичко изражавање глаголског садржаја, једна од битних морфосинтаксичких одлика публицистичко-новинарског стила јесте и доминација перфекта у односу на сва остала глаголска времена. То се тумачи чињеницом да се текстови овога ФС односе углавном на догађаје из ближе прошлости (Тошовић 2002: 326).

4.1. У РД у свим публицистичким жанровима⁸ перфекат односи превагу над осталим облицима. Међутим, у свима њима није подједнако честа употреба овог глаголског облика. Перфекат је, на примјер, убједљиво најчешће средство овремењивања радње у извјештајима (5а и 6а) и коментару (5б и 6б), у којима се може срести још и презент (7а–б):

(5а) У току 7. новембра наше трупе *разбиле су* један непријатељски батаљон [...], *на терале* га на бегство [sic], *заплениле* једно превијалиште, и *заробиле* око 100 војника (РД, 9. 11. 1914: 1); На осталим фронтовима *није се десило* ништа значајније (РД, 9. 11. 1914: 1); У овим борбама једна наша дивизија *запленила је* целу једну непријатељеву батерију, а наша коњица својим енергичним јуришем *распршила* 52. непријатељски пук (РД, 1. 12. 1914: 1);

(5б) За цигло осам дана наше офансиве [sic], *ћесарева војска прекрила је* лешевима поља и ливаде, *закрчила* друмове и путове остављеним топовима, муницијом и материјалом, и *напунила* наше градове безбројним заробљеницима (РД, 1. 12. 1914: 2)

(6а) У току 7. новембра наше трупе *разбиле су* један непријатељски батаљон, који *је наступио* код Мионице [...] (РД, 9. 11. 1914: 1); На правцу Младеновац-Београд наше су трупе *гониле* непријатеља, који *је давао* упорног отпора на свим положајима, подесним за одбрану (РД, 3. 12. 1914: 2); Раније *смо*, у више прилика, *јављали* како Аустријанци одводе у ропство наше мирно становништво (РД, 8. 12. 1914: 1);

(6б) То више није војска, она војска којом су *се* гордељиви аустријанци [sic] толико *хвалисали* (РД, 1. 12. 1914: 2);

(7а) [...] наше су трупе *продужиле* гоњење непријатеља, који *се* непрестано у хитњи *повлачи* (РД, 29. 11. 1914: 2); У току 1. децембра, код Вишеграда, који *држе* наше и црногорске трупе, било је само артиљеријске борбе (РД, 3. 12. 1914: 1–2); При овоме повлачењу непријатељ *покушава* да на појединим страховито утврђеним положајима да отпора, али

⁸ Наравно, у публицистичке жанрове не убрајамо и писма, која карактерише доминација презента, и то у 1. и 2. лицу једине.

под силним нападима наших трупа, и најјаче позиције непријатељево *падају* једна за другом (РД, 1. 12. 1914: 1); У своме повлачењу непријатељ *оставља* свуда за собом велики број рањеника. (РД, 1. 12. 1914: 2);

(7б) Залуд они *покушавају* да обману и себе и друге (РД, 1. 12. 1914: 2).

Прегледом цјелокупне грађе (овдје је, разумије се, наведен само њен дио) утврђено је да је свршени перфекат (5а–б) неупоредиво фреквентнији него несвршени (6а–б), што се може тумачити чињеницом да се у извјештајима даје информација о већ завршеним догађајима при чему је и за адресанта и за адресата најважнији резултат акције вршене прије времена говорења. Осим тога, како је већ примијењено (Стилистички рјечник 2003: 92), глаголи свршеног вида одликују се и већим степеном конкретности, што је такође веома важно за информативни подстил.

Употреба презента у извјештајима везана је за радње чије је вршење почело у прошлости и које су актуелне и у времену говорења. Евидентно је и да се у свим наведеним примјерима, осим једног, овај индикативни презент везује за акције непријатеља, чиме се у ствари истиче и да противничка страна врши радњу, али да још увијек нема резултата, или макар нема позитивних резултата.

Свођење претериталних облика само на перфекат у информативним и аналитичким текстовима у вези је са фактографичношћу и ограниченошћу текста на збивања која су се десила у ближој прошлости. Међутим, у књижевнопублицистичким жанровима, који се одликује ширином (Животић 1979: 250–251), може се казивати не само о догађајима који су се десили у ближој прошлости него и о догађајима који су се десили прије неке друге прошле радње, те се стога, поред перфекта (8а–б), у текстовима овог типа може наћи и плусквамперфекат (9):

(8а) [...] *прошли* су кроз неку ситногорицу, *спустили се* у једну јаругу, *одатле се успели*, преко неке вртаче, на један брежуљак, и *нигде нису уочили* ништа сумњиво (РД, 29. 11. 1914: 3–4);

(8б) Онај део наше војске, који *је имао* за задатак да брани долину Западне Мораве, био је распоређен око овчарско-кабларске клисуре тако да *су се* веће снаге *налазиле* с леве стране Мораве, а само једна бригада *чувала је* њену десну страну (РД, 8. 12. 1914: 1);

(9) Трупe које су водиле борбу у Драгачеву *припадале су* оној нашој војсци која *је била* највише *продрла* у непријатељско земљиште, и која *је била ослободила* највише српске земље у Босни. Та војска која *је била прешла* славну гору Романију, која је заузела Сребреницу и која *је била дошла* до пред само Сарајево и Власеницу, морала је да напусти све те области, да се повуче преко 200 километара (РД, 8. 12. 1914: 2).

У репортажама се, за разлику од фактографских извјештаја, може приповиједати и о радњама које су трајале у прошлости, те је у овом жанру употреба несвршеног перфекта (8б) много чешћа него у информативним текстовима. Чињеница да је аутор репортаже уједно и учесник или макар посматрач дешавања о коме, често и експресивно, реферише, отвара ове текстове према глаголским временима који у својој семантици садрже компоненту доживљености. Такав је аорист (10), али и приповједачки презент (11а–б) у наредним примјерима:

(10) И сва четворица *застадоше* за који тренутак (РД, 29. 11. 1914: 4); Али нису одмакли ни неколико корака, а на кућици *се отворише* врата и кроз њих *покушаше* аустријски војници (РД, 29. 11. 1914: 4);

(11a) Борба за освајање ових позиција *почиње* у брзо [sic] после пада Главице. Већ око 11 сати борба *постаје* необично жестока. Брза пушчана паљба *траје* без прекида, с истом оном јачином као пре три сата. То уједначено праштање пушака *прекида* грмљавина топова који *пуцају* све чешће. Ова борба *траје* већ неколико сати, и никако *не попушта* (РД, 9. 12. 1914: 3)

(11б) На падинама Бјелошевца показа се једна величанствена слика. У једној дугој, правилној линији, *крећу се* наши батаљони уз брдо према непријатељским позицијама. Изгледа као да *се не крећу* под најжешћом пушчаном и артиљеријском ватром, већ као да су на вежбалишту. Трећепозивци и кадровци, старци и младићи, оцви и деца, *крећу се* као да *желе* да једни друге не посраме. Пред том величанственом појавом непријатељ одједном занеме (РД, 9. 12. 1914: 3).

Наративни презент је у овој репортажи резервисан за кључне моменте у развоју догађаја, које аутор жели оживјети. У одломку наведеном под (11б) комбиновани су наративни презент „који носи илузију говорног тренутка” и аорист „који ствара илузију брзине” (Животић 1979: 245).

4.2. Извјештаји, с једне, и коментари и репортаже, с друге стране, у РД диференцирају се и у погледу употребе категорије лица. Захтјев за постизањем објективности у информативним жанровима налаже употребу ’неутралног’ трећег лица (Тошовић 2002: 325). Тако се у извјештајима у РД саопштава о акцијама „наших трупа” и „непријатеља” увијек у трећем лицу:

(12a) У току 27. новембра, на северном и западном фронту, наше су трупе *продужиле* гоњење непријатеља, који *се* непрестано у хитњи *повлачи*, и *заузеле* Бајину башту, Рогачицу и Каменицу (РД, 29. 11. 1914: 2).

Међутим, у истом извјештају ће бити употријебљен и облик првог лица множине:

(12б) У току 27. новембра *заробили смо* 7 официра и 4770 војника, међу којима има доста рањених, а *запленили смо* 3 митраљеза, 8 пољских топова, 1 брдску хаубицу [...] (РД, 29. 11. 1914: 2),

чију појаву биљежимо и у тексту коментара:

(13в) Овога пута, после ове њихове катастрофе, ми *ћемо* им *уштедети* труд да сами проналазе ново име за Србију и *нудимо* им једно, које они неће заборавити: Србија је гробница аустријске војске (РД, 1. 12. 1914, стр. 2).

С обзиром на то да је аутор извјештаја Врховна команда српске војске, сасвим је оправдана употреба синтагме *наше трупе*, али прво лице множине у предикату, будући да укључује и комуникатора и колектив који са њим чини заједницу, па и самог реципијента поруке, уноси нијансу субјективности у извјештај који има ознаку званичног. С друге стране, уплив субјективности није неочекиван у аналитичком подстилу (13в) будући да се у основи таквих жанрова налази став о некој појави и да се аутор коментара најчешће поистовјећује са одређеном социјалном групом.

У репортажи, која подразумева присуство, а каткада и учешће аутора у догађајима о којима пише, сасвим је могућа употреба првог лица множине. Тим директним свједочењем, односно „изражавањем ауторског начела” (Стилистички рјечник 2003: 80) постиже се већа увјерљивост. Овај поступак, који, свакако, повећава перлокутивну моћ текста, забиљежен је у следећим примјерима:

(14а) И кад је дошла вест да на целој линији *прелазимо* у напад, у војсци је настало много ведрије расположење [...] (РД, 8. 12. 1914: 2); *Видимо* их како чине последње напрезање, како у непријатељске шанчеве бацају бомбе и ускачу у њих (РД, 8. 12. 1914: 2); *Стојимо* поред друма и *посматрамо* рањенике и заробљенике [...] (РД, 9. 12. 1914: 4); *Кад смо дошли* до њих, *сазнајемо* у чему је ствар (РД, 9. 12. 1914: 4) *Непријатељ* кога *смо потисли* с Главице [...] (РД, 9. 12. 1914: 3); [...] свима је јасно било да *смо имали* значајан успех (РД, 9. 12. 1914: 4).

И не само да се у тексту ове репортаже среће прво лице множине него наилазимо чак и на предикатске форме другог лица, које је, према ријечима Р. Животића (1979: 244), у репортажи „врло ретко”. У наредним примјерима:

(14б) Али та тишина траје само неколико секунда [sic], јер се иза ње проломи небо од пушчаних плотуна. Та палба тако је брза, да више *не чујете* пуцње појединих пушака, већ само једну уједначену пушаву, која непрекидно траје (РД, 8. 12. 1914: 2); Они се не престано пењу, и ено их већ успеше да дођу под мртви угао пушчане и артиљеријске ватре. *Видиш* их како стижу до непријатељских ровова, *чујеш* прасак бомба и једно громогласно „ура” (РД, 9. 12. 1914: 4)

глаголи перцепције употријебљени су у тзв. уопштеноличним реченицама, у којима је формално носилац предикације друго лице, а суштински се њихов садржај односи на свако лице. Међутим, иако је само формалан, овај поступак, будући да је заснован „на најпотпунијем зачењу блискости и истицање Ж. С.] – на 2-ом граматичком лицу” (Станојчић 1990: 63), изазива ангажовање реципијента, посебно у случају употребе другог лица јединине.

5. На крају можемо констатовати да је спроведена анализа потврдила да су номинализација, декомпоновано и перифрастичко изражавање предиката, као и специфична употреба глаголских времена и категорије лица доминантне граматичко-стилске одлике РД.

5.1. Номинализација, која је најчешћа у жанру извјештаја, има за циљ да тежиште информације са процеса пренесе на само именовање околности и догађаја. Ову појаву тумачимо упливом административног стила у коме је „повећана употреба глаголских именица umesto глагола” (Младенов 1980: 230), а у РД глаголска именица најчешће кондензује садржај адвербијалне клаузе.

5.2. Повећаној употреби девербативних именица доприноси и фреквенност декомпонованог предиката, који се јавља у свим жанровима у РД, али је највећи број примјера забиљежен у жанру репортаже. Поред декомпонованих предикатских конструкција, које су замјенљиве глаголским предикатом, регистроване су и форме које према себи или немају глаголску лексему или пак превазилазе њен семантички потенцијал, те је њихова употреба у текстовима информативних жанрова, који теже информативности и објективности, неопходна.

5.3. Немаркиране глаголске лексеме у текстовима РД, посебно у онима из књижевнопублицистичког подстила, понекад бивају супституисане перифрастичким конструкцијама, које, за разлику од често клишетизованог декомпонованог предиката, носе висок степен експресивности. Глаголске перифразе притом су обично засноване на неком од тропа. Клишетизоване форме у извјештајима и писмима, обично преузете из АФС, тексту дају већу званичност и институционализованост, док се експресивним изразима појачава његова перлокутивна моћ.

5.4. И употреба глаголских времена у РД у вези је са двама основним функцијама ПФС – информативном и перлокутивном. У извјештајима, у којима се реферише о збивањима из ближе прошлости, апсолутну доминацију има перфекат глагола свршеног вида. Премда за овај жанр није карактеристично „изражавање ауторског начела”, у РД се срећу и примјери у којима се умјесто облика трећег лица користе и облици првог лица множине, чиме се, поготову када се у овом лицу говори о ратним успјесима, у догађај жели укључити не само адресант него и реципијент поруке.

У двјема анализираним репортажама уочени су и стилски маркирани глаголски облици – наративни презент и аорист, као и употреба првог лица множине и другог лица једнине и множине глагола перцепције, које се среће у уопштеноличним конструкцијама. И ова два стилски експресивна поступка имају за циљ да дјелују на конзумента поруке представљајући му живо атмосферу битке и пружајући му могућност да, макар и имагинарно, буде дио ње.

ИЗВОРИ

- РД, 9. 11. 1914: <<http://velikirat.nb.rs/items/show/83>> 20. јул 2014.
 РД, 29. 11. 1914: <<http://velikirat.nb.rs/items/show/84>> 20. јул 2014.
 РД, 1. 12. 1914: <<http://velikirat.nb.rs/items/show/85>> 20. јул 2014.
 РД, 3. 12. 1914: <<http://velikirat.nb.rs/items/show/125>> 21. јул 2014.
 РД, 8. 12. 1914: <<http://velikirat.nb.rs/items/show/126>> 21. јул 2014.
 РД, 9. 12. 1914: <<http://velikirat.nb.rs/items/show/127>> 21. јул 2014.

ЛИТЕРАТУРА

- Животић 1979:** Радомир Животић, *Послератна репортажа и њене стилске одлике*, Горњи Милановац: Дечје новине.
Јовановић 2010: Јелена Јовановић, *Лингвистика и стилистика новинског умећа*, Београд: Јасен.
Ковачевић 2000: Милош Ковачевић, *Стилистика и граматица стилских фигура*, Крагујевац: Кантакузин.
Младенов 1980: Marin Mladenov, *Novinarska stilistika*, Beograd: Naučna knjiga.

- Петровић 1989:** Владислава Петровић, *Новинска фразеологија*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- Радовановић 1990:** Milorad Radovanović, *Spisi iz sintakse i semantike*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Novi Sad: Dobra vest.
- Станојчић 1990:** Живојин Станојчић, *Синтаксичке студије (о вуковској традицији у језику и граматици)*, Никшић: Универзитетска рјеч.
- Стилистички рјечник 2003:** *Стилистическиј енциклопедическиј словарь русског језика*, под редакцијом М. П. Кожиной, Москва: Издательство „Флинта” и Издательство „Наука”.
- Тошовић 2002:** Бранко Тошовић, *Функционални стилови*, Београд: Београдска књига.

Анна М. Јанушевич Оливер

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ
„ВОЕННОГО ДНЕВНИКА”

Резюме

В статье с морфосинтаксического и функционально-стилистического аспектов описываются самые выразительные лингвостилистические особенности „Военного дневника” (ВД) – номинализация, описательное и иносказательное выражение сказуемого и употребление времен глагола. Исследование проводилось на материале шести тетрадей ВД за ноябрь и декабрь 1914 г., а дескриптивному лингвостилистическому анализу подверглись следующие виды текста: сообщения Верховного командования, краткая информация, комментарии, репортажи, а также дипломатическая переписка, опубликованная в данной газете.

Ключевые слова: „Военный дневник”, номинализация, иносказательное сказуемое, описательное сказуемое, время глагола.

Надежда Д. ЈОВИЋ*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 19.09.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

О ЈЕЗИКУ НИШКИХ НОВИНА ИЗДАТИХ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (*НОВОСТИ, НОВА ЗОРА, НОВА ПОБЕДА*)**

Рад се бави описом језика *Новости*, *Нове зоре* и *Нове победе*, новина изданих у Нишу током Првог светског рата. Анализиране су одлике свих нивоа језичке структуре. Резултати су упоређени са језиком нишке штампе из последње деценије 19. века, као и са савременим српским језиком. Страни језички утицаји најочљивији су на лексичком и синтаксичком плану, као и у виду фонетских колебања код страних властитих имена. Примећује се губљење неких језичких одлика у односу на језик две деценије старијих нишких новина.

Кључне речи: *Новости*, *Нова зора*, *Нова победа*, језичка анализа, публицистички стил, фонетика, морфологија, творба речи, лексика, синтакса

0. После 1878. у Србији се могло неометано радити на језичкој стандардизацији (Брборић 1996: 18), тако да почетак 20. века представља период даљег развоја српског књижевног језика, утемељеног на Вуковим језичким начелима. Посебно су се обогатиле лексика, синтакса и фразеологија (Милановић 2004: 104, Чаркић 2002: 102). Из Вукове фолклорне фазе постепено се прелази на „садашњу претежно градску фазу” (Клајн 1996: 38). Све се више штампа и објављује, укључујући ту и новинска издања, будући да је расла потреба за разним врстама информација из области политике, економије, културе, од којих је људима зависила организација живота и будућност. Новински стил је, свакако, већ био формиран.¹

*nada.jovic@filfak.ni.ac.rs

** Овај рад рађен је у оквиру пројекта *Историја српског језика* (178001), који се реализује у сарадњи Филозофског факултета у Новом Саду, Филозофског факултета у Нишу и Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу, под покровитељством Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Функционални стилови српскога језика почели су да се формирају још у славеносрпском периоду, а у већој мери у време Вуковог рада (Милановић 2004: 113).

0.1. Циљ овог рада је опис језика новина издатих у Нишу током Првог светског рата: *Новости*, *Нове зоре* и *Нове победе*. Претпоставља се да ратна издања имају својих језичких специфичности које би се, пре свега, могле огледати у утицају страних језика са којих су се вести преводиле, нарочито на лексику и фразеологију, као и на неке синтаксичке одлике. Како је већ описан језик неких нишких новина издатих крајем 19. века (Јовић 2011, 2012а, 2012б), могуће је, у распону од две деценије, упоредити језичке одлике новинског стила везаног за једно место, чији локални призренско-јужноморавски говор знатно одступа од стандарда.

1. Прегледана ратна издања су мањег обима. Сваки од бројева представља један лист А3 формата. Иако је потреба за информацијама била појачана, рад у тешким материјалним околностима наметао је да се пружи колико се могло. Садржај ових бројева је следећи: основне информације са европског ратишта, које су махом превођене из других гласила, што се види на основу позивања на страну штампу; обавештавање о дешавањима у граду и земљи; умрлице и огласи у којима се трага за особама несталим у рату; мањи број пословних огласа (трговина, услуге, изнајмљивање станова), будући да је рад читаве привреде био отежан и знатно сужен. У сваком броју постоји и коментар о актуелној теми, који прераста у фељтон или памфлет.²

1.1. *Новости* (Н) су, заправо, београдски дневни политички лист који је излазио у Нишу од 16. августа 1914. године (Мирчетић 1972: 144). Главни уредник и власник био је Милан П. Савчић.³ Анализирани су бројеви објављени дана 11. 2, 15. 2, 10. 3. 1915. године. Чланци су углавном непотписани, изузев када се штампају нечије изјаве. Више пута јавља се једино псеудоним Хомс којим су потписани фељтони.

1.2. *Нова зора* (НЗ) је била ванпартијски дневни лист, који је у Нишу излазио и пре Првог светског рата, а обновљен је 1918. године (Мирчетић 1972: 139). Излазио је свакодневно сем дана иза празника. Власници су били Јов. Ђорђевић и Вој. С. Саватијевић, учитељ, а лист је уређивао одбор. У анализираном броју од 6. 12. 1918, осим побројаних садржаја, објављен је и пригодан чланак о Светом Николи, који стилем одудара од осталих текстова, а такође и једна песма, као и свршетак прозног текста.⁴

1.3. *Нова победа* (НП), дневни народни лист, излазила је нередовно током 1918/1919. године (Мирчетић 1972: 140). Власник је био Тихомир Јовановић, новинар, који је у анализираном броју од 14. 11. 1918. године потписао

² У свим прегледаним бројевима, који су, иначе, штампани ћирилицом, приметан је већи број словних грешака, а правопис, који би требало да буде Брозов (1892), колебљив је и неће овом приликом бити разматран.

³ Имена власника и уредника наводе се и да би се истакла свест о томе да су њихово познавање стандарда и однос према језику непосредно утицали на језичке особине анализираних грађе. Има ту и других чинилаца: познавање језика аутора појединих чланака и словослагача итд. Без обзира не све ове именоване и неименоване појединце, језик нишке ратне штампе посматра се у целини, уз основне напомене у вези са језичким одликама појединих жанровских рубрика.

⁴ Песма је посвећена пострадалима од бугарских окупатора Николи Перезановићу и Спири Роглићу, а написао ју је Братимир Милачић, потпоручник, ађутант централног комитета. Прозу *Српчићи у ропству под бугаритином* потписао је Т. М.

неколико текстова. Овај број садржи два непотписана памфлета о страдању Нишлија под окупацијом: *Хероји из разбојничке плејаде* и *Свете жртве*.

2. Фонетске црте

2.1. Замена јата је екавска, са данашњим стандардним икавизмима и мањим бројем одступања:

2.1.1. у виду икавизама у облику радног глаголског придева глагола VII Белићеве врсте⁵: *живио цар Никола II* НЗ.1⁶;

2.1.2. у виду јекавског јотовања у лику *жељезница: на жељезничку станицу* Н.2.2, *најважније жељезничке везе* НЗ.1, *ниже жељезничко особље* НЗ.2⁷, али и: *код железничке станице* Н.1.2⁸,

2.1.3. Ова одступања од стандардне екавске замене јата, која у Нишу нису одлика дијалекатске базе⁹, у складу су са особинама књижевног језика преддуковских писаца, чија су основица шумадијско-војвођански говори, а нека се могу објаснити и утицајем Вуковог језика. У поређењу са стањем две деценије старијим (Јовић 2012а: 288–289), приметно је да, што се ове особине тиче, поменути утицаји слабе.

2.2. Сугласник *x* је нестабилан, што, додуше, има подлогу у народним говорима (Ивић 2001: 89), али је утисак да је утицај стандарда довео до смањења ове појаве у односу на двадесетак година раније стање (Јовић 2012а: 289–290), иако су у питању исте категорије у којима је *x* нестабилно.¹⁰

2.2.1. Сугласник *x* изостаје у појединим примерима, као и у заменичко-придевској промени: *фали се* Н.2.1, *Он је сироме сав изубијан...* НЗ.2, *да ове неваљалце поватају* и *казне* НЗ.2; *рат противу заразни вашију* Н.1.1.

2.2.2. Срећу се ликови у којима се у хијату развио одговарајући глас: *кујна* за *Мојсијевце* Н.2.2(о), *са две собе, кујном* и *шупом* НП.2(о), *Одиста дивно, тијо вече* НЗ.2 (п), *ни трунке дувана* Н.3.2, *у прву дуваницију* Н.3.2.

2.2.3. Чешћи су примери са очуваним *x* у свим положајима у речи и у одговарајућим граматичким категоријама: *побожни хришићани* Н.1.2, *300 хиљада фуната* Н.3.1, *счепана ону хартију* Н.3.2, *сахрањен привремено* Н.1.2,

⁵ Ово је одлика шумадијско-војвођанског дијалекта (Ивић 2001: 94). Чини се да у језику новина с краја 19. века представља неку врсту стереотипа, бар када је у питању поздрав *живио*, који се среће и у нишким и у београдским новинама (Јовић 2012а: 288).

⁶ Словни део скраћенице односи се на назив часописа, а бројка на број стране. Једино се код издања *Новости* првом бројком означава број листа, редом по данима излагања, а другом број стране.

⁷ Овај лик је чест у нишким новинама с краја 19. века (Јовић 2012а: 289).

⁸ У поређењу са језиком нишких новина с краја 19. века (Јовић 2012а: 288), у прегледаној грађи нема лексичког икавизма (*с*)ди, који је у широкој употреби у шумадијско-војвођанским и смедеревско-вршачким, а има га и у косовско-ресавским говорима (Реметић 1985: 106), већ је: *где се не може клеветати* Н.2.2, *где наваљује* Н.3.1, *где је робу прикрио* НЗ.2.

⁹ Говор Ниша, како је речено, припада призренско-тимочком дијалекту где је замена јата екавска (Ивић 2001: 151–152).

¹⁰ И у језику београдске штампе с краја 19. века *x* изостаје, понајвише у облицима заменичко-придевске промене (Јовић 2012а: 289).

дохватили наши судови НП.1, нека *уписом* похитају НП.2(о), *механиција* НП.1, *издахнула* НП.1, *1* и *по сах.* по подне НЗ.1, поред: у 2 сата по подне Н.1.2; као *сиромас* НП.1, *одмах* почели Н.1.1; ја му *дадох* Н.3.2; *захтевима неутралних држава* Н.1.1, код *исправних* људи Н.2.2.

2.3. Сугласник *ф* се добро чува, али је у мањој мери¹¹ присутна и замена сонантом *в*: док су *атмосверни* услови повољнији НП.2, *навталини* уништава мољце Н.1.2, *навталином* Н.1.2. Потврђено је и: *верујући* у дејство *нафталина* Н.1.2, да ће *нафталин* Н.1.2.¹²

2.4. Сонант *ј* не долази у иницијалном положају у примерима типа: *по Европи* Н.1.1, *Европски рат* Н.1.2, *општеевропско питање* Н.2.1, у *европским* неутралним земљама Н.2.2.¹³

2.5. У писању страних речи и даље је присутно извесно колебање¹⁴: *Аусто-угарски* је *консул* Н.1.1, у истом тексту и *конзул*; *генералисима Великог Војводе Николе* и свега *ђенералиштаба* Н.3.1;

2.5.1. Речи се преносе као у језику изворнику, транслитерисане ћирилицом: *ипионско-травачку јазбину* Н.2.1, *из заробљеничких лагера* НП.2, *дервиши ленинизма* НЗ.1, *противу против револуционара* НЗ.1, и држи оба за *против-револуционере* НЗ.1, *Манукуре* и *Педикуре* Н.1.2 (о), *Дипломирани Масер* и *Педикуро* Н.1.2(о), у *пенсији* Н.3.2, *створеног фалзифицирањем историје* НЗ.1,

2.5.1.1. што посебно важи за страна лична имена која убрзано улазе у српски језик: *Владе Новог Селанда* Н.3.1, *Лондон...* у *Дувнингстрит* НЗ.2,

2.5.2. или се уопштавају са изменама у гласовном систему: *вештачка творевина лабораторије* НЗ.1.

2.5.3. Код писања страних имена, присутан је и традиционализам који је касније напуштен: *Маћедонија* Н.1.1, *знао је дивно да говори маћедонски* НЗ.1, према: у *Македонији* НП.2; *талијанска влада* Н.2.1, *талијанским пројектима* Н.3.1, поред: *Италија* Н.3.1; у *Арбанији* Н.1.1 (текст под насловом *Ко буни Арнауте*), о *Арбанији...* преко *Арбаније* Н.3.1, поред: *Албанију* Н.1.1.

2.6. Од других фонетских црта, заступљених мањим бројем примера, пажњу завређују:

2.6.1. покретни вокали (и у заменичко-придевској промени, в. 3.4): *покојница* је *са правом задужила* Н.1.2, *противу Турске* Н.3.1, *Противу Младотурака* Н.1.1 (наслов), *рат противу заразни вашију* Н.1.1 (наслов), али и : *против Младотурака* Н.1.1 (текст);

2.6.2. облици: *делење купона* НП.1, и за *више одељење* НП.2(о), који имају дијалекатску подлогу;

¹¹ Примера нестабилности сугласника *ф* било је знатно више у језику нишких новина с краја 19. века (Јовић 2012а: 290).

¹² Текст је популарнијег садржаја и рекло би се да га није писао професионалац.

¹³ Што је двадесетак година раније био чест случај у нишким и у београдским новинама (Јовић 2012а: 290).

¹⁴ Слично је и у новинама с краја 19. века (Јовић 2012а: 290).

2.6.3. изостајање сажимања код енклитика у перфекту повратних глагола, што је била честа појава у језику нишких новина с краја 19. века: *којој се је већало* Н.1.2.

3. Морфолошке црте

3.1. Облик вокатива јединице именице женског рода страног порекла није једнак номинативу у примеру *Добра Маргарито* Н.1.2.

3.2. Облици генитива множине именица са сугласничком групом на крају основе (осим *-ст-*, *-зд-*), било да су домаћег или страног порекла, чешће добијају непостојано *a* у ген. мн. (у складу са описом у, нпр.: Даничић 1850: 12), него што је то данас случај¹⁵: *После много бораба* Н.1.2, *300 хиљада фуната* Н.3.1, *много наредба* Н.3.2.

3.2.1. Неки примери изгубили су непостојано *a*: *Прва цркла је за 20 секунда... После 27 секунда... три секунда касније* Н.1.2¹⁶, *од стране немачких хорда* НП.1.

3.2.2. Са наставком *-и*, долази у прегледаној грађи именица *бомба*: *бацили десетину бомби... 12 бомби* Н.3.2.

3.3. Облици заменичко-придевске промене, у складу са нормативним препорукама тога времена (Маретић 1899: 207–211)¹⁷, чести су са покретним вокалима *-а*, *-е*: *из руку овога звера* НП.1, *да одговорите пред њиме* НП.2, *за њоме* Н.1.2, *у своје првоме издању* Н.2.1, *у томе пројекту* Н.1.1, *тек у томе случају* Н.1.1, *свима болесницима* Н.1.2, *свима артиклима* Н.1.1, *и свима лицима* НЗ.1, *познате свима грађанима* Н.3.1, *свима чиновницима* НП.2, *у свима тим гласовима* Н.3.1; *на свима патриотским и хуманим пољима* Н.1.2, *о свима оним невиним жртвама* НП.1, *да добрим делима нашим* ближњим стечемо вечан помен НЗ.1¹⁸.

¹⁵ За нишке новине с краја 19. века в. Јовић 2012а: 290–291, где су примери разноврснији.

¹⁶ У језику нишких новина с краја 19. века обичније *секунда* (Јовић 2012а: 291).

¹⁷ Т. Маретић препоручује облике са покретним вокалом у ДИ/Л мн. када придев или заменица стоје без именице и констатује да је употреба облика на *-има* обичнија испред облика на *-им*, ако је облика, који се мењају по заменичко-придевској промени, више. У Укувој Писменици (Караџић 1814: 33) у Д мн. наведени су само облици на *-има*. У савременом српском језику (Стевановић 1986: 258–259) не инсистира се на одређеној употреби наставка са покретним вокалом.

¹⁸ Ово је била одлика језика нишких новина с краја 19. века, што потврђују примери: *на све стране широкога света* 12.10/1 (до косе црте датум издања новина, иза црте број стране), *не ће без ванреднога утиска на свакога добра Србина* 26.11/2; *као хрђавоме платиши* 19.10/4(о), *на целога свету* 8.10/2, *на топломе месту* 3.12/3; *ја се овим позивом обраћам свима родољубима* 19.10/3(о), *саопштавамо свима пријатељима покојниковим* 2.11/4(о), *у свима књижарама у Србији* 9.11/4(о), *Србија је својим држањем у свима приликама* 23.11/1, *и на свима народним празницима* 23.11/3, *снабдевена је свима српским листовима* 14.12/2, *против поступака Аустрије, која свима мерама смета* 21.12/3. Ови примери су изостали из објављене верзије рада Јовић 2012а из техничких разлога. У језику *Српских новина* издатих у исте године у Београду, покретних вокала је мање и претежно се јављају код заменице *сав* у Д мн.: *када то у своје говору* 1.3 (прва цифра број из 1895, друга број стране), *Распис свима поштама* 1.2, *Распис свима цариницима* 1.2, *Свима полицијским властима* 2.4, *у рукама је нашим* само народно-црквена аутономија 2.1, *на којима ће се моћи сигурно извести* 1.2.

3.4. Облици заменица *каки/таки/оваки/онаки*, као и ликови *таков/оваков*¹⁹, којих је у језику нишких новина с краја 19. века било више него у језику београдских новина (Јовић 2012а: 291), практично су се, судећи према прегледаном материјалу, двадесет година касније изгубили из језика нишке публицистике. Забележен је само пример: *и као такови* НП.1.

3.5. Уопштавање облика *би* у потенцијалу, које је особина народних говора (Богдановић, Марковић 2000: 120–121) спорадично је заступљено у прегледаним текстовима: *Ми би учинили овај предлог надлежнима* Н.1.2, *не бисмо се преварили ако би рекли* Н.3.1, али и: *хтео бих* Н.2.2(о)²⁰.

3.6. Шира употреба облика трпног придева на *-т-*, која спада у особине народних говора присутне на читавом подручју српског језика (Богдановић, Марковић 2000: 119), у прегледаној грађи заступљена је само у примеру: *1 марта дават је парастос цару* Н.3.1²¹.

4. Творбене одлике

4.1. Међу занимљивије творбене одлике може се сврстати чешћа употреба придеских суфикса *-њи* и *-ни* него што је то данас случај: *најважнији догађаји јучерањег дана* Н.3.1, *само у току јучерањег дана* Н.3.2, у *јучерањем другом издању* Н.3.2, *с обзиром на садање прилике* Н.1.1, *На даљном истоку* Н.2.2 (насл.), *пролетње капуте* Н.3.2 (о); *док су атмосферни услови повољнији* НП.2, *масажа естетична* Н.1.2, *живела храбра непобедна Руска војска* Н.3.1.

4.2. Глаголи са инфиксом *-ава-* имају презент на *-ује*²²: *оглашујете у Новостима* Н.2.2, *операције се продужују* Н.3.2.

5. Синтаксичке црте

5.1. Употреба падежних облика

5.1.1. Словенски генитив је редак: *Зајам нема политичког карактера* Н.1.1 (поднаслов), *Он није тражио среће у уживањима* НП.1 (текст о Св. Николи)²³.

¹⁹ Ови облици били су одлика Вуковог језика (Ивић 1957: 119), а има их и у језику писаца с краја 19. и почетка 20. века (Стевановић 1987: 103–104).

²⁰ Особина је присутна и у нишким новинама с краја 19. века (Јовић 2012а: 292).

²¹ Ово сугерише на повлачење те језичке особине, широко заступљене у језику новина с краја 19. века (Јовић 2012а: 292).

²² Дакле по Стевановићевој IV Б врсти (Стевановић 1986: 333), док данас имају презентску основу једнаку инфинитивној.

²³ Употреба словенског генитива није била одлика језика нишке публицистике ни крајем 19. века, али га је било у језику прегледане београдске штампе из тог периода (Јовић 2012б: 91). Спада у одлике Вуковог језика којима се он знатније разликује од данашњег књижевног језика (Ивић 1957: 120).

5.1.2. Етички датив као стилско средство може се наћи у прегледаној грађи: *То вам је био прави татарски тип* НП.1, али који *вам је вредео исто толико* НП.1²⁴.

5.1.3. Инструментал у значењу средства или начински са предлогом *с(а)*, који постоји у дијалекатској бази²⁵, у прегледаној грађи долази у свега неколико примера: *да ће бити промашен циљ са увођењем трговачког воза* Н.1.2, *контра-нападе који су вршени са веома знатним снагама* Н.1.2, *да је у магацинима са којима је лично руководио* НП.1, поред: *Управа Кола Српских Сестара туђиним срцем јавља* Н.1.2²⁶.

5.1.4. Неодређени придевски вид, иако није одлика призренско-јужноморавских говора (Белић 1999: 292), није необичан у језику прегледане нишке штампе²⁷: *у присуству цареву* Н.3.1, *Дугуљаста лица... узана чела... подмулка и лукава погледа* НП.1, *дотерао неколико вагона црна лука* НП.1.

5.1.5. У конгруенцији, с обзиром на стање у призренско-јужноморавским народним говорима на чијој територији се листови публикују, очекује се мешање падежа кретања (ак.) и мировања (лок.) (Ивић 2001: 149). Такви примери постоје, али су малобројни: *У томе пројекту има једна тачка у коју се тачно опредељује држање блока у спољној политици.* Н.1.1, *Отпутовао је за Беч и Берлин у мисији* Н.3.1, *да он дозволи да се у Будим Пешти дотера храна која је заплењена* НП.2, *допираху до моје уши* НЗ.2²⁸.

5.1.5.1. У бројним конструкцијама има примера попут: *који су нам целих три година* НП.2, *три хиљаде пара готових обућа мушких и женских* Н.3.2.(о).

5.2. Синтакса глагола

5.2.1. Употреба инфинитива честа је у анализираној грађи, иако то није одлика призренско-тимочког дијалекта (Ивић 2001: 150–151)²⁹, што се може објаснити и утицајем стандарда и страним језичким утицајима (Ивић 1957: 123), будући да су, преводећи вести страних агенција, преводиоци и несвесно могли следити структуру реченице у језику изворнику. Он најчешће долази као допуна глаголима непотпуног значења (*моћи, требати, желети, хтети*) и често се смешта на крај реченице, о чему ће накнадно бити речи: *да је Немачка могла забранити* Н.1.1, *зар не би он могао уништавати* Н.1.2, *може ли се бранити* Н.2.1, *које ми не можемо решити* Н.2.1; *треба се сетити само* Н.3.1; *као да је желела још одлагати своје опредељивање* Н.3.1, *краљ Фердинанд жели консултирати* Н.3.1; *тиме се хтела извести обмана*

²⁴ Иста појава запажена је и двадесетак година раније (Јовић 2012б: 91).

²⁵ У призренско-јужноморавском значења инструментала изражавају се конструкцијом *с(а)с* + општи падеж (Ивић 2001: 149).

²⁶ Овакви примери били су чешћи у *Нишком трговинском гласнику*, објављиваном крајем 19. века у Нишу, мада су слични примери пронађени и у језику београдских новина (Јовић 2012б: 91–92).

²⁷ У питању је особина Вуковог језика која се врло рано изгубила (Ивић 1957: 118), а била је заступљена и у језику нишке штампе с краја 19. века, чак у већој мери у односу на језик београдске штампе (Јовић 2012б: 92).

²⁸ Занимљиво је да се не јављају у језику огласа, као у новинама с краја 19. века (Јовић 2012б: 92), него у чланцима.

²⁹ Ова је употреба чешћа него у нишким новинама с краја 19. века (Јовић 2012б: 93).

Н.3.1, у огласима: *пошто је почела добијати најновију робу* Н.2.2, поред: *власти су биле принуђене да пошљу* Н.1.1.

5.2.2. Употреба имперфекта³⁰, судећи по прегледаној грађи, знатно је смањена³¹. Пронађен је један пример: *да се осећах као у сну* Н3.2 (прича).

5.2.3. Крњи перфекат среће се у поднасловима или у првој реченици чланка, што је одлика новинског стила (Станојчић, Поповић 1992: 379–380): *Јуче пре подне погребена сестра милосрђа Маргарита Рајл*. Н.1.2, *Г. Љубу М. Исаковића, пред. опит. лешничке, задесила велика насрећа* Н.1.2.

5.2.4. Некадашњи партиципи (презента актива, претерита актива) се, практично, не јављају у атрибутој функцији³². Пронађена су свега два примера: *пловеће* *мине* Н.3.2, *вршећа* *машина* Н.3.2 (оглас). У прилошкој функцији употребљавају се оба глаголска прилога, што нема потребе посебно илустровати.

5.2.5. Рекција је у неким случајевима архаична или специфична: *пошао са ове поставке* Н.1.2, *увериће се о брзом уништењу* Н.1.2, *Цене јелима по карти врло умерене*. Н.2.2 (о), *Цене животним намирницама* НП.2, *Цена је листу* Н3.1, *да не може изаћи на сусрет молби* НП.2, *изишли на сусрет у ценама роби* Н.2.2 (о), *у коме је била велика оскудица* НП.1, *по скупе паре* НП.1, поред: *за скупе паре* НП.1, *може се добити са најјнижој цени у радњи* Н3.2 (о)³³.

5.3. Синтакса реченице

5.3.1. Смештање придева иза именице, особина старог српског језика, која се сачувала до половине 19. века (Брозовић, Ивић 1988: 40) и била једна од одлика Вуковог језика (Ивић 1957: 122–123, Стевановић 1987: 163–164) и језика нишке штампе крајем 19. века (Јовић 2012б: 95), често се јавља и у прегледаној грађи: *делио првацима арнаутским* Н.1.1, *без неге родитељске* Н.1.2, *офанзива руска на обалама Оржице* Н.3.1, *на лисица гладна само зева на кокошке* Н.3.1, *цена намирницама животним* НП.2, *као начело демократско* Н3.1, *наредбе строге* Н3.1, *мотор... система енглеског* Н3.2 (о), *у Петрограду царском* Н3.1, *величина гњева народног* Н3.1, *самовлашћа војничког* Н3.1.

5.3.1.1. Ипак се чини да је овакав распоред именице и придева полако почињао да се везује за текстове посебне садржине, пошто је већи број примера пронађен у тексту захвалнице: *над главама душмана наших* НП.2, *тили из жили наших* НП.2; и у тексту о Св. Николи: *као зрак сунчани, добар према ближњима својим, од очију људских, угодник Божији, у народу нашем, Крсно име своје, у славу и част његову, у животу нашем добрим делима нашим*, итд. Н3.1.

³⁰ Реч је о одлици Вуковог језика (Ивић 1957: 118) које се није задржала у савременом српском стандарду.

³¹ Ово је знатно одступање у односу на језик новина и нишких и београдских двадесетак година старијих у којима је имперфекат забележен и ван преводне књижевности (Јовић 2012б: 93).

³² У питању је значајна разлика у односу на језик нишких новина двадесетак година старијих, где је уочен велики број примера не само у језику превода него и у разним популарним чланцима (Јовић 2012б: 94).

³³ Сличних примера било је и две деценије раније (Јовић 2012б: 94): *цена листу, на сусрет иду*.

5.3.2. Смештање глагола, посебно инфинитива, на крај реченице представља особину Вуковог језика, као и језика предвуковских писаца с почетка 19. века, која се објашњава утицајем немачког језика (Ивић 1957: 123). Овакав ред речи био је чест и у језику штампе крајем 19. века (Јовић 2012б: 95), а током ратних година могао се одржавати и под утицајем страних језика. То показују следећи примери: *где смо претходне операције већ били свршили*. Н.1.1, *тог јутра чим је у болницу ступио* Н.1.2, *да га војници употребе* Н.1.2, *о којима се у овим тренутцима не може говорити*. Н.2.1, *да ћемо на њих бодро мотрити*. Н.2.1, *где ће новац и примити*. Н.2.2, *даклем мора бити нама одмах издат*. НП.1, *одмах чим су почеле функционирати*. НП.1, *где се не може клеветати, јер се онда може и законски одговорати* Н.2.2³⁴.

5.3.2.1. Ова појава ипак је најчешћа у тексту о Св. Николи НЗ.1, где се смештањем глагола на крај реченице опонаша стил старијих писаца и остварује посебан стилски ефекат: *А да човек добро име стече и да га потомство прославља и вечно спомиње, треба у овом кратковременом земаљском животу добра да чини; јер се само добрим и племенитим делима себи највећи споменик диже. ... које му је од његових богатих родитеља у наслеђе остало..., који иза облака сине..., што га човек иза себе оставити може*.

5.3.3. Употреба пасива и безличних конструкција, карактеристична за Вуков језик (Ивић 1957: 123) и језик нишке штампе с краја 19. века (Јовић 2012б: 95–96) – знатно је смањена: *тима се хтела извести обмана* Н.3.1, *нереди који су се морали полицијом угушити* НП.2, *даклем мора бити нама одмах издат* НП.1.

5.3.4. Синтаксичке конструкције страног порекла (калкови), које воде номинализацији исказа и декомпоновању предиката³⁵, као одлици специјалних стилова, па и новинског (Луковић 1996: 146–148), врло су честе у анализираној грађи³⁶: *узети учешћа* Н.1.1, *узела је активног учешћа и имала је дејства* Н.1.2, *имамо се надати* Н.1.2, *извршено је освећење руске чајшнице* Н.1.2, *обраћам пажњу* Н.1.1 (о), *који је на све присутне произвео најбољи утисак* Н.1.2, *ставао (!) на расположење* Н.1.1, *Румунска акција не треба да се стави у зависност од држања Италије* Н.2.1, *пошто је употребила десет дана на уклањање мина* Н.3.2, *којима ће бити стављено у дужност* НП.2.

³⁴ В. примере наведене у тачки 5.2.1.

³⁵ „Настајање декомпонованих предиката у лингвистици је најчешће објашњавано ширењем тежње ка аналитичкој организацији граматичке структуре европских језика, што подразумева снажан међусобни утицај генетски и структурно сродних језика” (Луковић 1996: 148).

³⁶ У језику нишких новина с краја 19. века пронађено је занемарљиво мало примера у пословним огласима (Јовић 2012б: 96).

6. Запажања о лексици

6.1. Лексика прегледаних ратних бројева нишких новина врло је разноврсна³⁷ и, уз домаћу лексику и речи страног порекла међу којима доминирају интернационализми, чине је и архаизми и новија лексика³⁸.

6.2. Архаизми су чешћи у пригодним текстовима који су наметнути ратним стањем (обавештења о смрти, присећање на жртве рата, текст о слави Св. Никола), али их има и у другим врстама текстова, укључујући и огласе: *између опозиционих партија радикала, демократа и земљоделца* Н.1.1, *толико љубила* Н.1.2, *који је тако силно љубила* Н.1.2, *руског војишта* Н.1.2, *бодро мотрити* Н.2.1, *изјавио искрену благодарност* Н.3.1, *поступање са једном слабомоћном женом* НП.1, *час у коме ће вас постићи* клетва НП.2, *из слободне руке* НЗ.2 (о).

6.3. Међу речима страног порекла присутни су и турцизми, али их је знатно мање него у две деценије старијој нишкој штампи (Јовић 2011: 84–85) и, у неким примерима, њихова употреба има и стилски ефекат: *еспан* Н.1.1 (иронично, неутралност као роба у дневном коментару), у *Малој Азији а нарочито у вилајету Ајдин* Н.1.1, *радњу бакалску са еспаном и без еспана... празан дућан* Н.2.2 (о).

6.4. Велики број интернационализама није изненађујући с обзиром на све веће отварање Србије ка Европи. У складу са тематиком текстова, уочени интернационализми везани су углавном за економију, политику и војску: *артикла* Н.1.1, *банкротирају* Н.1.1, *Зашто се ми не би картелисали?* Н.1.1³⁹, *да је Немачка... забранила својим капиталистима експорт новца* Н.1.1, *о саставу једне финансијске комисије* НЗ.2; *противу против револуционаера* НЗ.1, *држи оба за против-револуционере* НЗ.1, *дервиши ленинизма* НЗ.1; *торпиљирани су и потопљени* Н.2.1, *или је торпиљирана источно од* Н.2.1, *капетан и један матроз* Н.2.1, поред: *два морнара* Н.3.1; *Чим су почеле функционирати* НП.1, *вештачка творевина лабораторије* НЗ.1, *створеног фалзифицирањем историје* НЗ.1, *шпанска инфлуенца* НЗ.2; *мантлова, костима, сукања* Н.2.2.

7. Закључак

7.1. Анализа језика нишких новина (трију бројева *Новости*, и по једног броја *Нове зоре* и *Нове победе*) показала је да се у односу на данашњу стандардну српску екавицу јављају извесна фонетска, морфолошка, творбена и синтаксичка одступања, која своје корене имају или у локалном дијалекту, или у Вуковом језику и књижевном језику предвуковских писаца, чија се

³⁷ Сличан је састав лексике и новина издаваних у Нишу крајем 19. века (Јовић 2011: 88).

³⁸ Ово одређење тиче се назива појмова (техничких, политичких, научних, модних) за које се прецизно може рећи када су се појавили у нашој средини (Клајн 1996: 38).

³⁹ У значењу „створили картел” (Н. Ј.).

по нека од касније изгубљених особина сачувала до почетка друге деценије 20. века, или су последица утицаја страних језика. Језик прегледане штампе упоређен је са језиком нишке штампе издаване крајем 19. века како би се уочиле могуће разлике.

7.2. Фонетске одлике у основи одговарају данашњој стандардној екавици уз поменуте типове одступања.

7.2.1. Утицај књижевног језика предвуковских писаца и Вуковог језика огледа се у нестандардној екавској замени јата у примерима попут *живио*, *жељезница*. Примери су ретки и, на основу поређења са језиком новина издатих крајем 19. века, рекло би се, ствар манира.

7.2.2. Локални призренско-јужноморавски говорни тип подржава нестабилност у писању графема *х*, *ф*, али и ту је потврда знатно мање него у новинама две деценије старијим, што потврђује стабилизацију норме.

7.2.3. Страни језички утицаји огледају се у фонетици речи страног порекла, које се често само пишу ћирилицом: *штион*, *лагер*, *револуционер*, *манукуро*, *педикуро*, *пенсија*, *фалзифицирање*, *Дувнингстрит*, *Нови Селанд*.

7.2.4. Има и двојних ликова: *консул/конзул*, *ђенерал/генерал*, *Маћедонија/Македонија*, *Арбанија/Албанија*.

7.3. Морфолошке особине језика нишких новина из друге деценије 20. века, како је и очекивано, много су ближе савременом стандарду у поређењу са морфолошким цртама нишке штампе с краја 19. века.

7.3.1. Под утицајем дијалекта спорадично се јавља: уопштавање облика помоћног глагола *бити* (*би*) у потенцијалу и шира употреба трпног придева на *-т*.

7.3.2. Слаби утицај Вуковог језика и на овом језичком нивоу: губе се облици заменица *каки/таки*, *таков/оваков*, којих је крајем 19. века било више у језику нишких него београдских новина.

7.3.2.1. Међутим, у складу са дескрипцијом и нормом српског стандарда с краја 19. века и даље је жива употреба покретних вокала у заменичко-придевској промени (*овога звера*, *пред њиме*, *о свима оним невиним жртвама*).

7.4. Међу творбеним одликама истиче се чешћа употреба придевског суфикса *-њи* (*јучерањи*, *садањи*) у односу на касније стање, као и другачији конјугациони образац неких глагола на *-ава-* (*оглашава*, *оглашујем*) него што је то данас случај.

7.5. На плану синтаксе уочава се, с једне стране, губљење неких особина карактеристичних за Вуков језик и језик предвуковских писаца, а са друге, утицај страних језика. Локалне језичке црте врло су ретке.

7.5.1. Од старијих језичких особина смањује се употреба словенског генитива и етичког датива. Партиципи се ретко јављају у атрибутој функцији. Са становишта савременог језика необичан је спој *вршећа машина*. Упадљиво је смањена употреба имперфекта, што се може објаснити и природом новинског стила. Пасивних конструкција је мало.

7.5.1.1. С друге стране, и даље се јавља неодређени придевски вид, придев је у инверзији у односу на именицу, а глагол се и даље везује за крај реченице, а то су старије синтаксичке карактеристике српског књижевног језика.

7.5.2. Страни језички утицаји огледају се у положају глагола на крају реченице⁴⁰, у честој употреби инфинитива и у номинализацији исказа чему доприносе калкови.

7.5.3. Особине народног говора виде се у мешању акузатива и локатива уз глаголе кретања и у нестандартној конгруенцији у бројним конструкцијама. Ређа је употреба инструментала у значењу средства или начинског са предлогом *с(а)* у односу на језик нишке штампе с краја 19. века.

7.6. У лексици је приметан већи број интернационализама из области економске, политичке и војне терминологије у поређењу са другом лексиком страног порекла. Видно је смањена употреба турцизама.

7.7. Дакле, ово истраживање језика нишких новина из периода Великог рата осим скице језика новинског стила тога периода, настојало је да укаже и на промене у језику нишке штампе настале од последње деценије 19. до друге деценије 20. века. Општи је утисак, које је ово истраживање и потврдило, да је језик штампе својим фонетским, морфолошким, синтаксичким и лексичким особинама знатно ближи данашњој стандарској српској екавици него језик двадесетак година старијих нишких новина, у коме је било више шумадијско-војвођанских дијалектизама и одлика предвуковског и вуковског књижевног језика.

7.8. Утицај страних језика, у том периоду, огледа се у појачаном приливу лексике, чији фонетски лик некада више одговара језику изворнику него данас, и у опонашању структуре стране реченице, што се односи на номинализацију исказа калкирањем.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1999:** А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, Изабрана дела Александра Белића, т. 9, Београд : Завод за уџбенике и наставна средства.
- Богдановић, Марковић 2000:** Недељко Богдановић, Јордана Марковић, *Практикум из дијалектологије*, Ниш : Универзитет, Филозофски факултет.
- Брборић 1996:** Б. Брборић, Предисторија и социолингвистички аспекти, у: *Српски језик на крају века*, редактор Милорад Радовановић, Београд: Институт за српски језик САНУ, Службени гласник, 17–35.
- Брозовић, Ивић 1988:** D. Brozović, P. Ivić, *Jezik srpskohrvatski/ hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Izvadak iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb.
- Даничић 1850:** Ђ. Даничић, *Мала српска граматика*, Беч.
- Ивић 1957:** М. Ивић, Једно поређење Вуковог језика са нашим данашњим књижевним језиком, *ЗБМСФЛГ*, Нови Сад, 114–126.
- Ивић 2001:** П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика: увод и штокавско наречје*; приредио Драгољуб Петровић, Целокупна дела П. Ивића; т.

⁴⁰ То је особина и Вуковог језика и језика предвуковских писаца настала под утицајем немачког језика.

- 2, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.
- Јовић 2011:** Н. Јовић, О лексичким слојевима у језику Нишког трговинског гласника (8. 10. 1895–25. 12. 1895), *Годишњак за српски језик и књижевност*, Година XXIV, број 11, Ниш: Филозофски факултет, 81–89.
- Јовић 2012а:** Н. Јовић, О језику београдских и нишких новина с краја XIX века, у: *Време и историја в славјанските езици, литератури и култури*. Сборник с доклади от Единадесети национални славистични четения 19–22 април 2012, Том I Езиковзнание, Софија: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, 287–293.
- Јовић 2012б:** Н. Јовић, *О неким синтаксичким одликама језика нишких и београдских новина с краја XIX века*, Годишњак за српски језик, Година XXV, број 12, Ниш: Филозофски факултет, 89–98.
- Караџић 1814:** В. Ст. Караџић, *Писменица сербскога језика*, у Виени, репринт 1984.
- Клајн 1996:** Иван Клајн, Лексика, у: *Српски језик на крају века*, редактор Милорад Радовановић, Београд: Институт за српски језик САНУ, Службени гласник, 37–86.
- Луковић 1996:** Милош Луковић, Специјални стилови, у: *Српски језик на крају века*, редактор Милорад Радовановић, Београд: Институт за српски језик САНУ, Службени гласник, 143–157.
- Маретић 1899:** Т. Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb.
- Милановић 2004:** А. Милановић, *Кратка историја српског књижевног језика*, Београд : Завод за уџбенике и наставна средства.
- Мирчетић 1972:** Д. Мирчетић, *Нишка штампа 1871–1971, Историјско-библиографски прилози*, Ниш : Градина.
- Реметић 1985:** С. Реметић, *Говори централне Шумадије*, СДЗб XXXI, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Станојчић, Поповић 1992:** Ж. Станојчић, Љ Поповић, *Грамматика српскога језика*, Београд – Нови Сад : Завод за уџбенике и наставна средства – Завод за издавање уџбеника.
- Стевановић 1986:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички систем и књижевнојезичка норма), II Синтакса*, Београд: Научна књига.
- Стевановић 1987:** М. Стевановић, *Вук у своме и нашем времену*, Нови Сад: Матица српска.
- Чаркић 2002:** М. Чаркић, *Увод у стилистику*. Београд: Научна књига.

Надежда Д. Јович

О ЯЗЫКЕ НИШСКИХ ГАЗЕТ, ПУБЛИКОВАННЫХ В ТЕЧЕНИЕ
ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ („НОВОСТИ”, „НОВАЯ ЗАРЯ”, „НОВАЯ ПОБЕДА”)

Резюме

Настоящая работа исследует язык газет „Новости”, „Новая заря” и „Новая победа”, опубликованных в течение Первой мировой войны. Здесь анализу подвергаются признаки устройства языка на всех уровнях. Результат анализа потом сравнивается с языком нишской печати в последнее десятилетие 19. века, а также с современным сербским литературным языком. Зарубежные влияния на язык особенно ярки на лексическом фоне, где замечаются все более слов-интернационализмов: на уровне синтаксиса, в силу номинации калькированного высказывания, а в фонетической системе в составе имен собственных иностранного происхождения, где замечаются колебания. Наблюдается также ослабление данных языковых признаков по отношению к языку нишских газет на два десятилетия старше. В исследованном корпусе меньше диалектизм Шумадии и Воеводины и признаков литературного языка до и после Вука Караджича.

Ключевые слова: Новости, Новая заря, Новая победа, лингвистический анализ

Ирена Р. ЦВЕТКОВИЋ ТЕОФИЛОВИЋ*
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 20.10.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ЈЕЗИК ИЗВЕШТАЈА СА ВОЈИШТА У „СРПСКИМ НОВИНАМА” ИЗ 1915. ГОДИНЕ**

У раду се анализирају језик и стил извештаја са војишта у Првом светском рату који су објављени у *Српским новинама* у Нишу током јануара месеца 1915. године. Најважније језичке особине ове групе жанровски уједначених текстова утврђене су уз ослањање на нормативне приручнике тога доба, а потом су упоређене са стањем у српском књижевном језику данас. Добијени резултати указују на то да су извештаји са војишта написани стандардним српским језиком друге деценије XX века, а осим тога имају и стандардизовану структуру, те могу послужити као интересантан материјал за проучавање језика и стила ратне публицистике.

Кључне речи: Први светски рат, *Српске новине*, српски књижевни језик, ратна публицистика

0. *Српске новине*, службено гласило Краљевине Србије, представљале су један од највећих српских листова у периоду од 1834. до 1919. године. Први број штампан је у Крагујевцу заслугом Димитрија Давидовића под називом *Новине српске*. Од 1835. године излазе у Београду, где 1843. мењају назив у *Српске новине*, те ће њихова београдска фаза трајати све до почетка Првог светског рата. Масовни напад Аустроугарске на Србију 30. јула 1914. године по старом календару, чиме је започео Велики рат, довео је до гашења *Политике, Правде и Штампe* већ почетком августа месеца. Једино званичне *Српске новине*, настављају да излазе у Нишу и 5. 8. 1914. године извештавају о успесима српске војске на Церу (170/2¹). У периоду од 1916. до 1918. године штампају се на Крфу, где су имале и књижевни додатак под именом *Забавник*.

* irena.cvetkovic.teofilovic@filfak.ni.ac.rs

** Овај рад урађен је у оквиру пројекта *Историја српског језика (178001)*, који се реализује уз помоћ Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Првом цифром означава се број гласила, а другом број стране. За ову прилику коришћено је дигитално издање *Српских новина* о чему се дају подаци на крају рада.

0.1. У Нишу *Српске новине* излазе до краја 1914. „сваки дан осим понедељника и дана по празнику” (170/1) по цени од 5 пара. Током 1915. године објављују се свакога дана по истој цени, углавном на две стране. Осим тзв. службеног дела новине садрже и несљужбени део где се штампају извештаји Пресбириа, прегледи стране штампе, затим објаве, огласи и читуље. Када су се крајем августа месеца 1914. развили многи фронтови, извештаји Пресбириа са бојишта постали су обавезни део у оквиру несљужбеног дела листа.

0.2. Како су по својој тематици морали чинити засебну целину, у овом раду биће анализирани извештаји са војишта објављени у Нишу у *Српским новинама* током јануара месеца 1915. године.²

0.3. Основни циљ овога рада јесте утврдити најважније језичко-стилске особине ове групе жанровски уједначених текстова, ослањајући се на нормативне приручнике тога доба (Maretić 1899) и у поређењу са стањем у српском књижевном језику данас.

0.4. У времену пред Први светски рат књижевни језик убрзано се развијао на вуковским начелима. Уобличавање књижевнојезичког стандарда било је завршено, а за каснији период остало је богаћење лексике речима за нове појмове (Ивић 2000: 264). У службеној употреби у Србији, као и Црној Гори, био је српски језик; у Србији је господарило екавско наречје, а једино писмо била је ћирилица (Ивић 2000: 267). Што се тиче примене Вуковог фонетског правописа, у другој деценији XX века нема подробнијих обавештења, али се у анализама текстова с краја XIX века указују на шароликост и недоследност, те се ово питање заобилази (Јовић 2012б: 91).

1. Напомене о правопису

1.1. У текстовима ратних извештаја са различитих војишта³ налазимо примере честог колебања у погледу етимолошког, тј. фонетског писања групе *тц > ц*: *зубитци* 4/1, 7/1, 20/1, са [...] *зубитцима* 7/1, поред: *зубици* 14/1, 17/1, са *зубицима* 13/1 или: *остаџи* 9/2 и *остаџи* 21/1, затим: *податџи* 9/2, *метџи* 15/1, 28/2, *поготџи* 27/1 итд.⁴

1.2. У погледу асимилације сугласника по звучности она се спроводи на граници префикса и основе: *беспрекидно* 12/1, *потпомогнуте* 13/1, *претходно* 17/1, *претходни* 23/1, као и основе и суфикса: *париске* 7/1, *кавказке* 9/2, *француски* 23/1 и сл. Усамљени пример у *бегство* 14/1 говори у прилог чињеници да појава није доследно спроведена.

² Будући да су у Ниш за време рата прешле и редакције београдских листова и часописа и имајући у виду да су *Српске новине* представљале званично гласило државе Србије, не треба очекивати дијалекатске особине везане за призренско-тимочки дијалекат, којем говор Ниша припада.

³ Као нпр. руско-турског, француско-немачког, српско-црногорско-аустријског, енглеско-немачког и сл.

⁴ Иначе, Маретић наводи да се поред *почџи* може писати и *почетџи*, будући да то није „противније” фонетском правопису од *братски* и *одсјеђи* (Maretić 1899: 31).

1.2.1. Од једначења по звучности се одступа, као и данас, у сугласничим групама *дс* и *дш* (Правопис 2010: 36): *предстраже* 13/1, *предстража* 17/1 (ген. мн.), *представи* 17/1, *Људство* 20/1 и др.

1.2.2. Једначење сугласника по звучности изостаје и у топониму *Грabsки* Буди 14/1.

1.3. У примеру *одбранбених* 20/1, у писању се не огледа промена *н* у *м* испред сугласника *б*.

1.4. Редовно се јавља облик *одељење* (нпр. *одељења* 13/1 (ген. мн.)), који је у складу са данашњом екавском нормом (Правопис 2010: 40).

1.5. Употреба сугласника *ј* није се усталила на крају основе испред *-ски*: *артиљериске* 3/3, *артилериском* 7/1 : *артиљеријске* 1/4, *артиљеријска* 10/1, *артиљеријску* 14/1⁵; на *аустријском* 3/3 : *аустријске* 3/3, *аустријског* 9/2, *аустријски* 25/1⁶; *пешадиски* 1/4 итд.

2. Фонетске црте

2.1. У извештајима са војишта у *Српским новинама* налазимо екавску замену јата са данашњим стандардним икавизмима, за шта примери неће бити посебно навођени.

2.1.1. Једини ијекавизам налазимо у примеру до *жељезничке* пруге 13/1, поред: од *железничке* пруге 25/2, близу *железничке* пруге 29/1⁷ и сл.

2.2. Прелазак *-л* у *-о* доследно је спроведен у мушком роду глаголског придева радног: *бомбардовао* 7/1, 12/1, *могао* 15/1, *морао* 18/2, *уђуткао* 19/1, *повукао* 19/1, *стигао* 23/1, *отварао* 25/1, *напао* 26/1; *отпочео* 11/1 и др.

2.2.1. Промена се врши и у примеру Од *понедеоника* 17/1.⁸

2.2.2. Као што то прописује и Маретићева граматика, *-л* остаје у „*tudjijem* гијеџима” (Maretić 1899: 83) каква је нпр. именица *Генералштаб* 9/2.

2.3. Вокално *р* осим у примерима познатим и стандардном српском језику као: стотине *мртвих* 15/1, *извршити* 15/1, у *Црвеном мору* 19/1 и сл., налазимо и у речи *мрнар*: 13 *мрнара* погинулих 16/1, 25 *мрнара* рањених 16/1, десет *мрнара* 26/1, која долази од италијанског *marinaro* (Maretić 1899: 50, 91).

2.4. Покретни вокали јављају се и у променљивим и непроменљивим врстама речи:

2.4.1. Покретно *а*

2.4.1.1 Прилог за време забележен је само са *а*: *сада* 9/2.

2.4.1.2. Слично је и код прилога за место: *свуда* 20/1.

⁵ Чешћа употреба лика са *л*, који се данас сматра неправилним (Правопис 2010: 260), резултат је ослањања на ранију књижевнојезичку традицију (Михајловић 1972: 31).

⁶ Вук употребљава облике са *ј* (Maretić 1899: 33–34).

⁷ У Јовић 2012а: 289 наводе се оба лика ове речи у језику нишких новина с краја XIX века.

⁸ Уп. са Маретићевим објашњењем за именицу *понедионик* из јужних крајева наместо облика *понедејњик*, где *љ* прелази у *о* (Maretić 1899: 87). Иначе у *Српским новинама* налазимо и облик *понедељник* (170/1).

2.4.1.3. Код прилога *двапут* јавља се само облик без покретног вокала: Немци су учинили *двапут* покушај да пређу у делимичну офанзиву 8/2, *двапут* дошло до буне 9/2 итд.

2.4.1.4. У ген. и ак. јд. м. и с. р. заменичко-придевске промене претежу облици са *a*:

У непосредној близини *Краљевога* двора 6/1, *прошлого* дана 11/1, у току *прошлого* дана 12/1, на истурене делове *нашега* фронта 12/1, Због веома *јакога* бомбардовања 12/1, из *тога* рова 20/1, *Истога* дана 21/1, Приликом *једнога* козачкога упада 22/1; заробили *једнога* команданта 23/1, поред:

нису имали *никаког* резултата 7/1, нема *ничег* важног 8/2, преко *целог* дана 13/1, са *њиховог* мостобрана 25/2 и сл.⁹

2.4.1.4.1. Смењивање облика са покретним вокалом *a* и нултом морфемом сведочи о њиховој функционалној условљености: Пресбирос *аустријског* главнога војног стана 9/2.

2.4.2. Покретно *e*

2.4.2.1. Са покретним *e* у алтернацији са /ø/ забележени су примери у дат. и лок. јд. заменичко-придевске промене са основом на непалатални сугласник:

Према *једноме* телеграму 17/1; у *Црноме* Мору 11/1, на *целоме* фронту 17/1, на *томе* фронту 20/1, у *своме* непрестаном напредовању 21/1, у *Ирском* мору 23/1, поред:

на *том* *целом* фронту 12/1, у *том* Цепелину 14/1, У *једном* телеграму 15/1, у *Црвеном* мору 19/1, у *једном* од наших лагума 20/1, на *целом* фронту 20/1, на *левом* крилу 20/1 итд.

2.4.3 Покретно *y*

2.4.3.1. Предлог *против* јавља се у два лика:

напад *противу* ловћенског одреда 9/2, *противу* кула на Ловћену 25/1, поред:

против наших узвишених положаја 29/1 и сл.

2.5. Облик *милијуна* 19/1 настао је преласком *o* у страним речима у у на крају слога (Maretić 1899: 97). Иначе Вук употребљава *милион* (Maretić 1899: 33).

2.6. У примеру *тороњ* 20/1, огледа се мађарски фонетизам ове позајмљенице, познат банатским говорима (Ивић и др. 1994: 256).

2.7. У језику извештаја са војишта сугласник *x* употребљава се у свим позицијама у речи:

на *херцеговачки* 21/1, *херојске* 21/1, *хиљаду* 27/1, десетина *хиљада* војника 29/1, на *товаре* *храном* 28/2;

ухватили 3/3, у више *махова* 14/1, *обухват* 16/1, у два *сахата* по подне 18/2,¹⁰ су *похватили* 24/2, са *њиховог* мостобрана 25/2;

гоњење *разбијених* *руских* трупа 3/3, *одмах* 15/1, у *ваздух* 25/2 итд.¹¹

⁹ Маретић говори о крњењу крајњег *a* у ген јед. и истиче да оно није старије од 200 година (Maretić 1899: 200–201).

¹⁰ Поред: 48 *сати* 15/1.

¹¹ Проучавајући језик *Српских новина* с краја XIX века Н. Јовић наводи неколико примера где овај глас изостаје (Јовић 2012а: 289).

2.8. Писање сугласника *ф* је стабилно: делове нашег *фронта* 2/1, на *фабрике* 23/1, на целоме *фронту* 23/1, *француски* бродови 23/1, наша *флота* 28/2; да пређу у делимичну *офанзиву* 8/2, у *офанзиву* 25/2, пет *официра* 28/2 итд.

2.9. Алтернација *к, г, х* у *ц, з, с* јавља се у дат. и лок. јд. именица ж. р.: допустила *послужи* 23/1; на *пушци* 15/1, на *реци* 32/1, поред: У дводневној *битки* 7/1.

2.10. Именица *децембар* долази искључиво са *к*: 31. *декембра* 1/4, 29. *декембра* 2/1, 27. *декембра* 3/3 итд.¹²

2.11. Реч *циглана* долази са *љ*: *цигљану* 27/1, како је то регистровано и у ранијој књижевнојезичкој традицији (Михајловић 1974: 740).

3. Морфолошке црте

3.1. Именице прве врсте

3.1.1. У инструменталу именица мушког рода, чија се основа завршава предњонепчаним сугласником, забележен је наставак *-ем*: с *непријатељем* 11/1, потисле га *јуришем* 14/1, над *Пожаревцем* 27/1 и сл.

3.1.2. Проширење *-ов-* или *-ев-* код једносложних именица м. р. у множини јавља се у складу са правилима дистрибуције у савременом српском језику: у више *махова* 14/1, напали на енглеске *ровове* 20/1, шест *топова* 22/1, француски *бродови* 23/1, велики губици првих *редова* 29/1; 200 *лешева* 20/1 и сл.

3.1.3. Код именице *пут* забележен је облик са проширењем *-ов-* између основе и наставка: начиниле *путове* непроходним 21/1, на болимовским *путовима* 22/1.¹³

3.1.4. Именице са непостојаним *а* у ном. јд. које се губи у осталим падежима (в. т. 1.1.), у ген. мн. поново имају непостојано *а*: Нарочито су имали великих *губитака* 8/2, неколико пушчаних *метака* 15/1, неколико топовских *метака* 28/2 и сл.

3.2. Што се тиче именица друге врсте забележен је пример суплетивне множине именице *парче*: *Парчад* камења и гвожђа 25/1.

3.3. Код именица треће врсте издвајамо облике ген. мн. са непостојаним *а* којим се раставља група сугласника: из *пушака* 7/1, на више *тачака* 17/1, неколико стотина *пушака* 19/1, на неколико *тачака* 30/2, али и: Дошло је до значајних *бораба* на фронту 23/1, поред: Читав низ *борби* на бајонет 24/2, око десетину *борби* на бајонет 24/2 и сл.¹⁴

¹² У истом лику забележена је ова именица у језику *Српских новина* с краја XIX века (Јовић 2012а: 290).

¹³ М. Стевановић шездесетих година XX века наводи да је поред обичног *путови* у новије време почело да се употребљава и *путеви*, аналогично према облику инструментала *путем* (Стевановић 1964: 203). У *Речнику српскога језика* Матице српске множина *путови* означена је као ретка (РМС 2007: 1096).

¹⁴ Надежда Јовић наводи да се у језику београдских и нишких новина с краја XIX века чешће јавља непостојано *а* у ген. мн. именица са сугласничком групом на крају основе (осим *-ст-*, *-зд-*)

3.4. У инстр. јд. именица ж. р на *-ост*, јавља се наставак *-у* испред којег се налази јотовани сугласник: с највећом *огорченошћу* 11/1.¹⁵

3.5. Уз именице страног порекла запажена је несигурност у промени, те су често дате у свом основном облику: Непријатељ је жестоко бомбардовао наше позиције северно од *Нотр-Дам де Лорет* 12/1, Наше су трупе код *Фонтен Мадам* одбиле три немачка напада 20/1, *Код Бери-о-Бак* један ров [...] поново смо заузели 11/1, поред: *Код Бери-о-Бака* смо повратили један ров 12/1 итд.

3.6. Облици заменичко-придевске промене чести су са покретним вокалима о чему је већ било речи у т. 2.4.1.4. и 2.4.2.1.

3.7. М. Ивић је још 1957. године истакла да је у области морфологије једно од најкрупнијих одступања према Вуковом језику неразликовање придевског вида помоћу наставака неких зависних падежа (Ивић 1957: 118), те су још пре пола века примери забележени у проучаваним текстовима из 1915. могли звучати архаично: Један *нов* напад 12/1, један *озбиљан* напад 12/1, влада *релативан* мир 13/1, влада готово *потпун* мир 17/1; без *икаква* резултата 21/1, близу *престолонаследникова* двора 21/1 и сл.

3.8. У извештајима са војишта ретки су примери који сведоче о променљивости бројева као: на *обема* обалама 17/1, на *обема* странама 17/1, на *трима* утврђеним положајима 27/1.

3.9. Плусвамперфекат се гради искључиво од перфекта помоћног глагола *бити* и глаголског придева радног: Немци *су били увели* 2/1, Непријатељ *је био отпочео* напад 11/1, на ком *је непријатељ био отворио* [...] ватру 14/1 и сл.

3.10. Трпни глаголски придев се као и у савременом српском језику гради наставцима *-н*, *-ен* и *-т*:

приморани 8/2, *одаслан* 9/2, *испреметани* 12/1, *реморкирана* 16/1; *извађена* 3/3, *нађени* 16/1, *освојени* 18/2, *потучена* 21/1; *заметнута* 2/1, *отпочето* 11/1, *потпомогнуте* 13/1 итд.

3.10.1. Поред облика који се данас сматрају стандардним *одбијена* 18/2, *одбијен* 21/1, јављају се и ликови: *одбивен* 15/1, *убивених* 18/2, *разбивене* 21/2.

3.10.2. У примеру *Спасена* 14/1, не огледа се појава аналошког јотовања, данас доста раширена.

3.10.3. Трпни придев од несвршених глагола јавља се ређе: неколико пута *губљен* и *повраћан* 15/1, који је *штићен* јаком артилеријском ватром 15/1, енергично *гоњени* нашим трупама 21/1.

3. 11. Глаголске именице такође су веома фреквентне: *напредовање* 3/3, *Гоњење* 3/3, *саопштењем* 7/1, *пушкарање* 7/1, *бомбардовање* 12/1 итд.

него што је то данас случај и бележи облике као: *игранака*, *секунада*, *честитака* и сл. (Јовић 2012а: 290–291).

¹⁵ Ж. Станојчић наводи да је у српском књижевном језику облик са *-ју*, *-у* обичан када се именица употребљава без конгруентног атрибута, док са употребом атрибута уз именицу расте могућност појаве облика са наставком *-и* (Станојчић 2010: 136).

4. Синтаксичке црте

4.1. Ред речи

4.1.1. Данас мање обичан редослед атрибут + именица карактеристичан је и за Вуков језик (Ивић 1957: 122–123). У проучаваном корпусу овакав ред долази готово једино уз придев *непријатељски*: *коњица непријатељска* 3/3, *извиднице непријатељске* 3/3, *ровове непријатељске* 11/1, поред: *непријатељских батерија* 2/1.

4.1.2. У особине Вуковог језика, али и језика низа славеносрпских писаца с почетка XIX века, спада и смештање глаголских облика, посебно инфинитива, на крај реченице што се оцењује као утицај немачког језика (Ивић 1957: 123; Поповић 2004: 127–128). Ово се не би могло сматрати битном синтаксичко-стилском одликом језика извештаја са војишта јер потврде нису бројне:

На Олти, на реци Олтазу и западније, огорчена борба са турском заштитницом *се продужује* 1/4, Непријатељске демонстрације на реци Ниди *пропале су* 23/1, Наше линије, задржавајући непријатеља, *повлаче се* 31/1 и сл.

4.1.3. Битном синтаксичко-стилском одликом проучаваних текстова може се, међутим, сматрати положај енклитике између делова једне синтагме, што је била особина и Вуковог језика:¹⁶

Два су аероплана *пала* иза наших ровова 7/1, наша је артилерија *одбила* овај напад 8/2, Наши су бродови одмах *напали* Цепелин 15/1, Наши су бродови после тога *покушали* да одвуку собом Цепелин 15/1, наше су се трупе *одржале* у рововима 16/1, Сви су немачки напади *били одбијени* 18/2, Наше су трупе код Фонтен Мадам *одбиле* три немачка напада 20/1, Наше су трупе [...] *напале* Немце, који су [...] били заузели један наш ров 20/1, Наше су трупе, прешавши у офанзиву, *прешле* Бауру 25/2 и сл.

4.2. Употреба падежа

4.2.1. Генитив

4.2.1.1. Свега три примера сведоче о употреби генитива уз прелазне глаголе када њихова радња обухвата само неки део: Заробили непријатељских *војника* 15/1, заробили смо *војника* 25/2, заробила је *војника* 27/1.¹⁷

4.2.1.2. Забележени су и примери словенског генитива којима се и Вуков језик битно разликовао од данашњег (Ивић 1957: 120):

¹⁶ На уметање енклитика између имена и презимена код Вука скреће пажњу М. Ивић (Ивић 1957: 123). М. Стевановић наводи и друге примере из језика В. Караџића, истичући да је осећај за ритам Вуку намегао „место енклитике између делова синтагме“ (Стевановић 1963–1964: 140). Ова особина добро је заступљена код писаца из западних области српскохрватског језика, а писцима из источних области српскохрватског језика као да „мање смета нарушавање реченичног ритма“ (Стевановић 1963–1964: 140). Љ. Поповић пак истиче да се ради о развојној тенденцији, односно о јачању синтагматске кохезије на истоку, јер је и тамо овакво уметање биле чешће него данас (Поповић 2004: 318).

¹⁷ Наводећи примере из Даничићеве синтаксе Маретић истиче да се дешава да објекат у генитиву стоји уместо у акузатива и онда када глаголска радња обузима читав предмет (Maretić 1899: 524).

Све четири су бомбе експлодирале али нису учиниле *штете* 6/1, нису причиниле *никакве штете* 14/1.¹⁸

4.2.2. Инструментал

4.2.2.1. Два примера инструментала оруђа (300 само погинулих и посечених *сабљом* 7/1, исекли су *сабљама* готово цело један ескадрон 22/1) сведоче о његовој употреби у складу са садашњом нормом.

4.2.2.2. Једном је забележен и пример са архаичним обликом *собом* (*сам собом*): да одвуку *собом* Цепелин 5/1, у значењу *лично*, за који М. Ивић каже да је основна функција оваквих облика била истаћи да је субјакат стварни вршилац глаголске радње, а не неко друго њему потчињено биће: привидни спроводник (Ивић 2005: 48–49).

4.3. Предикат

4.3.1. Декомпоновани предикат јавља се често:

Немци су учинили двапут *покушај* да пређу у делимичну офанзиву 8/2, Непријатељ је код Ла Басе *извршио* на енглеске линије *пет напада* 15/1, да су се сви бродови, који су узели *учешиће* у поморској борби [...] вратили у своја пристаништа 16/1, и на њима *ће се* брзо *извршити оправке* 16/1, *Дошло је до судара* знатних снага 25/1 итд.

4.3.2. О инфинитиву у функцији допуне уз модалне и фазне глаголе у нашој стручној литератури се говори као о појави сложеног предиката (Пипер и др. 2005: 473).

4.3.2.1. Пронађене потврде односе се најчешће на модел *модални + пунозначни глагол*, као у примерима: ми *смо* тај део *морали напустити* 7/1, *морали су се повући* са губицима 13/1, али *су морали напустити* ту намеру и *уништити* тај непријатељски дирижабл 15/1, један немачки аероплан *морао се спустити* на земљу 18/2; но услед наше убиствене ватре *нису могли напредовати* 8/2, *није се могло оценити* због велике магле 9/2, Људство са брода *се могло спасти* 20/1, Тај циљ *могао би се најбоље постићи* на нашој сопственој територији 31/1, поред: Један је аероплан *морао да сиђе* на земљу 23/1, где је уместо инфинитива употребљена конструкција да + презент.

4.3.2.2. Уз глагол *хтети* забележена је једино *да-конструкција*: објавио један чланак, у коме се *хоће да представи* 17/1, њихови војници *хоће да иду* на предње позиције 20/1.

4.4. Глаголи

4.4.1. Што се употребе глаголских облика тиче, најчешће се јавља перфекат, затим по учесталости долазе плусквамперфекат, аорист и презент.

4.4.1.1. Презентом обично почиње текст извештаја са војишта: Генералштаб кавкаске војске *саопштава* 9/2 или Хавасова агенција *јавља* из Париза 7/1, мада није искључена ни употреба презента у централном делу текста: *Настављамо* гоњење турске војске коју смо разбили код Караургана 7/1; наше се трупе непрестано *боре* и на неким тачкама *напредују* 20/1 итд.

4.4.1.2. Перфекат је ипак најчешће употребљено време:

¹⁸ Уп. са примерима у Maretić 1899: 527. Н. Јовић наводи да су примери словенског генитива пронађени само у језику *Српских новина*, али не и у *Нишком трговинском гласнику* из 1895. године (Јовић 2012б: 91).

Спазивши те чамце, наша артилерија *отворила је* ватру 3/3, Данас у подне *појавио се* над Цетињем један аустријски аероплан и *кружио је* изнад престонице тачно четврт часа 6/1, *Непријатељ је бомбардовао* 7/1, Немци су *учинили* двапут покушај 8/2, На јуриш *смо узели место* 12/1, *потисли смо* непријатеља 17/1, *одбили смо* Немце 19/1, Немци су *бомбардовали* тороњ и цркву 20/1, Јуче по подне око 4 часа, *опет је* под Цетињем *летео* аустријски аероплан 25/1 итд.

4.4.1.2.1. Понекад се перфекат смењује аористом, што доприноси динамичности излагања: непријатељ *се* лагумима *приближио* на тридесет корака нашим рововима, да би нас напао. Наши га *дочекаше* са ручним бомбама, и потпуно *задржаше* тај непријатељски покрет 6/2.

4.4.1.3. Плусквамперфекат, о чијем је грађењу било речи у т. 3.8. потврђен је у следећим случајевима:

Немци су *били увели* 2/1, Непријатељ *је био отпочео* напад 11/1, непријатељ *био отворио* артилеријску ватру 14/1, Наше су трупе [...] *напале* Немце, који су [...] *били заузели* један наш ров 20/1 и сл.

4.4.2. О употреби инфинитива у функцији допуне модалних и фазних глагола било је речи у т. 4.3.2. Друге функције инфинитива нису регистроване.

4.4.3. У погледу рекције забележен је само један интересантан пример: Русија *претреса о могућности* да закључи оделити мир са Аустријом 17/1.¹⁹

4.4.4. Пасивне конструкције чине једну од најважнијих одлика извештаја са војишта у Првом светском рату.

4.4.4.1 У Вуковим историјским списима нарочито су бројне конструкције са предикатом у облику повратног глагола (Стевановић 1963–1964: 133–134), које се срећу и у нашем корпусу:

Гоњење непријатељских војника *наставља се* 3/3, Службеним саопштењем *јавља се*: услед експлозије депоа муниције 7/1, *Потврђује се* да су Немци код Ла Басе имали јуче велики неуспех 16/1, Јужно од Гумина *водила се* веома огорчена борба 22/1 и сл.

4.4.4.2. У проучаваним текстовима претежу ипак конструкције са трпним придевом:

Сви ови напади *били су одбијени* 2/1, били су *дочекани* пуцањем из пушака и митраљеца 7/1, али су *били задржани* нашом ватром и *приморани* да се повуку 8/2; Више од половине непријатељских војника [...] *подављено је* 3/3, На осталим секторима непријатељ *је одбијен и приморан* да се повуче на своје позиције 6/2, Непријатељски покушаји, да нас два пут *нападну* [...] *спречени су* на време 7/1, Несумњиво *је утврђено* да Немци *употребљавају* у последње време експлозивна зрна, пуцајући на наше позиције на Баури 13/1, На осталим фронтима су 13 јануара *вођене* само чарке 16/1 итд.

5. Лексика и фразеологија извештаја припадају у великој мери војној терминологији.²⁰ Осим лексеме *војиште* словенског порекла, која се данас

¹⁹ Глагол *претресати*, будући да значи и „свестрано разматрати, расправити, проучити (обично ради оцене, доношења одлука и сл.) неки проблем” (РМС 2007: 1029), може се убројити у тзв. глаголе говорења и мишљења (у широком смислу), при чему је уз такве глаголе била обична конструкција *о + локатив* (Batistić 1972: 43).

²⁰ У текстовима овог типа практично постоје само два лексичка слоја: неутрални и термилошки (Тошовић 2002: 320). Фразеолошка лексика се овде доводи до руба клишеа (Тошовић 2002: 325).

осећа архаичном, забележено је низ лексема страног порекла – турцизама, галицизама, германизама, хунгаризама и сл.²¹

5.1. Највише је лексема пореклом из француског језика: *аероплан* 6/1, *артилерија* 11/1, *касарна* 11/1, *офанзива* 13/1, *дивизија* 13/1, *ескадра* 14/1, *дирижабл* 15/1, *торпиљер* 16/1, *бајонет* 17/1, *фронт* 23/1, *бомба* 25/1, *мина* 25/2, *флота* 28/2, *шалупа* 30/2 и сл.²²

5.2. По фреквенцији потом долазе германизми: *команда* 11/1, *адмиралитет* 14/1, *цепелин* 14/1, *матроз* 15/1 итд.

5.3. Међу турцизмима налазе се: *аскер* 7/1, *топ* 11/1, *караула* 16/1, *лагум* 20/1 и сл.

5.4. Забележен је и хунгаризам: *хусар* 30/2.

5.5. Интересантно је да се уместо данашњег *минобацач* употребљава једино вишечлани израз: *справа за бацање мина* 23/1.

5.6. Из домена фразеологије издвајамо велику учесталост израза *на бајонет* 6/2, 17/1, 19/1, 20/1, 24/2, затим *освојити*, *узети на јуриш* 6/2, 12/1, *борити се груди у груди* 11/1 или *прса у прса* 23/1 итд.

6. Закључак

6.1. Извештаји са војишта, објављени у *Српским новинама* у Нишу у јануару месецу ратне 1915. године писани су стандардним српским језиком тога доба. Тај језик, како показује спроведена анализа, близак је данашњем, а поједина одступања, пре свега, у погледу правописа, као нпр. писање *зубитци* наместо *зубици*, нису била у супротности са тадашњим нормативним препорукама. Једино веће одступање у погледу фонетике забележено је у речи *кашто* (артилеријска борба *кашто* доста жива 4/1). Да се у овом жанру итекако водило рачуна о језику, показује само летимичан увид у друге текстове објављене у истим новинама.

6.2. Једна од морфолошких особености ових текстова, како је то показано у т. 3.10. и 3.11, јесте велика употреба трпних придева и глаголских именица. Осим глаголских облика у 3. л. јд. и мн. употребљава се често 1. л. мн., као и присвојна заменица *наш*.

6.3. На плану синтаксе извештаје са војишта карактерише честа употреба сложеног предиката (*морали су се повући*), декомпонованог предиката (*извршити исправке*) и пасива (*били су одбијени*), а од глаголских облика најчешће се користи перфекат (уп. Тошовић 2002: 327). Неке од особина познате су и Вуковом језику, као нпр. пробијање енклитике на друго место у реченици, при чему се разбија почетна синтаagma (*Два су аероплана пала* иза наших ровова).

²¹ Порекло речи утврђено је на основу постојећег речника (Клајн, Шипка 2007).

²² У овом делу рада примери се наводе у номинативу јединине.

6.4. Као жанр публицистичког стила, тј. информативног подстила, извештаји са војишта имају и стандардизовану структуру,²³ будући да се у њима износи јасна и прецизна информација, те се устаљеним поступком излагања и изразима реципијент „навикава на одређен начин пласирања информације, који се понавља сваки час, сваки дан, у сваком броју, у свакој емисији” (Тошовић 2002: 307), додали бисмо и на истом месту у гласилу.

6.4.1. Та структура очувана је до данас и подразумева навођење извора информације на почетку у виду номинативне реченице, која садржи податке о месту и времену: *Петроград, 8 јануара (12/1)*, затим се износи основна информација: *Нема никакве промене у источној Прусској. У правцу Рава у тесном смо додиру с непријатељем, чији су покушаји да продре кроз наше редове били у току прошлога дана одбијени (12/1)*, а на крају се износе неки квантитативни подаци (*одбили смо непријатеља који је покушао офанзиву у пределу Кирилибаба, где смо заробили једног команданта батаљона, више официра и више од 200 војника (12/1)*), при чему су текстови пуни номенклатурне лексике – географских назива, патронима, назива функција, титула и сл.²⁴

6.4.2. Како се понекад инкорпорирају читави текстови административног функционалног стила – саопштења или коминикен, после података о месту и времену: *Петроград, 10 јануара*, следи наслов: *Саопштење главнога Генералштаба (13/1)* или: *Париз, 22 јануара. – Званични коминике од 21 јануара (23/1)* а онда се прелази на изношење основне информације и података као што је описано у т. 6.4.1.

6.5. Иако је основна функција извештаја са војишта информативна, долази до изражаја и перлокутивна, односно агитационо-пропагандна, будући да се у њима велича сопствени или успех савезника у борби против непријатеља и углавном се саопштавају само губици непријатеља: *За последња 3 дана заробили смо преко 60 официра и 2400 војника и запленили смо 3 тона и 10 митраљеза (17/1)*. Агитационо-пропагандна функција постиже се и употребом глаголских облика у 1. л. мн., као и уз помоћ присвојне заменица *наш*, о чему је већ било речи у т. 6.2.

6.6. Ови стандардни и стандардизовани текстови, чија је превасходна функција била да извештавају о значајним догађајима на фронту за време Првог светског рата, подизали су и морал становништву, те су се уношењем пропагандног тона приближили политичким коментарима и анализама. Понека несигурност у употреби страних назива (*Код Бери-о-Бак*), не иде на штету настојању да се актуелни догађаји из времена смрти и страдања прикажу са нарочитом пажњом и прецизношћу.

²³ Тошовић употребљава термин стандардна структура (Тошовић 2002: 310). Нама се у овом случају учинило прихватљивијим коришћење термина *стандардизован*.

²⁴ Уп. Тошовић 2002: 311–312.

ИЗВОРИ

Српске новине. <<http://scc.digital.bkp.nb.rs/document/P-2588-1915>>. 15. 8. 2014.

ЛИТЕРАТУРА

- Ивић 1957:** М. Ивић, Једно поређење Вуковог језика са нашим данашњим књижевним језиком, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, I, Нови Сад, 114–126.
- Ивић и др. 1994:** П. Ивић, Ж. Бошњаковић, Г. Драгин, *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта. Прва књига: увод и фонетизам*, СДЗБ, књ. XL, Београд: САНУ и Институт за српски језик.
- Ивић 2000:** П. Ивић, Језичке прилике, *Историја српског народа*, књ. 6, том II, Београд: Српска књижевна задруга, 257–290.
- Ивић 2005:** М. Ивић, *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој (синтаксичко-семантичка студија)*, Београд: Београдска књига, САНУ, Институт за српски језик САНУ.
- Јовић 2012а:** Н. Јовић, О језику београдских и нишких новина с краја XIX века, у: *Време и историја в славјанските езици, литератури и култури*, Сборник с доклади от Единадесети национални славистични четения 19–22 април 2012, Том I Езиковзнание, Софија: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски”, 287–293.
- Јовић 2012б:** Н. Јовић, *О неким синтаксичким одликама језика нишких и београдских новина с краја XIX века*, Годишњак за српски језик, година XXV, број 12, Ниш: Филозофски факултет, 89–98.
- Клајн, Шипка 2007:** И. Клајн, М. Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.
- Михајловић 1972:** В. Михајловић, *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду (од времена пре Велике сеобе до Вуковог Рјечника 1818. године)*, I том (А – Љ). Нови Сад: Институт за лингвистику у Новом Саду.
- Михајловић 1974:** В. Михајловић, *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду (од времена пре Велике сеобе до Вуковог Рјечника 1818. године)*, II том (М – Ш). Нови Сад: Институт за лингвистику у Новом Саду.
- Пипер и др. 2005:** П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*, М. Ивић (ред.), Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига; Нови Сад: Матица српска.
- Поповић 2004:** Љ. Поповић, *Ред речи у реченици*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Правопис 2010:** *Правопис српскога језика*, М. Пижурица (ред.), Нови Сад: Матица српска.
- РМС 2007:** *Речник српскога језика*, ред. и уред. М. Николић, Нови Сад: Матица српска.

- Станојчић 2010:** Ж. Станојчић, *Граматика српског књижевног језика*, Београд: Креативни центар.
- Стевановић 1963–1964:** М. Стевановић, Језик у Вукову делу и савремени српскохрватски језик, *Јужнословенски филолог*, књ. XXVI, св. 1–2, 73–150.
- Стевановић 1964:** М. Ставановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма. Увод. Фонетика. Морфологија*, Београд: Научно дело.
- Тошовић 2002:** Б. Тошовић, *Функционални стилови*, Београд: Београдска књига.

- Batistić 1972:** Т. Batistić, *Lokativ u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku*, Biblioteka južnoslovenskog filologa, Nova serija, knj. 3, Београд: Institut za srpskohrvatski jezik.
- Maretić 1899:** Т. Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.

Ирена Р. Цветкович Теофилович

ЈАЗЫК ОТЧЕТОВ С ПОЛЯХ БОЯ В «СЕРБСКОЙ ГАЗЕТЕ»
ВЫПУСКА 1915 ГОДА

Резюме

В настоящей статье анализируется язык и стиль отчетов с полей боя Первой мировой войны, опубликованных в *Сербской газете* в Нише в течение января месяца 1915 года. Важнейшие лингвистические характеристики этой группы жанрово упорядоченных текстов определяются с опорой на нормативные пособия того времени, а затем они сравниваются со современным состоянием сербского литературного языка. Полученные результаты свидетельствуют о том, что отчеты с полей боя написаны стандартным сербским языком второго десятилетия XX века, а также и стандартной структурой, и таким образом они могут послужить в качестве любопытного материала для изучения языка и стиля военной публицистики.

Ключевые слова: Первая мировая война, *Сербская газета*, сербский литературный язык, военная публицистика.

Славко Ж. СТАНОЈЧИЋ*
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 24.09.2014.
Прихваћен 12.01.2015.

КОНКОРДАНЦИЈСКЕ ВАЛЕНЦЕ ЛЕКСЕМА *РАТ*, *ПОЛИТИКА* И *ПАТРИОТИЗАМ* КАО ЗНАЧЕЊСКОГ ЈЕЗГРА НАРАТИВНОГ ДИСКУРСА**

Рад износи резултате ауторове анализе дискурса књижевноуметничког дела са тематиком везаном за београдско грађанско друштво у периоду непосредно иза Првог светског рата и настанка нове државе као тековине тога рата. На материјалу пишчеве савремене интерпретације београдског грађанског дискурса епохе непосредно иза I светског рата, аутор то чини и конкретно – на лексемама *рат*, *политика* и *патриотизам*, које у функцији значењског језгра окупљају око себе директне денотате других одговарајућих појмова у конкорданцији са њима, као и денотате који имају карактер фигуре, најчешће метафоре. Аутор – на теоријским ставовима и методама текстлингвистике, као и на постулатима социolingвистичких приступа језику – дефинише схему пишчевог начина изградње језичког идентитета наратора–ликова у роману „Очеви и оци” Слободана Селенића (1933–1995) и формулише битне особине језичког израза за који су српски лингвисти још у првој половини XX века увели и термин *београдски стил*.

Кључне речи: београдски књижевни језик, текстлингвистика, социolingвистика, дискурс, идентитет, историзам, фолклорни, стереотип.

1. Непосредан период који долази после Првог светског рата (1914–1918) поклапа се са временом у којем се, како то констатују савремени проучаваоци српског језика упућујући на констатације историчара језика о томе, дефинитивно утврђује српски књижевни језик. Историја српског књижевног језика, наиме, истиче да се то дешава тако што се током XIX века створен језик даље развија у форми специфичног „београдског стила”, који – како они кажу – доминира у српској култури и током целе прве половине XX века.¹ Методологија проучавања тога језика, природно, подразумева де-

* slstanojcic@gmail.com

** Рад је у оквиру пројекта 178014: *Динамика структура савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ – по дефиницији: „**београдски стил**, књижевнојез[ички] израз у чијој је основи језик београдског грађанског становништва које говори књиж[евним] срп[ским] језиком као својим матерњим језиком” (Енциклопедија српског народа, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 93).

таљно испитивање свих језичких система у текстовима насталим у самом том времену. Опште је познато да то и јесте рађено (и урађено) у области историје српског књижевног језика, било проучавањем граматичких система и констатацијама у лингвистичко-стилским проучавањима свих језичких нивоа писаног дискурса културних области, било израдом лексикографских дела капиталног карактера (као што је велики Речник САНУ, Речник Матице српске и др.), односно израдом дескриптивно-нормативних граматика за све нивое школа као и за широку читалачку публику.

Са појавом текстлингвистике у другој половини XX века јавља се и потреба да се реализација језика свих периода, па и тога периода, изучава и њеном методологијом, као и њеним аналитичким инструментима. У овој раду и износим неке од резултата таквог истраживања. И то – на материји само неколико дискурских целина. При томе, налазим да је врло користан метод анализе онај који дату језичку материју ставља у контекст њеног виђења језичког ствараоца, писца који са гледишта (релативно) блиског нашем савременом језичком осећању ту материју интерпретира.

Својевремено, радећи на теоријским и практичним дефиницијама репрезентације и идентитета у прозном књижевном дискурсу са аспекта који проучавају текстлингвистика и социоллингвистика, па тиме и на питањима анализе језичких ознака у функцији стварања тих појмова, дошао сам до закључка да је књижевноуметнички текст ствараоца–писца Слободана Селенића (1933–1995) – прави материјал за анализу коју врши и текстлингвистика, и социоллингвистика, обе у домену општелингвистичких принципа проучавања језика. Наиме, Сл. Селенић је прозаист од потврђеног значаја у историји модерне српске књижевности. Као такав, он је један од истакнутих стваралаца и целине језика те књижевности. И посебно бих рекао да се, у лингвистичком смислу – и у њему и са текстлингвистичког приступа – он може сврстати у ред настављача аутентичних београдских језичких стваралаца.

2. Полазећи од уочавања стилски обележених језичких категорија, дакле – од уочавања језичких јединица намењених дефинисању идентитета ликовна, у I глави романа „Очеви и оци” доминира језик наратор-лика „Стеван Медаковић”.

Уз чињеницу да је пишчев језик стално присутна категорија већ по дефиницији и природи ствари,² сасвим је јасно да је Селенићева замисао да се наратор-лик „Стеван Медаковић” – реализује као доминантни наратор ове (уводне) главе романа „Очеви и оци” (стр. 5–80).

Како наратор-писац казује,³ наратор-лик ове главе је: „*Стеван Медаковић*, син Милутинов и васпитаник Нанкин”. Отац *Милутин* му је – каже пи-

² Онда када се намерно или ненамерно „пробије” кроз текст, по неизбежном приципу мешања кодова (Кристал 1995: 40–42; 52), односно спонтаног мешања језичких стандарда, које је нормална појава сваког језика (Блумфилд 1958: 52).

³ Вероватно и са полазним мотивом аутобиографског елемента: родитељи Слободана Селенића, Сава и Вера, пре рођења своје деце преселили су се из Пакраца, Славонија – значи, „из прека” – у Београд и у њему држали приватну гимназију све до 6. априла 1941.

сац даље – трговац „из прека, из Славоније, који је пре женидбе и мога рођења, мало-помало, на крају и коначно пренео трговину у Београд и ту се пословно и свакојако утемељио. Био је старовремски човек... Обучен по аустријски... важи је у малом, присном Београду... за господина и човека у чију се реч без зора може веровати” (40).

Време: почетак XX века – балкански ратови (1912, 1913) – Први светски рат – послератно време 1930-их година.⁴ И историјски прецизно одређено – у времену је које долази непосредно иза Првог светског рата (1914–1918), чији један од резултата и – нова државнополитичка структура друштва. А у Селенићевом роману, све је то дато – из ретроспективе на ратора-лика у времену непосредно после једног новог рата – Другог светског рата (1939–1945).

У тим оквирима, логично је претпоставити да је појам „политички човек” (“*homo politicus*”), чије је присуство условљено самом фабулом, очигледно – први доминантни појам ове главе романа. Зато се језичка средства реализације тога појма могу узети као пишчев избор средстава којима се приказује социolingвистички идентитет главног носиоца целовитог дискурса романа. Могло би се рећи да је низ исказа којима се описује овај појам заправо – низ метафора. И то – у оном значењу тога термина које подразумева изградњу слике као јединице комуникације којом оперише стваралац целовитог дискурса какав представља приповедачко дело уопште, односно роман у овом случају. Углавном, тај низ исказа је у оквирима области коју истраживачи сврставају у тип „свакодневни дискурси о нацији/национализму” (Бошковић 2005: 1), а лексика која међусобно колоцира упадљиво се бира у оној која је била употребљавана у време у које писац смешта ликове.

3. То значи да за ову прилику у средишту истраживачеве пажње може бити појам “*homo politicus*” београдског грађанског друштва у периоду који долази непосредно после Првог светског рата, и то у виду анализе средстава изградње језичког идентитета књижевноуметничких ликова изграђиваним у роману. Природно, анализа је овде концентрисана на лексичке елементе који су везани за време обележено тим ратом.⁵

Пре свега, у датом дискурсу појављују се појмови „политика” и „патриотизам”, са својим денотатима именицама *политика* и *патриотизам* – директно везани за појмове „рат” и “*homo politicus*”. Појављују се као доминантни појмови дискурса ове главе романа. А писац (Слободан Селенић) ове

г., када је Други светски рат захватио и Југославију (*Годишњак САНУ* ХСVIII, за 1991. годину, стр. 519–520).

⁴Са гледишта историје језика – како је познато – то је период створене основе и даљег развоја „београдског стила”, развитка, за неке лингвисте – чак и у „београдски књижевни језик” током прве половине XX века (више о томе – у чланцима А. Белића „*Београдски стил*” и *Од Вука до Андрића* (в. Белић 1998: 120–127).

⁵Он се и код нас сада, прихватањем термина који је био већ од 1914. г. у употреби на Западу, најпре у Великој Британији, све чешће назива Великим ратом иако тај термин код нас, читав век досад, није био у значајнијој употреби, ако га је уопште и било. Узроци овог феномена у садашњој употреби језика – могли би се и сами, можда, анализирати са социolingвистичког (и психolingвистичког) аспекта.

појмове, природно, дефинише низом слика и унутрашњих монолога са лексиком која с тим појмовима колоцира.

Карактеристични су делови исказа који се карактеришу лексиком која је у значењском пољу појмова „рат” и „ратни циљеви”, дакле – у колокацији је са именицама *политика* и *патриотизам*.

Тако се, прво, око појма ”*homo politicus*” појављује у омеђеном дискурсу као типичан – исказ:

– Не знам зашто је Милутин те деветсто десете,... повео и мене са собом на предизборно путовање по ваљевском срезу где је био кандидован за посланика на листи Радикалске странке, али сигуран сам да су се тада родиле моје прве *мисли о политици* – да није рата – најпогубнијој забави српског народа (125)

– са синтагмом чије су главно семантичко језгро баш саме именице *политика* и *рат*, у дискурсу у којем се налазе и лексеме и синтагме: предизборни, кандидовати, посланик, листа Радикалске странке, српски народ.

Дата ситуација је означена исказом у којем су све лексеме, укључујући и именицу *рат*, на нивоу основних значења, па је његова целина (као омеђени дискурс) реално саопштење о реалним датостима обележеним сваком од пунозначних лексема.

4. Било би врло поједностављено да, сада, само кажемо да су лексеме *патриотизам* и *рат*, које са функцијом значењског језгра окупљају око себе другу лексику, само директни денотати одговарајућих појмова и да су једновремено као такве употребљене за изградњу језичког идентитета наратора у роману.⁶

Да ту поједностављеност избегнемо, морамо такву констатацију и прецизирати. Наиме, морамо рећи да се – за разлику од (а) денотата историјских личности, институција и аката, које можемо сматрати документима у дискурсу који је уметникова интерпретација једног сасвим конкретног времена у које писац смешта фабулу и ликове романа – многе друге лексеме из категорије (б) и општих појмова, и личних имена могу схватати и као уметникова језичка средства за изградњу идентитета тих ликова, значи – као део уметничке слике остварене тим средствима.

Узрок томе је чињеница да је прва (а) категорија денотата морала бити употребљена оног тренутка кад је писац одлучио да да конкретну историјску основу приповедачком дискурсу, то јест – да се определи за дискурс ако не историјског романа, оно бар за дискурс са неким елементима таквог романа. Супротно томе, друга – (б) категорија денотата није морала бити употребљена, могла је бити замењена и лексиком која је актуелнија за Селенићеве савременике, да једноставно кажемо – могла је бити замењена

⁶ Да кажемо, рецимо – онако као што наводимо појмове означене именима личности, односно заједничким именицама денотатима институција које су обележавале овај геополитички простор у временима везаним за Први светски рат, по аналогији – а без дубље анализе њихове функције у датом контексту.

модернијом лексиком, ближом читаоцу друге половине 20-ог века. А – није замењена, и то није замењена свесним, циљаним избором писца романа.

5. Због тога је природно да за реализацију језичког идентитета ликова периода у који је смештена фабула романа, у овој његовој глави, налазимо низ условно специфичних лексема у области номинације, од којих се највише налази у номиналној класи именица.

У категорији (а) денотата које можемо сматрати документима, ту се, у одговарајућем контексту – налазе пре свега лична имена историјских личности које су и пре тога рата, као и у његовом току, па природно и у непосредном времену иза њега, биле спомињане у разним документима са тематиком службених циљева ратне политике Србије и у њима и историјски познатих југословенских пројеката који су били актуелни у то време.

Из групе властитих (личних) именица довољно је као доказ за то навести и само неколико њих које се налазе у дискурсу главних ликова Селенићевог романа, па и у деловима који су посвећени *наратор-лику* „*Стеван Медаковић*”. На пример – врло разумљиво – уз имена *Франц Фердинанд*⁷ (147) и *краљ Александар I из династије Карађорђевића*⁸ (126–128), ту су и имена политичара прве четвртине XX века, периода који је уско везан и са временима која су претходила Првом светском рату, као и са ратним и непосредно поратним временом, као што су: историјски доста ранији, али идеолошки и у томе времену присутни *Штросмајер* (146), *Прибићевић* (126), *Слободан Јовановић* (126–127), *Милан Срикић* (126), *Никола Узуновић* (126), *Мачек* (126), *поп Корошец* (127). Међу њима су, наравно – и имена припадника тада званично једино признатих државотворних нација – лексема *Хrvat, Словенац, Србин* (126–127). Међу њима су и лексеме (и синтагме) – као властита имена институција, односно докумената и аката, која се појављују у колокацији са именицом *рат* – онда када је она референтна именица за појам „Србија у Првом светском рату”. Али ту су и имена културних и политичких институција, и оних насталих у временима пре тога рата, и оних које су настајале непосредно иза тога рата: *Зимска помоћ* (130), „*Краљевски Дом Династије Карађорђевић*” (140), „*Краљевско Височанство*” (140), *Хрватска бановина* (142), *Хрватска академија* (147), *Југославенска академија* (147), *Српски културни клуб* (161), *Крфска декларација* (147), као и имена: „*Просвета*”, „*Матица српска*”, „*Српски културни клуб*”, „*Народна одбрана*” (153–155), *група „Напред*”, *лист „Напред*”, *библиотека „Политика и друштво*” (160) и других институције које су – у времену у које је смештена прича – заступале идеолошке циљеве победничке стране у Првом светском рату.

Са друге стране, у категорији (б) и општих појмова, и личних имена као средстава изградње идентитета наратора-лика, зависно од теме датог омеђеног дискурса, наћи ће се и именице из сфере ослободилачких (и

⁷ Грац, 1863 – Сарајево, 28. јун 1914.

⁸ Цетиње, 1888 – Марсељ, 9. октобар 1934.

балканских) ратова који су претходили Првом светском рату као рату почетка XX века, као и она из времена самог тог рата, или из времена непосредно иза њега – именице и именичке синтагме: *Бошњаци* (152), *пречански Срби*, *Србин пречанин* (152, 153), *ослобођење Срба* (153), *Срби очеви и оци* (155), *Ужичани-Французи*, *тироћански Лондонци*, *Босанци-Бечлије* (167), *Србија*, *Пијемонт* (158) и др.

6. Зато се друга наведена (б) категорија денотата – без обзира на то да ли су то опште (заједничке) именице, или лична имена, имена места, слободна или у синтагмама – може поделити према колокацијским везама на три слоја. Наиме, њен

- (1) први слој чине: денотати у самосталној употреби и који се могу сматрати неутралним у односу на дискурс у којем се налазе,
- (2) други слој чине денотати – опште именице управни чланови синтагми у којима су то одредбени чланови имена локалитета маркираних као историјска места датог ратног периода, док
- (3) трећи слој чине опште (заједничке) именице које су денотати стереотипских појмова везаних за српски народ.

Сва три слоја налазе се у два омеђена дискурса са карактером слике, па можемо рећи –

- (1) да су из првог слоја – неутралних денотата – свакако лексеме, саме и у синтагмама, као што су: *народ*, *родољуб*, *српски народ*, *српски сељак*, које налазимо у датом дискурсу, који је, у ствари, једноставна почетна дефиниција датог појма „патриотизам”, коју писац „ставља у уста” другом од два главна лика, Дејану Медаковићу, у облику унутрашњег монолога, и чији је доминантни појам означен именицом *патриотизам*, која као значењско језгро окупља око себе наведене лексеме, односно устаљене синтагме с њима;
- (2) да су из другог слоја – метафорских денотата зависних од колокацијске везе – опште (заједничке) именице као управни чланови синтагми са одредбеним деловима који су називи познатих локалитета периода и ранијих ослободилачких (и балканских) ратова и Првог светског рата, какве су: *јунак са Чelopeка*, *Велике Хоче*, *Петраљце*; *Србин са Цера*, *Суворора*, *Кајмакчалана* и *Доброг поља* (155), али и лично име *Зека Буљубаша*⁹ – са јасном функцијом метафоричке синтагме за борце у биткама Првог светског рата у географским просторима које означавају лексеме у саставу датих синтагми, при чему све ове секвенце асоцирају квалитете хероизма познатог генерацијама говорника српског језика, и
- (3) да су из трећег слоја – стереотипских денотата везаних за српски народ – лексеме и њихове везе типа: *национална држава*, *слобода*, *савесно родољубље*, *жртвовање*, *прегалаштво*, *Србија ослободи-*

⁹ *Зека Буљубаша* (са правим именом – Јован Глигоријевић, око 1785 – Засавица 1813), познати јунак из Првог српског устанка 1804. г., којим започиње историја модерне српске државе.

тељица као и – именице и синтагме: *паланачки космополитизам, генијална раса, пословична бистрина, српство моја судбина, српски народ, бранитељи части и будућности, изрод* (155), *власотиначка, лужничка, нишавска, белопаланачка, тимочка, брсјачка печалбарска душа, печал, меропашки, себарски, рајетински рад, ћифтинска лакомот* (156), *шајкача саката бедника* (149)¹⁰, *хегемон, хегемонија* (158), *партије, антипартије, фракције, клубови, одреди* (159), и друге. То су најчешће опште (заједничке) именице које су у конкорданцијској вези са оним атрибутима (било придевима, било именицама) који су у језику многих генерација говорника српског језика скоро аутоматска асоцијација – као деноминати везани и за ослободилачке (и балканске) ратове до Првог светског рата, за тај рат посебно, али и за време непосредно иза њега обележено тековинама (па и последицама) тога рата у друштвено-политичком животу државе.

7. Критеријум за избор лексике и овде је, природно – значење лексеме и веза са темом конкретног дискурса, а сам избор је и намеран, и спонтан једновремено пошто је асоцирање појмова може бити и изван вољне активности. Наиме, за дати текст дата лексема схваћена је као доминантна, јер је предмет конкретног дискурса.¹¹ Као таква – по закону асоцијативног значења, који је „заснован на нашој интуицији да су групе лексема повезане по смислу” – она нормално управља и избором лексике која ће се уз дату доминантну лексему јављати у синтагмама. То се врши аутоматски – захваљујући чињеници „секвенцијалног појављивања лексема” (Кристал 1995: 105).

Све су то јединице лексема–денотата појмова који су били мисаона преокупација интелектуалаца датога периода у току послератних тридесетих година XX века, па тиме и другог главног лика у роману „Дејана Медаковића”. А у целини дискурса – представљају део реторике грађанског друштва обележену друштвеним последицама Првог светског рата.

О томе јасно сведоче лексеме / синтагме *патриотизам* (2 x), *patriotism* (2 x), *народ* (4 x), *родољуб*, *српски* (4 x), *Срби* (3 x), *генијална раса*, *пословична бистрина српског сељака*, *српски геније*, *сеча кнезова*, *шљивовица*, *шајкача*, *Зека Буљубаша*, *јунаци са Челопека*, *Велике Хоче*, *Петраљице*, *национална држава*, *родољубље*, *жртвовање*, *прегалаштво*, *Србија* (3 x), *Србија ослобо-*

¹⁰ Са лексемом *шајкача* – у стереотипу визуелног лика Србина, у датој синтагми „шајкача саката бедника” и – за сваког школованог Србина – са неизбежном асоцијацијом српског ратника–инвалида који постаје просјак из познате приповетке „Све ће то народ позлатити” Лазе К. Лазаревића – као метафора небриге српске државе периода ослободилачких ратова краја XIX века.

¹¹ „Each field usually has a specialized, topic-related vocabulary... some items of which may turn up in other fields with different meanings (and often in different grammatical collocations...): for example, *wings* in air transport and in theatrical parlance; *lock* in the field of river or canal transport and in the language of security” (Картер 2002: 53–54). В. и: Половина 1999: 125–135, где се говори о *омеђеном дискурсу*, који као појам има све карактеристике појма *field of discourse*, што укључује и значење појма и термина *ситуација*, као прихваћеног у нашој лингвистици.

дитељица, Србин са Цера, Сувобора, Кајмакчалана и Доброг поља, србијански сељак, које се јављају омеђеном дискурсу и само двеју слика (ситуација) датих на стр. 149–150, 151–156. У целини књижевног српског језика, природно, велики број таквих именица је у активном слоју језика, али исто тако значајан њихов број може припадати и слоју историзама у најдословнијем смислу, оном у којем их сасвим уопштено (и једноставно) дефинише и школска граматика¹².

8. У томе смислу, моју тезу – тезу да је овде реч о давању одговарајућег колорита приповедачком дискурсу – мислим, може подржати и друга чињеница коју истраживач опремљен инструментаријем текстлингвистике мора уочити. У томе контексту, укратко ћу навести да писац у целину дискурса романа, као омеђени дискурс (слику, ситуацију) уводи лик „Нанке Марковић”, чије карактеристичне језичке особине писац Слободан Селенић дефинише већ и уопштено, кроз речи наратор-лика „Стевана Медаковића” и које гласе: „Нанка је била сељанка, рекао бих, али не зато што није знала друкчије – завршила учитељску школу у Београду, образована жена – већ зато што је тако хтела. Њен говор остао је исти као у земљака из Кожетина и околине, али некако брижљиво чуван, свесно обогаћиван старим и заборављеним народним изразима, негован, тако да је добијао скоро песничку, вуковску лепоту” (49).

А дискурс лика „Нанке Марковић” пун је, у врло концентрисаном облику, лексике која је типична за социолингвистички лик учитеља пониклог из руралног слоја становништва крајем XIX века и у првој четвртини XX века, а образованог у језичкој школи фолклорне вуковске оријентације, са елементима лексике и устаљених синтагми који су типични за фолклорни српски језик епске поезије. То су речи или устаљене групе речи као што су, на пример – и менице: *савесник, мука срамота, хват (дрва), слабићство* (46), *душевник, Зека Буљубаша, јад, оци, јунак, подвижник* (47), *ајдук, аманет, вјера* (ијекавизам у иначе екавском тексту!), *момчина, дика, Обилић, снага, соко, (српска) дика, ајдук, аманет* (48); *придеви: голи (синови), грозни /виногради/, поносна (уз Босна)* (46), *дивни, јуначки, свети* (48); *глаголи: поменути (Бога), устављати (Турке пушкама)* (46), *разграђати* (48) и синтагме типа: *голи синови, голи ножеви, поносна Босна, грозне сузе, јуначки аманет, дивно име, света слобода* (46, 48), стихови у дијалозима као што су *Да гинемо и крв проливамо/ Да јуначки аманет чувамо, / Дивно име и свету слободу* (48) – који се појављују у говору тога лика романа, у омеђеном дискурсу слике (ситуације) датом на стр. 46–48. Оне су или дословно прене-

¹² „Историзми у књижевном српском језику су оне речи које су се престале употребљавати у савременом језику са престанком употребе предмета и појава које су означавале” (Станојчић и Поповић 2002: 180). Ова категорија лексема је већ по дефиницији врло флуидна и на њу ће указивати тек микроконтекст. На пример: синтагма *српски народ*, са обе лексеме, подједнако припада и активном слоју, и слоју историзама – овом другом у датом контексту описа доминантне тематике времена о којем фабула говори. Или: у синтагми *Српски културни круг* свака од лексема појединачно је у активном слоју језика, али пошто је та синтагма име одређене институције датог периода, она је као таква, као назив те институције („Српски културни клуб”) – у категорији историзама.

те из језика епске поезије, или су формиране по томе моделу и укључене у језик генерација школованих говорника времена до пред Први светски рат, у његовом току, па чак и у времену до почетка Другог светског рата.

ИЗВОР ГРАЂЕ

Slobodan Selenić, *Očevi i oci*, Prosveta, Beograd, 1985, str. 1–361 [из техничких разлога, овде дато у ћириличној транскрипцији: Слободан Селенић, Очеви и оци, Просвета, Београд, 1985, стр. 1–361].

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1998: А. Белић, *Око нашег књижевног језика*, Изабрана дела Александра Белића, Осми том, Београд: Завод за уџбенике.

Бошковић 2005: А. Bošković, *Balkan, Jugoistočna Evropa ili „Evropa“: Kulturni aspekti konstrukcije identiteta u Srbiji i Crnoj Gori*, Rhodes University, Grahamstown, 2005 – www.gape.org/sasa/kulturni_aspekti.html.

Блумфилд 1958: L. Bloomfield, *Language*, New York.

Картер 2002: Ronald Carter, *Vocabulary – Applied Linguistic Perspectives*, Second edition, Taylor & Francis e-Library.

Кристал 1995: D. Kristal, *Kembrička enciklopedija jezika*, Beograd: Nolit.

Пецо и Станојчић 1972: Srpskohrvatski jezik, Enciklopedijski leksikon – Mozaik znanja, Tom 1, red. i ured. A. Peco, Ž. Stanojčić, Beograd: Interpres.

Половина 1999: V. Polovina, *Semantika i tekstlingvistika*, Beograd.

Станојчић и Поповић 2002: Ж. Станојчић – Љ. Поповић, *Грамматика српскога језика*, Београд.

Slavko Ž. Stanojčić

CONCORDANCE VALENCES OF LEXEMES *WAR*, *POLITICS* AND *PATRIOTISM*
AS THE SEMANTIC NUCLEUS OF A NARRATIVE DISCOURSE

Summary

The paper brings the results of author's analysis of a literary narrative work with thematic connected with Belgrade civil society in the period directly following the World War I and creation of the new nation as a legacy of the war. On the language material of writer's interpretation of the Belgrade civil discourse directly after the Great War, author elaborates it in a concrete way – on the lexemes *rat*, *politika* and *patriotizam*, which in the function of a narrative discourse semantic nucleus gather the direct denoting words of other corresponding notions in concordance with them, as well as the denoting words that have the character of a figure, most often of a metaphor. On the textlinguistics theoretical stances and methodology, as well as on the postulates of sociolinguistics, author is defining the scheme of writer's way of building the language identity of narrators-personages in Slobodan Selenić's (1933–1995) novel "Očevi i oci" ("Fathers and Forefathers") and formulating the main characteristics of language expression, for which the Serbian linguists already in the first half of 20th Century introduced the term Belgrade style.

Key words: Belgrade literary language, text-linguistics, sociolinguistics, discourse, identity, historicism, folklore stereotype.

Драгана Д. ВЕЉКОВИЋ СТАНКОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 10.11.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА ТРАДИЦИЈЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ**

Сагледавајући однос мишљења, језика и културе, на примерима из *Корпуса савременог српског језика* Математичког факултета Универзитета у Београду, у раду истражујемо семантичку и аксиолошку потку уписану у појмовне метафоре на које се ослања разумевање *традиције* и *традиционалног* у српском језику. Однос изворних говорника српског језика према традицији важан је јер су њиме условљени обликовање ставова према темељним вредностима претходних генерација, пројекција и стварање културних образаца будућих поколења; зато се у раду бавимо и концептом традиционалне наставе српског језика и књижевности.

Кључне речи: концептуализација, појмовна метафора, аксиолошки аспекти традиције и традиционалне наставе

1. Увод

1. Уобичајени приступ *традицији* и свим областима човекових делатности којима се може придружити атрибут *традиционалан* карактерише поштовање постигнућа претходних генерација, њихових домета, узуса и параметара. Едвард Сапир каже да се култура не може градити ако се појединац и друштво отуђе од традиције, али додаје да је „прошлост од културног интереса једино док је још садашњост, или докле год може постати будућност” (Сапир 1984: 115). Дакле, језик, писменост, религија, уметност и народна предања јесу залог будућег ако сачувају виталност и плодотворност у свести својих носилаца, уколико се традиционалне вредности не схватају као граничници који спутавају, већ као ауторитети који нуде смернице и изазове,

* draganavs@yahoo.com

** Овај рад је написан у оквиру научног пројекта 178006 Српски језик и његови ресурси, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

чија достигнућа треба досегнути, усвојити и – колико год је могуће – пресегнути. У складу с тим дефинисана су значења ове именице и од ње изведеног придева¹, која, уз друге примере из нашег корпуса (в. нап. 2), показују да се традиција понајпре разумева као комплексан, делатан континуум с чијим се садржајима појединац идентификује, који прихвата и придружује му властити допринос:

(1) *Традиција* је нешто у чему се учествује, у чему се бива. Питање традиције је, између осталог, питање *идентитета* (КССЈ; *Политикини културни додаци* 2002).

1.1. Традиција је упориште самосвојности једног народа. Томе у прилог јасно говори исходишни пример који обједињује три сродна концепта: традиција се схвата као *догађај* (у коме се учествује), као животни *простор* (у коме се бива), најзад, као *идентитет*, који укључује саодносе с властитим и колективним прошлим, као и интегрисаност у културни и друштвени миље коме се припада. Могли бисмо рећи да је у свим случајевима у питању динамичан континуитет, тј. континуитет у изградњи који подразумева увремењеност (у складу с поимањем времена као простора), а такође и лични и социјални простор који корелира са схватањем припадности и укорењености. Начин прихватања (или неприхватања) ових и сродних концепата одређује наш став према властитој традицији којим се непосредно обликује будућност – зато смо се определили за испитивање поимања традиције и традиционалног као уписа у језичку, па тиме и когнитивну матрицу говорника српског језика.²

2. Има, међутим, и друкчијих гледишта на традицију. Њиховој афирмацији прибегава се зарад фаворизовања супериорне позиције садашњег тренутка и актуелних достигнућа која се сматрају модернима. Тако се у области образовања и наставе усталио обичај да се изрази „традиционална школа”, „традиционални облици наставе”, „традиционални приступи” и сл. употребљавају и разумевају пејоративно. Далековидије посматрање деловања овакве аксиолошке матрице упозорава на то да одрицање вредности читавим методичким системима шкоди настави, јер омета посматрање развоја школства и методичких парадигми као континуираног процеса чије упознавање треба да води усавршавању онога што је представљало, а и сада представља квалитет. Поред тога што се традицији неоправдано намеће негативна конотативна аура, младе генерације се лишавају неопходних путоказа, а ускраћује им се и могућност властитог промишљања и селекције баштињених им вредности. Зато својим задатком сматрамо и трагање за одговором на следеће питање нађено у Корпусу савременог српског језика:

¹ У РМС читамо: **традиција** лат. 1. а. усмено преношење историјских чињеница, предање. б. веровање, обичаји, правила понашања и сл., која се преносе с поколења на поколење. 2. правн. стицање својине покретних ствари предајом ствари из руке у руку. *Кл. Рј. традиционалан* који је основан на традицији, предању, који се предаје од поколења поколењу, утврђен обичајима.

² Безмало сви примери коришћени у овом раду (осим прим. 12–14) ексцерпирани су из Корпуса савременог српског језика Математичког факултета Универзитета у Београду (в. Литература). (Графичка истицања у свим наведеним примерима су наша – Д. В. С.).

(2) **Зашто се код нас традиција и модерност стално искључују?** – Зато што смо ми и иначе искључиви. Погледајте нашу историју (*Политика*, 16. 7. 2006. год.).

Пошто се одговор дат у наведеном примеру чини сувише поједностављеним, настојали смо да – истражујући концептуализацију појма *традиција* у електронском Корпусу – посматрањем избора изворних домена и њихових узајамних односа дознамо који од њих утичу на овде запажену поларизацију, а самим тим и на грађење мање или више негативних концепата.

2. О изворним доменима концепта *традиције* и њиховим аксиолошким аспектима

1. Традиција се често изједначава с оним што је прошло, превазиђено и безмало архаично; хрли се новом по сваку цену, без обзира на то да ли су савремена постигнућа прошла тест применљивости, ваљаности и корисности. Виђење традиције као прошлости, често и као терета минулих времена (прим. 3), доприноси да се тековине бројних генерација посматрају с висине кратковидог искуства које не уважава своје претходнике. Они који се приклањају схватању традиције као нечег „иза”, у односу на шта смо ми „испред”, благонаклоно могу бити процењени и као носталгичари (прим. 4) који се одупиру прогресу, тачније – регресији заборав:

(3) Традиција минулих оптерећује мозак савремених генерација (КССЈ; *Политика*, 18. 12. 2000. год.).

(4) Занимљива је ваша опаска из „Записа” да *носталгичарима по природи одговара традиција*, то јест квалитет који заборављамо, а онда заборав зовемо прогресом (КССЈ; *Политика*, 10. 12. 2005. год.).

Нешто толерантнији став запажамо у случајевима када се традиција и модерно – како се обично каже – додирују, надопуњују и узајамно подржавају:

(5) Овде се, *вешто и умешно, спајају прошлост и садашњост*. Традиција давних предака ... са младошћу и амбицијом нових мајстора у овом послу ... (КССЈ; *Политика*, 17. 2. 2006. год.).

(6) Чини се да је М. Ворд пронашао начин који му омогућава да *истовремено буде ултрамодеран и дубоко традиционалан* (КССЈ; *Политика*, 23. 2. 2009. год.).

Да ли се – без опасности од губитка властитог тла – смемо приклонити гледишту према коме традицију ваља архивирати као какву музејску вредност, и може ли се напредак базирати на брисању бившег и креирању новог вредносног кода? Тешко да и на почетку и у исходу овог разматрања одговор може бити позитиван. Ипак, упутно је посветити пажњу узроцима настанка оваквих и сличних ставова, који могу имати дугорочне последице на културу у којој проклија семе заборав.

2. Сагледавање традиције кроз временску перспективу, као наталоженог, на историји и предањима изграђеног искуства и њим обликованих вредносних параметара сасвим је природно, јер традиција увек подразумева завидан

континуитет (исп. прим. 7 и Тодоровић 2010: 203; Божиловић 2010: 115). Тако обичаји, веровања и облици понашања који се тек успостављају не могу бити обухваћени овим појмом, мада се често говори и о „традицијама које настају”, „новим традицијама”, „краткотрајним”, „скорашњим” традицијама и сл. Ипак, концепти краткоће – у смислу временски ограниченог трајања – и традиције међусобно се логички искључују. Прихватљив је једино концепт *промене* условљене временом. Ово гледиште кореспондира и са разумевањем традиције као *људског бића* (које се, с временом, мења), са чим се повезује процес промене који се може одвијати на ужем, али и на ширем плану (уколико се ради о појединцу или пак породици, професионално, сталешки или на који други начин повезаним особама, па и читавом народу). Традиција се сагледава као динамичан (8, 10) и оригиналан, аутентичан ентитет (9):

(7) Свака *традиција*, управо зато што је традиција, макар имплицитно, *подразумева свест о трајању. О времену*. Неки, макар колико рудиментаран био, појам *историчности* (КССЈ; *Политикини културни додаци* 2002).

(8) *Традиција се не може сачувати ако је конзервирамо*, њој се стално морају додати нови елементи и облици ... (КССЈ; *Политикин магазин* 2001).

(9) По мом мишљењу, *само је традиција истина*, све остало је *фалсификат* ... Ја бирам традицију и зато ми је компоновање важно, омогућава ми да будем *проводник* између оних који су били и оних који долазе (КССЈ; *НИН*, 29. април 2002).

(10) У том смислу, рекао је Савић, традиција представља селективно интерпретирану прошлост чији је принцип селекције, садржан у њеним кључним вредностима, везан за могућност опстанка једног друштва. Али, како не постоји једном заувек утврђено решење историјског опстанка, *традиција је*, у ствари, *континуирано постајање другачијим* (Гадамер), из чега је Савић извео парадоксалан закључак према коме *могућност непрекидне реконструкције традиције представља темељ њеног идентитета* (КССЈ; [Миле Савић у: „Одбрана традиције”] *НИН*, 27. јун 2002. год.).

2.1. Додир и сродности међу појединцима некад се могу замислити и остварити једино преко замишљене сукцесије у (неограниченој) временској равни. Такву темпоралну екстензију, као услов трансмисије, сугерише „пренос традиционалних вредности с поколења на поколење” (уп. РМС s.v. традиција). У примеру 9 традиција се поима као садржатељ истине³, док је фалсификат квазисадржатељ. У том смислу традиција, као вредносно проминентан реалитет, омогућава комуникацију, те је ваља посматрати у оквиру метафоре *проводника* (Реди² 1993: 171–176), баш као и стваралачки допринос појединца који себе, тј. свој уметнички рад сагледава и описује као *проводник* („између оних који су били и оних који долазе”). Тако се успостављају и одржавају међугенерациске везе и кореспонденције између братственика по стваралаштву.

³ Део реченице „само је традиција истина” у овом случају не прихватамо као готову појмовну метафору, јер начин поимања традиције ваља сагледавати на основу смисла изграђеног контекстом (≈ само је у традицији истина), а контекст нас упућује на сложене саодносне садржатеља (традиције) и не-садржатеља, тј. квазисадржатеља (фалсификата), потом и на поимање улоге коју појединац (саопштавалац) и његово делање (стварање, тј. компоновање) имају у комуникативном континууму (традицији) чије је функционисање обезбеђено истинитошћу као вредношћу *per se*.

Време је, међутим, неумољиви модификатор, но и сама прошлост, примарно схваћена као петрификована, подлеже променама, па се може „селективно интерпретирати”, реконструисати, мењати и захваљујући таквом (пре)обликовању градити нови идентитет (прим. 10).

(11) У ствари, без отворености према дометима других, тешко да се уопште може унапређивати сопствена традиција. *Спремност да се традиција мења*, да те промене понекад буду и корените, једини је поуздани пут на којем један народ може имати ваљано животно упориште (КССЈ; *Политикини културни додаци* 2002).

2.2. У наведеном (11) и сличним примерима запажамо склоност моделу *промене*, али и реконструкције традиције. Као што ригидни концепти традиције наглашавају трансмисионе процесе без измена, тако и концепти у којима се из различитих разлога тежи драстичним трансформацијама у име прилагођавања (времену, околностима, новим односима и др.) несумњиво воде реинтерпретацији са неизвесним исходима; рекло би се – пре губљењу но изградњи и учвршћивању идентитета. Дакле, иако концепт времена већ сам по себи имплицира промену, оштро инсистирање на овом својству једнако је противуречно природи традиције као и категорично одрицање промене. Ипак, пошто временска дистанца увек доноси изванредан степен преобликовања, овакви модели с изразитим модификаторским предзнаком – посебно када су заоденути у привлачну метафоричну одору – обично олако бивају прихватани, па се кроз њих неосетно (и неопрезно) негирају многе позитивне и трајне, дуго грађене вредности.

3. Тако се и *традиционална настава* (пре)често узима као антоним *модерне наставе*, па тада обједињује велик број безмало средњовековно мрачних епитета: она се схвата као архаична, застарела, превозиђена, инертна, по ученикову свест и дух погубна, безмало штетнија од незнања:

(12) У ствари, *најбоља постаје она школа која најмање личи на традиционалну*. Сужава се простор који је имала школа у преношењу знања. Велики део тога посла који је обављао наставник преузимају модерна средства за презентовање информација (С. Влајковац, www.sao.org.rs; 11. 8. 2014. год.).

(13) *Под утицајем информационе технологије постепено се напушта традиционална настава коју је укоренио Ј. А. Коменски пре скоро три века*. Улога информационог окружења постаје све битнија и значајнија, а школа ће бити модернија и успешнија уколико наставници пре и потпуније схвате ту чињеницу (С. Влајковац, www.sao.org.rs; 11. 8. 2014. год.).

(14) *Традиционална настава типа „one man’s show”* одавно је изашла из моде, иако је она код нас и даље најприсутнија [м. још /умногоме/ присутна] (www.skolarac.net; 16. 12. 2011. год.).

(15) Традиционалан начин образовања је заснован на линеарном учењу, читању и писању. Деци су данас атрактивни интернет, Википедија, Фејсбук, што форсира визуелан начин учења, каже Бабовићева (КССЈ; rts.rs 23. 8. 2010. год.).

3.1. Нема сумње да сваки напредак у знању, као и савремена технолошка достигнућа могу и треба да буду искоришћени зарад унапређења наставе, али превелико уздање у информационе технологије, те фаворизовање визуелног момента на рачун когнитивног напора више говори о некритичком схватању улоге медија но о разумевању суштаствених потреба ученика (уп.

Коменски ²1997: 141; Николић ⁴2006: 138–148). Свака крајност је штетна, па у том светлу треба објективно сагледавати и последице медијске хиперпродукције слика, знакова и стимуланса, због чега Ј. Ђорђевић истиче: „Што се више суочавамо са обиљем информација, то имамо мање знања, док се свака делотворност комуникације губи” (исп. Ђорђевић 2009: 238).

3.2. Тежња према иновацијама, креативној, занимљивој и ефикаснијој настави оправдана је и пожељна, али запостављање и деградација онога што су бројне генерације педагога, лингвиста и методичара промишљале и твориле – такође у уверењу да граде нове и успешније основе наставе – није упутно. Наиме, такав став (који се огледа у метафори МОДЕРНА / САВРЕМЕНА НАСТАВА ЈЕ НЕГАЦИЈА ТРАДИЦИОНАЛНЕ НАСТАВЕ) води метафори *нових почетака*, чије би дубље укоревљавање неминовно осујетило развој историје методике наставе српског језика.⁴

3.2.1. Ваља се само сетити Вукових критика наставе, наставника и учбеника, изнетих у предговору *Првог српског буквара* (1978 [1827]: 2–3), као и његове опомене да је основно човеково позвање напредак у знању, а најпреча обавеза наставника да изнађе и примени начине што лакшег и ефикаснијег преношења знања. Његов пример следио је Ђуро Даничић (исп. Ђурић 1976: 116–117), који се у рецензији за буквар Платона Атанацковића (Беч, 1863) залаже за примену принципа економичности и свесне активности (уп. ВАЉАНО ПОДУЧАВАЊЕ / УЧЕЊЕ МАТЕРЊЕГ ЈЕЗИКА ЈЕСТЕ ДУХОВНО СНАЖЕЊЕ).

4. Концепт традиције као *живог* (најчешће људског) *бића* указује на блискост, везаност за традицију, као и на могућност комуникације с вредностима које она обухвата:

(16) Жива традиција није она са којом се безусловно поистовећујемо, *жива традиција је она са којом смо у комуникацији* (КССЈ; *Политикини културни додаци* 2002).

Овај концепт окупља сва обележја виталности (уп. *жива традиција, здрава ~, снажна ~* итд.) која омогућавају посматрање традиције из различитих углова: као *младе, лепе, модерне, постојане*, али и *старе, занемарене, заборављене, неправедно и сурово кажњене особе* (17–22).

(17) ... у нашој земљи постоји *здрава традиција* школства и учења и воља да се образовање промени у складу са међународним стандардима (КССЈ; *Политика*, 4. 6. 2001. год.).

(18) Још је *чврста традиција* да се, по изласку из цркве, на овај дан, нешто купи, а то су најчешће управо свилене бомбоне ... (КССЈ; *Политика*, 28. 2. 2006. год.).

(19) ... његова младост могла би да буде препрека у друштву у којем је *јака традиција* старијих вођа ... (КССЈ; *Политика*, 17. 1. 2009. год.).

(20) То је *лепа традиција* која стимулише да се иде напред, да се кују планови за освајање нових трофеја (КССЈ; *Политика*, 26. 1. 2001. год.).

⁴ Овде треба нагласити значај ове младе науке и указати на неопходност интензивнијег и обухватнијег дијахроног проучавања методичке мисли у нас, које би свакако допринело не само очувању делатних напора давно (и неправедно!) заборављених методичара, већ и осујећивању странпутичења која помодне методичке парадигме (обично засноване на метафори нових почетака) неретко носе (уп. прим. 14 у коме се методичка парадигма посматра као модни тренд).

(21) Непопуларно је забрањивати им да прослављају уз алкохол завршетак средње школе јер је то већ постало *ружна традиција* (КССЈ; *Политика*, 26. 5. 2008).

(22) ... било је то за њих самоуништење на моралном пољу, *бешчаићењем и камено-вањем најбољих традиција* (КССЈ; Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Војноиздавачки новински центар, Београд, 1992).

4.1. Традицији се, у складу с овим изворним доменом (људског бића), приписују моћ говора, антиципације и креације (традиција *говори* /уп. она је *наратор, саговорник*/), она *указује, опомиње, надахњује, ствара и обликује* (уп. традиција је *инспирација, унутрашњи мотиватор*):

(23) Таква *традиција надахњивала је и потхрањивала* импресије, *побуђивала* острашћена одушевљења и носталгије сликара (КССЈ; *Политика*, 20. 3. 2001. год.).

(24) Уосталом, на ово нас *опомиње традиција* нашег храброг, али нападеног народа (КССЈ; *Политика*, 22. 2. 2001. год.).

4.2. Посебно је занимљиво поимање традиције као *наратора*, па и *наратива*. Наратор није безличан глас, он се доживљава као присна особа с којом се дели исти културни и друштвени амбијент, он је извор предања и у њима похрањених знања. Гадамер с правом каже да је наша историјска укорененост увек једним делом одређена ауторитетом предања, ми смо, како он истиче, „увек у предањима“; она су, и пре него што их упознамо, део нас, и то „увек нешто сопствено, узор и одбијање, препознавање себе“ (према Радојчић 2009: 80–81). Ослушкивање себе у своме представља природну потребу појединца који трага за поузданим утемељењем, зато је комуникација с традицијом једна од културолошких универзалија:

(25) Његош је узео да драматизује српског самозванца Шћепана Малог. Он је прибрао све што жива народна *традиција прича* о овом занимљивом путолову ... (КССЈ; Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, у: Антологија српске књижевности, Учитељски факултет).

(26) Без отаца изгубимо и Оца. Изгубимо ли Оца, изгубимо себе. И тако укруг ... *Традиција је прича. Њена структура је исконски*, још од времена најранијих Хомерових стихова, *наративна* (КССЈ; *Политикини културни додаци* 2002).

5. У наш концептуални систем уграђена су и схватања традиције као *биљке* (традиција се *негује, шири, расте*), изузетне драгоцености, тј. *предмета* (нпр. иметка: традиција је *наслеђе*, она се *чува, предаје* /млађим генерацијама/, *грађевине* (традиција се *гради, руши, обнавља*), *закона* и *законодавца* (традиција се *поштује, ~ обавезује*), али и *простора* /*просторије* (уп. *скупчена ~*) и др.

(27) Наша *традиција је видљива* на сваком кораку. Клетве су махом засноване на веровању у магијску моћ речи ... (КССЈ; *Политикин магазин*, 2001. год.).

(28) Његове народне песме биле су посланице Србима, позивале их на *чување традиција* и припрему за национално уједињење (КССЈ; Михајло Пупин, *Са паињака до науучењака*, Антологија српске књижевности, Учитељски факултет).

(29) ... о издаји нема потврде у изворима, доцнији потези Вука Бранковића и његових синова говоре да се *традиција не би смела олако одбацити* ... (КССЈ; Момчило Павловић, *Илустрована историја Срба* 1–4, Београд, Литера, 1991).

5.1. Концепт *предмета* с аксиолошког становишта има два исхода: предмет се сагледава као изузетно вредан (благо, драгоценост, богатство) или као сувишан; у потоњем случају се, због истрошености, сматра неупотребљивим и зато се лако одбацује. Предмет, као пуки артефакт и типичан представник категорије неживог, по природи не може имати високу вредност, нити је кадар у људској свести изједначити се са живим бићем. Ово понајпре зато што предмет поимамо као оруђе, оружје и сл., дакле, као средство које може послужити каквој сврси, али које нема делатну енергију. Зато је – на вредносној лествици – концепт традиције као предмета један од најризичнијих, јер укључује сталну евалуацију, а у случају неповољног исхода и одбацивање (на шта упозорова прим. 29).

5.2. О традицији се говори и као о *простору* и *просторији*, отуда се каже да се у традицију може *ући*, али и из ње *изићи* (прим. 30), она може бити *скућена* (31), па се понекад јавља потреба за *прекорачивањем* (њених) *граница* (32). Простор може бити човеково дело – *грађевина*, и често се изједначава с домом (који се не напушта). Концепт градитељства (прим. 33–36) у разумевању традиције је очекиван јер у њеном стварању учествују многи, али на различите начине – једни граде, подижу, обнављају, други – руше (36):

(30) ... они воде борбе са црквеном јерархијом, која није могла да *изиђе* из средњовековних *традиција* и балканских калуђерских злоупотреба; из њених редова ће изићи на крају XVIII века „националисти“, поборници напредних и световних реформи Јосифа II. Они дижу прве српске школе и изводе прву просветну организацију српску (КССЈ; Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, у: Антологија српске књижевности, Учитељски факултет).

(31) Посебно је важно увидети *скућеност* појма „*сопствена традиција*“ из којег се, као нешто по себи разумљиво, просто искључује оно што потиче од других народа (КССЈ; *Политикини културни додаци* 2002).

(32) Радило се о *прекорачењу граница* различитих цивилизација и вера, друкчијих *традиција* и менталитета ... (КССЈ; Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, Војноиздавачки новински центар, Београд, 1992).

(33) *Традиција* није прошлост него *темељ* (КССЈ; *Политика*, 28.11. 2000. год.).

(34) Ипак, *традиција* није *напуштана* ни у годинама комунизма, када је у многим кућама овај празник прослављан у тајности (КССЈ; *Политика*, 6. 1. 2001. год.).

(35) Тек тридесетак година касније (1992) *обновљена је традиција* – то је био III Салон, у условима какви су онда постојали ... (КССЈ; *Политика*, 17.11. 2000. год.).

(36) ... модерна субкултура помоћу електронских медија и компјутерских комуникација постаје владајућа култура данашњице. *Рушење традиције* схвата се као императив напретка ... (КССЈ; *Политикини културни додаци* 2002).

5.3. Традиција се схвата и као *ауторитет*, *закон*, *законодавац*, па чак и као *идеолошки покрет* који намеће круте оквире (39). Ови концепти имплицирају нормативност, а тиме и ограничења; можда отуд и жеља да се појединац отме традицији, да постојеће узусе сруши или измени. По томе се оваква схватања приближавају поимању традиције као модификацији подложног ентитета и концепту промене (исп. т. 2). У оба случаја јасно је да начини на које разумевамо одређени ентитет утичу на формирање различитих ставова (поштовање / непоштовање, исп. прим. 37, 38) и понашања, а уколико су у питању концепти обележени строгошћу форме и садржаја, или знатнијим

одступањем од доминантних, понекад ћудима моде подређеним мерилима, реакција уме бити антагонистичка (уп. 14, 40):

(37) *Поштовање традиција* моје земље научило ме је да са поштовањем приступам традицијама ове земље ... (КССЈ; Михајло Пупин, *Са паињака до научењака*, Антологија српске књижевности, Учитељски факултет).

(38) *А друштва која не поштују традицију*, укључив и религиозну, *немају идентитет* (КССЈ; *Политика*, 22. 11. 2007. год.).

(39) У свеопштем билансу овог излагања, и мислим да ћете се лако сложити са мном, медитеранска *традиција* није ништа друго до *богоборство* и *револуција*, а сам концепт медитеранске традиције није овде ништа друго до један од концепата светске културе ... (КССЈ; Данило Киш, *Ното poeticus*, Београд, Службени гласник).

(40) Код нас генерално постоји став да се све што је *традиција проглашава за ретро* ... (КССЈ; *НИН* 29. април 2002. год.).

3. Закључак

Запажамо да доминантне концептуализације показују високу компатибилност са садржајем лексикографске дефиниције (исп. нап. 1): *усменост* кореспондира с концептом *живог бића*, *преношење с комуникацијом*, *предање* подразумева *наратив* и *нарацију*, а *историјске чињенице* увремењеност у *прошлом* (али и усмереност према будућности). Истовремено, то су концепти који подржавају позитиван аксиолошки став.

Као могуће изворе негативних гледишта учили смо концепте традиције као *предмета*, *закона* (који се, сходно променама околности, настоји реинтерпретирати, мењати, па и укидати), *идеологије*, *ограниченог простора* (који побуђује жељу за бегом) и *трошине грађевине*.

Комуникација с традицијом је један од важних начина успостављања и одржавања везе са културним и колективним памћењем, а отуда и пут према налажењу и спознаји свога у архетипским стратумима древних оставилаца. Њихова оставштина није хаотична хрпа респекта прошлости, већ слојевит нанос од кога је саздано тло дато нам као једини ослонац. Зато традиција није само један од носећих зидова нашег унутрашњег здања, она – чак и када суженим погледима постане далека, небитна и невидљива – остаје присутна у свему што чинимо, па и у тлу коме припадамо, на коме градимемо своја материјална и духовна здања.

Ако се традиција сагледава као брана напретку, или као преживело здање намењено рушењу, то сигнализује ретроградне процесе који не могу имати позитиван утицај на свест младих генерација, па тиме ни на културу, образовање и духовни раст. Зато напредак не може бити утемељен на поларизацијама ново – старо, модерно – традиционално.

За афирмисање позитивног концепта традиције – било на општем, друштвеном плану, било у ужим доменима, посебно у области образовања и наставе језика – важно је делатно оснажити и дубље утемељити схватање традиције као мудрог *саговорника*, јер се тиме јача једно од најзначајнијих упоришта виталности традиције – концепт *комуникације*; зато управо овакав

приступ треба имати на уму приликом постаљања стратешких циљева образовања, осмишљања наставних програма, писања уџбеника и сачињавања методичких модела.

ИЗВОРИ

- Влајковац 2012:** Влајковац, Снежана, *Иновативни модели наставе и њихова примена у настави ученика млађих разреда основне школе*, <<http://www.sao.org.rs>>11. 8. 2014.
- КССЈ:** Корпус савременог српског језика Математичког факултета Универзитета у Београду <<http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus>>мај 2014.
- РМС 1967–1976:** Речник српскохрватског књижевног језика, I–VI, Нови Сад: Магица српска.
- <<http://www.skolarac.net>> 16. 12. 2013.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанацковић 1863:** Платон Атанацковић, *Буквар за српска училишта*, Будим.
- Божиловић 2010:** Nikola Božilović, Tradicija i modernizacija – evropske perspektive kulture na Balkanu, *Sociologija* 52/2, 113–126.
- Ђорђевић 2009:** Jelena Đorđević, *Postkultura*, Београд: Clío.
- Ђурић 1976:** Војислав Ђурић (приређивач и писац предговора), *Књига Ђуре Даничића*, Београд : Српска књижевна задруга.
- Коменски 1997:** Јан Амос Коменски, *Велика дидактика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Николић 2006:** Милија Николић, *Методика наставе српског језика и књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Радојчић 2009:** Saša Radojčić, Gadamerovo shvatanje tradicije, *Filozofija i društvo* 2009/1, 71–91.
- Реди 1993:** Reddy, Michael J., The conduit metaphor: A case of frame conflict in our language about language. U: *Metaphor and Thought*, Andrew Ortony, 164–201. Cambridge: Cambridge University Press.
- Сапир 1984:** Edvard Sapir, *Ogledi iz kulturne antropologije*. Београд: Prosveta.
- Стефановић Карацић 1978 [1827]:** Вук Стефановић Карацић, *Први српски буквар* [репринт издање у част навршене 150-годишњице појаве Вуковог *Првог српског буквара*], Беч (у штампарији јерменског манастира).
- Тодоровић 2010:** Ивица Тодоровић, Традиција поново – стратегијски концепт савремених проучавања традиционалне духовне културе Срба – сажети осврт, *Гласник Етнографског института САНУ* LVIII/1, 201–215.

Dragana D. Veljković Stanković

CONCEPTUALIZATION OF *TRADITION* IN SERBIAN LANGUAGE

Summary

Considering the relationship between thought, language and culture through the examples from The Corpus of Contemporary Serbian Language (Faculty of Mathematics, University of Belgrade) in this paper we research semantic and axiological weft inscribed into the conceptual metaphors on which an understanding of tradition and traditional in Serbian language are based. The relation of Serbian native speakers to the tradition is important because it conditions the forming of attitudes to the fundamental values of the former generations, projections and building cultural patterns of the future generations, so we also consider the concept of traditional Serbian language and literature teaching.

Key words: conceptualization, conceptual metaphor, axiological aspects of tradition and traditional teaching

Ана Б. ПЕЈАНОВИЋ*
 Универзитет Црне Горе
 Филозофски факултет Никшић

Оригинални научни рад
 Примљен: 25.09.2014.
 Прихваћен: 12.01.2015.

ФОЛКЛОРНА ФРАЗЕОЛОГИЈА КАО ИНТЕРТЕКСТ У УМЈЕТНИЧКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ (ФОЛКЛОРНИ ПРЕЦЕДЕНТНИ ФЕНОМЕНИ)

У чланку се разматра улога и функција фолклорне фразеологије у поетици књижевноумјетничког дјела. Показује се њен интертекстуални карактер и еволуција преко старијих писаца Његоша и Љубише до савремених аутора Матије Бећковића, Михаила Лалића, Бранка Брђанина-Бајовића и Николе Мацановића. На тај начин се образлаже прецедентни карактер овог специфичног језичког слоја српског језика. Примијењени лингвокултуролошки и лингвокогнитивни приступ, с једне стране, потврђује да је фолклор извор прецедентних феномена лингвокултурне заједнице обједињене српским језиком, а с друге стране, показује како поједини од тих феномена прелазе у фразеолошке јединице савременог језика.

Кључне ријечи: фолклорна фразеологија, интертекстуалност, прецедентни феномени, прецедентни текст, прецедентно име, прецедентна ситуација, прецедентни израз.

0. Термин и садржај *фолклорне фразеологије* не би требало поистовјеђивати са термином и садржајем народне фразеологије, која је шири појам од поменуте. У народну фразеологију осим фолклорне спада и дијалекатска фразеологија, као и фразеологија разговорног језика. Ипак строго разграничење ових појмова није једноставно извршити у овом тренутку из неколико разлога: с једне стране, недостају описи дијалекатске фразеологије, чињеница је и да наша укупна национална фразеологија још увијек није нашла свој лексикографски одраз. Јасно разграничење омета и то што је фолклорни фразеолошки ниво дубоко уткан у књижевни језик те га је у неким случајевима тешко и препознати. А за све је узрок специфичност настанка српско књижевног језика који је у већој мјери него остали словенски језици израстао из народног. Драгана Мршевић-Радовић, утемељивач фразеолошких истраживања у србистици, у уводу своје монографије *Фразеологија и национална култура* истиче: „Један од најважнијих извора за ово проучавање представљао је језик фолклора, који је ушао у основицу српског језика. У фолклорном

*apejanovic@rambler.ru

корпусу највећу вредност за фразеологију има Вукова збирка народних пословица, с којим је уобличен српски паремиолошки корпус, који је с овом збирком добио и свој нормирани облик (што је имало за последицу да се сва паремиолошка грађа убудуће одмерава по језичким и књижевним вредностима у односу на њега). Из овог корпуса српски књижевни језик преузео је моделе мишљења и језичког изражавања” [Мршевић-Радовић 2008: VI–VII]. Тачност ових навода илуструју и многобројни примјери из овога рада.

0.1. По нашем мишљењу, осим Вукове збирке пословица други веома важан источник фразеологије српског језика и незаобилазна грађа за реконструкцију фразеолошке слике свијета нашег народа јесте усмено народно стваралаштво, и прије свега пјесме. Да се епска поезија својим утицајем наметнула као један од прецедентних текстова лингвокултурне заједнице која говори српским језиком, доказујемо у овом раду. Један од непосредних доказа је и фреквентна употреба различитих прецедентних феномена који су поријеклом из епске поезије у дјелима наших писаца, у публицистици али и у савременој комуникацији.

И сам Вук је грађу преузимао између осталих извора и из епских пјесмама. Није мали број језичких јединица које је Вук записао, а срећу се у том истом или варираном облику и у *Пословицама: Боље ти је изгубити главу, / Него своју огр’јешити душу* [Караџић 1849: 66], *Да се за зелен бор вати / и он би се зелен осушио* [Караџић 1849: 87], *Неста вина, нестало разговора, / Неста блага, нестало пријатеља* [Караџић 1849: 204], *Којој овци своје руно смета, / Онђе није ни овце ни руна* [Караџић 1849: 154], *Зло чинила Ђурђево Јерина, / Зло чинила горе дочекала* [Караџић 1849: 115], *Сан је лажа, а Бог је истина* [Караџић 1849: 253]. И остали књижевни жанрови попут басни и приповиједака оставили су трага у Вуковим пословицама: *Кисело грозђе, не ваља, трну зуби од њега*. Казала лисица кад није могла да га дохвати [Караџић 1849: 146], *Клинчорба* [Караџић 1849: 147] и сл.

0.2. Нас у овом раду интересује мјесто, улога и значај фолклорне фразеологије у поезици писца и дјела. То је уједно и постепени пут сагледавања функције овог фразеолошког слоја, који би могао да послужи као пресјек у проучавању мјеста фолклорне фразеологије у систему фразеологије националног језика. Лингвокултуролошки и лингвокогнитивни приступ истраживању примјењују се у раду са циљем идентификације оних језичких јединица које воде поријекло из фолклора, а мање или више су фреквентне у дјелима писаца. А да бисмо одговорили на ово питање морамо се дотаћи и појма интертекстуалности који у литератури има многобројна тумачења и дефиниције.

Под *интертекстом* се подразумевају елементи неког текста који имплицитно или експлицитно присуствују у другом тексту и изазивају у свијести читалаца додатне смисаоне асоцијације, алузије, реминисценције и доприносе ширењу смисаоних граница текста [Савченко 2001: 155]. Интертекстуалност доприноси стварању дуалитета знака: употребљени дјелови или јединице текста припадају истовремено и новом тексту, али и ономе раније насталом са којим се и успоставља интертекстуална веза процесом цити-

рања, алудирања и сл. Један од видова интертекстуалности јесу и прецедентни феномени.

0.3. У прецедентне феномене спадају прецедентни текстови, прецедентне ситуације, прецедентна имена и прецедентни изрази. Они су узајамно повезани и актуализују се међусобно. Набројани феномени чине елементе когнитивне базе одређене лингвокултурне заједнице, а когнитивна база је скуп знања и представа свих говорника неког језика, који се чувају у виду национално детерминисаних минимизираних представа [Гудков 2003: 129–131]. Национално прецедентни су они феномени који су познати свим представницима одређене лингвокултурне заједнице. Свака лингвокултурна заједница има одређени број *прецедентних текстова*, а то су они текстови чији је инваријант познат просјечном образованом припаднику те лингвокултурне заједнице и који се често цитира у процесу комуникације. У когнитивној бази језичке личности прецедентни текстови чувају се у редукованом виду – у виду инваријанта перцепције прецедентног текста, а веза с текстом се успоставља преко прецедентних израза или имена. Већ смо у ранијим радовима доказали прецедентни карактер *Горског вијенца* [Пејановић 2009]. Сада доказујемо и да наша епска поезија има статус прецедентног текста.

1. Према теорији прецедентности *прецедентна ситуација* је нека „еталонска” ситуација која је повезана са низом конотација, чије диференцијалне особине улазе у когнитивну базу припадника одређене лингвокултурне заједнице. С обзиром на то да је прецедентна ситуација невербални феномен, као њени репрезенти појављују се *прецедентно име* и *прецедентни израз* преко којих се она и вербализује [Красных 2002]. Ми сматрамо да је Косовска битка као преломни тренутак наше историје постала прецедентна ситуација за лингвокултурну заједницу која говори српским језиком. Томе је, наравно, претходила поетска историја и сјећање које је чувано и сачувано најприје кроз епску поезију, потом и у дјелима писаца од најранијих времена до данас. О томе свједочи велики број прецедентних имена, као и идиома српског језика. Да је *Косово* етнокултурни концепт у језичкој слици свијета, утврдили смо раније реконструкцијом концептуалне слике свијета *Горског вијенца*, приликом које смо утврдили да идиоми *од Косова* и *прије Косова* служе као својеврсни временски оријентир:

Србкиња га јошт рађала није / *од Косова* а ни прије њега! [ГВ 394].

Да је идиом *од Косова*, који је врло значајан у концептуалној слици свијета *Горског вијенца*, подједнако значајан и у слици свијета говорника српског језика, доказује нам његово присуство у дјелима других писаца. Код С. М. Љубише посвједочен је више пута [Љубиша 2006: 46, 52, 59, 148], а у једном примјеру имамо и идиом *по Косову* [Љубиша 2006: 109]:

А што говориш, честити провидуру, да нам нећеш помоћи, ми ћемо се сами клати Турчином као *од Косова*, пак ако нас смрве, ми поштено у гробу, а ви стидно на земљи [Љубиша 2006: 45–46].

Преко тога познаше силу и моћ султанову и његово јако царство, што *од Косова* јошт не изустеше [Љубиша 2006: 52].

Та ме је кућа копала од *Косова*, пак да јој се удвори, поведе ме ђед још ђететом у Бубића да ме шиша, и тако се тобож окуми да се биједе прођемо [Љубиша 2006: 59].

На њој ми је гробље прадједовско, на њој моје племе од *Косова* клица [Љубиша 2006: 148].

Градили га земаном браћа Мрњавчевићи и продали дужду браћа Балшићи, пете године по *Косову*, па се залуду прегонили да га Млечићу преотму Балша трећи, Ђурађ Бранковић и Високи Стеван [Љубиша 2006: 109].

После свих пораза: смрт Рада Томова
Највећи је српски пораз од *Косова*
[Бећковић, Кукавица 2006: 38].

Једина је она преживјела
с *Косова* кренула за нама
[Бећковић, Кукавица 2006: 143].

Веле да су је градили Немањићи, баш ту на Спасојеву главицу још *прије Косова* [Мацановић 2007: 92].

У сваком случају било је то још *прије Косова* [Мацановић 2007: 92].

У свим наведеним употребама код разних писаца посвједочени су узурпални идиоми од *Косова*, који се употребљава и са варијантама: с *Косова* или по *Косову*, као и идиом *прије Косова*.

Другачијег је карактера актуализација еталонске ситуације – Косовске битке код Брђанина-Бајовића. Ауторским поређењем *зацрвењети се ко Косово у онај уторник* писац алудира на другу саставну компоненту прецедентне ситуације: *крв*, која се по правилу асоцира са Косовском битком и чува у когнитивној бази припадника српске лингвокултурне заједнице као њен обавезни атрибут.

Вјештије око би видјело како је Удавача букнула у образима, зацрвењевши се *ко Косово у онај уторник* [Брђанин 2010: 58].

2. Прецедентно име је лично име које је повезано или са прецедентним текстом (*Вук Мандушић, игуман Стефан*) или са прецедентном ситуацијом (многобројни примјери који слиједу). На списку прецедентних имена лингвокултурне заједнице која говори српским језиком а која су фолклорног поријекла, налазе се сљедеће јединице посвједочене у нашој грађи: *Вук Бранковић, Милош Обилић, Марко Краљевић, девет Југовића, сестрићи Војиновићи, Косовка Дјевојка*. Скоро сва наведена имена везана су за прецедентну ситуацију *Косовску битку* и постала су симболи, еталони одређених карактерних особина људи или образци њиховог понашања.

Да је универзална представа о издаји и друго име за издајника *Јуда* не треба посебно доказивати. То наслеђе библијског сижеа дијелимо са већином хришћанског свијета. У нашем народу и језику, међутим, напоредо или још чешће са овом синегдохом користи се друго име за издајника, а то је *Вук Бранковић*. Па иако се поетска и историјска истина не поклапају (историчари тврде да стварне издаје Вука Бранковића није ни било), у нашем је фолклору

он постао и остао прототип издајника. Из народне пјесме мит се даље селио и настављао да живи у дјелима писаца. У старијим изворима, као код Љубише на примјер, наш етнолуктурни симбол издаје *Вук Бранковић* у оба примјера помиње се уз универзални симбол *Јуде*. У оба примјера прецедентна имена налазе се у напоредном односу образујући хендијадис, при чему писац користи само дио прецедентног феномена – презиме *Бранковић*, једном у сингуларном, други пут у плуралском облику. Један од разлога за употребу обје компоненте антропонима или само његовог презимена, кад је у питању актуализација овог прецедентног имена, јесте евентуална могућност мијешања са другим прецедентним именом наше културе *Вуком Караџићем* [о ауторској трансформацији пословице *И Караџић сит и овце на броју* и игри ријечи заснованој између осталог и на прецедентности имена *Вук*, види у: Пејановић 2011⁶]:

Кад дођи на једну воденицу гдје поп јеванђеље чита, кад ли није ту попа него патријара, који стаде да га гледа и кори што га продаде у Латине, и што поколеба со и хлеб, тер је у његовој кући ијо. „Ах *Јудо* и *Бранковићу*, да си проклет и по сто пута анатемнисат, што ти то дјело хће” [Љубиша 2006: 66]

„Смести оваки скуп, овакво весеље, да ме проклињу хиљаде грла и прауницима по грдилу казују. *Какви Искариот, какви Бранковићи*, ја сам одвојио, ја сам их почастии!” [Љубиша 2006: 214].

Ништа мање није интересантна употреба прецедентног имена код Бећковића који у пјесми *Кукавица* прецедентни феномен раздваја на два дијела и на тај начин остварује игру ријечи:

За Вуком је, *првим Бранковићем*,
 Poleћела клета и кукала,
 И није га дуго остављала
 [Бећковић, *Кукавица* 2006: 145].

Прецедентно име Бећковић актуализује и у пјесми *Лелек мене*, овога пута само користи компоненту *Вук* и то поново са истим циљем постизања игре ријечи. Пјесник актуализује еталонску ситацију – *Косовску битку* и симбол издаје – прецедентно име *Вук (Бранковић)*. Евидентна је и његова аксиолошка оцјењивачка функција употребе прецедентног имена:

Косовска је битка завршена
 Тринаесте – заузећем Скадра.
 Све је општом смрћу освећено.
 Најприје је само *Вук издао*,
 Најпослије једини он није.
 Један никад не може издати!
 [Бећковић, *Лелек мене* 2006: 220].

У наредним примјерима прецедентна имена наступају као еталони подвига и храбрости – *Милош Обилић*, снаге и непокорности – *Марко Краљевић*, трагичности женске судбине – *Косовка Дјевојка*. Есплицитни показатељ да поједина прецедентна имена постају еталони одређених особина је и њихов прелазак у фразеолошке језичке јединице, тачније устаљена поређења:

Веле да је прва излећела
Обишћу из крвава врата
 Кад је света *Милошева* душа
 Испод мача крила избавила
 [Бећковић, *Кукавица* 2006: 144].

Шта би ови црни народ чинио да не би Светога Ђорђија? Све би нас подавила. *А Милош са његова два побратима*, погибе нам на Косово [Мацановић 2007: 92].

„Ево ти згоде да од потиштењака постанеш чо’еком и которскијем племићем, што ти не би праунуче дочекало, пак да је *као Краљевић Марко*” [Љубиша 2006: 173].

Рус одједном, нагло *попут Марка на Шарину*, крену на заповијед – прескочивши праг, кано крилата бедевеија Ђерзелез Алије краву и студену Дрину... [Брђанин 2010: 86].

„Збогом, дјевојко!” викне Стеван. „Дођи при Бојани да ми видаш ране или укопаш труље. Сјети се *косовске дјевојке*” [Љубиша 2006: 112].

Традиционално су прецедентна имена најчешће антропоними који су постали симболи одређених особина, а већ наведени примјери показују да је то случај и са нашом лингвокултурном заједницом. Занимљива је, међутим, специфична употреба прецедентних имена типа: *браћа Југовићи*, *сестрићи Војиновићи*. По нашем мишљењу, оваква употреба збирних симбола није ништа друго него вербализација етнокултурног концепта *род*, једног од важнијих у језичкој слици свијета говорника српског језика, овога пута на нивоу прецедентних феномена. Вербализација концепта *род* евидентна је и у народниој изреци: *Не удари стрица код синовца / ни ујака код добра сестрића*:

„Од овијех младенаца што заручисмо, дај Боже, лијеп пород, девет синова као *девет Југовића*, а десету кћер за милост” [Љубиша 2006: 100]

А онда се све разиђе... <...> Потом крену и поп без оправдања – напосљетку неки при пићу. (*Сестрићи Војиновићи*, најпослије.) [Брђанин 2010: 173].

У сватове ишли и његова два сестрића „два Воиновића” [Мацановић 2007: 69].

Он је мајчин дождудник, очињи вид, *Предраг и Ненад, девет Југовића*. Ништа мање. Био јој је велики и скуп [Мацановић 2014: 126].

Одраз етнокултурног концепта *род* видимо и у прецедентном имену *мајка Југовића* који је симбол мајке за примјер:

Ти си их, *ко Југовића мајка*, деветоро рађала [Брђанин 2010: 121].

Опет се од осталих примјера издваја Брђанин-Бајовић. Његова актуализација прецедентног имена *Бошка Југовића* и артефакта *крстаи-барјака* са којим се пореди марамица јунакиње и њени гестови код читалаца треба да изазове хумористичан и иронијски ефекат:

Потом, препокривајући три половине подбуло-ублиједјелога лица, зајца прегласно у ши року свилену марамицу – развијену попут витешке заставе наврх бојног копља – као да се убађује златним крстаи-барјаком *Бошка Југовића*, са све кићанкама [Брђанин 2010: 168].

3. Прецедентни изрази су језичке јединице које писци преузимају као цитате из познатог извора, у њих спадају и пословице. Анализом наше грађе утврдили смо да је један од разлога за цитирање фолклорних елемената и њихова силабичка структура. Многи од ових израза имају силабичку структуру десетерца (или другог полустиха десетерца). Један од савремених пи-

саца који у своме роману *Сила / Пут у завичај* користи импресиван арсенал фразеологије јесте Бранко Брђанин-Бајовић [Брђанин 2010]. Поред изузетно богате фразеологије у поменутом дјелу заступљени су и различити видови прецедентних феномена. У ранијем раду смо констатовали да се „*интертекст* као црвена нит протеже у Бајовићевом роману. У њему су заступљени читави слојеви *алузија* на епску и народну поезију, као и на дјела српске и нешто мање свјетске књижевности” [Пејановић 2011⁶].

Од прецедентних феномена у роману се срећу и прецедентна имена, прецедентне ситуације и прецедентни изрази лингвокултурне заједнице која говори српским језиком. У овом раду ограничићемо се само на оне јединице фолклорног поријекла.

3.1. За Брђанина-Бајовића карактеристична је веома наглашена употреба фолклорних сталних епитета, устаљених поређења и идиома. Г. Слишкин истиче неколико функција концепата прецедентних феномена: експресивно-декоративну, према којој прецедентни феномени служе као средства украшавања, функцију економије језичких средстава, идентификациону, којом се демонстрира припадност комуниканата истој групи, персуазивну – улогу ауторитета или антиауторитета, еуфемистичку, лудистичку [Слишкин 2004]. Чини нам се да се у наредним примјерима прецедентни изрази користе као средство експресије, али да се њима постиже и идентификациона и прије свега лудистичка функција (функција језичке игре). Наводимо само неке од многобројних примјера из поменутог романа:

Некако, брате сујмив. Нека шикуција и жбир. Шпијунчина, гарант! Видидер очајла... При том се она *незнана делија* – кô незван гост – дрско избечи у подшајкаченог сељака [Брђанин 2010: 69].

Однекле му – као са самог руба понора, између стварности и привида – паде преко рамена дуга *зелена долама* и заогрну га плаштом ноћи [Брђанин 2010: 65].

„Имам и доброг сира”, обрадовано ће Милоје; надајући се да ће пазарити преко плана, *обећава и што му не тражише* [Брђанин 2010: 69].

Није имала воље пробавати робу; још мање кал да у загријаној кашики отапа скоруп да се покаже *ко је вјера а ко невјера* [Брђанин 2010: 68].

На то Сребрна нит – шта ће, ку’ ће – погну главу *ником поникнувши* и до’вати се месине [Брђанин 2010: 172].

– Морô би’ бар малчице склопити око: *сутра ће нас бити и мучити!* [Брђанин 2010: 133].

<...> а кума Силвана смјерно обори поглед, *саврх главе до зелене траве* [Брђанин 2010: 162].

А, ондâ ће ти се онô, *мало вријеме затим постајало* – нико кô живот не умије намјестити – Прото озбиљно разбољети [Брђанин 2010: 169].

Ђене-ђене су се назирали танки црвени трагови огреботина, начињени нечим оштрим – ја ноктима, ја жилетом – хај’ ти сад знај: *свѣзи ли су или лабудови*, ил парнице од љуте студени [Брђанин 2010: 170].

Русмир Петровић је – *тврда вјера* – управо чврсто ријешито да се окуша као писац. Па куд пукло да пукло [Брђанин 2010: 20].

Горопадни Рус је, у налету – *кô сиви соко* – онако набрушен лично персонално позвао полицију [Брђанин 2010: 185].

Све оне пусте утег-ствари којима иначе привлачи пажњу мушкиња, сада су јој само гивикт и окови: „Да је *како птица бити!*” [Брђанин 2010: 63].

Преоптерећена паћеница чак и заплака – најприје стишано, а онда изгласа, *кô сиња кукавица* – здушно и искрено [Брђанин 2010: 52].

Употребом прецедентних стихова, који у народном епосу служе као опис идеала женске љепоте у очима заљубљеног младића и као општа мјеста селе се из пјесме у пјесму од *Ерлангенског рукописа* у пјесми *Омер и Мерима* до каснијих збирки и пјесама: *Женидба Милића барјактара*, *Женидба Несијевић Јова*, *Женидба Радул-бегова* (Српске народне пјесме II 1988), у свом поетском поступку у роману *Сила* Брђанин-Бајовић дочарава кључни моменат током сусрета двоје младих људи и спознају јунака романа да је то она права. Иако овај пасус није лишен извјесне дозе ироније, за шта као потврду имамо и употребу снижене разговорне лексике, па и жаргона у непосредном контакту са фолклорним цитатом, он вјерно и упечатљиво даје опис младићевог заноса дјевојком која ће му ускоро постати супруга:

Роћко се просто удрвенио од изненађења: језик забремзџ, уста спекла; а памет затрокирала. (*Очи су јој алем-каменови, обрвице с мора пијавице. Уста у ње кутија шећера: кад говори, ко да голуб гуче: зуби су јој два низа бисера: кад се смије, ко да сунце сије. Ко капљица сва ли је гиздава!*) [Брђанин 2010: 188].

Коса јој је кита ибришима,
обрвице како пијавице,
црне очи – два драга камена,
бијело лице – два ђула румена,
уста су јој кутија шећера,
зуби су јој дизија бисера
[Ерлангенски рукопис 1987, *Омер и Мерима*].

Чудо људи за ђевојку кажу:
Танка струка, а висока стаса,
Коса јој је кита ибришима,
Очи су јој два драга камена,
Обрвице с мора пијавице,
Сред образа румена ружица,
Зуби су јој два низа бисера,
Уста су јој кутија шећера
[*Женидба Милића барјактара*].

Сину лице ка на гори сунце,
Црне очи – два драга камена,
Обрвице, морске пијавице
[*Женидба Несијевић Јова*].

Очи су јој два камена драга,
Обрвице двије пијавице
[*Женидба Радул-бегова*].

Исти писац на другом мјесту у роману користи још једном фолклорно скраћено поређење *обрвице-танке пијавице*, али сада је очигледна иронична употреба која чак има елемената пародирања, што се може видјети из наред-

ног примјера, гдје у малом контексту имамо кумулацију фолклорних прецедентних израза: *обрвице-танке пијавице, да би не гледале* и прецедентног имена *Злопоглеђа*, али и прецедентног израза из другог извора *очи чорније*:

Кума пови *обрвице-танке пијавице*, заклопивши крмеће *очи чорније* – повоздан под шкуре трепавица стиснуте – *да би не гледале*. *Злопоглеђа* стајаше насред просторије [Брђанин 2010: 162].

О употреби пословица у изворном и трансформисаном виду код овог писца већ смо писали [Пејановић 2011⁶], међутим обим и разноврсност пословица које у својим дјелима користе сви писци чија су нам дјела послужила као грађа такав је да превазилази оквире овога рада и стога ће бити предмет посебне пажње.

3.2. Романи Николе Мацановића Мацана [Мацановић 2007, Мацановић 2014] који су по тематици и ауторском стилу сасвим другачији од поменутог Бајовићевог имају једну заједничку црту с њим, а то је висока фреквентност употребе фразеологије и прецедентних феномена. Као и за Бајовића, за Мацановића важи да у свом дјелу врло често употребљава пословице и изреке. Оне се због своје поетске функције, стиховане форме и дидактичности неријетко употријебљавају у ауторском тексту као његов саставни дио, често и као поента. Један од таквих је *Сан је лажа, а Бог је истина* који је посвједочен у више епских пјесама: *Марко Краљевић и Мина од Костура*, *Женидба краља Вукашина*, *Женидба Максима Црнојевића*, као и у *Пословицама* Вука Карацића [Карацић 1849: 253].

И Брђанин-Бајовић израз уводи у свој текст кроз уста јунака, притом само први његов дио:

„Сан је лажа”, закашља Родољуб и пробуди се [Брђанин 2010: 66].

Аутори могу у свој текст увести читав стих, као што то чини Никола Мацановић, актуализујући при крају приче о једној тужној женској судбини завршне стихове *Косовке дјевојке: Да се, јадна, за зелен бор вати / И он би се зелен осушио*, који су такође забиљежени у Вуковим *Пословицама: Да се за зелен бор вати и он би се зелен осушио* [Карацић 1849: 87].

На вијест да је трагично страдао човјек којег је вољела и чекала цијелог живота, а њихов састанак је управо био договорен, јунакиња спознаје до краја сав бол неостварене љубави:

Сатима је лутала градом као мјесечарка.

„Да се, јадна, за зелен бор ухвати,

И он би се зелен осушио”

[Мацановић 2007: 122].

Сличан поступак исти аутор користи, али овога пута он поентира своју причу *Два цвијета у бостану расла* (који су такође прецедентни) стиховима: *Вакат куле по приморју гради – вакат гради, вакат разграђује* инкорпорирајући их у прозни текст и визуелно. Прича прати живот и судбину двоје младих људи – најамниковог сина и кћери богатог похлепног газде који је

немилосрдно искоришћавао своје сиромашне сусједи. Пропаст породице и имања које је стечено отимањем и преварама аутор метафорично даје у посљедњој слици:

Једно јутро паде „кула Ченгића”. Довратнике и велика почетна Богданова слова прекри патина и маховина. Потамњеше. У пукотине уђе вода, лед разби довратнике. Велика слова ишчиљеше. Данас нема ни зидине. Зова ударила. Камен продаше и оћераше да неко гради по приморју куле.

„*Вакат куле по приморју гради – вакат гради, вакат разграђује*” [Мацановић 2014: 142].

Поента – фолклорни прецедентни израз – који сажето износи истину о неумитној пролазности свега на овом свијету, двоструко се актуализује у наведеном контексту. Наиме, остварује се истовремена перцепција и буквалног и пренесеног значења израза и својеврсна игра ријечи јер се директно на ауторски текст и завршне ријечи *неко гради по приморју куле* повезују савремени тренутак и реални догађаји са фолклорном изреком.

4. У своме стваралаштву наши писци чувају и / или ауторски обрађују и неке фолклорне јединице које су прешле у фразеологизме. Иако оне данас нису фреквентне у употреби у савременом језику, значајне су у језичкој слици свијета. Као примјере наводимо устаљено поређење забиљежено у Вуковом зборнику, које је код сва три писца употријебљено са измјенама у односу на Вуков запис:

псује као Влах с коца (јер чоек који је набијен на колац не бојећи се никаква већера гласује Турцима шта му на уста дође, не би ли га убили) [Караџић 1849: 266].

Код Михаила Лалића у роману *Свадба* устаљено поређење употријебљено је без компоненте етнонима *Влах*, како је оно забиљежено код Вука у *Пословицама*. По свему судећи, овдје се не ради о ауторској трансформацији већ о употреби лексичке варијанте устаљеног поређења. Сасвим је могуће да је ова варијанта постојала у народним говорима, те да је у том облику писац и употријебио. Што се значења самог израза тиче, оно је идентично као и Вуково:

Мано Радоњић, којег су такође били препознали, тај се био ставио под заштиту неких својих рођака и *псовао као с коца* њемачке слуге и издајнице пријетећи да ће направити скандал да се прича и приповиједа [Лалић 1965: 222].

Другачије је природе Бајовићева употреба, која је несумњиво ауторска:

Подигне messer – брижан, као да прима дијете из повоја – придржавајући оружје објема рукама. *Рипи*, усправивши се из чучња у ноћ до неба, *ко Влах с коца*. (Дршком тура сјечиво надоље, запас, уз голу чапру, под кошуљу... Хладни челик му опече танку кожу... Призва се у памет, мокар ко чеп.) [Брђанин 2010: 173].

Устаљено поређење *псује ко Влах с коца* натуралистички је опис једног од најнехуманијих начина мучења којем су Турци подвргавали рају. Човјек набијен на колац у најстрашнијим мукама и својој беспомоћности може још само да псује. Измјеном уводног глагола *псовати* на који се наслања устаљено поређење глаголом *рипити* који не спада у семантичко поље глагола по-

лазног израза у потпуности се мијења слика и значење првобитног компаративног фразеологизма. Писац на тај начин доводи у везу муке на којима је био јунак са мукама човјека набијеног на колац.

Описујући свог јунака у тренутку када помишља да изврши самоубиство – а то је стање најдубље беспомоћности и муке – писац, по нашем мишљењу, остварује највиши степен експресивности, када наглу одлуку, тренутак кад се јунак тргне и одустане од страшне мисли о самоубиству – *рипи у ноћ до неба* – уради оно што је изгледало немогуће (скочи са коца).

Несумњиво ауторску употребу, о којој свједочи и казационализам *наби-колац*, као препознатљив умјетников поступак језикотворства, налазимо у сљедећем примјеру у Бећковићевој пјесми *Очинство*. Осим ове измјене устаљеног поређења забиљеженог у Вуковим *Пословицама*, пјесник врши још једну једноставнију трансформацију – замјену компоненте уводног глагола *псовати* глаголом из истог семантичког поља али са вишом стилском вриједношћу *хулити*:

Ако дух нема гроба, ни пепела,
О, дај мени, творче и праоче,
Јер, ево, свако са свога распела
Вапи: што си ме оставио, оче?

И хули као *Влах са набикоца*
Зато да би га могли доубити,
И за смрт моли искорениоца,
А све речи су само једна: бити
[Бећковић 2006, *Очинство*: 24].

Архаични благослов *цвијеће ти по образу* који је такође забиљежен у Вуковим *Пословицама*, а саставни је дио концепта *част*, налазимо код два савремена аутора у неизмијењеном виду:

А не дај се јуначки сине
А цвијеће ти по образу
[Бећковић 2006, *Не дај се јуначки сине*: 72].

Вазда некако дремљива кô оморина; *цвијеће вама по образу*, ал' горчина јој однекле опасала по трепавицама и вргла на срце кô гуја око врата [Брђанин 2010: 8].

6. Пут од прецедентних израза до фреквентних идиома савременог српског језика прешле су поједине језичке јединице фолклорног поријекла које се данас углавном не повезују са извором из кога потичу. Многи савремени говорници језика, па чак и поједини филолошки образовани, нису свјесни да су фолклорног поријекла и високо фреквентне фразеолошке јединице: *ни по бабу ни по стричевима*, *дотјерати цара до дуvara* за које се врло лако доказује поријекло, односно извор. Интересантно је да су оба израза посвједочена у пјесмама у којима је главни актер прецедентно име нашег фолклора – Марко Краљевић. Први у пјесми *Урош и Мрњавчевићи*:

„Марко сине једини у мајке!
 „Не била ти моја рана клета,
 „Немој сине, говорити криво
 „*Ни по бабу, ни по стричевима,*
 „Већ по правди Бога истинога
 [*Урош и Мрњавчевићи*],

а други у пјесмама *Марко Краљевић познаје очину сабљу* и *Марко пије уз рамазан вино*:

Кад је царе сагледао Марка
 И пред њиме тешку топузину,
 Цар с’ одмиче, а Марко примиче,
 Док *доћера* цара до дуvara
 [*Марко Краљевић познаје очину сабљу*].

Гледи царе на четири стране,
 Не има ли тко ближе до Марка:
 Ал’ код Марка нигди никог нема,
 Већ најближе царе Сулемане;
 Цар с’ одмиче, Марко се примиче,
 Док *дотера* цара до дуvara
 [*Марко пије уз рамазан вино*].

Идиом *дрвље и камење* који је фреквентан у савременој употреби у различитим функционалним стиливима – од разговорног, преко публицистичког до стила лијепе књижевности, такође води поријекло из епских пјесама. Наведени примјери из више различитих пјесама показују да је израз фреквентан у овом жанру и да се могао користити са различитим уводним глаголима: *оборити, ваљати, сјећи, вући, преметати, прескочити, оградити, прелетјети*:

Оборише дрвље и камење,
 Узидаше дори до кољена,
 Лош се смије танана невјеста,
 Лош се нада, да је шале ради.
 Оборише до триста мајстора,
Оборише дрвље и камење,
 Узидаше дори до појаса
 [*Зидање Скадра*].

Мутна тече Тара валовита,
 Она ваља дрвље и камење
 [*Женидба краља Вукашина*].

„Пошљи мени до три добра твоја:
 Прво добро сабљу навалију,
 Која сече дрвље и камење,
 Дрво, камен и студено гвожђе”
 [*Смрт војводе Пријезде*].

Она иде у гору зелену,
 Те премеће дрвље и камење,
 Док је нашла гују отровницу
 [Сестра отровница].

Кад Јерина Смедерево гради,
 Па нареди мене у аргатлук,
 Аргаговах три године дана
 И ја вукох дрвље и камење
 Све уз моја кола и волове
 [Старина Новак и кнез Богосав].

„Не друм’ друма лијепа дјевојко,
 Не друм’ друма, не мами ми сина!
Оградићу дрвљем и камењем
 И високим боровим стабаљем,
 Не’ш видити куд мој Јова ода.”
 Не будали, стара мила мајко,
 Створићу се тица ластавица,
Прелетићу дрвље и камење
 [Друм друмила лијепа дјевојка].

И Речник САНУ идиом биљежи са различитим глаголима: *дрвље и камење бацати* (*ваљати, дићи, оборити, сипати*) оштро напасти, нападати, (ис)критиковати (обично претерано, незаслужено) [Речник САНУ IV: 670].

Наводе се употребе код наших писаца, али не и из епске поезије. У Вуковом Рјечнику идиом није забиљежен. Данас се тај идиом употребљава прије свега са уводним глаголима *засути, обасути, бацити* (*бацати*) на кога *дрвље и камење*, дакле, са реакцијом у акузативу и уз употребу предлога *на*. Мање је фреквентна његова морфолошка варијанта *бацити* (*бацати*) *се* на кога *дрвљем и камењем*. Неријетко се идиом користи без уводног глагола, посебно у разговорном језику за који је иначе карактеристична језичка економија. Синтаксичка структура наведеног идиома заснована на паралелизму састоји се од два напоредна појма у односу координације и није ријетка у епским пјесмама. Понекад су конституенти синтагме елементи који су узајамно кординирани, а налазе се у односу субординације према надређеном појму којим се може семантизовати цијели израз: *смиље и босиље* (биљке), *трње и коприве* (коровске биљке), *бурме и прстење* (накит), *скути и рукави* (одјећа), *скерлет и кадифа* (одјећа), *дива и кадива* (одјећа), *смокве и маслине* (јестиви плодови), *гора и вода* (природа која нас окружује, све око нас). Уз помоћ наведених израза народни пјевач успјешно остварује контраст, за шта као одличан примјер могу послужити пјесме *Женидба Душанова* или *Женидба краља Вукашина*. Паралелизам који се остварује у синтагми у неким случајевима повезује двије компоненте у антонимском односу као у изразима *мало и велико, старо и младо, мушко и женско*, али и тада им је надређен један појам, којим се изражава глобално значење израза. Тако сва три посљедња

наведена идиома имају идентично значење ‘сви одреда, сви без изузетка’. Сему свеобухватности садржи у себи и идиом *дрвље и камење*, што се може закључити из свих примјера употребе како у изворном тексту у фолклору тако и код писаца:

Ове коше пуне, удушене сумпором, паклом и кучинама, горуће и вреле, оборе на стотине низ брдо на турску војску. Преко тога литице, *дрвље и камење* ваљаху одозго низ ону стрмен [Љубиша 2006: 114].

Тада селаци из Дробњака, Пивљани, Језерци и Ускоци, са Шаранцима показаше оно што су прије крили: *дрвљем и камењем* навалише на „брадатог окупатора” и брзо га избацише у Сивајевину [Јалић 1965: 120].

<...> додатно је сипао дрвље и камење на Влашће-пашће <...> [Брђанин 2010: 150].

За укућанима покућство,
И гора и вода
И *дрвље и камење*
Све је летело у великој сеоби
Из доњег у горњи свет
[Бећковић 2006, *Небош*: 386].

7. Спроведена анализа фолклорних прецедентних феномена у дјелима наших писаца показује да се прецедентна имена актуализују као симболи и еталони одређених карактерних особина и модела понашања. Прецедентни изрази непредикативног карактера (стални епитети, устаљена поређења, идиоми) неријетко у дјелима писаца имају идентификациону функцију, која се у неким случајевима преклапа са циљем архаизације текста. Примијетна је и лудистичка функција ових јединица којом поједини писци са циљем језичке игре постижу ироничне и понекад пародијске ефекте. У сваком случају, несумњива је улога прецедентних феномена као стилских средстава у подизању експресивности и сликовитости. Пословице и изреке као јединице предикативног карактера писци користе као саставне дјелове свога текста, неријетко и поентирајући њима. Многи од фолклорних прецедентних феномена могу бити и мање или више успјешно ауторски употријебљени.

Теорија прецедентности може помоћи да се успјешни процес усвајања фразеологије српског језика кроз овладавање минимумом знања из области културе, књижевности и историје која су неопходна за: (1) разумијевање текстова на матерњем језику који успостављају интертекстуалне везе са другим, прије свега, прецедентним текстовима; (2) успјешно остваривање интерјезичке и интеркултурне комуникације; (3) теорију и праксу превођења.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори

- Бећковић 2006:** Бећковић, Матија, *Изабране песме и поеме*. Октоих, Подгорица.
- Брђанин 2010:** Брђанин-Бајовић, Бранко, *Сила / Пут у завичај*, Београд.
- ГВ 2005:** Његош, П. П., *Горски вијенац*. Критичко издање, Текстологија, редакција и коментар Радмило Маројевић, Подгорица: ЦИД.
- Ерлангенски рукопис 1987:** *Зборник старих срскохрватских народних песама*, прир.: Р. Меденица и Д. Аранитовић, Никшић: Универзитетска ријеч.
- Караџић 1849:** *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*, издао их Вук Стеф. Караџић, у Бечу.
- Караџић 1852:** *Српски рјечник* истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. Скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, у Бечу, 1852. [Фото-типско издање: Београд, 1977].
- Лалић 1965:** Лалић, Михаило, *Свадба*, Београд.
- Љубиша 2006:** Љубиша, Стефан Митров, *Приповијести црногорске и приморске*, прир. академик Ново Вуковић, Цетиње.
- Мацановић 2007:** Мацановић, Никола Мацан, *Путеви божјих заборавника*, Подгорица.
- Мацановић 2014:** Мацановић, Никола Мацан, *Наше величанство*, Подгорица.
- Речник САНУ IV 1966:** *Речник срскохрватског књижевног и народног језика*. Књ. IV, Београд.
- Српске народне пјесме II 1988:** *Сабрана дела Вука Караџића*, књига 5, прир. Р. Пешић, Београд: Просвета.

ЛИТЕРАТУРА

- Гудков 2003:** Гудков, Д. Б, *Теорија и практика межкултурној комуникацији*, Москва.
- Красных 2002:** Красных, В. В, *Етнопсихоллингвистика и лингвокултурологија*: Курс лекциј, Москва.
- Мршевић-Радовић 2008:** Мршевић-Радовић, Драгана, *Фразеологија и национална култура*, Београд.
- Пејановић 2009:** Пејановић, Ана, „Горски вијенац као прецедентни текст”, *Стил*, Београд, 236–242.
- Пејановић 2010^а:** Пејановић, Ана, *Фразеологија Горског вијенца: Фразеолошки жанрови, културни концепти, руски преводи*, Подгорица: ЦАНУ.
- Пејановић 2010^б:** Пејановић, Ана, „Прецедентни феномени или како и зашто се актуализују Његошеве ријечи данас”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 40/1, Међународни славистички центар, Београд, 73–79.
- Пејановић 2011:** Пејановић, Ана, „Крилатика и политика (Прецедентни феномени у политичком дискурсу)”, *Наука и политика, Зборник радова са научног скупа* (Пале, 22–23. мај 2010.), Пале, 135–141.

- Пејановић 2011^а:** Пејановић, Ана, „Његошове крилатеме”, Гласник Одјелјења умјетности, Црногорска академија наука и умјетности, бр. 29, Подгорица, 79–86.
- Пејановић 2011^б:** Пејановић, Ана, „Фразеологија и прецедентни феномени у поезији књижевноумјетничког текста (Сила Бранка Брђанина Бајовића)”, Стил, Београд, 271–276.
- Пејановић 2014:** Пејановић, Ана, „Фразеолошки и етнокултурни аспект Вукових *Пословица*”, Студије српске и словенске. Серија I. Српски језик, књ. XIX, Београд, 325–334.
- Савченко 2001:** Савченко, А.В, „Интертекстуальность как характеристика эпохи (на материале романа Й. Шкворецкого „Tankový prarog”)” // II Славистические чтения памяти профессора П. А. Дмитриева и профессора Г. И. Сафронова. Материалы международной научной конференции. 12–14 сентября 2000 г., СПб, 155–157.
- Слышкин 2000:** Слышкин, Г. Г, *Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе*, Москва.
- Слышкин 2004:** Слышкин, Г. Г, *Лингвокультурные концепты и метаконцепты «От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов»*, Москва.

Анна Б. Пеянович

ФОЛЬКЛОРНАЯ ФРАЗЕОЛОГИЯ КАК ИНТЕРТЕКСТ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ
ЛИТЕРАТУРЕ (ФОЛЬКЛОРНЫЕ ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ ФЕНОМЕНЫ)

Резюме

В настоящей статье рассматривается роль и функция фольклорной фразеологии в поэтике произведений художественной литературы. На материале произведений как современных писателей, так и классиков сербской литературы сделана попытка показать специфику значения и функционирования данных языковых единиц, заключающуюся в их прецедентном характере.

Автором были рассмотрены разного рода прецедентные феномены: прецедентная ситуация, прецедентные имена, прецедентные выражения.

Ключевые слова: фольклорная фразеология, фразеологизм, прецедентные феномены, интертекст, интертекстуальность, авторские трансформации.

Ничка Г. БЕЧЕВА*
Великотърновски университет
„Св.св. Кирил и Методий”
Велико Търново

Оригинални научни рад
Примљен: 20.10.2014.
Прихваћен: 12.01. 2015.

БЕЗЕКВИВАЛЕНТНА ЛЕКСИКА У ПРИЧАМА ЗОРАНА ЋИРИЋА С ОБЗИРОМ НА ЊЕНО ПРЕВОЂЕЊЕ НА БУГАРСКИ ЈЕЗИК

Језик Зорана Ћирића у причама из збирке „Телесна стража” обилује елементима који се могу квалификовати као безеквивалентна лексика. Неки од ових елемената су необични и страни и за носиоце српског језика а задају велике тешкоће преводиоцима.

У тексту се део ових лексема и израза анализира и класификује, а циљ те анализе је да се нађе најадекватнији преводни еквивалент на бугарском језику. Наводе се различита преводилачка трагања за одговарајућим преводним панданом који би у највишој мери сачувао смисао, језик, стилистику и дух оригинала а да притом преводни текст буде максимално разумљив за страног читаоца.

Кључне речи: теорија превођења, безеквивалентна лексика, реалије, превод, бугарски језик, српски језик

Код српске и стране публике Зоран Ћирић је познат пре свега као романописац, али у последње две деценије он је изградио репутацију једног од најзначајнијих савремених српских приповедача средње генерације.

У поговору књиге „Телесна стража” наводи се да су приче из збирке типично ћирићевске. У блицевима низа животних и егзистенцијалних ситуација откривају свом читаоцу неке од продубљених увида, издижући животно искуство на ниво релевантног литерарног искуства. Гласови ових мушкараца и жена су из сасвим различитих стварносних и узрасних регистара, а продубљени песнички језик, продубљен до самих језовитих граница смртног, јесте она картографија места на којима се ломе њихови животи.

Сексуалност и носталгија јесу чвориште њихових живота. Испричана у двадесет прича, у чендлеровско-хеметовском маниру „тврде прозе”, односно тврдих јунака, али и маниром „тврдог пијанца” Чарлса Буковског, на подразумеваном фону српске друштвене транзицијске слагалице новог века, али и

* nbecheva@yahoo.co.uk

неприкривеног балканског мачизма, књига „Телесна стража” прати њихове маргиналне парадигме које кроз простор приче оверавају властито постојање (в. Шапоња 2010).

Осврћем се на овај већи део из поговора за књигу „Телесна стража” да би на неки начин илустровала велике тешкоће које су морали да савладају преводиоци ове збирке. Сам превод је остварен уз финансијску подршку Министарства културе Републике Србије. Преводиоци су студенти србистике – садашњи и бивши, на Универзитету у Пловдиву, а једна је докторанткиња из теорије превођења на Универзитету у Софији.

Уметнички језик Зорана Ћирића обилује жаргонизмима, вулгаризмима, дијалектизмима, варваризмима чије разумевање на неки начин ствара проблеме и за српског читаоца. У текстовима се помињу бројна имена страних и домаћих певача, научника, писаца која траже посебно објашњење поготову за стране читаоце. У причама се радња одвија у савременом српском друштву, на реалним или фикционалним местима која носе своју специфику. Све су те особине карактеристичне за одређена места, за одређено време, за одређене појаве изражене у теорији превођења термином безеквивалентна лексика. Да су то уствари кључне лексеме зато што једнозначно маркирају време и место радње, наглашава И. Ликоманова (Ликоманова 2006: 184).

У теорији превођења нема јединственог мишљења о томе шта се подразумева под термином *безеквивалентна лексика*. У самом термину већ постоји нека врста парадокса јер се сматра да је суштина самог чина превођења – налажење одговарајућег језичког еквивалента у преводном језику, док термин безеквивалентна лексика говори да тог еквивалента нема. С друге стране, нема такве речи која не би могла да буде преведена на други језик – једном речју или описно.

Неки аутори с правом наглашавају да је при превођењу лексичких јединица које у језику превода немају устаљене еквиваленте, тзв. безеквивалентне лексике (историзми, лексика која одражава специфичност националног колорита, друштвено-политичког система и сл.) тешкоћа знатно више на плану њеног изражавања у језику превода. За овај лексички слој много је важнији културни контекст од контекстуалног и зато се за ову врсту лексике предлаже термин *лексика са доминантном културном компонентом* (Маројевић 1989: 35). Већина стручњака ипак користи термине безеквивалентна лексика или, чешће, реалије. О овом проблему постоје бројна истраживања (Влахов, Флорин 1980: 35–47, Ликоманова 2006: 184–185), али међу стручњацима нема јединства ни у погледу обима свих ових термина. Ипак, сматра се да се у реалије убрајају речи и изрази који се тичу предмета и појмова специфичних за неки језик и за неку културу, док је термин безеквивалентна лексика шири и заједно са реалијама обухвата и такве појаве као што су ословљавања, лична имена, идиоми који одступају од књижевнојезичке норме, абривијатуре, неки фразеологизми итд. (Васева 1980: 120, Влахов, Флорин 1980: 43).

Да је ова подела формална и да уствари не постоје оштре границе између различитих врста реалија, с једне стране, и између реалија и безеквивалентне лексике, с друге стране, сведочи и следећи пример из прича Зорана Ћирића.

Ради се о именицама *кум* и *кума* које су у српском језику вишезначне: 1. код хришћанских народа онај који држи дете на крштењу (крштени кум); сведок при венчању (венчани кум); сведок код спуштања са бродоградилшта новог брода у море; 2. фиг. онај који својим саветом или својом помоћу суделује при стварању какве основе или плана (обично у рђавом смислу); 3. нар. у фамилијарном обраћању старијем мушкарцу; побратим (РМС 1969).

У бугарском језику семантички садржај ових именица се покрива именицама *кум* (*кума*) и *кръстник* (*кръстница*) (БТР 2001), наиме б. *кум* (*кума*) значи венчани кум (*кума*), док друга значења српских речи носе бугарске именице *кръстник* (*кръстница*): кад се даје име детету или броду, такође и у фигуративном, пренесеном значењу (рецимо наслов америчког филма *The Godfather*: с. „Кум”, б. „Кръстникът”).

Треће значење српске именице *кум* може се, у некој мери, превести бугарском именицом *побратим*. Пошто је братимљење битан део српске народне традиције а институција кумства је специфична за српско друштво, може се сматрати да је у том свом значењу српска именица *кум* реалија, односно реч која нема свог тачног еквивалента у другим језицима а конкретно и у бугарском језику.

У својству реалија наступају и бугарске именице *кумец* (*кумица*) и *кръцелник* (*кръцелница*) које именују младенце у односу на њихове венчане кумове и дете у односу на крштеног кума. У српском језику се и за те односе користе именице *кум* (*кума*).

У причама Зорана Ћирића налазимо именице *кум* (*кума*) у њиховим основним значењима – венчани кум и крштени кум, али у преводу се користе различити бугарски еквиваленти – у зависности од контекста и језичке ситуације.

У причи „Just like honey” јунакиња разговара са својом венчаном кумом:

с. (=српски) Ја се не мењам – ја постојим. Као кисела вода, или као кванташки киви, или као твоја венчана кума.

Ни овде а ни из целе приче не постаје сасвим јасно да ли је јунакиња приче венчала своју саговорницу, или обрнуто. Ипак, преводилац је одлучио да овде преведе српску реч *кума* са б. *кумица*:

б. (=бугарски) Аз не се променям – аз съществувам. Като газирана вода, като киви от борсата или като твоя кумица.

На тај начин за бугарског читаоца постаје јасно да је саговорница венчала јунакињу. Међутим, мало даље, монолог те јунакиње се наставља и она ословљава своју саговорницу:

с. Мада, кумо, више моја него своја, сморила сам се кроз док сам се пронашла.

У бугарском преводу опет налазимо *кумица* док би исправни облик био *кума*:

б. Да, бе, кумице, по-скоро моя, отколкото своя, умрях от скука, докато търсех себе си.

Међутим, овде се облик *кумица* може схватити и као деминутив, што је вероватно било узрок те конкретне употребе, али је разлог за ову нетачност, чини ми се, другачији.

Ова забуна је настала као последица низа језичких и друштвених процеса. У савременом бугарском језику, као и у друштвеном и породичном животу уопште, термини сродства се све мање користе (Бечева 2009). За младе генерације није сасвим јасно шта је *кум*, а шта – *кумец*, ко је *кръстник*, а ко – *кръцелник*. Зато је лако погрешити у овим конверзивним односима.

С ове тачке гледишта је сасвим оправдана и друга одлука преводиоца, наиме да на самом почетку ове приче ословљавање: с. Еј, кумо, да ли ме и даље питаш за истог човека? преведе са б. Ех, сестро, ти пак ли за същия човек ме питаш? У бугарском преводу ословљавање *кума*, што наравно постоји у језику, било би неумесно, јер је тај исказ везан за старије генерације или за сам чин свадбе, док се у обичној, свакодневној комуникацији, поготову између младих људи, какав је овде случај, готово и не користи. Штавише, овде, на самом почетку приче, док још није јасно о чему се ради, ово би ословљавање могло да доведе и до забуне. Вероватно је ова особина узуса у бугарском језику такође разлог и за горенаведену нетачност, а не само слабо коришћење термина сродства.

У другој причи исте збирке („Алиби за животног приправника”) српска лексема *кум* се користи у значењу крштени кум. Ради се о правом крштењу старијег човека и зато су бугарски корелати *кръстник* и *кръцелник* сасвим на месту.

с. ... одлучили сте да промените кума, па ти је као тешко да ми то саопштиш. Кум није дугме да се тек тока мења или губи ... Кум није дрвена лутка за украс. Кум је симбол мушке солидарности.

б. ... решили сте да смените кръстника и ти е трудно да ми го съобщиш? Кръстникът не е копче, че да се сменя или губи ей така ... Кръстникът не е дрвена кукла за украшение. Кръстникът е символ на мъжката солидарност.

Међутим, кад се у тексту помињу узајамни односи, преводилац бира друго решење:

с. ... разбашкарени на седиштима као прави будући кумови из различитих колена.

б. ... удобно расположили се на седалките като истински бъдещи кумове от различни поколения.

Вероватно је преводилац проценио да би коришћење тачних бугарских корелата, наиме *кръстник* и *кръцелник*, додатно компликовало реченицу, мада није немогућ ни утицај међујезичке хомонимије.

У српском тексту се налази и дериват од именице *кум* – придев *кумовски*: ... у свом свечаном, интимном, кумовском говору. У бугарском језику творба присвојних придева од именица је нормална појава иако се присвојни придеви употребљавају знатно ређе у односу на српски језик (Лашкова 2005: 170), док предност имају именичке конструкције са предлогом. Зато је сасвим логично да у преводу стоји *реч на кръцелник/ кум*, а не *кумова реч*. Али, у овом конкретном примеру проблем није у синтакси, већ у лексици јер у бугарском тексту стоји ... в своята тържествена интимна реч на кумец.

Горе смо навели да се лексема *кумец* у бугарском језику везује за венчање и именује младожењу у односу на његовог кума, док се у конкретном тексту ради о крштењу и одговарајућа бугарска лексема би била *кръщелник*. Забуна настаје од чињенице да се у овој реченици уствари ради не о самом човеку који жели да се крсти, већ о његовом сину, за кога не постоји посебан назив ни у српском, нити у бугарском језику, а не би ни могао да постоји јер се обично крштавају мала деца. Проблем у превођењу конкретних лексема је уствари у широј семантици лексема *кум/кума* у српском језику и специфичности институције кумства за српско друштво.

Види се да се српске лексеме *кум/кума* са неким од својих значења, нпр. „побратим”, у теорији и пракси превођења могу класификовати као реалије, док са другим својим употребама, нпр. као што је ословљавање, обраћање у свакодневной комуникацији, припадају ширем појму безеквивалентне лексике.

Истом појму припадају и абривијатуре. Обично се њихово значење у преводу даје у фусноти. У разматраном тексту такође, скраћенице попут ОЗНА, УДБА, МИН-ЕИ-ДИН се транслитерирају, а у фусноти се наводи њихово значење. Једино је скраћеница НСВ у преводу сачувала изворну латиничну графију, вероватно зато што је међународно прихваћена медицинска ознака за хепатитис С вируса.

Интересантно је да у Ћирићевом тексту налазимо и деривате од абривијатура, односно именице *ознаш*, *удбаш*, *скојевац*, па чак и *есеферејотовци*. Оваква врста творбе речи није непозната бугарском језику, иако су творбени форманти другачији (КДС – кадесар, БСП – бесепар, КАТ – катадџия). У тексту превода прве две српске лексеме су остављене у свом изворном облику а у фусноти је објашњено њихово значење. Ова одлука преводиоца се може објаснити чињеницом да ове речи именују припаднике институција карактеристичних за југословенско друштво и у том погледу се могу сврстати у реалије. С друге стране, суфикс *-(а)ш*, иако редак, познат је бугарском језику (*богаташ*, *адаш*) и на тај се начин стране речи уклапају у преводном тексту. Друга два српска деривата (*скојевац*, *есеферејотовци*) такође имају своје објашњење у фусноти, али је прва у бугарском тексту у облику *скеовец*, дакле са суфиксом *-ец* који је веома продуктиван у бугарском језику и јавља се скоро свуда где је у српском *-ац*, док је друга лексема, *есеферејотовци*, само транслитерирана.

Употреба жаргонске и дијалекатске лексике или уопштено – лексике која одступа од књижевног стандарда – у теорији превођења такође припада безеквивалентној лексиси. У причама Зорана Ћирића оваквих примера има доста, што задаје велике муке преводиоцима. Овде ћемо поменути само једну врсту овакве лексике, такозвани шатровачки говор. Ова врста сленга одликује се специфичном творбом речи. Наиме, језичке јединице те врсте жаргона стварају се прекомпозицијом обичних, општепознатих речи и имају исто значење као и полазне, нежаргонске лексеме. Ова језичка појава карактеристична је за одређено време у историјском развоју друштва некадашње Југославије – средина и крај 20. века, као и за одређену групу тог друштва, наиме за млађе генерације из градских средина. Зато писци обично користе тај говор да би употпунили карактеристику својих јунака.

У причи „Нема сујеверја у Долини суза” јунак је млад човек, гастарбај-тер на Кипру, који ту и тамо користи неке „шатровачке” речи:

- с. ... али је човек био љаксе, мада велика добричина и емотивац.
- б. ... като човек обаче беше пейзан, макар и голям добряк и емоционална натура.
- с. ... јер је била добро грађена и висока са попаљивом љаксе фацом. А онај њен тенкре само буљи у њу.
- б. ... тџи като беше добре сложена и висока, със загоряло пейзанско лице. А този, нейният кретен, само се звери в нея...
- с. Као дилер гудре далеко било.
- б. Като наркодилџр, Боже опази...

У овим примерима облици *љаксе* (сељак, сељачки), *тенкре* (кретен), *гудра* (дрога) траже посебно преводачко решење јер у бугарском језику типолошки не постоји слична језичка појава. Као преводни еквивалент за реч *љаксе* преводац је користио бугарску жаргонску лексему *пейзан* са дериватом *пейзански*, иако тај облик припада старијем слоју жаргонске лексике и није у активној употреби у савременом сленгу младих. За *тенкре* преводац је изабрао нежаргонски еквивалент *кретен*. Својим пренесеним значењем ова реч припада разговорном стилу савременог бугарског језика и стилистички је маркирана. У последњем примеру преводац је заменио синтагму *дилер гудре* композитом *наркодилџр* шта представља неку врсту термина и на тај начин такође је стилистички маркирао ту реч.

Као врсту безеквивалентне лексике аутори издвајају и елементе страног језика у оригиналу. У причама Зорана Ћирића ови елементи су претежно из енглеског језика. Аутор користи енглеске изразе у оригиналу, нпр. наслов приче *Just like honey*, реченице попут *Nobody expects the Spanish Inquisition; Save the Rain Forests* или синтагме: *madic mushrooms, good grief*. У речи својих јунака писац убацује и посебне енглеске речи: ... био сам регуларно *loaded*; Опет је слободан да буде *off*, ура!; ... оних која су *COOL* и оних која су *OK.*; А и *darling* Стефани ти поручује. У овим случајевима и у бугарском преводу ови елементи остају на енглеском језику, у свом изворном облику: редовно бях *loaded*; Отново е слободен да бџде *off*, ура!; онези, които са *COOL* и онези, които са *OK.*; А и *darling* Стефани ти съобщава. Ова одлука преводаца је сасвим оправдана јер и у бугарском друштву говор младих обилује енглеским елементима.

У другим случајевима аутор транскрибује стране речи. Овде бугарски преводиоци бирају различите преводне варијанте. Понекад је и у бугарском тексту страна реч такође транскрибована: с. образована дипломатише сестра; б. образована дипломатише сестра; с. не могу да заузем brainstorm став... б. не мога да заема позиција бејнсторм. Исти приступ је коришћен и кад ауторов јунак објашњава разлике између грчког језика који се говори на Кипру и књижевног грчког језика:

с. Арапски менталитет се населио у Кипране и то се може опазити и у језику: *енеши* је искварен *ден ехи* или „нема”, *ти на кануме* или „шта да радимо”, Кипрани кажу *индамбу на камнуме*.

б. Арапският менталитет се е загнездил у кипџрците и това може да се забележи езика: *енеши* е разваленото *ден ехи* или „няма”, „какво да правим” е *ти на кануме*, а кипџрците казват *индамбу на камнуме*.

У другим причама бугарски преводилац је покушао да нађе други преводни еквивалент, користећи опет позајмљеницу: с. фенси скафандер; б. шик скафандър, док у трећим калкира енглески облик, сматрајући вероватно да варваризам није довољно познат бугарском читаоцу: с. спремајући стомак за један интернационални „бранч?"; б. подготвјайки стомаха си за един интернационален закуско-објад. Постоје и примери где транскрибована у оригиналу енглеска реч враћа у преводу свој изворни облик: с. мудро прерушеног факмобила; б. умно замаскиран fuck-мобил.

Превод збирке прича „Телесна стража” Зорана Ћирића на бугарски језик био је тежак задатак за младе преводиоце. Основни проблеми у превођењу произлазе из особина самог текста који обилује елементима који се у теорији превођења могу означити као безеквивалентна лексика. Овај шири појам укључује, осим реалија, још неколико врста лексике везане за карактеристичне особине неког језика, културе или друштва које немају свој устаљени еквивалент у преводном језику. У овом случају циљ превода је да се нађе одговарајући корелат који би у највишој мери сачувао смисао, језик и дух оригинала, а притом омогућио да преводни текст буде максимално разумљив за страног читаоца.

Анализа показује да су преводиоци у доброј мери испунили овај нима-ло лак задатак. У зависности од контекста, језичке ситуације и нивоа знања матерњег (бугарског) и страног (српског) језика, у већини случајева они су успели да пронађу најадекватнији еквивалент. Ово се може илустровати прево-дом српске именице *кум / кума*, која у српском језику има ширу семантику него одговарајућа бугарска лексема. Неким својим значењима она се може класификовати као реалија, док се другим употребама може сврстати у шири појам безеквивалентне лексике. Узимајући у обзир разлике у узусу двају језика, преводиоци су мање-више успели да пронађу одговарајуће корелате.

Преводи дела савремених писаца, чији језик обилује елементима које стручњаци транслатологије сврставају у безеквивалентну лексику имају своје место у ширењу српске културе у иностранству. Овакве врсте превода веома су корисне и за обуку студената. На сличним компликованим текстовима могу се обрађивати сви аспекти уметничког превођења и на тај начин студенти имају могућност да стекну конкретна умећа и искуства која би била веома корисна за њихов будући самосталан рад.

ИЗВОРИ

Ћирић 2010: З. Ћирић, *Телесна стража*, Нови Сад.

Чирич 2012: З. Чирич, *Телесна стража*, Пловдив: Универзитетско издателство „Паисий Хилендарски”.

ЛИТЕРАТУРА

- Бечева 2009:** Термини за кр̀вно и брачно родство в говора на българите павликяни във Войводина. *Српски језик*, бр. 14/ 1–2, Београд, 307–314.
- БТР 2001:** *Български тълковен речник*, София: Наука и изкуство.
- Васева 1980:** И. Васева, *Теория и практика превода*, София: Наука и изкуство.
- Влахов, Флорин 1980:** С. Влахов, С. Флорин, *Непереводимое в переводе*, Москва: Международные отношения.
- Лашкова 2005:** Л. Лашкова, *Сърбо-хърватска граматика*, София: ИК „Емас”.
- Ликоманова 2006:** И. Ликоманова, *Славяно-славянският превод*, София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски”.
- Маројевић 1989:** Р. Маројевић, *Лингвистика и поетика превођења*, Београд: Научна књига.
- РМС 1969:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књ 3, Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица Хрватска.
- Шапоња 2010:** Н. Шапоња, *Књига ероса и носталгије. Телесна стража*, Нови Сад.

Nička G. Bečeva

A NON-EQUIVALENT LEXICOLOGY IN THE SHORT-STORIES OF ZORAN CHIRICH
WITH A VIEW TO IT'S TRANSLATION INTO BULGARIAN

Summary

The language of Zoran Chirich in the short-stories of his collection "Physical guard" is rich with elements, which can be classified as a non-equivalent lexicology. Some of these elements are unusual and odd even thou for the bearers of the Serbian language. In result they form enormous difficulties in the process of translation into Bulgarian.

In the proposed text a part of these words and phrases is analyzed and classified. The purpose of the analysis is to find out the most adequate equivalents in the Bulgarian text.

Different kinds of searches are show in order to investigate the most corresponding translation correlatives, which in the highest degree would preserve the sense, the language, the stylistics and the spirit of the original.

Along with this the translator's text should be comprehensible to the reader as much as possible.

Key-words: theory of translation, non-equivalent lexicology, realities, Bulgarian language, Serbian language.

Валентина СЕДЕФЧЕВА*
ВТУ „Св. Св. Кирил и Методиј“
Велико Търново – Филологически факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 10.11.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ВУКОВ ЈЕЗИК У ДРУГОЈ КЊИЗИ *СЕОБА* И ЊЕГОВ ПРЕВОД НА БУГАРСКИ ЈЕЗИК – *ПРЕСЕЛЕНИЯ. КНИГА ВТОРА*

Тема реферата је обрада модификованих цитата из речника Вука Караџића (*Српски рјечник*, 1852.) утканих у кохерентну језичку структуру романа Друга књига *Сеоба* Милоша Црњанског и њихов превод на бугарски. Два блиска језика, српски и бугарски, и генетска општесловенска обележја вантекстуалног комуникационог простора су разлог што се транслатолошка анализа одвија у домену словено-словенског превода. Истраживање Вуковог језика у роману је спроведено на интертекстуалном и текстуалном плану. Овде се разматрају фрагменти различитог обима и садржаја кључни за разумевање романа. Њихова трансформација на бугарски језик се прати на граматичком, лексичком и стилском нивоу.

Кључне речи: Вук Караџић, Друга књига *Сеоба*, словено-словенски превод, српски и бугарски језик, сродни језици.

Сеобе су оцењене као врхунац стваралаштва Милоша Црњанског и једно од највреднијих дела српске књижевности. Разлог за то је и чињеница да оба романа, упркос разликама на стилском, поетском, структурном, наративном и идејном плану, праве целовит, колективни Одисејев лик српског народа, разматрајући, комбинујући и сређујући документарне и историјске чињенице тако да им се изворно значење замагљује и скрива у фикционалним слојевима нарације. Зато из *Сеоба* непрестано извиру нове поруке које аутор тако кодира да обогаћују смисао романа. Ако у првој књизи *Сеоба* доминира само црквенословенска традиција, у другој налазимо право богатство различитих језичких и културних пракси, у којима се огледају модерна наративна свест аутора и приврженост словенским коренима: „Ја сам навикао да претерујем са русофилством и словенством, из сентименталности.“, каже Црњански (Поповић 1980: 131).

* мејл!!!

Рецепција Милоша Црњанског у Бугарској

У историјској парадигми бугарског превода, у створеном и активно делујућем стилско-сликовитом моделу, у постојећој традицији презентовања јужнословенских аутора у бугарској књижевној средини, упркос идеолошкој ситуацији и нестабилним дипломатским односима између Бугарске и Југославије, током друге половине двадесетог века, јављају се дела најрепрезентативнијих писаца. Међу њима се издвајају преводи Милоша Црњанског. Присуство његових романа у бугарској култури имало је кључну функцију у рецепцији његовог стваралаштва, али и у прихватању јужнословенске књижевности у целини.

Црњански је познат бугарским читаоцима од осамдесетих година прошлог века по свом основном романескном опусу: *Дневник на Чарноевич/Дневник о Чарнојевићу, Преселения* (Црњански 1981) /*Сеоба и Преселения. Книга втора* (Црњански 1985) /*Друга књига Сеоба*. Касније, 2007. године, на бугарском језику су објављене: за Црњанског амблематична *Ламентација над Белград/Ламент над Београдом*, песма *Привидения/Привиђења* и за српску експресионистичку књижевност програмска песма *Суматра* (Хемус 2007: 515–520) /*Суматра*.

Друга књига *Сеоба* је у Бугарској штампана 1985. Роман је превела Сијка Рачева, један од преводаца који је одредио и оформио канон јужнословенских књижевности у бугарској културној средини током друге половине 20. века. Штапањем *Дневника о Чарнојевићу* и првог дела *Сеоба* на бугарски језик, Црњански добија признање као популарни и уметнички истакнут аутор, те је укључен у програм словенских књижевности на Софијском универзитету. Предговором издања *Сеоба и Дневника о Чарнојевићу* Светлозара Игова, истакнутог познаваоца српске књижевности, започело је проучавање Милоша Црњанског у бугарској књижевној критици (Игов 81: 5–11; Христова 1994: бр. 3; Христова 2004: 97–103; Седефчева 2008: 38–49; Седефчева 2008 б: 135–143; Седефчева 2013: 50–65; Седефчева 2013 б: 257–270; Седефчева 2014: 225–236). Бугарска критика посматра и коментарише не само националну монументалност у стваралаштву писца, већ и његову словенску осећајност, изражену кроз теме, ликове, поетику и језик дела.

Језичке особине Друге књиге *Сеоба*

Аутор Друге књиге *Сеоба* приказује особености и кључне проблеме времена просвећености кроз укључивање у нарацију различитих језичких традиција, архаизацију савремене српске књижевне норме по којој је оригинални текст написан, кодирање културних реалија које се тичу језичке ситуације у 18. веку. Те карактеристике су разбацане и само местимице споменуте у роману, без неких посебних детаља и објашњења. Створен је жив, експресивни и реалистични временски фон романа, који је омогућио пуну, свеобухватну и дубоку тематику, ликове, поетику и реализацију ауторске идеје.

Црњански успева да у другој књизи *Сеоба* омогући истовремено деловање различитих језика, са којима се Павле Исакович сусреће на свом путу. Ту су: *немачки*, као административни језик Хабзбуршке монархије; *латински*, као основни језик католичке цркве и као језик средњовековног права и привилегија; *француски*, као привилеговани језик племства и омиљени језик епохе барока и просветитељства; *италијански*, као језик боема; *руски*, као службени језик царства Јелисавете Петровне; *црквенословенски/рускословенски*, као језик српских црквених кругова северно од Саве и Дунава; *народни*, са примесама турцизама, као језик огромног, неписменог пука и његове фолклорно-хришћанске културе; *славеносрпски*, као конгломерат свих језичко-текстуалних пракси у полицентричној српској средини. Присуство речи, синтагми и фраза из свих тих језика представља разнолико пространство из кога јунаци крећу и које обележава њихове идентитете. Ови језици не само да садрже трагове историјског времена, већ су и део наративног хоризонта, који је суштински удаљен од описане епохе. Црњански користи језик, који не оставља да делује као страни, већ га потчињава сопственим стваралачким намерама. Помоћу њега писац убедљиво и објективно, с осећањем ироније и критичности, приказује културне, политичке, верске и етничке карактеристике тих прошлих времена. Језичко богатство романа је и ознака његове модерне наративне структуре (Ломпар 2008: 207–208).

Ово истраживање је посвећено једној од језичких карактеристика, Вуковом језику који улази у борбу са словенском осећајношћу Милоша Црњанског. Транслатолошка анализа цитата је у домену *словено-словенског* превода (Ликоманова 2006). Тај термин, који је увела слависткиња Искра Ликоманова, кључан је за овај рад. Појам *словено-словенски превод* је синоним *међусловенском преводу*, који јасно одређује природу превода са једног словенског на други словенски језик. Синтагма *словено-словенски* у овој анализи се користи јер она има богатију смисаону садржину, већу експресивност и виши степен креативности у односу на општеприхваћени придев *међусловенски*.

У својој књизи *О завршетку романа* Мило Ломпар истражује разноврсност језика утканих у приповедање другог дела *Сеоба*. Ломпар говори о различитим књижевним традицијама које моделирају аутентичну историјску слику радње. Једна од особина кохерентне језичке структуре *Сеоба II* су модификоване пословице, изрази, стихови или речи из *Српског рјечника* Вука Караџића из 1852. године. Ову употребу Ломпар одређује као *Вуков језик* у роману Милоша Црњанског.

Да би се објаснило присуство различитих језичких традиција и пре свега присуство Вуковог језика у *Сеобама II*, а и да би се направила анализа метода трансформације једног у прошлости општег језика за јужнословенско подручје, мора се приказати историјска језичка слика епохе у којој се одвија радња романа.

Историјска језичка слика на јужнословенском подручју у 17. и 18. веку

У јужнословенском ареалу током неколико векова делује језичка пракса чија су суштина биле тзв. средњовековне редакције старословенског језика. Након тога, у 17. веку, црквенословенски језик у јужнословенској зони је осмишљен као културни феномен, те се претворио у службени језик, у језик словенске просвећености новог, неканонског типа. Од средине 18. века на српском тлу је почела србизација црквенословенског. Нови хибридни идиом је био назван славеносрпским и представљао својеврстан програм за очување веза са руском и црквенословенском традицијом, с једне стране, а с друге, било је потребно разумевање књижевног језика (Иванова 2003: 94). Као контрапункт словенске језичке традиције током наведене епохе у српској култури се јавља Вук Караџић са својом концепцијом увођења народног језика у књижевнोजезичку праксу. Постоји мишљење да је надмоћ Караџићевог „круга” повезана са интензивирањем веза Србије са западном Европом и конкретније с Аустријом и слабљењем утицаја Русије. Вукова концепција је представљала дистанцирање од црквенословенске традиције (в. Унбегаун, у: Иванова 2003: 93).

Резултат нагомилавања различитих екстралингвистичких чињеница (на пример геополитичке околности), те паралелно постојање и коришћење различитих књижевнोजезичких пракси – руске, латинске, немачке, француске, народне – у јужнословенском ареалу је једновековна језичка мешавина (Иванова 2003: 93).

У ову транслатолошку анализу је укључен само мали део примера Вуковог језика који су кључни за разумевање кодираног смисла и за тумачење потешкоћа на које наилази преводилац са српског на бугарски језик у овом и сличним текстовима.

Вуков језик у Другој књизи *Сеоба*

Пример 1

Оригинални текст

Вук, на пример, прича како су у Хрватској скупљали новце, да се купи барут, и пуца на весеље, што су Французи у Москву ушли. Па су се и са једним слепцем нашалили, па су и од њега прилог тражили. А тај худи сиромашак одговорио: Добро! Ја ћу сад дати. Али кад стану отпуцавати, онда да не иштете од мене!

Кад стану отпуцавати! (Црњански 1973: 464)

Превод на бугарски језик

Вук на пример разказва как в Хърватско събирали пари, за да купят барут за празнична стрелба, когато французите влезли в Москва. Пошегували се и с един слепец, като поискали и от него пари. А клетият сиромаш отвърнал: Добре! Сега ще дам, ама като започнете да бягате, да не ми искате пак!

Като започнете да бягате! (Църњански 1985: 825)

Ова прича је преузета из Вуковог *Рјечника*. Приповедач експлицитно наводи њен извор. На тај начин Црњански уводи у текст једну од битних

личности доба просветитељства – Вука Караџића и кодира Вукову културну традицију. Али писац не користи исте лексеме и облике којима је Вук испричао причу. У роману писац је заменио етноним *Французи* из Српског рјечника (1852, стр. 1060) словенским обликом *Францези*. Замињује исто ијекавски облик *слијепца* екавским *слепца*, иако у *Другој књизи Сеоба* постоје бројни примери необразложеног присуства ијекавских облика у приповедачевом екавском казивању. Најзад мења и вршиоца радње *отпуцавати* путем промене глаголског лица – 2 л. мн. прелази у 3 л. мн. (Ломпар 2008: 193).

Намеће се питање да ли су направљене промене случајне или идејно мотивисане. Основна карактеристика Вуковог покрета је одбацивање нехомогеног језика, прихватање једнојезичја на основу народног језика и одбацивање употребе „славјанског” језика. Вук је исто покушавао да прати и ијекавски изговор штокавског наречја. Иако је добро знао ове чињенице, Црњански је у лако препознатљивом наводу из Караџићевог речника изневерио Вукове принципе. Промена говорног субјекта из *Српског рјечника* „кад станете отпуцавати” у „кад стану отпуцавати” у роману носи своју смисаону поенту. У примеру из *Рјечника* вршиоци радње *отпуцавати* су ови који скупљају новце, док у примеру из романа вршиоци су Французи католици који су напали православну словенску Москву. Овом променом аутор обележава смисаону преакцентуацију приче испричане у Вуковом *Рјечнику* (в. Ломпар 2008: 193). Наведеним фрагментом писац постиже три циља: чини веродостојним говор приповедача и јунака романа; обнавља културно-историјски дух доба просвећености; те сугерише свој властити однос према том времену.

Кад помиње Вуково име и наводи причу из *Рјечника*, која је испричана нетипичним речима и граматичким облицима, сударајући се са вуковском језичком концепцијом, Црњански обележава Караџићеву традицију у роману. Један од њених циљева – тежња ка дерусификацији српског језика, логички доводи до ограничавања руског књижевног, културног и верског утицаја. Удаљавање књижевног српског језика од црквенословенског који је осмишљен као културни феномен Јужних Словена спречава намеру низа књижевника на овом подручју да очувају културно јединство православних Словена утемељено на традицијама и континуитету ћирилометодијевске епохе. Покушај да се изоставе славенизми оштетио је и богатство језика у односу на апстрактну лексику. Имајући у виду ове културно-политичке и језичке стратегије из оних времена, са дистанце историјски осмишљених догађаја, Црњански, помоћу интертекстуалних веза свог дела и скоро неуочљивим језичким променама, даје своју критичку оцену Вукове реформе.

Године 1918. као млад песник Црњански у писму намењеном уреднику часописа *Савременик* декларише свој однос према прописаним правилима и нормама у језику: „Хоћу мој језик тако да измешам да не буде у њему ничег што би га дало назвати екавки, штокавски, босански итд. То су играчке. Лепота језика је у знаку, у митичној боји речи, а не у чистоти – и ја ћу до смрти радије писати тица – но птица” (Роровић 1980: 30, 31).

Милан Богдановић, један од водећих српских књижевних критичара с почетка 20. века је, поводом Црњанског, покренуо „крупно питање” српске

језичке револуције. „Остаје отворено питање”, вели Богдановић, „да ли Вукова реформа, поред све неизрачунљиве благотворности, није можда у извесном смислу зауставила и на другу страну обрнула књижевну мисао одбацивши онако апсолутно језик и стил „славјанских” писаца”. Било је, чини се, у њиховом изразу више услова за дубину и тајанствено, дакле и за емотивно, него што их је могао имати рационални језик Вуков” (Џацић 1995: 42).

Специфичности превода Вуковог језика на бугарски

У бугарском преводу интертекстуални фрагмент и у њему шифровани смисао остају необележени. С једне стране, на бугарском именица *Францези* је преведена као *Французи*, како је у Вуковом Рјечнику. *Французи* је реч која функционише у савременом бугарском језику с неутралним значењем. С друге стране, не постоји начин на који замена ијекавског с екавским изговором може да буде обележена, пошто фонетски систем бугарског језика то не дозвољава. С треће стране, трансформација глаголског лица у синтагми *кад станете отпуцавати* није обележена у преводу. Не зна се зашто је преводитељица превела реченицу онако како је у Српском рјечнику *като започнете да бягате*, тј. у 2. л., мн., уместо како је у оригиналу *Сеоба* у 3. л., мн.

За бугарског читаоца алузија са Вуком је још компликованија не само због слабог познавања његове личности и дела у савременој бугарској културној средини него и због тога што је у тексту поменут само са својим личним именом *Вук*, што аутоматски упућује читаоца на први део романа, где се главни јунак исто зове Вук, али Исакович.

Преводиоци тврде да је сваки превод маркиран својим временом, тј. тренутком превођења, независно од тога да ли је то време које се поклапа с временом оригинала или је различито од времена у изворном тексту. Преводи савремених аутора олакшавају интерпретативни рад преводиоца, јер у оваквим текстовима није потребно да се објашњавају архаичне реалије које су удаљене не само просторно него и временски. Преводи класичних дела, за разлику од савремених, траже од преводиоца вештину да максимално приближи текст читаоцу олакшавајући његово разумевање (Ликоманова 2006: 44).

У оваквим делима прожетим интертекстуалним односима са старим, класичним текстовима или реалијама неминовно се суочавамо са два постулата из групе преводачких парадокса Т. Сејвариа:

(1) *Превод да трансформира речи оригинала* или (2) *Превод да трансформира мисли оригинала* (Ликоманова 2002: 36)

Код првог постулата (1) неке идеје оригинала могу да остану непотпуно схваћене или да буду сасвим промашене, али стил аутора ће се очувати и превод ће се читати као „оригинал”. Код другог постулата (2), ако се преводилац препусти тумачењу мисли оригинала, постоји опасност да се претвори у ко-аутора преводног текста. У овом случају стил писца може да буде оштећен и да се превод чита као „превод”. Чак и минимална преводачка интервенција

– фуснота – ремети структуру изворног текста и утиче на независно читање. Избор приступа у овако компликованим ситуацијама је субјективан чин и питање личне процене преводиоца. У наведеном примеру са Вуковим именом у оригиналу преводилац је одлучио да пренесе речи оригинала, без допунског објашњења. На тај начин је препуштено читаоцу да сам дешифрије кодирану садржину у тексту, што је најбоље решење да би се очувала аутентичност изворног текста.

Пример за повезивање наративног језика у *Сеобама* с Вуковим језиком је изрека из Српског рјечника: *ум за морем, а смрт за вратом* (1852, стр. 1060), коју јунаци романа користе у различитим ситуацијама.

Пример 2

У свом разговору с попом Михаилом, Павле Исаковић каже:

Треба пити, каже, да све наше бриге заборавимо. Ум је наш за морем, а смрт наша, можда, за вратом. Поп се онда загледа некуд у даљини и престаде да пије (Црњански 1973: 297).

Превод на бугарски језик

Трябва да тиеш, каза, за да забравим всички наши неволи. Мислите ни са през морето, а нашата смърт е може би зад гърба ни.

Тогава попът се загледа някъде в далечината и престана да тие (Црњански 1985: 268).

Друга ситуација у којој се користи иста изрека је разговор Павла Исаковића с католичким монахом Целестином који укорава Павла због његових богохулних речи.

Шизматик, рито сервиано, хули Бога! Ум људски је за морем, на путу, а смрт нам је за вратом. А на самртном часу сви се Богу молимо! (Црњански 1973: 363–364)

Превод на бугарски језик

Схизматик, рито сервиано, хули бога! Умът човешки броди в открито море, по пътища, а смъртта ни дебне на всяка крачка. Но в смъртния час всички се молим на бога! (Црњански 1985: 327)

Изрека из Рјечника у наведеним цитатима игра улогу идентификатора јунака. Употребом црквенословенског облика *смрт*, кодирана је припадност Павла Исаковића словенству и православлју. Због тога католички свештеник користи неутралну реч *смрт* која је типична за књижевни језик и није културно-историјски оптерећена. У преводу на бугарски језик стилско обележје лексеме *смрт* је неутрализовано. У оба случаја преводитељица је искористила књижевни облик *смърт* који је неутралан у односу на наведене фрагменте из текста. Овде је Сијка Рачева имала могућност да се обрати црквенословенској традицији која је карактеристична и за бугарски језик, те да употреби реч *смрт*. На тај начин би успела да пренесе стилски и смисаоно обојену реч оригинала.

Делимично губљење стилских и смисаоних маркера у тексту није случајно у процесу трансформисања не само због специфичности словено-словенског превода него и због неминовног процеса актуелизовања преведеног дела. Транслатолози тврде да се сваки страни текст „преписује” према акту-

елним унутрашњим традицијама, према језику и стилу савремених књижевних система. У овом смислу сваки страни текст неминовно се актуелизује, чак и због тога што преводилац као носилац савременог говора користи знатно више савремених облика и лексема него његови претходници (Ликоманова 2002: 41).

Постоји још пуно примера за посебне лексеме, синтагме и фраза које говоре о немогућности да се потпуно сачува архаични план и да се пренесе шифровани смисао текста, упркос блискости двају језика.

Путем модификованог коришћења фрагмената из Рјечника, Црњански обележава језичку нехомогеност доба просветитељства. Његови јунаци говоре „психолошки и историјски уверљивим језиком”, а уткане пословице и приче постају део система различитих језика који творе приповедање *Друге књиге Сеоба*. Модификовани цитати из Рјечника имају и други смисао. Унете промене откривају критички поглед писца на традицију која је најснажније утицала на доба просвећености, на развој српског књижевног језика и уопште на културни живот јужних Словена.

Закључак изведене транслатолошке анализе показује да проблем превођења са српског на бугарски језик *Друге књиге Сеоба* није у немогућности да се преведу одређене лексеме или целе синтагме, пошто високи степен блискости између оба језика и постојање система континуиране књижевне праксе код Бугара и Срба у добу Препорода олакшавају сваку трансформацију. Тешкоће долазе због реалија и културних разлика које су у делу тако дубоко кодиране да „захтевају допунско објашњење” (Ломпар 2008: 199) и за носиоце језика. Друга тешкоћа је на стилском нивоу: како превести одређену реч или синтагму да би се очували архаични стил, двосмисленост или кодирани смисао изворне књижевности? Може се закључити да је сродност српског и бугарског језика не само олакшица, него и препрека у процесу трансформисања специфичности оригинала које чувају дух 18. века. Резултат је у овом случају ограниченост превода у односу на поетске и смисаоне садржине изворног текста, те његова слабија рецепција у бугарској књижевној средини. Али ипак анализа превода не само интертекстуалних елемената него целог текста оба романа показује да превод *Сеоба I* и *II* на бугарски језик „представља адекватну, поетско пуновредну репродукцију оригинала” (Христова 2004: 101).

ИЗВОРИ

- Хемус 2007:** *Антологија на балканската поезија*. Атина, 2007.
Црњански 1973: Црњански, М. *Сеобе III*. Нолит. Београд, 1973.
Црњански 1981: Црњански, М. *Преселения. Дневник на Чарноевич*. Народна култура. Софија, 1981.
Црњански 1985: Црњански, М. *Преселения. Книга втора*. Народна култура. Софија, 1985.

ЛИТЕРАТУРА

- Иванова 2003:** Иванова, Ц., *Щрихи към балканския Вавилон. Българско-сръбски книжовноезикови отношения XVIII–XIX век*, Унив. изд. „Св. Св. Кирил и Методий”, В. Търново, 2003.
- Игов 1981:** Игов, Св. Въведение в творчеството на Милош Църњански. // *Преселения. Дневник на Чарноевич*, Народна култура, София, с. 5–11.
- Ликоманова 2002:** Ликоманова, И., *Преводът между теорията и практиката*, Унив. изд. „Св. Климент Охридски”, София, 2002.
- Ликоманова 2006:** Ликоманова, И., *Славяно-славянският превод. Лингвистичен подход към художествените текст*, София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски”.
- Ломпар 2008:** Ломпар, М., *О завршетку романа*, Београд: Чикоја штампа.
- Караџић 1852:** Караџић, В., *Српски рјечник*, II, 1852.
- Роровић 1980:** Ropović, R. *Život Miloša Crnjanskog*, Beograd: Prosveta.
- Седефчева 2008:** Седефчева, В., Проблемът за жанра и образите в романа „Дневник за Чарноевич” на Милош Църњански, *Славяните и Европа*, София: Херон прес, 38–49.
- Седефчева 2008б:** Седефчева, В., Играта на превода. Интертекстуален анализ на превода на „Дневник за/на Чарноевич”, *Играта в културата на българи и сърби/Игра у култури Бугара и Срба*, В.Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий”, 135–143.
- Седефчева 2013:** Седефчева, В., Епохата в оригиналниот текст спрямо адекватноста на превода, *Време и простор во културата на българи и сърби// Време и простор у култури Бугара и Срба*, Варна: „Славена”, 50–65.
- Седефчева 2013б:** Седефчева, В., Блискост језика – олакшица или препрека у меѓусловенском преводу (на материјалу из романа „Друга књига Сеоба”), *Култура: у потрази за новом парадигмом*, књ. II, Београд, 257–270.
- Седефчева 2014:** Седефчева, В., Документалност и фикција в сръбско-български дијалог „При хиперборейците” от Милош Църњански, *Реалност и фикција у култури Срба и Бугара. // Реалност и фикција в културата на Сърби и Българи*, Ниш: Унив. у Нишу, Филозофски факултет. 225–236.
- Џацић 1995:** Џацић, П., *Повлашћени простори Милоша Црњанског*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средстава, 1995.
- Христова 2004:** Христова, И., *Милош Църњански, у: Преводна рецепција на европејските литератури во Бугарија*, том 6. Балкански литератури, София: Академично изд. „Марин Дринов”.
- Христова 1994:** Христова, И., Емигрантскиот текст на Милош Църњански // *Литературна мисъл*, бр. 3.

Valentina Sedefceva

THE LANGUAGE OF VUK KARADZICH IN THE SECANT BOOK
OF THE NOVEL "MIGRATIONS" AND ITS TRANSLATION
TO BULGARIAN LANGUAGE

Summary

The topic of the article is devoted to the difficulties of translation from South Slavonic (Serbian) to South Slavonic (Bulgarian) language. The problems in that kind translation are caused by the high degree of similarity between the two languages. The analysis comments the solutions and possibilities in the transformation of the archaic lexical fund and the cultural realities from the Enlightenment. The conclusion is that the propinquity of the languages is not only opportunity but also is the difficulty in the transformation of the stylistic markers and the encoded sense. The result is waste the part of poetic value from the original to the translation.

Mihai N. RADAN*
Universitatea de Vest din Timișoara
Departamentul de Limbi și Literaturi Moderne
Facultatea de Litere, Istorie și Teologie

Оригинални научни рад
Примљен: 01.11.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ЗНАЧАЈ И РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА СРПСКИХ ГОВОРА ИЗ РУМУНИЈЕ С КРАЈА 19. И У ПРВИМ ДЕЦЕНИЈАМА 20. ВЕКА

У раду је дат сажет приказ истраживања српских говора из Румуније на самом крају 19. и у првим деценијама 20. века (1898–1925). Истиче се да је наведени период веома значајан не само по томе што представља почетак истраживања српских говора у данашњем румунском Банату, која ће подстаћи даља истраживања ових периферних српских говора, већ и по постигнутим резултатима, изузетно драгоценим за српску дијалектологију и историју српског језика. Приказани су и анализирани резултати радова следећих познатих српских и страних слависта и етнолога – Полихрома Сиркуа, Љубомира Милетича, Јована Живојновића, Гезе Цирбуса и Јована Ердџановића.

У закључцима износи се важан допринос наведених слависта и етнолога упознавању српских говора из румунског Баната и значај њихових стручних радова у расветљавању (макар и делимичном) механизма и фактора који делују и утичу на српске говоре са периферије српског етничког и лингвистичког ареала и, такође, подстрек који су они дали будућим истраживањима.

Кључне речи: румунски Банат, српски говори, периферни говори, Карашевци, покрло, дијалектологија, историја језика, етнологија

1. Прелиминарне напомене

1.1. Позната је чињеница да су у саставу Аустроугарске монархије живели бројни народи, међу којима и словенски народи. Након распада монархије и формирања нових балканских држава, у Краљевини Румунији остали су и делови тих словенских народа, мање или веће словенске етничке скупине међу којима и српска, хрватска и бугарска заједница¹, које су предмет

* mradan54@yahoo.com

¹ Данас у Румунији постоји 18 националних мањина, од којих и следеће словенске етничке групе: бугарска, српска, хрватска, македонска, руска, украјинска, пољска, чешка и словачка.

овог написа. Конкретније, интересују нас овде почеци истраживања српских говора са територије данашње Румуније, постигнути резултати и значај тих првих испитивиња и написа за даља истраживања наведених говора.

1.2. Разни написи, нарочито историјски и етнографски, ређе и филолошки (славистички), о банатским Србима јављају се још у 18. и 19. веку, међутим прва права лингвистичка (дијалектолошка) студија о једном српском (и уопште словенском) говору из румунског дела Баната појавила се пред сам крај 19. века, тачније, 1899. године. Реч је о студији руског слависте румунског порекла, Полихрома Сиркуа, насловљена *Нарѣчје Карашевцевъ* (Сирку, 1899).

Дакле, први стручни рад о српским говорима из румунског Баната био је посвећен карашевским говорима. То се, највероватније, није десило сасвим случајно. Прегледајући стручну литературу о Карашевцима, приметили смо да је овај живаљ, својим архаичним говором и обичајима и другим специфичностима, изазвао доста велико интересовање међу истраживачима из ондашње Аустроугарске монархије. Рад који је највероватније највише скренуо пажњу истраживачима на карашевску енклаву, а овде пре свега имамо у виду слависте, јесте етнографска скица професора Гезе Цирбуса, *Eine ethnographische Skizze*, штампана 1884. године (Czirbusz 1884), коју је исте године превео на бугарски језик Ив. А. Георгов (Цирбус 1884; Цирбус 1885/1; Цирбус 1885/2). Рад има три дела, наиме: 1. Историја насеља и географски положај банатских Бугара; 2. Карактер, ћуди и обичаји јужноугарских Бугара; 3. Положај Бугара међу другим народностима.

У првом делу рада, Цирбус набраја и описује насеља у којима живе Карашевци наводећи и број становника за свако насеље, а та су насеља следећа: Крашова /Карашево²/ (3.230 душа³), Лупакъ /Лупак/ (731), Нерметъ /Нермић'/ (613), Равникъ /Равник/ (767), Клокотичъ /Клокотич'/ (1052), Водникъ /Водник/ (438) и Јабалча /Јабалч'е/ (443)⁴. Потом наводи да Карашевци још живе, помешани са Србима, Румунима или Немцима, у следећим банатским насељима: Карлсдорфу (265 Карашевака, 2319 Немаца), Избишту, Николинцима (са Власима) и Уљми (105 Карашевака) /Тамишки комитат/, Конигсгнаду /Тирол/ (130 К.), Терегови (18 К), Журжови /Караш-северински комитат/ (в. Цирбус, 1884: 50).

У другом делу рада, Цирбус описује неколико карашевских обичаја (*славење, седењке, свадбене и погребне обичаје*), верност у браку, ходочашћа у манастире (Марија Радна крај Липове, Марија Шнес /=?/, Вршац, Сегедин)⁵,

² У косим заградама дати су народни, карашевски облици назива насеља.

³ Подаци су узети из званичног издања „Az 1880 népszámlalás eredményei”.

⁴ Укупан број становника у седам наведених карашевских насеља износио је 7.274 душе. У раду Цирбус наводи да је погрешно наведено у попису становништва из 1880. године да у Караш-северинском комитату /жупанији/ има укупно 1344 карашевских Бугара (в. Георгов превод на стр. 73), грешка која је настала, по његовом мишљењу, услед тога што су мађарске власти малобројне Карашевке сматрале „помешаним племеном” и убрајали их некад међу Румуне (Николинци), некад међу Србе (Карашево, Лупак, Нермић', Равник), па чак их сматрали и Словацима (Клокотич').

⁵ У списак манастира и цркава у које су Карашевци све до данас редовно одлазили на ходочашће треба уврстити и католичку цркву у Чиклови (Ciclova), недалеко од градића Оравице,

карашевске народне игре и песме (љубавне). Посебно наглашава да Карашевци прослављају како католичке, тако и православне празнике (по старом, јулијанском календару) и закључује: „Крашованцитѣ принадлежѣхъ наистина по-напрѣдъ отчасти къмъ православната църква, бидохъ обаче обърнѣти отсетнѣ въ католичество от францискани и иезуити – ала задържахъ си празднуванията и древнитѣ обичаи на православната църква, които пазѣтъ заедно съ католичекитѣ” (Цирбус 1885/1: 50).

Цирбус Карашевке сматра Бугарима, а банатске Бугаре дели у две групе: а) чисти Бугари (из банатске равнице – Винга, Брешће, Дента, Чаково и др.), и б) крашовански, планински Бугари или „Крашованци”, који нису чисти Бугари, већ смеса бугарско–српско–румунска, како у језичком смислу, тако и по карактеру, обичајима, ношњи и вероисповести (Цирбус 1885/1: 32), наглашавајући притом да прву и другу групу банатских „Бугара” спаја једино дубока религиозност: „Само дѣлбоката религиозностъ е обща и на двама” (Цирбус 1885/1: 50). Дакле, упркос констатацији о сумњивом, несигурном бугарском пореклу, Цирбус их у закључку ипак сврстава у Бугаре уз опаску „Но на наистина интересно плѣме!” (Цирбус 1885/1: 50).

У закључку, може се речи да је Цирбусов етнографски опис, нарочито опис обичаја и веровања (празноверја) Карашевака, које је без доказа и аргумената сврстао у Бугаре, сасвим сигурно пробудио велико интересовање међу научницима с краја 19. и почетка 20. века, укључујући и слависте.

1.2.1. Не знамо да ли је Цирбусова студија подстакла и Ивана Иванића 1893. године да се у чланку *О Буњевцима* (Иванић, 1893) осврне и на Карашевке, које сматра Србима католичке вероисповести. Најпре даје кратак опис њиховог физичког изгледа тврдећи да су „необично лепог соја, јаки људи”, да се баве пољопривредом и „добри су баштовани”⁶, а потом тврди да „говоре чисто српски, међу тим се називају Крашованци”, те да су, упркос туђем окружењу, очували „српски језик, српске обичаје и све особине, које карактеришу српско племе, а уз то су по вери римокатолици. И што је најкарактеристичније, њима је баш то помогло, да очувају све до данас своје српско обележје” (по нашем мишљењу констатација је исправна). У наставку износи да, нажалост, немају својих школа, али да се и ту ствари крећу на боље, потом да су одбили понуду „из Бугарске да се као Бугари иселе у своју *стару отаџбину*” јер они себе не сматрају Бугарима, већ Србима (Иванић 1893: 28). У расправи о њиховом пореклу, међутим, наводи две могуће верзије – да су се иселили из Херцеговине осамдесетих година 17. века (као и Буњевци) или из Источне Србије (Црноречки округ), и то 1730. или 1731. године, а што се тиче вероисповести, сматра да су католичанство примили у другој половини XVIII века, у доба највећег унијаћења за време владавине Марије Терезије, али после сеобе Срба у Русију (1751–1753) (Иванић 1893: 29)⁷.

и православни манастир из Шенђурца (Sângeorge), четрдесетак километара југозападно од Темишвара.

⁶ Ова последња тврдња не одговара стварности.

⁷ Закључци о времену досељавања у Банат, као и они о времену преласка у католичку вероисповест сасвим су нетачни и неутемељени (в. Radan 2000: 22–63, 211–223).

Немамо икаквих индиција да је Иванић посетио Карашевке нити коју је литературу користио за писање овог рада, али судећи према изнесеним подацима (иначе веома штурим) и закључцима о говору, обичајима и вероисповести Карашевака, склони смо веровати да му је један од основних извора био и Цирбусов рад.

2. Као што смо већ рекли, Сиркуова лингвистичка студија о говорима Карашевака штампана је 1899. године у Санктпетербургу. Сирку је међу Карашевцима боравио крајем јула месеца 1898. године, када је сакупио грађу коју је потом користио за писање наведене студије, *Нарѣчје Карашевцевъ*.

2.1. У уводном делу, Сирку прецизира да „карашевским наречјем” („*нарѣчје Карашевцевъ, или крашовцевъ, или наконецъ крашованское*”) говоре житељи осам села из Караш-северинске жупаније (Krássó/Szörény megye), у округу „Рѣчицы⁸, как называють его карашевцы или Решицы”, наиме, у Карашеву, Равнику, Лупаку, Воднику, Јабалчу („Ябалча /Ябалче”), Нермић’у („Нермитя или Нермеча”) и Калини, прецизирајући, међутим, да се ефективно ово „наречје” говори у шест насеља, јер житељи Јабалча говоре искључиво румунски⁹ (Сирку 1899: 642). Потом наглашава да је од свих тих насеља Карашево (Krássova) главно и највеће са „780 домовъ и до 3333 душъ обоего пола”¹⁰, у којем се налази католичка црква, две школе (са 320 ђака), пошта, телеграф, бележништво, општинска управа, општински суд и судска каса (Сирку 1899: 641). Прецизира, такође, да се према имену овога насеља житељи свих седам села називају *Карашевцима*, како они саме себе називају, односно *Крашованима*, како их званично или како их други народи називају (Срби, Румуни, Мађари и Немци): „карашевцами (отъ карашевакъ), какъ они сами себя именуют, или крашованами, какъ именуют ихъ официјално (отъ Крашова)” (Сирку 1899: 641). Овде треба нагласити да Сирку спада у ретке истраживаче који је исправно уочио прави назив којим овај живаљ себе назива, посебно облик *једнине_етнонима /Карашевак/,* и прецизирао како их други називају (в. и уп., нпр., Иванић 1893: 28–29; Живојновић I: 42–67; Живојновић II: 52–79, и др.). Даље, Сирку наводи да их Мађари сматрају Бугарима, те да су сви католици и да се у цркви поред латинскога допунски користи хрватски језик, као и у школама, где се користе само хрватски уџбеници, због чега су у говор Карашевака ушле неке српско-хрватске (читај: хрватске) речи. Наводи, такође, да се Карашевци служе румунским, званичним мађарским (који је био обавезан у школама) и немачким језиком, иако у Карашеву има само неколико немачких и још мање румунских породица (Сирку, 1899: 642). У неколико речи даје потом главна занимања Карашевака (воћарство, рад у другим суседним или удаљенијим местима), наводи да су им свештеници и учитељи других националности (Бугари, Хрвати, Мађари), тако да су ови „учили народъ не на его языкъ”, а први учитељ из њихових редова јесте Влашић (Сирку 1899: 643). Од Влашића је Сирку сазнао понешто о карашев-

⁸ (= Речица /званични румунски назив данас јесте *Reșița*).

⁹ Осмо насеље у којем се говор не користи Сирку не спомиње, али је сасвим сигурно да је реч о Калини, селу смешеном недалеко од осталих седам карашевских насеља.

¹⁰ Сирку одмах прецизира да је званичан број 3.500 душа.

ским народним обичајима, обредима (за пример даје кућну славу «славене», свадбене обичаје и др.) и народном стваралаштву, те да Карашевци певају српско-хрватске песме, након чега даје спољни, физички опис Карашевака (већином су средњег раста и да није реткост срести међу њима плавокосих и, у већини случајева, са издуженим лицем, а они који су ниског раста имају округло лице) (Сирку 1899: 644).

2.2. После уводног дела (стр. 641–644), Сирку цео рад посвећује «језику» Карашевака, за који на самом почетку тврди да има довољно интересантних фонетских, морфолошких и прозодијских особености. Одмах затим наводи те особености уз доста велике грешке и чудна тумачења, што само доказује слабо познавање јужнословенских језика: очувано *л* на крају слога и речи, постојање умекшаних африката *ħ* и *ħ'* (које бележи *к'* или *т'*, односно *г'*) и предњенепчаних консонаната *љ* (*љь*) и *њ* (*њь*), испадање *х* у иницијалном и финалном положају, упрошћавање почетне сугласничке групе *пт* у *т* (*каница*), прелаз *п* у *в* (*невтар* < рум. *pieptar*), глагол *лам* „ћу” (< жељам), умекшавање уснених сугласника после *л* (*искупљати се*), прелаз иницијалног *в* у *у* (*учера, одјутраска*), примери укидања хијата (*шува* „лева” < шуа ?!), затварање *о* > *у* (*мáлку*), рефлекси назала *ѡ* и *а* као у српском и хрватском језику, рефлекси полугласа (*ə*) – *а* и *е* (*кэд, сэд/сад...*) и др. Сирку бележи и неколико, како сам каже, „интересантних облика” (*сај дан, мужáчки, чáтај, суноћа, отплани, чловик*) и израза (*све да си* < свет да си), и др. (Сирку 1899: 644–647). Мали број примера којима аутор илуструје карактеристике карашевског говора сведочи о томе да је Сирку мало времена боравио међу Карашевцима (и не прецизира, осим Карашева, да ли је посетио и друга карашевска насеља), а једна од последица тога јесте, заједно са недовољним познавањем јужнословенских језика, да је доста слабо успео „снимити” суштину говора, што се можда најбоље види у примерима анализе рефлекса *ђ* у овим говори-ма, или пак у немотивисаним паралелама појединих карашевских облика са бугарским облицима или појавама, и у закључцима изведених тим поводом о бугарском пореклу неких таквих појава или карактеристика.

Након фонолошких, Сирку наводи неке морфолошке особености, истичући у првом реду оне у промени именица: облике Г јд. и мн. које илуструје именицом *чловик*, питајући се, сасвим без разлога, да ли је облик *чловика* облик Г или А (што доводи у везу са бугарском променом), затим облик И јд. – *с чловикам*¹¹ (доводећи такве облике Г и И у везу са бугарском променом), износи парадигму промене именица *чловик* и *жена* у јд. и мн., придева *лепи* у јд, заменица *ја, он /она, оно/, мој, нетко, кој* у јд. и мн. основног броја *један* у јд. и мн., и констатује да бројеви од *један* до *тридесет* имају сасвим идентичне облике као у српском и хрватском језику. У датим примерима промене именских речи има доста погрешних наставака (нпр. Д мн: *луд/з/је* место *луђ'ам*, Л мн. у *лудјам* место у *луђ'и* или одсуство појединих облика (нпр., неки енклитички облици личних заменица), *једин* место *један* и др., а ниједан облик у парадигми промене није акцензован (в. Сирку 1899: 647–652).

¹¹ Правилни облици именице *ч'л'овик* јесте у Г јд. *ч'лов'ека*, а у И јд. *члов'екам*.

О глаголском систему карашевских говора Сирку оправдано констатује да су сачували мање облика у поређењу са старословенским, српским и бугарским језиком (презент, перфекат, плусквамперфекат, футур I, прилог времена садашњег, трпни гл. придев, императив), те да су конзервисани облици више српског типа, изузев облика будућег времена који, према Сиркуу, показују већу сродност са бугарским језиком. Тачно констатује да су имперфекат и аорист ишчезли из говора. Потом даје парадигму промене помоћног глагола *јесам* (*бити*) у презенту, а остала глаголска времена илуструје само са по једним обликом, и помоћног глагола *лам* у презенту, те да глаголи са тврдом инфинитивном основом имају у 3 л мн. наставак -у, а они са меком основом наставак -ē (са доста бројним примерима).

Последњи део рада посвећен је лексици и садржи глосар речи са тумачењима (Сирку 1899: 654–660).

2.3. Значај Сиркуовог рада, иако скромног квалитета и упркос томе што није решио припадност говора Карашевака неком јужнословенском језику већ га сматра посебним језиком, састоји се у томе што по први пут даје лингвистички опис и скромну анализу овог говора.

3. Љубомир Милетич, чувени бугарски слависта српског порекла, боравио је у Карашеву само неколико дана након Сиркуовог боравка у истом насељу, тачније почетком августа 1898. године, али је свој рад о говору Карашевака објавио тек 1903. године (Miletič 1903). За Милетичево истраживање говора Карашевака знамо сигурно да није било подстакнуто, бар не директно, Цирбусовом студијом. Милетич наводи у свом раду да је те 1898. године припремао рад о банатским Бугарима, па се том приликом распитивао и о националном пореклу Карашевака, али је, на основу неких индиција о говору Карашевака које је добио од два бивша бугарска учитеља у карашевским селима, имао извесне сумње о бугарском пореклу овог живља, што се касније испоставило као тачно, те је Милетич, као врхунски научник, посетио Карашевке и, на крају, објективно закључио да су њихови говори „српско-хрватски”, те да је њихово порекло српско (Miletič 1903: 162, 178–181).

3.1. Структура рада састоји се из три дела. У првом делу, Милетич најпре даје основне податке о седам карашевских насеља чије се становништво сматра Карашевцима („Krašovane”), прецизирајући да је Карашево („Krašova”) најважније и највеће од наведених седам насеља и, користећи се статистичким подацима за 1896. годину, даје број становника у сваком насељу: K–3310, J–503, H–673, L–876, P–726, B–473, Kl–1131 (укупно: 7.692. душе). У наставку Милетич тврди да су Карашевци „од старине чисти католици” и да католичка парохија постоји од друге половине 14. века. Упркос признању да не постоје неке прецизније индиције за одређивање времена и места одакле су се иселили, Милетич закључује да су Карашевци потомци емиграната са југа из каснијег периода; истиче, такође, да немају националне свести (једино знају да су њихови преци дошли из Турске /царевине/) и да се у њиховој традицији или фолклору не спомиње припадност Јужним Словенима, већ да се они просто сматрају посебним народом, а име Крашован има једино конотацију „католик”, што значи „говорник карашевског језика”.

У ствари, прецизира Милетич, они говоре један „српско-хрватски” дијалекат који се знатно разликује од штокавског дијалекта суседних банатских Срба, одакле највероватније и вуче порекло убеђење да говоре неки други, тзв. „карашевски” језик (Miletič 1903: 162).

Након наведених прелиминарних података о Карашевцима и њиховим насељима, Милетич износи најзначајније разлике између карашевског и суседних српских говора, у ствари његове најзначајније особености (укупно 16), наиме: старија штокавска акцентуација са, углавном, старим местом акцента (аутор прецизира да ће због недовољне грађе коју је сакупио избегавати да доноси тачније закључке, али може тврдити да је акценат „ресавског” типа, као и то да је доста недоследно бележио дужине, због чега свуда акценат бележи са ` /нпр: *glàva* – *glavè*/; л се изговара као *ʃ* (*lam*); место *ʃл* /*лʃ*/ између консонаната развило се *слоготворно л* (*jàblka*¹², *pln*); место *a* (<*ь*) долази рефлекс *e* само у *Курјачици* (четврт Карашева) и у Равнику (*kotèl* /према *kotàl* у осталом делу Карашева/, *došèl*), док је у Клокотичу¹³ сачуван полуглас (*котѐл*, *сѐд*); постојање африкате *h'* место *h*, чији је изговор као у македонским дијалектима *ǵ* (*dòǵe*, *poroǵèǵe*); често појављивање консонанског у место *ju* у 3 л мн презента (*più*, *vikàù*)¹⁴; И јд именица са *-o* кореном има наставак *-ам* (*pòram*, *sokàkam*); наст. *-u* (место *-e* у ср. и хр.) у А мн м.р. (*ima dòbri kòni*); наст. *-ам* у Д мн. им. м.р. (*dèveram*); Г мн. нема уобичајени наст. *-a*: *sedèl je mnògo gòdine*, (*ot*) *nòvac*, *kotàl ot pet ok*¹⁵; аналитичко грађење компаратива придева са партикулом *no* (*da bude pò-velik i pò-visok*) и суперлатива са *naj* (... *naj stara bàba*); веома ретка употреба имперфекта и аориста (ишчезли из говора); употреба речце *че* у служби узрочног везника (*je si li čul, če bije dzvònac*); после предлога честа употреба Ак. место Л (*v tèj grad tàmo je bil tūrčìn*); коришћење глагола *лам* /*не лам*/ са значењем „желим, хоћу” (*čut, če sad ta da dođe tūrčìn*) (Miletič, 1903: 162–164).

На основу прикупљене грађе, личног контакта са Карашевцима и пажљивог посматрања њиховог говора, Милетич износи у наставку неколико својих запажања. Желећи да од њих сазна знају ли што о прошлим временима, односно да ли постоји нешто у њиховој традицији о турском добу, Милетич реализује неколко разговора које је прибележио (нажалост, са доста честим погрешкама у бележењу). Ти разговори, у ствари, дијалекатски текстови (сирова језичка грађа), односе се на: а) сећања Карашевака на турско доба (стр. 164–165); б) карашевске обичаје „*od poroǵèña do ožeñèña*” /крштење, просидба, свадба/ (Miletič 1903: 165–167); в) народне песме – *Popèvke* (са исправним закључком да те „попевке” нису њихове, оригиналне, због страних утицаја, српског и хрватског, преко школе и цркве) (Miletič 1903: 167).

3.2. У другом делу рада, Милетич расправља о тзв. „бугарском пореклу” Карашевака које су све до краја 19. века подржавали бројни истраживачи и

¹² Погрешно забележен облик, треба: *jàbalka*.

¹³ Полуглас је очуван и у насељима Нермић, Лупак и Водник. Види: Radan 2000: 81–93.

¹⁴ Појава је врло ретка у карашевским гвоорима!

¹⁵ *ók* јесте облик Г мн. од именице *òka* „òка (стара мера за запремину течности и за тежину /1,280 kg/”.

анализира аутентичност главног „извора” на којем се темељило такво порекло (Miletić 1903: 168–179).

Најпре Милетич наглашава да се из прикупљене грађе види „етнографски карактер Карашевака” („ethnographischen Character der Krašovaner”), а да се према карактеристикама говора може закључити да су емигрирали из области тзв. „ресавског дијалекта”, што потврђују и историјски подаци које износи у раду. У наставку прецизира да постоје карашевске колоније и у другим местима Баната – *Луну* (Lipova) и *Радни* (Radna), где се Милетич 1896. године лично уверио да становници тих двају насеља по језичким цртама припадају грани Карашевака, односно да су „српско-хрватског” порекла, као и постојање неколико Карашевака у оближњем насељу *Отвасу* (Otvás) који су дословно заведени као Срби („Rasciani”) у рукопису *Descriptio Parochiae Ottvasiensis*, чуваном у фрањевачком самостану Офену (Offen) (у близини Будимпеште) (Miletić 1903: 169).

Цирбусов крајњи, иначе контрадикторни закључак да су Карашевци Бугари, иако, са лингвистичког становишта, признаје да говоре једним српским дијалектом, закључак који се темељи на рукопису „*historia domus*”, навео је Милетича да у парохијским документима из Карашева потражи и истражи поменути рукопис који садржи историјске доказе о бугарском пореклу овог живља. Том приликом Милетич је установио да је дотични рукопис, у ствари, један „одломак из историје фрањеваца у бугарској и влашкој провинцији и да у основи те историје, нарочито парохије из Карашева, стоји компилација непознатог фрањеваца”. Рукопис је насловљен „*Historia parochiae Kraszóvensis. Extractus protocol provinciae Bulgariae et Valachiae*”, а у поглављу „*Residentia et parochia Kraszóvensis*” помиње се порекло Карашевака¹⁶ и описује се преваходно деловање фрањеваца у овој области. Милетич је установио да је наведена „*historia domus*” смишљена одмах после 1718. године када је Банат ослобођен од Турака, што произилази из речи непознатог аутора рукописа који каже да су „исусовци остали у Карашеву «*usque ad ultimum bellum*»” (аустро–турски рат из 1716–1718). Милетич закључује да је непознати аутор поменутог рукописа, убеђен да су Карашевци некада били Бугари, искористио историју фрањеваца Бугарске провинције и проширио историју католичких Бугара из Баната и на прошлост Карашевака¹⁷. Повезивање историје карашевске парохије са делатношћу фрањеваца у Бугарској за време мађарског краља Лудвига I (почев од 1366. године), каже Милетич, смишљено и намерно је урађено како би анулирали претензије исусоваца над карашевском парохијом (Miletić 1903: 172). Полазећи од овог фалсификата, бројни и чувени научници сврставали су Карашевке међу Бугаре (Добровски, Шафарик,

¹⁶ У одломку на латинском, који аутор даје у целисти, тврди се да су се Карашевци доселили у Банат 1366. и 1393. године из Бугарске (Miletić 1903: 170–171). На тој тврдњи се, све до Милетича, темељила сва аргументација о бугарском пореклу Карашевака.

¹⁷ Ту историју је сазнао из рукописа „*Ortus et progressus Provinciae Bulgariae et Valachiae sub it. Imac. Concep. B. V. Mariae Ord. Fratrum Minorum s. P. N. Francisci Regularis observantiae exhibens praecipua memorabilia in illa ad haecusque tempora gesta*”; Милетич је прочитао ову копију рукописа и наводи да се у њој каже да су историјски подаци за наведене две провинције сакупљени у 17. веку (Miletić 1903: 172).

Миклошич, Жиречек, Цирбус, Каниц и др.). У наставку, Милетич наводи да теорију о масовном досељавању Бугара у Банат 1366. и 1399. године одлично и аргументовано побија чувени бугарски фрањевац пореклом из банатског бугарског места Винге, отац Е. Ферменцин, који тврди да у то доба није било масовног исељавања из Бугарске, те да не постоји никакав озбиљан разлог изводити бугарско порекло на основу фрањевачких написа. Осим тога, убеђен је да је говор Карашевака хрватски или српски: „*linguam Krašovensium, quae est croatica seu serbica, bulgaricam dicere principia philologiae vetant*” (Miletić 1903: 176). Анализирајући Сиркуов рад, Милетич испољава своје чуђење што овај слависта није одговорио на питања везана за порекло Карашевака и њиховог говора, него карашевски говор сматра посебним језиком.

3.3. Трећи део рада Милетич посвећује проблему порекла Карашевака. На основи језичких карактеристика закључује да је прадомовина Карашевака у области ресавског дијалекта јужно од Дунава, у Старој Србији, и претпоставља да су преци Карашевака дошли у Банат као католици (друга половина 15. века, а можда и раније), али да су их некада, у старој домовини, негде у 14. или 15. веку, фрањевачки мисионари из православне превели у католичку веру (Miletić 1903: 179–181).

3.4. У Милетичевом раду има доста мањих пропуста, као што су, на пример, нетачно бележење појединих лексема – *jablka, djète, taj, mnogo, dòle, posle, gore, dolaze* (изгледа као да су се информатори трудили да говоре шумадијско-војвођанским дијалектом) и др., бележење једино места акцента /понекад нетачно: *iz rekè, sèdi/* не и акцентских дужина, недоследно коришћење термина *дијалекат* и *говор* за карашевски идиом /*Krašovaner Dialect* и *krašovanische Mundart/*, небележење, у већини случајева, обезвучавања крајњих звучних консонаната, итд. Зачуђује, међутим, чињеница што слависта таквог калибра није уочио конзервисану стару фонолошку вредност *jama*. И поред наведених пропуста, чије узроке треба тражити у томе што је Милетичев боравак међу Карашевцима био, изгледа, веома кратак и у томе што је његов главни циљ био истраживање католичких банатских Бугара, његов је рад далеко стручнији и тачнији од Сиркуовог рада. Упркос појединим закључцима о исељавању и времену досељавања овог живља у Банат са којима се само делимично слажемо (Radan 2000: 219–223), велика је заслуга Љ. Милетича што је први слависта који је раскринкао мит о бугарском пореклу Карашевака заснован на кривотвореном фрањевачком рукопису „*historia domus*” и донео исправан закључак о српском пореклу Карашевака, установивши при том да њихов говор припада косовско-ресавском дијалекту.

4. У првој деценији 20. века Јован Живојновић објављује повећи рад у два наставка о обичајима и говору Карашевака (Живојновић I, II) и један путопис у којем даје општи опис Карашевака са појединим подацима о њиховом говору, топонимији, ономастици, интелигенцији, обичајима (Живојновић 1909: 51–64).

4.1. У овом раду даћемо сажет приказ првог Живојновићевог рада, објављеног 1907. године, *Крашовани (Карашани, Карашавци). Белешке, народни обичаји и примери језика* (Живојновић, I, II). Рад се састоји из три дела, са закључком на крају.

4.2. У првом делу, *Историјске напомене* (Живојновић I: 42–50), расправљајући о верској прошлости и пореклу Карашевака, Ј. Живојновић прихвата Милетичеву теорију да су се Карашевци у Банат доселили као католици из неке оновремене католичке области из Старе Србије у 15. веку, што објашњава непостојање националне свести код овог живља, али да њихов говор и обичаји сведоче о њиховом српском пореклу. Још један доказ о српском пореклу Карашевака Живојновић налази у једном раду П. Фриђеша¹⁸ у којем се тврди да су се после ослобођења Баната од Турака Аустријанци „изненадили, кад су нашли 'Раца' и 'Румуна', који исповедаху римокатоличку веру..." (Живојновић I: 47–48). У покушају да одгонетне порекло имена/етнонима овог живља, Живојновић наводи три могућа порекла: а) од „*карашовско-северинске*" жупаније (> „*Крашовани*"); б) од „места Крашова" (> „*Крашовани*" или „*Карашавци*" (аналогијом према *Панчевци*)); в) од реке Караша (> „*Карашани*") (Живојновић I: 44–47). Чудно је, као што се види из изложеног, што Живојновић у тој расправи *ни једном, ни случајно* не наводи прави, аутохтони карашевски назив нити за највеће карашевско насеље – *Карашево*, нити за етноним – *Карашевак* јд./ *Карашевци* мн., што значи, по нашем мишљењу, да те податке није преузео директно од информатора, већ посредно (првенствено од учитеља М. Влашића) или да је био под снажним утицајем званичне мађарске номенклатуре.

4.3. У другом делу (Живојновић I: 50–67; Живојновић II: 52–59) дат је опис неколико карашевских обичаја: *славање /славење/* (крсно име, кућна слава), свадбени /опширан приказ/(I: 51–67), пастирски и ускршњи обичаји (II: 52–59). Описани обичаји веома су драгоцени како са лингвистичког, тако и са етнографског становишта, јер у њима је конзервисано стање једног фрагмента говора и једног дела народних обичаја Карашевака с почетка 20. века.

4.4. У трећем делу (Живојновић II: 59–77), посвећеном „језику Крашована", дате су најзначајније карактеристике карашевског говора у најзначајнијим његовим сегментима: акцентуацији, фонологији, морфологији, синтакси, лексици и творби речи. Што се тиче акценатског система, Живојновић тврди да се лично уверио да говор Карашевака има „старији *чакавски* или *ресавски* нагласак", тј. двоакценатски систем са два силазна акцента (``^), али на крају ипак признаје да материјал којим располаже „није довољно поуздан" за извођење темељног закључка, те да је неопходно ову проблематику „посебно проучити на живом говору у срцу самих Крашована, да се утврди, колико је и та особина конзеквентно спроведена" (Живојновић II: 60). Лично сматрамо да је Живојновић ипак исправно закључио да карашевски говор има двоакценатски систем.¹⁹

У анализи гласовних особина, полазећи од облика упитне заменице *што* и изговора *jata* (ђ) Ј. Живојновић најпре исправно закључује да „Крашовани говоре *штокавским* наречјем *екавскога* типа", што „везује Крашоване за источно Српство" (Живојновић II: 60–62), али, исто као и претходни истра-

¹⁸ Pesty Frigyes, *A szörényi bánóság és Szörény vármegye története*, I, стр. 335, према Живојновић I: 46, 47–48.

¹⁹ Са напоменом, по нашем мишљењу, да је тај систем био у последњој фази распада.

живачи, није уочио да је у овом говору сачувана стара фонолошка вредност Ђ (џ) и који су рефлексии акцентованог и неакцентованог јата. На основи рефлекса полугласника и јата, Живојновић је приметио и нагласио да карашевски говор није потпуно јединствен. У наставку аутор износи разне гласовне појаве, анализира именске и глаголске облике, многи од њих наведени и у Милетичевој студији. Веома је кратак и нерелевантан осврт везан за творбу речи, док је синтакси и лексици посвећен нешто већи простор. У свим наведеним анализама, у којима се инсистира нарочито на необичним појавама, има доста погрешних тумачења или погрешно забележених облика. Пропустити у Живојновићевом раду потичу, по нашем мишљењу, од тога што се његова анализа темељи на материјалу који највећим делом није добијен директно од обичних информатора, већ посредно, писаним путем, и то од једног карашевског интелектуалца, учитеља Матије Влашића, који је, како се да видети из појединих цитираних одломака из преписке, у свој карашевски матерњи говор често уносио речи и облике из српског и хрватског књижевног језика.

У четвртном, последњем делу (Живојновић II: 77–79), упоређујући карашевски говор са југоисточним српским говорима описаним у Белићевој студији „Дијалекти источне и јужне Србије”, Живојновић сасвим основано износи закључак „да је место нашим Крашованима било између штокавско-екавског опсега и тих јужно источних наших наречја, те би они још ближи били нашем средишњем српском говору”, те да њихову „прадеовину” треба тражити у југоисточним српским областима. Додатне аргументе који потврђују исправност овог лингвистичког закључка Живојновић налази у карашевским обичајима, нарочито у прослави православног Ђурђевдана и крсне славе, који представљају „сведочанство да су они [Карашевци – наша примедба] огранак српскога народа – и то православнога Српства” (Живојновић II: 79).

4.4. Живојновићев рад драгоцен је како за слависте, тако и за етнологе. Та драгоценост састоји се у томе што доноси нове податке о говору Карашевака, а нарочито су драгоцени текстови у којима су описани, делимично на карашевском говору, карашевски обичаји с почетка прошлога века.

5. У значајније радове из прве три деценије 20. века који су допринели бољем познавању српских банатских говора и подстакли даља етнолингвистичка истраживања убраја се и студија Јована Ердељановића, *Трагови најстаријег словенског слоја у Банату* (Ердељановић 1925), која је настала као резултат трогодишњих етнoлошких испитивања (1922–1934) у насељима јужног и средњег Баната.

5.1. Ердељановићева испитивања имала су за циљ да на основи историјских извора, топографске номенклатуре, језичких и етнoлошких чињеница расветли етничку припадност Словена становника Баната од 6/7. до 15. века. За то старо словенско становништво Баната Ердељановић тврди да су остаци „најстаријег словенског слоја”. У прилог ове тезе Ердељановић доноси солидне историјске, топонимске, лингвистичке и етнoлошке аргументе.

У анализи историјских извора о Банату до 15. века, Ердељановић најпре установљује, као и већина научника, да су ти стари словенски становници Баната, о чијем се етничком карактеру у историјским изворима ништа

не казује, према свим индицијама, били Срби (Ердељановић, 1925: 279), а потом, ослањајући се на сигурно утврђени податак, закључује да се прво досељавање Срба са Балканског полуострва у Банат догодило 1404. године, што иде у прилог горенаведеном закључку. У *најстарији словенски слој* Баната Ердељановић сврстава и данашње Карашевке, са напоменом да су се ти стари Словени из горњег слива реке Караша касније помешали са досељеним Србима (Ердељановић 1925: 284). Ј. Ердељановић не прихвата и побија тезу о бугарском пореклу тог старог словенског становништва Баната, као и неосновану теорију о великом броја бугарских имиграната у Банат у другој половини 14. века, ослањајући се при том на аргументоване закључке Љ. Милетича и Е. Ферменцина (Ердељановић 1925: 283–284).

Лингвистичка анализа словенских банатских топонима²⁰ забележених до 15. века указала је да већина њих има српски језички карактер, те да је веома мали број топонима са бугарским језичким карактеристикама, исто тако и оних мађарског порекла, што такође потврђује тезу да су најстарији словенски становници Баната преци доцнијих Срба.

Анализирајући народне говоре, Ердељановић је закључио да се говори Доњег (јужног) Баната, поред бројних особина које налазимо у „говорима Северне Србије”, одликују извесним особинама „какве нису познате ни у једном дијалекту Северне Србије” (Ердељановић 1925: 291). У наставку се наглашава да посебно место међу Србима јужног Баната заузимају „и по језику и по неким особинама т.зв. *Крашовани*”. Осврт на говор Карашевака темељи се на студијама Љ. Милетича и Ј. Живојновића, а такође и закључак „да су Крашовани српског порекла” (Ердељановић 1925: 293). Ослањајући се на резултате Милетичевих и Живојновићевих лингвистичких испитивања, али и на резултате сопствених истраживања, Ердељановић износи своје „*уверење, да су Крашовани у основи пореклом од најстаријег словенског слоја у сливу реке Караша*, па да су се после мешали са са разним досељеницима с југа: са једнима који су говорили косовско-ресавским и тимочко-шопским дијалектом српским и са другима, који су говорили неким бугарским дијалектом” (Ердељановић 1925: 294). У прилог оваквом закључку Ердељановић наводи следеће аргументе: старину карашевских насеља, паралелно држање старог и новог календара и празновање православних празника (што је доказ да су Карашевци некада прешли из православне вере у католичку), особиту архаичност и неке сасвим специфичне особине карашевског говора (што сматра остатком некадашњег дијалекта који је био сродан са српским косовско-ресавским дијалектом), бројне сродности и заједничке особине карашевског говора са средњобанатским и доњобанатским говорима, скоро потпуну истоветност карашевске ношње са старом банатском ношњом, прилично велику оригиналност и специфичност народних обичаја и обреда (што упућује на давнашњи, посебан развој) са српском терминологијом, непостојање икакве националне свести (сматрају себе посебном групом – Карашевцима, што је случај код оних заједница које чине осамљене остатке од неког врло старог

²⁰ Треба истаћи да је банатска и уопште румунска топонимија превасходно словенског карактера.

становништва), присуство појединих језичких особина тимочко–шопског и бугарског карактера у карашевском говору – доказ су о мешању старих Карашевака са досељеницима, и др. (Ердељановић 1925: 294–300).

5.2. Као што се види из изложеног, поред сопствених испитивања, за језичка питања банатских Срба Ј. Ердељановић је користио радове Љ. Милетича и Ј. Живојновића. Његови закључци у овоме се, највећим делом, подударају са закључцима споменутих двају слависта. Иако у тим Ердељановићевим закључцима има и појединих који данас не стоје (нпр. теорија о икавизмима банатских говора), његова је велика заслуга, по нашем мишљењу, што је међу првим научницима, и то као нестручњак, интуитивно закључио да су српски банатски говори, или бар они из јужног Баната, у првом реду говор(и) Карашевака, у знатној мери конзервисали особине ишчезлог српског дијалекатског типа из предмиграционог периода, тј. говорног типа старог српског становништва из Баната до 15. века. Наравно, до таквог исправног закључка стигао је уважавајући и топонимијске, историјске и етнолошке чињенице које су указивале на исти закључак.

6. Из наведеног о почецима истраживања говора и обичаја Срба из румунског Баната, намећу се следећи важнији закључци:

6.1. Од пресудног је значаја био етнолошки рад Гезе Цирбуса о банатским Бугарима, у које је сврстао и Карашеваке, који је побудио интересовање слависта, али и етнолога и историчара, за стручније и темељније истраживање порекла Карашевака и њиховог архаичног говора, фолклора и обичаја. Тако су се, након само тринаест година од објављивања Цирбусове студије, у карашевским насељима појавила двојица слависта, П. Сирку и Љ. Милетич, да испитају говор ове српске енклаве. Треба истаћи да 1898. година представља почетак истраживања једног српског, и, уопште, словенског говора са територије данашње Румуније.

6.2. Објављивање Сиркуове (1899), а нарочито Милетичеве студије о говору Карашевака (1903) имало је двоструки значај. С једне стране, оне су дале прве описе архаичног говора једне посебне, енигматичне словенске енклаве, али су стручност и изнети закључци у њима били различити: Сирку, у стручно скромнијем раду од Милетичевог, говор Карашевака неосновано сматра посебним језиком, а Милетич сасвим основано сматра да Карашевци не говоре неким посебним словенским језиком, те да њихов говор није бугарски, већ српски штокавски говор ресавског типа. С друге стране, ти различити закључци о карашевском говору, као и недовољно аргументовано порекло Карашевака, отежано и припадношћу католичкој вероисповести, представљали су подстицај за друге истраживаче, претежно слависте, али и етнологе и историчаре, да наставе истраживања карашевске енклаве. Одмах након објављивања Милетичеве студије, појавили су се радови Ј. Живојновића и Ј. Ердељановића, а после њих читав низ стручних радова о Карашевцима²¹ и чак три дијалектолошке монографије²².

²¹ О лингвистичким, етнолошким, историјским, фолкористичким истраживањима Карашевака види код: Radan, 2000: 43–63.

²² Види: Petrovici, 1935; Radan, 2000; Томић, 200

6.3. У тим првим лингвистичким и етнолингвистичким стручним радовима изречени су и први судови о страном утицају (румунском, мађарском, немачком) у овим говорима.

6.4. Лингвистички радови о говору /говорима Карашевака, иако са великим закашњењем²³, изазвали су код истраживача интересовање и за друге српске говоре из румунског Баната²⁴.

ЛИТЕРАТУРА

- Бошњаковић Радан 2010:** Жарко Бошњаковић, Михај Н. Радан, Досадашња истраживања утицаја румунског језика на лексику српских говора у румунском делу Баната, *Јужнословенски филолог*, LXVI, САНУ и Институт за српски језик, Београд, стр. 135–161.
- Ердељановић 1925:** Д-р. Јован Ердељановић, Трагови најстаријег словенског слоја у Банату, *Niederlöv sbornik*, Praha, 275–308.
- Живојновић I:** Јован Живојновић, Крашовани (Karašani, Karašavci), *Летопис Матице српске*, LXXXIII, том 242, св. 6 за годину 1907, Нови Сад, 42–67.
- Живојновић II:** Јован Живојновић, Крашовани (Karašani, Karašavci), *Летопис Матице српске*, LXXXIII, том 243, фасц. III, Нови Сад, 1907, 52–79.
- Живојновић 1909:** Јован Живојновић, Кроз Јужни Банат (Путничке белешке и размишљања), *Летопис Матице српске*, година LXXXV, књ. 255, св. VIII за годину 1909, Нови Сад, 1909, стр. 37–65.
- Иванић 1893:** Иван Иванић, О Буњевцима, *Летопис Матице српске*, књ. 175, свеска трећа, Нови Сад, стр. 27–30.
- Сирку 1899:** П. Сирку, Нарѣчје Карашевцевъ, *Извѣстiя Отдѣленiя русскаго языка и словесности Императорской академiи наукъ*, том IV, кн. 2-я, Санктпетербургъ, 641–660.
- Томић, 2007:** Миле Томић, *Карашевци и њихов језик (Carașovenii și limba lor)*, Cartea Universitară, București.
- Цирбус 1884:** Геза Цирбус, Южноунгарскитѣ българе. Етнографическа скица отъ проф. Геза Цирбусъ, Прѣвель Ив. А Георговъ. *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, въ Сръдецъ, книжка XII, 1884, 65–73.
- Цирбус 1885/1:** Геза Цирбус, Южноунгарскитѣ българе. Етнографическа скица отъ проф. Геза Цирбусъ. Прѣвель Ив. А Георговъ. *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, въ Сръдецъ, книжка XIII, 1885, 31–50.
- Цирбус 1885/2:** Геза Цирбус, Южноунгарскитѣ българе. Етнографическа скица отъ проф. Геза Цирбусъ. Прѣвель Ив. А Георговъ. *Периодическо*

²³ Прва студија о српским говорима из румунског Баната појавила се тек 1936. године

²⁴ О тој проблематици види: Бошњаковић, Радан, 2010.

писание на Българското книжовно дружество, въ Сръдецъ, книжка XIV, 1885, 230–255.

Czirbusz 1884: Géza Czirbusz, *Eine ethnographische Skizze*, Wien und Teschen. Verlag der k. K. Hofhnehhandlung Karl Prochaska.

Miletič 1903: Dr. Lj. Miletič, Ueber die Sprache und die Herkunft der sog. Krašovanner in Süd-Ungarn. *Archiv für slavische Philologie*, Fünfundzwanzigster Band, Berlin, 161–181.

Petrovici 1935: Emil Petrovici, *Graiul carașovenilor. Studiu de dialectologie slavă meridională*, București.

Radan 2000: Mihai N. Radan, *Graiurile carașovene azi. Fonetica și fonologia*, Uniunea Sârbilor din România • Editura ANTHROPOS, Timișoara.

Mihai N. Radan

L'IMPORTANCE ET LES RESULTATS DES RECHERCHES SUR LES DIALECTES
SERBES DE LA ROUMANIE A LA FIN DU 19ÈME SIECLE ET LES PREMIERES
DECENNIES DU 20ÈME SIECLE

Résumé

Le travail comprend une présentation succincte des recherches sur les dialectes serbes de Roumanie (Banat) déroulées à la fin du 19ème siècle et les trois premières décennies du 20ème siècle (1898–1925). Il est souligné que la période respective est importante non seulement parce qu'elle représente le début des recherches sur les dialectes serbes du Banat roumain actuel qui vont développer les recherches futures sur ces dialectes serbes situés à la périphérie de la zone linguistique et ethnique serbe, mais aussi par les résultats particulièrement précieux pour la dialectologie et l'histoire de la langue serbe. On a aussi présenté et analysé brièvement les résultats des travaux de quelques slavistes et ethnologues serbes et étrangers très connus tels Polihrom Syrcu, Ljubomir Miletič, Jovan Živojnović, Geza Czirbusz et Jovan Erdeljanović.

Dans les conclusions on a mis en évidence la contribution importante des slavistes et des ethnologues mentionnés à la connaissance des dialectes (et des coutumes, leur terminologie y comprise) serbes du Banat roumain, l'importance de leurs travaux pour dévoiler (même si partiellement) des mécanismes et des facteurs dont l'action a des effets sur ces dialectes périphériques, ainsi que l'élan que ceux-ci ont imprimé aux futures recherches sur les dialectes serbes de ces régions.

ДВА ВЕКА ОД ВУКОВЕ ПИСМЕНИЦЕ

Галина Г. ТЯПКО*
Московский государственный институт
международных отношений (университет)

Оригинални научни рад
Примљен: 20.09.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ЈЕЗИЧКА ЛИЧНОСТ АУТОРА ПРВЕ СРПСКЕ ПИСМЕНИЦЕ (1814)

Talis hominibus fuit oratio, quails vita
(Какав човек, такве су му речи)
Латинска изрека

Чланак је посвећен језичкој личности аутора прве српске граматике – Вука Стефановића Караџића. У складу са концепцијом, реконструисање језичке личности укључује три нивоа: вербално-семантички (нулти), концептуални (први) и прагматички (други).

Кључне речи: Вук Караџић, језичка личност, Писменица (1814), српски језик

У протеклом десетлећу у Русији је објављено мноштво радова у светлу *концепције језичке личности*¹ различитих представника руског друштва – језичка личност политичког функционера (Бакумова 2002), државног службеника (Панова 2004), бизнисмена (Тупицына 2000), водитеља ТВ емисије (Беспамятнова 2002), преводиоца (Шевченко 2005), књижевника (Саджи-Га-

* g.tyapko@mgimo.ru

¹ Антрополошки прилаз постао је водећи смер у хуманистичким наукама на рубу два столећа. У руској лингвистичкој науци велику резонанцу добила је пред крај прошлог столећа *концепција језичке личности* као алтернатива претерано формализованом прилазу језичким појавама. Велики одјек је имала монографија (1984) заговорника *концепције језичке личности* Јурија Караулова, који је анализом радова из језикословља дошао до парадоксалног закључка да највећу одвојеност од човека има управо лингвистика. Постављало се питање: језик је систем, а где је у њему човек који говори тај језик? Караулов је образложио значај „антропоцентричног” прилаза проучавању руског језика и предложио методологију реконструисања језичке личности коју је дефинисао као „совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и восприятие им речевых произведений (текстов), которые различаются а) степенью структурно-языковой сложности, б) глубиной и точностью отражения действительности, в) определенной целевой направленностью” (Караулов: 2014). „Деспотизму опште формуле – иза сваког текста стоји систем језика” Караулов је супротставио формулу – иза сваког текста стоји језичка личност” (Караулов: 1989). Пред крај XX столећа и касније концепција језичке личности и системски прилаз супротстављају се све мање, а данас коегзистирају и међусобно се допуњују (в. Апресян 37-65: 1995). Израз *језичка личност* као термин први је употребио В. В. Виноградов у публикацијама о језику лепе књижевности (1930).

ряева 2001), интелектуалца (Крысин 2001), учитеља (Сентенберг 1993, Дрянгина 2011), научника (Парсамова 2004), чак и цара (!) (Шилина 2003).

Последњих година појавило се и неколико радова посвећених језичкој личности руских језикословаца – В.В. Виноградова (Карпеев 2004), М.В. Ломоносова (Федорченко 2002, Волков 2006), Л. Зизанија и М. Смотрицког (Арискина, Дрянгина 2011), што нас је такође подстакло на избор теме овог реферата. Узимајући у обзир годишњицу штампања *Писменице*, коју обежавамо управо сада, ослањамо се у овом раду само на њен текст. Стога, у реферату нећемо говорити о Вуковој језичкој личности уопште, на основу свих његових текстова, него о језичкој личности аутора конкретног дела – прве српске *Писменице* (1814). Разуме се да се Вук као *језичка личност* формирао и развијао до краја свог живота², али од нечега је почео. Стога је анализа *Писменице* актуелна и као полазиште, *terra comparationis* за проучавање следећих фаза у развоју Вукове језичке личности – професионалне и реформаторске.

Писменица се састоји од „Посвете”, „Предсловља”, основног текста, списка штампарских грешака и списка претплатника. Има 127 страница великог формата. Основни текст *Писменице* се састоји од два дела: први узима 14 страница, други део – 92 странице. Први део нема посебан наслов. На његовој првој страни пише наслов књиге „Писменица сербскога језика”. Након кратког увода следе два одељка: А. О писменима и Б. О гласоударењу. Други део *Писменице* има наслов „О познавању, и склањању ричи”. Тај део такође има кратак увод и два поглавља: 1. „О склањајемим діеловима говоренња” заузима 87 страна, 2. „О несклањајемим діеловима говоренња” – 3 стране. У тексту првог поглавља разматрају се именске речи – именице, придеви, бројеви, заменице и глагол. У другом поглављу разматрају се непроменљиве речи: прилози, предлози, везници и узвици.

Вукова *Писменица* се појавила у зору научне лингвистике, када је мало ко у Европи могао у пуној мери оценити подухват младог, тада незнаног аутора из устаничке Србије. Жеља му је била подићи статус матерњег језика у српској књижевности, али без граматике, како је сматрао његов бечки ментор и старији пријатељ, то није ишло. Зато се по наговору Копитара, угледног научника и далековидог стратега, Вук латио писања српске граматике. Написао ју је доста брзо, мада је то за њега био тежак посао, што искрено признаје у „Предсловљу”. Није имао довољно стручног знања, није имао претходнике чија би дела могао узети за образац. Био је присиљен да се ослања само на своју меморију и језичко осећање. Додуше, из „Предсловља” сазнајемо да је познавао граматичке списе ондашњих великана Аделунга и Добровског, али их тада још није могао узети за прапочетак јер је то премашало његову снагу. А пошто је неки прапочетак ипак морао имати, узео је Мразовићеву *Славенску граматику* (1800), односно граматику српске варијанте руског црквенословенског језика (Хрущева 2003: 164).

² Идеални опис језичке личности треба да садржи потпуну језичку биографију индивидуума, од првих његових речи до завршног уздаха (Нерозник, Халеева 2005: 587).

Упоређење две граматике – Мразовићеве и Вукове – показује међусобну повезаност појединих делова оба текста, али Вуков допринос дозвољава да се говори о *Писменици* као о његовом самосталном делу, а не као о компилацији. Језик *Писменице* није једнолик. Основном тексту претходе два краћа текста написана у складу са славенском етикецијом – посвета добротвору Архимандриту Свето-Студеничке Лавре Мелентију Никшићу, који је финансијски помогао штампање Вукове књиге, и „Предсловље” упућено „благонаклоњеном читатељу”. Метајезик *Писменице* је у духу славенских граматика. Народни језик је претежно заступљен у грађи, фуснотама и бројним примедбама. Према томе, ради се о два језичка континуума. Један је матерњи језик аутора, други је (с наглашено славенском компонентом) стечен учењем. Према томе аутор *Писменице* може да се посматра као сложена (диглосна / билингвална) језичка личност (Нерознак, Халеева 2005: 588).

Методологија реконструисања језичке личности је јединствена без обзира на тип и број језика које таква личност говори (Нерознак, Халеева 2005: 589) и подразумева три нивоа: вербално-семантички (асоцијативни) ниво → когнитивни ниво → прагматички ниво. Сваки од њих располаже својим таксономијским јединицама на основу којих можемо валоризирати *језичку личност*. Екстензионал таксономијских јединица поступно се проширује. Вербални ниво је заступљен углавном лексичким јединицама, које према степену њихове учесталости карактеришу асоцијативно поље говорника; когнитивни ниво је заступљен појмовима, исказима, метафорама, цитатима из других дела уз помоћ којих се у језику индивидуума реконструира „слика света” и хијерархија његових вредности; прагматички ниво – кључним речима, доказном базом, аргументацијом, пресупозицијама и др., у којима долазе до изражаја интенције, мотиви и циљеви *језичке личности* (Караулов: 2014). Таксономијске јединице разних нивоа представљају једну личност, зато су границе између њих покретне. Најважније карактеристике личности су менталне и интелектуалне.

1. Вербално-семантички (асоцијативни) ниво

1.1. Једно вербално-семантичког нивоа *језичке личности* аутора *Писменице*, што је разумљиво, чини језикословна терминологија, уз помоћ које Вук описује основне граматичке појаве, облике и јединице. У првом делу граматике присутни су термини који се користе при опису грађије и акцентуације – *писмена, буквица, самогласна, согласна писмена, орудија говоренља; гласоударенље, пригласило, одуљујуће, преодуљујуће, подижуће, преподижуће пригласило*. У другом делу Вук користи речи за опис морфологије врста речи: *име суштествително, сопствено, нарицателно; прилагателно име, усиченље (неодређени придевски вид), уравненље (степени поређења), степени сравњавања, превозносителни степен; име бројително; мјестоименије, присвојавателна, вопросителна, повраћателна; совершителни, несовершителни, учешивателни глаголи, залог, дејствителни, страдателни, неправил-*

ни помагателни глаголи, *изјавително* (индикатив), *заповједателно* (императив), *сослагателно* (потенцијал), *неопређелено* (инфинитив) *наклонјење*, *причастно* (о глаголским придевима), *полупрошавше* (имперфекат), *скоропрошавше* (аорист) *време; нарјечјиа, предлози, сојузи, междометјиа* итд.

Пошто српске језикословне терминологије још није било, Вук је користио оно што је имао на располагању – терминологију Мразовићеве славенске граматике. Осећао је да се Мразовићева терминологија коси с народним изразом. Гломазна, семантички није прозирна, гласовно и структурно „није своја”. Спорадично покушавао ју је барем мало посрбити (*имја* → *име*, *времја* → *време*, *будушчеје* → *будуће* итд.). На пример, уместо речи *число* Вук користи реч *број*, посрбљујући све изразе који садрже реч *число*.

Неке стране термине Мразовићеве граматике, које је сматрао непрозирним за српске кориснике, Вук је изостављао, замењујући их својим еквивалентима. Тако, наводећи три главне саставнице *Писменице*, Вук избегава речи „етимологија” и „синтакса”, које је Мразовић, са своје стране, преузео из црквенославенских граматика руских аутора (пре свега, М. Смотрицког). Вук је термин „етимологија” заменио изразом „познавање и склањање речи”, термин „синтакса” – изразом „састављање разговора из речи”. Ти његови еквиваленти су се такође косили с народним језиком, али значењски су били прозирнији него туђице грчког порекла. Вукове интервенције такве врсте нису биле системске и доследне (Врабцова 1988), јер питање језикословне терминологије још није дошло на ред.

Славенском руху *Писменице* потпомагала је и њена граfiја. У штампању књиге Вук је очито наилазио на техничке тешкоће. Обновљена ћирилица, коју је предложио на почетку текста, по свој прилици, није реализована због неизводљивости нових графема из техничких разлога. На њиховом месту стоје стари знакови: љ, њ и дь (Сербљи, мање, медју). Слова „љ”, „њ” и меко „д”, која су приказана само у *Буквици*, Вук је направио руком што се види голим оком (*Писменица*: 9).

У материјалу, фуснотама и бројним примедбама Вук делује живље, често прелазећи из славенизираног „научног” стила у свој природни језик, тј. из једног „функционалног стила” у други. Избор језика зависи донекле од теме и места коментара. Што даље од почетка текста, то су „одступања” у корист народног језика изразитија. Језик Вукове примедбе на првој страни основног текста „врви” од „славенизама” односно руских речи: *перва част* „први део” (*ср. рус.* первая часть), *толковати* „тумачити” (*ср. рус.* толковать), *запјата* „запета” (*ср. рус.* запятая), *склањање* „деклинација” (*ср. рус.* склонение) и др. У дугој примедби на задњој страни славенизама скоро и нема.

Без обзира на све тешкоће и препреке, сврсисходна употреба инославенске терминологије у првом опису српског језика сведоче о способној језичкој личности која и поред мањка школовања и образовања, поседује изоштрено језичко осећање, радознали дух и одличне предиспозиције за професионалну филологију и језикословље.

1.2. Други по величини слој асоцијата у Вуковој *језичкој личности* могли бисмо условно сврстати у концепт „домовина”. Из грађе *Писменице* зрачи лик

ондашње Србије и оближњих предела. Ту су етноними: *Сербљин, прости Сербљи, Сербски род, Сербски, Бачванин, Мачванин*; географски појмови: *Банат, Дрина*; мушка имена: *Радован, Здравко, Милоје, Мирко, Љубинко, Ранко*; женска имена: *Стана, Цвијета, Богдана, Милица, Спасенија, Обренија, Крунија*. Сеоски живот, кућа и двориште, алатљике: *село, двор, кола, кућа, пећ, ватра, колевка, врата; виле, рогуље, грабље, маљ, свердао (бургија), весло, врећа*; живина и стока: *кокош, пиле, ован, јагње, теле, теоци, јарац, јаре, прасе, коњ, седло, ждребе, ждребад, телад, пилад, пилићи, јагњад, јаганџи, јарад, јарићи, прасад, прасци, маче, миш; рој, кози; воће: јабука, крушка, тиква*; храна: *лој, маст, кост, кокош, јајце; радња: намазао се масти* (с. 26).

Сеоски пејзаж: *река, вода, воде, воденица, воденичар, жервань* (млински камен), *камен, каменье, ветар, земља, поље, бразда, житница, сіеме, трава, дрво, пань, шума, пут, гора, прут* (танка гипка гранчица за гоњење стоке); *љето, сунце, ноћ*.

Сеоска фауна и флора: *гавран, голуб, ђетао, јастреб, орао, соко, чавка; гди се вију орли и гаврани* (с. 21); *змај, глиста, смуђ; корен, коренье, лист, лисће, терн, трње, цвиет, цвиетје, јавор, прут, пруће, дрво, броћ* (биљка).

1.2.1. У Писменици је заступљен штокавски дијалекат с јекавском заменом јата, коју налазимо и у славенизмима: *џіена* (VIII), *раздјелити* (1), *оддјеленье* (1), *пробесједити* (2), *просљедовати* (3) и сл.

1.3. У Вуковој језичкој личности концепт „домовина” уско је повезан с концептом „човек и његов живот” и заступљен великим бројем асоцијата блиских тематских скупина: *човек, добри човек, човечији, жена, женски, људи, момче; око, очи, уво, уши, уста, нога, рука, прси, срце, крв*; породица: *мати, матер, дијете, колевка, браћа, снаха; пријатељица; ђевер, род, сваст, свадба; матерњи*; *nomina agentis: војвода, судија, писар, воденичар, слуга*; емоције: *ја се радујем, ти се срамотиш, нарав, љубав, страст, милост, радост, сјајност, срећа, сласт*; менталне особине: *лудост, мудрост, мудри*; вера: *апостол, Господар, поп, манастир, гроб, светац, светиња, вериге, мошти; Божји; крстити се*; музички инструменти: *гусле*.

Синтагматски асоцијати на нултом нивоу су веома ретки, што потврђују и други извори (Пипер: 18). Том типу се односи једна реченица о животним приликама у Вуково доба: *Потопила се лађа са соли* (Писменица: 26).

На основу вербално-семантичке анализе Вукове језичке личности долазимо до закључка о животним преференцијама младог аутора (лингво-когнитивни ниво): родни крај, патријархални свет српског села, сеоски живот и рад, породични круг, једноставне радости и сеоске забаве. Радећи на српској граматици у раскошном градском амбијенту Беча, Вук је усредсређен само на своју родну груд, патријархални свет српског села у којем црпе главне духовне вредности и животну снагу. Градски крајолик у грађи Писменице скоро није заступљен (!). О контактима са другим народима говоре појединачни асоцијати. Углавном се ради о балканским етнонимима (*Влах, Бугарин, Турчин, Турци, Слованка, Бугарка*). Изненада се среће библијско име *Сарра* (!) са двоструким „р” које Вук наводи у низу српских женских имена (с. 24), један пут – именица *Европа*.

2. Лингво-когнитивни ниво

На когнитивном нивоу узимају се у обзир јединице описа језичке личности аутора *Писменице* помоћу којих се структурира његова „слика света” и хијерархија животних вредности.

2.1. Пошто се ради о професионалној и реформаторској језичкој личности, већ у овом раном Вуковом делу налазимо много интенција о његовим реформаторским идејама. Симптоматично је да наводећи три главне саставнице граматике српског језика под бројем 1 Вук уједињује две тачке „правописање и правоизговарање ријечи” (Писменица: 1), што је код Мразовића подељено (Мраз: VII). Тиме Вук ставља до знања да је писмени језик огледало усменог. Другим речима, ради се о фонетском писму које је ударило темељ фонетском правопису и познатом начелу – *пиши као што говориш*.

Исту идеју Вук истиче више пута. Тако, дефинишући појам „језик” не разликује „језик” од „говора”: по њему, *све ријечи уједно зову се језик или говорење*.

2.2. Треба признати да се повезаност метајезика Мразовићевог текста и *Писменице* односи само на један део Мразовићевог дела које је иначе двоструко веће него Вукова *Писменица* – „етимологију”, где је предмет расправе морфологија и промене основних врста речи. Упоређење овог сегмента текста показује да Вук није слепо копирао Мразовићеве дефиниције. Често их је „до-теривао” према свом поимању и теми. Вреди упоредити Мразовићев и Вуков пасус о предмету граматике, у којем је Вукова дефиниција комплетнија:

Мразовић: *Славенская грамматика есть наука, учащая славенски добро глаголати, и право писати.*

Вук: *Писменица српскога језика јест наука која садржава правила како треба српске ријечи писати, уписане изговарати; по том познавати, и у различном употребљавању склањати (прегибати), и из ријечи разговоре састављати.* (Писменица: 1).

Пажљиво читање и упоређење других дефиниција откриће веома активну Вукову редактуру многих Мразовићевих дефиниција.

2.3. Из текста *Писменице* назире се Вукове „муке стваралаштва”, трагања за најбољом опцијом, недоследности, колебања и заблуде. Радећи на својој првој граматизи Вук није имао готова решења. Многим питањима прилазио је више пута на различит начин, тражећи најбољу опцију. На пример, дуго је размишљао о статусу слова X у српској ћирилици. Укључио га је у реформирану азбуку на почетку књиге, али га нигде у тексту не употребљава. Наводећи аргументе у корист задржавања слова X у српској графици, успешно користи немачки у компаративне сврхе што открива шире Вукове лингвистичке предиспозиције: није било ни годину дана како је у Беч дошао. Из богате историографије о Вуку знамо да је и раније, пре преласка границе показивао интерес за учење немачког језика (Јгич: 371).

Више-мање доследно у *Писменици* је спроведена друга иновација – употреба слова *ї* у функцији сугласника. Слово *ї* употребљава и Мразовић, али за њега је то самогласник и дупликат слова „и” као и у руској црквенославенској ћирилици. Употреба *ї* код Мразовића је сведена углавном на

две позиције: испред самогласника и у туђицама. Код Вука слово *ї* функционише као претходник *ј*оте, која ће се појавити тек четири године касније, у обновљеној Српској граматици уз прво издање Српског рјечника (1818). У *Писменици*, задржавајући слово *ї*, Вук мења његову функцију, користећи га у својству сугласника у затвореном слогу (мајка, даї, хеї, пиї, мої) и уз самогласнике *а*, *у*, *о*, *е* ради елиминисања више непотребних графема – *ї*език (језик), *ї*ошт (још), *ї*абука (јабука), *ї*уг (југ) итд. Међутим, и ту код Вука има недоследности – изостављање *ї* у интервокалној позицији: ген. мн.: *перси* → *персиу* (м. прсију), *мошти* → *моштиу* (м. моштију) (Писменица: 26).

2.4. Суочен с колебањима у говорној пракси српског сеоског становништва (што по данашњим мерилима спада у проблематику културе говора), Вук у *Писменици* први пут поставља проблем граматичке норме. Још почетнички неспретно размишља о важности унификације језичких правила по једном обрасцу. Према Вуку, тај озбиљан рад требало би урадити на основу друштвеног договора стручних особа, а не вољом појединца:

...не може се изискивати од једнога човека <...> да сад на један пут постави и да одредјели српским списатељима правила у правописању, него би нужно било да учени Срби учине једну скупштину ради тога, пак то у договору да рјеше, и свима да јаве кроз једну опитначињену и од свију одобрену Писменицу, по којој би се сваки драговољно владао (Писменица: XI).

2.5. Из текста *Писменице* реконструише се не само Вукова професионална језичка личност, него и његов духовни облик, менталне особине и животне вредности.

2.5.1 Образлажући граматичка правила и законитости Вук често делује у *Писменици*, као добар педагог који се труди што прикладније да објасни језичку појаву. Са једне стране, педагошко искуство, мада и кратко, Вук је већ имао. Неколико месеци је провео у Београду, по свој прилици, као учитељ ниже школе (Добрашиновић: 6). Са друге стране, узео је за образац славенску граматику, коју је написао гласовит педагог оног доба на основу свог 20-годишњег искуства. Није случајно да је Мразовићева славенска грамика доживела три издања. Мада се радило о мртвом језику, написана је живо, занимљиво и веома зналачки. Нема сумње да је Вук оценио педагошке способности Мразовића и ослонио се на његово искуство. Кад није умео да нађе одговарајући термин, измишљао је свој из области методике (нпр., уместо термина *синтакса*, који још не зна, наводи термин *састављање разговора из ријечи*).

2.5.2. Говорећи о озбиљним стварима Вук може понекад да убаци и неку досетку, несташну шалу. Временом та његова особина само ће добити на снази. У *Писменици* Вук није мимоишао Стојковићеве шале на рачун дебелог јера у српској графици, „да је као пети точак у колима”. Сетио се и Соларићеве књиге, штампане без дебелог јера, коју је публика примила као „говече без рогова”. Навео је двосмислени цитат из песме као пример непроширења једносложних именица мушкога рода у множини: *Што су твоји танки скути, то су моји чести путеи* (Писменица: 21). Многе Вукове шале су већ уклесале у колективну меморију генерација.

2.5.3. За Вуков језички портрет од посебног значају су два прва текста *Писменице* – посвета и предговор.

2.5.3.1. Језичка анализа посвете (Писменица: III–VI) добротвору Мелентију Никшићу, који су „штедро изволили платити трошак за печатанье ове Писменице”, открива још једну црту младог Вука – умеће претерано високопарног захваљивања добротвору, наглашавање огромне друштвене разлике између њих двојице (најнижи слуга в а ш). Нема сумње да га је на то натерало (осим правила етикеције) сурово искуство живљења. Млади Вук је добро усвојио народну мудрост, коју у *Писменици* наводи као пример: *Лиеном се рийечи гвоздена врата могу отворити* (Писменица: 26). И касније, у зрелим годинама, зависно од прилика знао је да буде изузетно красноречив и ласкав, али у бесу – немилосрдан и саркастичан.

Свом добротвору Вук се обраћа искључиво у другом лицу множине, пишући великим словом и с „паузама” не само заменицу в и, него и њени придевски облици: в а ш а *племенита љубов*, в а ш о і *милостивої благонаклоности остајем*, в а ш е *пречестности*. У творби су веома честе сложенице типа: *високопочитајем, општеполезни, благодјетелни*. Често се користе и суперлативни облици (*пречестњегјиш господине, Ваше пречестности*), инверзија придева и придевских речи (*род Србски, многа благодјетельства штедре деснице в а ш е*).

Текст посвете је перформативне природе, јер се ради о конкретном чину – захвалности добротвору. Уз помоћ славенизама, не штедећи високопарних и ласкавих речи, Вук показује племенити, узвишени лик архимандрита који својим добротвором „неусипно суши сузе бједне и невольне браће” па се у обраћању њему Вук открива и своје жеље и наде – да се ситуација у српској књижевности промени на боље, да се појави већи број мецената и родољуба који би мислили о српској култури и помагали је делом, што већ спада у прагматски ниво ауторове језичке личности (Писменица: VI).

2.5.3.2. За посветом следи „Предсловље”, које допуњује ауторов портрет. У овом тексту Вук се обраћа „благонаклоњеном читатељу”. Тај текст је такође доста славенизиран и метафоричан али стилистички ипак „демократичнији”, написан је у складу с ондашњом етикецијом. „Благонаклоњени читатељ” је метафора уз помоћ које Вук одређује круг корисника којима је намењено његово дело. Не обраћа се сваком читатељу, него управо „благонаклоњеном”, то јест оном, који дели његове погледе према матерњем језику. Вук му се обраћа на „ти” (за разлику од посвете добротвору) као себи равном, као сродној души и савезнику: „*Обраћам се к теби благонаклоњени читатељу! К теби, који љубиш свој матерњи језик, као најдрагоценије благо народа, и који желиш његову чистоту и савршенство*”. Не боји се високих речи и не штеди их, када пише о матерњем језику и високим мотивима који су га натерали да се лаги тог посла.

Текст „Предсловља” отвара и друге племените особине Вукове језичке личности: несебичност, љубав према „свом роду”, храброст и спремност на жртву ради његовог блага, невероватну интелигенцију у разумевању значаја граматичког описа матерњег језика у хијерархији културних вредности друштва:

- 1) Ни из какове моје сопствене користи нијесам ја ово дјело предузео (VIII);
- 2) Мене је истинита ревност к роду моме ободрила и принудила ме да зажмурим и да један пут тумарим главом кроз ово трње, макар на ону страну сав подеран и крвав изашао (VIII);
- 3) Вукова оцена граматике матерњег језика: општеполезно дјело, које сваки разумно мислећи и судећи мора признати да је ступ и необорима подпора једног народа и цијене његове (VIII).

2.5.4. У обради многих тема у *Писменици* Вук се очито још не сналази. Своју збуњеност не крије од читалаца. Измисливши облике презента и футура за императив (!) пише следеће: *Ако није овако, ја не знам како би другачије било* (Писменица: 61). Наводећи компаративне облике *узжи* од *придева уски*, *низжи* од *придева ниски* противречи сам себи: *Ово се з пред ж, не чује у говору код народа, али мислим да га треба писати* (Писменица: 35). Поглавље посвећено глаголу изобилује чудним облицима пасива и партиципа на -ем које је позајмио од Мразовића. Вук је био свестан скромних резултата свог рада боље него ико други о чему се исповедае благонаклоњеном читатељу (Писменица: IX). У кратком тексту *Посвете* и *Предговора* Вук више пута понавља, понекад гласом очајника, како није био спреман али да је ипак морао да напише граматику. Иза редака се види не само скроман, млад, понекад несташан провинцијалац, него и фрустрирана особа, тек годину дана откако је напустила своју несрећну домовину и изненада стицајем околности гурнута у свет науке. Копитар је одмах препознао благородство младог Вука, о чему пише Јагић: „Оценив даровитостъ молодого серба, Копитар привык очень рано распоряжаться его дружбой, преданностью и податливостью, он стал навязывать ему одну идею за другой” (Јагич: 375).

2.6. На први поглед какву везу има формалан опис граматике и са збивањем у устаничкој Србији? Али грађа *Писменице* подсећа нас да се Вук латио *Писменице* прошавши кроз тешка искушења у својој домовини, да је био активан учесник и сведок драматичних збивања, о чему сведоче примери суровости у граматички: *ја бивам мучен* (48), *ти си био мучен* (46), *ти ћеш бити везан* (48), *он је био псован* (48), *ја сам био каран* (68), *ја бијах каран* (68), *он викну*, *он умре* (47), *има рану на нози* (24). О атмосфери устанка сведоче и примери из народних песама допуњујући концепт „домовина” и „слику света” Вукове језичке личности: *Мачи звече* (21). *Од кундака нашије пушака, од ножница нашије мачева, да ми живи огањ наложимо* (32). *Камо теби ножи из потаје?* У грађи често се користе асоцијати *нож*, *мач*, *пушка*, *јарам*, *храбар*.

3. Прагматички ниво

1. Кључне речи прве Вукове граматике – *Писменица*, *списатељи Србски*, *Србско књижевство*, *Србски род*, *Србљи*, *Србско говоренје*, *говор*, *Србски језик*, *Славенски језик* – откривају мотиве Вукове радње: усредсређен

је на писању граматике народног језика. Говор народа је за њега једино право мерило за опис, иако није увек доследан у одвајању славенске компоненте.

Информацију о својим критеријумима при одабирању грађе Вук саопштава на почетку текста у „Предсловљу“:

А што се тиче склањања имена и мјестоименија, и спрезања глагола, ја сам се у овоме држао говора просто-народног, т. је: говора они Сербалја, који живе по селима далеко од градова, које ће ми признати сваки Сербљин, који зна како народ Сербски говори (Писменица: XI).

2. Систем Вукове доказне базе је понекад контраверзан. Тако, одлучно се противећи „погрешкама“ у језику својих сународника, Вук категорично тврди да је изостављање „и“ у дативу и инструменталу множине исправно само код именице „коњ“ у облику „коњма“ (Писменица: 23). Говорећи о истом проблему код именица женског рода на сугласник (*сласт* → *сластма*) Вук је много попустљивији, „јербо га народ у говору изоставља скраћења ради“ (Писменица: 26). Из овога следи да Вуково правило о изостављању „и“ у облицима множине није уједначено: у једном случају на народни језик се може ослањати, у другом не сме!

Поставља се питање, где су мерила објективне правилности у самом народном језику који се састоји од разних говорних подручја са својим дијалекатским особинама? У *Писменици* их још нема. Вук оцењује категорије „исправно“ и „погрешно“ само на основу свог матерњег говора, свог језичког осећања. Према томе, све што се коси с његовим језиком спада у категорију погрешног. Граматичку правилност као појам независан од дијалекатске аутентичности узмеће у обзир много касније (П. Ивић 1987: 15). У *Писменици* избор опције Вук фактички препушта читатељу, што је чини немогућом за учење и практичну примену.

2.1. Стилистика Вуковог граматичког прегледа делује веома непосредно. То није строги научни стил, него живи дискурс популарног уџбеника. Презентирајући неко правило, Вук води жив и заинтересован разговор у првом лицу с читаоцима и ученицима, често убацујући разговорне елементе и дајући подстрек за алтернативно мишљење:

Сад ја мислим: кад се њ са т саставити могло, оно се може <...>и са д, л, н, саставити, ево ја велим овако: дѣ, љ, њ. Ето готов посао. Ово ако се увиди коме да није лепо начињено, а он нека изволи начинити љепше, пак ће онда и мени бити милије (Писменица: 8–9);

Писмо – никакав рођени Сербљин не може изговорити макар колико намијештао уста и подвизао језик (Писменица: 8);

Веома духовито описује слово *ћ*:

*Ћ нишита друго није него у једно састављено т и њ, само што је пруга одоздо изостављена, а одозго додат ретић љепшега вида ради; зато мислим да више није потребно на једним мјестима писати *ћ* или *чь*, а на другим *тъ*, него свуда *ћ* гди се год његов глас чује (Писменица: 8).*

Говорећи о погрешној употреби наставка -ама код именица средњег рода (*правилама* уместо исправног *правилима*) Вук пише:

Аоно не треба гледати што у славенским књигама има -ам, него треба окренути и приклонити уво народњем говорењу (Писменица: 29).

Вукове дефиниције данас делују мало наивно, али и сама наука о српском језику била је још у пеленама. Радећи на првој српској граматици, морао је да се носи с веома озбиљним теоретским питањима којима ће се светска лингвистика бавити много касније.

3. Вуково „Предсловље” отвара високе циљеве његовог рада на *Писменици*: *предузео сам ово дјело из једине ревности, и из жеље да би другу од мене способнију браћу побудио к овоме општеполезном дјелу* (Писменица: VIII). У одељку посвећеном графици Вук је показао такође своју намеру да помогне српској књижевности избором ефикасније графици: *Ја сад овде имајући за намјеренје успјех Србскога Књижестване могу друге азбуке употребити него Меркаилову, јербо за Србски језик лагша и чистија* (Писменица: 5).

4. Какви су му даљи планови, намерава ли да настави с радом на граматици, и о томе Вук пише у „Предсловљу”: *А мени би заиста жао било да на мене опет ред спадне, да ову моју Писменицу поправљам и пространију по други пут да печатам* (Писменица: X).

* * *

Кроз анализу текста прве српске *Писменице* покушали смо реконструирати језичку личност њеног аутора – великог Вука Стефановића Караџића на почетку његовог реформаторског пута. Уз пуну свест да ова занимљива али и захтевна тема не може бити исцрпена у оквирима једног чланка, изводимо само основне закључке нашег истраживања.

Вуков рад на првој граматици српског језика показао је распон између жеља и могућности. Из техничких разлога није могао реализовати у *Писменици* фонетски принцип српског писма и одштампати рукопис српском ћирилицом. У метајезику Вук није могао тако лако да се ослободи славенске компоненте. То је сасвим разумљиво, јер народни језик није био разрађен за научне сврхе. Био је своје врсте функционална равана, која се користила у свим приликама народног живота. Управо зато *Писменица* садржи знатан слој славенизама свих нивоа, који су се користили у научним радовима славенских аутора. Особито много „уљеза” из славенског репертоара у граматичкој терминологији *Писменице*.

Једно вербално-семантичког нивоа у структури *језичке личности* аутора *Писменице* чине језикословни граматички термини. Осим тога, бројно се издваја неколико тематских група: асоцијати концепата „домовина”, „сеоски живот”, „човек” које допуњују „слику света” Вукове професионалне језичке личности. Аксиолошке преференције младог Вука јесу *српски језик, српска писменица, српски род*. То су главни концепти Вукове личности.

На прагматичком нивоу уз помоћ *Писменице* аутор намерава да:

- 1) побуди српске списатеље да науче правила свог матерњег језика и да пишу своје списе српском азбуком ослањајући се на правила српске граматике;
- 2) да подстрек да се језичка норма формира кроз друштвени договор професионалаца („учених Срба), а не вољом појединца (*Писменица*, XI);
- 3) побуди способнију од њега браћу да напишу добру и потпуну српску граматiku.

Тако је мислио тада још незнани млади аутор, не знајући да те задатке поставља себи самом.

ИЗВОРИ

Мразович 1800: Мразович Авраам. *Руководство к словенской грамматице (для народных училищ)*. – В Будине граде.

Писменица: *Писменица сербскога језика по говору простога народа написана Вуком Стефановићем Србијанцем*. У Виенни: У печатњи Г. Иоанна Шнирера, 1814.

ЛИТЕРАТУРА

Апресян 1995: Апресян, Ю.Д., Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю.Д. Апресян // *Вопросы языкознания*. № 1, 37–65.

Добрашиновић 1967: Добрашиновић, Г., *Вук Караџић*, Београд: Вуков и Доситејев музеј.

Караулов 1989: Караулов, Ю.Н., Русская языковая личность и задачи ее изучения // *Язык и личность*, Москва: Наука, 3–8.

Караулов 2014: Караулов, Ю.Н. *Русский язык и языковая личность*, 8-е изд., Москва: Книжный дом «ЛИБРЕКОМ».

Нерознак, Халеева 2005: Нерознак, В.П., Халеева И.И., Языковая личность // *Эффективная коммуникация: история, теория, практика: Словарь-справочник*, Москва, 587–591.

Пипер 2005: Пипер, П. (ред.), *Асоцијативни речник српскога језика. Део 1, Од стимуланса ка реакцији*, Београд : Београдска књига и др.

Стојановић 1924: Стојановић, Љ., *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, 2. изд., фототипско, Београд: БИГЗ (1987).

Хрущева 2003: Хрущева, А.А., К изучению своеобразия церковнославянского языка русской редакции у сербов («Руководство къ славенстей грамматице» Авраама Мразовича) // *Славянский вестник*: Вып. 1/ Под ред. В.П. Гудкова и А.Г. Машковой, Москва: Изд-во МГУ.

- Ягич 2003:** Ягич, И.В. *История славянской филологии*, репринтное изд, Москва: Изд-во «Индрик».
- Brabcová 1988:** Brabcová, R., Лингвистичка терминологија Вука Ст. Караџића // Научни састанак слависта у Вукове дане, 17/1, Београд: МСЦ, Филолошки факултет, 59–65.
- Ivić 1987:** Ivić, P., Vukovi pogledi na književni jezik u evolutivnoj perspektivi // *Зборник радова о Вуку Стефановићу Караџићу*, Сарајево, 13–18.

Галина Георгиевна Тяпко

ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ АВТОРА
ПЕРВОЙ СЕРБСКОЙ ГРАММАТИКИ (1814)

Резюме

Предметом исследования статьи является *языковая личность* автора первой сербской грамматики – Вука Стефановича Караджича. В статье освещается сущность концепции языковой личности как способ характеристики индивидуума с помощью его собственной речи, на основе созданного им текста. Структурирование языковой личности Вука Караджича осуществляется на ассоциативно-семантическом (нулевом), тезаурусном (первом) и прагматическом (втором) уровнях. Ядром вербально-семантического уровня является лингвистическая терминология, большую часть которой составляет „славянская” лексика, используемая Вуком Караджичем для описания грамматики сербского языка. Выдающиеся способности исследуемой языковой личности проявились в ее способности вычленить из подвижной славяносербской диглоссии сербский идиом и впервые в истории сербского литературного языка дать его независимое описание. На концептуально-семантическом уровне в концептах „родная земля”, „сербский язык”, „сербский род”, „жизнь”, „человек выявляется иерархия жизненных ценностей будущего реформатора”. Аксиологические предпочтения языковой личности Вука Караджича в этот период противопоставляются в аппозициях „свое и несвое”, „село и город”. На прагматическом уровне выявляются следующие цели автора: (1) побудить сербских писателей преодолеть диглоссию и писать на сербском языке, опираясь на грамматику родного языка; (2) продолжить работу над грамматикой, побудив к этому еще более способных и патриотически настроенных соотечественников (3) решать вопросы языковой нормы коллективно, с привлечением профессионалов („учених Срба”). Разработанную ими норму положить в основу новой грамматики.

Стана С. РИСТИЋ*
Институт за српски језик САНУ
Београд

Оригинални научни рад
Примљен: 10.10.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ВУКОВА ПИСМЕНИЦА И СРПСКА ГРАМАТИКА У СВЕТЛУ ГРАМАТИЧКЕ КРИТИКЕ**

У раду ће са аспекта граматичке критике бити представљен значај Вукових грамати-ка за успостављање традиције српске граматичарске делатности и за развој граматиологије у савременом српском језику. При томе ће се имати у виду критички осврти других аутора на Вуков граматичарски рад, што је домен „спољашње граматичке критике”, а затим и Вуков самокритички однос према овом свом раду и оцене сопственог рада, што је домен „унутрашње граматичке критике”. Биће показано у којој мери је сама граматичка критика, заснована на традицији европске филологије и славистике, својим научним критеријумима и другим релевантним начелима утицала на развој граматичарске делатности и граматиологије у српској средини.

Кључне речи: Вукове граматике, граматичка критика, вуковска граматичка традиција, граматиологија, српски језик

1.1. У раду је представљен значај Вукових граматики у успостављању традиције српске граматичке делатности и граматичке критике, и то на основу одабраних критичких приказа и осврта на Вукову Писменицу из 1814. године, као и на њену поправљену и дорађену верзију објављену под насловом Српска грамика уз Српски рјечник 1818. године. При томе се имају у виду не само критички осврти других аутора на Вуков граматичарски рад него и његов самокритички однос према овом свом раду и оцене сопственог рада. У првом случају имамо у виду „спољашњу граматичку критику”, а у другом случају „унутрашњу граматичку критику”. Циљ је да се установи у којој су мери једна и друга критика допринеле стабилизацији Вукове реформе књижевног језика и његове норме, као и у којој мери је граматичка критика првим својим почецима, а и касније, могла утицати на развој граматичарске делатности и граматиологије у српској средини.

* stana.ristic@isj.sanu.ac.rs

** Рад је урађен у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика*, који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1.2. Осим директних референци на ове две Вукове граматике, узета је у обзир и полемика коју је Вук водио са својим савременицима, као прва најав критичког односа према српском језику и граматици. Овај критичко-полемички дискурс обележен је друштвено-политичким приликама ондашњег времена, па је често политички и лично интониран према саговорнику.

1.3. Особине спољашње критике показане су на примеру превода Копитареве рецензије Вукове Писменице и полемичких чланака Вука са његовим савременицима, а затим и на примеру критичких осврта на Писменицу и на Српску граматику од стране филолога и лингвиста поствуковског времена, и то: Љубомира Стојановића, Михаила Стевановића и др.¹ У оба случаја у представљању Вукових граматика граматичка критика је доносила и оцену о њиховој вредности. При томе се има у виду да су начин вредновања и улога критике у граматичкој критици, као у научној критици уопште, различити према томе да ли критичар оцењује граматику свога времена или дело настало у прошлости. Тако ће у првом случају обележја граматичке критике бити представљена полазећи од критичких оцена Вукових савременика, па и самога Вука, чиме ће бити обухваћена и унутрашња критика, док ће у другом случају обележја граматичке критике бити представљена оценама граматичара поствуковског времена (исп. РКТ, под књижевна критика).

1.4. Особине унутрашње критике представљене су на примеру Вукових предговора из Писменице и Српског рјечника, као и Вукових осврта на сопствени граматичарски рад у полемикама са савременицима.

Грамматичка критика Вуковог времена

2. У представљању граматичке критике Вуковог времена имала се у виду Копитарева рецензија на Писменицу, оцена Јакова Грима, дата у предговору превода Писменице, према наводу Стевановића (1988: 2); затим Вукови критички ставови у предговору Писменице и Српске граматике, као и његови ставови о граматичким питањима из полемика са М. Видаковићем и Ј. Хаџићем.²

¹ Опширне и студиозне критике Вукових граматика од стране истакнутих лингвиста поствуковског периода, А. Белића (1998) и П. Ивића (1966), које су оставиле значајан траг у развоју граматичке критике и које су знатно утицале на развој савремене српске граматиологије, због ограниченог обима нису представљене у раду иако су у припреми теме биле разматране и занимале важно место.

² У овом случају критичари Вукових граматика и сам аутор тих граматика припадају истом времену, па њихово критичко вредновање требало би да одговори на питање да ли су Вукове граматике засноване на научним вредностима свога времена. Тек у том случају вредносни суд научне критике могао је да утиче на то да ли ће објављене Вукове граматике ући у историју граматичарске делатности или неће, јер се у таквој критици, на основу структурне анализе, утврђују утемељени теоријски ставови, релевантни не само за синхрони развој ондашње граматиологије него и за њен даљи дијахрони развој (исп. РКТ, под књижевна критика).

2.1. У опширној и похвалној рецензији Писменице, која је објављена на немачком језику (Сабрана дела I: 305–311)³, Копитар поздравља публикавање прве српске граматике са ћириличким словима, што је било од великог значаја за европску промоцију српског народног језика као јединственог идиома, чија се правила могу идентификовати и описати у циљу његово даље унификације, кодификације и књижевног развоја. Пошто је питање правописа и реформисане азбуке било један од почетних корака за установљење правила у писању, Копитар, анализом појединих делова Писменице, најпре истиче добра правописна решења у Писменици заснована на правилу: Пиши као што говориш..., постигнута тако што је Вук, у свом настојању да буде што ближе народном говору, ћириличну азбуку свео на 29 простих знакова за исто толико простих српских гласова.⁴ Он истиче да тако добар правопис Вуков и његових пријатеља морају победити, а победи би знатно допринео један речник српског језика који би био израђен у духу верности народном говору (306–307), чиме се већ најављује планиран и осмишљен програм језичке реформе, заснован на тековинама тадашње европске филологије. Овим својим ставом Копитар, у духу научне критике, потврђује актуелност објављене Вукове Писменице, како у контексту националне, тако и у контексту европске филологије, што представља једну од вредности овог дела. Још један квалитет Писменице, по Копитару, јесте тај што је њен језички материјал узет из народних говора и што је Вук саставио правила деklinације и конјугације на примерима из народног језика (307). Овим се промовише начело језичке употребе као предмета у опису језика, па и у граматичарској делатности, што се истиче и Копитаревим упозорењем граматичарима: „Приликом сваког удаљавања од народа, који се несвесно покорава често дубоко скривеним језичким законима, излажу се [граматичари] опасности да греше” (310). У својој похвали Писменице и Вука Копитар истиче да је такву грешку Вук избегао, јер поседује „прву и главну особину” једнога граматичара, а то је тачност (308). Истицањем тачног описа језика у употреби као квалитета добре граматике, у Копитаревој рецензији односно граматичкој критици, фаворизује се начело дескриптивног описа језичких јединица у живој употреби, као битна карактеристика дескриптивне граматике. Ово начело, које је надживело Вуково и Копитарево време, и данас се све више актуелизује, с једне стране као поступак који би требало да претходи језичком нормирању и изради нормативних приручника (граматика и речника), а с друге стране као начело динамике језичког развоја, које захтева измену или дораду нормативних правила а самим тим и већу флексибилност језичке норме.

2.2. У детаљној анализи делова Писменице, Копитар уз сваку замерку предлаже боље решење, што се опет може узети као начело добре и сврсисходне научне критике, и у том погледу Вук је у својим критичко-полемицима чланцима потпуно опонашао свога учитеља. Тако Копитар предлаже Вуку да

³ Прву доста опширну и похвалну рецензију на Вукову Писменицу објавио је Јернеј Копитар у часопису „Wiener allgemeine Literaturzeitung” за 1815 (стр. 721–731) (Списи I: 79, податак из уредникове напомене 3).

⁴ О коначној победи Вукове азбучне реформе в. Албијанић 1973: 39–47.

реформу азбуке изведе до краја, уводећи слова за све гласове који се чују у српском народном језику, па и слово *ѳ* за глас који се чује у народном говору (у речи *фалити*) (308). Уз примедбу да је подела речи на врсте урађена по угледу на старословенску граматику Смотричког, предлаже да у другом издању то поправи угледајући се на Аделунга и Фатера (309).⁵ Запажа да је Вук занемарио двојину, која се осим наведених примера *руку* и *ногу*, много више употребљава у народним говорима (309).

2.3. Неке допуне Копитар предлаже како би се поправила вредност Писменице у ширем контексту европске и славистичке филологије, што би ишло у прилог онима који се баве упоредним проучавањем језика. Такав је предлог увођења седмог падежа, локатива, иако је у српском једнак дативу, ради попуњавања језичких образаца (309). Из сличних разлога, рецензент за друго издање предлаже системски опис језичких јединица, тако што ће аутор дати више образаца за деклинацију, уместо бројних изузетака наведених у напоменама. Зато препоручује начело, које је и данас актуелно, да свака именица (а ми додајемо и свака језичка јединица) са извесном особеношћу у промени, која није усамљена у језику, макар имала само „једну другу”, заслужује посебан образац, као нпр. именице *мати* и *кћи* (309). Високо је вреднована Вукова подела српских говора на дијалекте, али и у овом делу Копитар је видео могућност подизања вредности Писменице у контексту актуелне европске и словенске филологије, па и друштвено-језичке политике. У духу спољашње критике, која често има у виду садржаје изван задатих оквира дела, Копитар на примерен начин, што значи не мерејући, па чак ни препоручујући допуне аутору, *износи жаљење* што Вук није нешто рекао о бугарском језику „који се до сада сматрао за српски”, а о коме рецензент зна да као влашки и арбанашки употребљава члан иза именице (истакла С. Р.). Ово питање је било актуелно са становишта илирског покрета и опште заинтересованости ондашњих слависта за мале јужнословенске језике. До сада је, како истиче Копитар, потпуно непознато да ли бугарски језик нешто одступа од српског у деклинацији, а било би и лингвистички и историјски значајно да се ово *поуздано* зна (истакла С. Р.). Истакнута реч показује Копитарево убеђење и поверење у Вукову поузданост када је опис језика у питању. Али из онога што после из рецензије следи, изгледа да је питање о припадности бугарског језика дало повода да Копитар прошири питање и покрене дискусију, износећи свој став по коме се почетак ширења словенске писмености из Моравске премешта у Бугарску, тврдњом да су се у Бугарској, као и у Крањској, „појавили Словени на 200 година раније него у осталом Илирику”, и да му изгледа „да је Ћирило превео Библију за Бугаре” (311). Међутим, Вук је и на ово питање свог рецензента одговорио касније бавећи се дијалектима бугарског и македонског језика, откривајући мале словенске језике, што је објављено као „Додатак к Санктпетербургским сравнитељним

⁵ О Копитаревом утицају на Вуково филолошко образовање и упознавање са најсавременијим резултатима ондашње филологије и лингвистике, са Аделунговим речником и граматицом немачког језика, са радом чешког филолога и слависте Ј. Добровског и са „шокачком” лексикографијом в. Јуранчич 1973: 192 и Белић 1998: 69–71, 127–130.

рјечницима...”, у Бечу 1821. године.⁶ Копитарева рецензија овим делом наизглед излази изван оквира Писменице, па и програма за реформу српског књижевног језика, показујући на посредан начин да Вукова делатност и реформа српског књижевног језика представљају део ширег илирског, општесловенског и европског филолошког програма, и да је Вуков рад кроз оцену Писменице вреднован и у том ширем контексту. На плану улоге граматичке критике у подстицању развоја граматологије, овај поступак се вреднује као увођење историјско-компаративног начела у граматичарску делатност.

2.4. У рецензији се истиче добра обрада збирних именица, придевског вида и глаголског вида, али се аутору замера на штурој подели глагола према стању (310). Предложено је да у другом издању у промени глагола по лицима изостави заменице, јер су оне садржане у личним наставцима, што је Вук усвојио у Граматици (310).

2.5. У напомене у 25 тачака рецензент нас уводи речима: да на крају *допушта себи* неколико напомена које ће списатељ можда узети у обзир приликом другог издања (308) (истакла С. Р.). Овим ненаметљивим тоном, којим се уводи у критику, у први план се истиче садржај дела, а истовремено се успоставља комуникативна стратегија дистанцираности којом се чува лична сфера и критичара и аутора и успоставља међусобно уважавање. Овакав приступ у критици могао би да се вреднује као пример примереног стила који се препоручује и за граматичку критику, што није било својствено ондашњим полемичко-критичким чланцима о језику и правописно-граматичким питањима у српској средини. Примерен стил критике засведочен је у рецензији и примером дипломатске вештине и тона којим се Копитар осврће на Вукове противнике и поборнике црквенословенског језика. Он најпре износи став да је оправдано страхопоштовање Срба према свом старом језику, али да се такав став, као и употреба црквенословенског језика, може прихватити само „ако се црквени језик остави у свом свештеном делокругу и ако се не обесвећује спуштањем до световне употребе” (306).

2.6. На крају рецензије, имајући у виду све претходне аргументоване замерке и похвале, Копитар не само да износи своју жељу, него и основану претпоставку да ће Писменица имати и своје друго издање. Претходним аргументима додаје и овај најбитнији да Вук има „прву и главну особину” једнога граматичара, а то је тачност: он подноси тачан извештај какав је језик не бринући се да ли би можда могло или требало да буде друкчије. Зато се, како истиче Копитар, Вукова граматика одликује логичком прецизношћу расуђивања и енергичношћу стила: списатељ скромно говори о самом себи али снажно брани права чистог српског језика (308).

2.7. Тако нам Јернеј Копитар на самим почецима Вукове реформе језика, својом аргументованом научном критиком, заснованом на анализи свих делова Писменице и дела у целини, открива не само наведена основна начела

⁶ О овом Вуковом материјалу в. Поленковић 1973: 7–37. У раду је наведена и релевантна литература о истом предмету. О политичко-друштвеним и језичким приликама на простору Лужних Словена које су утицале на њихово међусобно приближавање и на формирање идеје Копитареве балканистике, као и о улози Вука у реализацији те идеје, в. Петре 1973: 225–234.

граматичке критике, утемељена већ у Вуково време, него и све оне Вукове особине које су се потпуно испољиле како у његовом потоњем филолошком раду тако и у његовој целокупној књижевној, историјској и културној делатности, у времену када је уз напоран рад било неопходно имати велику енергију да се у борби за своје идеје истраје до коначне победе.

3. За вредновање Писменице значајна је и оцена Вуковог савременика Јакова Грима, који је скренуо пажњу на њене синтаксичке вредности у предговору свог превода Писменице на немачки језик 1824. године. Наиме, иако Ј. Грим истиче да у Писменици недостаје синтакса, он оцењује да се из ње могу добити разне значајне поуке из синтаксе тамо где се говори о флексијама и партикулама (према Стевановићу 1988: 2). На овој Гримовој оцени М. Стевановић је засновао своја критичка запажања о синтаксичким вредностима Писменице, реализованим у флексији именица и глагола, које су током времена утемељене у савремену српску граматологију (в. т. 9). До Стевановића изостављање синтаксе у Писменици и Српској граматичкој оцењивано је као њихова велика мана од стране истакнутих граматичара и лингвиста поствуковског времена, као што је нпр. П. Ивић (1966: 60).

4. Неке карактеристике спољашње граматичке критике биће представљене на примеру Вукове полемике са М. Видаковићем и Ј. Хаџићем, који су као Вукови противници имали другачије ставове о књижевном језику свога времена, па и о неким правописним и граматичким питањима. Њихови ставови биће изнесени као реплике на које је Вук одговарао, јер на њиховом примеру није могуће одређивати и вредновати домете критичких ставова о језичким и граматичким питањима, пошто ниједан од њих није био филолог ни граматичар. Питањима језика бавили су се као представници образоване елите и поборници српскословенског језика као књижевног, јер су и сами писали на том језику.

4.1.1. Тако је први јавни одзив на Вукови Писменицу у Србији био Видаковићев одговор на непотписану рецензију његовог романа „Усамлени Јуноша”, објављену у Давидовићевим „Новинама Србским” за 1815 (Списи I: 87–91).⁷ У непотписаној рецензији Видаковићевог романа⁸ Вук је похвалио овог аутора као романописца и доброг стилисту, али је тема критичких примедби био Видаковићев српскословенски језик, који је настао као мешавина црквенословенског и народног језика у тежњи ондашње учене јавности да се избором овог „средњег стила” превaziђе народно неразумевање отуђе­ног црквенословенског језика и „простота” народног језика. Овај хибридни језик одликовао се правописном и граматичком неправилношћу, што је до-

⁷ „Одговоръ на критическу рецензию издану сверху книге Усмленный юноша”, Новине Србске, 1815, бр. 233, 234 и 235, стр. 931 (Списи I: 87–91). Поводом рецензентовог упућивања на Вукову Писменицу, Видаковић се негативно и са омаловажавањем, али неаргументовано, осврће на ово дело, не поричући потребу па и своју жељу да се напише „Сербска граматика”, као и то да је Вук први ту његову жељу испунио „но сочини ю са свимъ просто, по којој книгописецъ не може владитсе; нити с онъ ню писао за просвѣщене наше у онимъ землямъ Србле” (нав. дело: 90).

⁸ Вукова рецензија на Видаковићев роман Усамлени юноша објављена у Давидовићевим Новинама Србским за 1815, стр. 819 (Списи I: 81–86).

датно допринело не само кварењу прокламованог књижевног језика него и кварењу чистог народног језика. Као пример таквог исквареног језика Вук наводи језик који се могао чути и по „Маџарским варошима”.⁹ Он подсећа Видаковића да је дужност писца према свом језику и народу за који пише да се труди да чистоту језика својим делом оствари (нав. дело: 82).¹⁰ Поштујући основна начела научне критике, Вук погрешке у Видаковићевом роману разматра детаљно, у 16 тачака, истичући да се оне огледају на плану промене именица и глагола (нав. дело: 84–86), па га зато упућује на правила која су најпостојаније дата у Писменици Вука Стефановића (нав. дело: 85).

4.1.2. На Видаковићеву љутњу што га рецензент упућује на „Писменицу Србског језика” да учи глаголе спрезати и распознавати, Вук у одговору¹¹ каже да му није имао шта друго препоручити јер друге граматике српског језика за сада нема, а да нема ни ове морао би га упутити на Рељковићеву шокачку граматiku. Самокритички признаје да ни Писменица није читава, него је само пример како Срби склањају имена и спрежу глаголе, али је и она добра за писце који то не знају (Списи I: 163). У ситуацији када је Вукова Писменица била прва граматика у Србији, није могла бити тачна Видаковићева тврдња да у Новом Саду, Сомбору и карловачкој гимназији постоје „грамматикалне школе” на српском језику, на што упозорава Вук, истичући да у Србији нема још ни Буквара на „нашем језику”, а камоли „грамматикалне школе”. За оснивање граматикалних школа, како Вук истиче, морали би се имати „Грамматика”, а и сам Видаковић на више места истиче да је нема, ниподаштавајући једину граматiku која је написана за српски језик, а то је Вукова Писменица. Оно што је значајно за будући статус граматике и развој граматологије јесте Вуков предлог да би већ требало да се почне „Српска Грамматика” предавати по школама. Предлогом о увођењу граматике као наставног предмета у школама Вук је истакао значај описмењавања и учења матерњег језика кроз школске програме још у раном дечијем узрасту, како би се предупредила ситуација да списатељи стихијски и самоволно „поправљају језик” кварећи га, што у будуће, како каже Вук, „не ће смјти одъ дъеце” (нав. дело: 153).

4.1.3. Видаковић, у најави трећег дела романа Љубомир у Елисиуму,¹² апострофира у полемици са непотписаним рецензентом Кенгелчеву реченицу „писати по правилима бабе Смиљане”. Вук је одговорио и на овај Видаковићев текст¹³ поред осталог, задржавајући се на погрешном тумачењу „писања по правилима бабе Смиљане” и истичући спремност на одбрану српског језика

⁹ О Вуковом интересовању за језик Срба у Мађарској, којим је употпунио своје знање о српским дијалектима, у периоду од Писменице до другог издања Рјечника 1852. године в. Вујичић 1973: 119–128.

¹⁰ На недостатке славеносрпског језика, који није имао никакве правилности, Вук је најбоље показао пишући рецензије на романе М. Видаковића, који је тим језиком писао (в. и Белић 1998: 62).

¹¹ Вуков одговор: Друга рецензија српска, у Новинама српским, 1817 (Списи I: 116–166).

¹² Најава је објављена у Новинама српским, 1817, бр. 78, стр. 621–624 (Списи I: 167–169). Он ову реченицу тумачи погрешно, као писање оних који пишу „Сербский, као што бабе говоре, а не ‘Славенски’”.

¹³ Новине Српске, 1817, бр. 80, стр. 637–640 (Списи I: 170–175).

„и од господина Кенгелца” и од Видаковића (Списи I: 172). На Видаковићеву најаву рукописа Граматике, Вук одговара да он није тврдио да Видаковић не зна славенске ни српске граматике, него је то доказао на његовим књигама, па макар он досада написао 70 или 7 „Славенских” граматика, јер он не зна славенски ни склањати, а камоли што друго. Ако у својој граматизи наведе пример *пастіровъ* и *пастіревъ* и др., онда ће људи казати да то није ни „Славенски” а ни „Србски”, „него по првилима милостиве госпоже бабе Смиљане”, а опет на основу примера: *пастырей*, *велможъ* и др., људи ће рећи да је он преписао Граматику Смотричког или Мразовићеву (Списи I: 175).

4.2.1. Своје ставове о граматизи и граматичким питањима Вук је изнео и у полемици са другим противником и поборником славеносрпског језика, Јованом Хаџићем.¹⁴ Неаргументована критика неког дела, као у Хаџићевом случају, не пристаје објективној критици нити може игнорисати вредности тог дела, али може одиграти позитивну улогу у контексту суочавања супротних ставова ако покрене аргументовану полемику аутора тог дела, као у Вуковом случају. Наиме, Вук је одговорио на Хаџићеву неаргументовану критику Српске граматике,¹⁵ аргументованим чињеницама, држећи се садржаја Хаџићевих чланака, баш као и његов учитељ Копитар.¹⁶ Тако се на основу Вукове критике, могу одредити још неке спољашње карактеристике критике. У Одговору на Ситнице језикословне, Вук истиче правило да је у критици веома важно да се, уз навођење „онога што не ваља”, предлаже оно „како би ваљало”. Уз то, и сам се потрудио да на примеру аргументоване критике Хаџићевог погрешног извођења етимологије речи *кнез*, *књаз*, предложи друга решења, позивајући се на старије и савремене облике ове речи из словенских језика. При томе, у духу унутрашње критике, признаје своју недовољну упућеност у ову тему и наводи имена истакнутих филолога, као правих ауторитета из те области (Списи III: 33–35). Са стручних примедби Вук прелази на оцену Хаџићевог славеносрпског језика, који се не одликује никаквим правилима, показујући то на бројним примерима из његових дела, а поводом неких грешака даје опширно, стручно утемељено, тумачење појава у којима су грешке направљене (нав. дело: 35–39).

¹⁴ Сукоб са Хаџићем Вук је, по Белићу, започео после смрти Стратимировића, поводом Хаџићевог чланка Ситнице језикословне, 1837 (Белић 1998: 43). Међутим, како истиче Белић, велика је разлика између Светићевих чланака и Вукових одговора. Вукови одговори су засновани на критици оних чињеница које је нашао у Светићевим чланцима, а Светић износи све оно што је чуо о Вуку, а што није имало везе са садржајем Вукове полемике. Хаџићев чланци нису били критика, него „памфлети, ружење и куђење”, док су Вукови одговори били критика која се заснивала на чињеницама Светићевог текста (нав. дело: 45).

¹⁵ „Ситнице езикословне ‘Граматизима Србским’”, Нови Сад, 1837 (Списи III: 24–29). Хаџић у наведеном чланку, уз велику дигресију и не именујући адресата, спочитава граматичарима српским, који пишући своје граматике, успостављају неоснована правила, ослањајући се на граматике својих претходника. При томе је под претходницима мислио на Вука и његову Српску граматику. Проблем види у томе што граматичари успостављају правила без претходног познавања духа језика, што доводи до погрешних правила, која више штете него користи доносе, и која се могу тешко исправити, јер их преузимају други граматичари (нав. дело: 25–26).

¹⁶ „Одговор на ситнице језикословне”, Штампарија Јерменскога манастира, Беч, 1839 (Списи III: 29–40).

4.2.2. У истом чланку, Утуку, Хаџић показује да је неравноправан полемичар са Вуком, јер и аргументе на које се позива неправилно тумачи и погрешно вреднује. За критику уопште, па и за граматичку критику, није примерено да се одмерава тежина теме, предмета или језичког плана, којом се граматичар бави, него квалитет саме граматичке, филолошке и сл. обраде тог материјала. У одговору Вуку да његова „Образовања српских речи”, објављена у Летопису 1829. год., немају ништа заједничко са Вуковим „Главним свршивањима именица и придева у српском језику”, објављена у Даници 1828. године, Хаџић омаловажава резултате Вуковог чланка, истичући да се он тим чланком није „ползовао”, јер је његов циљ био да покаже како се читави родови речи „ображавао”, да се одреди шта они у одређеном облику значе и како се од сличних речи по значењу разликују, што је много тежи посао од Вуковог који је само сакупио и набрајао „главних свршивања” именица и придева (нав. дело: 46). Поводом овог Хаџићевог приговора у Утуку, Вук је у одговору на Утук¹⁷, наводећи своје и Хаџићеве творбене парадигме једне поред других, показао да су Хаџићеве значењске парадигме урађене на основу његових творбених парадигми. На Хаџићеву оцену да је његов посао одређивања значењских парадигми много тежи, сложенији, Вук одговара следеће: „Кад су ријечи скупљене и једнаке с једнакима у редове постављене, ласно је онда наћи значење ономе који језик иоле зна” (Списи III: 111). Овим својим запажањем Вук показује повезаност језичких планова, у овом случају творбеног и семантичког, па установљење система на једном, у Вуковом случају творбеног система, олакшава систематизацију на другом, семантичком плану, што је касније у развоју српске граматичарске делатности одиграло значајну улогу како у граматичарској и лексикографској делатности, тако и у наставном конципирању граматичког градива.

Ставови о критици (рецензији)

5. Осим граматичарске делатности, полемике око питања књижевног језика и појединих правописних и граматичких питања, Вук је у полемици са Видаковићем и Хаџићем изнео и ставове о критици, а за ову тему они су значајни јер се могу применити на граматичку критику или се директно односе на њу.

5.1. Некритички однос славеносрпских писаца према језику, као што је био Видаковићев, не може се, по Вуку, другачије поправити док не почнемо један другога пред светом „непријатељски рецензирати и критизирати”, макар се тим начином понекад осрамотио сам списатељ, а некад опет рецензент, или обојица, али ће народ и литература тиме свакако добити. Важно је постићи да писци почну једном мислити и сумњати о ономе што пишу, знајући да ће за сваку реч одговорати пред светом, као што је то остварено

¹⁷ „Вуков одговор на Утук”, Штампариа Јерменског манастира, Беч, 1843 (Списи III: 105–129).

код Немаца, Талијана, Енглеза, Француза, који су на тај начин своју литературу довели до савршенства. У тим срединама списатељи кад напишу књиге више пазе на рецензенте него на читаоце који не трагају за грешкама. Само рђави и слаби списатељи више се боје рецензентата и жале се на њих у својим предговорима, а добри не само што се не боје него их још и позивају на рецензирање, па ако им се укаже на грешке они то примају с радосћу (Вуков одговор: Друга рецензија србска, Списи I: 117). Овим ставом Вук истиче значај јавне критике и критичког мишљења за унапређење литературе у једној средини, а критичара представља као „идеалног читаоца” који, посредујући између објављеног дела и потенцијалних читалаца, утиче на формирање критичког мишљења читаве јавности, па и самих „списатеља”.

5.2. Хаџићев апел српским граматичарима поводом утицаја Вукове Српске граматике на граматичаре Вуковог времена у српској и хрватској средини био је изазов за Вука, који је чланком „Одговор на ситнице језикословне”, 1839 (Списи III: 29–40) започео полемичку критику са великом оштрином. Оно што је за тему граматичке критике значајно јесте то што је Вук праву започео, изношењем става о рецензентима и рецензирању, истичући „рецензентско главно правило” да разликују књигу од „списатеља” односно да „споминући и поправљајући погрешке у књизи, да се не дира у личност списатељевоу”. Најважније је имати на уму, независно од тога шта „списатељи” мисле, како се у чланку истиче, да се ниједна књига „не рецензира ради њена списатеља, него ради користи и напретка литературе” (нав. дело: 30). Овим ставом Вук се декларативно залаже за оно што смо у Копитаревој рецензији препознали и истакли као примереност стила објективне критике, којим се у први план ставља садржај дела и чува лична сфера критичара и аутора, уз остваривање међусобног уважавања.

5.3. Вукова критика језика и правописно-граматичких грешака Хаџићевих дела у завршном делу чланка „Одговор на ситнице језикословне”, 1839 (Списи III), поприма све више особине полемике и критике самог „списатеља” и његове личности. Иако не мисли да није нигде погрешно и да не може погрешити, Вук сматра да своје погрешке боље може сам поправљати, него што би му их Хаџић поправио, тим пре што он не зна српски народни језик. Зато би било добро, како га саветује Вук, да као списатељ тај језик научи, и то „макар само како бива, а просто му *зашто* онако бива” (нав. дело: 33). Полемичким тоном, којим завршава критички осврт на Хаџићеву језичку нестручност и неписменост, сам Вук крши основно правило за рецензенте, постављено на почетку свог чланка, прелазећи са критике дела, на увреду личности „списатеља”, што је најочигледније у следећој оцени: „*Кад не би [Светић] друго ништа знао боље од Српског језика и од етимологије, он би у ученом свијету био први фушер и шарлатан*” (нав. дело: 40, истакнуто према извору).

5.4. Овакав свој тон у полемици Вук правда у опширном одговору Хаџићу на Утук (Вуков одговор на Утук, нав. дело: 105–129), у коме је детаљно, ставку по ставку из Утука наводио и давао одговор, при чему је указивао на неистине које је Светић изнео не само о његовом делу и преварама него и о ономе што задире у личне и приватне ствари и што нема никакве

везе са његовим делом. У вези са Светићевом примедбом да га је Вук вређао као личност, и да се сам о своје правило за рецензенте огрешио, оштроумни Вук у одговору допуњава ово своје правило: „По мислима онијех људи, који су писали штогод о правилима у овом послу, у личност списатељеву дира се онда, кад се у рецензији говори за списатеља оно, што се из књиге његове не може дознати ни доказати. Тако н. п. рећи списатељу да *не зна*, или *не разумије*, да *лаже*, да је *безобразан* или *сујетан* ... да је *фушер* или *шарлатан* ... то су све само *грубијанства*, али се с тијем у личност његову не дира, *ако се то из његове књиге видјети и доказати може и доказује*. По овоме правилу ја сам одговор онај Г. Светићу писао” (нав. дело: 109, истакнуто према извору). Вук допуном правила за рецензенте истиче значај уважавања личности аутора, а занемарују примерен стил полемике и критике, као дискурса јавне употребе језика. Наведени начини комуникације нису препоручљиви за критику, па и ону полемичку, јер крше норму опхођења у сфери јавне употребе језика, чиме се обезвређује не само личност аутора него и критичара и остварује непожељна комуникација међусобног омаловажавања.

5.5. Овакво нарушавање норме опхођења у сфери јавне употребе, карактеристично је и за Видаковићеве и за Хаџићеве полемике, које не држе ни до примереног стила ни до уважавање личности саговорника. Хаџић (Светић) у одговору Вуку („Утукъ или одговоръ на Ситнице езыкословне”, 1839, Списи III: 40–54) наставља оштар и лични Вуков полемички тон, истичући да је за њега Вукова рецензија „замршена и безобразна” (нав. дело: 48). Истовремено му замера што се сам оглушио о прво правило које је прописивао за рецензенте, јер је вређао личност самог писца (нав. дело: 41). Са критике садржаја Вукове Граматике и његових допуна објављених у Даници, Хаџић, прелази на лични тон, вређајући личност аутора: „Г. Вукъ зна србски говорити, и слушао є доста[,] како Србъли говоре србски; али као Грамматикъ мыслити и судити о езыку и њговима основама нити зна[,] нити ће икада знати” (нав. дело: 53–54, истакнуто према извору).

5.6. За разлику од Вука, који у својим полемичким списима истиче значај критике за напредак литературе, Видаковић критици супротставља похвалу, која би служила за добро свог народа, истичући жељу да сви они који пишу међусобно буду „благодушни”, да одобравају један другог, а не да један на другог нападају и у делу другог погрешке кроз увеличавајуће стакло траже (Одговоръ на критическу реценсию издану сверху кнѳге Усамлены юноша, 1815, Списи I: 91). Поводом стила којим се пишу критике, карактеристично је и Видаковићево запажање о веома непристојном и заповедном тону непотписаног рецензента, који даје себи за право да школованим писцима и њиховом језику претпоставља језик полуписменог или неписменог народа, били они Србијанци или Бачвани, људи који никада нису чули за Граматику ни за Реторику, јер ови први обогаћују свој језик читајући не само књиге на словенским него и на другим страним језицима (нав. дело: 88).

Унутрашња критика

6. Неке карактеристике унутрашње критике показате мо на примеру Вукових предговора у Писменици и Српском рјечнику и на примеру ставова о сопственом раду изнетим у критичким полемикама.

6.1.1. У Предговору Писменици (Списи I: 5–7) Вук је и сам био критички настројен према сопственом раду, што је било разумљиво с обзиром на околности у којима се на иницијативу Копитара, а у склопу целовитог програма планиране реформе српског језика, морао прихватити посла за који није био стручан. Зато у обраћању читаоцима истиче да се потрудио написати Писменицу „Србскога језика” иако са „малим силама знања”. Он очекује да ће читаоци разумети његову племениту намеру и да ће му опростити за погрешке и недостатке. Био је свестан да његова Писменица како по обиму, тако и по начину представљања језичке грађе, као и по установљеним правилима, знатно заостаје за граматицима ондашњег времена, које су писане у другим срединама. Зато упозорава читаоце да у његовој књизи не траже „они танки и дубоки правила” језика, с којима су Аделунг код Немаца и Добровски код Бохеца и код свију Словенских народа бесмртну славу задобили. Објективно оцењује да је његова Писменица само један „опит”, у коме је саставио правила о промени имена (именских речи) и о конјугацији (спрезању) глагола, ослањајући се на простонародни говор оних Срба који живе по селима далеко од градова, али да и као таква може бити од помоћи у писању. Имао је, чини се, више интуитивно него научено знање о томе да разликује научну граматику, какве су биле граматице претходно наведених аутора, од приручне граматице, у којој се прописана правила могу допуњавати а учињене грешке исправљати. Истакао је и начело учења на грешкама, износећи да и саме погрешке у његовој Писменици могу побудити некога способнијег од њега да напише бољу и савршенију Писменицу. Такође је био свестан да његова грамика није нормативна, и да се од ње не може очекивати да одређује правила писања српским „списатељима”. Тако значајан посао, каква би била нормативна грамика, како Вук с правом истиче, ради се у заједничком договору из кога би проистекла једна Писменица коју би сви одобрили и по којој би се свако „драговољно владао”, што је у ствари препорука институционалне бриге о језику и његовом нормирању, као и поштовању језичких правила.

6.1.2. Прву критику Писменице, према његовим очекивањима, изазваће правопис са донекле реформисаном азбуком, којим је тежио да досегне оно правило: „Пиши, као што говориш; а читај, као што је написано” (нав. дело: 7). Поводом овог запажања, Вук истиче да се не може доносити суд о деловима неке књиге док се „све не прочита” и „док се о свему непристрасно не просуди”. Овакав став актуелан је и данас за сваку па и за грамичку критику, с обзиром на то да се квалитет једног дела остварује и оцењује на основу кохерентности делова који га чине. Зато и оцену делова треба доносити с обзиром на целину дела, а не њиховим издавањем из целовитог контекста.

6.1.3. Он дефинише писменицу као „науку” која садржи правила „како треба Србске речи писати, уписане изговарати; по том познавати, и у различном употребљавању скланјати (прегибати), и из риечи разговоре састављати” (Писменица, Списи I: 8). Зато, по њему свака писменица има три дела: I. Правописанње и Правоизговаранње риечи. II. Познавање и скланјање риечи. III. Састављање разговора из риечи” (нав. дело: 8). У Писменици представљен је само други део, са уводним делом о гласовима и акценту.

6.2.1. Критичке назоре о свом граматичарском раду Вук је изнео и у Предговору Српског рјечника и Српске граматике из 1818. године (Сабрана дела II: III–XX). Још једном се критички осврће на своју Писменицу, која је, како сам каже, „изишла онакова, као што је онда од мене могла изићи прва Српска граматика”.¹⁸ Ово не би било никакво убедљиво оправдање за пропусте у изradi оваквог дела ако се нема у виду то да Вук, пишући прву граматику српског језика, није имао узоре на српској страни. У одлуци да после Писменице прихвати изradу Српске граматике, помогло му је веће самопоуздање, јер је између две граматике учио не само од Копитара него и од чешког филолога Добровског, а боље се упознао и са Аделунговом немачком граматицом.

6.2.2. У вези са спроведеном реформом писма Вук истиче значај сређивања ортографије за ширење писмености, а спроведене промене и редукцију азбуке брани позивајући се, опет, на језичке чињенице да у српском језику има гласова којих у славенском нема или да славенски језик има гласове којих у српском језику нема. Зато је, на Копитарев предлог, увео три нова слова: ђ, љ, њ и преузео из латинице слово ј. Критички се осврће на многе савременике зато што не знају шта је језик, шта је писмо и шта је граматика. Последица тога је била несређено стање језика и писмености ондашњег времена, јер су многи заступали став да српски језик треба писати славенском ортографијом, што се показало као неуспешно и немогуће.

6.2.3. Такво неразумевање суштине језика и политизирање у наметању црквенословенског језика над српским народним језиком Вук показује критичким освртом на негативну рецензију непотписаног рецензента, која је написана пре него што је Речник објављен, и то на основу објаве да ће Речник бити штампан. У њој је изнета оцена да Вукова граматика не зна „никакве благовкусне критике, и да учи све наопако”, као и да наопаке српске граматике и речници иду на штету српске цркве. Оцена је била заснована на ставу да је тадашњи црквени језик прави српски језик од старине, а онај што њим говори народ српски да је покварен и испогањен, „и да се у правом граматическом смислу не може ни назвати језиком”. Вуку нису били потребни јачи аргументи на ову неаргументовану и идеолошко-политичку критику од његових објављених дела: Српског рјечника и Српске граматике. И што је још значајније, објављено Вуково дело било је прва велика победа у корист српског народног језика у његовој најранијој фази стандардизације и кодификације.

¹⁸ Вук је био сувише скроман када је четрдесетих година рекао Срезњевском да је Писменица „бедни покушај и да се он сада од ње мора стидети”, тако је и Добровски био неправедан када је за Писменицу рекао да је „сувише празна и плитка” (Стојановић 1924: 82).

6.2.4. Вуков критички однос према сопственом граматичарском раду може се представити укратко преко садржаја његове Српске граматике, која у свим деловима у односу на Писменицу, представља знатни напредак, иако је много сажетија од Писменице. Већи квалитет Вук је постигао захваљујући управо склоности да сам критички вреднује свој рад и да своје знање о језику непрекидно проширује. Тако му је у изради Граматике и Рјечника, уместо Мразовића, узор био немачки филолог Аделунг и слависта Добровски, како му је и Копитар препоручио. У Предговору, више поводом Рјечника него граматике, понавља поделу српског језика на дијалекте, с тим што истиче неке додатне разлике, осим у замени јата, у ресавском наречју у односу на сремачко односно на херцеговачко наречје, и то у промени именица или у облицима инфинитива код глагола (нав. дело: XVII). Само граматичко градиво изложено је са више критичности (XXIX–LXIX). Осим повећаног броја образаца у деклинацији и конјугацији и боље изабраних примера из народног језика, Вук критички процењује да обрасци не обухватају све случајеве, па зато после сваке промене наводи обличке изузетке појединих именица у одређеном падежу или у неком од дијалеката или говора, истичући значај изузетака, било у виду напомена или у тексту са назнаком: „Код ове промене треба упамтити...” или „Особито треба упамтити код ђекоји ријечи”, „Овђе треба упамтити...”, „Овђе треба узети на ум...” и сл. Коментари су веома детаљни и наводи се већи број образаца у промени именица у односу на Писменицу, али и већи број примера који чине изузетке. У обради глагола, уважавајући Копитареву примедбу из рецензије Писменице, изоставља род као карактеристику глагола, а уз обрасце промене даје веома детаљне коментаре.

6.3. У одбрани своје Српске граматике, коју је Хаџић посредно обезвредио, („Одговор на ситнице језикословне”, 1839, Списи III: 29–40) Вук доследно самокритички даје прескромну оцену свога дела са уверењем да се учињене грешке могу накнадно исправити, а да се пропусти могу допунити и да их треба допуњавати. Зато одговара Хаџићу да је „у својој Граматици онако казао, као што је онда знао”, а да је касније у својим објављеним списима неке делове допуњавао, као што је у Даници из 1828. допунио и део на који се Хаџић позива о губљењу непостојаног а у зависним падежима неких именица (нав. дело: 32). Овај пример у контексту граматичке критике препознајемо као позитивно начело критичког односа према свом раду, које доприноси унапређењу ауторовог рада као динамичног процеса самог стваралаштва. Његов став Хаџић у свом Утуку¹⁹ погрешно оцењује као признање да су му нека правила, као оно о губљењу непостојаног а у промени именица, „недостатчна”. Зато је он, Светић (Хаџић), имао намеру да покаже

¹⁹ „Утукъ или одговоръ на Ситнице съыкословне”, Штампарија Јерменског манастира, Беч, 1839 (Списи III: 40–54). У Утуку Хаџић неаргументовано истиче да Вук не разликује оно што треба доказати од онога чиме треба доказати, што би као начело граматичке критике било веома пожељно уз валидну аргументацију (нав. дело: 48). Метајезичку употребу Вукове формулације „ђекоја, млого друга [реч]” у навођењу изузетака уз именичке и глаголске обрасце у Граматици, Хаџић узима као аргуменат да покаже да му „оно ни правило ни изятіе ништа неваля и нека га таки другчіе дотеруе”, и да оваква посезање за изузедима указују на чињеницу да су Вукова правила или „изятія у Граматици нѣговой недостатчна” (нав. дело: 44).

како је то Вуково правило из Граматике преварило и завело И. Брлића када је своју Граматику писао (нав. дело: 44). За разлику од Вука, Хаџић не уважава самокритичка начела која унапређују рад кроз стално усвајање нових знања о језику и његовим правилностима, што иначе карактерише Вуков рад у континуитету од почетне до завршне фазе језичке реформе, и то не само у реформисању азбуке и правописа него и у успостављању принципа опште правилности и јединства српског народног књижевног језика. Ауторско стваралаштво Хаџић поима као статичан, а не динамичан процес, истичући да се поправкама не умањују начињене погрешке у извођењу граматичких правила ни њихов лош утицај на следбенике.

Спољашња критика у поствуковском времену

7. Особине спољашње критике биће показане научном критиком истакнутих граматичара поствуковског времена. То су у првом реду критике Љ. Стојановића, а затим и М. Стевановића, а у коментарима и других аутора. У овом случају, када су Вукове граматике већ ушле у историју националне граматологије, критичари поствуковског времена својом анализом њиховог садржаја показују којим су деловима Вукове граматике непрекинутим ланцем традиције повезане са савременом граматологијом, утврђујући тако теоријске ставове на којима се заснива развој граматологије. Оцена Вукових граматика даје се у историјској перспективи, разматра се у каквим су се историјским околностима оне развијале и настајале, колико су друге граматике тога времена утицале на поједине делове у граматикама и на њих у целини, а којим су пак својим деловима оне прихватане, одређујући правце будућег развоја (исп. РКТ, под књижевна критика).

7.1. У критичком приступу Вуковом филолошком раду Љ. Стојановић је Вукову Писменицу сместио у историјски контекст, критички се осврћући на граматичку обраду грађе и указујући под којим је утицајима она настала (Стојановић 1924: 73–84). Он истиче да је Писменица рађена по узору на Мразовићеву Словенску граматику. Мразовићев је план и распоред градива и граматичка терминологија (негде мало посрбљена).²⁰ Из Мразовићеве Граматике преузео је обрасце деклинације и конјугације и попунио их примерима из српског језика, док је сам израдио почетна поглавља „о писменима” и о „гласоударењу”. Па и у овим деловима, по Стојановићу, Вук није био самосталан, него се у делу о акценту угледао на Луку Милованова.²¹ Стојановић у својој критици истиче делове Писменице које је Вук сам урадио, а то су обрасци именске и глаголске промене, напомене о одступањима, правила

²⁰ Осим терминологије позајмљене од Мразовића, Вук је у Писменици, како се истиче у литератури, употребљавао и своје термине, а многе Мразовићеве је посрбио (Квапилова Брапцова 1988: 59–66).

²¹ О разликама у односу на Милованова, а и о неким нетачностима код Вука в. Стојановић 1924: 74–75, а у односу на Мразовића в. нав. дело: 75–77, 78–81.

о постанку глаголских облика, ако се ти облици разликују од словенских. Тај део Стојановић позитивно вреднује истичући да се Вуковим облицима и „данас мало шта може исправити. Онако како је он фиксирао важи и данас” (81). На основу прегледа садржаја Писменице, закључује да највећу слабост види у граматичким дефиницијама и апстракцијама, деловима преузетим из Мразовићеве граматике, али као и Копитар, ману види и у томе што се уз установљена правила и обрасце наводе многи изузеци. Међутим ова слабост, осим у Писменици, по Стојановићу, јавља се и као слаба страна ондашњих савремених граматика уопште, па и са становишта недостатака, а не само њених вредности, Вукова Писменица одражава опште стање у граматологији Вуковог времена. Значај и допринос Вуковог граматичарског рада Стојановић износи у општој оцени *Писменице*: „Оцењујући је, не сме се губити из вида да је ово *први покушај* да се *српски* језик стави у граматичка правила, и то од човека који није имао никакве научне спреме за тај посао. Оним делом, где се износе српски облици, она је добра, врло добра, а оним, где се износе правила граматичка, она представља ако не савремено граматичко знање уопште, а оно савремено граматичко знање код Срба” (82) (делове истакао Љ. С.). Тако Стојановић својом оценом, заснованом на анализи делова Писменице, показује којим својим деловима је Вукова Писменица ушла у историју српске граматологије. Својом, пак, оценом да је Вук, иако још филолошки није био образован, своју граматичарску делатност заснивао на традицији словенске граматологије и граматичарске делатности у српској средини, Стојановић је истакао још једну врлину Вуковог граматичарског рада, а то је ослањање на позитивне вредности традиције и својих претходника.

7.2. Критички став према Вуковом граматичарском раду Стојановић износи у оцени његове Српске граматике (141–146). Он запажа Вуков напредак у граматичком знању и већу самосталност у изради појединих делова. У првом делу о гласовима указује на разлику између гласова у словенском и српском језику истичући потребу за увођењем нових слова за следеће гласове у српском језику: *ђ, ђ, љ, њ* и *ј*. Боље граматичко знање, по Стојановићу, Вук је показао и прерадом поглавља о акцентима разликујући тачно четири акцента иако није могао баш тачно да их опише.²² У промени именица, на Копитареву сугестију, уводи седми падеж и даје много више образаца промене и више напомена уз промене него у Писменици, а многе се и сада цитирају у школским граматицама (143–144). За разлику од словенских граматичара даје тачну разлику између одређених и неодређених придева, узимајући као основни неодређени придевски вид. Стојановић, као и неки савремени граматичари (М. Стевановић, в. т. 9), запажа да је највеће одступање у односу на Писменицу у Граматици учињено код глагола: доводи у питање поделу глагола на прелазне, непрелазне и повратне, као и постојање трпног придева и пасивних облика глагола, али је правилно поделио глаголе по трајању, указујући да је та подела важна и по значењу и по спрезању (144–145). У закључку истиче

²² О Вуковом бележењу акцента у граматицама и Рјечнику (из 1818 и 1852), као и о питањима акцента којим се Вук бавио у својим списима в. Живановић 1988: 49–57.

да је Граматика у сваком погледу корак напред у односу на Писменицу, али да она није научна граматика, а у то време и није могла бити. За то је било потребно, како оцењује Љ. Стојановић, да после Вука дође Даничић (145).

8. Граматичарска делатност у српској средини у другој половини 19. века, непосредно после Вука и Даничића, критички је представљена у кратком прегледу у раду Ј. Јокановић Михајлов (1996). У прегледу је истакнуто да се у назначеном периоду издвајају две супротне оријентације у граматичарском раду, нова – вуковска и стара – славеносрпска (нав. дело: 256). Прву је утемељила Даничићева *Мала српска граматика*, а другу од 1847. до 1856. год. граматике писане на позив и конкурс Матице српске за израду „добре српске граматике” (И. Захаријевић, П. Нинковић, В. Вујић). Ове друге биле су одмах прихваћене од школске власти, доживеле су више издања и задржале се дуго у настави. Међутим, и оне су у својим последњим издањима прелазиле на нови Вуков правопис, тако да се крајем 19. века, како истиче Ј. Јокановић Михајлов, у српској филологији успоставља јединствена вуковска оријентација. По овој ауторки, нову, стабилнију етапу у одржавању вуковске граматичарске традиције у српском језику својим радом установљују Ј. Бошковић, С. Новаковић, Ж. Симић и Љ. Стојановић.²³ „Њима је заједничко развијање норме на вуковским принципима, угледање на Вука и Даничића и настојање да у духу свог времена овај посао унапреде ... Укупна филолошка и граматичарска делатност сваког од ова четири аутора била је од њихових савременика веома цењена и високо вреднована” (нав. дело: 260).²⁴

9. У завршном излагању представљен је краћи критички осврт на Вукове граматике истакнутог савременог граматичара Михаила Стевановића. Он у свом раду (1988) указује на још неке њихове вредности које су значајно утицале на позитиван развој савремене српске граматологије вуковске оријентације. У питању је Стевановићева оцена о синтаксичким дометима Вукове Писменице и Српске граматике, иако у њима нису урађени делови посвећени синтакси. Сам Вук је био свестан значаја граматичке обраде ове области, па је дефинишући граматiku (писменицу), назначио да би једна потпуна граматика морала да обухвати и синтаксу, у његовој терминологији „састављање разговора из риечи”. Овај део Вук није обрадио у Писменици, али значајна синтаксичка запажања, како се у литератури истиче, изнео је у флексији именица и глагола, као и у обради партикула. На то је, позивајући се на Јакова Грима, указао М. Стевановић, како је већ поменуто у т. 3 (нав. дело: 2). У

²³ О граматикама Љ. Стојановића, заснованим на вуковској традицији, в. Ристић 2002: 265–276.

²⁴ О вредности Вукових граматика и важној улози коју су одиграле у свом времену у успостављању граматичарске традиције, не само у српској него и у хрватској и словеначкој средини, засведочили су аутори поствуковског времена у граматичким критикама са историјском перспективом при вредновању. О утицају Вукове граматичарске делатности на граматичаре у Хрватској, међу којима се помиње и Граматика Игњата Брлића из 1833. год. (*Grammatik der illyrischen Sprache*), која је урађена на Вуковим принципима, в. Нејлор 1973: 52. Према њему, „Упркос томе што се многе од ових зову ’илирске’ граматике, аутори добровољно признају своје ослањање на језички узор који је дао Вук. Ова чињеница је нарочито тачна за време које је наступило после потписивања Књижевног договора, када су се припремале нове граматике засноване на јужном наречју, на пример, Брлић 1854, Мажуранић 1869, итд.” (нав. дело: 52). О утицају Вукове граматичарске и лексикографске делатности на рад словеначких филолога в. Јуранчич 1973: 191–220.

оцени Вукових синтаксичких домета, осим Писменице, Стевановић је узео у обзир и његову Српску граматику. Истакао је да је Вук обрадио значајна питања из синтаксе, било у напоменама и коментарима о употреби појединих облика енклитичких заменица у Српској граматици (нав. дело: 9) или у промени броја два у мушком и средњем роду у Писменици. Нарочиту вредност са становишта Вуковог утицаја на савремену синтаксу, по Стевановићу, има Вуков „трактат о глаголима” из Српске граматике, као и његово запажање о претериталним временима и дефиниције претериталних времена и футура I из Писменице (нав. дело: 10). Веома значајна су и Вукова запажања о правој (временској, индикативној), релативној и модалној употреби глаголских облика, која је дао у Граматици, а која су утемељена у савремену синтаксу глаголских облика. О неким употребама глаголских облика, као што је модална, требало је да прође сто година од Вукових граматика да би се актуелизовала код савремених синтаксичара. Тако је нпр. питање модалне употребе глаголских облика, по Стевановићу, поново покренуо А. Мусић, а затим и А. Белић (нав. дело: 10–11). Вуков допринос синтаксичким проучавањима српског језика Стевановић показује и критичком оценом његових синтаксичких опсервација у полемичким списима и рецензијама (нав. дело: 2–8).²⁵

10. Високо вредновање Вукових граматика и граматичара вуковске традиције од стране савременика, од раног поствуковског времена до данас, представља још једну потврду о значају граматичке критике у формирању историјског континуитета у утемељењу традиције, која се и данас препознаје и издваја као вуковска традиција, како у проучавању савременог српског језика, тако и у развоју српске граматологије.

ЛИТЕРАТУРА

- Албијанић 1973:** Албијанић, А., Коначна победа у Вуковој правописној реформи, *Научни састанак слависта у Вукове дане 3*, Београд: МСЦ, Филолошки факултет, 39–47.
- Белић 1998:** Белић, А., *О великим ствараоцима, Изабрана дела Александра Белића*, Шести том, прир. Александар Младеновић, 1. изд., Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Нови Сад: Будућност.
- Вујичић 1973:** Вујичић, С., Почети проучавања говора Срба у Мађарској, *Научни састанак слависта у Вукове дане 3*, Београд: МСЦ, Филолошки факултет, 119–128.
- Живановић 1988:** Живановић, Ђ., Вуково акцентовање, *Научни састанак слависта у Вукове дане 17/1*, Београд: МСЦ, Филолошки факултет, 49–57.
- Ивић 1966:** Ивић, П., О Вуковом Рјечнику из 1818. године, Поговор, *Сабрана дела Вука Караџића*, Књига друга, прир. Павле Ивић, Београд: Просвета, 19–188.

²⁵ О синтаксичко-семантичким питањима у вези са глаголским родом у Српској граматици в. Станојчић 1988: 167–168.

- Јокановић Михајлов 1996:** Јокановић-Михајлов, Ј., Ортоепска проблематика у граматичкој литератури поствуковског периода, *Научни састанак слависта у Вукове дане 25/2*, Београд: МСЦ, Филолошки факултет, 255–263.
- Јуранчич 1973:** Јуранчич, Ј., Како је Вуков Српски рјечник одјекнуо у словеначкој лексикографији, *Научни састанак слависта у Вукове дане 3*, Београд: МСЦ, Филолошки факултет, 191–200.
- Квапилова Брапцова 1988:** Квапилова Брапцова, Р., Лингвистичка терминологија Вука Ст. Караџића, *Научни састанак слависта у Вукове дане 17/1*, Београд: МСЦ, Филолошки факултет, 59–66.
- Нејлор 1973:** Нејлор, К., Одзив на Вукове реформе српскохрватског књижевног језика код Хрвата у другој половини XIX века, *Научни састанак слависта у Вукове дане 3*, Београд: МСЦ, Филолошки факултет, 49–54.
- Петре 1973:** Петре, Ф., Цојс, Копитар и Караџић, *Научни састанак слависта у Вукове дане 3*, Београд: МСЦ, Филолошки факултет, 225–234.
- Поленакровић 1973:** Поленакровић, Х., Други, необјављени Вуков „Додатак к Санктпетербургским сравнитељним рјечницима свију језика и нарјечја, с особитим огледима бугарског језика”, *Научни састанак слависта у Вукове дане 3*, Београд: МСЦ, Филолошки факултет, 7–37.
- Ристић 2002:** Ристић, С., Српски књижевни језик у граматичком опису Љубомира Стојановића, *Љубомир Стојановић – живот и дело*, Зборник са научног скупа, Учитељски факултет, Ужице, 265–276.
- РКТ 1992:** *Rečnik književnih termina*, друго, допуњено издање, gl. ured. D. Živković, Београд: Nolit.
- Сабрана дела I 1968:** *О језику и књижевности*, Сабрана дела Вука Караџића, Књига дванаеста, прир. Б. Николић, Београд: Просвета.
- Сабрана дела II 1966:** *Српски рјечник (1818)*, Сабрана дела Вука Караџића, Књига друга, прир. П. Ивић, Београд: Просвета.
- Списи I 1894:** *Скупљени граматички и полемички списи Вука Стеф. Караџића*, Књига прва, уред. П. П. Ђорђевић, Београд: Државно издање.
- Списи III 1894:** *Скупљени граматички и полемички списи Вука Стеф. Караџића*, Књига трећа, уред. П. П. Ђорђевић, Београд: Државно издање.
- Станојчић 1988:** Станојчић, Ж., Безлична конструкција у Вуковом језику, *Научни састанак слависта у Вукове дане 17/1*, Београд: МСЦ, Филолошки факултет, 167–172.
- Стевановић 1988:** Стевановић, М., Вук је, и без синтаксе, био велики синтаксичар, *Научни састанак слависта у Вукове дане 17/1*, Београд: МСЦ, Филолошки факултет, 1–12.
- Стојановић 1924:** Стојановић, Љ., *Живот и рад Вука Стефановића Караџића*, Београд – Земун.

Стана С. Ристич

ПИСМЕННОЦА ВУКА И СЕРБСКАЯ ГРАММАТИКА
В СВЕТЕ ГРАММАТИЧЕСКОЙ КРИТИКИ

Резюме

В работе в аспекте грамматической критики представлено значение грамматик Вука для установления традиции грамматической деятельности и для развития грамматики в современном сербском языке. При этом приняты во внимание критические очерки других авторов о грамматической деятельности Вука, что в работе рассматривалось как область «внешней грамматической критики», а далее и самокритическое отношение Вука к своей работе и его оценки собственной работы, что рассматривалось как область «внутренней грамматической критики». Показано, в какой мере сама грамматическая критика, основанная на традиции европейской славистики и филологии, своими научными критериями и другими релевантными принципами повлияла на развитие грамматической деятельности и грамматики в сербской среде.

Миодраг В. ЈОВАНОВИЋ*
Универзитет Црне Горе
Филозофски факултет у Никшићу

Оригинални научни рад
Примљен: 20.10.2014.
Прихваћено: 12.01.2015.

РЕФЛЕКСИ ЈАТА И СРОДНЕ ПОЈАВЕ У ВУКОВОЈ ПИСМЕНИЦИ И ЊЕГОШЕВОМ ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ

Пратећи судбину некадашњег вокала *јат* у *Писменици* и *Горском вијенцу* хтјели смо да утврдимо да ли је Његошев језик, у истој мјери као и Вуков језик, у основи савременог српског језика, или је од Вуковог модела, датог у *Писменици*, чак и значајније различит. Штавише, да ли су правила репартиције замјеника *јата*, и код Вука и код Његоша, у складу са моделом будућег књижевног језика, или су ближа стању у народним говорима, или има и значајних црта дотадашње језичке традиције, или од свега тога понешто.

Кључне ријечи: вокал *јат*, Вук, Његош, Писменица, *Горски вијенац*, књижевни језик, народни говор.

1. Појавом *Горског вијенца* 1847. године доказано је да се и највећа књижевна и филозофска дјела могу писати народним језиком, чиме је Петар II Петровић Његош, како је рекао Михаило Стевановић, снажно подупро Вукову реформу и допринио његовом тријумфу [Стевановић 1990: 202]. Поред тога, пјесничко дјело Његошево било је „ризница књижевних могућности Вуковог (и вуковског) књижевног језика” [Маројевић 2013: 199]. Но, да ли је писано у складу са правилима (боље рећи, препорукама – како их је и сам Вук карактерисао) *Писменице Сербскога језика* 1814. године¹, и у којем степену од Вукова језика одступа увијек су инспиративна питања². Читајући

* dijalektologija@t-com.me

¹ Иако „*Писменица Сербскога језика* јест наука која садржава правила како треба Сербске речи писати, уписане изговарати, по том познавати; и у различном употребљавању скланјати (прегибати) и из ричи разговоре састављати” (стр. 1). Вук Стефановић Караџић није превише строг у њиховом спровођењу и тражи: „Од свију одобрену *Писменицу*, по којој би се после сваки драговољно владао” (Предсловље, XI).

² Постављено питање добија још више на значају ако се зна да су Његошевом језику неки лингвисти приписивали наглашене дијалекатске црте: „То је само сирова уско цетињско-његушка дијалекатска грађа” [Младеновић 1989: 224]; „Јасно се види да је Његошев језик углавном народни језик и то онакав какав се говори у Црној Гори” [Бушовић 2013: 186]. Ако је тако

пажљиво текст *Писменице* увидјели смо да се ни њен аутор често не придржава граматичких правила која другима препоручује (прописује). Колики је степен сагласности/несагласности између Његошевог (*Горски вијенац*) и Вуковог језика (*Писменица*) жељели смо овим радом провјерити на једној у ијекавским говорима веома компликованој проблематици – судбини некадашњег вокала *jam*³. У науци је познато да су у стварности односи много сложенији од класичне замјене: дуго *jam* у *ије*, кратко *jam* у *је*. Одступања од идеалне замјене карактеришу и оне говоре који чине најужу основицу књижевног језика. Пуно интересантне грађе за наше анализе нашло се и код Вука и код Његоша.

2. За дуго *jam* Вук каже да га народ изговара као *ие* (106) – што потврђују бројни примјери: ни једна *риеч* неће (6); лагка и *лиена* друга (12); ранити *диете* (13); *рједко* ће доћи (14); с другом каквом *риечи* (14); *цвиет* (23, 106); *цвијеће* (23); *Цвиета* (24); *диете* (27); *биели* камен (29); жути *цвиет* (29); добро *диете* (29); *биели* или *биел* (30); може *подниети* и једно и друго (32); *риедки* (35); *лиено* (103); *свиет*, *лиек*, *сниег*, *свијећа*, *стиена*, *риекка*, *биета*, *циел*, *смиешно*, *слиенац* (106). Правилан двосложни рефлекс дугог *jama* *ије*⁴ у свом језичком осјећању има и писац *Горског вијенца*: Мален *свијет* за адова жвала (27); сам да Милош оста на *сриједи* (218); и *лијене* ките Југовићах (257); момци дивни исто ка *звјезде* (270); Не *смијемо* ништа започети (296); уљегоше у крупне *ријечи* (364); *смијешане* најлакше се пију (566); и смиримо *двје* породице (725); какве силе пут ње *зијевају* (852); како росне *свијетле* капљице (996); зна јунаштву праведну *цијену* (1096); Ти нијеси *слијен*, игумане (2361); И у боју код *бијеле* куле (2790).

3. За рефлекс кратког *jama* Вук у *Писменици* каже овако: „изговарају га цијело као одливано је, н. п. *вјера*, *вјетар*, *сјера*, *мјера*, *сјеме*, *тјеме*, *пјесна* (или *пјесма*), *мјесто*, *невјеста* и пр.” (106); *примјетба* (2, 10, 105); морам мало укратко *пробесједити* (2); како неби књижевници могли *разумјети* (6); ни једно *звукпромињиво* (9); *примјенјују* на крају (15); *рједьи* (35); у *извјестном* времену казује (50); с *измјеном х* на *о* (72); *примјер* трећег спезанња (87); *мјерен*, *мјерени* (96). Правилан осјећај за рефлекс кратког *jama* је налазимо и код Његоша: к циљу *доспје* великоме (Посвета, 14); пут мене се

(а видјећемо да ипак није) створене су претпоставке за постојање значајних разлика – иако је главна основа и Вукова и Његошева језика био народни језик он се не може истовјетно схватати: код Вука то је тршићко-јадарски говор (херцеговачки), код Његоша његушко-подловћенски (староцрногорски). А Вук је у *Писменици* (Предсловље XI) нагласио: „Ја сам се у овоме држао говора просто-народњег, т. је: говора они Сербалја, који живе по селима далеко од градова”. Ипак, то је још увијек вријеме кад је норма српског књижевног језика била у фази формирања. Уз све то, Његошев језик (донекле и Вуков) је особен пјеснички језик који се отима канонима, самим тим и захтјевима Вукове *Писменице*. Још и ово: од издања *Писменице* до појаве *Горског вијенца* прошло је више од тридесет година, довољно времена и за веће различитости.

³ О замјеницима *jama* у *Горском вијенцу* једном смо писали [Јовановић 2014: 157-171], што је била добра основа за мериторна поређења са језиком реформатора српског језика у *Писменици* (на почелима борбе), али и добар предуслов за нове закључке и о језику Његошевом.

⁴ Фонетски ликови *ие* (код Вука) и *ије* (код Његоша) варијанте су и у црногорским говорима – и архаичнијим: *вријеме*, *вриеме* [Стевановић 1935 ДОПУНИТИ БИБЛИОГРАФСКУ ЈЕДИНИЦУ!!!; 26; Пешикан 1965: 104]; и прогресивнијим [Станић 1974: 73-74; Вуковић 1938-39: 12-13; Вушовић 1927: 7].

поосмјехну принцип (1635); Ти, игумне, не разумје писмо (2725); те је у збјег собом унијеше (61); међу горе за вјечну утјеху (62); и сјечењем у опкладу плећах (101); Каква вјера да се с овом мјери (933); На вјеру те посјекоше/невјерници! (1926).

4. Није одлика ни Вуковог ни Његошевог језика употреба рефлекса дугога *јата* *ије* умјесто краткога *је* – код Вука ни по изузетку, код Његоша је, код придјева *свјетски*, ипак потврђена: жртвом на трон бича *свијетскога* (238); слуга брата сунца *свијетскога* (1078). И глагол *видјети* је у двама стиховима написан са рефлексом дугога *јата*, умјесто краткога: У њих данас овђе *видијесмо* (113); *Видије* ли суда од два пића (792)⁵. Осим ова два примјера *видјети* је редовно у јотованом лику: Кад онамо, имаш што *виђети* (468); Када *виђех* витешку невољу (1487); свуд могаше из зида *виђети* (1539); кад *виђеше* чудо невиђено (1599); Кад *виђели* е их погрдише (1610); ја не *виђех* у једнога момка (1989). У 2. л. императива овог глагола два пута је употребљен дијалекатски лик *виђи*: *Виђи* врага су седам бињишах (1); *Виђи* посла цара опакога (66); али постоји и књижевни: Јере *види* траг ни ископаше (2157); а за њега, *види*, није земља (2331). У *Горском вијенцу* је још обичнији дијалекатски лик 1. л. једине презента – *виђу*: кад је *виђу* ће се смије млада (1279); Сад те *виђу* на твојега Ждрала (1827); да ти црне очи *виђу* (1945); већ вас *виђу* под сјајним покровом (2352); *Виђу* да си с кржаве пољане (2738); да ти *виђу* токе на прсима (2811); али налазимо и књижевни: да уредбу *видим* како стоји (1083). Вукову језику ликови *виђу* и *виђи* су непознати, а инфинитив *видјети* написан је у јотованој форми: може ласно *видъети* (8), а једном у икавском лику: *видити* (47)⁶. Икавски рефлекс морфолошке природе у *Писменици* развио се још код глагола *бољети*: *болило* је, било је *болило*, *болит* ће (101); а иста појава је потврђена и код Његоша – Како су ме длани *засврбили* (819).

У Вукову језику уочљива је другачија тенденција – употреба једносложног рефлекса *јата* умјесто двосложног: могла би се *раздјелити* (1); или га *промјене* (10); *јазва* на *тјелу* (13); с другом каквом риечи *помјешати* (14); *разумјевају* и наоде (16); ласно било оно *и*, *промјенити* у *ь* (26); *цјело* прилагателно (32); *цјел* (32); *измјени* у други ред (37); *дјеле* различно (46); о ствари каквој *опредјелено* (50); у којему се што *заповједа* (50); ни какво *неразумјевајуће* лице (50); он *заповједа* (51); Наклоненње *неопредјелено* (50, 56, 63); треба добро *примјетити* (87); *увјек* (102); сви су Сербљи *примјетили* (106). За Његоша се, за разлику од Вука, може рећи да непогрешиво разликује некадашње дуго од кратког *јата*, тако да се *је* умјесто *ије* налази само у једном стиху при крају спјева: да *умјем* плакат од радости (2729).

⁵ Нијесу у питању искључиво метрички разлози: лик *видијети* потврђен је и нешто јужније од Његошевог ужег завичаја, у црногорским приморским говорима [Поповић, Петровић 2009: 26; Јовановић 2005: 226]. Ови народни говори познају и нејотовану форму *видјети*, које нема у *Горском вијенцу*.

⁶ Овдје је вокал и мјесто *јата* морфолошке природе – према *горио*, *стрпио*, *волио* настали су икавски ликови *горила*, *стрпила*, *волила* [Вушовић 2013: 182].

5. Сугласничка група *тј* < *тђ* у *Горском вијенцу* углавном се слаже са стањем у његушком говору – и у ријечима у којима се јотовање врши: у главу ми памет *ућерасте* (1172); и толико *поћерали* коњих (1343); *ноћас* на сан Обилић *пролеће* (2383); *Долеће* ни јато јаребицах (190); и у ријечима у којима се не врши: међу горе за вјечну *утјеху* (62); *тјлесине* мртве и лијене (1417); И ђе су ти *тјелохранитељи* (2528). Изузетак је један јотовани лик: *ћескота* их несретња дављаше (1426). Из исте сфере, и исте судбине (неизмијењена), је у *Писменици* у нејотованој форми два пута употријебљена лексема *тјеме*, која се, као и у народним говорима, како каже Вук, изговара као „одливано је”: *тјеме* (27, 106). Усамљен је у овој сугласничкој групи примјер са екавским рефлексом *јата*: сва би се могла *на терати* у обште правило (21).

5.1. Група *хтђ* је код Вука и Његоша различито реализована⁷. У мушком роду једнине радног глаголског придјева у позицијама испред гласа *ј* у стиховима *Горског вијенца*, у складу са књижевном нормом, развио се икавски рефлекс: Ја се сјећам што си рећи *хтио* (1157); чешће не знаш што си *хтио* рећи (2376). Вук у *Писменици* за „време давно прошавше I^{во}” умјесто *-ио* предлаже облик на *-ео* са јотовањем претходног сугласника: ја сам *ћео*, ти си *ћео*, он је *ћео* (61), за који је имао основу не само у родном Тршићу [Николић Б. 1968: 400] већ и у народним говорима много ширег ареала од источнохерцеговачких. Разлика је и у другим лицима – у *Горском вијенцу* налазе се форме са извршеним процесом *хт* > *шћ*: Куд су *шћели* потрпезне кучке (1763); што би *шћели*, то би учинили! (2537); док су код Вука и ликови за друга лица једнине и множине за „време давно прошавше I^{во}” углавном у сагласју са мушким родом једнине, али и народним говорима (у народним говорима се употребљавају оба лика – и Вуково *ћели* и Његошево *шћели*): ја сам *ћела/о*, ти си *ћела/о*, она/оно је *ћела/о*, ми смо *ћели/е/а...* (61). Таква је и форма инфинитива, тј. „време будуште” треба да гласи: *ја ћу ћети* (61); „наклоненје неопређелено. Време садаш.”: *ћети* (63); док је „наклоненје причастно. Време садаш.”: *хотећи, а, е* (63). Неизмијењена група *тј* у *Писменици* предлаже се за „време прошавш.”: *хотјевши, а, е* (63), а једном је неизмијењену налазимо у радном глаголском придјеву: кад би ми све *хотјели* писменима разликовати (7). Асимиллована форма *хт* > *шћ* је у *Горском вијенцу* потврђена и у аористу: Али сјенку што му *шће* тровати (60), Не *шћесте* ли послушат Батрића (853); међутим у овом глаголском облику гласи и *кћ*-. Не *кће* Србин издати Србина (1951), који ни се не *кће* покрстити (2600); а потврђена је и првобитна група *хћ*-. што се не *хће* у ланце везати (264). Вукову форму аориста од Његошеве не разликује само редовност процеса *хт* > *ћ*, већ и чињеница да се аорист глагола *хтјети* претежно гради од основе *ћед*-. Зато је „наклоненје изјавително. Време скоро прошавше” у *Писменици*: *ја ћедох*, ти *ћеде*, он/она/оно *ћеде*, ми *ћедосмо*, ви *ћедосте*, они/оне/она *ћедоше*; такође и

⁷ Њен лик умногоме зависи од судбине сугласника *х*, која је код ова два ствараоца различита: „Писме *х*, Србљи верло тежко изговарају; него, или га сасвим изоставе ... или га промиене у друго какво писме” (*Писменица*, 10). Језик *Горског вијенца* у складу је са стањем са народним говором пишчева завичаја, јер је у свим позицијама у ријечи *х* постојан глас.

„наклоненје сослагателно. Време скоро прошавше”: да ја *ћедох*, да ти *ћеде*, ... они/оне/она *ћедоше* (61)⁸.

Од исте основе код Вука је и имперфекат – „наклоненје изјавително. Време полу прошавше”: *ћадијах*, ти *ћадиаше*, он/а/о *ћадиаше*, ми *ћадиасмо*, ви *ћадиасте*, они/е/а *ћадиау* (60); и „наклоненје сослагателно”: да ја *ћадијах*, да ти *ћадиаше*, да они/е/а *ћадиау* (62)⁹. Ни ове форме нијесу дио језичког осјећања писца *Горског вијенца*, па ни особина говора његова завичаја, и нема их у овом спјеву. И у лицима имперфекта код Његоша су у напоредној употреби асимиловане форме *хт > шћ*: *шћаше* ли им вјера мила бити (344); и *шћах* рећи љуби Црногорце (1637); Они *шћаху* све онако појат (1904); кад се *шћаше* ојест куд да иде (2035); и форме са очуваним *х*:- ако *хоћах* по граду изаћи (1436); *хоћах* убит једну кукавицу (182); коњ *хоћаше* у њима цркнути (1478). Само у једном стиху налази се упрошћен лик *ћах*, настао испадањем почетног *х*:- свога дома већ не *ћах* гледати (1441)¹⁰.

6. Ни секвенцом *дје < §‡* Његошев и Вуков језик не иду заједно. Код Његоша је њена судбина најближа стању у народним говорима, тј. у стиховима *Горског вијенца* *дје* готово редовно даје *ће* (в. и глагол *видјети* у т. 4)¹¹: Не *ћетињи*, кукала ти мајка! (1275); од богатства бјеху *полућели* (1410); *ћетињаху* исто као бебе (1411); ево има двије три *нећеље* (2108); Муж је бранич жене и *ћетета* (2315); мало си се, *ћедо*, угријао (2522); Слушај, *ћедо*, да ти нешто кажем (2548); Како су се душе *праћедовске* (2633). У *Писменици* Вук у начелу дозвољава јотоване ликове у секвенци *д + је*: „у неким ричма узели су оно *ј*, за умегшатели знак, као *ь*, н. п. *дјевојка*, *дјед*, *дјеца*” (106). Но, лично их не употребљава па у овој краткој граматичкој немамо ниједног примјера са јотованим ликом, већ само: *дјеца* (27); учиш *дјецу* (48); једни зову *дјевојку* цуром (106).

Код Његоша *дје > ће* једино није остварено у двама стиховима Посвете: материјал к славном *дјелу* (11); Покољења *дјела* суде (25) – но то је лексема у којој се јотовање не врши ни у народним говорима. Његош, за разлику од *Горског вијенца*, у неким другим дјелима зна употријебити и ову ријеч у јотованом лику – Српствуј *ћелом*/вјеруј што вјерујеш из пјесме: *Србин Србима на части захваљује* [Стевановић 1990: 221]. Попут *Горског вијенца* *дјело* је нејотовано и у *Писменици*: к овоме обштеполезном *дјелу* (VIII); с прама важности овога *дјела* (IX); с другим *дјеловима* говоренња (39); онај који означаје *дјело* (47); траганње *дјела* глаголова (47); к *дјелу* другог нечега (52).

6.1. За досљедност спроведеног процеса *дј- > ћ-* у језику *Горског вијенца* (као и у његошком говору) потврда су и замјенички прилози за мјесто – *ће*: да одлијем *ће* је препунано (1088); *ће* упрте какву женетину (1416); под дворе

⁸ Основа *ћед-* потврђена је у неким Његошевим дјелима, али је нема у *Горском вијенцу*, а *шћед-* познају поједини црногорски говори [Милетић 1940: 478; Пешикан 1965: 171].

⁹ Вук зна да за „време полу прошавше” (имперфекат) постоји и лик *ћах*, као и за скоро прошавше” (аорист) *ћех* – „но онако се [са основом *ћед-/ћад-*] више употребљава у говору него овако” (60).

¹⁰ Ово је најчешћа варијанта мало јужније од Његуша, у црногорским приморским говорима [Јовановић 2005: 163].

¹¹ У Шћепану Малом налазе се и нејотоване форме: *дјеца* 904, *дјецу* 264, *видјели* 69, *видјеше* 281 [Вушовић 2013: 186].

ђе дужде стојаше (1475); Гледа сам га *ђе* скаче с момцима (1975); *ђе* се грдно трње растилило (2276); *нигђе/изђе, негђе* (редовно са очуваним *з*): кад у кућу *нигђе* нико нема (1572); ал' у брду *нигђе* ништа нема (2563); да је *изђе* брата у свијету (647); Тешке пушке, *изђе* ли икога! (822); крије *негђе* замотуљак парах (1712); Чудна *негђе* пустога плијена (1715); *овђе, онђе*: Без момчади ове те су *овђе* (126); сто путах сам *овђена* сједио (153); Погибосмо *овђе* чекајући (322); Има *онђе* и Црногорацах (1761). Код замјеничких прилога за мјесто у секвенци *ѡ + је* Вук дозвољава јотовану форму: „*овдѣ, гдѣ* (или *дѣе*)” (106), али је у пракси никако не употребљава – него је увијек икавски лик¹²: које се *зди* надју; ни једна рич неће *ни зди* стајати (6); *ни зди* неимаы (6); *зди* се год његов глас чује (8); *зди* би оно требало (10); *зди* се год у Словенском језику находи (11); *зди* је што посађено (13); на питање *зди?* *свагди, нигди, изди, зди* му драго, *здигод* (102); нарјечииа питања: *зди?* (103); *зди* мања *зди* већа (105); код простога народа *нигди* неіма разлике (106); а умјесто *овдје/ондје* екавски: тражиш *овде* они танки и дубоки правила (IX); јербо *овде* пачатајући (1); *овде* имајући за намјерење (5); зато се *овде* на кратко назначује (13); *Овде* се ваде (17); *онде* (19); *Овде* кад се рекне (47); и *овде* се производе (71); нужно поставити *овде* (97); *Овде* би управо требало бити (98); *овде онде* (102). И Његош ове прилоге често употријеби у екавској форми: не смије се *овде* право зборит! (1494); Нема, бабо, *овде* духовника (2191); имам *овде* десетак ђачади (2542); *онде* нека и плодом почине (613). И за (и)јекавски и за екавски лик по једном је налијељена партикула *на*: Сто путах сам *овђена* сједио (153); *Ондена* се мало не покласмо (1359).

7. За групу *сје* и код Његоша и код Вука (посебно у *Горском вијенцу*) имамо ријечи високе учесталости (*сјести, сјећи, сјећати, сјенка, сјеме* и сл.), на основу којих се може изрећи сигуран закључак: ова секвенца и код једног и код другог је неизмијењена, дакле у складу са моделом будућег књижевног језика, а не са стањем у ијекавским говорима. У *Горском вијенцу*: Не...не... *сјете* да јошт зборимо! (676); који *сједиш* на престол небесни (743); до што остре зубе за *сусједѣ* (1161); за међѣда скована *сјекира* (1164); и кажује бог је *посјекао* (2131); Кнеже Бајко, ти си нешто *сјетан* (1363); ми се досад ништа не *сјећасмо* (1382); свете куле под *сјен* распјатија (627); *ђе* та *сјенка*, што је дићи може (900); ако ће нам *сјеме* утријети (2399). Два стиха потврђују и стабилност групе *свј*: да пред вама ово *посвједочи* (2129); не утече ока ни *свједока* (2597). У *Писменици*: све сам ово јошт већма *осјетио* (VIII); *сјеме* (27); *сјемѣна* (28); *сјемѣнима* (28); дрво *отсјечено* за ватру (28); *усјечѣње* (29); зовесе *усјечено* (30); која се немогу *усјѣћи* (30); *усјеченом* треба у метнути (30); само што му је *отсјечено* х (32); *неусјеченоме* прилагателном (34); *сјечѣм, сјѣкох, сјѣче, сјѣци*” (83, 84).

8. Исте оцјене могу се изрећи и за секвенцу *зје*, мада смо у *Писменици* нашли само један примјер – и то новог јотовања: *кози* (30). У Његошевом спјеву примјери су много бројнији и везани за глагол *изјести*: хоће ли га

¹² Овај икавизам не познаје Вуков тршићки говор – тамо је само: *ђе, неђе, ниђе* [Николић Б. 1968: 400, 408].

изјест, што ли раде? (1645); Ће *изјести*, ако бога знадеш (1646); ка ће човјек *изјести* човјека (1647); што су оне свакоју *изјеле* (2114); и именицу *изјелица*: десечара, аге, *изјелице* (2714); да посјетем Турке *изјелице* (2751); а у једном стиху, такође у неизмијењеном лику, налазимо лексему *зјеница*: што л' бијела сунцу на *зјеницу*? (641).

9. Ни Вуков ни Његошев језик не знају за (и)јекавско јотоване уснених сугласника – и код једног и код другог налази се доста материјала за провјеру стања. Група *њ/ни*: Ко се топи хвата се за *пјену* (539); ми се били, а ти би нам *пјева* (2544); ваш ће *примјер* учити *пјевача* (2339) // *успїех* Сербскога Књижевства (5); него се и у *пїеснама* може чути (21); употребљава у *пїеснама* (29). Група *мј/ми*: На што *мјериш* цефердаром, Драшко? (181); љепше сунца, зоре и *мјесеца* (924); чело јој је љепше од *мјесеца* (1303); Чудне бруке, грдне *мјешавине!* (1886); скочи с *мјеста* четрнаест ногах (1976) // *намїера* моја (2); да би ме други боље *разумїети* могли (2); овде имајући за *намїерење* (5); на *мїесто* (8); на много *мїеста* (11); *мїерење* квалитета (34); *разумїети* може (48); *мїерен*, *мїерени* (96); која показују *мїесто* (102). Група *бј* у имперфекту глагола *бити*, за разлику од већине црногорских говора у којима се често развијала екавска форма (*беше*, *бесмо...*), код Његоша је искључиво књижевна (и)јекавска¹³: Да л' на њему заједно не *бјесмо* (379); Враг донио на састанак *бјеше* (400); Какав народ *бјеше* на те стране (1401); *Бјеху* ли им лијепа јестива (1666); дим те црни *бјеше* приклопио (1743); *бјеху* мушка срца охладњела (2628); и кулу му *бјеше* дохватио! (2772). Иначе, група *бј* је у *Горском вијенцу* стабилна и у другим примјерима: с њом пут неба *бјежи* цијучући (124); *објесио* пушку о рамену (404); два момчета те *красна бјеличка* (828); *Бјеж*, народе, е изгоре кућа! (1564); ћеклићи се *разбјежаше* Турци (2608). Група *вј/ви*: *вјешти* звуци дивнијех гусалах (275); Не зна жена ко је какве *вјере* (477); кад *вјетрови* и мутни облаци (788); Ја се чудим лијепе ми *вјере* (790); то је душа *вјери* пророковој (955); ка *невјерној* кући Бранковића (1054); Ту нити је море ни *вјештице* (1233); као стока кад је *звјерад* гоне (1570); И посад му не бих *вјеровоа* (1663); Кад *вјенчања* никаква немају (1767); *Вјеран* бјеше јунак мимо људе (2002); Ада ова несрећна *невјеста* (2019); Слушај, бабо, све ти *вјерујемо* (2158); налазиш ли у њима *вјештице*? (2177); Свету лампу луд *вјетар* угаси! (2274); виле ће се грабит у *вјекове* (2337) // *вїетар* (21, 22); Сербљи Римокатолическог *Вїероисповїеданња* (105).

9.1. У *Горском вијенцу* је унеколико другачија ситуација са другим јотованјима – наиме, поред регуларних јотованих форми у неким лексемама нађу се и нејотоване. На примјер, *робље/робје*: Да некакво *робље* мијењају (316); око *робља* ал' око другога (351); какво *робље* сасред Горе Црне (461); Он је хајдук *робља* свезанога (1189); но их држе ка продано *робље* (1773) / да им дамо *робје* на откупе (340); *ломљава/ломјава*: и с *ломљавом* страшнијех громових (152) / Стаде јека, клепет и *ломјава* (1566). Према редовном

¹³ Уопштени су облици од бѣх – ни по изузетку се не употребљавају облици од бѣјах. Насупрот, Вук у *Писменици* има само облике од бѣјах: „време полу прошавше”: ја *биах*, ти *биаше*... они *биау* (54); „време давно прошавше 1^{во}”: ја *биах био*, ти *биаше био*... они *биау били* (54); „време давно прошавше 2^{во}”: да ја *биах био*, да ти *биаше био*... да они *биау били* (55).

грмјети Његош је глаголску именицу употребио са *мљ* – у лику *грмљава*: свуд се чује јака и *грмљава* (166); Чује се *грмљава* пушаках низ поље (иза стиха 2582). Дестабилизирани резултати јотовања у *Горском вијенцу* су и у сљедећим стиховима: корацима броји турско *трунје* (591); очи горе *живје* од пламена (1302); Је ли *јавје* од сна смућеније? (2332); кроз *дивјачне* тмуше азијатске (243); Јаје здраво добије *сломјено!* (939); Брци пали на *изломјене* токе (иза стиха 2736).

Правилно су у *Горском вијенцу* употребљене групе *пј*, *бј* (< *пњј*, *бњј*) у трпном придјеву (и изведеницама) у типичним примјерима као што су *пјан*, *побјен*, *пјаница*, *опјанити* и сл., који су у говорима цетињског типа често јотовани: ка сватови *пјани* што се прича (438); *Пјан*, рекосмо, па мисли да поје (462); и данас је *побјено* мраморје (599); Којијем се *пјане* покољења (607); људском си се крвљу *опјанило* (1738); ка *пјан* плота када се прихвати (2379).

9.2. Што се тиче лика инструментала једнине именица женског рода на сугласник (јотованог и нејотованог) Вук и Његош имају различите погледе. Према правилима *Писменице* (26): „Код овие имена прави је Сербски творит. падеж броја јед, на *и*, н. п. Намазао се *масти*; Потопила се ладба са *соли*...; ...а овај падеж. творит. на *у*, по свој прилици изишао је из церковни књига, јербо онамо има: *сластју*, *радостју*, пак је ласно било оно *ї*, промјенити у *ь*” (26). Стихови *Горског вијенца* прожети су само јотованом формом: *крвљу* му се прелили бадњаци (2429); *крвљу* крсно име ославио (2430); са простотом и са *веселошћу* (2458); с *унучаћу* ђедови играју (2464); све *радошћу* дивном наравњено (2467); кад се земља обуче *зелењу* (2674); страшном *мишљу* прсих надутијех (242); крв уждену пламеном *гордошћу* (992); како треба с *бесмртношћу* зборит! (2340); *некришћу* се горе усмрђеше (284). Ипак, у једном стиху имамо потврду и за нејотовану: дамаскију да *крви* напојиш (1810).

10. Секвенца сл§џ, у чијем је резултату у црногорским говорима обично екавски рефлекс, код Његоша је у (и)јекавском лику: *сљедује* ти праху светковање (623); *сљедоват* им ријеком крвавом (633); по поретку некеме *сљедују* (2310). Готово је једнако и код Вука: морасе *сљедујуће* примјетити (71); 8 *сљедујући* дјелова (15); *сљедујућим* (52); *сљедујући* глагол (84); предлози јесу *сљедујући* (103); *сљедователно* (104); изузетак је екавски лик у само једном случају: овде у *сљедујућем* примјеру (12). С друге стране, у лексеми *посљедњи* досљедно је екавски лик: оно *последње* (22); кад се измјени *последње* и (36); ово *последње* (43).

11. У позицијама *сугласник + р + кратко јат*, у ријечима *грјехота*, *грјешан*... и сл., потпуно је код Његоша превладао екавски рефлекс: за њихова смртна *сагрешења* (199); поп *грешника* за *грехове* пита (807); *грехота* је да их поткидамо (1885). Секвенцу *рје* свједочи глагол *мрзјети*: *помрзјело* све једно на друго (2119). У вези са глаголом *горети* постоји паралелизам *ре/рје*: Па све могах с јадом *прегорети* (1281) // па у живи огањ *изгорјети!* (2215); Куће турске огњем *изгорјесмо* (2604). Обично се мисли да је Вук додире сонанта *р* са *јатом* (без обзира да ли је испред њега сугласник или није) обавезно писао са *ј* – што и јесте тенденција: многи у овоме *погрјешавају* (29); против овога *грјеше* (87); О *Нарјечију* (102); *Погрјешке* (107); у ово-

ме неће никад *погріешити* (87); овакова *нарјечіија* (103); *нарјечіија* питања (103); *рједъи* (35); али није правило, па смо нашли потврде и за екавски лик: *погрешки* печатања овде има премного (1); *окорели*, *окорелији* (34).

12. Увијек је екавски рефлекс у лексеми *хљѣб*, што је особина и народних говора: да одеру кору *леба* суха (1414); ту не бјеше јела изван *леба* (1667). Ријечи књишког поријекла попут *дејство*, *дејствовати* јесу стални екавизми у ијекавским говорима – а у *Горском вијенцу* и *Писменици* употребљавају се са *је*: Иште свијет неко *дјеистије* (2298); *дјеистија* напрежу духове (2320); *дјејателне* оживит членове (755) // ако ревностним *дјелателъима* његовим (IX); који показује *дјејство* (46); *дјејствителни* глагол (48); вњешње *дјеланъе* (48); из *дјејствителнога* глагола (48); знаменованъе *дјејствителног* страдателном и средњег глагола (48); *дјелајућа* (50); *дјејствује* или *страда* (51); Залог *дјејствителни* (64); како ствар *дјејствује* (102). Ипак, овдје морамо изнијети једну резерву: ми сумњамо да се ови ликови тичу само рефлекса *јата*, више мислимо да су у питању словенизми, који иначе карактеришу Његошев и Вуков језик, а које су и један и други понекад неприлагођене употребљавали. А управо таквим сматрамо наведене примјере, а у прилог нашој тези наводимо још неке: *стјесненија* сламају громове (2321); *Страдање* је крста *добродјетель* (2324).

12.1. У Вуковом језику (као ни у Његошеву) нема много сталних екавизама. Редовно се вокал *е* налази на мјесту дугог *јата* у прилогу (и предлогу) *послије*: по којој би се *после* сваки драговолъно владао (XI); Ћ *после* согласнога, а *е* *после* самогласнога (7); бива *после* кише (13); *наіпосле* ми се учинило (X). Код *прије* имамо напоредност *ие/е* – јошт *прие* почетка (VIII); О Нарјечіију: *прие* (102); нужно је *наіпре* знати (53). За овај прилог/предлог Његош користи све могућности свог завичајног говора – *приђе*: *приђе* зоре на поље крстачко (1065); Свакога ми узе *приђе* рока (978); *пређе*: *пређе* рока дошла ти је жњетва! (653); лик с двосложном замјеном (увијек с финалним сугласником *д*): нек зна *пријед*, па чини што може (1128); и кликује човјек као *пријед* (465). Прилог *послије* је у стиховима *Горског вијенца* (за разлику од Вука и народних говора) искључиво у лику са двосложном јатовском секвенцом и финалним сугласником *д*: па *послијед* поче ђетинити (1640); Кад *послијед*, све ово излиња (1661); Па *послијед* што се од вас ради? (2140). Нема у *Горском вијенцу* у народним говорима све присутније екавске форме *после*.

У језику *Писменице* вокал *е* чешће се јави у слогу са дугим *јатом*: наіпростији Сербљин *разуме* све (6); кад прости народ *разуме* (6); *корен* (23); *коренье* (23); *умрети* (47); *Време* (50)¹⁴; има *време* просто (51); има *време* прошавше (51); пролази *напред* (97) – у глаголу *употријебити*: друге Азбуке *употребити* (5); у малој Пјеснарици *употребио* (7); глаголи *употребљени* показују (51). Рјеђе и на мјесту кратког *јат*: Ова *измена* и у зват. (21); *доле* (102). Код Његоша ријетко имамо екавски рефлекс на мјесту дугога *јата*, али нађу се и такви примјери: који га је *млеко* одранио (637); *Време* земно и

¹⁴ Ова именица, као и глагол *употријебити*, редовно су у екавском лику.

судбина људска (2290); не *разлежу* ратнијем клицима (281); из *колевке* Белонине и на земљи показаше (Посвета, 4).

13. У једном примјеру у *Писменици* (3) вокал *e* се налази на мјесту ијекавског књижевног *i*: ништа више ни је *смео* казати (3). Ликови са *и* (и књижевни и дијалекатски) су у језику *Писменице* (осим у *гди*) ријетки.

13.1. Вокал *и* као континуант *јата* у *Горском вијенцу* се налази у позицијама у којима се претежно среће и у већини ијекавских говора, и у књижевном језику. У позицијама са гласом *јат* у два сусједна слога у Његошевом језику, у једином примјеру који смо нашли, оба *јата* су дала *је*: само да сте цару на *бјељеу* (1101). Лексема *дио* редовно је код Вука са изворним рефлексом кратког *јата је*, чији је преглас у вокал *и* спријечио неизмијењени сонант *л* на крају слога: скланџаеми *дјел* говоренџа (16, 41, 46); нескланџаеми *дјел* говоренџа (102); Предлог *јест* нескланџаеми *дјел* говоренџа (103). Сличан примјер са рефлексом *је* умјесто *и* нашли смо и у *Горском вијенцу*: *предјел* шири видиш божје силе (908), гдје се икавски рефлекс због неизмијењеног *л* на крају слога није развио.

13.2. У негативним облицима глагола *јесам* системски ликови (*нијесам*, *нијеси...*) су и код Његоша и код Вука једино у употреби – аналошко: *нисам*, *ниси...* ни један ни други никада нијесу употријебили. У *Горском вијенцу*: а *нијесу* да их покољете (197); те *нијесу* за људе градови (388); Да, *нијесу* ни криви толико (760); а *ђавола* јошт *нијесам* гледа (809); Да *нијеси* у кућу дошао (1185); Да *нијесам* с баном Милоњићем (1271); Ја *нијесам* ни позна никога (1431); да пропојем, одавно *нијесам* (2449); Стоја у лов толико *нијеси* (2526); Зар обадва *нијесмо* хајдуци (1188). У *Писменици*: ни *јесам* учио као што би требало (VIII); ни *јесам* ја ово дјело предузео (VIII); ни *јесу* нови писмена правили (8); ја га ни *јесам* чуо никако (63).

14. Прегледали смо и степен употребе *-ије/-и-* у наставцима замјеничко-придјевске промјене – у инструменталу једнине, генитиву, дативу, инструменталу и локативу множине. Разлог томе јесте чињеница што је Вук Караџић ликовима са *-ије* приписивао већу исправност за ијекавски изговор и у вријеме своје пуне књижевно-научне зрелости. Све до 1836. године колебао се у избору између дужих и краћих наставака. Због тога је чудно што до те године у његовим дјелима преовлађују наставци старих меких основа. А како је у језику *Писменице*? Без обзира на декларативно залагање у Првој српској граматички нема ниједног примјера са рефлексом *јата ије* у свом саставу – и код замјеница, и код придјева и редних бројева у овим падежима искључиво су у употреби наставци старе меке промјене:

с овим почетком *мојм* (IX); ако *ревностним* дјелателњима *његовим* (IX); шта ли ће се ... *свим* људма допасти (5); на *једним* мјестима писати (8); неизговарају се свуд *једнаким* гласом (11); на *неким* пак скраћује (11); над *оним* самогласним (11); под *овим* се *другим* писме већма продужује (12); као да је *каквим* труњем посуто (13); *једнаке* с *другим* ријечма (13); подобно *овима* иду (22); скланџасе *равним* начином (37); подобна *прилагателним* именима (39); као *неким* начином (47); само с *трећим* лицем (49); *тим* начином код нас има (51); *свим* осталим глаголима (52); по примјерима *постављеним*

(97); на неким мјестима иде за глаголом (97); у свим временима (101); премда говори *једним* језиком (105).

Што се Његошева језика тиче имамо употребу једних и других облика, различиту у појединим падежима, при чему избор лика зависи и од врсте ријечи. Осим тога, употреба једних или других облика била је условљена њиховом неједнаком прилагођивошћу пјесникову стиху¹⁵.

15. Како смо показали, кад су у питању рефлекси некадашњег вокала *јат* Његош није искључиво везан за своју дијалекатску основицу, тј. староцрногорске говоре, већ он из њих, градећи особен пјеснички језик, „кад говори о најдубљим тајнама (...) често за обичног читаоца непојмљив” [Радовић 2013: 301] узима само понеку особину, која је ријетко усколокалног карактера. Такође, ни Вук није искључиво везан за завичајни источнохерцеговачки дијалекат (узмимо само готово редовну употребу икавског лика (-) *џди*, који не познаје тршићки говор). Што се рефлекса *јата* тиче, показало се да су правила репартиције овога вокала, и код Вука и код Његоша, најчешће у складу са моделом будућег књижевног језика – но, нађене су и значајне разлике. На примјер, Његош, за разлику од Вука, непогрешиво разликује некадашње дуго *јат* од краткога; различита је судбина неких сугласничких група подложних јотовању (посебно *тј* и *џ*) – различито од препорука *Писменице* код Његоша је њихова судбина готово истовјетна стању у ијекавским говорима (иако и Вук зна, и толерише, јотовану форму предност даје „одлиреном *је*”). Ипак, у много чему другом, Вук и Његош имају заједничке тенденције у правцу устаљивања правила будућег књижевног језика, све више се удаљавајући од завичајних народних говора (староцрногорског и источнохерцеговачког). И сам Вук је почетни став „пиши као што говориш” релативно брзо замијенио начелом „опћените правилности”, што је подразумијевало одређене корекције првих правила (препука) датих у *Писменици* и кад су рефлекси некадашњег вокала *јат* у питању.

ЛИТЕРАТУРА

- Вушовић 1930:** Данило Вушовић, *Прилози проучавању Његошева језика*. Београд: ЈФ IX, 93–196.
- Вушовић 2013:** Данило Вушовић, *О Његошевом језику*. Никшић: Слово (часопис за српски језик, књижевност и културу), бр. 42, 172–192.
- Јовановић 2005:** Миодраг В. Јовановић, *Говор Паштровића*. Подгорица: Универзитет Црне Горе, Библиотека филозофско-филолошке науке, 1–529.
- Јовановић 2011:** Миодраг В. Јовановић, *Полугласници и јат у црногорским говорима*, ЦАНУ, књ. 82, Одјељење умјетности, књ. 23, Подгорица.

¹⁵ Употребу *-ије/-и-* у наставцима замјеничко-придјевске промјене – у инструменталу јединине, генитиву, дативу, инструменталу и локативу множине подробно смо анализирали у раду *Придјевско-замјеничке ријечи у „Горском вијенцу”*, ЦАНУ, Гласник Одјељења умјетности, књига 31, Подгорица 2013, 49–69.

- Јовановић 2000:** Миодраг В. Јовановић, *Глас х у паиштровском говору*. Београд: Јужнословенски филолог, LVI/1–2, САНУ и Институт за српски језик, 495–508.
- Маројевић 2013:** Радмило Маројевић, *Зашто је пјесничко дјело Његошево у основи српског књижевног језика* (Наставак студије „Мркаљ, Вук и Његош – три темеља српског књижевног језика”). Никшић: Слово (часопис за српски језик, књижевност и културу), бр. 42, 193–206.
- Младеновић 1989:** Александар Младеновић, *Књига о Његошу*. Београд: НИРО „Књижевне новине”, Горњи Милановац: НИРО „Дечје новине”.
- Николић Б. 1968:** Берислав Николић, *Тршићи говор*. Београд: СДЗБ XVII, 371–472.
- Остојић 2003:** Бранислав Остојић, *Снага и моћ Његошева језика и његов удио у изградњи Вукова модела књижевног језика, О црногорском књижевнојезичком изразу III*. Подгорица: Библиотека филозофско-филолошка, Универзитет Црне Горе, 41–53.
- Поповић, Петровић 2009:** Момчило Поповић, Драгољуб Петровић, *О говору Спича (грађа)*. Београд: САНУ и Институт за српски језик САНУ, СДЗБ LVI, 1–275.
- Радовић 2013:** Митрополит Амфилохије Радовић, *Житије светог митрополита Петра другог – цетињског пустињака и ловћенског тајновидца*. Никшић: Слово (часопис за српски језик, књижевност и културу), бр. 42, 289–302.
- Стевановић, 1935:** Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, Београд: Библиотека ЈФ В, 1–131.
- Стевановић 1990:** Михаило Стевановић, *О језику Горског вијенца, Његошев књижевни језик*. Београд: САНУ, Научна књига, 202–246.
- Стевановић 1983:** Михаило Стевановић, Милица Вујанић, Милан Одавић, Милосав Тешић, *Речник језика Петра II Петровића Његоша*, САНУ, Београд.

Миодраг В. Јовановић

REFLEXES OF YAT AND RELATED PHENOMENA IN VUK'S SERBIAN GRAMMAR
AND NJEGOS'S THE MOUNTAIN WREATH

Summary

Obviously, the main basis of Vuk's Serbian Grammar (Pismenica) and Njegos's The Mountain Wreath (Gorski vijenac) is the vernacular, and that was still the time when the norm of the Serbian literary language was in the process of formation. However, the vernacular in these works cannot be considered in the same way — more than thirty years went by from the time when the first edition of the Serbian Grammar was published to the time when The Mountain Wreath appeared, which was the period of time long enough even for greater diversities to appear (and not just because of that). Given remarks are confirmed by the destiny of the former yat vowel, which is analysed in this paper, and which is in the works of both Vuk and Njegos much more complex than the classical yat replacement: the long yat replaced by *ije*, the short yat replaced by *je*. In the works of both Vuk and Njegos lexemes

with yat are usually used in accordance with the model of the future literary language, and not in the accordance with the situation in the vernacular — however, there is still the space for the evident differences. For example, Njegos, unlike Vuk, unmistakably distinguishes the former long yat from the monosyllabic one. Besides, Vuk and Njegos have different views on some other issues concerning the substitution of the yat vowel.

Радоје Д. СИМИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 25.09.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

КАРАКТЕР ВУКОВА БИЛИНГВИЗМА У ДЕЛИМА 1814–1818. ГОДИНЕ

У назначеном временском раздобљу Вук је објавио две збирке народних песама и њихове кратке коментаре, као и изврстан број полемичких текстова. У овим текстовима, при пажљивијем посматрању, видљиви су симптоми чувања изворног језика, а ауторски текст је у оној мери „славенизиран“, у којој је Вук имао знања да се послужи руско-словенском речи и обртом. По овоме се међу текстовима запажа разлика која показује да је Вук у то време лутао и тражио права решења, да би их 1818. године нашао у афирмацији чистог народног језика у књижевности, и једноставног „фонетског“ начина писања.

Кључне речи: славено-српски, народни језик, правопис, грађија.

1. Неколике напомене унапред

1. Сем две *Прјеснарице*, и *Писменице*, Вук је у овом периоду објавио изврстан број чланака, углавном полемичког карактера¹. Један текст, који се сматра првим у Вуковој списатељској делатности, рецензија на „Новине Србске“ (ВСтК 1968), није штампан за Вукова живота па се само условно може узети као део његових јавних наступа у ово време. Језик којим су штампане књиге у доба када се на српској културној сцени појавио славни реформатор био је мешавина руско-словенског и народног српског без структурне чврстине и стилске гипкости, тзв. „славено-српски“ (Белић 1998: 26), а ни у писму се никако није могао успоставити устаљенији систем (ЈСт 1924, ЈСк 1966, Ивић 1971, Симић 1991).

2. Пажљивом анализом грађе Ј. Стојановић је у главним цртама непобитно утврдио пут развоја Вукових језичких погледа и Вукове праксе у овом, као и у каснијим периодима живота знаменитог реформатора српског књижевног језика. У периоду 1814–1818. Вук је, по Стојановићу, кренуо од

*jelenajo@bitsyu.net

¹ Најважније су и најпознатије рецензије на романе М. Видаковића *Усамљени Јуноша* и *Лубомир у Елисијуму*, те *Одговор* /Сави Мркаљу/ на *Палинодију* или *Обрану дебелого ера* њ.

„славеносербске” језичке мешавине у сопственом тексту, насупротив народној речи у грађи за своја дела, али се за кратко време „потпуно ослободио од словенизма и ухватио прави пут” (Стојановић 1924: 97). Наравно, који је то пут, познато је свима: на његовом крају је заправо прави почетак – темељна реформа српскога књижевног језика и правописа. Али по Стојановићу, а и по општој оцени, Вук није ушао у борбу за нови језик и правопис од првих дана свог бављења књигом, већ је на почетку свог рада на неки начин прихватио постојећи језички идиом и начин писања – додуше увек са тежњом да афирмише народни језик и што упрошћенији правопис. Према Стојановићевој карактеризацији излази да је на почетку ситуација у Вуковим текстовима у основи славено-српска, током даљег рада билингвална², да би од 1818. Вук прешао на искључиву употребу народне речи скоро у свим детаљима. Наш је задатак да анализом грађе утврдимо у којој је мери Ј. Стојановић у праву, тј. каква је полазна Вукова позиција, и како се у назначеном периоду даље креће пракса његовог језичког уобличавања сопственог текста.

2. Преглед грађе

1. Ове проблеме ми ћемо пратити на грађи из прве и друге песмарице³, те из Писменице српскога језика⁴, али и из поменутих Вукових чланака.

2. Према ономе што утврђују Ј. Стојановић (ЈСт 1924: 92), А. Белић (1998: 26) и Б. Николић (ВСтК 1968: 243) – први Вуков оглед у књижевном послу била је, рекосмо, „Рецензија новина српских” (Б. Николић: цит. м.). Верзија штампана у Вуковим Сабраним делима у Просветином издању, показује да је Вуков првенац, сем наслова и првог пасуса, заправо писан ако не сасвим, а онда скоро сасвим чистим народним језиком.

а) Наиме, наслов има официјелну форму, и рекло би се коректно је изведен према славено-српском узусу:

Новине Сербске из царствујућега града Виенне от 2-га Јануаја 814 до 6: Ферв. с дозволеніем его Кес. Кр. Величества

² На примедбу да ли се у овом случају ради о билингвизму или диглосији – тешко је дати једнозначан одговор. Одговор зависи од тога да ли ћемо славеносрпски језик сматрати једним од српских идиома, или узети да припада тамо одакле му долази структурна и грађијска основа, дакле рзкословенској традицији. Вуково мишљење (1966: III) могло би се илустровати почетном реченицом из увода Српском рјечнику од 1818, где се каже да „Србљи [...] ни у каквој књизи немају правога свог језика”. То би значило да је све пре њега написано на страним језицима – старословенском и рускословенском (српске редакције). И оно што пише Љиљана Суботић, добар познавалац ове материје, излази на исто. По њој то је „[...] производ прожимања [...] рускословенског (ређе руског) са елементима српског језика” (Суботић 2008). Према томе, реч је ипак о билингвалној ситуацији, а не о диглосији.

³ *Мала простонародња Славено-Сербска песнарица*. У Виени, 1814. У печатњи Јоанна Шнирера. Цит по: ВСтК 1965, 29–129. – *Народна Србска пѣснарица*. У Виени, 1815. У печатњи Јоанна Шнирера. Цит по: ВСтК 1965, 135–343.

⁴ *Писменица Србскога Језика*. У Виени, 1814. У печатњи Јоанна Шнирера. Цит по: ВСтК 1968, 23–121.

„Сербски” м. „српски”, са „ер” за вокалско *p* и неасимилованим „б” испред безвучног *c*, затим „Царствующи град Виенна”, са партиципским атрибутом, који је записан словима *ю* и *ц*, те облик „Виенна” са удвојеним *n* и латиничким *i* за гласовну вредност „j” – све подсећа на славено-српску лексику, облички систем и ортографију. Све исто вреди за предлог „от”, реч и облик „Янураја”, те „с дозволеніем его Кес. Кр. Величества”. Опет поред речи и облика сусрећемо и славено-српска граfiјска решења: графему *я* за секвенцу „ja”, латиничко „i” испред „я” и „е” (које има вредност „je”), форме „дозволеніе” и „Величество”.

б) Први параграф списка такође је натруњен славено-српским елементима, али у видљиво мањој мери од наслова:

Да новине Народу Сербскоме, као и прочим Народима, есу от велике ползе, отому нитко несумня. А акосе кому от Сербалја ове новине недопадају, то су слѣдујући узроци:

1-во Што се Серби ни есу своим новинама привикли!

2-го Штил э сваки нѳвина обично сув и опор, а особито сад у време войне кад се готово цѣле новине из датума, и из имѣна собствѣни, состоѣ.

3-тѣе Што Господа Учредници Сербскі новина гди кое нове рѣчи употребляю.

Обрт „от велике ползе”, са елементом „от”, и „полза”, подсећа на славено-српски, као и још више, „прочи”, те „кому”, „тому”, или „слѣдујући”, па мало ниже „учредници”. Зависне клаузе које следе све имају карактеристичан ред речи са глаголом у финалу, што се с правом објашњава као славено-српски германизам (или латинизам): „Што се Серби ни есу своим новинама привикли!” – и др. Поред поменутих славено-српских граfiјских решења, овде се јављају *ѣ* (у својој етимолошкој позицији: слѣдујући, цѣле, рѣчи), затим *э* (у вредности „je”, само код енклитике „je”, поред „е” у другим позицијама: Штил э сваки нѳвина обично сув). На другој страни, према *царствующи* у наслову стоји овде слѣдујући. А у редном броју „3-тѣе” узето је решење по Мркаљевом узору, са *ѣ* за *ћ*, док је за *ј* у война узето руско и кратко, као што је и сама реч руска позајмљеница.

в) И други параграф рекло би се да је у видљивој мери оптерећен славено-српским појединоцима:

Што се тиче Сербскога эзика и свойства нѳгова, о тому Г: Сербскі нѳвина учредници заслужую чест. Но будући да ни една ствар от човека совершена изитѣи не може, тако и овде Рец. неке погрешке, особито у правописану, примѣтио, кое по своему мнѣнію слѣдућим редом назначе [...]

Лексема „чест” за „част”, „похвалу” или сл., „совершен” м. „савршен” итд., као и г. мн. „Сербскі нѳвина”, са акцентом на „и” уместо наставка *-их*, па „правописану”, „мнѣнію”, крајња позиција глагола итд. – само понављају или допуњују листу наведених славено-српских елемената. У граfiји нема много нових момената, али се понављају поменута решења у нешто ширем дијапазону, као и већ примећене недоследности, нпр. эзика са обрнутим „е” за „je”, свойства са кратким „и” за „j”, нѳгова са „јатом” у вредности „je”, будући са „ћ”, а изитѣи са мркаљевским *ѣ* за „ћ” итд.

г) Друкчије, међутим, ствар стоји у наставку текста, који ћемо представити одужим четвртим пасусом:

Сербљи будући да јошт никакове Грамматике свога езика немају, зато они, кои пишу морају пазити на говор простога Народа; и неотступајући от онога треба свой эзик да уладњавају и да поправљају. А тому э наболѣ мѣсто у новинама, ербо многе друге књиге морају списатељи Сербски тако просто писати да их сваки, и најпростіи селяк, кои читати зна, разумѣти може. А у новинама то ние нужно; ербо сваки кои чита новина, он разумѣва и мало уладнени эзик. И зато имаду право Г. учр. што гди кое нове, непознате у обштемү говору, рѣчи употребљавају; но и то треба умѣрено да чине, и добро да гледају, дали се оне рѣчи другче како у Народу не именују, пак э онда болѣ метнути ону свою рѣч, него тудју, или нову сковати; ербо су новине и онако пуне тудји рѣчи, и имѣна люди, земалја, градова вода и пр. А аколи кое рѣчи Сербске нема, или не може да падне на ум Г. Учр., то онда може се и тудја употрѣбити, или оному означено прилична нова сковати (XII: 15).

И овде налазимо „Сербљи”, „Сербски”, „Грамматика” итд., те примећујемо тежњу ка постављању глагола у крајњу позицију итд. Али кад читамо текст, не спотичемо се тако често о овакве препреке, и добијамо утисак да из позадине ипак на површину избија дух народног језика.

ђ) По свему што смо у тексту нашли, намеће се закључак да језичку основу Вукова (условно) првог текста чини народни језик, да су додатни елементи позајмлени из славено-српске традиције, али да аутор, на почетку се етаблиравши као славено-српски писац, ипак покушава, тамо где је мање упадљив овај нови манир, да такве елементе по могућности избегне, афирмишући народни говорни и граматички узус. У правопису Вук је имао две могућности: да се определи за Мркаљеву реформисану графију, или да се приклони важећој несређеној пракси чију је базу чинио руско-словенски графички систем, али чија је реалност имала такође карактеристике несређене мешавине различитих покушаја измене тога система ради приближавања српској језичкој стварности. Вук се у овом тексту није усудио кренути ни у једном ни у другом правцу, већ је остао на средокраћу.

3. За анализу следује *Мала протонародња Славено-Сербска пѣснарица*.

а) Њен наслов најављује наставак линије Вукових напора да се избори са оним што је било уврежено у српској књижевној пракси, и да афирмише народну реч у мери у којој је то могуће. „*Славено-Сербска пѣснарица*” по себи је контрадикторан назив, са славено-српским квалifikатором, и народским основним називом збирке *пѣснарица* (написана са „јатом”, а тиме постављена обавеза читања по херцеговачком изговору).

б) Текст предговора протиче у знаку колебања између народног језичког израза и славено-српске традиције. Довољна ће илустрација бити следећи исечак:

Овде нема ни едне песне, коју е дух воображења, читањем књига обогаћен, по правилима Песмотворства измишљавао; него су све оне, кое е сердце у простоти и у невиности безхудожно по природи спевавало. Я премда ни сам певач; али сам ове песне запамтио, кад сам јошт прие 12 година, у најсрећнијему состоянию смертнй овце и козе чувајући живио.

Даклем кад сам у месту родјења моего (у селу Тршићу у Јдру) оволико песана чуо, и без икаква намерења запамтио; то е наравно, кад би се тко потрудио, да би могао сабрати велику књигу, како год што е Российски Песенник... (I: 31, 42–43).

Форме „воображење”, „сердце”, „безхудожно”, „состоянију”, „смертні” по физиономији су славено-српске, али остали део лексичког састава потиче из народног вокабулара. Даље, Вук се у целој збирци држи прилично уједначеног режима писања чију основу чини Мркаљев систем, али уз употребу „ћ” (обогаћен, Тршић), и е⁵ – како за „јат”, тако и за етимолошко „је” (едне песне или сл.).

в) Све што смо рекли тиче се, наравно, само Вукова ауторског текста, а не народних песама. Ове потоње само су обучене у граfiјско рухо које тежи мркаљевском систему, а задржавају све особености народног језичког узуса. Мешавина славено-српског и народног језичког материјала у аутографу, није право сведочанство билингвизма. Али сучељеност самог аутографа, на једној страни, са народном песничком речи, на другој – управо је сведочанство билингвалности текста. Сам читалац може о томе просудити ако досад анализирани пасаже упореди са нпр. следећом кратком песмом пуном аутентичне лепоте и језичке свежине:

Момак и девојка

Ой девојко питома ружице!
 Кад си расла, на што си гледала?
 Ил’ си расла на бор гледајући,
 Ил’ на елу танку поноситу,
 Ил’ на мога брата најмладшега?
 Ой јуначе, мое јарко сунце!
 Нит сам расла на бор гледајући
 Ни на елу танку поноситу,
 Нит’ на твога брата најмладшега –
 Већ сам млада прама теби расла.

(I: 45)

4. Друга Вукова збирка – *Народна Србска пѣснарица, издана Вукомъ Стефановићемъ, часть втора* – у ортографији обележава корак назад у односу на прву.

а) Вук додуше не пише сада вокално „р” диграмом „ер” („Србски”), али на листи његових словних ознака, поред ја, ју, јавља се такође њ (мыслию, было), њ (Србскихъ, есамъ), десетеричко і (саставіо, јошт’). Ту је поново „јат” (пѣсана, болѣ). Ту је такође и придевски завршетак -ій (Мушицкій, свакій). Такву језичку и правописну ситуацију најављује наслов, а у доброј мери је потврђује и текст предговора:

Ево и вторе части народныхъ Србскихъ пѣсана! Прву издајући ни есамъ о второй ни мыслию, а кад’ самъ о нѣой объявлѣніе издао, онда самъ мыслию да ћу и трећу и четврту ове зиме издати; но садъ видимъ да отъ тога не има ништа; и да су то биле само куле по ваздуху (породи суетне фантазіе родолюбія). Я самъ истина народныхъ пѣсана Србскихъ, кое што самъ самъ скупіо, кое што ми е дао родолюбіемъ гореіій Архімандритъ Мушицкій,

⁵ „Е” прямое, како би се могло назвати према обрнутом „е”.

толико саставио, да би јошт' на 40 печатаних табака било, но залуду! то све за садь мора да остане: зашто их я ни есамъ у могућству печатати, а на саму пренумерацију (или болѣ рећи на прошно!) да самъ се и садь ослонио, ни ова втора часть не бы никад' свѣта видѣла [...]

Пјесне су ове тако напечатане, као што сам их я преписывао изъ уста Срба и Србкиња, и зато су правилније у смотренію говора народногъ', него оне прве кое самъ у дѣтинству слушао, и лани овдѣ писао. А што су едне печатане по Херцеговачком' дјалекту, а друге по Сремачком', то ће ми (надамсе) свакиј опростити изъ слѣдујућег' узрока: да самъ их напечатао као што е у корену (кое бы најправіе было за обѣ стране н. п. дѣвојка, дѣца, видѣти, летѣти и пр.), онда бы свакиј имао право рећи: ово су народне пјесне, пакъ зашто их нїе напечатао као што их народ пѣва; ерѣ мы и сами знамо како бы требало, него смо ради знати како народъ говори [...] (I: 125, 139–140).

Лексичка грађа на почетку, па донекле и касније, као да изражава амбиције живљег учешћа руско-словенских елемената: „Ево вторе части”, „објавлуніе”, „породи суетне фантазіе родолюбія”, „родолюбіемъ горећій”. Но у целини текста то су само украси на заправо народски интонираном изразу: „онда самъ мысліо да ћу и трећу и четврту ове зиме издати; но садъ видимъ да отъ тога не има ништа; и да су то были само куле по ваздуху”; „ово су народне пјесне, пакъ зашто их нїе напечатао као што их народ пѣва; ерѣ мы и сами знамо како бы требало, него смо ради знати како народъ говори...” и сл. Сем код „ни есамъ” јат се бележи старом ознаком (пјесне, пѣва), а секвенцу „је” иначе Вук овде обележава ознаком „е” (ерѣ, суетне).

б) Језик објављених песама је поново чист народни без икаквих измена у било ком правцу, опет граfiјски уобличен као и Вуков аутограф:

Понось лѣпотце

Дѣвојка е край горе стаяла,
 Сва се гора одъ лица сіяла;
 А од лица и зелена вѣнца.
 Туд' пролази сва царева войска;
 Сва їой войска божью помоћ дае,
 Ал' не дае младо неженѣно,
 Већ' догони коня до дѣвојке:
 Люби мене ліепа дѣвојко,
 Люби мене, докъ я ни 'сам тебе.
 Ал' говори лѣпота дѣвојка:
 Ид' одатле младо неженѣно;
 Я не любимъ ни болшихъ юнака,
 А камо ли царевыхъ войника.
 (I: 149).

5. И Вукова *Писменица Сербскога језика, по говору простога народа написана Вуком Стефановићем Сербјанцем* – језички је колебљива у једном погледу, али је у суштини и језички и граfiјски веома побољшана у односу на претходне текстове. Наиме, као што је одвећ познато, Вук се није трудио око научне терминологије (што је учинио касније Даничић), него ју је преузео из граматике Аврама Мразовића. Све остало је заправо доведено на

пола корака до реформе која је уследила 1818. То ћемо показати на малим исечцима из текста.

а) Ево првог из предговора:

Перва и највећа критика, која ће срести ову моју Писменицу, бит' ће сврху начина правописања: и ја сам истина о овоме много сумњао и размисљавао, но најпосле ми се учинило да је овако најлагодје дотерати Србско Правописање под оно заглавље: *Пиши, као што говориш; а читај, као што је написано*. Да је оно правописање најбоље и најлагодје, које може под речено заглавље доћи, то ће сваки признати; а водили овај мој правописања начин управо к томе заглављу, то нека суде разумни ревнители Србскога књижевства.

а) Вук се враћа писању слоговнога „р” диграмом „ер” („перва”, „Србско”), и то би му се могло урачунати у назадак. Али су остале појединости заиста врло поједностављене. Нпр., пише се доследно: „десетеричко” *ї* на месту „ј” („која”, „ја”, „је”), *ль* и *нь* за „љ” и „њ” („заглавље”, „најбоље”, „Правописање”, „књижевство”), а уз то, уместо Мркаљева диграма „тђ”, он пише „свуда ћ гди се год његов глас чује” (ХП: 38). Овај је систем спроведен доследно у целом тексту. К томе Вук додаје и следеће: „Сад ја мислим: кад се *ь* са *т* саставити могло оно се може (барем у читању) и са *д*, *л*, *н* саставити, ево ја мислим овако: *ђ*, *љ*, *њ*.⁶ ето готов посао”. Реформа азбуке, како видимо, била је већ 1815. практично готова, само што се Вук није усудио да је примени.

б) Лексика у тексту Писменице или је народна, или је пак у високој мери посрбљена (правописање, књижевство), изузев, рекосмо, граматичке терминологије, која је додуше такође максимално прилагођена народном узусу, али је позајмљена из ранијих граматичарских трактата. О томе сведочи следећи одломак:

О имену суштествителном

Име суштествително зове се оно, које показује какво лице, или ствар, која се сама по себи разумјети може н. п. човек, град, трава, вода, овца и пр.

Име суштествитело јест двогубо: собствено и нарицателно.

Име собствено показује једну једину извјестну ствар или лице н. п. Европа, Банат, Дрина, Радован и пр. А име нарицателно показује једно обште наименовање под којим се многе ствари разумијевају и наоде н. п. човек, град, манастир, риека, књига и пр. (ХП: 33, 44).

Није потребно ићи далеко да би се утврдила истина о терминологији, јер већ овде за именичке речи налазимо термин „име суштествително”, за властито име „име собствено”, за апелатив – „име нарицателно”.

6. Вукова *Рецензіа* (послана учредникомъ Нов. Срб. на употребленіе) о *Книзи зовомой: Усамлений юноша, повѣст правоучителна отъ Милована Видаковића наукъ любителя, на простому діалекту Србском сачинѣна. Въ Будинѣ Градѣ, писмены Кралевскаго Всеучилища Венгерскаго 1810.* – Вук

⁶ Ми смо узели данашњи знак за „ђ” јер немамо ознаке која репродукује Вуков нацрт састављен од слова „д” и уз његов задњи стубић приљубљене петље од „ь”. „Ово – мисли Вук у напомени испод странице – ако се види коме да ни је лиело начинљено, а он нека изволи начинити љепше [...]” (Исто м.).

се поново повлачи отприлике на позиције друге „Пјеснарице”, а у наслову и даље, јер се труди чак и облички да се прилагоди славено-српском узусу. У тексту, међутим, и овде је удео славенизма низак:

Што се чистоте сзыка тиче, и својства нџгова, у томе се на многимъ мѣстима свѣдочи, да да е Г. Сочини. у Србѣи родѣен, а на некимъ пакъ мѣстима видисе, да е одонуда у дѣтинству изишао, и тудѣе сзыка учеѣи, и на нѣима науке слушаюѣи свој позаборавѣо [...] (II: 125–126).

Ипак, укупно гледано, Вук још једном удара мало назад од онога што је претходно постигао, а очекивало би се да ће и у језику и у правопису наставити где је стао у Писменици.

3. Закључак

1. Једино што се после наше анализе може приговорити Љ. Стојановићу у његовим емпиријски беспрекорним и теоријски добро подастртим истраживањима јесте мисао о правој линији Вукова напредовања – у сопственом тексту – са славено-српских ка народним схватањима. Та линија из неких разлога показује извесне успоне и падове: напредак према упрошћеном начину писања и народној речи у културној комуникацији, и извесно повлачење према славено-српској пракси неуједначеног језика и писања уз покушај да се потисне народни израз где год је могуће у корист словенске (боље руско-словенске) грађе. Карактеристично је да 1818. Вук дочекује на релативно удаљеним позицијама од народне речи и једноставног правописа, да би у наглом залету онда порушио све запреке, и изишао на раван пут.

2. Тиме је у предреформској Вуковој књижевној пракси објективно створена билингвална ситуација: разлика између његовог текста, колебљиво славено-српског и у језику и на писму, и грађе коју наводи, а која остаје нетакнута, тј. задржава чисту народну реч.

ИЗВОРИ

ВСтК 1965а: Вук Стеф. Карацић, Мала простонародња Славено-Сербска песнарица. Издава Вуком Стефановићем, у Виѣни, 1814. У печатњи Г. Јоана Шнирера: *Сабрана дела I*, Београд: Просвета.

ВСтК 1965б: Вук Стеф. Карацић, Народна Србска песнарица. Издава Вуком Стефановићем, у Виѣни, 1814. У печатњи Г. Јоана Шнирера: *Сабрана дела I*, Београд: Просвета.

ВСтК 1968: Вук Стеф. Карацић, О језику и књижевности I, *Сабрана дела XII*, Београд: Просвета.

ВСтК 1969а: Вук Стеф. Карацић, *Српске народне пјесме I*, Београд: Просвета.

ВСтК 1969б: Вук Стеф. Карацић, *Даница*, Београд: Просвета.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1998:** Александар Белић, О великим ствараоцима, *Изабрана дела 6*, Београд: Завод за уџбенике.
- Вук 1966:** Вук Ст. Караџић, *Српски рјечник 1818*, Београд: Просвета.
- Ивић 1971:** Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд: СКЗ.
- ЈСк 1966:** Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд: Просвета.
- ЉСт 1924:** Љубомир Стојановић, *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, Београд и Земун: Макарије.
- Симић 1991:** Радоје Симић, *О нашем књижевном језику*, Никшић: Универзитетска ријеч.
- Стојановић 1924:** *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, Београд: Макарије.
- Суботић 2008:** Љиљана Суботић, Славеносрпски језик, *Енциклопедија српског народа*, Београд: Завод за уџбенике.

Радоје Д. Симић

КАРАКТЕР ВУКОВА БИЛИНГВИЗМА У ДЕЛИМА 1814-1818. ГОДИНЕ

Резиме

Анализом Вукових текстова насталих између 1814. и 1818. године аутор долази до уверења да је у њима заступљена својеврсна билингвална ситуација. Вуков сопствени текст колеба се између славено-српке и народне речи, док грађа задржава чист народни језички карактер.

Вељко Ж. БРБОРИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 20.09.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ПРЕПИСКА ЂУРЕ ДАНИЧИЋА И ВУКА КАРАЏИЋА И ДАНИЧИЋЕВА АФИРМАЦИЈА ВУКОВЕ РЕФОРМЕ

И поред тридесетогодишњег рада (од 1814. до 1844. године) и објављивања великог броја књига, Вукова реформа језика и правописа била је оспоравана и довођена у питање. То се променило појавом Ђуре Даничића, који је 1845. године постао Вуков ученик и драгоцен сарадник. Сарађивали су две деценије (од 1845. до 1864), а понајвише између 1847. и 1852. године, али је преписка трајала од 1847. до 1864. године. Рад говори о преписци између Вука Караџића и Ђуре Даничића која обухвата педесетак сачуваних писама и говори о њиховој сарадњи, као и о Даничићевој подршци и афирмацији Вукове реформе.

Кључне речи: Вук Караџић, Ђуро Даничић, преписка, реформа књижевног језика

1. О преписци

Укупна преписка Вука Стефановића Караџића изгледа импозантно. Право је чудо с ким је све Вук писао одржавао преписку, још је веће чудо како је она сачувана. Истина, можемо се упитати колико писама није сачувано јер се у преписци између Вука и Даничића, која је предмет нашег разматрања, уочава недостатак континуитета.¹ Последња књига преписке објављена је тек 2014. године, а целокупна преписка обухвата више од 11000 страна текста и близу 7000 писама. Свака књига преписке у *Сабраним делима Вука Ка-*

* brboricv@eunet.rs

¹ Пажљивим читањем лако закључујемо да сва писма нису сачувана и види се да се и Вук и Даничић повремено позивају на писма којих нема у преписци, па претпостављамо да уопште у Вуковој преписци таквих случајева има доста.

рацића има наслов *Преписка*, уз напомену броја књиге (I–XIII), као и године на које се преписка односи, у свакој књизи.²

Остаће нејасно зашто се предуго чекало на објављивање *Сабраних дела В. Караџића* (од 1965. до 2014. године), па је, на пример, прва књига преписке објављена 1988. године, а последња (тринаеста) 2014. године. Дакле, и за објављивање преписке је било потребно више од четврт века. Наводимо све књиге преписке: *Преписка I* (1811–1821)³; *Преписка II* (1822–1825); *Преписка III* (1826–1828); *Преписка IV* (1829–1832); *Преписка V* (1833–1836); *Преписка VI* (1837–1842); *Преписка VII* (1843–1847); *Преписка VIII* (1848–1850); *Преписка IX* (1851–1852); *Преписка X* (1853–1854); *Преписка XI* (1855–1858); *Преписка XII* (1859–1862); *Преписка XIII* (1863–1864).

Преписка доноси 53 писма између В. Караџића и Ђ. Даничића – 22 писма је написао В. Караџић Ђ. Даничићу, док је Даничићевих писама Вуку 27. Четири писма заједно потписују Караџић и Даничић, а упућена су Јустину Михаиловићу, Јовану Гавриловићу, Петру Јовановићу Козељцу и Мојсију Георгијевићу. Највише писама је између 1847. и 1852. године, када је сарадња била најинтензивнија и пре крај Вуковог живота, 1863. и 1864. године. У дописивању је било и пауза, тако рецимо од средине 1853. до почетка 1857. године нема трагова преписке, нема сачуваних писама, а то је период од три и по године.

У првих шест књига *Преписке*, које обухватају период од 1811. до 1842. године, нема размене писама, будући да су се Караџић и Даничић упознали 1845. године у Бечу, Вук тада има 58 година, а Даничић само 22 године. Прво писмо између В. Караџића и Ђ. Даничића датира од 10. јуна 1847. године, писао га је Караџић Даничићу (Преписка VII: 765), а последње писмо у преписци пише Даничић Вуку две недеље пре Вукове смрти, 7. фебруара 1864. (25. јануара по старом календару) године, у чему можда има неке симболике, јер је ово последње писмо које упућено Вуку док је био жив (Преписка XIII: 273).⁴ Сарадња Вука и Даничића је била најинтензивнија од 1845. до 1852. године, када је Даничић учио од Вука, али му је и значајно помагао на другом

² Прва књига *Преписке* обухвата десетогодишњи период, од 1811. до 1821, има 1013 страна и доноси 515 писама, где поред осталих, сусрећемо и ова имена: Сима Милутиновић, Јернеј Копитар, Лука Милованов, Лукијан Мушички, Димитрије Давидовић, Димитрије Фрушић, Милош Обреновић, Стеван Стратимировић, Јован Хаџић, Георгије Магарашевић, Павле Соларић, Платон Атанацковић, Сава Мркаљ, Сава Текелија, Александар Ивановић Тургењев, Фридрих Павлович Аделунг итд. Логично је и то да је прве деценије књижевног и реформаторског рада Вукова преписка била мањег интензитета, али је јасно да је преписка укључивала, већ од почетка, значајне личности, из различитих културних центара.

³ Преписка у правом смислу почиње Вуковим одласком у Беч (1813), али се у првој књизи налазе 4 писма из 1811, 3 писма из 1812. године и 21 писмо из 1813. Свих 28 писама упућени су Вуку Караџићу, а *Преписка* доноси прво Вуково писмо из 1814. године, које је било упућено Јернеју Копитару. Ово нас може навести на идеју да је Вук 1814. године решио да чува писма која пише другима, тј. да чува њихове преписе, што није био случај са три претходне године (1811–1813).

⁴ Наиме, писмо је писано 26. јануара по старом календару, тј. 7. фебруара по новом календару. Преписка је beleжена хронолошким редом, увек налазимо датуме и по старом и по новом календару и овде су приређивачи били врло прецизни.

издању *Српског рјечника* (1852). Преписка је мењала интензитет, зависила је од заједничких послова, али и од других околности.

О В. Караџићу знамо готово све, имамо више општепознатих Вукових портрета, а данас ретко ко зна како је изгледао Ђ. Даничић, јер га је засенила Вукова величина. Ђура Даничић је похађао основну школу и гимназију у Новом Саду (пет разреда), а последња три разреда у Пожуну (1841–1844). Наредне школске године (1844/45) прелази у Пешту да студира права, али већ у јесен 1845. прелази у Беч и упознаје Вука Караџића и по Вуковом наговору уписује словенску филологију. Тако Ђ. Даничић постаје Вуков ученик и сарадник и неколико година сарадња је била врло жива. Њихову преписку овде ћемо представити хронолошким редом, од седме до тринаесте књиге преписке.

2. Преписка VII (1843–1847) – Даничићев рад на књизи *Рат за српски језик и правопис*

У седмој књизи имамо пет писама, Вук је Даничићу написао два, а Даничић Вуку три писма. Већ у првом сачуваном писму које Вук Караџић шаље Ђ. Даничићу јасно види се сараднички однос. Писмо је кратко, писано је 10. јуна 1847. године и његов садржај недвосмислено упућује на заједнички рад.⁵

Прво сачувано писмо које Ђ. Даничић шаље В. Караџићу је из Пеште (19. јул 1847) и оно сведочи о штампању књиге *Рат за српски језик и правопис*.

Након двадесет пет пештанских дана од првог писма (19. јул 1847) Даничић је упутио и треће писмо⁶ у којем тријумфално јавља Вуку у Беч (13. август 1847): „Рат – ево га за који час! Баш сада сам дошао из штампарије. Данас до подне биће готов и пошљедњи табак. Биће га четири табака, мање двије стране. Од недјеље првијех дана биће у штампарији готов са свијем, па онда ћемо с њиме ка књижу, – па у свијет” (Преписка VII: 813).⁷

Вук одговара на ово писмо веома брзо, из Трста (19. август 1847): „Јуче сам примио писмо Ваше од 13. о. м. по. р. Нови завјет за сад се не може јефтиније продавати од двије форинте у сребру. (...) Можете објавити зањ у новинама онако као што ми пишете, и то само онда кад књига дође ту; али опет може бити да [би] боље било да се не јавља *где* су и *код кога* на продају. До три недјеље ја мислим бити у Бечу...” (Преписка VII: 817).⁸ С обзиром на

⁵ Њихова преписка из овог периода детаљно је представљена у „Даници” (Брборић 2014: 88–104) Можемо закључити да је ово писмо послато куриром, не поштом и да оно говори о „дневном” заједничком раду на речнику, али и о помоћи тако што ће Даничић књигу („ону књигу”) однети Миклошићу. Наредних месеци и година, није било бечке размене писама, али је неспорно да су сарађивали скоро свакодневно и да је преписка била излишна.

⁶ У цитатима из преписке нисмо чинили интервенције, чак и када су у питању превиди. Повремено је видна неуједначеност, увек доносимо текст у оригиналном облику.

⁷ Из преписке се може закључити да је Ђ. Даничић месец дана био у Пешти, пратио штампање књиге и радио коректуру, о чему је редовно извештавао Вука.

⁸ Ово писмо нам показује неколике ствари: прво је да писмо од Даничића до Вука путује из Пеште у Трст само шест дана, друго – да међу њима постоји и пословни однос око продаје књига

то да знамо судбину настанка *Rata za srpski jezik i pravopis*, не чуди опрез на који се позива Вук, поучен ранијим искуствима и бројним забранама („да се не јавља где су и код кога на продају”).⁹ Три писма које је Даничић писао Вуку из Пеште јасно показују судбину штампања рукописа, Даничићево надгледање посла у штампарији, рад на коректури текста, о чему је Вук редовно извештаван, што је, нема сумње, драгоцено сведочанство о том периоду како о настанку рукописа тако и о односу Вука и Даничића, тј. о њиховој радости што ће се ова књига, после бројних оспоравања, коначно појавити.

После објављивања *Rata za srpski jezik i pravopis* уследила је пауза у преписци и скоро годину дана немамо сачуваних писама, али је неспорно да је сарадња постојала и да су обојица у Бечу. Тада су, поред других послова, отпочели рад на припреми другог, проширеног и поправљеног издања *Српског рјечника*.

3. Преписка VIII (1848–1850) – рад на *Српском рјечнику*

Осма књига преписке доноси 12 писама, тако 26. августа 1848. Вук пише Даничићу из Трста: „Чуо сам да сте у своме квартиру као и раније, и то је најбоље. Ја, у име Бога, мислим у први уторник (17. авг. по нашем) поћи пут Беча, и у четвртак или најдаље у петак бити ту код Вас. Молим вас да бисте одмах казали моме Hausmeister-у и његовој жени кад ћу ја ту доћи, да би то могли казати ако ме у томе ко тражио. Добро би било кад бисте то могли казати и Г. Миклошићу” (Преписка VIII: 238). Овде се јасно види поверење које В. Карацић има у Ђ. Даничића и да га обавештава прецизно о доласку у Беч, али и да га моли да о томе обавести домара и Миклошића, из чега се може видети да постоји блискост и међусобно поверење.

Занимљиво је и писмо које В. Карацић и Ђ. Даничић пишу Јустину Михаиловићу, у Вуковар.¹⁰ Писмо је писано 12. фебруара 1849. има четири стране и ево наводимо неке делове: „Не могу вам одговора почети док вас најприје друго не запитам. Шта је, за Бога! У Карловцима? Синоћ нам допаде глас да је онамо Balegerung. За што, за Бога? (...) Молим вас да бисте нам јавили, и штогод знате и мислите за ову несрећу” (Преписка VIII: 358). Ово писмо показује како су Вук и Даничић пратили прилике у Карловцима, у немирним годинама наше историје, и како их брига за матицу и патриотизам нису напуштали. У овом писму је јасно да је његов аутор Ђ. Даничић, али

и, треће, да Вук „страхује” где да се чувају и како да се продаје *Rata za srpski jezik i pravopis*, тј. да се књиге држе у некој врсти тајности.

⁹Преписка нас истовремено уверава и у то да је комуникација средином 19. века била добра, писма су стизала веома брзо, за то доба. Наиме, Даничићево писмо је стигло из Пеште у Трст брзо, Вук на њега одговара одмах и даје драгоцене савете, не само о новој књизи, већ и о „Новом Завјету”, који се појавио у Вуковом преводу 1847. године.

¹⁰Ово писмо има и другу, историјску вредност, и због тога скрећемо пажњу на њега. Сведочи и о бризи и одговорности В. Карацића и Ђ. Даничића о питањима која се не тичу само језика, већ српског националног питања и његовог решења средином деветнаестог века.

је важно цитирати реченицу у којој Даничић јасно каже шта ради у Бечу и какав је његов однос према Вуку: „Мени је једнако посао помагати Вуку да што прије наштампа своја дјела. И од тога вам живим” (Преписка VIII: 360). Ово је једно од најдужих писама кој је писао Даничић, али уз Вуково знање и подршку, и наводи се као њихово заједничко писмо, а овде га доносимо и као Даничићеву оцену непријатности које су Вуку чињене: „Вук је са својима доста страха поднио, али хвала Богу! Све је на миру прошло. И ја сам се бојао да ме бунтовници не ухвате у бирманце; али, хвала Богу! нијесу” (Преписка VIII: 361). О каквим претњама је реч и шта је томе разлог из писма није јасно, али није спорно да је у питању Вуков језички и књижевни рад, због чега су Вук и Даничић имали претње и неугодности, и помиње се да су забране из Београда (Преписка VIII: 358–361).

Има и писама коју се посве кратка и не може се знати на шта се прецизно односе, јер нам недостаје шири контекст, али да се тичу њиховог сарадничког односа није спорно. Такво је писмо датирано од 14. априла 1849: „Синоћ ми дође заповијест да идем данас у 9 сахата у штампарију: хоће се један табак штампати. Оппростите ми што пораније не ћу моћи доћи” (Преписка VIII: 405). То је цео текст писма и оно говори о заједничким пословима, али сем напомене приређивача да је на полеђини Вук дописао „предговор к пословицама” немамо других података о којем делу је реч.

Преписка показује, што је и логично, да су писма чешћа и садржајнија када се или Вук или Даничић налазе изван Беча. Тако Вук пише Даничићу из Београда 16. маја 1849. године: „Ево мене овдје и добро сам примљен. (...) За Загреб пошљите 100 егземплара на Зупана па кад онуда ударите кажите и Бабукићу нека с њиме гледа како зна. (...) У Сријему нема ново ништа добро, а у Бачкој и у Банату још мање. Поздравите све наше” (Преписка VIII 433). Овај део преписке говори о техничкој сарадњи око слања и продаје књига, али и о некој врсти извештаја о догађањима у отаџбини. О дистрибуцији књига говори и писмо које су Караџић и Даничић писали Јовану Гавриловићу 1. јула 1849. године: „Ако до сада нијесте примили, примићете ових дана у два сандука по триста и педесет књига,¹¹ пословица и Ковчежића. Од тијех је књига за Биоградске пренумеранте 119, и скупитељима десетак: 11; за пренумеранте Лозничке: 33, и скупитељу 3; за пренумеранте Крагујевачке 12, и скупитељу: 1; за пренумеранте Крушевачке 15 и скупитељу 1; за пренумеранте из Чачка од владике Нићифора 43 и скупитељу 4; од Јована Перуничича 15 и скупитељу 1. То чини свега 304. Од осталијех 46, пошљите, молим Вас и Шабац Сави Чотрићу по 20 и по 26 пошаљите у дућан Милутину Радовановићу. (...) Г. Сергије Николић обрекао ми је, као што сам Вам говорио, да ће сад до Петрова дне скупити или новце за онијех 26 екс. Прве књиге народнијех пјесама, или књиге, које не буду продане, и Вама то да ће предати. Тако Вас молим и сад у писму, ако Вам он то прије овога писма не

¹¹ Ова пошиљка имала је 700 књига (*Пословице и Ковчежић* по 350 комада), што је вредно пажње, ако се зна да је у питању само једна пошиљка. Поучан је и начин продаје књига, као и термин *скупитељ*.

буде предао, да га опоменете, и да гледате од њега то да примите...” (Преписка VIII: 445–446).¹²

Није непознато да су Вук и Даничић често били у материјалној оскудици, и нарочито се указује на Даничићеву материјалну зависност од Вука, која се у преписци посебно огледа у периоду припремања другог издања *Српског рјечника*. Тако је Даничић молио Вука 21. маја 1850. године: „За Бога господине! Не бисте ли како могли намолити господина Гавриловића да ме опрости дуга? (...) Ако ми ово сад не би могао поклонити, ја бих му с највећом хвалом вратио кад добијем какву службу (а то ваља да већ није далеко) или кад дође што од ових књижица. Помените му за ово, молим вас” (Преписка VIII: 692). Драматичну материјалну ситуацију у којој се налазио Ђ. Даничић најбоље показује писмо упућено Вуку десет дана касније, 31. маја 1850, у време најинтензивнијег рада на *Српском рјечнику*: „Ви можете знати потребе моје као и ја сам што их знам, али може бити да не знате како мене мучи што се оне никако не подмирују: немиран сам, ништа ми се не мили, не могу да радим, готово сам се разболео. Ако овако још мало потраје, од мене не може добро бити. (...) Ја сам се надао да ћете ми Ви оне приповијетке платити, и мислим да сам имао право што сам се тако надао; а да сам знао да ће овако бити, прегао бих, те бих их одмах продао макар коме (...) Господине, ако је могуће, молим Вас, пошљите ми што прије барем онолико као што је било уговорено (у оригиналу има 13 табака и неколико листа); ако ли ово учинити не можете, ја онда немам куд ни камо, него сам наумио тражити кога да му продам овако сад све готово. (...) Што се тиче материјалне помоћи коју сте ми давали, ја сам се у томе са свијем на Вас ослањао, и свагда ћу Вам за то рећи хвала. Али, Господине! Тако више остати не може. И за Вас и за мене потребно је да ми се мили радити; како ми је сад, ја мислим да ће ми све мило бити и да ћу се наново родити, ако на ово пристанете; да ми сваког мјесеца дајете по 20 форинти (и ништа више) док се рјечник не наштампа (које најдаље да буде до маја мјесеца 1851 године)¹³, и кад се рјечник наштампа да ми дате 200 форинти” (Преписка VIII: 695–696). За Даничићев положај и његов рад као да није било разумевања једино га је Вук, и то у границама својих могућности, прилично скромно плаћао. Вук је био свестан значаја Даничићеве помоћи око припреме другог издања *Рјечника* и схвативши ово упозорење врло озбиљно, после само осам дана одговара и пристаје на услове које је тражио Даничић. Ево дела Вуковог одговора: „Ја драговољно пристајем нато што ми пишеш у овоме другоме писму, т. ј. да ти дајем по 20. ф. на мјесец док се рјечник не наштампа, а кад он буде наштампан онда особито да ти дам 200 форинти. Да сам ја у другом стању не само што не бих чекао да ми ти то пишеш, него бих ти таково што чинио и да није рјечника, и прије и послје

¹² На крају писма су две реченице за које стоји да их дописао Ђ. Даничић („Молим Вас, примите и од мене лијепо поздравље.”), па се ово писмо води као заједничко, али стоји и напомена приређивача да је цело писмо писао Ђ. Даничић и да је само Вуков потпис.

¹³ Колико је Даничић дуго помагао Вуку на изради другог издања *Српског рјечника* не можемо са сигурношћу тврдити, али је ово писмо писано у мају 1850. и Даничић захтева плаћање до маја 1851, а књига је штампана 1852. године.

(...) Еда се већ штампа рјечник? Ако несрећом још не, гледај што прије да се почне” (Преписка VIII : 698–699).¹⁴

Материјална оскудица била је Даничићев велики проблем, што се из преписке види на више места, посебно у писмима која су писана Јустину Михаиловићу,¹⁵ на шта смо скренули пажњу на већ споменутом месту у „Даници” (Брборић 2014).

4. Преписка IX (1851–1852) – завршетак заједничког рада на *Српском рјечнику*, штампање и дистрибуција дела

Из 1851. године, када су завршавали *Српски рјечник*, нема сачуваних писама, па се преписка поново обнавља када из Новог Сада Ђ. Даничић пише Вуку (27. март 1852) и када је *Српски рјечник* већ штампан, али је уследила забрана у Србији. Ево дела тог писма: „Онај дан кад сам амо стигао саставши се са владиком и предавши му оно писмо Ваше говорио сам му одмах о забрани рјечника у Србији, (...). Што се тиче забране, т. ј. треба ли Српско правитељство да забрани ову књигу, он о томе мисли као и ми. Што се тиче ’срамотнијех’ ријечи и т. д. њему је још жао што су неке приповијетке изостављене (...). Рјечници амо још нијесу дошли, а многи зањ распитују” (Преписка IX: 528). Писмо показује да је Даничић у некој врсти мисије и да води рачуна о дистрибуцији и пријему рјечника у Србији и Војводини. После само двадесетак дана (17. април 1852) Даничић поново из Новог Сада пише: „Шта је за Бога од рјечника одређенијех за Нови Сад? Овдје их још нема, па се људи већ срде, особито њих неколико који су платили” (Преписка IX: 568). После неког времена Караџић пише Даничићу из Беча у Нови Сад: „Кад су Рјечници моји тамо дошли надам се да ћу и ја скоро новаца за њих отуда добити” (Преписка IX: 604). Брзо је и Даничић одговорио: „Тамо по недјељи док се мало смиримо послаће Вам брат мој Васо новце за оно мало пренумераната на рјечник. А Богобој је сад у Баји, док се врати, казаћу и њему да пошаље што је скупио” (Преписка IX: 614). Ова писма садрже доста података који говоре о породичним приликама, па се види да је Даничић у Новом Саду остао мало дуже да би сачекао да му се брат ожени и запопи, али и о томе да

¹⁴ Ретка су писма у којима Вук користи једину (ти) у обраћању, обично је обраћање у званичној форми (Ви, Вама...). Вук је очито пожуривао са другим издањем *Српског рјечника*, али је Даничић хтео да га уради на квалитетан начин, ту је било и извесних мимоилажења у ставовима.

¹⁵ Јустин Михаиловић је живео у Вуковару, сачувано је више писама које му је Даничић писао. Реч је о пријатељском односу и Даничић му се обраћа са *ви*, али то пише малим почетним словом. Ово писмо је из *Књиге Ђуре Даничића*, где се налазе изабрана писма која је Ђ. Даничић писао: Сими Милутиновићу, Јустину Михаиловићу, Драгутину Кушлану, Вуку Стеф. Караџићу, Ђорђу Натошевићу, Јовану Бошковићу, Ђорђу Поповићу, Јовану Јовановићу Змају, Јовану Ђорђевићу, Светиславу Касапиновићу, Валтазару Богишићу, Илариону Руварцу, Стојану Новаковићу, Сави Јовшићу, Штросмајеру, Фрањи Рачком, Ватрославу Јагићу, Ставану В. Поповићу и Милану Ђ. Милићевићу. Укупно је објављено 150 писама из Даничићеве преписке у књизи – *Књига Ђуре Даничића*.

владика неће да зађакони Даничићевог брата, због чега је породица без прихода, као и да Даничића силно брине оскудица у којој му се налази и мајка. Више пута се у преписци помиње Даничићева мајка и Даничићева брига о мајци, али и Вуково интересовање за целу Даничићеву породицу. Писма се увек завршавају породичним поздравима, пуним поштовања.

После неког времена Даничић прелази из Новог Сада у Београд и отуда помало резигнирано пише Вуку (22. јул 1852): „Прије три недеље дана дођох к Милошу новаца ради. Он ме више не пушта натраг никако, пак сам се и сам привољео остати са свијем” (Преписка IX: 657). Ово нас наводи на закључак да је Даничић после објављивања *Српског рјечника* имао намеру да нађе посао у Србији, и да му је у Бечу посао једино био да помаже Вуку, где је по завршетку рада на *Српском рјечнику* остао без послова и било каквих прихода.

5. Преписка X (1853–1854) – после извесне паузе, Вук и Даничић ће се поново наћи у Бечу

Десета књига преписке доноси 7 писама, од којих су 4 Вукова и 3 Даничићева. Овде је видно да су се мало удаљили, Даничић је у Србији, Вук у Бечу, немају заједничких послова, па после дужег времена Вук пише Даничићу, с доста прекора: „Драги мој Ђуро! Већ има готово годину дана како се накањујем да ти одговорим на писмо од 10 Јулија из Биограда. (...) Мени је врло жао било кад сам разумио да си се ти тамо преселио, а исто је тако жао било и г. Миклошићу и сваком другом пријатељу наше књижевности. (...) Овијем ријечима ти си се онда показао да си се опростио бриге за народну корист, него да си спао на бригу само за себе, шта ћеш јести и пити и у шта ћеш се одјенути (...) оно што си чинио или само да би добио коју крајцару или мени за љубав” (Преписка X: 174–175). Ово писмо показује Вуково жаљење што Даничић није уз њега, пуно је прекора и опомена које се односе на, како Вук каже „народну корист” и национални интерес о коме је Вук много пута говорио. На ове опомене и оптужбе Даничић одговара врло брзо: „Може бити да нијесте мислили да ће ме укор обрадовати, али ме је он не само обрадовао него још на ново оживио. (...) Како ми овдје службе не даду и како ћу се дуга опростити, ја сам науман на јесен доћи у Беч. (...) Што се рјечника тиче, не пристоји се да ја говорим колико сам око њега радио” (Преписка X: 194). И Даничић се позива на народну корист, објашњава независну материјалну ситуацију, још је у дуговима, али истовремено казује Вуку о плановима и износи објашњење за све Вукове прекоре, не спорећи тачност неких навода.

Средином године (јун 1853) опет имамо писмо које потврђује пријатељски однос В. Карацића и Ђ. Даничића. То се лепо види из ових реченица: „Врло ми је мило што си прегао на јесен доћи у Беч, него бих ја врло жељео да гледаш доћи што прије, да почнеш учити *Српски заручници* Књ. Михаила, а мислим да ћеш бити секретар код књ. Михаила. Дакле, похитај колико

више можеш” (Преписка X: 216). После неколико дана Вук поново пише Даничићу: „Драги мој Ђуро! Прекјуче сам ти писао из Беча како К. Михаило жели да би ти дошао амо да му заручницу учиш Српски; и да би похитао амо доћи што прије. Кад сам К. М. казао шта сам ти писао, он ме замоли да ти опет пишем, да он жели, *сад одмах* ти амо да дођеш. Ја се надам да ћеш ти то и учинити, јер се овакве службе не налазе често” (Преписка X: 220). Даничић прихвата позив и одлази у Беч, истина после још неколико писама, с малим закашњењем и тако су после две године поново заједно у Бечу.¹⁶

6. Преписка XI (1855–1858) – преписка између Беча и Београда

Из овог периода немамо сачуваних писама, пуне три и по године, тек крајем 1856. године, Даничић пише Вуку из Београда: „Ја сам библиотекар и друге људе молим да поклањају библиотеци ако имају коју Српску књигу, које библиотека још нема а за новце се не може наћи. Тако молим и Вас и надам се да ми нећете за зло примити” (Преписка XI: 482). Поново је уследила нешто дужа пауза и Вук одговара, али тек после годину дана: „Драги мој Ђуро! Једва се сад тек наканих да ти одговорим на писмо од 20. Децембрија прошле године у коме ми пишеш да ти јавим колико си ми дужан” (Преписка XI: 482). Ово је период када је Даничић озбиљно посвећен самосталном раду у Београду, сарадња је неупоредиво мања, али се и даље види да сарађују око слања књига и новца. Основни садржај писама односи се на помињање дугова и новац у вези са продајом књига. У једном тренутку Вук, помало љутито опомиње Даничића: „Јамачно си примио моје писмо од 15/27. Новемврија п. г. него ми је за велико чудо како ми за читавијех 5 мјесеци ништа не одговори наћ нити даде што за мене Г. Алекси Вукомановићу! Да ти мени и нијеси писао да ти јавим колико си ми дужан преко кога велим да ми новце шаљеш...” (Преписка XI: 711). На ово писмо Даничић брзо одговара: „У име дуга што вам дугујем до сад сам предао г. Вукомановићу 9 дуката. То вам нијесам јављао за то што сам мислио да вам је јавио Г. Вукомановић” ... (Преписка XI: 713). Истина, Даничић јасно каже да још постоји велики дуг „нека ово писмо буде свједочанство да сам вам дужан сто и осамдесет и једну форинту...” (Преписка XI: 714), што потврђује да Даничић и даље живи у материјалним проблемима и да се не може дуга ослободити. Опет је уследио период с мало преписке, Даничић је у Београду, а Караџић у Бечу.

¹⁶ Рад Ђуре Даничића је добро познат. Преписка осветљава неке делове Даничићева живота, али целовита студија још увек недостаје.

7. Преписка XII (1859–1862) – период затишја

Дванаеста књига преписке обухвата четири године и има само једно сачувано писмо, које је Вук написао Даничићу, на чијој полеђини стоји „Господину Ђури Даничићу, професору у Биограду”, писмо је врло кратко, а његов садржај гласи: „Драги мој Ђуро! Ономадне ме пита Г. Миклошић шта је Теорија Словесности, па му нијесам знао казати, али сам по том дознао, да Руси у томе разумију *Граматику, логику, реторику и поезију*” (Преписка XII: 354–355). На ово писмо нема сачуваног одговора, али и оно показује колико је Вук поштовао Даничића и колико му је стало Даничићевог мишљења о, условно речено, не тако важном питању, за заједнички рад.

8. Преписка XIII (1863–1864) – период интензивне сарадње

Тринаеста књига преписке обухвата две последње године Вуковог живота и доноси 10 размењених писама, 4 је написао Вук, док је 6 Даничићевих. И овде је видно велико поверење Вука у Ђ. Даничића, моли га да прегледа различите рукописе и да о њима да мишљење: „Ти си једном учинио мени љубав те си оно прегледао и поправљао али си на крају казао да још није за штампу. (...) и молим Те да би га опет прегледао и својски поправио (...) Ја знам да Ти имаш и својега посла (...) Хвала Ти на ономе чланку о пријеводу мојега новог завјета који си ми послао преко Г. Миклошића” (Преписка XIII: 64). Даничић брзо одговара Вуку, показујући тиме и поштовање и сарадњу: „По писму судих да сте ради што прије да вам вратим свежњић. За то одмах онај дан кад га примих уклоних испред себе све што се преда мном десило, те узех читати што ми посласте. Читао сам параграф по параграф њемачки и српски, те синоћ сврших” (Преписка XIII: 75). Ово писмо је врло опширно, поред неколико стручних ствари тиче се приватних, породичних питања, пуно је разумевања, поштовања и лепих речи.

Наредно сачувано писмо потврђује да нису сачувана сва писма ни из овог периода. Наиме, Вук у наредном писму пише: „Најприје те молим да ми опростиш што ти нијесам одмах одговорио на твоје писмо од 23. јул./4. авг. Вјеруј ми да се управо није могло” (Преписка XIII: 174). У преписци недостаје писмо на које се Карацић позива. Наиме, последње писмо које је сачувано, пре поменутог, Даничић је послао 20. фебруара 1863, а овог писма које Вук помиње у преписци нема, није сачувано. У писму (од 23. јула) Вук највише се говори о неким рукописима преминулог Алексе Вукомановића и о томе шта са њима радити. У њему има доста техничких појединости и података о том рукопису и још неким рукописима.

После петнаестак дана Даничић пише Вуку како је добио писмо из Берлина, где траже да се штампа псалтир, али и неке Вукове књиге и преводи, па се жели консултовати око тога да ли шта ваља мењати и која би цена тих књига била. Вук одговара на ово писмо и ово је поново период честе раз-

мене писама. Уследио је поново период интензивне техничке сарадње око штампања и продаје књига и око новчаних исплата, уп.: „Новце, које примите од Миларда,¹⁷ одбивши мој дуг, молим пошљите ми како знате најбоље” (Преписка XIII: 216). Писма из овог периода су опширна, говоре о различитим темама, о чему сведоче изводи из једног Вуковог писма Даничићу: „Г. Миклошић мисли да би се могло изоставити оно да је псалтир преведен с Рускога. И ја и Г. Миклошић мислимо да треба име Твоје да се наштампа и на псалтиру и на другијем књигама. (...) Г. Миклошић вели да би Ти, кад би имао доброг учитеља за три четири мјесеца могао научити јеврејски колико би ти требало за тај посао” (Преписка XIII: 217–218). Последње сачувано писмо пише Даничић Вуку „Хвала вам! Велико вам хвала! Јуче сам примио новце. Веома сам се радовао, тијем већма што баш јуче бјеше дан у који се навршило 60 година мојој матери. (...) Молећи вас да бисте са свима својима извољели примити од мене и од моје матери поздрав и поклон остајем ваш захвални Ђ. Даничић” (Преписка XIII: 273). Тиме је окончана преписка два најистакнутија српска филолога деветнаестог века, преписка која је сведочанство о успостављању Вуковог језика и правописа, о тријумфу Вукових идеја и Даничићевом помоћи и учешћу у Вуковом тријумфу. Преписка, разуме се, доноси и бројна друга, драгоцене сведочанства о којима овде није било речи.

9. Закључак

Богата Вукова преписка представљаће предмет нових истраживања. Писма која су размењивали Вук и Даничић потврђују њихову сарадњу на пољу филологије, али говоре и о извесној разлици у њиховим природама. Поред извесне разлике у темпераменту и приступу одређеним проблемима, преписка сведочи о великом узајамном поверењу, поштовању, пријатељству и разумевању. Увид у ову преписку потврђује улогу коју је Ђ. Даничић имао у остварењу и победи Вукових идеја.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић, 1972:** Иво Андрић, *О Вуку Караџићу*, Београдски издавачко-графички завод, Београд.
- Белић 1947:** Александар Белић, *Вук и Даничић*, Просвета, Београд.
- Брборић 2014:** Вељко Брборић, „Осврт на књигу Ђуре Даничића”, у: *Српски језик у огледалу Српске књижевне задруге*, Српска књижевна задруга, Београд, 159–180.

¹⁷ Ово име односи се на берлинског штампара и у преписци се помиње више пута.

- Брборић 1999:** Вељко Брборић, „Мала српска граматика Ђуре Даничића – век и по после”, у: *Актуелни проблеми граматике српског језика*, Суботица–Београд, Градска библиотека Суботица–Народна библиотека Србије–Институт за српски језик Српске академије наука и уметности, 181–188.
- Брборић 2014:** Вељко Брборић, Ђуро Даничић и Вук Караџић као сарадници, Даница, Београд, 2014, 88–104.
- Ђурић 1981:** Војислав Ђурић, „О Ђури Даничићу”, у: *Зборник о Ђури Даничићу*, Београд–Загреб, Српска академија наука и уметности–Југославенска академија знаности и умјетности, 8–22.
- Енциклопедија 2008:** *Енциклопедија српског народа*, Завод за уџбенике, Београд.
- Ивић 1971:** Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Српска књижевна задруга, Београд.
- Преписка I:** Вук Стефановић Караџић, *Преписка I* (1811–1821); Београд: Просвета, 1988.
- Преписка II:** Вук Стефановић Караџић, *Преписка II* (1822–1825); Београд: Просвета, 1988.
- Преписка III:** Вук Стефановић Караџић, *Преписка III* (1826–1828); Београд: Просвета, 1988.
- Преписка IV:** Вук Стефановић Караџић, *Преписка IV* (1829–1832); Београд: Просвета, 1988.
- Преписка V:** Вук Стефановић Караџић, *Преписка V* (1833–1836); Београд: Просвета, 1989.
- Преписка VI:** Вук Стефановић Караџић, *Преписка VI* (1837–1842); Београд: Просвета, 1993.
- Преписка VII:** Вук Стефановић Караџић, *Преписка VII* (1843–1847); Београд: Просвета, 1993.
- Преписка VIII:** Вук Стефановић Караџић, *Преписка VIII* (1848–1850); Београд: Просвета, 1994.
- Преписка IX:** Вук Стефановић Караџић, *Преписка IX* (1851–1852); Београд: Просвета, 1995.
- Преписка X:** Вук Стефановић Караџић, *Преписка X* (1853–1854); Београд: Просвета, 1996.
- Преписка XI:** Вук Стефановић Караџић, *Преписка XI* (1855–1858); Београд: Просвета.
- Преписка XII:** Вук Стефановић Караџић, *Преписка XII* (1859–1862); Београд: Просвета, 1998.
- Преписка XIII:** Вук Стефановић Караџић, *Преписка XIII* (1863–1864), Београд: Просвета-Вукова задужбина, 2014.
- Станојчић-Поповић ¹2008:** Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Грамматика српског језика за гимназије и средње школе*, Београд: Завод за уџбенике.
- Селимовић 1986:** Меша Селимовић, *За и против Вука*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.

Ђорић 2008: Божо Ђорић, „Како је заправо гласило Даничићево име”, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, Међународни славистички центар, 37/1, 255–264.

Veljko Ž. Brborić

THE CORRESPONDENCE BETWEEN ĐURA DANIČIĆ AND VUK KARADŽIĆ
AND DANIČIĆ'S AFFIRMATION OF VUK'S REFORM

Summary

Despite the thirty years of hard work that went into it (between 1814 and 1844) and a large number of books he published, Vuk's reform of the Serbian language and orthography was exposed to adverse criticism and called into question. This situation changed with the arrival of Đura Daničić, who became Vuk's disciple and very important collaborator in 1845. They collaborated over a period of two decades (from 1845 to 1864), mostly between 1847 and 1852, but their correspondence lasted from 1847 to 1864. This paper deals with the correspondence between Vuk Karadžić and Đura Daničić, encompassing around fifty letters that have been preserved, which testifies to a collaboration of great minds and to the support and affirmation of Vuk's reform that Daničić provided. Daničić proved to be one of Vuk's most dedicated collaborators and a great proponent of Vuk's ideas aimed at forming the Serbian language and orthography.

Keywords: Vuk Karadžić, Đura Daničić, correspondence, collaboration, affirmation of Vuk's reform.

Веран Ј. СТАНОЈЕВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 13.11.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

О МАРЕТИЋЕВОМ ВИЂЕЊУ ЗНАЧЕЊА ПРОШЛИХ ВРЕМЕНА У СВЕТЛУ САВРЕМЕНЕ ТЕМПОРАЛИСТИКЕ**

У раду испитујемо Маретићев допринос проучавању прошлих времена у српском да бисмо указали не само на оригиналност његових анализа него и на разлоге због којих је Маретићев опис временских глаголских облика у српском и данас актуелан. Наше анализе заснивамо на савременим сазнањима из домена темпоралистике, са циљем да укажемо и на неке концепте које је открио још Маретић, а који се не могу заобићи у савременим проучавањима темпоралног система српског језика.

Кључне речи: Маретићева граматика, глаголски вид, прошла времена, српски језик.

1. Увод

Сваки озбиљнији покушај да се о темпоралном систему српског језика каже нешто ново незамислив је без увида у оно што је о временским глаголским облицима написао Томо Маретић у *Граматници и стилистички хрватско-га или српскога књижевног језика*, која ни данас, после више од једног века од када је прво издање овог значајног дела¹ угледало светло дана, не престаје да инспирише језичке стручњаке. А то није без разлога. Наиме, ово капитално дело прво је у сербокroatистици у којем су анализе засноване на веома обимном језичком корпусу и чији је аутор, како истиче Ксенија Милошевић, „своје судове стварао систематском анализом језичког материјала који је у

* veranva@gmail.com

** Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178014, *Динамика структура савременог српског језика*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ У раду ћемо се позивати на треће издање Маретићеве граматике (из 1963), под насловом *Граматика хрватскога или српскога књижевног језика*, незнато измењено у односу на прва два издања (из 1899. и 1931. године), под насловом: *Граматика и стилистика хрватскога или српскога књижевног језика*.

његово вријеме био репрезентативан за утврђивање особина и норме књижевног језика на народној основици” (Милошевић 1978: 93).

У овоме раду испитујемо Маретићев допринос проучавању прошлих времена у српском језику, при чему у разматрање укључујемо и тзв. „други перфекат” (данашњи „футур други”), који Маретић сврстава у прошла времена, не одричући му могућност да означава и будућност. Ако се овакво Маретићево виђење „другог перфекта” из данашње перспективе може учинити чудним, па и спорним, треба подсетити на чињеницу да ни међу граматичарима и лингвистима XX века не постоји консензус кад је реч о значењу футура другог.² То што данас превладава став да је футур други будуће време са изразитим модалним употребама не значи да не треба размотрити и Маретићеве аргументе, утолико пре што се они заснивају на стању српског језика од пре више од једног века. Наиме, не треба сметнути с ума то да је неке закључке, који се данас чине спорни или превазиђени, наметала језичка грађа на којој је овај аутор темељио своје анализе. Сем тога, стално треба имати на уму чињеницу да је ова граматика написана у време када наука о језику, у данашњем смислу те речи, још није била ни у повоју.

Ми ћемо Маретићев допринос проучавању прошлих времена у српском испитати са становишта савремене темпоралистике, али не да бисмо тражили мањкавости или грешке у Маретићевим анализама, него да бисмо показали да је у овој граматизи, још крајем 19. века, речено или наслућено и много тога што ће каснија истраживања потврдити, допунити, или само терминолошки преформулисати. То никако не значи да не треба указивати, са становишта савремене науке, и на пропусте који су неминовни у анализама и тумачењу језичких феномена и у делима највећих језичких зналаца у које свакако спада и Томо Маретић.

У раду најпре указујемо на Маретићев допринос проучавању глаголског вида, да бисмо потом прешли на његово схватање прошлих времена у српском језику.

2. О глаголском виду у Маретићевој граматизи

Разматрајући проблематику глаголског вида, који је у српском језику морфологизован, Маретић предлаже критеријуме за разликовање тзв. трајних (тј. несвршених) од тренутних (тј. свршених)³ глагола. Маретић, наиме, предлаже два критеријума за њихово разграничење, а то су: 1. питање *Шта сада радиш*, на које се може одговорити искључиво употребом неког трајног глагола, и 2. могућност конструисања са фазним глаголима *почети* и *престати*, својствено искључиво трајним глаголима (стр. 516)⁴. Иако је јасно шта

² Уп. Милошевић (1978: 106).

³ У првом издању *Граматики* користи се управо термин *свршени глаголи*.

⁴ На релевантне делове Маретићеве граматике упућиваћемо тако што ћемо у заграду стављати само број стране на којој се налази Маретићев пример или коментар.

Маретић подразумева под опозицијом трајни-тренутни глаголи, сматрамо да је, термилошки, боље говорити о имперфективним (или несвршеним) и перфективним (или свршеним) глаголима, будући да назив „тренутни глаголи” не означава само дословно тренутне радње (*наћи, убости, експлодирати, приметити...*), него и радње које, премда свршене, подразумевају одређено трајање, односно садрже и компоненту дуративности у свом значењу (нпр. *прочитати, написати, купити, смислити* итд.). Глагол *сачувати* који наводи Маретић илуструјући класу тренутних глагола означава ограничену радњу која се може протезати и до момента говора (нпр. *Показаћу ти слике свог деде из младости које сам сачувао после толико година*).⁵

Вратимо се сада критеријумима (тј. тестовима) које Маретић предлаже за разграничење трајних од тренутних глагола. Са становишта савремених аспектолошких приступа питањем *шта сада радиш*, идентификују се обележја дуративности (тј. трајности) и динамичности, слично француској перифрази за дуративност *être en train de* (Станојевић/Ашић 2008) којом се подвлаче ове две компоненте лексичког глаголског значења (*Aktionsart-a*). С друге стране, у српском као језику са морфологизованим видом поменути критеријум (тј. питање *шта сада радиш*) детектује и оно што се данас зове имперфективна визија процеса, или сагледавање процеса без ограничења⁶, тј. процеса којем се не „види” ни почетак ни крај.⁷ Да се са имперфективним глаголима са својством динамичности фокус може ставити и на различите фазе радње, интуитивно је јасно Маретићу који предлаже још један тест за разграничење трајних од тренутних глагола, а то је могућност једних, односно немогућност других да се нађу у позицији допуне фазних глагола *почети* и *престати*. (*Почео је да чува / *Почео је да сачува*). Само, дакле, глаголи који означавају неограничене радње пролазе овај тест. Међутим, Маретићеви критеријуми не успевају да идентификују тзв. стативне глаголе, које налазимо у следећим синтагмама: *бити болестан, бити млад, налазити се негде, ...*).

Поменимо овде и то да Маретић исправно увиђа да неки трајни глаголи означавају понављање, а неки само једнократне радње. Стога, трајне глаголе дели на дуративне и на итеративне (што ће преузети и потоњи српски и хрватски граматичари и лингвисти). Исто тако, а позивајући се на Вука, Маретић истиче и да има глагола који се могу употребити и као трајни и као тренутни (стр. 517), зависно од контекста, што ће утрти пут ка издвајању још једне видске подкатегије коју чине двовидски (или биаспектуални) глаголи.

Неки Маретићеви увиди у морфологију имперфективних (тј. „трајних”) глагола омогућили су, поред осталог, данашњим истраживачима да формулишу и неке занимљиве генерализације везане за имперфективне глаголе који-

⁵ Новаков у својој студији овакве глагол назива „достигнућима”, а тренутно-свршене глаголе, као што су *наћи, родити се* и сл. назива „остварењима” (Новаков, 2005).

⁶ Ограниченост и неограниченост су одлике које се приписују, редом, перфективним и имперфективним глаголима у савременој србистици: Стевановић 1979: 528 ; Станојчић/Поповић 1992: 98; Пипер и др. 2005: 781.

⁷ Данас се овде говори о граматичком аспекту, при чему се граматички аспект односи на интерну темпалну структуру глаголске ситуације независно од њене временске локализације (Комри 1976), тј. односи се на „време затворено у глаголској ситуацији” (Вет 1980: 45).

ма се могу означити свршене радње кад су конструисани у перфекту. Наиме, у неким новијим радовима (Ашић/Станојевић 2008, Станојевић/Ашић 2010), показано је да постоје (бар) два механизма која омогућавају изражавање свршености употребом имперфективних (тј. несвршених) глагола. То су: 1) прагматичке инференце код несвршених глагола чији се свршени парњак изводи префиксацијом (*писати, пливати, читати, кувати, плесати, красти, тонутти, мислити, радовати се, тражити* итд.) и 2) семантичке инференце, које омогућава присуство теличке компоненте у лексичком значењу неких несвршених глагола⁸ (нпр. *долазити, куповати, силазити, свраћати, удавати се, рађати, јављати (се), падати, бацати, ударати, сретати, нестајати, плаћати* итд.)⁹.

3. Аорист у Маретићевој граматици

На самом почетку свог разматрања аориста¹⁰, Маретић истиче да се овај облик може јавити и са трајним (тј. имперфективним) глаголима, додуше неупоредиво ређе него са тренутним (тј. перфективним) глаголима. Једино донекле спорно у вези са аористом трајних глагола јесте то што Маретић овај облик по значењу изједначава са имперфектом. Додуше, познато је да аорист имперфективних глагола означава трајање прошле радње која се, аналогно радњама уведеним имперфектом, може и „пресећи” неком другом прошлом радњом, као у Вуковићевом примеру: *Кад ја **градих** ову кућу, дође ми један мајстор из приморја* (Вуковић 1967: 233), али то није довољно за закључак да су имперфективни аорист и имперфекат синонимни. Наиме, Вуковић је показао да имперфекат, за разлику од аориста имперфективних глагола, прошлу радњу представља као неограничиву претериталну садашњост, истовремену са моментом о којем се говори, или – како бисмо ми то данас рекли – симултану са референцијалним временом у прошлости.¹¹

Маретић указује на наративну функцију аориста, својствену и историјском презенту и перфективном перфекту, али не истиче да се ова његова функција састоји у маркирању временског низања прошлих догађаја, и то тако да хронолошки редослед догађаја одговара редоследу којим су ти догађаји уведени (тј. редоследу глаголских облика у аористу). Иако има основа за разграничење употреба аориста у говору и у приповедању, неки Маретићев примери нису најсрећније одабрани да ову разлику илуструју. Наиме, по Маретићу следећи пример илуструје употребу аориста у говору, иако је и овде заправо у фокусу приповедачка функција овог облика (тј. сигнализује се хронолошко низање догађаја): *Ја сам овога лета мислио ићи у Рватску, па*

⁸ То су, Маретићеви тзв. трајни несложени глагола добијени од истог корена као и њихов тренутни несложени парњак (Маретић 1963: 519–520).

⁹ Детаљније о овоме погледати у: Ашић/Станојевић 2008. и Станојевић/Ашић 2010.

¹⁰ У првом издању *Граматице* (1899) Маретић за аорист користи назив *прво пређашње вријеме*.

¹¹ У томе је сличност између српског и француског имперфекта, чије се трајање такође не може ограничити и који, поред осталог, означава глобалну симултаност (Станојевић/Ашић, 2008: 81).

се изнајприје **задржа** чекајући Господара... а потом **се појави** колера па не **смедо**. (стр. 617). Но, као што смо истакли у уводу, Маретићеви ставови директно произилазе из анализа доступног му корпуса који одражава ондашње стање српског књижевног језика, па наша констатација да поменути пример није најсрећније одабран да илуструје употребе аориста у говору, не треба схватити као озбиљнију замерку.

На разјашњење праве природе српског аориста причекаће се још неко време. Наиме, многе употребе аориста у говору, односно у дијалозима, о којима Маретић говори као о „јављању” или „спомињању”, представљају, заправо, школске примере онога што ће потоњи лингвисти (Стојићевић 1951:42, Сладојевић 1955–56: 135, Стевановић 1967: 88) описивати као доживљеност радње или уживљеност у њу (нпр. *Живковић једно вече рекне Петру и Миленку у својој кући: И Вељко и Јаков издадоше нас, сад се више ни у што немамо уздати*, стр. 619). Исто важи и за употребе аориста за изражавање „чуђења, љутње, жалости или прекора” (стр. 619), као и за аорист у узвичним или упитним реченицама (нпр. *Дигне се да тражи свог побратима и нашавши га у једном селу каже му: Ти, побратиме, превари мене!* (стр. 619); *Лавран каже Јакову: шта учини те крадом побјеже од мене и одведе кћери моје?* (стр. 620). У готово свим Маретићевим примерима говорник заправо сведочи о радњама чији је актер и сам био, што значи да је доживљеност радње или уживљеност у њу значењска константа аориста присутна како у језику који је Маретић анализирао у својој граматици (превасходно Вуковом и Даничећевом), тако и у језику којим данас говоримо и пишемо.

Маретић увиђа и да се аористом глагола *отићи* у првом лицу једнине или множине може изразити и будућност (*Одох! Одосмо!*)¹², али значење будућности приписује и аористу у контекстима у којима би требало говорити о модалним употребама, будући да је у њима на снази експлицитна или имплицитна условност: *Ако ова правила одбацимо, одбацисмо само еванђеље.; Умрех од жеђи, дај ми чашу воде*¹³ (стр. 621).¹⁴

4. Маретићево схватање имперфекта

По Маретићу, основно својство имперфекта јесте трајање њиме означених прошлих радњи, без обзира да ли се имперфекат употребљава у главним или у зависним реченицама (*Док он тако говораше њима, гле, кнез некакав дође и клањаше му се говорећи*, стр. 622). Маретић указује и на употребе имперфекта за **понављање** радње (*У по ноћи устајаху хришћани на прву молитву као по гласу страшне трубе посљедњег суда...*), при чему остаје

¹² Убедљиво лингвистичко тумачење овог феномена даје Тијана Ашић (Ашић 2008).

¹³ У примеру *Умрех од жеђи, дај ми чашу воде*, на снази је имплицитна условност: *Ако ми не даш чашу воде, умрех/умрећу од жеђи*.

¹⁴ О разлозима зашто неке употребе аориста за будућност треба третирати као модалне говори и Стевановић у својој студији о глаголским временима (Стевановић 1967: 91–92).

нејасно зашто аутор раздваја „трајне догађаје који су се у прошлости обичавали догађати” од „трајних догађаја који су се у прошлости понављали” (стр. 623), осим ако се у првом случају, тј. код трајних догађаја „који су се у прошлости обичавали догађати”, не мисли на категорију хабитуалности. Оно што је извесно, судећи барем по примерима које Маретић наводи, јесте то да је понављање радње означено имперфектом неспецификовано, будући да се у њима не јављају одредбе које би прецизирале колико се пута дата радња у прошлости поновила.

Иако је у Маретићево време категорија доживљености била непозната,¹⁵ овај аутор као да је подразумева када каже да се имперфекат може употребити и „када се што казује у чуду, љутини, у жалости или прекоревајући кога” (стр. 623).

Маретић исправно увиђа и то да се имперфектом не означава нужно прекид са садашњошћу (за разлику, на пример, од аориста или перфекта), а ово својство имперфекта илуструје употребама којима се означава, по његовим речима, „права садашњост” (стр. 624), тј. садашњост која укључује моменат говора, као у примеру „... а ви одакле бесте?” (стр. 624), или у данас уобичајеним питањима типа *Како се оно зване?* Овакве употребе имперфекта за праву садашњост заправо су модалне, будући да се њима сигнализује епистемичка несигурност говорног лица у погледу неког актуелног стања ствари које је било на снази и у прошлости, при чему се ова прошлост употребом имперфекта може евоцирати (као у примеру: *Како се оно зване?*).

Иако Белићу припадају заслуге за теоријско уобличење категорија синтаксичког индикатива и релатива (Белић 1928), још је Маретић у својој граматици употребио термин „релативна прошлост” говорећи о имперфекту (стр. 624), а затим и о перфекту¹⁶ (стр. 630). Маретић, наиме, указује на ретке употребе имперфекта уместо презента за изрицање тзв. релативне прошлости, као у примеру¹⁷: *Видје их гдје се мучаху (тј. гдје се муче) веслајући, јер им бијаше противан вјетар* (стр. 624). Имперфектом се овде описује радња симултана са радњом главне реченице (*видје их*), што се у српском, у којем нема слагања времена, изражава употребом презента. Овај пример је занимљив и из контрастивне перспективе, будући да се овде српски имперфекат понаша као француски, с тим што је у француском у овом типу конфигурација имперфекат обавезан услед феномена слагања времена.

5. Перфекат у Маретићевој граматици

На чињеницу да од свих прошлих времена у српском перфекат¹⁸ има најшири спектар употреба, тј. означава прошлост у најопштијем смислу те

¹⁵ Њу ће у србистику увести Стојићевић (1951).

¹⁶ О перфекту говоримо у следећем одељку овога рада.

¹⁷ Код имперфекта је, барем у овом примеру, на снази релативна садашњост, будући да се овде имперфекат употребљава уместо презента да означи симултаност са једном другом прошлом ситуацијом.

¹⁸ Тј. „први перфекат”, како га Маретић зове.

речи, указао је још Маретић учивши одсуство било какве селекцијске рестрикције овог облика на глаголе једног или другог видског лика. Перфект, како истиче Маретић, може изразити било који прошли догађај, те се њиме може заменити било које друго прошло време, укључујући и плусквамперфекат. С друге стране, перфекат се не може увек заменити другим прошлим временима, а један од разлога томе, како исправно запажа Маретић, јесу употребе у којима се перфектом означавају садашње последице проистекле из извршене прошле радње. Тако је, и не слутећи да је открио категорију резултативности, Маретић показао да се резултативност у садашњости може изразити искључиво перфектом.¹⁹ Маретић не користи термин ‘резултативност’, него говори о „прошлосадашњим догађајима” (стр. 628), а то су догађаји који, иако прошли, изазивају одређене последице у садашњости (нпр. *легао сам* = лежим, *пристао сам* = пристајем, *Зар си ослепио*, те не видиш?). Интересантно је да се значење резултативности (односно означавање прошлосадашњих радњи) код Маретића приписује искључиво перфекту тренутних (односно перфективних) глагола. Из данашње перспективе гледано, перфективност није нужан услов за резултативност у садашњости, будући да се може изразити и имперфективним перфектом (Станојевић 2013: 223, Танасић 2009), под условом да се њиме означена радња конципује као свршена у прошлости.²⁰ Међутим, да је употреба перфекта неопходан услов за изражавање резултативности у садашњости, чињеница је коју данас нико не доводи у питање, а заслуга за њено откриће припада управо Маретићу.

Поменимо овде и то да је Маретићева интуиција непогрешива када у „прошлосадашње радње” (тј. у сферу резултативности) овај аутор сврстава и оне радње које означава перфективни перфекат са квалификативним значењем (Симић/Јовановић 2007: 211), односно географски перфекат (Танасић 2005: 239), као у следећем примеру: *Овај је намастир у неисказаној врлети: одовуд се наднијеле над њега стијене кабларске, а одонуд овчарске, а и одоздо и одозго тако да су се стијене ови двију планина склопиле да се ништа не види.*²¹ Маретић исправно увиђа и то да се скраћеном формом перфективног перфекта (тј. крњим перфектом) може изразити и прошлосадашњост у прошлости²². Реч је о употребама које одликују пре свега резултативни плусквамперфекат²³, али, као што Маретић исправно тврди, и крњи перфекат, са

¹⁹ У питању је феномен који налазимо и у неким другим језицима, као што су енглески и француски.

²⁰ Тако се перфекат у примеру *Падала је киша* може интерпретирати резултативно, ако се у моменту исказивања може закључити а) да више не пада киша и б) да постоје јасне индикације у моменту говора да је дата прошла радња довела до одређених последица (као што је, на пример, мокар коловоз). Исто тако, перфекат у примеру *Видим да је плакала*, не може се схватити другачије него као резултативан, будући да је перцепцији у моменту говора доступно стање ствари које је навело говорника да изговори поменуту реченицу (нпр. дотичној особи су још увек видљиве сузе у очима).

²¹ Маретић овај пример коментарише на следећи начин: „Стијене су се дакле наднијеле, па се и још и данас надносе, оне су се склопиле, па су још и данас склопљене” (стр. 628).

²² Тј. резултативност у прошлости како бисмо данас рекли.

²³ Међутим, као што ћемо видети у следећем поглављу овог рада, Маретић не говори о резултативности плусквамперфекта.

којим се постиже већа живост у приповедању (нпр. *Турци пали* *около Озина, разапели по пољу шаторе*, стр 629).

Иако је мало примера у којима пуна форма (перфективног) перфекта стоји уместо плусквамперфекта резултативности, сви они показују да се резултативност (у прошлости) може изразити и пуним обликом перфективног перфекта: *Ломо је још пак пре одредио и наместио људе да убију Токат-љућа.; Кад то цар чује, он се наљути на своја два старија сина и оћера их одмах од себе, а њега (тј. трећег сина) ожени њевојком коју је себи изабрао* (стр. 629). Дакле, перфектом перфективних глагола може се изразити не само резултативност у садашњости, него и резултативност у прошлости (уп. Станојевић 2014). Међутим, ова могућност не треба да чуди, ако се има у виду широк спектар употреба српског перфекта, у којима перфекат може преузети и неке функције других прошлих времена – у овом случају изражавање резултативности у прошлости и то уместо плусквамперфекта или крњег перфекта.

Маретић указује и на то да се перфектом могу означити не само прошле, него и будуће радње. У примерима које он наводи перфекат се значењем будућности јавља се само у специфичним, модалним контекстима, као што су погодбене реченице или употреба императива у јукстапонираним реченицама: *Ако не погодиш биљега, ти си погинуо* (тј. погинућеш зацијело); *Јаши вранца, бјежи у Котаре, обоје смо избугили главе* (стр. 630). С обзиром да значење будућности одступа од основне темпоралне функције перфекта, а испољава се само у модалним контекстима, овакве би употребе перфекта требало третирати као модалне²⁴. Перфекат за будућност налазимо код Маретића и у негираним реченицама са везником *док*: *Бјежи док те нијесам убио* (=док те не убијем). А да се и овде заправо ради о модалној употреби перфекта, говори могућност парафразе овог примера са експлицираном хипотезом: *Убићу те ако не побегнеш*.

Вредно помена је и Маретићево запажање да се перфектом може означити и релативна прошлост („тј. према другој будућем догађају који се спомиње”), као и апсолутна будућност („тј. према времену у којем се говори”). Изражавање релативне прошлости Маретић илуструје следећим примером: *„Да зађемо по нацијама, па све ове дојакошње кнезове да посијечемо и друге мјесто њи да поставимо, па ако цар ћедбуде чинити што против нас, ови ће наши кнезови, којима смо ми љеб дали, држати нашу страну”* (стр 630). Овде је перфекат *смо дали* у темпоралној употреби и изражава прошлост (тј. anteriornost), али не прошлост у односу на моменат говора, него у односу на неки будући моменат уведен футуром *ће држати*. Следећи пример илуструје изражавање тзв. апсолутне будућности (тј. будућности која се одмерава од момента говора): *Ми то можемо учинити, али шта ћемо тијем добити? Јесмо ли онда Србију покорили и пут у Биоград прокрчили?* (стр. 630). Међутим, ми се не можемо сложити са тумачењем да се перфектом овде

²⁴ Сам перфекат у свом значењу не садржи компоненту модалности, па није упутно говорити о модалном перфекту, него радије о модалним, контекстуално условљеним употребама.

изражава апсолутна будућност²⁵. Наиме, овде би било умесније говорити о модалној употреби перфекта²⁶. Наиме, реализација обе радње „јесмо ли покорили” и „(јесмо ли) прокрчили” имплицитно је условљена информацијом из претходне реченице која се може парафразирати погодбеном реченицом: *Али ако то учинимо, шта ћемо тијем добити?* Перфектом се, дакле, само експлицира питање означено аподозом у футуру (*шта ћемо тијем добити*), што значи да је имплицитни услов оперативан и при употреби оба перфекатска облика („јесмо ли покорили и ... прокрчили”) у другој реченици цитираног примера. Дакле, пошто се оба облика јављају у имплицитно хипотетичком контексту, овакве би употребе требало третирати као модалне, а не као облик испољавања апсолутне (тј. индикативне) будућности.

6. Маретићево схватање плусквамперфекта

Маретић је плусквамперфекту посветио релативно мало простора (непуне две стране), али је истакао једно његово својство које заслужује посебну пажњу утолико пре што се оно често занемарује у граматичкој и научној литератури. Наиме, сви аутори су сагласни да плусквамперфекат означава антериорност собом означене радње у односу на неку другу прошлу радњу, али се често запоставља или не истиче довољно чињеница, на коју је указао управо Маретић, да се плусквамперфектом може означити и постериорност у односу на неку другу прошлу радњу. Маретић, наиме, истиче да се плусквамперфекат веома често употребљава као перфекат, тј. да он напросто означава прошлост.²⁷ Највећи број примера који илуструју ово својство плусквамперфекта Маретић црпи из народне поезије, али да нису само версификаторски разлози ти који оправдавају избор плусквамперфекта у овој, само низглед атипичној употреби, сведоче следећи примери из прозних текстова: „*Кад се ни сунце ни звијезде за много дана не показаше, и бура се мала навалила, бијаше пропао сав над да ћемо се избавити*” (стр. 633); *Турци су се сваку ноћ ближе прикучивали к српским шанчевима и најпослије су се тако близу били прикучили да су се могли тући* (стр. 633). У оба цитирана примера, плусквамперфекту је конкурентан перфекат, којим се може и заменити без разлике у погледу временског редоследа означених радњи. Међутим, разлика у значењу постоји, иако је Маретић не помиње. Наиме, у првом наведеном примеру (*Кад се ни сунце ни звијезде за много дана не показаше, и бура се мала навалила, бијаше пропао сав над да ћемо се избавити*) плусквамперфект ставља у фокус резултат собом означене радње (=није више било наде да

²⁵ Појам „апсолутна будућност” спада под концепт индикативне темпоралности, односно синтаксичког индикатива, који ће, као што смо већ рекли, теоријски уобличити Александар Белић у свом учењу о индикативу и релативу.

²⁶ Пошто концепт модалности није био познат Маретићу, наша анализа овог примера има за циљ само да покаже како би се данас третирале овакве употребе.

²⁷ „Доста често плусквамперфекат служи уопће за прошлости, тј. значи исто што први перфекат, а још чешће за догађаје који су се догодили послје других” (Маретић 1963: 633).

ћемо се избавити), док би перфекат (...*пропао је сав над да ћемо се избавити*) акценат ставио на саму радњу. Ова танана семантичка разлика произилази из могућности да се српским плусквамперфектом означи резултативност у прошлости. И у другом примеру плусквамперекаат сигнализује резултативност у прошлости: ...*најпослије су се тако близу били прикучили* (=најпослије су били тако близу). Резултативност у овом другом примеру пожељнији је избор од догађајности (коју би означио, да је употребљен, перфекат глагола *прикучити се*). Сматрамо да је то зато што је избором плусквамперфекта у комуникативни фокус стављена једна спацијална ситуација (*бити близу*) коју читалац доживљава као предуслов да се оствари радња последичне реченице (*да су се могли тући*). Ваљало би проверити лингвистички интересантну хипотезу да се постериорност са плусквамперфектом јавља само ако се плусквамперфектом изражава резултативност у прошлости, али то ћемо оставити за неке будуће радове. У сваком случају, Маретићев допринос анализи плусквамперфекта јесте то што је уочена могућност да се овим обликом изражавају и неке друге темпоралне релације, а не само антериорност. Ово Маретићево откриће, као и нека друга у домену темпоралистике, показује да су многе истине о синтаксичким и семантичким феноменима у српском језику откривене још давно. Међутим, оне се пренебрегавају па и заборављају, или се, пак, увијене у савремену лингвистичку терминологију, пласирају као оригинална научна открића оних који сматрају да се само у оквиру савремених теорија могу изрећи истине о језику.

7. „Други перфекат”

Под необичним називом „други перфекат” у Маретићевој граматици означава се облик данас познатији као футур други.²⁸ Иако синтагма *други перфекат* сугерише да се ради о временском облику за прошлост, како га, уосталом, Маретић и схвата у својој граматици, његов третман у србистичкој литератури и иначе је далеко од консензуалног, будући да га не сврставају сви у временске облике.²⁹ Разлоге који су навели Маретића да „други перфекат” (тј. футур други) третира као „сложено време за прошлост” (стр. 631), требало би тражити у двома чињеницама: 1. грађа на којој је Маретић изводио своје анализе садржи доста примера у којима се временска локализација догађаја означеног футуром другим врши у односу на неки моменат про-

²⁸ Током XX века, у србистици су употребљавани различити називи за овај сложени глаголски облик: зависни перфекат, други перфекат, свршени или будући перфекат, предбудуће време, зависно будуће време, футур други (уп. Милошевић 1978: 106).

²⁹ И неки савременији аутори, попут Стевановића или Станојчића и Поповића сматрају футур други модалним обликом с обзиром на то да се њиме не означава реализована радња, него радња за коју говорно лице „претпоставља да ће се (из)вршити после времена говорења” (Станојчић/Поповић 1992: 389). Од студије Ксеније Милошевић (Милошевић 1970) у лингвистичкој литератури превладава мишљење да је футур други временски облик којем може бити својствено и модално значење (уп. Танасић 2005).

шлости и 2. Маретић није увидео да временска детерминација футура другог не зависи ни од момента говора ни од неког момента у прошлости, него од неке друге (будуће) радње. Аргументујући свој став да је „други перфекат” (тј. футур други) прошло време, Маретић даје следећи пример: *Најпосле му даду перо и артије, па му кажу да напише шта ће му се чинити ако и он буде за тај посао знао.*” (стр. 631). Међутим, иако се обе релевантне радње у овом примеру (*буде знао* и *ће му се чинити*) посматрају из прошлог момента уведеног приповедачким презентом *кажу* – па се за оба футура може рећи да су релативновременски употребљена – за временску локализацију радње означене футуром другим (*буде знао*) релевантна је искључиво радња уведена футуром првим *ће му се чинити*. Однос симултаности у којем стоје ове две радње остао би исти и при промени временске перспективе, као у примеру са индикативним презентом³⁰ у главној реченици: *Он (сада) пише шта ће му се чинити ако и он буде за тај посао знао*. Везивање радње означене футуром другим за неку другу (типично будућу) радњу, као и његова временска оријентација према таквој радњи (са којом може бити у било ком временском односу), а не према моменту говора или неком моменту прошлости, аргументи су који иду у прилог тврдњи да футур II припада синтаксичком релативу, а не синтаксичком индикативу.

У неким примерима којима Маретић покушава да покаже да се футуром другим могу означити прошле радње ретроспективно конциповане и у којима би се данас радије употребио перфекат, футур II заправо означава епистемичку несигурност говорног лица у погледу неког стања ствари у прошлости. Стога би такве употребе футура другог, које илуструју следећи примери из Маретићеве граматике, требало схватити као модалне, односно третирати их као израз епистемичке модалности: *Ако бог да и срећа донесе, те с не буде јоште оженио, ја ћу млада баи за њега поћи; зато се јако бојим да не буду те стихове начинили калуђери* (стр. 631).

Маретић је у праву када каже да се други перфекат (тј. футур II) са трајним (тј. имперфективним) глаголима употребљава и да значи симултаност или anteriornost са другим будућим догађајима: *Што се г. Светић буде више врицао и копрцао против онога мога суда, он ће се све више заплетати као пиле у кучине.* (стр. 632); *Зар нијесте знали да ћу вам ископати очи ако будете слушали мису?* Тиме Маретић показује, иако то не каже директно, да није релевантан тип временске релације (симултаност, anteriornost или постериорност) између радње означене футуром другим и друге будуће радње, него само то да таква релација постоји.³¹

Оно што Маретић у својој граматичи не разматра, а што сматрамо битним својством перфективног футура II (тј. футура II са перфективним гла-

³⁰ Тј. презентом којим се означава радња на снази у моменту говора.

³¹ Веома су ретки контексти у којима се футур други може употребити у независним реченицама. У савременом српском језику такав је контекст онај са антепонираним модалним прилогом *можда* у независној реченици (*Можда будем дошао*), где футур други алтернира како са перфективним презентом (*Можда дођем*), тако и са футуром првим (*Можда ћу доћи*), о чему је писао Милош Ковачевић (Ковачевић 2008: 203).

голима), јесте могућност да се њиме изрази и резултативност у будућности. Тако, у примерима типа *Кад се будем вратио назваћу те*, комуникативни акценат није на самој радњи *вратити се* локализованој антериорно у односу на радњу означену футуром првим, него на стању које ће таква радња произвести у будућности (*кад се будем вратио*=кад будем ту) и које ће бити актуелно у моменту интервенције друге будуће радње (*назваћу те*).³²

8. Закључак

Иако са становишта савремене науке анализе глаголских времена које Маретић даје у својој граматици нису комплетне, будући да не идентификују све релевантне значењске компоненте глаголских облика о којима ће се у србистици говорити и/или расправљати током XX века, оне су најчешће поздани и верно описују стање у књижевном српском језику у времену у којем је ова граматика настала. Стога, не чуди чињеница да је ово дело инспирисало многе значајне српске лингвисте да и теоријски уобличе неке концепте, као што је појам релативне прошлости, који је у основи Белићевог учења о синтаксичком индикативу и релативу. Такође, увођење концепта прошлосадашњих радњи при тумачењу перфекта, значајно је са становишта изучавања сложених глаголских облика код којих није увек у фокусу радња, него је то резултативно стање. Маретићеве критеријуми за разграничење глагола по виду (које он скромно зове „практичним правилима”), откривају различита семантичка својства глагола која су неопходна за проучавање видских значења у српском. Иако Маретић та својства није експлицитно идентификовао, његова је заслуга управо у томе што је формулисао релевантне тестове путем којих се она могу открити.

То што нису јасно разграничене темпоралне од модалних употреба неких глаголских облика, па нека значења која Маретић третира као футурска из данашње перспективе треба третирати као модална, не умањује значај Маретићевих увида, утолико пре што у његово време концепт модалности није узиман у обзир при описивању језичких факата.

Маретићеве анализе прошлих времена у српском, као и његов опис других морфосинтаксичких феномена, базирани су искључиво на обимном и репрезентативном корпусу, што је уз истанчано језичко осећање овог аутора омогућило нове увиде у веома сложену проблематику синтаксе глаголских облика, инспиришући многе српске лингвисте у XX и у првој деценији XXI века.

³² Резултативност је често на снази и у неким модалним употребама футура другог, као у већ цитираном Маретићевом примеру: *Ако бог да и срећа донесе, те с не буде јоште оженио* (=те још не буде ожењен), *ја ћу млада баш за њега поћи*.

ЛИТЕРАТУРА

- Ашић 2008:** Т. Ашић (2008), Деиктичка компонента у значењу глагола : случај глагола *отићи*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 37/1, Београд: МСЦ, Филолошки факултет, 113–126.
- Ашић/Станојевић 2008:** Т. Ашић, В. Станојевић, Могу ли несвршене форме означавати свршеност? Случај српског несвршеног перфекта и француског имперфекта, *Српски језик у (кон)тексту*, Крагујевац: ФИЛУМ, 207–219.
- Белић 1928:** А. Белић, О синтаксичком индикативу и „релативу”, *Symbolae grammaticae in honorem Joanis Rozwadowski – II*, Krakow, 47–55.
- Вет 1980:** Co Vet, *Temps, aspect et adverbess de temps en français contemporain*, Genève: Droz.
- Вуковић 1967:** Ј. Vuković, *Sintaksa glagola*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Комри 1976:** В. Comrie: *Aspect, An introduction to study of verbal aspect and related problems*, Cambridge: Cambridge University press.
- Ковачевић 2008:** М. Ковачевић, Конкурентност двају футура и перфективног презента у савременом српском језику, *Зборник Матице српске за славистику* 73, Нови Сад, 195–211.
- Маретић 1963:** Т. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Милошевић 1970:** К. Милошевић, *Футур II и синонимски облици у савременом српскохрватском књижевном језику*, Сарајево: АНУБиХ.
- Милошевић 1978:** К. Милошевић, О проучавању временских глаголских облика у сербокроатистици, *Зборник за филологију и лингвистику* XXI/2, Нови Сад, 93–121.
- Новаков 2005:** П. Новаков, *Глаголски вид и тип глаголске ситуације у енглеском и српском језику*, Нови Сад: Футура публикације.
- Пипер и др. 2005:** П. Пипер и др., *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*, ред. М. Ивић, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Нови Сад: Матица српска.
- Симић/Јовановић 2007:** Р. Симић, Ј. Јовановић, *Мала српска граматика*, Београд: Јасен.
- Сладојевић 1955–1956:** П. Ч. Сладојевић, О значењу аориста у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог* XXI, Београд, стр. 131–136.
- Станојевић/Ашић 2008:** В. Станојевић, Т. Ашић, *Семантика и прагматика глаголских времена у француском језику*, Крагујевац: ФИЛУМ.
- Станојевић/Ашић 2010:** V. Stanojević, Т. Ašić, L’aspect imperfectif en français et en serbe, in: N. Flaux, D. Stošić, Co Vet (réd.), *Interpréter les temps verbaux*, Frankfurt: Peter Lang, 107–129.
- Станојевић 2013:** В. Станојевић, Резултативност у садашњости у француском и у српском језику, *Српски језик* XVIII, Београд.
- Станојевић 2014:** В. Станојевић, Перфективни перфекат и његови француски еквиваленти у Њопићевим приповеткама, *Наука и глобализација*,

- Зборник радова са научног скупа, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет, 175–190.
- Станојчић/Поповић 1992:** Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Граматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић 1967:** М. Стевановић, *Функције и значења глаголских времена*, САНУ посебна издања, књига CDXXII, Београд: Научно дело.
- Стевановић 1979:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II, Синтакса*, Београд: Научна књига.
- Стојићевић 1951:** А. Стојићевић, *Значење аориста и имперфекта у српскохрватском језику*, Љубљана.
- Танасић 2005:** С. Танасић, „Синтакса глагола”, у: П. Пипер и др., *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*, ред. М. Ивић, Београд, Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Нови Сад, Матица српска, 345–475.
- Танасић 2009:** С. Танасић, *Синтаксичке теме*, Београд: Београдска књига.

Veran J. Stanojević

LA CONTRIBUTUON DE MARETIĆ À L'ÉTUDE DES TEMPS VERBAUX
DU PASSÉ EN SERBE

Résumé

Dans ce travail nous examinons la contribution de Tomo Maretić à l'étude des temps verbaux du passé en serbe dans le but de montrer aussi bien la pertinence de ses descriptions grammaticales que les raisons pour lesquelles la *Grammaire* de Maretić ne cesse d'intéresser et d'inspirer les linguistes serbes depuis sa parution en 1899. Nous avons mis l'accent sur certains concepts descriptifs qu'a introduits Maretić et qui s'avèrent incontournables dans les recherches actuelles du système temporel de la langue serbe de nos jours.

Mots clés: Grammaire de Maretić, aspect verbal, les temps du passé, le serbe.

Тијана В. АШИЋ*
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 20.09.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

О КАТЕГОРИЈАМА ГЛАГОЛСКОГ ВРЕМЕНА, НАЧИНА И ВИДА У ГРАМАТИЦИ СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

Циљ овог рада је да се представе идеје о глаголским категоријама вида, времена и начина које је Стојан Новаковић изложио у својој Граматици српског језика објављеној крајем 19. века.

Кључне речи: Стојан Новаковић, граматика, глаголска времена, начин, вид

1. Увод¹

Године 1894. Стојан Новаковић објавио је Српску граматику назвавши је резултатом своје наставничке праксе. Књига има и прескриптивни² и дескриптивни³ карактер и обухвата све нивое језичке структуре.

Ми ћемо у овом раду представити ауторова запажања о глаголском виду, временима и начинима, упоређујући их са савременим теоријским премисама које се тичу ове три категорије.

2. О глаголском виду

Иако у својој књизи Новаковић не именује експлицитно категорију глаголског вида, он наводи да је једна од врло важних значењских карактерис-

*Tijana.asic@gmail.com

¹ Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 178014, *Динамика структура савременог српског језика*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

² Аутор наводи да књига треба да олакша „не само младим нараштајима већ и образованим људима вршење дужности да својим језиком чистије и правилније пишу” (Новаковић 1894: 19).

³ Граматика је наука о језику, у њој се излажу закони по којима што бива у језику и казује како је што у језику (Новаковић 1894: 19).

тика глагола какво трајање показује радња њиме изражена (). Он објашњава да „ову особину постизавају словенски језици наставцима глаголских основа и предметањем предлога” чиме јасно указује на чињеницу да се опозиција „имперфективно – перфективно” остварује захваљујући морфолошкој деривацији, те да није потребно реализовати глаголску лексему у неком глаголском времену да би се пренела аспектуална информација (Новаковић 1984: 275).

Само трајање се, по аутору, „може показати као непрекидно продужено или на разне начине ограничено”. Будући да *непрекидност* подразумева дуративност и неограниченост, а *ограниченост* јасно дефинисање временског сегмента у којем су се радња, односно њен почетак и крај одиграли, јасно је да Новаковић пре свега говори о представљању радње, о перспективи из које се она посматра, а не о њеној инхерентној теличности, односно да још није у размишљањима дошао до појма акционсарта (типа ситуације) (в. Грубор 1953). Другим речима, он не поставља питање које ће касније привући пажњу српских синтаксичара: да ли неограниченост дате ситуације у случају несвршеног вида подразумева и фактичку неограниченост њеног трајања (в. Стевановић 1979: 534).

Не чуди стога што Новаковић не увиђа ни постојање тзв. неодређено свршених глагола који ће тек у студијама његових следбеника бити уведени у литературу (*поседети, попричати, развикати се*). Наиме, за издвајање ове категорије потребно је уочити разлику између природе радње (њене ателичности) и њеног спољног временског ограничења.

Новаковић наводи да поред свршених и несвршених постоје и учестали глаголи који значе да им се радња, била трајна или тренутна, понавља или учестава. Он међутим не доводи овај последњи тип глагола са несвршеним (и једни и други приказују догађај или мноштво догађаја у току одвијања не намећући им спољну границу), нити увиђа да у одговарајућим контекстима несвршени могу добити итеративно значење (Стевановић 1979: 25)⁴.

Ово запажање је у складу са савременим приступима глаголским класима код којих се динамичност *активности* (процеса који се развијају у времену) потиче од тога што је њихова хомогеност специфична; они су састављени од мноштва минималних догађаја (промена) од којих сваки може именовати датим глаголом (Даути 1979). Између тих микродогађаја постоји минимална пауза, која их онтолошки чини аутономним, али та информација није комуникативно релевантна (Ландман 2000). Код учесталих глагола управо се наглашава чињеница да је евентуалност именована глаголом састављена од мноштва минималних догађаја, који могу бити телични и ателични. Ово Новаковић интуитивно осећа и на индиректан начин саопштава кад каже да се „радња било ограниченога, било непрекидног трајања у више пута понавља”⁵.

⁴ Сизиф је гурао камен. // Беба је врштала и гурала од себе играчке које су јој родитељи давали..

⁵ Види примере: *Возио је у непознатом правцу. Возио се тамо-амо.*

У овој граматици Стојан Новаковић као да најављује савремена лингвистичка запажања о специфичним аспектуалним информацијама која се могу изразити само перифрастичним путем. Тако он уочава да почетно-свршени глаголи означавају догађај под којим се подразумева прелаз једног стања ствари у друго, а не дају информацију о томе да ли се и колико дуго наставило то ново стање ствари. А ако се поред информације о почетку радње жели саопштити да је она трајала, онда се користи *стати* који постаје помоћни глагол (Новаковић 1994: 179).

- 1) Киша је још ујутру стала ромињати.

Разлику коју аутор уочава илустроваћемо следећим паром примера где само први имплицира да је стање на снази у моменту говора:

- 2) Пре пола сата је почела да га боли глава.
- 3) Пре пола сата малог је заболела глава, па сам се уплашио шта му је, али убрзо му је било боље.

Својство инкоативних глагола да примарно означавају транзицију, а тек секундарно почетак неког процеса који ће се потом развијати у времену, огледа се и у њиховој релативно честој несинонимичности са одговарајућим перифрастичким конструкцијама. Наиме ови глаголи веома често искључиво служе да се представи не почетак вршења радње већ способност субјекта да је врши:

- 4) Таман сам почео да једем / * пројео сам се кад је zazвонио телефон.

3. О временима

3.1 Увод

У уводном делу своје књиге аутор истиче да су три главна времена у нашем језику (Новаковић 1994: 23): „садашње, које значи да се оно што се каже догађа у онај мах кад се говори (*невам, учим, спавам, радим*), пређашње, које значи прошлу радњу или бивање (*учаше, видех, певао је, утече, напавео се*), будуће (*певаћеш, ми ћемо проћи*)”. Истакли бисмо овде два важна теоријска става: а) моменат говора као централну тачку која омогућава људско поимање времена и његових делова; б) чињеницу да више различитих глаголских времена служи за представљање прошлих радњи, те да се разлике међу њима искључиво могу тражити у начинима на који она то чине.

3.2 Презент

Новаковић уочава да садашње време „показује радњу која се збива онда када се о њој говори или се иначе у свако доба догађа”. Тиме он прави разлику између референцијалне и неререференцијалне употребе презента. Не објашњава, међутим, да понављање радње не подразумева да је она и непрекидно

на снази, већ да је у широј садашњости истинита пропозиција да се она догађа, иако наводи и такве примере:

5) Што дете чује то учи и прими.

Једно од најважнијих запажања на које овде наилазимо је да садашње време подразумева трајност и несвршеност радње, јер она може бити „у току” само ако није завршена у моменту говора. Новаковић исправно закључује да је презенту због ове принуда употреба свршених глагола ограничена. Наводи да се они јављају у подређеним реченицама где заправо означавају будућност или могућност или оно што у свако доба, као по неком правилу бива:

6) Ако слаже, лаж му на поштење.

7) Да змија окуси од мене, отровала би се.

8) И гуска каткад на леду посрне.

Његова запажања у потпуном су складу са савременим приступима перфективном презенту по којем ово време нема темпоралну детерминацију (под овим појмом подразумева се однос догађаја у датом времену према моменту говора; Станојевић, у штампи). Та његова дефективност чини га несамосталним, јер се увек мора везати за неко друго време или начин (односно имплицитно саопштен услов или правило) да би испољио одређено временско или модално значење, односно погодним са исказивање неактуализоване радње као у намерним реченицама. Једина његова семантичка инструкција је временска прогресија, која се испољава када он у наравији (где такође не може да стоји сам већ у низу, заједно са другим предикатима⁶) ствара утисак брзо промицања времена и служи за стварање ефекта динамичности.

То стилско својство перфективног презента уочава и Новаковић када каже да ово време често користи у историчком или приповедачком слогу, кад се хоће живље причање постићи. Он међутим у примерима наводи не само свршени већ и несвршени исторички (наративни) презент, али не покушава да објасни разлику у начину на који они представљају прошле догађаје: као брзо смењивање сцена или као успорени филм:

9) Царев син успе још једну чашу воде, пукне обруч и трећи: онда се буре распадне, а змај испадне из њега.

10) Предраг скочи на ноге лагане, пак узима луке и стријеле, пак излази на друм за бусију, пак заседа за јелу зелену.

3.3 Времена прошлости

Од круцијалног значаја за Новаковићев приступ семантици подсистема глаголских времена за прошлост је његова констатација да „у казивању оног што је прошло може се имати обзира или на различито трајање или само на прошлост”. Он дакле увиђа да се разлике између прошлих времена могу занемаривати на различитој аспектуалној инструкцији.

⁶ Јуче купим сладолед на улици. // Купим ја јуче сладолед на улици и откријем да му је прошао рок. Онда се вратим код продавца...

Што се тиче увођења компоненте прошлости као релеватне за разликовање чланова овог подсистема, она се своди на одмеравање догађаја од момента говора, односно од неког другог момента смештеног у прошлости. Међутим, он ту укључује и елемент временске удаљености, па разликује прошлост од скоро, или садашњу прошлост, односно прошлост одвека или давнашњу прошлост. За исказивање ове разлике служе два различита типа „реченица” састављених од облика глагола *бити* и прошастог придева употребљеног глагола.

Вратимо се сада првој опозицији. Аутор каже да аорист служи да се прошла радња представи као свршена, односно приписује му управо оне карактеристике које приписује перфективним глаголима (назива га пређашње свршено време). Он међутим не истиче да то што аорист може означити не само извршену радњу већ њен почетак и крај не зависи од његових инструкција већ од типа глагола с којим се комбинује:

- 11) Зачуше се гласови и муње засеваше.
- 12) Први уђе на врата рајска.
- 13) Браћа нарастоше и ојачаше.

Ипак, примећује да се ово време може комбиновати и са несвршеним глаголима иако не објашњава до каквих значењских ефеката доводи ова појава, можда баш због тога што није издвојио процесуалност као једну од подлика имперфективности (Танасић 1995: 427). Данас бисмо рекли да се аористом несвршених глагола губи идеја о представљању радње у току њеног развоја која постоји код имперфекта, мада савремени говорници српског језика не осећају јасно разлику између ова два облика.

Што се имперфекта тиче он се, наводи Новаковић, употребљава „кад се хоће да покаже радња која се догодила у прошлости као трајна или несвршена (види пример 14), и „кад неће да се показују границе њеног трајања”. Овом реченицом аутор индиректно упућује на идеју која још није сазрела у његовим анализама али коју интуитивно осећа: глагол у имперфекту, иако по својој природи обавезно несвршен, може поседовати инхерентну границу преко које се процес не може даље одвијати. Имперфективност се у том случају односи само на говорников избор да теличну радњу представи у њеном развоју, као у примеру 15:

- 14) Вјетар ружу низ поље ношаше.
- 15) Сунце се лагано у море спушташе.

Аутор указује и на специфичне ефекте који се постижу употребом ова два времена и који оправдавају њихов опстанак и систему из којег би, будући да се опозиција свршено-несвршено примарно морфолошки остварује, лако могли бити истиснути.

Тако Новаковић каже да се аорист и имперфекат јављају у реченицама које показују жељење, дивљење (Новаковић 1894: 395). Ради се о случајевима кад они нису употребљени у нарави већ у дискурзивном плану исказивања где говорник не жели само да констатује да се неки догађај одиграо

(фактографско предстаљање радње) већ и да искаже свој став према њему, као и да га пренесе на саговорника⁷.

- 16) Чудна ти ми годинница дође!
17) Добро ти ми код тебе бијаше!

Иако Новаковић не покушава да дубље уће у разлоге употребе аориста у говору и прагматичке ефекте које он производи, задивљује његова способност да уочи и прецизно објасни случајеве кад ово време представља будућу радњу. Он наводи да аорист ту служи да се покаже како ће се радња описана предикатом поуздано и одмах догодити. А тај ефекат епистемичке сигурности говорник остварује управо тиме што будућу радњу представља као да се већ одиграла. Из примера које аутор наводи јасно је да морају постојати лингвистички или екстралингвистички контексти који блокирају примарну интерпретацију аориста: то може бити условност, или немогућност да предикат у моменту говора заиста буде на снази.

- 18) Ко се за вешала родио, не утопи се.
19) Ја ћу узети једног коња па одох по свијету.

Нашу пажњу посебно је привукао следећи пример:

- 20) Ја ти сада печена ћурка не донесох, ниси ни то заслужио.

У њему баш као у осталим примерима говорник догађај представља као остварен да би саопштио своју чврсту намеру да га реализује. Оно што, међутим, издваја овај пример је што је предикат негиран, а опет има онтолошки статус догађаја. То је зато што он денотира неодигравање нечег за шта се претпоставља или је испланирано да ће се десити, те се сам изостанак очекиваног интерпретира као збивање које ће довести до одређених релевантних последица (в. и Ашић 2011).

Стојан Новаковић даје врло једноставну дефиницију перфекта која и из угла најновијих теоријских расправа делује као једина адекватна: он служи да се нека радња покаже као „прошаста” у онај мах када се о њој говори.

Аутор не уводи појам резулативности као централно својство овог времена, али у једном тренутку каже да прошаста глаголски придев служи да подмету припише адјективно својство, чиме акценат ставља на последично стање које је произвео глагол у перфекту а не на саму радњу.

- 21) Прочитала сам прву главу у твојој књизи, па да ти кажем шта мислим.
22) Сарајево, што си потавнело?

Ово је у складу са идејом да се у дискурзивном плану исказивања радња у перфекту посматра као везана за моменат говора, што би значило или да се

⁷ Наиме, у дискурзивној употреби се предикат у аористу доживљава као нешто актуелно, односно релевантно у садашњем тренутку (за разлику од перфекта где је у моменту говора релевантан резултат радње). А када се имперфекат јави у говору, он, због своје компоненте процесуалности, служи да говорник оживи прошлу радњу, да створи илузију да саговорник присуствује њеном одвијању.

подразумева да су у садашњости актуелне последице догађаја или да само постојање догађаја у прошлости сматра релевантним у датој говорној ситуацији.⁸

Но ипак, стативизација перфекта и његова неодвојивост од момента говора би требало да спречи његову наративну употребу коју аутор представља примерима али не коментарише⁹. Ова употреба прошлог времена је Новаковићеве следбенике навела на идеју да је у свом семантичком развоју перфекат добио и друго централно својство а то је „догађајност“:

23) Онда му мати приповеди све по реду, како је имала три ћерке, како их је нестало, па како су их тражили изалуд.

Аутор се такође не бави ни значењима несвршеног перфекта како на дискурзивном плану исказивања (где говорник уводи евентуалност која је својим постојањем утицала на актуелно стање ствари у моменту говора, те се секундарно интерпретира као догађај)¹⁰, тако ни у наративном плану исказивања где служи за дескрипцију појава, предмета или ликова, односно њихових психолошких стања, као и за исказивање понављања у прошлости.

24) Но књига му, с којом је увек вријеме проводио, у лађи остане.

25) То зачула мила стара мајка, па је њојзи врло чудно било.

Што се краћег (крњег) перфекта тиче, граматичар се пре свега бави употребама овог облика где он исказује став говорног лица према радњи. То и не чуди, будући да је познато (види Грицкат 1954) да је најпре помоћни глагол престао да се јавља у модалним употребама, удаљавајући тако краћи облик перфекта од претериталних употреба, као у оптативним и концесивним конструкцијама. Новаковић каже да се прошаста придев користи за изражавање жељења, заклинања, благосиљања и проклињања.

26) Душмани ти под ногама били.

27) Жив ти био и ко те родио!

28) Ко је Србин и српскога рода, а не дошо на Бој на Косово, не имао од срца порода!

Следеће ауторово запажање у вези са краћим перфектомуказује на његову способност да се одвоји од дескрипције лингвистичких факата и проналази дубље семантичке везе између наизглед различитих употреба једног облика, чак и ако у својим анализама не иде до краја. Тако он наводи да „се из значења жеље развија погодбено значење, а из тога значење допуштања” (Новаковић 1894: 395). Логично, сви су ови значењски ефекти могући јер се радња посматра као замишљена и неактуализована:

29) Терао, не терао, нећеш га стићи.

⁸ Уп. као код искуственог перфекта, односно перфекта који служи за представљање факата. Упореди: Саградила сам кућу, сада имам где да живим.// И ја сам саградила кућу. Знам колико је ту одрицања потребно.

⁹ Најзад, остаје отворено питање зашто аутор није обратио пажњу на различите ефекте који се постижу нарацијом у аористу и имперфекту односно нарацијом у свршеном и несвршеном перфекту.

¹⁰ Као у Стевановићевом примеру: *Видим да је плакала. Очи су јој пуне суза* (Стевановић 1979: 606).

Овде је јасно да хипотетичност крњег придева произилази из његове везе са футуrom у јукстапонираној реченици, а концесивност и из саме алтернативне конструкције у којој присуство негираног партиципа упућује на немогућност представљене радње да се доведе до одређеног циља, јер чињење и нечињење дају исти резултат.

Говорећи о плусквамперфекту, Новаковић подвлачи да ово време служи да се радња показује као прошла „не тек у онај мах кад се о њој говори већ и од пре у прошлости” (Исто, 396). Јасно је да аутору на уму неки прошли тренутак у односу на који се антериорност одмерава, иако он ту идеју не формулише најјасније. Вредно коментара је и његово запажање да нам та радња изгледа као свршена давнашња прошлост. Ова реченица можда изгледа као наивна констатација да плусквамперфекат служи да означи велику темпоралну дистанцу у односу на *hic et nunc*. Међутим сама идеја о свршеној прошлости упућује на јасну раздвојеност радње у плусквамперфекту од садашњости у којој је она ирелевантна, односно на чињеницу да он не може успоставити однос са моментом говора (за разлику од релативног перфекта¹¹ који увек чува везу са моментом говора).

Из свега наведеног произилази да је употреба овог сложеног времена оправдана у случајевима кад је имплицитно или експлицитно дефинисан тренутак у односу на који се радња у плусквамперфекту посматра као антериорна (при чему је најчешће нагласак на њеном резултату), при чему је резултативност радње у моменту говора ирелевантна.¹²

30) Веће сам се од болести придигао био.

31) Још нијесмо матер честито ни ожалили били.

Плусквамперфекат се такође јавља у реченицама где се не жели указати на антериорност у односу на неки одређени прошли догађај већ на однос резултата неке радње и садашњег тренутка: наиме употреба овог времена указује на то да између резултата догађаја и момента говора не може постојати директна веза (другим речима, он није на снази у моменту говора). С друге стране из саме чињенице да је плусквамперфектом уведен прошли догађај (и заједно са њим његова последица) произилази да је морао постојати други догађај који је те последице поништио, дакле који их је дезактуализовао. Он се може као у Новаковићевом примеру експлицитно навести, а може се и подразумевати (*И ја сам се једном била посвађала са њим*)¹³:

32) И сам сам тамо био послао своје синове, па су се вратили.

¹¹ Новаковић не помиње ни релативну употребу перфекта када се он користи да би увео радњу која се десила пре неке друге радње и том смислу га не пореди са плусквамперфектом.

¹² Види пример: *Кад ју је упознао, она се већ била запослила у Општини где и дан данас ради.*

¹³ Дакле аутор индиректно упућује на функцију плусквамперфекта да означи дезактуализацију неког стања много пре него што је ова појава именована и описана у српској лингвистици.

3.4 Време будуће

У својој граматици Новаковић објашњава да нема посебног облика у српском језику за изражавање будућности (Исто, 307). У његовом систему глаголских времена футур 1 и футур 2 још увек немају стабилан статус. То је пре свега због чињенице да он футурско значење ових облика изводи из модалних.

Наиме, за њега спој сачињен од презента глагола *хтети* и неодређеног начина (инфинитива) пре свега изражава идеју намере из кога се касније развило значење будућности. У примерима које аутор даје интенционалост није обавезно присутна.

33) Пашћу за народ свој.

34) Боловаћу, преболети нећу.

35) Онда ће доћи сви грађани, и гледаће трг и дивиче се.

У Новаковићевој анализи ове конструкције налазимо на једну наизглед збуњујућу реченицу: „Радња овако изражена показује се као извршена и самостална и не може се замишљати да ће се још нека радња после ње десити”. Ауторова порука постаје сасвим јасна ако се употребе футура 1 упореде са употребама футура 2. Наиме, први облик се јавља самостално у реченици, служи да радњу одреди према моменту говора, а њиме се не може представити радња у зависној реченици, која је везана за неку другу радњу у будућности¹⁴. У питању је дакле синтаксичка а не когнитивна принуда. Са футуром 1 је дакле могућа временска прогресија (види однос између *доћи* и *гледати* у 35), али не и секундарна временска регресија где се прва радња посматра као прошла у односу на другу.

С друге стране за изражавање радње која претходи некој другој радњи у будућности и везује своју референцијалност за њу (несамостална је) користе се било презент несвршеног глагола било реченица састављена од глагола *бити* и прошастога придева. Сама дефектност ових облика (која произилази из њихове немогућности да успоставе директан однос према моменту говора) спречава их да функционишу самостално и чине их зависним од глагола у футуру 1 који им додељују референцијалну тачку, која их преводи из домена неререференцијалности (у случају перфективност презента) односно могућности (у случају футура 2) у домен планиране или очекиване будућности.

А чињеницу да наведена два облика сами по себи не исказују будућу већ виртуелну радњу којој је потребна додатна актуализација, уочава и Новаковић када каже да се „њима представљена будућност подудару се с погодбеношћу те махом у погодбеним реченицама и долази” (идем, 308).

36) Ако узиштеш, наћи ћеш.

37) Ако буде Милош прешо Дрину, Милоша ћу на мејдан назвати.

¹⁴ Управо зато се и не може користити у реченицама уведеним везником *кад* (*Кад ћу завршити домаћи, јавићу ти се.*)

Новаковић у својој граматичкој не помиње могућност будућег времена да представи радњу која ће бити остваривана у мноштву тренутака у будућности (нереференцијалне употребе) нити релативну употребу овог времена.

Ипак он уочава да се овај облик користи у приповедању за исказивање радње које се хоће представити као потоња у односу на главни ток приче и назива га будуће историчко (идем, 309):

- 38) И узео био здраву неку из Врбице села девојку Илинку, с којом ће другу децу изродити.
- 39) Но она нам на скоро по удадби својој доћи није могла, а по том ће нам се и рат замести.

Аутор не расветљава стилску вредност футура у приповедању, којим се остварује удвостручавање перспективе: он нам омогућава да се останемо у главном наративном току одређеном догађајем у прошлом времену или наративним презентом (дакле у моменту где не можемо знати шта ће се даље дешавати), али истовремено смо обавештени и о исходу те радње, због чега се јавља одређена наративна тензија.

Рецимо најзад да Новаковић не помиње могућност употребе футура да се изрекне строга наредба (*Доћи ћеш одмах код мене*) али уочава његов епистемички потенцијал, где говорник износи претпоставку о томе да је нека радња извршена, случај где се његова футурална компонента потпуно губи. Примећујемо да се у ову сврху у томе време користило будуће време глагола *бити* и радни глаголски придев (идем, 310):

- 40) Страх је мене биће погинуо.

4. О начину

У својој перцепцији категорије модуса Новаковић се очигледно ослања на западно-европску граматичку традицију јер у граматичкој наводи да у нашем језику постоје четири начина: одређени, неодређени, заповедни и погодбени. Дефинишући одређени начин он објашњава да је он једини „у кога се у свим облицима разликују времена и распознају лица и бројеви”. Аутор не улази дубље у семантичке импликације ове граматичке датости, односно не објашњава да се једино предикатом у одређеном начину може изрећи неки логички суд. Са синтаксичке стране он правилно уочава да се реченицама где је глагол у индикативу дозвољавају трансформације које за резултат имају њихов различит модалитет (однос говорника према изреченом) и каже да овај начин „долази у реченицама којима се што потврђује и пита или уз то чуђење исказује”.

Насупрот индикативу, постоји у српском неодређени начин (инфинитив) кога Новаковић дефинише управо по одсуству граматичких категорија обавезно присутних код глагола у индикативу. Јасно је дакле да аутор под категоријом начина не подразумева однос говорног лица према исказу, односно да поменутој категорији не одређује ниједним прецизним критеријумом. Али, ако је Но-

ваковићева класификација инфинитива диксутабилна, његова дефиниција инфинитива је савршено тачна: „То је уствари именица глаголска, којом се радња или бивање просто именују: *невати, свирати, ићи*” (Исто, 312).

Што се синтаксичких функција инфинитива тиче, оне проистичу из његове природе, те се он често употребљава у именском прироку (аутор међутим не наводи услове под којима је ово могуће) или као скраћена прироку додана реченица (где заправо врши функцију субјекта, што аутор не уочава вероватно због његове финалне позиције):

41) То се зове не радити.

42) Ласно је заповедати.

Помало изненађује то што аутор не каже ништа о предикатским функцијама инфинитива.

Заповедни начин Новаковић дефинише посредно говорећи о функцијама исказа и којима се јавља заповедање, мољење, нуђење, опомињање, саветовање. Он не објашњава притом у каквој су вези ове различите улоге императива, нити услове под којима се до њих долази. Он уочава да се заповедни начин може користи за обраћање не само саговорнику већ и трећем лицу (што је данас архаична форма изражавања) и даје следећи пример:

43) Ко је пјешак, притежи опанке.

Ову реченицу могуће је међутим интерпретирати и на друкчији начин: као директно обраћање онима који су зависном реченицом издвојени из скупа потенцијалних саговорника.

Новаковић говори и о наративној функцији заповедног начина и наводи да је тада по ефектима једнак садашњем или будућем историчком времену. Ми бисмо приметили и да уноси додатну динамичност јер се њиме инсистира на брзом смењивању догађаја.

44) Онда сједне на коња, па тјерај за њима.

Из онога што о погодбеном начину у својој граматници каже Новаковић, јасно је да је он уочио да је његова основна функција да радњу прикаже као неактуализовану „Реченице у којима је, губе одређени и изречни облик”. Он додаје да „Начин овај значи да може бити или да се жели или да обично бива оно што се реченицом казује” (Исто, 324), што је у складу са савременим приступима потенцијалу у српском језику, који пренебегавују чињеницу да овај облик не служи да се изрази епистемичка могућност да се нешто деси, већ да представи виртуелни догађај који припада неком од имагинарних светова различитим од оног у којем се говорник налази у моменту говора. То измештање из стварности постиже се управо погодбеним реченицама¹⁵ за које Новаковић и везује употребу овог начина.

Најзад, аутор уочава и илустрuje и временску употребу потенцијала:

45) Више би пута, седећи, погледао на нас.

¹⁵ Уп. и ја бих могао свршити на том приповетку, да ми није само још једног догађаја.

5. Закључак

Након читања делова Новаковићеве граматике посвећених глаголским категоријама вида, времена и начина савремени лингвиста не може а да не буде задивљен ауторовом способношћу да учи, детаљно опише и класификује језичке феномене. Вредност ове књиге је не само у томе што је послужила као основ за многа каснија истраживања у граматици српског језика већ што су у њој, макар и посредно, отворена нека питања на која и дан-данас покушавамо да нађемо одговоре.

ЛИТЕРАТУРА

- Ашић 2011:** Т. Ашић, Употреба негације прекида у прози Видосава Стевановића”, *Научни састанак слависта у вукове дане*, Београд: МСЦ, Филолошки Факултет, 40/1, 131–143.
- Даути 1979:** D. Dowty, *Word Meaning and Montague Grammar*, Reidel, Dordrecht.
- Грицкат 1954:** И. Грицкат, *О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику исродним синтаксичким појавама*, Београд: Српска академија наука, посебна издања, књига ССХХИИ, Институт за српски језик.
- Грубор 1953:** Ђ. Грубор, *Аспектна значења*, Југословенска академија знаости и умјетности, Загреб.
- Новаковић, 1894:** С. Новаковић, *ГраMATика српског језика*, Београд.
- Станојевић, Ашић 2008:** В. Станојевић и Т. Ашић, *Семантика и прагматика глаголских времена у француском језику*, Крагујевац: ФИЛУМ.
- Станојевић** (у штампи): В. Станојевић, Минимална семантика глаголских времена и употребе перфекта у српском, *Савремена приступи српској синтакси*, Универзитет у Нишу.
- Ландман 2000:** F. Landman, *Events and Plurality*, Kluwer, Dordrecht.
- Стевановић 1974:** М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II, Синтакса*, Београд.
- Танасић 2005:** С. Танасић, „Синтакса глагола”, у: П. Пипер и др., *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*, ред. М. Ивић, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига – Нови Сад: Матица српска, 345–475.
- Вендлер 1957:** Z. Vendler, Verbs and Times, *Philosophical Review* 56, 143–160.

Tijana V. Ašić

ON THE GRAMMATICAL CATEGORIES OF VERBAL TENSE, MOOD AND ASPECT
IN THE STOJAN NOVAKOVIC'S GRAMMAR

Summary

In this paper we analyze the parts of the Stojan Novakovic's Serbian grammar that related to the categories of verbal tense, mood and aspect. Our main aim is to assess and comment them in the light of modern approaches to linguistic phenomena.

Рајна М. ДРАГИЋЕВИЋ*
Филолошки факултет
Универзитета у Београду

Оригинални научни рад
Примљен: 10.11.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

О ЛЕКСИЦИ ВУКОВОЈ И ВУКОВСКОЈ

У раду се анализира Вукова лексика из дела „Правителствующи совѣтъ сербскій“, штампаног у Бечу, 1860. године. Циљ је да се испита колико је Вукова лексика пред крај његовог живота била истанчана, функционална и способна да задовољи сложене задатке које су пред њу постављале потребе књижевног језика, као и да се истражи којим се стратегијама Вук користио да би што прецизније изразио апстрактне садржаје када му је лексика недостајала. Рад је подељен у два дела: 1) Исказивање апстрактних појмова и појава и 2) Лексичке промене.

Кључне речи: Вук Караџић, Вукова лексика, апстрактна лексика, развој српског књижевног језика, српски језик.

1. Народни језик у основици књижевног. Полазимо од Вуковог размишљања којим он брани своју идеју о погодности народног језика да буде основица српског књижевног језика: „Ми мислимо да су само мисли просте, а да језик не може бити прост: н. п. што је год просто у српском језику, оно мора бити просто и у елинском и у латинском; а што је високо у Омеровој Илијади, оно не може бити просто ни у српском језику” (према Белић 1998: 27).

1.1. Сумња у адекватност народног језика у основици књижевног. Без намере да овде износимо целокупну Вукову полемику са неистомишљеницима, издвојићемо став вероватно најкомпетентнијег Вуковог критичара Јосифа Добровског, чешког слависте, који је не одобравајући да у основици књижевног српског језика буде народни језик, написао у писму Миловану Видаковићу да се њему не допада да се „Срби спусте до сељачког језика. Мора бити и отменијега језика за узвишеније предмете. Ваљало би, идући средњим путем, створити *stilus medius* (средњи слог) који би се приближавао и старом црквеном и разговорном народном језику” (према Белић 1998: 26).

И Милка Ивић, иначе велики поштовалац Вуковог дела, строго оцењује несавршеност језика на којем је Вук засновао српски књижевни језик: „Код нас се обично ћутањем увија та врло проста истина: Вук је почетак, огроман,

* rajna.dragicevic@fil.bg.ac.rs

изванредан, али – почетак, са свим неминовним несавршеностима које тај факат намеће собом” (М. Ивић 1997: 35). И ово: „У претходним генерацијама рођен је мит: изузетно је велика срећа нашег народа што је из најнародскијих врела потекла његова писана реч. Разгрнимо пуну илузију романтичарских расположења и наћи ћемо убогу истину: наш је народ доживео незавидну судбину да се језик његове културе (у XIX веку) заснује на говору његових најмање културних представника – неписмених људи.” И још нешто о Вуку: „А нама је, ето, било суђено да нам, у данима једног Пушкина, невешта рука, тек извучена такорећи испод плуга, црта прва наша слова за нашу реч. Крајње је време да се збиља сви отрезнимо од наивних митова. Камо среће да смо имали неизгажену писану традицију, да нисмо морали уводити неписменог у компетенцију писмених! Књижевни језик је оруђе којим може и мора да рукује само вичан зналац – образован човек” (М. Ивић 1997: 36).

Осим изгажене писане традиције коју помиње М. Ивић, народном српском језику у основици књижевног замерало се на недовољној лексичкој истанчаности и неспособности исказивања апстрактних појмова. Лукијан Мушички о томе каже: „Српски народ је орао и копао, много се трудио, јуначествовао, али мало мислио, осим о насушним потребама, зато је његов језик сиромашан речима за умозрителне мисли” (према Селимовић 1986: 51).

1.2. ЗА НАРОДНИ ЈЕЗИК У ОСНОВИЦИ КЊИЖЕВНОГ. А. Белић се није слагао с оваквим критикама на рачун народног језика. Он сматра да је „разлика између народног језика и књижевног у самом предмету који се помоћу њих износи: чим се једним језиком улази у велику културу света, обрађују предмети културне, научне и књижевне области, он постаје књижевни језик. Није питање да ли се он облички, синтаксички или речнички довољно развио, већ у томе шта се њиме износи” (Белић 1998: 82). Белић сматра да је Вук писао књижевним језиком са свим његовим атрибутима, а да се они манифестују у *културном мишљењу*. Белић инсистира на овом занимљивом и важном појму, па га још неколико пута понавља: „Културно мишљење се изграђивало, умногостручавало, али његов је израз остао потпуно народни.” Дакле, изражавање културног мишљења обезбеђује народном језику могућност да постане књижевни, а средстава у самом језику има довољно за даљи напредак и развој, па она не могу бити препрека за језичко богаћење. И кад се мењао, тај језик је, према Белићу, задржавао *народни дух*. Белић примећује да је Бранко Радичевић пропуштао кроз своје песме многе особине војвођанских говора које се нису налазиле у Вуковом језику, али је главно да се задржао *народни дух* тог језика. Упечатљиве су Белићеве речи о томе како српски језик задржава одлике народног језика без обзира на спољашње утицаје: „Иако је наш народни језик био изложен толиким туђинским утицајима, он је као неким великим и моћним жрвњем млео туђе елементе, тако да је ипак, и по особинама гласовним и акценатским, и нарочито синтаксичким, остао један од најживорнијих, најархаичнијих и најсловенскијих словенских језика. Он није нимало изгубио способност да се сам из себе поднавља и подмлађује” (Белић 1998: 37).

Дакле, према Белићевом мишљењу, непостојеће, а потребне лексеме и друге језичке елементе могуће је надоместити јер српски народни језик има

те могућности. Вук их је и користио, посебно у преводу *Новог завјета*. Углавном их чине изведенице: *викач, трубач, шапач, грабљив, неиспитљив, неистражљив; изабраник, осветник, преступница, зборница, незнабоштво, девојаштво, смерност, светост, гостољубивост*). На примеру превода *Новог завјета* види се да је Вук богатио лексички систем користећи се механизмима којима се и ми данас најчешће користимо у богаћењу лексичког фонда – творбом речи и позајмљивањем.

Међу наведеним лексемама којима је Вук обогатио српски језик има доста и апстрактних лексема, али не само њих. Апстрактних речи има и и у Вуковом *Рјечнику*.¹ М. Селимовић (1986: 128–130) запажа како Вук, у одређеном смислу, у свом *Рјечнику* конкретизује чак и апстрактне речи: „чак и кад мислимо да је немогуће остати само у животу емпирије и конкретног животног податка, Вук и његов Рјечник нас чврсто држе на земљи.” М. Селимовић наводи мноштво примера, а овде ћемо ту појаву само илустровати: *бојати се* – „Не боји се свака шуша Бога него батине”; *вољети* – „Волим мастан капати него гладан плакати”; *пристати* – „Сиромах човјек није пристао нигдје”, *закључак* – „у плетиће игле оно на врху”, *особина* – „Гдјекоја жена има краву или овцу, што јој је поклонио отац или други ко.”

2. ЦИЉЕВИ РАДА. Заинтересовало нас је докле је Вук на крају свог живота дошао у несвесном грађењу *средњег стила*, колико су се његовом лексиком могли исказивати апстрактни појмови, у којој се мери користио метафором и другим лексичким механизмима у богаћењу речника и колико је примера за, из данашње перспективе, необична значења и употребу лексике. Испитивање ћемо обавити на примеру Вуковог дела „Правителствујућии совѣтъ сербскии” за времена *Кара-Ђорђијева или отимање ондашњијех великаша око власти*, Беч 1860: Штампарија јерменскога манастира. Дело је настало пред крај Вуковог живота и као такво написано је најразвијенијим Вуковим језиком. Граматичке и синтаксичке особине овог дела испитала је М. Ивић (1997: 11–35), уз незнатно задржавање на лексици. Лексичке појаве често ће се анализирати из перспективе савременог српског језика да би се у уочавању разлика са савременим српским језиком показало, у најширим цртама, у ком правцу се развијао лексички систем српског језика од Вука до данас. Покушаћемо да дамо и одговор на питање с почетка овог рада – може ли језик бити прост, примитиван, несврсисходан и да ли је српски народни језик, из лексичке перспективе, заслужио да буде у основици српског књижевног језика. Другим речима, покушаћемо да одговоримо на питање да ли се Вуковим језиком могло или се није могло говорити о апстрактним појмовима и појавама.

Анализа грађе биће спроведена у два дела. У првом делу показаће се Вукови механизми за исказивање апстрактних појава и појмова, а у другом делу лексичке разлике између савременог српског језика и Вуковог језика.

¹ Г. Тјапко (1997: 263) примећује да у првом издању Вуковог *Рјечника* „наилазимо на стотине помина abstracta. Зар то нису *страх, јад, бол, туга, вера, зло, благо?*” Она запажа да су то углавном просте речи, док је фонд изведених помина abstracta, посебно оних које означавају особину, својство или стање јако оскудан и сиромашан.

I. Исказивање апстрактних појмова и појава

I.1. УПОТРЕБА АПСТРАКТНЕ ЛЕКСИКЕ. У *Правитељствујуићем совјету*, Вук употребљава апстрактну лексику. Као пример осветлићемо именице и глаголе. Тако, међу именицама, проналазимо и ове: *бављење, брига, воља, добро, досада, душа, жеља, забуна, завист, кривица, љубав, невоља, неслога, несрећа, обећање, опроштење, подсмјех, потреба, пријатељство, пропаст, разум, срећа, страх, труд, чудо*.² Међу глаголима такође бележимо и оне који означавају осећања, стања, расположења: *бојати се, желити, заклет се, мрзити, мислити, наваљивати, надати се, надвладати, опростити, осилити се, осудити, помирити се, поплашити се, попустити, саветовати, правдати се, пркосити, раздражити, старати се, тумачити, уверити се, уздати се, чувати*.³

Апстрактних лексема далеко је мање него конкретних. Г. Тјапко (1997) запазила је да је Вук у преводу *Новог завјета* начинио фину семантичку дистинкцију између именица на *-ота* и *-оћа*: *-ота* за високи и свечанији стил, *-оћа* за неутралну употребу и за свакодневну конверзацију. Та дистинкција не запажа се у *Правитељствујуићем совјету*, јер у овом тексту (вероватно због тематике) има изузетно мало именица на *-ост* и *-ота*, а оне са суфиксом *-оћа* нисмо запазили: *жалост, захвалност, младост, радост, слабост, срамота, храброст*. Када се узме у обзир чињеница да су скоро све апстрактне лексеме које Вук користи у тексту који обрађујемо из 1860. године, потврђене и у *Рјечнику* из 1818. године и да, баш као у том *Рјечнику* није продуктивно грађење именица на *-ост*, *-ота* и *-оћа*, могло би се закључити да Вуков језик, током живота и рада, није превише унапредовао у погледу лексичких средстава за исказивање апстракција. Ипак, такав закључак се не може извући са сигурношћу јер, можда, природа текста који истражујемо утиче на непродуктивну употребу апстрактних речи.⁴

I.2. САСТАВНЕ НАПОРЕДНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ СА ВЕЗНИКОМ *и*. Као једну од важнијих Вукових стратегија за исказивање истанчанијих појава и појмова запазили смо употребу саставних напоредних конструкција са везником *и* које се састоје из по два придева, глагола или именице. У тим спојевима, често се (али не и обавезно) значењем једне лексеме прецизира значење друге: *Цинцар-Јанко који је тако обезобразио и осилио* (19); *Мени се овај неповољни и жалосни посао тако онда увртио у памет* (24); *Милоје, силан и бијесан* (28);

² И у *Рјечнику* из 1818. године забележене су скоро све ове именице. Нема следећих: *бављење, забуна* (али постоји глагол *забунити*), *кривица* (али постоји *кривда*), *опроштење* (постоји *опрштај*), *страх* (има *страота, страшење*).

³ Скоро све наведене глаголе потврђује и *Рјечник* из 1818, осим (*но*) *саветовати, тумачити* и *уздати се*.

⁴ Анализирајући Доситејеву апстрактну лексику која није потврђена у Вуком *Рјечнику* (1818), Г. Тјапко (1980: 83) примећује да је Доситејева лексика бројнија у следећим тематским групама: 1) помина абстракта за означавање моралне карактеристике субјекта; 2) лексика за означавање особина менталитета субјекта; 3) лексика за означавање карактеристика емоционалног стања субјекта. Код Доситеја се запажа знатно израженија специјализација апстрактне лексике, што је почетна фаза у стварању термилошког система српског књижевног језика.

Уздајући се у своје пријатеље и једномисленике (28); *Али се изберу све најприкладнији и најбољи* (35).

Прецизирање значења врши се додавањем одговарајуће лексеме исте граматичке врсте уз ону коју треба семантички прецизирати. Када, на пример, жели да јасно одреди о каквој је врсти пријатељства реч, Вук сачини напоредну конструкцију којом се исказују такве финесе. Када жели да нагласи да се пријатељство заснивало на истим погледима на одређена питања, Вук каже: *Уздајући се у своје пријатеље и једномисленике ... није хтио Милоју да се покори* (28). А када намерава да пријатељство прикаже као плод зависности од моћнијег, Вук то овако изражава: *То су његови пријатељи и приврженици*. Тако се читалац упознаје са две врсте пријатељстава – оног које потиче из истоумља и оног које је засновано на подаништву. Читаоцу је јасно да је прво искреније него друго, али и да се оба односе на јавни, а не на приватни живот.

Придев *бесан* употребљен уз различите блискозначнице осветљава различите своје семантичке финесе. У семантичкој позицији уз придев *силан* не значи сасвим исто што и уз придев *поносит*. Исп: *Милоје, силан и бијесан... хтио је управо на срамоту да му заповиједа* (28). *Колико год да је Југовић био научен и паметан, толико је био поносит и бијесан* (69). Придев *силан* осветљава значење придева *бесан* које је у РСАНУ обележено као 3.б: *силовит, помаман, необуздан, жесток*, док придеви *поносит* и *бесан* такође трпе узајамно семантичко зрачење, па ова конструкција може бити замењена блискозначницама *горд, охол, уображен, надмен, сујетан*.

Када Вук каже да је *он од њега паметнији и разборатији* (52), то значи да се памет огледала кроз мудрост, разложност, трезвеност, а кад каже да је *Југовић био научен и паметан* (69), онда се памет, у првом реду, манифестује кроз образованост, знање, ерудицију.

Из реченице: *И ништа их то није могло наговорити и охрабрити* (44), читалац закључује, а шири контекст потврђује да се наговарање састојало из охрабривања, а да је охрабривање било у ствари наговарање, убеђивање. Опис *али се изберу све најприкладнији и најбољи* (35) осветљава узајамну везу између ова два придева у суперлативу и став да су у датој ситуацији најприкладнији били они најбољи и обрнуто.

Понекад се лексемама које представљају чланове напоредне саставне конструкције са везником *и* исказују сложене дводелне ситуације: *Дошао је да војску Српску слободи и притврди да не би шанчева оставили* (37). Радње произлазе једна из друге и узајамно се семантички осветљавају. *Слободити* значи *храбрити, соколити* (према РМС), а *притврдити* – *учинити поузданијим, сигурнијим, трајнијим, непроменљивим*. Карађорђе, дакле, храбри, соколи војску да би је учинио поузданијом. Ова слика је у основи прилично апстрактна јер подразумева низ мисаоних радњи које су у временском и намерном (циљном) односу, али Вук успева да је искаже помажући се напоредном конструкцијом.

Неке напоредне конструкције Вук користи као устаљене лексичке спојеве које често понавља. Тако у његовом језику, Турци често *пале и харају* или

харају и пале (нпр. стр. 30, 36, 44 итд), итезитет нечије моћи исказује се често конструкцијом *палити и жарити* (нпр. *Њих двојица ... пале и жаре по својој вољи* (22)), а интензитет нечије слободе исказује се конструкцијом *знати и хтети* (нпр. *Управљао је како је знао и хтио* (21)). Ови Вукови устаљени спојеви уводе нас у следећу тему, а то је исказивање апстракција и сложене појава употребом фразеологизама и устаљених конструкција. Стратегија се састоји у томе да се апстракције исказују сасвим конкретним сликама, обично метафорички употребљеним. У досад наведеним, прелазним, примерима висок степен турског зулума исказује се конструкцијом *палити и харати*, висок степен моћи – *палити и жарити*, висок степен слободе у одлучивању – *(како) зна и уме*. Ове конструкције убрајамо у прелазне јер оне понекад могу имати и сасвим буквално значење.

1.3. ФРАЗЕОЛОГИЈА. Ево неколико примера Вукових фразеологизама. Из данашње перспективе чини се непримереним да се у научном функционалном стилу, којим је требало да буду написани Вукови *Историјски списи*, употребљавају фразеологизми карактеристични за експресивизацију у разговорном стилу. Међутим, они се појављују делимично због тога што научни функционални стил још увек није био изграђен, а делимично и због тога што су се употребом фразеологизама исказивали апстрактни садржаји за које понекад није било адекватне лексике:

ОСВЕТЛАТИ ОБРАЗ (учинити нешто чиме се може поносити⁵): *Освјетлан образ народу нашем* (9); ДРЖАТИ СЕ КАО СЛЕПАЦ (следити неку идеју, налог, замисао итд. без двоумљења и преиспитивања): *Држећи се туђијех ријечи као слијепца идући вођева штапа* (13); УВРТЕТИ СЕ У ПАМЕТ (живо, неизбрисиво упамтити нешто упечатљиво): *Мени се овај неповољни и жалосни посао тако онда увртио у памет* (24); УХВАТИТИ СЕ ЗА СКУТ (сматрати се чијим подаником): *Него нам дајте цара...коме ћемо се за скут ухватити* (25); ТРАЖИТИ ХЛЕБА ПРЕКО ПОГАЧЕ (бити нескроман, превише тражити, изволевати): *Тражиши хљеба преко погаче* (34); КЛОНУТИ ДУХОМ (изгубити наду, вољу, полет; обесхрабрити се): *Али су они већ били клонули духом* (44); ГЛЕДАТИ КРОЗ ПРСТЕ (попуштати): *И много му којешта гледали кроз прсте* (59) итд. Тумачења ових фразеологизама јасно говоре да су њихови садржаји апстрактни, али су били сасвим разумљиви Вуковим читаоцима као што су и нама данас.

Преглед фразеологизама указује на чињеницу да је међу њима много оних који своју метафоричност и експресивност граде укључујући именице које означавају делове тела. Још је М. Дешић (1990: 69) запазио да је лексика која означава делове тела у Вуковом *Рјечнику* из 1852. године изузетно полисемантична и да је *рука* вероватно најмногозначнија лексема у овом речнику.⁶ На значај ове тематске групе указује и богата Вукова употреба фразеологизама у којима се користе именице које означавају делове тела (*Код такијех златнијех руку идеш да служиши другога* (34); *На брзу руку поправе стари шанац* (36); *Те су зато и они њему у свачему били на руци* (59); *И много му*

⁵ Ова дефиниција, као и све остале у овом раду, преузете из Речника САНУ и Речника МС.

⁶ Лексика која означава делове тела изузетно је богата значењима и дериватима и у савременом српском језику (исп. СДР). Најпродуктивнија је *глава*, али ни *рука* превише не заостаје.

којешта гледали кроз прсте (59); *Та борба га је и из Србије истјерала и нај-послије му и главе дошла* (18); *Штоно се у нас каже, и у дрвену главу могао би улити* (62); *Освјетлан образ народу нашем* (9); *Изићу на глас двије поглавице* (19); *Мени се овај ... посао увртио у памет* (24).

Посебну пажњу привлачи једна реченица коју је Вук употребио у предговору *Правитељствујуишег совјета*. Пишући о томе како се ближи крај његовог живота (у питању је 1860. година), он се нада да ће још понешто успети да напише и каже „еда би се јоште што отело од смрти” (10). Смрт се у овој реченици метафоризује као сила која отима, одузима човеков живот и његова дела, па је човек пред крај живота приморан да је превари и да од ње отима. На делу је појмовна метафора заснована на народној наивној слици света и представља нам појмовну метафору као један од механизма за изражавање духовних садржаја у Вуковом и вуковском језику.

1.4. ПОЛИСЕМИЈА. Вук је у употреби лексике често посезао за лексичким механизмима, пре свега метафором, али и за метонимијом и синегдохом. Циљ овакве употребе био је различит – понекад да се експресивно искаже неки смисао, а понекад и да се искажу апстрактни садржаји. Често је тешко раздвојити ове две улоге.

Када говори о биткама, а то је честа тема у његовим *Историјским списима*, Вук се често метафорички изражавао. Освајање територија Вук назива узимањем (*А с осталом [војском] отиде те узме Крушевац*, 36), а ратна дејства – ударањем (*Стане ударати на Српска села*, 36). Погибија ратника експресивно се назива проливањем крви (*Послије жестоког боја и прољева крви с обје стране обладају шанцем*, 36). Жртвовање војске назива се прегоревањем (*Ако ћемо прегорети неколике хиљаде људи, шта ћемо тијем добити?* 38).

Политичке теме такође су обележене честим метафорама: *Послови се српски замуће и заплету још већма* (33). Затим, на истој страни, те послове Вук карактерише метафоричким блискозначницама: *Видећи да се у оваковијем сметенијем и замршенијем пословима са Србима...не може ништа радити...* (33). *Стигне му овај жалосни глас* (29). Висок интензитет неке радње Вук исказује прилозима *здраво, тврдо: Противници су њихови тврдо наумили Кара-Ђорђија ограничити* (42). *Потегне из ништоља те га здраво рани* (30). Унутрашњу политику Вук назива народним или српским пословима које метафорички схвата као утврђење у које се улази или излази: *истјерати [Младена и Југовића] из народнијех послова; Петар је молио да се умијеша у Српске послове* (58). Понекад се Вукова експресивност додирује са духовитошћу: *Кара-Ђорђије добро накићен вином и ракијом...отпрати шефа* (44). Прихватање или одбацивање нечијих политичких схватања Вук представља као приближавање или удаљавање: *С тога је већ био мало попустио и к Младену се приближио* (44). Склоност ка тајним недозвољеним пословима названа је мућењем: *Стефан Живковић је мутио једнако по вароши* (44).

М. Ивић (1997: 56) запажа да Вукова лексика „испољава по правилу упечатљиву усаглашеност са простонародном изражајношћу, чије су одлике приземност метафоре и семантичка неистанчаност речи.” Као један од

примера за приземност метафоре наводи конструкцију *ударити натраг*, која у Вуковом језику значи *одустати* (*Него да ударите натраг од својега тражења*). У нашој грађи такође постоји потврда за ову конструкцију: *Кад чује да су Миленко и Петар у Биограду без војске и у забуну, пише им да не ударају натраг, него да се држе јуначки и да ће им, ако је потребно, доћи у помоћ* (46). У овом примеру могуће је дати конструкцију тумачити буквално (*вратити се*), али и метафорички (*одустати*).

За неистанчаност речи, као један од примера, М. Ивић (1997: 58) наводи глагол *разумети* који код Вука значи *сазнати*. И у нашој грађи има примера за такву употребу овог глагола: *Дошавши у Делиград разумије да су Срби Биоградскога пашу убили* (20). Пажњу привлачи став М. Ивић о Вуковој склоности да лексема употребљава као вишезначне јединице и о полисемији уопште: „Истанчанија духовност једне средине нужно тежи ка томе да лексику којом себе исказује растерети семантичке расплинутости, претоварености. Духовни прогрес, једном речју, неминовно повлачи са собом јављање све нових и нових лексичких јединица којима је својствена не само апстрактнија него и много ужа, прецизнија означеност” (М. Ивић 1997: 62). Из овог мишљења следи да прогрес подразумева укидање полисемије у циљу значењске истанчаности лексема. Међутим, нема потврда да у новије време има мање полисемантичних лексема него што их је било у прошлости. Разлози за вишезначност су бројни, а неки од њих су и унутарсистемски, па ће полисемија, свакако, заувек опстати. Такође, веома је тешко пронаћи одговарајуће критеријуме за процену приземности метафоре, М. Ивић их не наводи, па врло инспиративно питање баналности Вукових (тј. народних) метафора остаје отворено. И на ширем теоријском плану било би корисно испитати појам *приземних лексичких метафора*.⁷

II. Лексичке промене

II.1. ПРЕФИКСИ И ПРЕДЛОЗИ. Изненађује велики број примера за различиту употребу префикса у Вуковом језику у односу на савремени српски књижевни језик. Поставља се питање да ли узрок томе треба тражити у дијалекатској употреби префикса код Вука или се значење префикса временом мењало. Ево примера:

УЗБИТИ (ум. *сузбити*, *потиснути*, *одбити*): *Али их Срби помоћу Руса узбију натраг* (37). *Никако нијесу смјели ни умјели да избеаве људе...кад су видјели да Турака узбити не могу* (52).

НАБРЗО (ум. *убрзо*): *Али врло набрзо иза тога ... умре Чардаклија* (63).

ОБЛАДАТИ (ум. *овладати*): *Турци обладају готово свом нахијом Шабачком*.

⁷ Другачије је са метафором као стилском фигуром коју теоретичар књижевности може оценити као баналну творевину немаштовитог писца. Међутим, може ли се говорити о *приземним лексичким метафорама*, с обзиром на њихову општеприхваћеност и улогу у попуњавању лексичких празнина, а не у живописном изражавању? Има ли смисла оцењивати приземност *ноге стола*, *крила авиона*, *корита реке*?

РАСПРОСТРАНИТИ (СЕ) (ум. *проширити (се)*): Срби су се за цијело надали границе своје *распространити* (31).

НАСКОРО (ум. *ускоро*): *Наскоро иза тога постао је у Петербургу управитељ* (33).

ОБРЕЋИ (СЕ) (ум. *обећати*): *Говорило се и то да су они Воиновиху обрekli да ће бити код Кара-Ђорђија први секретар* (42).

ПОМИЈЕШАТИ (СЕ) (ум. *умешати (се)*): *Петар је огледао неколико пута да би се опет помијешао у Српске послове* (58).

Из данашње перспективе, помало су архаични глаголи *поплашити* и *приповедити* (иако се у неким дијалектима и даље чувају):

ПРИПОВЕДИТИ (ум. *испричати*): *Показаће овај догађај што ћу сад да приповједим* (34).

ПОПЛАШИТИ (СЕ) (ум. *уплашити (се)*): *Ко је још у то био помијешан он се поплаши* (34).

Понекад Вук у неким речима употребљава више префикса него што је уобичајено у савременом српском језику, а некад их употребљава тамо где их не бисмо очекивали:

ИЗНАЈПРИЈЕ (ум. *најпре, на почетку*): *Он је изнајприје управо викао на Младена и Милоја* (24).

НАПОСЛИЈЕ (ум. *на крају*): *То је писао његов писар или најпослије да га је наговорио његов доглавник* (46).

ИСПРЕКО (ум. *преко*): *Не само из Шумадије, него и чак одозго испреко Колубаре* (34).

УСТАВИТИ (ум. *зауставити*): *Него зашите у везира да устави ватру* (67).

Нешто ређе него код Вука данас се употребљавају ови двопрефиксални глаголи:

ИЗОДСИЈЕЦАТИ: *Удари на њих те их победије и главе им изодсијеца* (55).

ПООДУТРИТИ: *Сјутрадан, како се поодутри, пошаљу се Миленку и Петру дипломе* (45).

Пошто префикси имају предлошко порекло, не чуди што је и употреба предлога била другачија у Вуковом језику. Поставља се питање да ли су ове две појаве у вези (а претпостављамо да јесу, посебно се то односи на предлоге *на* и *у*, односно префиксе *на-* и *у-*) и колико је та различита употреба предлога показатељ и различитог значења лексема чије релације су исказане датим предлозима.

Једнако напада на њ (20).

Совјетници су готово сви на Младена мрзили (22).

Омрзну сасвијем на њ (23).

Сврну лијево на Бању (37).

Младен и кнез Симо отиду на војску (47).⁸

Промена синтаксичке функције именица и заменица из правога у неправог објекат или прилошку одредбу утиче на различиту концептуализацију садржаја исказаних у наведеним примерима. То више није обухватање појма радњом, већ обично усмереност, управљеност на појам. Предлог *на* у тој новој констелацији семантичких и синтаксичких улога има кључни значај.

Ми данас кажемо *на првом спрату*, а Вук је говорио *у првом кату* (16).

⁸ *Отићи на војску* је био устаљени израз у Вуково време.

Необична је и употреба предлога *из* уз именицу *превара*: *Убију из пушачка обојицу из пријеваре* (23). Ова, у основном значењу апстрактна именица, концептуализује се у овој реченици као конкретан простор.

Занимљиви су бројни примери данас необичне употребе предлога у уз именицу *напредак*, тј. вишезначне конструкције у *напредак*:

- Кад рат на Турке или на дахије пође срећно у напредак* (18).
*Као да је Кара-Ђорђију срећа пошла у напредак, али набрзо удари *напраг** (18).
Као што ћу и ја у напредак овдје писати (25)
И да Јаков њима у напредак нема ништа заповиједати (19).
Једни су Турци падали а други су преко њих ишли у напредак (29).
Запита Кара-Ђорђија ко ће у напредак чувати Лозницу (31).
На то му се он обрече и закуне да ће му у напредак бити вјеран (43).
Да буду и у напредак оно што су до сад били (45).
Он се обрече да ће у напредак бити вјеран Кара-Ђорђију (47).
И над оцијем мјестима, која ће се у напредак отети од Турака (52).

Ова конструкција има различито значење у различитим наведеним контекстима и не може се увек свести на данашњу лексему *унапред*, односно не може се увек употребити као та лексема. Данас не бисмо рекли да је рат кренуо *унапред*, да је некоме срећа пошла *унапред* (овај пример је посебно занимљив јер је Кара-Ђорђијева срећа пошла у *напредак*, али набрзо удари *напраг*). Не бисмо рекли ни да је неко *унапред* чувао Лозницу, ни да ће нека места бити *унапред* отета од Турака, нити да ће неко некоме бити *унапред* веран. Ред речи у примерима о верности јасно говори да није реч о томе да је неко *унапред* обећао да ће бити веран, већ да је обећао да ће бити *унапред* (убудуће) веран.⁹ Ова необична употреба даје за право претпоставци да именица *напредак* није имала сасвим исто значење као данас, посебно када се употреби са предлогом у.

II.2. ЛЕКСИЧКА КОНКУРЕНЦИЈА. Вуков језик је претрпео мање или веће промене на свим нивоима од првих његових књига до оних које је написао пред крај живота. У *Правитељствујуићем совјету* запажамо лексичку конкуренцију која сведочи о лексичким променама у развоју Вуковог језика.

КЊИГА – ПИСМО: У *Правитељствујуићем совјету* Вук је упоредо користио лексеме *књига* и *писмо* у истом значењу: *Кад Кара-Ђорђије ово све види, он пише неколико књига једну за другом Петру Добрињу* (36). *Пошаље оданде с некакијем писмима и порукама својега писара* (41).

ГЛАС – ПОРУКА: *Кад им у прољеће 1809. године дође из Каравлашке глас* (27); *Пошаље оданде с некакијем писмима и порукама својега писара* (41).

СЕДЕТИ – ЖИВЕТИ: У *томе му умре жена која је једнако сједила у Кличевцу* (56).¹⁰ *Милену оправи у Кличевац да онамо живи* (56).

ПОМЕШАТИ (СЕ) – УМЕШАТИ (СЕ): *Петар је огледао неколико пута да би се опет помијешао у Српске послове* (58). *Петар је молио да се поред Германа умијеша у Српске послове* (58).

⁹ Вук је био склон просторним метафорама које означавају време. Тако, *напред* у његовом језику може значити и раније, *пре тога*, нпр. *Јаков упаради сву своју војску, коју је још напријед био приправио* (31). У том духу (времена које се разуме као простор) Вук каже *врло набрзо иза тога* (63), што је очувано и у савременом српском језику, али све чешће уступа место конструкцији *после тога*.

¹⁰ О Вуковој употреби глагола *седети* у значењу *живети*, *боравити* исп. М. Ивић 1997: 50–52).

ВИДАР – ЛЕКАР: *Наши самоуки видари нијесу га [метак] могли извадити, докле га у Земуну не изваде Њемачки учени видари* (30). *Често су долазили болесни људи ... да траже у Биограду дијека код љекара* (16).

П.3. ИЗБОР ЛЕКСИКЕ. У опису оне Вукове лексике која је из данашње перспективе маркирана предњаче турцизма.

Очекивано је да се највећи део турцизама из Вукових *Историјских списа* односи на оружје и ратовање:

ЦЕБАНА (тур. муниција): *Набављао је цебану и остале војничке потребе* (17).

БЕВАР (тур. 3. ист. а. ратник добровољац, војник најамник (нарочито у време Првог српског устанка). б. ускок, хајдук): *Кара-Ђорђеје, не смијући дизати праве војске на своју браћу, подигне Биоградске бећаре и позове оближње војводе с момцима* (46). Из Вуковог дела које анализирамо закључујемо да су се против Турака на српској страни борили војници, бећари и момци.

КУМБАРА (тур. врста старинске гранате; топ којим је испаливана та граната): *Стане је бити из топова и из кумбара* (38).

НАЦАК (тур. врста старинског хладног оружја на дугој дршци, са сечивом у виду секире, с једне стране, и чекићем или ушима, с друге стране): *Јаков [је] тукао нацаком Рађевскога војводу* (41).

ФИШЕК (тур. 1. набој, метак, патрона; чахура метка 2. папирната кеса левкастог облика): *Онда он отиде те донесе пуне бисаге фишека* (44).

ШЕШАНА (тур. врста дуге пушке чији је унутрашњи део цеви изолучен у шест пруга): *Побију Србима из шешана све тобице* (53).

ТОПУЗ (тур. врста хладног оружја за наношење тешких удараца, штап или тојага са тешком куглом (гвозденом или др.) на једном крају, буздован): *Милену топузом добро истуче* (56).

Међу турцизмима запажа се и лексика која се односи на организацију друштвеног и свакодневног живота:

МИЉАК (тур. покр. 1. имање, имовина у приватној својини; 2. обилан годишњи род, богата летина): *Одредио је да се продају Турске куће и остали миљкови* (17).

МЕНЗЛАНА (и мензихана тур. ист. поштанска станица, постаја у турској царевини и у Кнежевини Србији која је опслуживала татаре, мензиле): *Па га у Гроцкој даду у мезулану* (43).

СУРЦИЛА (тур. курир, гласник на коњу који је носио пошту или пратио онога који је носио пошту у некадашњој турској држави): *Сурица га оданде донесе у Биоград* (43).

ЂУМРУК (тур. царина; царинарница): *Он је давао под закуп скеле и ђумруке* (17).

ДУЃАН, ДУЃАНЦИЛА: *По том ја замолим дућанцију* (55).

ХАЗНАДАР (тур. благајник): *Једну је поклатио некоме Грку, Николи Дани, који му је био главни хазнадар* (56).

ОРТАКОВАТИ: који су и за Турскога времена ортаковали тргујући свињама (21).

БАСАМАК (тур. пречага на лествицама; свака појединачна степеница у степеништу; б. мн. степенице, степениште): *Па кад се врате низ басамак* (23)

ТАЛАМБАС (тур. врста малог старинског бубња, метална здела са разапетом кожом преко отвора): *удари у таламбас* (43).

ШИША (тур. покр. боца, стакленица): *Ја бих му свагда у јутру донио и на сто метнуо по једно стакло од розолије у слами или у шиши* (61).

ПЕНЦЕР: *Промолим главу кроз пенцер да видим шта је* (67).

ЏУБЕ (тур. 1. одора муслиманских свештеника, обично од црне чохе; 2. покр. мушка и женска дуга горња хаљина без рукава (или с кратким рукавима), зубун (24).

ЂУРЧЕ (крзно): *Имао је на себи плаветно ѓубе без рукава непостављено, као што су онда многи носили, и преко њега ѓурче* (24).

Пажњу привлачи експресивна лексика чија је експресивност заснована на организацији друштвеног живота у ондашњој Србији:

ДИМЛИЈАШ (онај који носи димлије, димије; фиг. заст. газда, богаташ, трговац) Удри димлијаше! (23)

БАШИТИ СЕ (понашати се као баша, силити се, разметати се, правити се важан, исп. *башкарити се*; *баша* – ист. *поглавар, старешина*): Доведе Јаков на скупитину изненада 600 људи под оружјем, који су башећи се по улицама викали (31).

Експресивне лексике у виду околионализма има и међу лексемама које нису турског порекла:

МИЛОЈЕВЦИ И ПЕТРОВЦИ: *Старјешине ... се подијеле на двоје: једни постану Милојевци, а други Петровци* (28).

ВИСОКОСРАМНИ: *Камо тај високосрамни (уместо високославни) совјет* (31)?

Има у Вуковом језику и позајмљеница из других језика:

ФАШИНА (тал. свежањ, сноп шибља, прућа (за учвршћивање насипа, обале, бедема): *Турци виде одређену за јуриш војску с фашинама* (38).

БИСАГА (лат. ретко у једн. бисага: двострука торба која се обично пребаци преко седла или самара (или се носи о рамену)): *Онда он отиде те донесе пуне бисаге фишека* (44).

ХИНТОВ (мађ. кочија, фијакер): *Кад је путовао, водио их је уза се на хинтову* (56).

ТРУМБЕТА (тал. нем. труба): *Те остраг задио трумбету да свира* (67).

Неке лексеме или нека значења лексема третирали бисмо данас као покрајинизме или архаизме:

ЈЕДНАКО: *Једнако напада на њ* (20).

ПОДЕРАТИ: *а послје га и бацио или подерао* (23).

ИСКАТИ: *и да ишту једнога рускога министра* (25).

РАЗАБРАТИ: *Разабрави у Биограду да је Кара-Ђорђе на ономе крају* (41).

ДОЈАКОШЊИ: *Све остале старјешине и дојакошње и које би се нананово поставиле да се назову војводе* (42).

ПОМРЧИНА: *Помрчина да се прста пред оком није видјело* (54).

Српске великаше Вук назива *поглавицама* (нпр. 12), *главарима* (19), *заповедницима* (Милан Обреновић био је заповједник у нахији Рудничкој, 46), а потчињене *подручницима* (Према својјем подручницима и друговима био је врло љубазан, 58), *доглавницима* (Или најпослије да га је наговорио његов доглавник, 47). Занимљиво је како све ове лексеме које се односе на друштвену или војну хијерархију представљају деривате именица *глава* и *рука*, што, наравно, није случајно.

Неке лексеме које се данас третирају као кроатизми биле су уобичајени део Вуковог лексичког фонда: *кат* (Вук каже у *првом кату*, 16), *јамачно* (17), *за цијело* (27, 29, 31 итд.).

У Вуковом језику постојале су творенице које се данас ретко употребљавају или су сасвим престале да се користе:

УЛИЧИТИ (дати леп изглед, довести у ред, удесити, наместити, дотерати): *макар се и не могло све уличити као што би се хтјело* (10).¹¹

¹¹ Данас се употребљава само деминутив глагола *уличити* – *уличкати*.

Оплијенити (опљачкати): *зато што су Кара-Ђорђе и Младен с осталијем поглавицама из Шумадије Турке у Биограду побили и оплијенили* (20).

Обрицати (обећавати): *којему је Кара-Ђорђе обрицао да ће га учинити владиком* (21).

Нехотице, навалице: *Али неко дође те буљубашу Петра и Радича превари (нехотице или навалице, то се не зна)* (30). *И онамо, може бити навалице, заметне с Миленком некаку распру* (44).

Хитња: *које онако у хитњи нијесу могли повући* (30).

Надрети (4. покр. а. одгрести, откинути комад (од нечега целог), нагрести, окрњити; раздерати, поцепати (делимично): *И тако се совјет надре и почне кварити* (32).

Мимогред: *Ја сам...као мимогред споменуо заваду Срба с Родофиником* (33).

Засјека (1. препрека, бедем од посечених стабала и грања; гомила оборених стабала): *Унаоколо утврди се засјекама* (37).

Обласкати: *Обласкају и поткупе овога Миланова секретара* (41).

Таркати (подјаривати, подстицати, царати (ватру)): *Миленко пуши, а Петар тарка ватру* (44).

Заметати (зачињати, заподевати, започињати (шалу, причу, кавгу, свађу, бој, рат и сл.): *заметнути распру* (44).

Чазбен (2. који радо части, гостољубив, гостопримљив): *Издашан и чазбен био је за чудо* (58).

Дневице (свакодневно, из дана у дан): *Дневице на Божић дође од Кара-Ђорђија писмо совјету* (60).

Неке лексеме у Вуково време нису имале исто значење које данас имају:

Следити = живети, боравити: *Кућа у којој је совјетник сједио, била је, као нахијска кућа* (16).

Наместити се = сместити се: *Совјет се овај најприје намјести у манастиру Вољавчи* (12).

Довољан = задовољан: *Ко... није био довољан, могао се тужити совјету* (17).

Опомињати се = сећати се: *Ја се опомињем једнога писма* (17).

Разумјети = сазнати: *Дошавши у Делиград разумије, да су Срби Биоградскога пашу убили* (20).

Повољан = по вољи: *Само тројица била су на скупштини, којима није била повољна ова уредба*.

Хаљине = одећа: *За јела особита није марио, а исто тако ни за лијепе хаљине* (69).

Маст = боја: *Југових је био врло лијеп човек: у струку висок, а нити је био врло танак ни дебео, масти је био смеђе* (66).

ЗАКЉУЧАК ИСТРАЖИВАЊА. Прихватамо Белићево мишљење да мерило адекватности народног језика као основице се књижевни језик треба тражити у његовој улози да исказује културно мишљење. Показала се тачном Белићева оцена да српски народни језик поседује довољно средстава за грађење лексема, синтагми и реченица за исказивање апстрактних појмова и односа. Вук је и сам показао растегљиве могућности српског народног језика преводећи *Нови завјет* и обилато се служећи творбом речи и позајмљивањем. *Рјечник* показује да је Вук ишао и у обрнутом смеру, тј. неке апстрактне лексеме је конкретизовао и „ународњавао” их. Истраживање П. Ивића је показало да је још пре пола века, више од 50% лексема употребљених у дневним новинама било непознато Вуковом *Рјечнику*, што значи да се лексика савременог српског језика од Вука до данас значајно променила, обогатила и развијала, али стално задржавала оно што А. Белић назива народним духом.

Наше испитивање зрелог Вуковог језика (прецизније, лексике) у *Правитељствујуићем совјету* показује да се Вук у тежњи да исказује апстрактне

појмове користио: 1) немногобројном апстрактном лексиком; 2) напоредним саставним конструкцијама у којима се лексеме узајамно семантички ослањају једна на другу и заједно проширују и уопштавају своја значења градећи ново, апстрактније; 3) фразеологијом (тако што се конкретна слика исказана фразеологизмом користи да метафорички означи апстрактни појам); 4) полисемијом (показало се да се Вук богато користио метафором, а да су секундарна, метафоричка, значења лексема понекад била апстрактна).

Анализа лексичких промена, тј. оних лексема које се нису до данас задржале у књижевном српском језику показује 1) да је употреба префикса данас знатно другачија него у Вуково време, а с тим смо довели у везу и другачију употребу предлога од којих префикси потичу; 2) Вук је и сам мењао лексику којом се служио, па на испитаном материјалу у неколико случајева запажамо две лексичке јединице за исти појам; 3) до данас нису задржани многи турцизми и позајмљенице из других језика којима се Вук служио, углавном су ишчезли и Вукови покрајинизми, неке Вукове лексеме данас третирамо као кроатизме, неке лексеме данас не значе исто што и у Вуково време, а нестало је и неких твореница насталих од домаћег лексичког материјала.

Све ово што је изречено показује колико је лексички систем српског језика склон променама, колико је еластичан, отворен, спреман да прима стране утицаје, али и да се обнавља из сопствених изворишта. Значајно је и то колико су лексеме склоне утицајима других лексема са којима се користе и у којој мери међулексемски узајамни однос може бити могућност за развој нових значења лексема. Треба запазити и то да упоредо са богаћењем лексичког фонда настајањем нових лексема тече процес његовог растеређивања губљењем неких јединица (пре свега турцизама, али не само њих). За српски језик, а, вероватно, и за многе друге језике важи да се празнине могу попуњавати из одговарајућих ресурса и да не треба бити песимиста у погледу могућности недовољно разрађених идиома какав је био српски народни језик у време када га је Вук са својим саборцима учинио књижевним.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1998:** Александар Белић, *Око нашег књижевног језика*, прир. Александар Младеновић, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Дешић 1990:** Милорад Дешић: „Лексика дијелова човјечјег тијела у Вуковом Рјечнику”, *Из српскохрватске лексике*, Никшић: Универзитетска ријеч.
- Ивић М. 1997:** *О Вуковом и вуковском језику*, друго допуњено издање Београд: XX век.
- Ивић П. 1966:** Павле Ивић: „О Вуковом Рјечнику из 1818. године”, *Српски рјечник*, Поговор, Београд: Просвета, 19–48.
- Пецо 1990:** Асим Пецо, *Вуковим језичким стазама*, Ваљево: Милан Ракић.

- Селимовић 1986:** Меша Селимовић, *За и против Вука*, Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Тјатко 1980:** Галина Георгиевна Тјатко, „Доситејева апстрактна лексика из данашње перспективе”, *Научни састанак слависта у Вукове дане 19/2*, 81–92.
- Тјатко 1997:** Галина Георгиевна Тјатко: „Обрада семантике придевских изведеница са суфиксима *-ота* и *-оћа* у „Српском рјечнику” (1818) В. С. Карацића и особине њиховог функционисања у почетној фази српског књижевног језика”, *Научни састанак слависта у Вукове дане 26/2*, 263–271.

ИЗВОРИ

- Вук 1818:** Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима*, приредио П. Ивић, Београд 1987: Просвета–Нолит.
- Вук 1860:** Вук Стефановић Караџић: „Правителствующи совѣтъ сербскіи” *за времена Кара-Ђорђејева или отимање ондашњијех великаша око власти*, Беч: Штампарија јерменскога манастира.
- Речник САНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–18, Београд: САНУ, 1959– .
- Речник МС:** *Речник српскохрватског књижевног језика*, 1–6, Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- СДР:** *Семантичко-деривациони речник*, свеска 1: Човек – делови тела, редакторке: Даринка Гортан-Премк, Вера Васић, Љиљана Недељков, Нови Сад: Филозофски факултет, 2003.

Rajna M. Dragičević

ON VUK KARADŽIĆ'S LEXICON

Summary

The paper analyzes the lexicon in Vuk's „Правителствующи совѣтъ сербскіи”, printed in Vienna in 1860. The aim is to examine to what extent his lexicon, towards the end of his life, was subtle, functional and able to meet the complex tasks brought by standard language requirements, as well as to investigate which strategies Vuk used to more accurately express abstract content when he lacked the lexicon. The work is divided into two parts: 1) Expression of abstract concepts and phenomena and 2) Lexical change.

Key words: Vuk Karadžić, Vuk's lexicon, abstract vocabulary, the development of Serbian standard language, Serbian language.

Јелица Р. СТОЈАНОВИЋ*
Универзитет Црне Горе
Филозофски факултет у Никшићу

Оригинални научни рад
Примљен: 20.09.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ВУКОВА РЕФОРМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА У КОНТЕКСТУ ДВАЈУ ПРИНЦИПА: „ПИШИ КАО ШТО ГОВОРИШ” И „ОПЋЕНЕ ПРАВИЛНОСТИ”

У раду смо посматрали фазе у развоју и надоградњи реформе српског језика Вука Стефановића Караџића, а у контексту два принципа: његовог почетног (и важног у цијелој реформи) принципа „Пиши као што говориш”, односно касније формулисаног принципа „опћене правилности”. Вук је у својој реформи увијек имао у виду и правила у правопису, односно тражио је и долазио до системског и општеприхватљивог, стабилног, уједначеног у језику. То је на крају довело до оног што се може подвести под Вукову и вуковску „опћену правилност”. У раду смо ове процесе посматрали кроз проблематику одабира нарјечеја; употребу сугласика х; сугласника ф; (не)јотованих форми тј и дј (типа тјерати/ћерати, дјевојка/ђевојка) и сл.

Кључне ријечи: Вукова реформа, „Пиши као што говориш”, „опћена правилност”; сугласник х; јотовање тј, дј; нарјечеје, славенски, српски

1. Када се говори о реформи Вука Стефановића Караџића углавном се као једини принцип, или као примарни и преовлађујући у његовој реформи српског језика, узима оно од чега Вук је у реформи пошао, а то је чувено правило: *Пиши као што говориш, читај како је написано*. Много мање, и недовољно, говори се о једном другом важном принципу Вукове реформе, а то је „опћена правилност”, за којом је Вук тежио, а што је у знатној мјери обиљежило и надоградило његову реформу, нарочито идући ка завршној фази. Правило од кога је пошао Вук у својој реформи српског језика (што је садржано у *Пјеснарици*, а нарочито у предговору *Писменице*), јесте *Пиши као што говориш, читај како је написано* (које полази од Аделунгова правила о сагласју писања и говорења): „Перва и највећа критика, која ће срести ову моју Писменицу, бит’ ће сврху начина правописања: и ја сам истина о овоме много сумњао и размисљавао, но најпосле ми се учинило да је овако

*jelicast@yahoo.com

најлагше дотерати Србско Правописанње под оно заглавје: Пиши као што говориш; а читај како је написано... Нити се може изискавати од једнога човека, кој му драго он био, да сад на један пут постави и да **опредјели Србским Списатељима правила у правописању** [Истицања у раду су наша]; него би нужно било да Србљи учине једну скупштину ради тога, пак то у договору да рјеше и свима да јаве чрез једну обштеначинену и од сју одобрену Писменицу, по којој би се после сваки драговољно владао, макар писао јус (ж), акамоли јер (џ) и јаћ (џ)” (Караџић 1968, XII/I: 31). Иако у почетној фази полази од становишта да сваки писац треба да се служи сопственим дијалектом, истовремено као основ поставља „правила у правописању”, правила за која треба „Срби да учине једну општу скупштину”, свјестан да се језик и његова норма не могу препустити стихији. Вук је у својој реформи, полазећи од овог *Пиши као што говориш*, дакле, имао у виду и „правила у правописању” (почевши од онога да сваки писац пише својим дијалектом, при чему „сваки писац мора имати у виду постојана правила којих се држи”, да су чистота и правилност у народном говору,¹ а дошавши при крају реформе до наддијалекатског и општеприхватљивог).

Писменица има и дужи назив *Писменица србскога језика по говору простога народа написана*. Вук је даље, упознајући се стањем „на терену” српских дијалеката, тражио и долазио до системског и општеприхватљивог, стабилног, уједначеног у језику, што се може подвести под његову „опћену правилност”, ка којој је тежио и коју је у знатној мјери остварио до краја своје реформе. Од почетка размишља о правилима у језику, полазећи од тога да је правилност језика у народним говорима. Вук већ 1817. каже: „Сав **народ** наш, особито по селима, куда нема много књижевника, **говори тако правилно по Граматици...**” (Караџић 1966: 97; Симић 1991: 158). Године 1920. такође налазимо слична размишљања: „**Српски језик има правила**, какогод и Латински (нити има језика на свијету који нема правила), него они не знаду језика [тј. противници, Ј. С.], нити познају правила његова, па бацају кривицу на језик, и чини им се лакше, а о мање срамоте нов језик градити без икаквих правила, неголи народни по правилима учити!” (Караџић 1996: 96, 101).²

Године 1821. опет Вук пише: „Ако **књижевници** имају какву власт у језику, ја мислим да ту имају, да у граматичким предметима, који је код народа неопредјељени, **изаберу оно што је најправилније**” (Караџић 1948:

¹ „У првим годинама свог списатељског рада, од 1814. до 1817, млади Вук је формулисао своје погледе на књижевни језик: *писатељи се морају владати по чистом и неисквареном говору народа српскога*”, ¹граматику морамо узети од пастира и од орача, а за остало (тј. за лексику) ћемо се договорити; говор простог народа није по себи ¹прост, већ су ¹просте само мисли, али оно што је високо у Омировој Илиједи, оно не може бити просто ни у српском језику; сваки писац треба да пише сопственим дијалектом, чему пружа узор античка Грчка са својим мозаиком дијалекатске књижевности; ¹сваки писац мора имати у виду постојана правила којих се држи” (Ивић 1990: 225).

² „Започињући 1820. године детаљније разгвор о ¹простоти, односно ¹правилности у језику, супростављајући ове појмове, он истиче да ¹под именом простоте не треба разумјети само сељачке, и друге људе, то јест, који нијесу наука учили, него свакога, који ствари управо не разумије, па макар он био и на врзину колу, или имао десет села и толико интова по четири коња, и Бог зна колико локаја и у сандуку иљада’...” (Караџић 1996: 96, 101; Симић 1991: 159).

64). Овде већ помиње граматичку правилност, и одабир оног што је „најправилније”. Овдје се удаљава од захтјева да се сваки писац служи својим дијалектом (Ивић 1990: 229–230).³ Све је ово наговјешатај и пут ка ономе што је донијела Вукова реформа на крају и што се може подвести под (како је Вук назвао) „опћена правилност”. Дакле, Вукова реформа пролазила је кроз развојне фазе, Вук је проблеме постављао, о њима размишљао, рјешавао их узимајући у обзир језичко наслеђе, суочавајући се са праксом и стањем на терену, те потребама да одабир норме српског језика буде широко прихватљив и утемељен. Вукова се реформа не може посматрати поједностављено и површно, јер је она била и сложена, и дубоко промишљена. У раду ћемо се, укратко, осврнути на оно што је најважније у вези са процесима и фазама у његовој реформи, и што је најбоље одсликава, а то је: 1. питање изговора *jama*, 2. сугласник *x*, у склопу тога и *ф* и *м*, 3. јотоване / нејотоване форме *тj* и *дj*, а неке друге појединости (иако веома важне), оставићемо за неку другу прилику.

2. Што се тиче изговора *jama* ту је Вук, мање-више, досљедан од почетка своје реформе, дозвољава двоизговорност, иако предност даје ијекавици, тј. херцеговачком говору, „јужном нарјечју”, до краја своје реформе, иако је и сам написао понешто екавски – „да покажем примјер тога нарјечја” (како каже Вук)⁴. У почетку се определијели за говор херцеговачког типа, који је носио у свом језичком осјећању („...ја сам најприје почео писати тијем нарјечјем, и то по Херцеговачкоме говору” (Караџић 2001: 38)). Већ у *Пјеснарици* (1814. године) налазимо: „Овде може бити даће се коме особито смиешно видити што ја пишем: *лиепо, биело, свиет, риеч*, и пр.: Но ја молим свакога, коме се ово недопадне, нека ми опрости. Ја знам да у славенским књигама стоји: *љепо, бело, сњег, реч, свет*; а Србљи по Срему, и по Бачкој, по Банату, и по Србији око Саве и око Дунава говоре: *лепо, бело, снег, свет*; али Србљи по Херватској, по Далмацији, по Босни, по Херцеговини, по Црној гори и по Србији до Валјева и до Карановца сви говоре: *лиепо, биело, свиет, риеч*,

³ „Основица у народу: ’Виша класа у народу ваљало би свој језик љепше и чистије да говори, да је од народа ученија, мудрија, уљуднија, складнија и родољубивија, али у наше је више класе све то наопако. Истина да су многи од госпде наше учили и знаду неке науке којијех народ прости не зна; али су то понавјише учили као каке занате, који су многима разуму и срцу учинили више штете него користи; у осталоме пак они су се поред Нијемача и Маџара понијели и као потуђили од свог народа и његовијех обичаја; поред туђијех језика на којијем науке слушају, којима послове службене раде и у друштвима се разговарају, заборавили су српски и мислити, и њихов народни језик, којегу силу и сладост и богатство они већ и не познају, чини им се прост и сиромашан зато што су га искварили и једнако га кваре... Зато се умотворинама народа нашега сва учена Европа чуди и диви, и њих ради народ наш слави и хвали, а умотворине су нашијех ученијех људи понавјише такове да им се свак ко их позна мора смијати и желити народ што према себи нема ученијих људи” (према Ковачевић 2005: 24).

⁴ „Источнијем нарјечјем многи су наши списатељи по нешто писали и говорили, да тијем писати ваља; али може бити, да још нема ни једне књиге која је једнако и свуда постојано њиме писана. Ја сам се трудио у књизи: ’Милош Обреновић князь Србскии, или Грађу за српску историју нашег времена’ (у Будиму 1828), да покажем примјер тога нарјечја, и мислим, да сам добро дотјерао, само што нијесам смјео, да кажем *несам*, јер сам чуо, гдје се у Београду и Крагујевцу подсмјевају онима, који тако говоре; али сватко, ко посао овај разумије, мора признати, да је у овоме нарјечју правилније *несам* него *нисам*, какогод и *где* нашег времена него *гди*...” (Караџић 1896, Симић 1991: 355).

лѣк, рѣка и пр.” (В. Караџић 1965/1: 127). Што се тиче тројности у изговору „јата” Вук, у начелу, оставља слободу (у *Писменици*): „Кое е сад од овога трога најљепше и најбоље то би тежко било решити; ербо би то сваки доказивао да е оно, кое е он од детинства навикао; а само усеби може бити да е све трое еднако. А ја сам овде овако писао из два узрока: Едно што сам овако из уста мое мајке чуо и из детинства навикао, па ми и сад љепше, него и едно друго, у ушима звечи; а друго, што се овако говори онде гди сам ја ове песне слушао” (Караџић 1965/1: 127).

У почетку Вук се више оријентише на разлике између два типа језика (однос народног и „словенског”), у *Писменици* већ говори о разликама у народним говорима⁵: „Ни један народ (премда говори једним језиком) не говори свуг једнако, него у сваком готово предјелу налази се, гди мања гди већа, разлика у говору. Ова иста по предјелу разлика има и у Сербском језику, и по њој се може раздјелити Сербски језик на три предјелна нарјечја, која јесу: ...ерцеговачко, сремско, славонско...”, дајући правце простирања (Караџић 1965: 112). Потом, донекле, модификује и прецизира ово виђење (у односу на *Пјеснарицу*) говорећи о екавском, икавском и ијекавском типу: „Највећа разлика из међу ово предјела јест у изговарању писмена ђ: Сви су Србљи примиетили (као да им ие нетко ишао редом те казивао) да је писме ђ сложено из і и е: зато су га Херцеговци и у изговору раздјелили у неким риечима и изговарају га као іе, н.п. *свиет, риеч...* А у неким риечима узели су оно і, за умекшителни знак, као њ, н.п. *дјевоица, дјед...* А у неким опет риечима изговарају га циело, као сливено іе, н.п. *виера, виетар...* А Сремци су са свим изоставили из писмена ђ само е изговарају, н.п. *вера, мера...* Тако су опет Славонци изоставили е, и само и изговарају као н.п. *вира, дите*” (В. С. Караџић 1968: 112–113).

Слично налазимо и у *Српском рјечнику*, гдје говорећи о љепоти народног језика,⁶ у вези са нарјечјима Вук каже: „Мени се ни једно ово нарјечје не чини љепше и милје од другога, него су ми сва три једнака; а ову сам књигу писао Ерцеговачким: а) што се тако говори онђе ђе сам се ја родио, и тако сам најприје и од оца научио говорити; б) да виде Сријемци и Бачвани и Банаћани, како њиова браћа и и по овим земљама говоре: зашто се до сад о том ништа није писало” (Караџић 1818: XVII).

И у *Бечком књижевном договору* ово је у истом правцу разрађено и прецизирано, само је акценат на досљедности и „правилности”: „И тако смо: 1. Једногласице признали, да не ваља мијешајући нарјечја градити ново, којјега у народу нема, него да је боље од народнијех нарјечја изабрати једно, да буде

⁵ „Не примјеђујући у прво време да се овде ради о двама језицима, тј. ’славенском’ и народном, Вук у исти ред ставља различите ствари. Већ у *Писменици*, међутим, он мења свој став и говори искључиво о разликама међу народним говорима екавског, ијекавског и икавског типа” (Симић 1991: 200).

⁶ „Ја сам увјерен да ће овај мој труд и посао бити мио свима нашим, списатељима и књижевницима, који љубе свој народни језик, и поштују га као највеће благо народно, и желе му срећу и напредак; а онима ја нијесам ни жељео угодити, који Српски говоре, а Српски језик кобе, и кажу да он није никакав језик, него да је покварен, говедарски и свињарски језик” (Караџић 1818: IX).

књижевни језик... 2. Једногласице смо признали, да је најправије и најбоље примити јужно нарјечје,⁷ да буде књижевно... Ако ли когод из којег му драго узрока не би хтио писати овијем нарјечјем, ми мислимо, да би и за народ и за књижевно јединство најпробитачније било, да пише једнијем од остала два народна нарјечја, којијем му је воља, али само да их не мијеша и не гради језика, којег у народу нема” (у: Симић – Остојић 1998: 103).

3. Што се лексике тиче ту је, почев од најраније фазе, а и касније, остављао велику слободу, схватајући да лексичке разлике нијесу нешто што би сметало јединствености и једнообразности језика, напротив: „...А што њедни зову дјевојку цуром, а други ложицу кажиком, то је мала разлика у говору” (Караџић 1968: 113).

4. Веома је занимљиво и значајно Вуково колебање и промишљање у вези са (не)писањем сугласника *x*. Често се стиче упрошћена представа: у Вуковој реформи нема сугласника *x* док га није чуо у Дубровнику и у одређеним говорима Црне Горе (а слично је и са формама *тј* и *дј*, типа *тјерати*, *дјевојка*, о чему ћемо даље у раду). Ово питање је и другачије и много сложеније од оваквога поједностављеног, или, тачније, у знатној мјери погрешног представљања. Вукова реформа има неколико фаза, пошао је од начела „пиши као што говориш” (мада не огољено ни у почетној фази), од почетка се преиспитујући у вези са многим питањима, трагајући за правим рјешењима, да би дошао до формулације начела „опћене правилности” и његове примјене у надоградњи и стабилизацији норме српског језика. Од самог почетка своје реформе промишљао је шта са сугласником *x*.

4.1. Наиме, Вук изоставља *x* у првој фази своје реформе, према стању у говорима (макар у већини српских говора), али не сасвим, и не без размишљања, колебајући се и преиспитујући како најбоље ријешити проблем (не)употребе сугласника *x*.⁸ На самом почетку реформе (*Пјесмарица* и *Писменица*, 1814) колеба се: „Писме *x* Сербљи просто верло тежко изговарају; него, или га са свим изоставе н.п. *Христос*, *хоћу*, *орак*, они говоре: *Ристо*, *оћу*, *ора*; ил га промијене у друго какво писме, а особито у *в* и *к* н.п. *сухи*, – оно говоре *суви*, *женик*. А Сербљи по Херцеговини и по Цреној Гори у глаголима у времену прошавшем простом промијенују га у *г* н.п. у *бих*, *видіех*, *наідох*, они говоре у *биг*, *видьег*, *надьог*, *додьог* и пр. Зато се ово писме *x* кад стоји у почетку пред самогласним писменом, или у среди међу два самогласна, онда се може у Сербскоме језику изоставити н.п. *хоћу*, *маховина*, *духовник*, може се писати: *оћу*, *маовина*, *дуовник*. Или **могло би се учинити да се пише свуда**, гди се год у Славенском језику находи, али да се не изговара тврдје него Њемачко *h* без *c*; на тај начин **могло би нам на многа мјеста одвели-**

⁷ „Као што је много пута напомињано главна је разлика у језику нашем у изговарању онијех гласова, који се у славенском језику пишу са словом *ѣ*; и по томе изговарању језик се наш дијели на три главна нарјечја, т. ј. источно, јужно и западно”, каже се у уводном дијелу *Правила за јужно нарјечје* које је повјерено Вуку да напише (у: Симић – Остојић 1998: 104).

⁸ „Још Сава Мркаљ у *Салу дебелого јера* уноси у листу слова једну дистинкцију која ће Вука прогањати скоро две деценије пре него што је се ослободио. Мркаљ пише о *ф* и *х* следеће: а) *’ф* е за стране рѣчи’; б) *’за х* Сельани Сербљи не знаду; но мало Уљудниј почти свагда га изговараю, и я га зато употребљавам” (Симић 1991: 260).

ке потребе и од помоћи бити” (Караџић 1968, XII/I: 39). Ту у „согласна” набраја и *ф* и *х*, помињући *ф* у вези са старним ријечима: „Писме *ф* само је за тудје риечи, а Србске ни једне риечи неіма гди би оно требало; и зато га прости Србљы у говору, свуд готово, промѣњују на *в*” (Караџић 1968 XII/I: 38). Дакле, овдје су му у вези са употребом *х* и *ф* највећи подстицај, или проблем, страни језици с обзиром и на присуство ријечи страног поријекла у српском језику. („Вук на фонолошком плану успоставља два супсистема: основни, са 28 фонолошких јединица, и додатни, са две јединице више – *х* и *ф*...”, Симић: 1996: 13, 34.)

У Одговору господину – Ц – на нѣгово мнѣніе о србској граматцици, у 45 и 46 числу Нов. Србски, Вук Караџић је мишљења да сугласник *х* не треба задржати у „нашим ријечима”: „Што каже (тј. Сава Мркаљ, Ј. С.) да би нѣгова срдечна жеља была, да *х* задржимо, али нигди га не изговарамо у нашимъ речма. – И ја самъ некадъ быо тога мнѣнія, али садъ већ не бы пристао на то. Зашто бы га писали, кадъ га не ћемо изговарати? Ко ли бы онда знао, где га треба писати” (Караџић 1968, XII/I: 223). Дакле, Вук се је, што се тиче сугласника *х* колебао и у Писменици (нарочито за ријечи страног поријекла и „словенске”), теоријски се премишљајући и тражећи начина како да образложи његово (не)писање, што је и у пракси произвело недоследност.

Међутим, у конкретним примјерима у Писменици, које наводи за обличке промјене, Вук није био досљедан у вези са неписањем *х* ни у српским ријечима, а сугласник *х* углавном је писао на крају ријечи: „време полу прошавше: *да ја бѣах...*, али да они биау; време скоро прошавше *да ја бих* (73)...; време давно прошавше *да ја биах*,⁹ даље *ођу-ођеш...* (77), али *ћадиах...*; *ћах...*, *ћедох*, *ћеде...* (77); *бивах...* (83)..., именица: *орах...* (88), итд.” (Караџић 1968/I). Из овога се види да је Вук теже изостављао *х* из положаја гдје има морфонолошку функцију, иако ово није образлагао.

4.2. У Рјечнику из 1818. године иде још досљедније у неписању *х* (и што се теоријских разматрања тиче и што се тиче неписања у конкретним примјерима).¹⁰ Колеба се једино што се тиче одређених славенизама, односно русизама. А за српски тражи да се изостави: „Изговара се мекше од *г*, али у Српском језику данас нема његова гласа, него или су га Србљы са свим изоставили (као Талијани у латинским ријечима *onore* од Латинскога *honor*

⁹ У напомени: „Ово писме *х* овде се не изговара дебље, него Њемачко *h*” (Караџић 1965: 71).

¹⁰ „Него за Бога шта ћемо радити са *х*. Код народа се не чуе нигдѣ... Мое је мнѣніе да га пишемо на крају свагда, и у почетку и у сриеди пре самогласним писменима, али ће рећи ко..., нашто и ондѣ кадъ га народ не изговара” (Караџић 1968: 39, Симић 1991: 261). Обраћа се овим поводом и Мушицком, који на крају расправе додаје: „Коя би се речъ без *х* простонародна и ружна видила, додайте јој га. Мени се чини да е таква 'вала'” (Симић 1991: 261-262). Али, Вук разрешава неодлучност: „Дакле *х* изоставити са свим? Нека га дѣаво носи. Овај рѣчник треба да покаже како Србљы говоре, а коме се не допадне, онѣ нека каже **како би требало да говоре**” (Симић 1991: 262). И даље „Сад ћемо слободно писати *Ристосъ*, *дуовникъ*, *ођу*, *ора*, *кожу* и т. д. као што наша браћа говоре. Тако ми вѣре не изговара се ни као нѣмачко *h*. Узмите риечъ коју оћете, па сами пробайте. Него шта ћемо за *парока*? Оћемо ли писати *парокъ* или *паро*? Ей! Стани прећераћеш! Вала ви пишете *парохъ*, а мој Србиянци, Бошнянци и Црногорци говре *попъ* или *свештеникъ*” (Вукова преписка II, 160). Ову реч Вук није никако ни унио у Речник, примећује Ј. Стојановић о 'пароху' (Симић 1991: 262).

и т. д.), н. п. *ора*, *Вла*, *ром*, *лад*, *рабар*, *ром*, *рабар*; *манути*, *дунути*, *маовина*, *дуовник* и т. д. или су га промијенили 1) у в н. п. *сув*, *глув*, *кувати* и т. д. 2) у *г* (у Ерцеговини, и то понајвише на крају ријечи) н. п. *доћог*, *вићег*, *наћог*, *чуг*; *ораз*, *наврг брда* и т. д. 3) у *ј* н. п. *смеја* и т. д. 4) у *к* н. п. *женик*.

...Истина да у Српском језику нема ни једне ријечи ће би се *x* изговарало али га опет морамо узети за туђе ријечи (овђе треба разумјети и саме Словенске и Русијске које ми сад узимамо н. п. *воздух*, ја овђе нити би смијо уписати ни *возду*, ни *воздуг*, ни *воздуј*, ни *воздук*, зашто онда нити би била ријеч наша ни Русијска), као и *ф*" (Караџић 1818: XXXIV). Размишља и шта са ријечима ономаатопејског поријекла, као и са старним именима и презименима.¹¹

У *Српском рјечнику* готово потпуно изоставља *x* у српским ријечима Тако налазимо: *ора-ораа-орав-ораом-ораси-ораа-...* (XXXVII), *њиов-њиова-њиову...* (LI), *бија-бијау...*, *ћедо-ћеде-ћеде...* (или *ктедо-ктеде-ктеде...*), *ћадија-ћадијау...*; *ћећу (ктећу / тећу) – ћећеш (ктећеш / тећеш) – ћеће (ктеће / теће)...*; *би-би-би* (LVIII); *...ћедосмо, ћео...*, *ћеће (и ктеће)-ћећемо...*¹²

Ипак, у табеларном прегледу слова, мјеста су нашли и сугласници *x* и *ф*: „У табеларном прегледу слова (Српски рјечник, LXIX), знаковима *ф* и *x* место се нашло на самом крају листе, а обележио их је Вук звездом” (Симић 1991: 264).

У самом *Рјечнику*, такође има ријечи са *x*. „У Српском рјечнику употребљава се врло ретко. Вук изоставља не само *пароха*, или *парока*, него и *ваздух*, *воздух*, *ваздук*, *вазду*, *уздах* или *узду*, а то значи да је пажљиво избегавао све црквене речи које би га намамиле у замку двосеклих решења” (Симић 1991: 268). С почетним *x* у азбучном *Рјечнику* нема ни једне ријечи, па оно не фигурира ни као одреднички релеј. Ипак се није могло проћи, а да се не употријеби *x* никако. Љубомир Стојановић је уочио нешто примјера у којима се оно пише, списак ријечи са *x* проширио је Павле Ивић, а потом Радоје Симић: *ах*, *архићакон*, *архимандрит*, *архимандритов* и *архимандритски* (поред *акрићакон*, *акријереја*, *архијереј* није узбучен, *акримандрит*, *акримандритов* и *акримандритски*), *епархиа*, *захвалити*, *захваљивање* и *захваљивати*, *проход*, *рахт*, *ух*, *цех*, *цехмајстор* и *цехмајсторов...* (Симић 1991: 268–269). Вук Често употребљава *x* и у списку пренумерата.¹³ И у преписци Вук не-

¹¹ Такође у *Српском рјечнику* (1818) налазимо: „Још може ко рећи да нам треба и *h*. Истина да у нашим ријечима нигђе не треба (ha! ha!ha!) и за ah! oh! uh!, али због туђи имена и презимена не би сувише било да га имамо (нпр. *Haller, Hagerdon, Hamburg, Naag*; Руси пишу *Галлеръ, Гагердонъ, Гамбургъ, Гага*, а ми засад можемо и морамо писати *Аллер, Аедорн, Амбург* итд.), но ја сам засад оствио коме другоме нека га гради” (Сабрана дела Вука Караџића. Књига друга: Српски рјечник (1818), XI)... „Не треба сметнути с ума да је да је и Г. Гершић сугерирао Вуку да не употребљава *x* (као ни *ф*) изузев у старним и славенским (рускославенским) речима (Вукова преписка II 751–752, 754, 755; Младеновић 2008: 304), иако ће се касније, кроз готово двадесет година, вратити овоме питању, када ће увести *x* којим ће обележити не само немачко *h* већ и *ch*” (Младеновић: исто).

¹² „У *Српском рјечнику*, одлучивши се да изостави *x* где год може, Вук у показаном положају пише ’дебело јер’: (*вр:*) *врѣа*, *врѣовит* (= *врховит*), *грѣоце* (: *грло*), *крѣање*, *крѣаш* (врста коња), *крѣати* итд.” (Симић 1991: 276).

¹³ Честа је употреба *x* у именима и титулама у списку пренумерата у Предговору. „Ако у обзир узмемо друге Вукове списе, приметимо да се тамо, имена и титуле, и онда пишу са *x* (и

ријетко употребљава *x*.¹⁴ Континуитет мање или веће употребе сугласника *x*, у овим или оним приликама, из овог или оног разлога, теоријски се премишљајући и дајући различита образложења, може се пратити у току Вуковог реформаторског рада.

4.3. Сугласник *ф* Вук знатно чешће употребљава, у односу на *x*, истовремено образлажући његову употребу. Налазимо употребу *ф*, и то различитог типа. У *Српској граматици*, која представља уводни дио *Српског рјечника* (1818) за *ф* Вук каже: „Само је за туђе ријечи и изговара се мало тврђе него *v*... Прости Србљи или га изговарају као *v*, н. п. *Стеван, Стева; Вилип, Вића* и т. д., или промијене у *n*, н. п. *Стјепан, Трипуњдан, Трипко* и т. д. Но будући да у нашем језику има ријечи Турски, које се изговарају са *ф* (н. п. *ћерћеф, аферим, седеф* и т. д.) а такође ђекоје морамо узети и Грчке и Латинске: зато ћемо и ми узети *ф* међу наша слова” (*Предговор Српском рјечнику* од 1818, Караџић 1966/II: 34). Сугласник *ф* Вук је неријетко употребљавао: „У самом речнику налазимо овећи број речи – било као одреднице, или пак у тексту објашњење уз одреднице – које се пишу са *ф*” (Симић 1991: 264).¹⁵

Иако се често колеба с обзиром на њихову употребу, сугласнике *x* и *ф* Вук увијек има у виду, никад их потпуно не изостављајући. У *Даници* за 1827. у огледу *Српског буквара*, када даје листу слова, у табели у којој ’су слова намјештена по реду, како је кога глас најлакше изговорити’ – Вук узима у обзир 29 јединица: у табели је *ф*, али нема *x*! Даље у тексту, говорећи о великим словима, и *x* и *ф* поставља ’у старом реду, као што у броју иду један за другим’ – и тада табелу допуњује са *x* (Симић 1991: 268).

са неким другим графичким и правописним особеностима, па и не само њима) када се ради о личностима од највећег друштвеног угледа и утицаја. Навешћемо на једном месту све речи са *x* из биографије Милоша Обреновића и уверићемо се да их је највише управо таквих: *архимандрит* Рајић, *верховни* вожд 10, *архимандрит* Рушић (*Хуришид*)-паша 18-19, Нејшлотски *пјехотни* полк, *верховнога* вожда 21, *архимандриту* 54, *архимандритом*, *архимандриту* 97, *архимандрит* Милентије 103 и 104, *архимандрита*, *архимандрит* 127, *њихова* толмача 131, *архимандрит* 136, *архимандрита*, *верховнога* књаза 139, *архимандрит* 149, *архимандрита* Самуила, Атанасије Михаиловић, *архимандрити* 171, *Михаиловић*, *архимандрита* Милентија 194, обе *епархије* 200... Писање личних имена и титула, као што видимо, наметало је Вуку извесне одговорности и обавезе које су се често косиле са његовим начелима и потискивале их у позадину...

Речи као *епархи(ј)а*, *цех*, *цехмајстор*, затим јавни русизам *пехотни* полк, и можда турцизам *рахт* (поред *рат*) – у ствари представљају прве веснике прилива терминолошких речи у Вуков књижевни језик са стране, чак и против воље лингвистичкога ’врховног вожда’ нашег. И у њихову писању Вук је, по сили прилика, био донекле попустљив...” (Симић 1991: 270-273).

¹⁴ „Нека истраживања показују да је он био колебљив у писању *x*. Тако А. Пецо налази да је Вук ’и у том периоду у својој преписци понекад употребљавао *x*’: а) у домаћим речима: *Духова, млогих, хоћу, хоће, одмах, садашњих* (ген.мн.), *похвалну, својих, захтијевање* итд.; б) у страним ријечима: у *стиховима, стихотворству, архимандрита, разархимандритио, Минхену, октоихе, Кноблах, Хилендару, епархија, апохондрије, хирург, хирурге, нахије, нахији, архиву*” (А. Пецо, у: Симић 1991: 270-273).

¹⁵ „Такве су речи од више руку: једне Вук обележава као стране; друге су означене као покрајинске или сл.; треће се (у виду одреднице) наводе без ознаке (ту би спадале и оне које Вук сма употребљава, дакле укључује у лексички корпус свог књижевног језика). Ова последња група у извесном смислу противуречи Вукову објашњењу да су *ф* и *x* ’само за стране ријечи’: а) под словом *ф* Вук је узбучио 63 речи (нпр.: *фајда*, фес, фитиљ, фалити, форма..., Француска, фрушка гора...)... Извештан број тих речи наовд се и у облику са *б* и *n*, и често се упућује и на те облике... Много је бројнија група примера крај којих нема упута на облике са друкчијим гласовним саставом: *аферим, ефендија, софра, Јефимија*...” (Симић 1991: 266).

4.4. Вук у *Рјечнику* уводи и глас *и*, који такође није особина српског народног језика.

Све ово говори да је Вук промишљао како да многе ствари у српском језику најфункционалније ријеша, истовремено се често налазећу у недоумици – с обзиром на стање у народним говорима, на једној, те с обзиром на етимологију и ријечи из страних језика, на другој страни.

Ово је почетна фаза Вукове реформе.

4.5. Велики преокрет Вук чини у периоду од тридесетих година 19. вијека, идући за оним што је „правилније” у српском језику, што води ка стабилизацији и уједначености норме (о чему је претходно било ријечи).

Највећи и најранији помак у том правцу односи се на сугласник *х*. У *Предговору Српским народним пословицама*, 1836. године Вук се одлучује да уведе сугласник *х* у норму српског језика, тиме уобличавајући и уједначавајући структуру, па каже: „За читатеље ће моје бити најновије у овој књизи слово *х*; за то ваља о њему опет што проговорити” (Караџић 1965/IX, 20). Даље наводи податке са терена што се тиче изговора, односно замјене и губљења сугласника *х*, констатује гдје се најбоље чува и изговара, али још одраније констатује да би било „на много мјеста од велике потребе и од помоћи” (1814). Вук ни овдје не иде за нечим што је вјештачко, чега не би било у говору: „Колико сам ја досад народа нашега виђео могу рећи да се данас у Дубровнику прави глас овог слова најбоље изговара: онђе се он јасно чује и у почетку ријечи и на крају и у сриједи и пред самогласнима и пред полугласнима словима... Осим Дубровника глас овог слова чује се како онуде по околини, тако и горе к југу по свему приморју народа нашега и по Црној гори до самога Скадра; али слабо ће здраво, постојано и на сваком мјесту у ријечи” (Караџић 1965/IX: 22). И даље Вук закључује: „Видећи ја по народу нашем овако различно изговарање слова *х*, ћео сам у овој књизи да га наштампам свуда ће му је гођ право мјесто (по етимологији), па читатељи нека га изговарају како је коме обичније и повољније”.

Увођењем сугласника *х* Вук успоставља хармонију и системност у многим граматичким односима, који би у знатној мјери били нејасани и поремећени изостављањем сугласника *х*: умј. *ора-ораа-орачу*... (што се није уклапало ни у један парадигматски образац), добија се *орач-орача-орачу* (као *град-града-граду*), сугласник на крају основе им. ж. р., *снаха-снахе-снахи*..., (умј. *снаа-снаје-снаји*...), као *жена-жене-жени*...; као и *видјех-видје*... (умјесто изједначених форми), *хтједох*... (: ранијег *ћедо*...) и сл.¹⁶

На замјерке које му се дају због успостављања сугласника *х* у *Пословицама* у *Одговору* др Јовану Стејићу, Вук каже: „...чудите се, како сам ја *х* примити могао, и називате ме зато непостојаним...”

¹⁶ „Укључивањем фонеме *х* у базични фонолошки систем Вук успоставља хармонију у спољашњим и унутрашњим односима. На овом првом плану Вуков језик постаје ближи осталим словенским књижевним језицима. На интерном нивоу поново је изграђена компактна система основа речј. Наиме, принцип консонантских основа био је еволуцијом нашег језика у извесној мери поремећен: *орач-орача-орачу*, према *ора-ораа-орачу*” (Симић 1991: 210)

Никоме од наших списатеља није *x* на већу сметњу и тежбу, него мени; али кад сам нашао и и увјерио се, да се у народу тако изговара, морао сам га примити (барем, као разлику или новост у језику нашем), и сад мислим, да ће најбоље бити, да га у писању књига примимо сви, па у читању нека се изговара, како је *ђе* обичније и коме повољније”. Даље, рамишљајући у вези са приговором – како ће га прихватити и правилно употребљавати Срби у крајевима гдје се не употребљава – закључује: „...ако хоћемо **за све Србе** да пишемо, ја мислим, де је правије, да га и у оваквим догађајима пишемо ради оних, који га изговарају, него да га не пишемо ради оних, који га не изговарају” (Караџић 2001 XIV/III: 15–16). Дакле, Вук је дубоко промишљао – шта је најприхватљивије и опште за све Србе, а и шта је утемељено и заједничко српском језику по многим основама.

4.6. Ово је, даље, прецизирано и у *Бечком књижевном договору*: 3. „Нашли смо за добро и за потребно, да би и књижевници источнога вјерозаконца писали *x* свуда, гдје му је по етимологији мјесто, као што они вјерозаконца западнога пишу *x*, и као што народ наш обадва вјерозаконца на много мјеста по јужнијем крајевима говори. 4. Сви смо признали, да *x* у само ставнијех имена на крају у род. мн. не треба писати, јер му ондје ни по етимологији, ни по **опћеном народном говору**, ни по **староме славенском језику**, ни по осталим данас језицима славенским, није мјесто...”. Дакле, види се да Вук води рачуна и о стању у осталим словенским језицима и односу српског према њима. Коначним успостављањем сугласника *x*, Вук српски језик приближава осталим словенским језицима (а ондје гдје тог сугласника нема у другим словенским језицима, Вук га такође радије изоставља), водећи рачуна о историјском несљеђу, о оном што би било општеном прихватљиво, као и о томе да нешто постоји у говору.

5. У почетној фази своје реформе (1814–1818) Вук употребљава јекавске јотоване форме (са *тј* и *дј*, типа *ћерати*, *ђевојка*), иако у почетку Вук пише језиком који има доста примјеса „славенских” (нпр. у *Писменици*), па се налази и: *тјешитељ*, *утјешите*, *дјевственик*... (Караџић 2001/III/2: 266–267). У *Рјечнику* (1818) досљеднији је у употреби јотованих форми (као и облика без *x*), ријетко се наводе облици у којима није јотована форма (налази се и, нпр., ријеч *подјела* без јотовања „оно што се удијели просјаку” (Караџић 1818: 1585), али *ођећа*, *ћетлић*, *ћечин*, *ћело*, *ћељаоница*, *ћешто*, *ћетешце* и сл.

Неколике године касније, у односу на коначно увођење *x* (1836), 1839. Вук уводи још једну значајну новину, умјесто јекавских јотовања (типа *ћерати*, *ђевојка*), уводи облике са *тј*, *дј*. „Сугласничке групе *тј* и *дј* у неким се говорима по правилу јотују, а остали говори у једним случајевима знају за јотовање, а у другима не; овој последњој групи припадао је и говор Вуковог родног краја. Отуда је у првом издању *Рјечника* велики број потврда за јотовање сугласничких група *тј* и *дј*, као и не мало примера у којима су ове групе остале неизмењене... Још 1823. године Вук је записао ’да Бошњаци по варошима, а особито Турскога закона, не примјењују, као што је у Ерцеговачком нарјечју обично, пред *ј* *д* у *ђ*, ни *т* у *ћ*’. Неколико година касније он је за овакав изговор констатовао: ’И за ово могло би се рећи да је да је

варошки – господски говор јужнога нарјечја'. Тим поступком је извршена једнообразност у третирању сугласничких група *тј* и *дј* (у Вуковом језику било је раније *лећети*, *поћера*, *ћевојка* итд., поред *тјеме*, *утјешити*, *подјела* итд.), а смањен је и број сугласничких алтернација које су у великој мери и онако сложену морфолошку слику нашег језика чиниле још сложенијом (отклоњени су – рецимо, односи *дијете* – *ћетета* – *ћеца*, *лећети* – *летим* и сл.) Мада је Вук још 1839. године престао употребљавати облике са јотованим групама *тј* и *дј* и нове ликове унео у књижевни језик, он ипак, у складу са принципом прокламованим у предговору *Рјечника* уноси као посебне одреднице и ликове са групама *тј*, *дј* и ликове у којима су ове групе јотоване, али ове ликове углавном даје као посебне" (Караџић 1952)¹⁷. Ипак, Вук ни у једном тренутку своје реформе није помишљао да у норму српског језика укључи дијалекатске облике српског језика са *с'* и *з'*, иако је био упознат са њиховом употребом: „Осим ови општи гласова могу се чути у у Српском језику још неки особити гласови: 1) Ерцеговци кашто изговарају с пред *ј* као Пољско *ś*, а *з* као *ź*, н.п. *сјекира*, *сјутра*, *изјео*" (Караџић 1966/II: 29). Дакле, иако су ови гласови били широко распрострањени у српском језику (не мање него сугласник *х*, нешто мање него јекавско јотовање *тј* и *дј* у *ћ* и *ђ*), Вук је, и када није децидно подвукао, имао јак осјећај за „опћену правилност", тј. елементе у језику као дијелу језичке структуре (а *с'* и *з'*, што би се савременом терминологијом рекло, немају статус фонема, имају ограничену употребу, нијесу гласови са разликовном функцијом, па и нијесу системског карактера, тј. вуковски речено не уклапају се у „опћену правилност"). Осим тога, ограничене су за мали број лексема.

7. У почетку своје реформе Вук се залаже против мјешавине „Славенскога" и „Српског"¹⁸. „Правилност" је у народним говорима. У *Рецензији I и II књиге Видаковићевог „Љубомира у Јелисијуму"* (*Друга рецензија Любомиръ у Елисіму 1814. године*, Објављено у Српским новинама 1815) Вук каже: „Вси народи, и сами јазычнициы книги своя по граматѣйскимъ списаша, у нас по правиламъ бабы Смиляни пишутся" (Караџић 1968, XII/1: 143). И даље: „Савъ народъ нашъ, особито по селима, куда не ма много књижевника, говори тако правилно по Грамматици, као што је Шлецеръ или Лесингъ,

¹⁷ Многе облике тог типа користио је и Његош: досљедно је код Његоша *видјети*, користи славенизме типа: *благодјеја*, *видјеније*, *дјеву*, *дјевственијем*, *дјествија*, *дјејателне*, *дјело*, *дјела*, *дјелима*, *дјелце*, *добродјетелъ*, *необдјелан...*, *сновидјенија*, *сновидјења...*; *тјелесним*, *тјелодвиженѣнија*, *тјелохранитељи*, итд. Видјети и у: Светозар Стијовић (1992).

¹⁸ „Што Списательни Србски, од почетка до данас, нису согласни у сзику, коим пишу. Едни су почели писати чисто Словенски; други, видећи да они Србљи, за кое се књиге пишу, Славенски сзик не разумѣвају, почели су писати просто Србски, као што народ говори; трећима учинило се веома ружно и необично на простоме Србском сзику књиге писати; за то су они почели писати неким новим (између Србскога и Славенскога) сзиком.

Ова сва три реда Списателя и сад се у народу нашем налазе; првих, кои Славенски пишу, и који захтевају, да се тако пише, веома є мало; а други и трећи већ су се готово помјшали, и ради би, да пишу своим матерњим сзиком, као и остали народи Европски; но недостатак написани правила Србскога сзика, жельи њиовой препятствуе, трудност им пред очи ставља, и неслогу међу њима чини. Искусивши я ову немалу теготу, коя є свакоме Списателу Србском познана, зажелю сам, поне найманѣ, облакшанѣ у томе учинити, или му тек почетак поставити" (Караџић 1968, XII/1: 273).

писао Нѣмачки. Само су они списатељи и књижевници наши навалили, да исправляю и да поправляю языкъ, кои не знаю народногъ языка, па имъ се чини, па имъ се чини, да е лакше новъ языкъ начинити; него свой матернѣй научити. Истина да ѿштъ нико до данасъ нѣ новогъ языка начинѣо, нити га е могуће начинити; али е нѣма заисте лакше новъ языкѣ градити, него свой учити: зашто новѣй учити: зашто новѣй они граде 'по правиламъ бабы Смиляни', а свой би морали учити по правилима, коя се не могу промѣнивати како кои оће" (Караѣић 1968, XII/1: 183). И Закључује: „У Граматицы нема вкуса као ни у Арифметицы; него то треба научити и знати" (Караѣић 1968, XII/1: 192)

О „правилности" и правилима у језику Вук, дакле, говори од почетка своје реформе, иако се то у самом почетку односи највише на „неправилност" славеносрпског: „Да се свакиј списатељ мора старати колико за стваръ, о којој пише, толико (ако се нѣсме рећи више) за чистоту и за својство онога языка, на коемъ пише, о томъ не треба ни говорити: то знају и читатљи акамоли Списатељи. **Свакиј Списатељ мора имати у языку постоянна правила, по којима се онъ влада.** Србљи будући да ѿштъ тых правила не имаю скуплѣнныхъ, зато се нѣови Списатељи кадъ Србски пишу, мораю владати по чистомъ и непоковареном говору народа Србскога: ербо Аделунговъ рѣчникъ и све нѣгове Граматѣке ништа друго нису, него изъ народа Нѣмачкогъ скуплѣнна правила о нѣмачкомъ языку. **Кой Списатељ Србскии грѣши противъ говора свогъ народа, онај грѣши противъ правила свога языка**" (Караѣић 1968, XII/1: 126).

У *Српском рјечнику* из 1818, у складу са претходним, каже: „Као што народни певач приповедач не уме 'да пише друкчије него онако као што говори' – 'и управо онако као што треба', – тако исто људи који су што учили, и знаду да језик има некаква правила, они већ не могу писати без граматике (већ ако да је који сам граматик); зашто би (као учени људи) сви ради да пишу боље него што говоре, па зато језик по својој памети поправљају, а управо кваре и грде" (Караѣић 1818: 156).

Вук је водио рачуна, како о ономе што у народним говорима постоји као такво и о ономе што је „правилније" у српском језику (на основу народних говора и разлика међу њима), што води ка „опћем књижевном језику" те, након објављивања *Пословица* и замјерки Јована Стејића у *Одговору* каже: „Док добро не познамо језик наш *по свему народу*, ја мислим, као што сам прије говорио, да би најбоље било, да сваки списатељ пише онако, као што се у његовом говору говори (али *управо* и *вјерно* онако, *као што се говори*, да би други из његове књиге могао познати језик његова краја); а **општи ће књижевни језик** (не за 2 000 000, него за 5 000 000.)¹⁹ по времену постати сам од себе, **по оним правилима**, по којима је и код других народа постојао...

Ја не презирем ни једнога нарјечја језика нашега али мислим, да их не ваља мијешати, него да се ваља постојано држати онога, којим се почне писати...

¹⁹ „Ви ме користе језиком и ортографијом у пословицама, да сам отишао у Бокезе, којих нема више до 30 000 душа, и ђе се у сваком мјесту друкчије говори, па сам језик њихов начинио обрасцем за остале Србе, којих има до 2 000 000" (Караѣић XIV/III 2001: 15).

Кад се у народну једне ријечи двојако говоре онда је, мислим, списатељ дужан **избирати** оно, **што је правилније**, не гледајући, или га говори народа мање или више. Тако и међу Бокезима ако се нађе што љепше и правилније, него што се говори амо по нашим крајевима, ми смо дужни оно узети у **општи Србски језик**, не гледајући, што је њих само 30.000 душа” (Караџић XIV/III 2001: 16–17).

Као што се види Вук је и против мјешавине нарјечја, он је за чисти народни језик, чисто „нарјечје”, без мијешања нарјечја, али не „покварене простоте”, а књижевни језик (и његова правила) ће се искристалисати – оно што је најправилније у језику, оно што представља „опћену правилност”. Тако Вук у *Критици у језику*, у Бечу 16. августа 1842. године („Ово је писано по 31 броју новина Бијоградскијег, од године 1842, за главну сједницу друштва српске словесности”) размишља: „Кад се дакле једне ријечи у народу говоре двојако и тројако, не треба ли онда списатељи да пишу онако, **као што је најправилније**... Ко је за овај посао, наћи ће он, како то бива **по својству језика**; а ко за то није, ономе ће све сметати, а ништа му не може помоћи” (Караџић XIV/III 2001: 168, 169).

Даље се пита²⁰: „’Може л’ се свуда писати, као што се изговара или не’, о томе је у нас напомињато много пута, и сад, кад би се што за ново говорило, морало би се све опет казати и јоште што додати, и тако не би могло бити ’сѣ краткиемѣ примѣчениемѣ’, за то се ставља за други пут...” (Караџић XIV/III 2001: 168, 173).

Народни језик у контексту принципа „опћене правилности” посматра се на следећи начин: „Осим ове опћените правилности овај се мој језик и по томе разликује од народнога језика по гдјекојим крајевима, што пишем, н.п. *дијете, дјеца, лијено, љепота*; а народ гдјешто говори *дете, деца, лепо, лепота*, а гдјешто *дите, дица, липо, липота* и т.д. Ако би ко рекао, да не пристаје на то, да ово јужно нарјече буде књижевни језик за све Србе, ја бих му на то одговорио, да би тако, и још много по већој правди, могли рећи јужни Срби, да не пристају на то, да се сјевероисточно или западно нарјечје узме за књижевни језик свију Срба; и да се на тај начин у томе нећемо нигда сложити. Ко ме пак ни сви ови узроци не помажу, онај нека пише нарјечјем, којијем му драго, само нарјечја да не мијеша, и у осталоме **нека се држи опћене правилности**, пак ћемо оставити времену и опстојатељствима: или да нас у нарјечјима сложе; или да се једнако пише у свакоме. И стари су Грци у највећему цвијету своје књижевности писали различнијема нарјечјима, између којијех је била много већа разлика него у нас” (Караџић XIV/III 2001: 197–198).

Начело „опћене правилности” сасвим се наметнуло при крају његове реформе, мада је принципом „правилности” у језику Вук руковођен од самог почетка у тражењу најбољих рјешења у реформи, иако начело „опћене правилности” коначно уобличава и као назив уводи тек 1845. године, свјес-

²⁰ У Одговору на „Задатак Србскомѣ Филологу” (у 32 броју Пештанско-Будимскога Скоротече од год. 1842).

тан надређености књижевнога језика дијалекту. Тежњом за „правилношћу” руководио се промишљајући шта од оног што је у народним говорима „разнолико” треба одабрати као „правилно”, али да се налази у говору, да се „не гради језика, којег у народу нема” (*Бечки књижевни договор*). Овдје није без значаја ни Вукова намјера да реформисани језик буде за „Србе сва три закона” прихватљив и повезујући, „један народ треба једну књижевност да има” (*Бечки књижевни договор*). Ни на крају реформе нема у Вуковом језику ничега што не би било у говору („пиши као што говориш”), али нема ни оног што је у говору а што нема системски карактер, односно што се не уклапа у „опћену правилност”. У томе је величина Вукове реформе, – што је ишао ка системском, и дошао до њега, али заснованог и утемељеног у народним говорима, без било чега вјештачког, позивајући, када је то потребно, и на етимологију, налазећи оправдање и у етимологији за своје одабире. Дакле, Вук Караџић је у току своје реформе српски језик упознавао, надогађивао и модернизовао, поставио му постојане основе, које су јасан и чврст темељ србистике, као науке у српском језику и науке о српском језику.

ЛИТЕРАТУРА

- Ивић 1990:** Павле Ивић, *О језику некадашњем и садашњем*, БИГЗ – Јединство, Београд – Приштина.
- Ивић 1998:** Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, Издавачка књижевница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.
- Караџић 1818:** *Српски рјечник: Истољкован њемачким и латинским ријечима. Сакупио га и на свијет издо Вук Стефановић*, у Бечу.
- Караџић 1948:** *Из Вукове борбе за књижевни језик и правопис*. Одабране стране, Просвета – Београд.
- Караџић 1952:** *Српки рјечник 1852*. Поговор. Из историја књиге. Сабрана дела Вука Стефановића Караџића (Уређивачки одбор: Голуб Добрашиновић, Павле Ивић, Владан Недић, Берислав Николић, Милорад Павић, Мирослав Пантић, Радован Камарџић, Живорад Стојаковић), књ. 11 (2), приредио Јован Кашић, 1968–1969.
- Караџић 1965/IX:** *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*, у Бечу 1849. Сабрана дела Вука Караџића, IX, Просвета, Београд.
- Караџић 1966/II:** Вук Караџић, *Сабрана дјела Вука Караџића. О језику и књижевности II*, Просвјета, Београд.
- Караџић 1968, XII/I:** *Писменица сербскога језика. По говору простог народа. Написана Вуком Стефановићем Сербјанцем*, У Виенни, 1814. Предсловље, у: Вук Стеф. Караџић, *Сабрана дела Вука Стефановића Караџића XII, О језику и књижевности I*, Просвета Београд 1968.
- Караџић 1968/I:** Вук Стеф. Караџић, *Мала прстонародња славено-србска песнарица. Примечание*. Издаана Вуком Стефановићем, У Виени

- 1814, у *Сабрана дела Вука Караџића I*, Пјеснарица 1814–1815, Просета, Београд.
- Караџић 2001, XIV/III**: Вук Караџић, *Сабрана дела Вука Караџића XIV. О језику и књижевности III*, Просвета, Београд.
- Караџић 2001, III/1**: *Сакупљени грамтички и полемички списи*, III/1, Одговор на ситнице језикословне Г. Ј. Хаџића – М. Светића, у Бечу 1839.
- Караџић 2001, III/2**: *О језику и књижевности*. Сабрана дела Вука Караџића. Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864–1964, Просвета, Београд.
- Ковачевић 2005**: Милош Ковачевић, *Против неистина о српском језику*, Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета”, Источно Сарајево.
- Младеновић 2008**: Александар Младеновић, *Историја српског језика*. Одабрани радови, Чигоја штампа, Београд.
- Симић: 1991**: Радоје Симић, *О нашем књижевном језику*, Универзитетска ријеч, Никшић 1991.
- Симић – Остојић 1998**: Радоје Симић – Бранислав Остојић, *Основи фонологије српскога књижевног језика*, Универзитет Црне Горе, Подгорица 1998.
- Караџић 1852, II**: *Српски рјечник 1852*, Поговор. Из историје књиге. *Сабрана дела Вука Стефановића Караџића* (Уређивачки одбор: Голуб Добрашиновић, Павле Ивић, Владан Недић, Берислав Николић, Милорад Павић, Мирослав Пантић, Радован Самарџић, Живорад Стојаковић), књ. II, приредио Јован Кашић, 1968–1969.
- СТИЈОВИЋ 1992**: Светозар Стијовић, *Славенизми у Његошевим пјесничким дјелима*, Издавачка књижевна заједница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.
- СТОЈАНОВИЋ 1924**: Љубомир Стојановић, *Живот и рад Вука Ст. Караџића*, Београд.

Jelica R. Stojanović

LA RÉFORME DE LANGUE SERBE DE VUK DANS LE CONTEXTE DE DEUX PRINCIPES:
« ECRIS COMME TU PARLES » ET « LA RÉGULARITÉ GÉNÉRALE »

Résumé

Cet article analyse les phases de développement et d'évolution de la réforme de la langue serbe de Vuk Stefanovic Karadzic. Ces phases se reflètent principalement dans le contexte du principe initial qui prône que l'on écrit comme on parle et que l'on lit comme l'on écrit. L'article porte également sur le contexte d'un autre principe, celui de « la régularité générale », qui jusqu'alors avait été négligé et auquel Vuk aspirait tout au long de sa réforme.

Ces deux principes ont considérablement influé et permis de développer la réforme surtout lors de sa dernière phase. Vuk a toujours considéré comme importantes les règles de l'orthographe dans la réforme qu'il a mises en place et son objectif a été de rechercher et de trouver des règles de systématisation et universellement acceptables, des règles stables et uniformes dans la langue. On peut ainsi parler de « régularité générale » à laquelle il a tout au long de ses recherches aspiré et qu'il a réalisée et mise en place presque entièrement jusqu'à la fin de sa réforme.

Nous avons analysé dans cet article tous ces problèmes et les processus qu'il a utilisés en partant du choix des dialectes; de l'usage des consonnes « h » et « f »; de l'usage des formes d'une ancienne voyelle le « jat » – « tj et dj » comme par exemple dans les termes tjerati/čerati, djevojka/đevojka, etc.

Les mots-clés: réforme de Vuk, « Ecris comme tu parles », « régularité général », consonne h, iotation (jotovanje) « tj et dj »; dialecte, slave, serbe.

Александар М. МИЛАНОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 03.11.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

АКТУЕЛНОСТ ВУКОВИХ РАНИХ ПОГЛЕДА НА ФОНЕТСКО-ФОНОЛОШКИ САСТАВ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА (1814–1818)

Прихватајући од 1814. Аделунгов принцип „пиши као што говориш”, Вук је већ у првој фази стваралаштва пуно пажње посветио инвентару гласова и фонема у будућем српском књижевном језику. Анализа Вукових формулација при навођењу инвентара показала је да је непосредно пред појаву *Српског рјечника* предложени фонетско-фонолошки систем српског језика, према интегрисаности и фреквенцији јединица у источнохерцеговачким говорима, имао следећу структуру: 27 + 1 + 2. У њему је делимично маркирана фонема /ц/, док су сасвим обележене фонеме /ф/ и /х/. У питању је несумњива еволуција Вукових научних сазнања, будући да је првобитни модел из *Писменице српског језика* имао структуру 27 + 2, са издвојеним статусом фонема /ф/ и /х/, а без фонеме /ц/.

Кључне речи: Вук Стефановић Караџић, *Писменица српског језика*, фонема /ф/, фонема /х/, фонема /ц/, вокално /л/, вокално /р/, нормирање српског језика

1. Добро је познато да се Вуково научно стваралаштво развијало: да су његови методи еволуирали, знање и искуство расло, а критеријуми постајали чвршћи и прецизнији. Сви најзначајнији истраживачи Вуковог стваралаштва који су тежили синтезама, међу којима су у два наврата били и приређивачи Вукових сабраних дела, прихватили су периодизацију коју је још крајем 19. в. предложио Армин Павић, а којој је дефинитиван лик дао Пера П. Ђорђевић (Николић 1968: 389, Павић 1986: 645). Према наведеним периодизацијама, прву од три целине чине Вукови списи из периода 1814–1818, тј. до појаве *Српског рјечника*.

Иако је и о овоме периоду Вуковога стваралаштва јако много писано, додуше неупоредиво мање но о друга два, чини се да недостаје више радова који представљају покушаје систематизације тј. синтезе раних Вукових филолошких погледа. Стога ће овај рад управо из те перспективе сагледати Вукове ставове о фонетско-фонолошком саставу српског књижевног језика у

периоду када је још увек лутао у филолошким решењима, тражећи поуздане критеријуме кроз анализу постојеће литературе, али и кроз анализу српске језичке ситуације.

2. Будући да графија, ортографија и фонетика почетком 19. в. у радовима српских језикословаца још увек методолошки нису биле довољно раздвојене, у судове о фонетско-фонолошком саставу српског књижевног језика неопходно је улазити пре свега кроз анализу графијских и ортографских начела којих су се држали, а потом и преко истраживања непосредних а ређих ставова о статусу појединих гласова у говору или књижевном језику. По Копитаревој сугестији, централни ортографски принцип који на почетку Вук прихвата Мркаљевим посредством, био је Аделунгов мото „пиши као што говориш”. Он је подразумевао регистровање гласовних алтернација на морфемским спојевима, односно начело да једној фонему одговара једна графема у писању. Мркаљ га је увео у српску филологију – не применивши га нигде у своје стваралаштву – кроз кратку и узгредну напомену на самом крају, тј. на 18. страни *Сала дебелог јера* („От данас све наше правописаније под ово долази начало: Пиши како што говориш.”). Одјек Мркаљеве правописне сугестије видљив је већ у Вуковој рецензији *Новина српских*, где додуше не критикује нерегистровање алтернација на морфемским границама већ писање множинског облика „тужителе” место облика „тужителъ”, али кроз формулацију са видљивом парафразом Мркаљевих и Аделунгових речи: „Пак зашто дасе рѣчи изврђу, и да се другѣје пишу него што се говоре?” (Караџић 1968: 17). У *Писменици српскога језика* (1814) Вук је већ проширио и прецизно формулисао своје „заглавље”, указујући да је свестан снаге критика које следе због револуционарног захвата у писању:

Перва и највећа критика, која ће срести ову моју Писменицу, бит’ ће сверху начина правописања: и ја сам истина о овоме много сумњао и размисљавао, но најпосле ми се учинило да је овако најлагше дотерати Србско Правописање под оно заглавље: Пиши, као што говориш; а читај, као што је написано” (Караџић 1968: 31).

Међутим, иако попут Мркаља предлаже фонетски (фонолошки) принцип у писању, ни Вук га као ни Мркаљ неће спровести у дело нити у *Писменици* нити у другим радовима све до *Српског рјечника* (1818), када коначно напушта морфонолошки ортографски проседе.

3. Уколико се и сасвим површно анализира инвентар графема који у *Писменици* предлаже вођен начелом „пиши као што говориш”, јасно се учавва да је Вук у првобитним фонетско-фонолошким решењима био ближи погледима Саве Мркаља него онима Луке Милованова Георгијевића.¹ Док је, наиме, Милованов 1810. у рукопису *Опита настављења к српској сличноречности* предлагао ћирилицу од 30 графема, укључујући и решење за фонему

¹ Овиме се готово директно може одбацити и претпоставка, злонамерно ширена још од времена Јована Хаџића, да је аутор *Писменице* заправо био Лука Милованов. Уп. и Поповићево мишљење о коауторству: „Вук и Лука Милованов састављали су своју граматику” (Поповић 1987: 70). Морамо се сложити са Љубомирком Стојановићем да „што је узео од Луке теже је одредити” (Стојановић 1924: 78).

/ц/ (Милановић 2013: 191–193), Мркаљ је исте године у *Салу дебелог јера* штампао и предлог српске ћирилице од 29 јединица, без помена фонеме /ц/ и одговарајуће графематске реализације (Милановић 2011). Питању Вуковог првобитног језикословног узора и разлозима који га воде ка инвентару од 29 графема у постојећој литератури није посвећена одговарајућа пажња.

Чак и када су анализирали предложени инвентар графема у Вуковој реформисаној ћирилици из *Писменице*, многи веома значајни истраживачи уопште нису проблематизовали статус гласа и фонеме /ц/ у њој, полазећи само од чињенице да је, нпр. „показао много дара и за даље усавршавање доста савршене Мркаљевог азбуке” (Стевановић 1988: 17), при чему се мислило на одстрањивање диграфа. Поједини истакнути србисти, попут Михаила Стевановића, проблем са фонемом /ц/ су на другом месту само учили, не покушавајући да га реше.² Међутим, ваља подвући да је подстицај за увођење фонеме /ц/ Вук могао добити и из научне литературе: како је 1814. већ имао Миловановљев рукопис,³ несумњиво је био у прилици да бира између два предложена графичка и фонетско-фонолошка система, са 29 или 30 јединица.

Избору Мркаљевог предлога за инвентар књижевног језика несумњиво су допринеле и Копитареве сугестије везане за избор графичке (Стојановић 1924: 91), али је пресудан био Вуков тадашњи пуристички однос према турцизмима, сасвим видљив већ у необјављеној рецензији *Новина српских*. У њој Вук критикује уреднике за активирање турцизама *јурши* и *капија* управо због порекла лексема (Караџић 1968: 16). Вероватно и под утицајем Мркаљевог пуризма (Милановић 2011), и Вук је 1814. желео протерати стране, махом турске речи из будућег српског књижевног језика, нудећи као алтернативу чак и славенизме. Будући да упркос прокламованом још увек задржава морфонолошки ортографски проседе, ни Вуку, као ни Мркаљу, још увек није било потребно графематско решење за фонему /ц/ у ретким речима домаћег порекла.

Веома јак аргумент у прилог нашој наведеној тези представља сâм Вуков тадашњи језик у филолошким радовима: у њему нема домаћих речи типа *наруџбина* или *свједоџба*, у којима је /ц/ добијено једначењем по звучности, а и турцизми са овом фонемом су више него ретки. Усамљени пример из *Писменице* налази се у посвети: валјале по бучжацима (Караџић 1968: 27). И каснији примери, нпр. из рецензије Видаковићевог *Усамљеног јуноше* или *Одговора на Палинодију, или обрану дебелог јера*, указују да је Вук још увек примењивао једно од традиционалних решења из славеносрпске ћирилице – иако је у питању диграф – за ретке турцизме: у *Мачжарској* (Караџић 1968: 129, 130), *беле чжигерице* (135), *читаваъ чжелепъ* (138), *начжакбабе* (147), ра-

² „Вук је пре него што је почео писати морао чути у народу речи с гласом *ц*, ма и не биле оне домаћег порекла. Такве речи срећемо не само у његовој *Песнарици* већ и у личним објашњењима испод текста песама, тј. у његову личном језику, па се зато с правом питамо зашто Вук о томе није водио рачуна када се одређивао за једну азбуку, већ је једноставно у *Писменици* дао образложење да тога гласа нема у народним речима” (Стевановић 1987: 69).

³ О судбини Миловановљеве књиге Вук у њеном предговору износи: „Године 1814. у пролеће саставши се ја с њим у Будиму, и разумевши за историју њену, намалим га, да је да мени, да је о свом трошку штампам у Бечу.”

кичжїя (193), ракичжїинъ (193), ракичжїйница (193).⁴ Сасвим неправедно, Вук је 1817. чак осуђивао Мркаљево графематско решење за /ц/, не нудећи нимало боље и некоректно пребацујући проблем са граfiјско-ортографског на фонетско-фонолошки терен: Србљи не говоре жигерица, него чжигерица (Караџић 1968: 140). Чини се, међутим, да је и кроз читање српских научних, публицистичких и белетристичких дела Вук све више увиђао неопходност увођења нове графеме за сасвим уобичајене речи у српском народном језику, па тако у другој рецензији Видаковићевих романа више не критикује пишчев избор турцизама (са фонемом /ц/), већ његову граfiјско-ортографску недоследност: „Ево како наблюдава точност, и како се држи своје правила: (...) жепъ (Ч. I, 183) джепъ (Ч. II 152) дчепъ (Ч. II 197) чебъ (Ч. II 57)” (Караџић 1968: 191–192). Вук тако принцип „пиши као што говориш” већ почиње комбиновати са правилом „опћене правилности”, другим кључним у својој реформи, које ће на важности у нормирању граматичке структуре књижевног језика посебно добити тек у његовој трећој фази стваралаштва.

У *Одговору господину –Ц–*, упућеном заправо Платону Атанацковићу 1818, Вук уводи и графему <ц>, уз напомену у фусноти која се односи на специфичан статус ове фонеме према критеријумима порекла и фреквенције: „Ово је истина понајвише за туђе речи, али се чуе гдешто и у нашим речма, н. п. увецбати, сведоцба, наруцбина и т. д.” (Караџић 1968: 232). Да се Вук још увек колебао око статуса нове графеме чак и у *Српском рјечнику*, потврђују дублети типа *наруцбина/наручбина* или *свједоцба/свједочба* (Ивић 1991: 57, Кашић 1987: 22).

4. Графему <х> из грађанске ћирилице Вук је навео међу „29 писмена” у *Писменици*, али њу, као и графеме <ѣ> и <ф>, прати и специфична „примиједба”:

„Писме х Србљи прости верло тежко изговарају; него или га са свим изоставе н. п. Христос, хоћу, орах, они говоре: Ристос, оћу, ора; или га промијене у друго какво писме, а особито у в и к н. п. сухи, жених, они говоре суви, женик. А Србљи по Херцеговини и по Черној Гори у глаголима у времену прошавшем простом 2ом промијенују га у г н. п. убих, видѣх, наїдох, они говоре: убиг, видѣг, надьог, додьог и пр. Зато ово писме х кад стоји у почетку пред самогласним писменом, или у среди међу два самогласна, онда се може у Србскоме језику изоставити н. п. хоћу, маховина, духовник, може се писати: оћу, маовина, дуовник” (Караџић 1968: 39).

Две се битне напомене морају ставити у вези са наведеним цитатом. Прва се односи на детаљ у којем Вук придевом истиче како овај глас само „Србљи прости врло тешко изговарају”, не експлицирајући који су они који га изговарају. За потпуно разумевање овог Вуковог исказа, неопходно је упоредити га са одговарајућим Мркаљевим из *Сала дебелого јера* на стр. 12, у којем Вуков претходник каже: „За х сељани Србљи не знаду; но мало уљуднији почти свагда га изговарају, и ја га зато употребљавам”. Уколико из контекста можемо реконструисати да су за Мркаља „мало уљуднији” Срби

⁴ Уп. и касније примере: Мачжарской (181, 192), ракичжија (193). Стевановићеву претпоставку да Вук употребљава и диграф <дж> ваља одбацити, јер у примерима само цитира Видаковићеве оригиналне графематске облике, што и сам аутор примећује (Стевановић 1987: 69–70).

који чувају /x/ они образованији, што живе по градовима, уочљиво је да Вук и 1814. осећа пуристичку одбојност према урбаним говорима, сматрајући их исквареним због страних утицаја, па их зато и не спомиње.⁵

Друга напомена тиче се чињенице да Вук, упркос прећуткивању информација о стању у градским говорима Срба, дозвољава у *Писменици* дублетне форме типа *хоћу/оћу*, *маховина/маовина* или *духовник/дуовник*.⁶ И не само да их дозвољава, већ у читавој граматици, уз доста недоследности, пише графему <x> у етимолошком положају, чак и на многим местима на којима је више неће бити у *Српском рјечнику*.⁷ Посебно је значајно утврдити присуство ове фонеме и графеме у конјугацијским наставцима, али и у узвицима типа *ах!* и *ох!* (Караџић 1968: 111).

Управо увидевши при писању *Писменице* (не)системност морфолошких парадигми без присуства /x/ у њима, Вук је предложио и враћање етимолошком принципу, чиме је најавио будући принцип „опћене правилности”, као и његову примену у реконструкцији из 1836:

„Или, могло би се учинити, да се пише свуда, гди се год у Славенском језику [рус-кословенском језику – прим. А. М.] находи, али да се неизговара тврђе него Њемецко h без с; и на тај начин могло би нам (х) на много мјеста од велике потребе и од помоћи бити” (Караџић 1968: 39).

Иако на наведеној страни *Писменице* експлицитно не каже која су то места и каква је то помоћ, само петнаестак страна касније Вук при опису морфолошке парадигме именице *снаха* указује у фусноти на проблем: „Ово х код Сербалџа слабо се у оваким ричма чути може, него се каже снаа, а у дат. говоре и снаи, и снаси” (Караџић 1968: 49). Наведене проблеме везане за регуларност парадигми Вук је решио реформом из 1836, када враћа фонему /x/ у етимолошком положају.

5. Међу 29 графема из грађанске ћирилице предвиђених за српски књижевни језик у *Писменици* нашла се и графема <ф>, уз одговарајућу фусноту: „Писме ф само је за тудје ричи, а Сербске ни једне ричи неіма гди би ово требало; и зато га прости Сербљи у говору, свуд готово, промиенују на в” (Караџић 1968: 39). И овде је препознатљив Мркаљев утицај, који је већ у *Салу дебелого јера* констатовао да „ф је за стране ријечи”. На сличан начин у *Опиту* функцију графеме <ф> описује и Милованов: „Ф двадесет девето писме, чинисе за туђе речи нуждно”.

Значајно је истаћи две чињенице у вези са статусом фонеме /ф/ и *Писменици*: а) на наведеном месту Вук не нуди нити један пример за супституцију /ф/ > /в/,⁸ што чини у парадигматској ситуацији када објашњава судбину фонеме /x/, а уопште не помиње супституцију /ф/ > /п/; б) у читавој граматици,

⁵ Повратак градским говорима као корпусу при стандардизацији језика уследиће тек у фази реконструкције нормe, током 1836. и 1839. године.

⁶ Вук се много колебао око статуса фонеме /x/, па се о томе „саветовао с Мушицким и Гершићем” (Стојановић 1924: 134). Мушички је био за чување графеме <x>, док је Гершић „био за то да се х и ф избаци, јер их српски народ не изговара” (Стојановић 1924: 135).

⁷ Уп. нпр. фонетске и графичке ликове речи *Херцеговина* и сл.

⁸ Уп. нпр. Вукове облике: не чини вајде (Караџић 1968: 139), филозови (206).

нити у основном тексту нити међу примерима, нема нити једне речи са овом фонемом, не рачунајући имена и звања претплатника: Стефан, философије Доктор (Караџић 1968: 117). За разлику од потврда за /x/, фонеме /ф/ нема нити међу примерима за узвике (нпр. *уф или сл.). У каснијим радовима позајмљенице са фонемом /ф/ су ретке, а по пореклу из различитих језика, па се у њима препознају грчки и турски, али и новији утицаји на српски језик: Французи (Караџић 1968: 135, 136), Аристофана (136), Филозофи (147), порфира (147), Филипъ (148), Физику (159), арфу (166), официра (167), калфе (167), Фелдмаршалу (168), Францускѣи (168), Фамилѣомъ (169), Флоренѣи (181), Графомъ, орѣографѣе (214).

На основу ових података видљиво је да је Вук у почетку био веома опрезан када је статус /ф/ у књижевном језику у питању, опрезнији чак и у односу на проблем са фонемом /x/.⁹ Опрез је произлазио из статуса ове фонеме у тршићком говору, где је углавном била супституисана фонемом /в/, као и Вуковим резервисаним ставом према градским говорима.¹⁰ И сâм Јернеј Копитар није био задовољан Вуковим образложењем и примерима у вези са фонемом /ф/ (Стојановић 1924: 89).

6. Почетком 19. в. у младограматички оријентисаној славистици решаван је и статус вокалног /л/, што је оставило трага и на расправе о фонетско-фонолошком саставу будућег српског књижевног језика. У другој рецензији Видаковићевих романа Вук се осврнуо на ставове Добровског: „Осимъ тога ѣошть бы Г. Добровскѣи (колико га мы познаемо изъ свѣю нѣговы кнѣига) радъ быо, да се пише у нѣговоме среднѣмъ слогу, слза, слнце” (Караџић 1968: 198). Како се појам „средњег слога” тј. средњег стила односио у актуелној српској језичкој ситуацији на доситејевски славеносрпски језик, конкурента чистом народном језику у Вуковој концепцији, будући реформатор је осетио потребу да реагује у фусноти: „Ово бы добро было за Бугаре: зашто они и данасъ говоре слнце, жлтица, влкъ, длгъ и т. д.” (Караџић 1968: 198). Региструјући вокално /л/ само у бугарским народним говорима, Вук се огрешио о стање у српским дијалектима: у почетку свога језикословља он није могао знати стање у призренско-тимочком вокализму.

Приписивање вокалног /л/ искључиво бугарском вокализму Вук је поновио и у *Одговору господину –ц–*: „глубина (као што Бугари и данас говоре и читају)” (Караџић 1968: 229). Како вокалног /л/ није било у источнохерцеговачком дијалекту, као ни у писаној доситејевској традицији, оно је остало сасвим ван интересовања Вукових, али и Мркаљевих и Миловановљевих.

7. Препознавши специфичан статус фонеме, Вук је увео и диграф <рѣ> за обележавање вокалног /р/ испред вокала. Исти проблем уочио је и Мркаљ у радовима објављеним 1817, после *Сала дебелого јера* (Окука 2010: 79–80),

⁹ Колебања око статуса графема видљива су била и у *Српском рјечнику*. „Пажљиви читалац уочиће разлику између Вуковог списка српских слова на почетку Српске граматике (стр. XXIX) и оног на крају (стр. LXIX). Овај други списак садржи и три слова којих нема у првом. То су њ, ф и х” (Ивић 1991: 54).

¹⁰ Тек у *Српском рјечнику* Вук напомиње да се овај глас чује у градским говорима, а касније га је могао чути и у другим народним говорима, па га је постепено стабилизовао – уп. фусноту 8 у Ивић 1991: 55.

па је за ту позицију и предложио диграфско решење са дебелим јером <рѣ>. У *Одговору на Палинодију, или обрану дебелогa јера* Вук је као битан критеријум у анализи опет изнео фреквенцију: „Само оне неколике речи (грѣоце, врѣови, умрѣо, сатрѣо и т. д.) могле су доказати да намѣ треба ѣ” (Караѣић 1968: 138). Да овакво графематско решење доприноси разјашњењу слоговне структуре речи, тврдио је и Вук, указавши и на сопствено графематско решење и опет се вративши питању учесталости облика:

„и тако е постало грѣоце (троесложно; гр-о-це); а да не бы то ко могао читати двоесложно (гро-це), метнуто е (у второй части народне Србске пѣсмарице, на стр. 158. у 2рой врсти одозго) између р и о ѣ, да се зна да оно о не принадлежи кѣ слову р, него да е само гр за себе слогѣ, као и на више мѣста у нашемѣ езѣку н. п. грнути, гртанѣ и т. д. – Нека не мысли Г. Меркайлѣ да оно ѣ овде значи друго штогод, него е метнуто само да растави р и о. И у таковомѣ случају нужно намѣ е ѣ само кодѣ слова р, а особито кодѣ неки глагола у прошавшемѣ времену н. п. умрѣо, сатрѣо, подупрѣо, наврѣо, подуврѣо и т. д. Може быти да у целомѣ нашемѣ езѣку нема 10 речѣй где бы морали писати ѣ место х (и то све кодѣ р) као н. п. врѣови, скрѣати и т. д.” (Караѣић 1968: 139).

У *Другој рецензији* Видаковићевих романа Вук је, следећи оправданост истицања специфичног фонолошког статуса, писао: што е умрѣо у Земуну (Караѣић 1968: 171).¹¹ Ово решење Вук је доследно бранио и у *Одговору господину –ц–*, понављајући изнесену аргументацију и водећи рачуна и о „опћеној правилности” свога графематског решења:

„Я бы рекао да ѣ задржимо у среди у онимѣ речма, где е р слогѣ, а предѣ њимѣ, или за њимѣ, стои самогласно слово, н. п. сатрѣо, умрѣо, грѣоце, зарѣзати и т. д. Г. –ц– каже да ће писати вр’ом; айде да му и то допустимо, као да е изоставлѣ но х, али како ће писати сатрѣо, умрѣо, грѣоце и т. д.? Овде не може апостроф метнути” (Караѣић 1968: 230).

Новину је сада представљао Вуков предлог да се диграф пише и у позицији вокалног /р/ иза вокала, тј. префикса који се њиме завршава, као у примеру *зарѣзати*.¹²

8. У домаћим речима Вук је одбацивао писање руске и рускословенске графематске секвенце <ер> на месту вокалног /р/, замерајући Добровском што предлаже „тако исто перстѣ, а не ће прстѣ, кое е и Србски и Славенски!” (Караѣић 1968: 198). Предложено графематско решење, <р> за вокално /р/ у интерконсонантском положају, Вук у домаћим речима није доследно примењивао, вођен ортографским конзервативизмом тј. доситејевским славеносрпским наслеђем (уп. већ наслов *Писменица сербскога ѣзика*).¹³ С временом стабилизује у писању облике у складу са народним фонетизмом, које добро илуструју примери са само две стране из *Одговора господину –ц–*, Мркаља, дрљати, рдѣаво (Караѣић 1968: 230–231).

¹¹ Исти графематско-ортографски принцип Вук је задржао и у *Српском рјечнику* (Ивић 1991: 54).

¹² О Вуковим дилемама како обележити вокално /р/ иза вокала у *Српском рјечнику* в. фусноту 6 у Ивић 1991: 54–55.

¹³ Михаило Стевановић је претпостављао и да су појединци изговарали /ер/ на месту графематске секвенце, подвлачећи да је у *Писменици* неупоредиво више речи „у којима Вук тај глас пише двословним знаком –ер, онако, дакле, како су га писали дотадашњи књижевници, па, и они лично, а и сви који су били или се правили учени, тако и изговарали” (Стевановић 1987: 68).

9. Увођење рускословенског у функцију књижевног језика код Срба у 18. в. покренуло је и питање изговора вокала јери, које је као нерешено наслеђено и у славеносрпском језику. Иако га од средине 13. в. није било ни у једном српском дијалекту, иако се Константин Костенечки у *Сказанију о писменех* на почетку 15. в. жалио да га Срби и у српскословенском језику изговарају као вокал /и/, вокал јери враћао се као књижевнојезички проблем и почетком 19. в., па је Вук осетио обавезу да одговори на Мркаљев предлог из *Палинодије* „да њ треба изговарати као што Немци изговарају своје ü” (Караџић 1968: 135). Вук одговара јасно и језгровито, нудећи уз фонетско-фонолошку опсервацију и графематско решење за јери у етимолошком положају:

„Да е рекао да су га (т. е. њ) некадъ изговарали некаквы люди као Немачко ü, и то му не бисмо сви веровали, а камоли, да га садъ почнемо мы изговарати. Не треба нѣга (њ) кодъ насъ изговарати (нити се може), него као и; и зато може свакиъ слободно и писати место њ, као што и чине готово сви Србљи, кои пишу, особито трговцы” (Караџић 1968: 136–137).

Из наведеног Вуковог цитата може се наслутити да је српско свештенство и почетком 19. в. инсистирало на посебном изговору јерија и у доситејевском језику, а вероватно се то односило и на део грађанске интелигенције. Вук, сасвим очигледно, ни пре *Српског рјечника* није рачунао на ову фонему и глас у будућем књижевном језику, заснованом на народној основи.¹⁴

10. Уместо закључка, могли бисмо се поново вратити Вуковим синтетичким погледима на проблем фонетско-фонолошког инвентара у српском књижевном језику. Он је у *Писменици српског језика* Мркаљеву црквену ћирилицу заменио грађанском, остављајући у њој 29 графема, без диграфа:

„Сад наша Азбука, или како прости Србљи по Србији и по Херцеговини говоре, Буквица, има 29 писмена, међу којима ни једно ни је сувише, ни једно звукопремјенљиво, нити које недостаје, него и је таман онолико, колико својство Србског језика изискује” (Караџић 1968: 38).

Исти проблем нешто касније, у тексту *Одговор господину –ц–*, имао је другачије решење, што је још увек сведочио о Вуковим лутањима у одговору на једно од круцијалних књижевнојезичких питања код Срба:

„Совершена азбука може бити само она, која има онолико прости слова, колико у езыку има прости гласова (Laut); тако да свакиј протакъ, кои за неколика дана научи читати и писати, може цео свой векъ тако правилно писати, као највећий Аделунгъ; [...] У Србскомъ езыку има 28 прости гласова, кои се за садъ могу овако записати” (Караџић 1968: 232).

У Вуковом инвентару сада је већ била и графема <ц>, делимично издвојена напоменом у фусноти коју смо навели у т. 3 овога рада, а сасвим издвојен статус у односу на графеме за „наши 28 гласова” добијају графеме <ф> и <х>: „ф и х то е само за тудје речи, и задржаћемо и” (Караџић 1968: 232). Очито је да је током читавога првог периода стваралаштва Вуку кључ-

¹⁴ Вуку је и Павле Соларић саветовао да задржи графему <њ> (Стојановић 1924: 133).

ни проблем представљао статус фонема које су се у том периоду јављале углавном у структури позајмљеница – /ц/, /ф/ и /х/.

Проблем фонетско-фонолошког инвентара Вук није могао решити без осмишљене концепције будућега српског књижевног језика, а због језичке ситуације једно од кључних питања у њој морало је бити везано за статус позајмљеница. Будући да се Вук у својим језикословним размишљања кретао од првобитне пуристичке концепције из рецензије *Новина српских*, која је подразумевала протеривање турцизама и толерантан однос према славенизмима, ка новој, толерантној према турцизмима а строгој према славенизмима, одраз нестабилизване концепције књижевног језика видљив је и у инвентару и статусу фонема и графема.

Маргиналне проблеме, везане за фонетско-фонолошки статус вокалног /л/, вокалног /р/ и јерија, Вук је решио до објављивања *Српског рјечника* у складу са стањем у народним говорима које је у том тренутку познавао.

И суштаствене и маргиналне проблеме Вук је решавао у складу са Аделунговим начелом „пиши као што говориш”, полазећи од стања у народним говорима које је у том тренутку познавао. Главни критеријуми при одређивању фонетско-фонолошког статуса јединица били су му њихово *порекло* и *фреквенција* у живоме народном језику, пре свега источнохерцеговачком дијалекту, а и пре *Српског рјечника* определио се за систем од 30 јединица, у којем су само графеме, фонеме и гласови *ф* и *х* имали посве издвојен статус, док је *и* већ постало мање обележено: у систем је уведено због потврђености у домаћим речима, али ипак као маркирано због малог броја и ниске фреквенције таквих лексема.

Стога пажљива анализа Вукових формулација показује да је непосредно пред појаву *Српског рјечника* предложени фонетско-фонолошки систем српског језика, према интегрисаности и фреквенцији јединица у источнохерцеговачким говорима, заправо имао следећу структуру: 27 + 1 + 2, у којем је делимично маркирана фонема /ц/, док су сасвим обележене фонеме /ф/ и /х/. У питању је несумњива еволуција Вукових научних сазнања, будући да је првобитни модел имао структуру 27 + 2, са издвојеним статусом фонема /ф/ и /х/, а без фонеме /ц/.

ИЗВОР

Караџић 1968: Вук Стефановић Караџић, *О језику и књижевности I*, Сабрана дела Вука Караџића, књига дванаеста, Београд: Просвета

ЛИТЕРАТУРА

- Ивић 1991:** Павле Ивић, *О Вуку Караџићу*, Целокупна дела Павла Ивића, том IV, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића.
- Кашић 1987:** Јован Кашић, *Трагом Вукове речи*, Нови Сад: Матица српска.
- Милановић 2011:** Александар Милановић, „Статус фонеме (ц) у Мркаљевој реформи азбуке”, *Српски језик*, XVI, 127–141.
- Милановић 2013:** Александар Милановић, „Реформа ћирилице Луке Миланована у контексту књижевнојезичке ситуације почетком 19. века”, *НССВД*, 42/1, 187–197.
- Николић 1968:** Берислав Николић, „Белешка о овом издању”, у: Вук Стефановић Караџић, *О језику и књижевности I*, Сабрана дела Вука Караџића, књига дванаеста, Београд: Просвета, 389–391.
- Окука 2010:** Милош Окука, „Сава Мркаљ као фонолог”, *Наш језик*, XLI/3–4, Београд, 75–83.
- Павић 1986:** Милорад Павић, „Белешка о овом издању”, у: Вук Стефановић Караџић, *О језику и књижевности II*, Сабрана дела Вука Караџића, књига тринаеста, Београд: Просвета, 643–647.
- Поповић 1987:** Миодраг Поповић, *Вук Стеф. Караџић: 1787–1864*, Београд: Нолит.
- Стевановић 1987:** Михаило Стевановић, *Вук у своме и нашем времену*, Нови Сад: Матица српска.
- Стевановић 1988:** Михаило Стевановић, *Од Вука до Белића и даље*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стојановић 1924:** Љубомир Стојановић, *Живот и рад Вука Стефановића Караџића*, Београд – Земун: Штампарија графичког завода „Макарије” А. Д.

Александар М. Милановић

АКТУЕЛНОСТ ВУКОВИХ РАНИХ ПОГЛЕДА НА ФОНЕТСКО-ФОНОЛОШКИ САСТАВ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА (1814–1818)

Резиме

Прихватајући од 1814. Аделунгов принцип „пиши као што говориш”, Вук је већ у првој фази стваралаштва пуно пажње посветио инвентару гласова и фонема у будућем српском књижевном језику. Анализа Вукових формулација при навођењу инвентара показала је да је непосредно пред појаву *Српског рјечника* предложени фонетско-фонолошки систем српског језика, према интегрисаности и фреквенцији јединица у источнохерцеговачким говорима, имао следећу структуру: 27 + 1 + 2. У њему је делимично маркирана фонема /ц/, док су сасвим обележене фонеме /ф/ и /х/. У питању је несумњива еволуција Вукових научних сазнања, будући да је првобитни модел из *Писменице српског језика* имао структуру 27 + 2, са издвојеним статусом фонема /ф/ и /х/, а без фонеме /ц/.

Сања Ж. ЂУРОВИЋ*
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 21.09.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

О ГЛАГОЛУ У ВУКОВОЈ „ПИСМЕНИЦИ” И ДАНАС

У раду** се анализира поглавље о глаголу у Вуковој *Писменици* у поређењу са глаголским системом у савременом српском језику. Анализиране су глаголске категорије у поређењу са савременим стањем, као и начин на који Вук дефинише творбу глаголских облика. Грађење глаголских облика је упрошћено и централни облик код Вука било је 1. л. јд. презента. Из детаљне анализе проистиче да су се основне Вукове поставке у морфологији глагола задржале и данас, али да су, очекивано, много развијеније и сложеније.

Кључне речи: *Писменица*, морфологија, конјугација, глагол

1. Значај Вукове *Писменице* у утемељењу граматичке норме српског језика неоспоран је и значајан. *Писменица* као прва српска граматика народног језика означава прекретницу у развоју језика и поставља темеље модерне српске културе. Вук је у њој промовисао реформисану азбуку и нови народни језик на чијим темељима је изграђен књижевни језик.

Иако постоји обимна литература о Вуку и Вуковом раду, осврнућемо се само кратко на досадашње анализе *Писменице* у целини и конкретно на анализу само поглавља о глаголу у *Писменици*, мада детаљних анализа само о глаголу није било много.¹

Према П. Ивићу „Вукова *Писменица србскога језика*, прва граматика нашег језика ... рад [је] талентованог, али неуког почетника, настао у знатној мери адаптацијом Мразовићевог *Руководства кь славенст□й грамматиц□*” (Ивић 1991: 42). У погледу конјугације Ивић истиче да је *Писменица* пружала само овлашну слику, а тек је Српска граматика успела да оцрта костур система, јер је конјугација знатно комплекснија и „поставља теже задатке него деклинација” (Ивић 1991: 44). Важно је подвући и констатацију да се „Многе од Вукових опсервација понављају у граматикама нашег језика све до данас,

* bebisaki@eunet.rs

** Рад је урађен у оквиру пројекта 178014 *Динамика структура савременог српског језика* који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Детаљније о глаголским категоријама код Вука писао је И. Прањковић 1987.

не толико из инерције граматичара, колико зато што су на свом месту” (Ивић 1991: 44). Прањковић истиче да је „што се тиче поглавља о морфологији глагола, ипак писана прилично некритички, дјеломице и почетнички неспретно, до Граматике у којој су нека његова поимања за само четири године досегла чак и у другу крајност” (Прањковић 1987: 209). Све ово наводимо у циљу истицања значаја прве српске граматике где је Вук поставио темеље, а касније их, усавршавајући се, разрађивао.

Предмет рада јесте анализа Вукових поставки о глаголу као врсти речи, глаголским категоријама и класификацији глагола у поређењу са савременим стањем² у морфологији глагола. Циљ рада је поређење глаголског система након два века, и то у којој мери је систем остао непромењен, а колико се променио и развио, што је очекивано.

2. Глаголи као врста речи представљени су на 55 страна (Вук 1984: 46–101) мада су највећи део заузеле парадигме, а много мање дефиниције и опис. Вук дефинише глаголе као дело говорења, који показује дејство, или страдање каквог лица или ствари, или показује само стање, у којем се ствар или лице налази и то са означавањем времена у којем то бива. Суштински посматрано ова дефиниција глагола и данас је у употреби.

3. Оно што се прво може уочити са савременог становишта јесте да Вук у *Писменици* користи историјску терминологију која осликава терминолошки апарат тог времена и у литератури се наводе терминолошка поклапања са граматикама тога времена. Ипак, иако је замишљена као граматика народног језика, терминологија није заснована на народном језику, већ већином на рускословенском и на калкирању латинских и грчких термина са делимичним уношењем творбених форманата на народној основи. Постоји неколико радова у вези са Вуковом терминологијом, тако да се детаљније овим питањем нећемо бавити, већ само у домену глаголске терминологије која је предмет анализе (уп. Караца-Гарић 1987; Обућина 2011. и сл.). Познато је да апстрактну лексику, па и термине Вук тек касније решава и разрађује, па је оваква ситуација, синхронизиски посматрано, очекивана.

4. Подела глагола дата је с обзиром на различите „пригледе” и сви глаголи деле се на четири пригледа:

- а) пригледом знаменовања (данас глаголски вид) сви глаголи деле се на: несвршене (несовршителни), свршене (совершителни) и учестале (учесћивателни).

Вук свршене глаголе дефинише као оне чије је дело завршено, несвршени показују неко трајање, а учестали да је дело глаголово чешће бивало. Важна је и Вукова примедба да несвршени глаголи додавањем предлога постају свршени и даје примере: *писати, записати, уписати, подписати; копати, закопати, укопати, обкопати*. Уочавамо у овој напомени темеље перфективизације глагола.

² Управо се одређење „данас” у наслову односи на савремени српски језик.

Видимо да Вук тада не говори о двовидским глаголима, па тако глаголе *чути* и *видити* сматра свршеним, а учестале глаголе одваја у посебну групу, што је у савременом српском језику подврста несвршених глагола. Не дају се шире дефиниције и одређења, али постављају се темељи у вези са категоријом вида. Ипак, основна поставка глаголског вида, као најсложеније глаголске категорије, у основи је постављена још у *Писменици*, а детаљније разрађена у Српској граматици.

- б) пригледом залога (данас глаголски род) дели глаголе на: дејствителне (активне, прелазне), страдателне (пасив), средњи глагол (онај који се не односи ни на делање ни на страдање, већ на стање; глаголе стања, нпр. *ја спавам, ти болујеш, дрво гори*), данас би то били медијални глаголи, и повраћателне (повратни глаголи).

У односу на савремено стање имамо мешање категорије стања и категорије гл. рода или гл. рода у ужем и ширем смислу који су у савременој литератури јасно одвојени. Глаголским родом у ужем смислу³ означавамо однос субјекта и глаголом означеног процеса, а глаголски род у ширем смислу означава прелазност/непрелазност одн. повратност/неповратност. Оставља се превише простора пасиву, који није толико заступљен у српском језику као у неким другим језицима (нпр. германски и романски језици) па се то вероватно може приписати утицају лингвиста са којима је сарађивао. Касније ће то изменити у граматици уз речник.

Важна је напомена да из дејствителног глагола бива страдателни, али из средњег не може бити, односно да се од глагола стања не може направити пасив.

- в) пригледом лица – Вук разликује личне и безличне глаголе. Лични су они који имају сва три лица једнине и множине, а безлични они који се само с трећим лицем у јединственом броју спрежу (нпр. *герми, догодило се, наоблачиће се, боли*). Интересантно је да повратне глаголе пише спојено са речцом/заменицом *се*.
- г) пригледом спрезања (конјугација) – разликује правилне и неправилне глаголе. Правилни су они који се по неком од трију спрезања могу мењати, а неправилни глагол је онај који од изреченог правила одступа (нпр. *могу, оћу*). У примедби истиче да има још помоћних глагола који помажу у спрезању, па тако у неправилне убраја и *јесам, бивам*⁴, *оћу*.

5. Глаголима се приписује седам својстава, данашње граматичке категорије: залог, наклонене (начин), време, број, лице, род и спрезање. То се донекле поклапа и са данашњим категоријама (лице, род, број, време/начин, гл. вид, гл. род, поларност).

³ Глаголско стање или дијатеза.

⁴ У граматици уз речник избациће *бивам* као помоћни глагол, јер њега користи само у спрезању трпних облика.

5.1. Код залога разликује радни/активни и трпни облик (залог действителни и залог страдателни). То би одговарало данашњем активу и пасиву.

5.2. Наклонење показује којим се начином шта казује о којој ствари и издваја пет начина (изјавително, заповедатјелно (императив), сосаглателно, неопређелено (инфинитив), причастно (гл. прилози). Вук не спомиње ни кондиционал ни оптатив. Види се да Вук меша личне и неличне глаголске облике и међу начине сврстава и инфинитив и гл. прилог садашњи. Како И. Прањковић примећује: „Сви му начини, барем потенцијално, имају времена. Тако конјуктив има сва времена која има и индикатив (нпр. од глагола *бити* презент је *да сам ја*, имперфекат *да ја бијах*, аорист *да ја бих*, перфекат *ја би био*, плусквамперфекат *да ја биах био* и футур *ако ја будем*. Императив има само један облик, али је то за Вука истодобно и презент и футур, инфинитив има само садашње вријеме(?), а причастно има презентски и перфектни облик (тј. глаголски прилог садашњи и глаголски прилог прошли) (Прањковић 1987: 205)”. Данас се као типични пример гл. облика који може бити и време и начин наводи облик футура II.

5.3. Према Вуку, време показује у којему времену ствар, о којој се што казује, дејствује или страда (Вук 1814: 51). Даје се основна скала времена при чему се издвајају три времена – садашње, прошавше и будуште или долазеће. Уз три основна времена разликује и време полупрошавше (имперфекат), време скоро прошавше (аорист), време давно прошавше прво (перфекат) и време давно прошавше друго (данашњи плусквамперфекат). Нема издвајања глаголских основа, као ни поделе према морфолошком критеријуму о грађењу гл. облика, те изостаје и подела на просте и сложене гл. облике.

5.4. О броју само констатује да је број јединствени и множествени, а разликује четири рода (мушки, женски, средњи и општи). Постојање општег рода не објашњава већ само наводи пример *писати ће он, она, оно*⁵. Општи род помиње и код именица и као пример наводи именице *тијаница, лажа* и сл. На основу примера може се закључити да се општи род односи на речи које потенцијално могу означавати сва три рода. И данас имамо такве именице, али се у контексту оне увек реализују само у облику једног рода, па зато кажемо да су само потенцијално двородне.

5.5. Спрезања су три (на -ам, -ем и -им) на основу завршетка 1. л. јд. презента. У читавом глаголском систему за Вука је 1. л. јд. презента централни облик од којег полази у анализи и овом облику придодаје инфинитив. Вук не спомиње презентску и инфинитивну основу. Прави повезивање између спрезања и склањања код именица, као два различита типа парадигме. Повезивање парадигми је важно јер показује да Вук уочава системност у језику.

⁵ Вук у примеру са глаголом на *-ти* када је енклитика у постпозицији показује да се чува облик инфинитива, те без обира на начин писања увек је сложени глаголски облик. Данас се на инфинитивну основу додају енклитички облици када се налазе у постпозицији (*писаћу*).

У *Писменици* србскога језика дата је најједноставнија и најнеодређенија класификација глагола. Наводе се примери глаголских парадигми без икаквих објашњења⁶.

За образложење поделе глагола на спрезања Вук не оперише терминима основе и наставака, већ терминима глаголских облика – презента (садашње време) и инфинитива (наклоненије неопредјелено) – и њихових окончанија, свршетака или завршетака. Из поделе се види да је основни критеријум класификације облик 1. лица једнине презента.

Прво спрезање односи се на глаголе који се у 1. лицу једнине презента завршавају на *-ām* (ка̋ра̋м), друго на глаголе чији је завршетак *-ēm* (орем), док се треће спрезање тиче глагола на *-īm* (творим).

Вук је у својим граматичким списима, представљајући моделе глаголских парадигми по спрезањима, понудио веома економичну класификацију. Она је једноставна и лака за памћење јер је довољно знати облик 1. лица једнине презента да би се одредило којој групи глагол припада. Међутим, овај критеријум је недовољан за представљање сложеног сплета односа облика инфинитива и презента, на којима почивају принципи грађења синтетичких глаголских облика. Главни методолошки недостатак ове класификације јесте неузимање у обзир корелације облика презента и облика инфинитива. Ипак, Вукова класификација утицала и на граматичаре новијег времена, бар по избору критеријума за издвајање глагола у групе (уп. Симић 2005. и др.).

5.6. Као помоћне глаголе (помагатељни глагол) издваја *јесам, бивам, оћу* и као и у савременим граматикама конјугација помоћних глагола дата је издвојено од осталих глагола (спрезања). Међу помоћне глаголе убраја и *бивам*, а касније ће од тога одустати.

Даје парадигму помоћних глагола и у литератури се претпоставља да је највише потешкоћа имао са помоћним глаголом *оћу*. Интересантно је да не наводи инфинитив *хтети*, већ 1. л. јд. презента (*оћу*), где још једном потврђује да му је овај облик централни. Наводи и пуне облике без *х* (*оћу, оћеш, оће ...*), и енклитичке (*ћу, ћеш, ће, ћемо, ћете, ће*). Застарели су облици имперфекта *ћадиах* (данас *хоћах*), аориста *ћедох* (*хтех/хтедох*), р. гл. п. *ћео* (*хтео*), футура *ћу ћети* (*ћу хтети*), императива *дела ти* и сл. Вук у напомени наводи да се код неких писаца у 3. л. мн. јавља и *оћеду, доћућеду* док се у народу то нигде не може чути. Често се онда на основу ових примера квари језик па се у градовима може чути и *можеду, тиједу, радеду*.

5.7. Грађење глаголских облика дато је према спрезањима, попут грађења према глаголским врстама у савременим граматикама.

Иако је грађење глаголских облика потпуно упрошћено, интересантно је да је за Вука и овде централно 1. л. јд. презента и према овом облику одређује и спрезања и дефинише грађење облика. Тако говорећи о грађењу имперфекта глагола првог спрезања на *-ам* каже да се добија од 1. л. јд. презента изменом *м* на *х* – *чувам чувах*, у другом и трећем лицу „промењује” се *х* на *ше*, у

⁶ Тек је у граматици уз *Српски рјечник* из 1818. године Вук дао и коментаре о својој подели. О овоме исп. Прањковић 1987: 208.

првом лицу на *-смо*, другом на *-сте*, а у трећем на *-у* (Вук 1814: 71). Грађење имперфекта код гл. другог спрезања на *-ем* је преко инфинитива тако што се *-ти* замени са *-х*, *писати писах*. Ту Вук даје и важне напомене за глаголе који се завршавају на *-бем*, *-дем*, *-зем*, *-сем*, *-шем*, а у инфинитиву на *-сти*, да се код њих прави измена *-ем* на *-ах* нпр. *гребем гребах*, *једем једах*, *гризем гризах*, *тресем тресах*, *плетем плетах* и сл. Код глагола трећег спрезања каже да се имперфекат гради тако што се *-им* замени са *-ах* – *мерим мерах*, *точим точах*, *тражим тражах*. Вук издваја многе глаголе који од овога правила одступају, а то су они који се у првом лицу завршавају на *-бим*, *-вим*, *-мим*, *-ним*, где се *-им* мења у *-љах* (љах) – *љубим*, *љубљах*; *славим*, *слављах*; *мамим*, *мамљах*; *терпим*, *терпљах*. Они глаголи који се завршавају на *-дим*, *-зим*, *-лим*, *-ним*, *-сим*, *-тим* код којих се мења *д* у *дъ*, *з* на *ж*, *л* на *љ*, *н* на *њ*, *с* на *ш*, *т* на *ћ* – *судим суђах*, *газим гажах*, *жалим жаљах*, *звоним звоњах*, *носим ношах*. Важно је да се грађење имперфекта објашњава за прво и треће спрезање преко 1. л. јд. презента, а друго спрезање преко инфинитива, јер се и ту поставља основ да се имперфекат гради и од презентске и од инфинитивне основе, али пошто се основе не помињу, ово запажање се може узети само условно.

Грађење аориста за глаголе првог спрезања на *-ам* каже се да се гради као и полу прошавше (имперфекат) и да се у првом лицу разликује само по гласу *чувах* (важно је да Вук и прозодију уводи као морфолошки разликовни елемент), а у осталим лицима „производи” се од првог лица где у другом и трећем изостаје *х*, а у множини у првом лицу *-смо*, у другом *-сте*, а у трећем на *-ше*. Грађење аориста код гл. другог спрезања на *-ем* поново се дефинише преко имперфекта, али да се разликује у гласу. Остала лица која у првом имају *-ох*, у другом и трећем имају *-е*, у множини, *-смо*, *-сте*, *-ше*, а остали глаголи у другом и трећем лицу изостављају *-м* *жежем*, *жегох*, *жеже*; *стрижем*, *стригох*, *стриже*; *печем*, *пекох*, *пече* и сл. Изузимају се од правила глаголи који се у првом лицу завршавају на *-бем*, *-дем*, *-зем*, *-сем*, *-шем*, код којих се *-ах* мења на *-ох* нпр. *гребах*, *гребох*; *једах*, *једох*; *гризах*, *гризох*; *тресах*, *тресох* и сл. Посебно издваја оне који се неправилно граде *жежем жегох*, *стрижем стригох*, *печем пекох*, *вучем вукох*, *сечем секох*, *тучем тукох*.

Грађење перфекта глагола првог спрезања је од првог лица аориста са изменом *х* на *о* и са додатком помоћног глагола *јесам* у садашњем времену – *чувах*; *ја сам чувао*. Време прошавше (гл. прилог прошли) саставља се од првог окончања с изменом *-м* на *-виши*, *чувам чувавиши*. Глаголи другог спрезања перфекат граде по истом обрасцу, али се изузимају глаголи који у аористу имају *-ох*, па узимају *а* испред *о* типа *зебох зебао*, *гребах гребао*, а неки избацују *о* испред *х*, нпр. *једох јео*, *предох нео*, *крадох крао*, *бодох боо*, *плетох плео*, *идох ишао*, *удьох ушао* и сл. Ове неправилности у грађењу облика, само објашњене на други начин, налазимо и у савременим граматикама. Заправо, највише неправилности има код глагола који се завршавају на *-ћи* и *-сти*. То је још и Вук уочио.

Вук грађење једног облика дефинише преко неког другог облика јер у *Писменици* не помиње инфинитивну и презентску основу, наставке и сл. Оту-

да овако упрошћене и сведене дефиниције о грађењу гл. облика, најчешће са напоменом уместо овог стави оно и сл.

Грађење неких облика, попут футура I и гл. прилога садашњег задржано је од *Писменице* до данас (футура I: наклоненије неопределено (инфинитив) и помоћни глагол оћу у садашњем времену (Вук 1984: 72); гл. прилога садашњи: 3. л. мн. презента + *-ћи* (Вук 1984: 85)). Превише простора су заузеле парадигме, нарочито пасивних конструкција, које су непотребне. То није својствено савременим граматикама и пасивне конструкције се наводе увек на крају морфологије глаголе уз кратак коментар.

У примедби уз глаголе трећег спрезања даје морфолошко правило да глаголи на *-им* у 3. л. мн. презента имају *-е*, што је морфолошко правило које функционише и данас, уз изузетке *зрим – зре/зру* и *врим – вру*. Вук истиче да се често у градовима греша и говори се *живу, молу, говору, раду, љубу*, али они који живе по селима никада неће погрешити и увек ће рећи *раде, косе, купе* и сл. (Вук 1984: 87). Управо овакве Вукове забелешке представљају зачетке морфолошке норме.

5.8. Глаголи који су изабрани као примери за навођење парадигми, синхронијски гледано, већином су архаични (нпр. *карати, творити, бивати*) поред оних који су уобичајени и данас (нпр. *орати*).

Интересантно је да се сугласник *х* час јавља, час губи у конјугацији. О томе је писао С. Реметић и констатовао да се *х* у првом лицу једнине аориста и имперфекта јавља (*ораш, твораш, биваш*), док га је Вук, без изузетка, изоставио у 3. л. множине имперфекта (*орашу, творашу, карашу, бивашу* и сл.). „Вук је, вероватно, ово финално *х*, прије свега у аористу, могао „научити” из дјела свјетовне, а поготово из књига духовне садржине, док је треће лице множине имперфекта без *-х* могао донијети из свога Тршића” (Реметић 1987: 251). Писање гласа *х* Вук је унео 1836. године, тако да се у *Писменици* његова доследна употреба и не очекује.

6. Основне поставке у морфологији глагола у *Писменици* су дате само у обрисима, без ширих објашњења и махом без критеријалних поставки, али и данас представљају темељ у морфологији глагола. Сложићемо се са констатацијом П. Ивића да се сам оквир система конјугације прилично мало изменио у распону од Вуковог језика до данашњег књижевног (Ивић 1966: 135), а ми ћемо додати, и до данас.

Поред сложене терминологије у морфологији глагола која је архаична и скоро потпуно замењена новом терминологијом (нпр. глаголски вид, глаголски род, називи за гл. времена и сл.), наводе се и неки облици глагола који су се временом изменили или променили статус (или су се изгубили или су данас маркирани као дијалекатски, нпр. *бивам* и сл.). Грађење глаголских облика је упрошћено с обзиром на чињеницу да Вук не употребљава гл. основе и зато као централни облик узима прво лице једнине презента.

Сложене глаголске граматичке категорије (попут гл. вида и гл. рода) нису детаљније представљене, већ се само у неколико реченица дефинишу. Занимљиво је да Вук често у примедбама даје важне дефиниције и одређења и указује на изузетке што показује почетничку несигурност и обазривост, али

је то и очекивано с обзиром на недостатак лингвистичког образовања. Све Вукове напомене темељ су морфолошке норме и данас. Многе напомене из *Писменице* детаљније ће обрадити у граматици уз рјечник, али ће тек 1821. године Вук први пут поменути граматичку правилност и потребу за селекцијом облика.

Након два века од објављивања *Писменице* може се закључити да је морфологија глагола у савременом српском језику много развијенија и сложенија од оне представљене у *Писменици*, што је било и очекивано услед развоја језика, али су темељни морфолошки појмови остали исти.

Сложићемо се са констатацијом М. Ивић: „Вук је почетак, огроман, изванредан, али – почетак, са свим неминовним несавршеностима које тај факат намеће собом” (Ивић 1997: 35).

ИЗВОР

Стефановић Караџић 1814: Вук Стефановић Караџић, *Писменица србскога језика* (по говору простога народа написана Вуком Стефановићем Србијанцем). Библиотека *Корени*, I коло: Српска револуција, Културни центар, РЈ „Привредна књига”, Горњи Милановац у сарадњи са Универзитетском библиотеком „Светозар Марковић” у Београду, 1984.

ЛИТЕРАТУРА

- Ивић 1997:** Милка Ивић, *О Вуковом и вуковском језику*, 2. допуњено издање, Београд: Библиотека XX век, 94.
- Ивић 1966:** Павле Ивић, Поговор Вуковом „Српском рјечнику 1818”, у: *Сабрана дела Вука Караџића*, књига друга, Београд: Просвета.
- Ивић 1991:** Павле Ивић, О Вуку Караџићу, Књ. 4, *Целокупна дела* (прир. Александар Младеновић; ред. издања Милорад Радовановић), Нови Сад-Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Караџа Гарић 1987:** Мевлида Караџа-Гарић, Вук Караџић и наше стручне и научне терминологије, *Зборник радова о Вуку Стефановићу Караџићу*, Сарајево, 123–133.
- Кашић 1987:** Јован Кашић, *Трагом Вукове речи*, Нови Сад: Матица српска.
- Обућина 2011:** Предраг Обућина, Вуков граматички терминосистем и савремени граматички метајезик, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 40/1, Београд: МСЦ, Филолошки факултет, 313–327.
- Пецо 1990:** Асим Пецо, *Вуковим језичким стазама*, Ваљево: „Милић Ракић”.
- Прањковић 1987:** Ivo Pranjković, Vukov pristup glagolskim kategorijama, *Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću*, Sarajevo, 203–210.

- Реметић 1987:** Слободан Реметић, Вуков језик у *Писменици* и *Пјеснарици* из 1814 године, у: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 17/2, Београд: МСЦ, Филолошки факултет, 247–254.
- Симић 2005:** Радоје Симић, О проблему класификације глагола у српском језику, *Књижевност и језик*, ЛП, 3–4, Београд.
- Станојчић 1987:** Живојин Станојчић, Вук Стефановић Караџић као грама-тичар, *Књижевност и језик* 34/1–2, Београд: Друштво за српски језик и књижевност, 7–16.
- Стевановић 1963–1964:** Михаило Стевановић, Језик у Вукову делу и савреме-ни српскохрватски књижевни језик, *Јужнословенски филолог* XXVI/1–2, 73–150.

Sanja Ž. Đurović

ABOUT A VERB IN VUK'S "PISMENICA" AND TODAY

Summary

The subject of the study is the analysis of the verb chapters in Vuk's *Pismenica* (1814: 46–101) compared to the verbal system in the contemporary Serbian language. Vuk was the first who organized morphology of the verb and gave examples of three coupling conjugation based on the present basis completion (at *-am, em, im*), which is still current in attempts to make classification of verbs ideal. From the standpoint of synchrony Although *Pismenica* is outdated (e.g. *спрезање, време скоро прошавше, време давно прошавше* etc.), with examples that are often dialects, or have undergone changes, especially concerning a consonant *h* (whose writing is resolved later), so we have examples: *оћу, ћедох*, etc, the importance of *Pismenica* (*Писменица србскога језика*) in setting grammatical norms of Serbian language is undeniable and represents a milestone in the language development.

Basic morphological norms, established by Vuk, have been kept even today. Making verbal forms is simplified and Vuk's central form was the first person singular in present tense. Vuk's morphology of verbs is given in basic terms, while, as expected, in the contemporary Serbian language is much more complex, which is justified by the development and change of form.

Key words: *Pismenica*, morphology, conjugation, verb

Александар Д. СТЕФАНОВИЋ*
Université Paris-Sorbonne

Оригинални научни рад
Примљен: 10.11.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

НОРМИРАЊЕ УПОТРЕБЕ БРОЈЕВА У ВУКОВИМ И ДАНИЧИЋЕВИМ РАДОВИМА У ОДНОСУ НА СТАЊЕ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Применом дијахронијске анализе, у овом раду ћемо се најпре бавити описом употребе бројева у Вуковим и Даничићевим радовима да бисмо потом осветлили однос између радова о којима је реч и стања употребе бројева у савременом српском језику. Наша намера је да на основу главних научних дела из 19. века која су утемељила нормирање српскога језика – Вука Караџића и Ђуре Даничића – покажемо и размотримо најважније кораке у језичкој еволуцији.

Кључне речи: бројеви, Вук Караџић, Ђуро Даничић, пракса, норма, еволуција

У употреби бројева, велики број савремених граматичара српских али и иностраних поштују поједина граматичка решења Вука Караџића и Ђуре Даничића и настављају да подржавају нека правила која се не подударају са реалношћу и чак дају једну погрешну слику те реалности, слику која изгледа не узима у обзир језичку еволуцију у последња два века. Дешава се да они осуди нека конструкција, а да се иста конструкција нађе код најбољих писаца или код других граматичара, или се препоручује употреба конструкција које више нису у савременом узусу (нпр. означавање групе животиња збирним бројевима). Узимајући дијахронијски приступ као примаран, у раду желимо да укажемо на сличности и разлике употребе бројева у првим Вуковим и Даничићевим граматичким списима у односу на савремене граматичаре и лингвисте и савремени узус. У анализи полазимо од Вукове прве граматике *Писменице сербскога језика*, која, као што је познатао, описује српски језик заснован на народним говорима, као и од трећег издања његовог *Српскога рјечника* и од српских народних приповедака које је он сам сакупио. Од Даничићевих радова у истраживању смо користили његове две граматике (*Мала*

* a.stefano@laposte.net

српска граматика и *Облици српскога или хрватскога језика*), као и други том *Рјечника хрватскога или српскога језика* Југославенске академије знаности и умјетности¹ који је настао под његовим уредништвом. Говорећи о ауторима који су утемељили књижевни српски језик, важно је и осветлити употребу бројева у преводима *Светог писма* који осликавају њихове прве покушаје граматичких решења. Сматрамо да тријада граматике-речници-преводи сведочи о изузетно динамичном развоју граматичких погледа Вука и Даничића, али такође садржи низ решења у погледу употребе бројева, односно речи које служе за нумеричку квантификацију. Током нашег истраживања настојаћемо, између осталог, и да покажемо да су та решења неки пут у супротности са решењима из савремене српске граматике и/или из савременог узуса. Најбољи пример за то су опште прихваћена и врло ретко у сумњу довођена правила о квантификацији именица *pluralia tantum* или именица које означавају број предмета који функционишу у пару. Посебну пажњу посветићемо оним случајевима у савременом изучавању језика када граматичари региструју употребу неког типа бројева (нпр. бројних придева) која није (или је врло мало) заступљена у узусу, а што чине држећи се вероватно закључака Вука Карачића и Ђуре Даничића. На ту специфичну квантификацију биће стављен посебан нагласак у раду. Поред тога, важно је и указати на разлике у граматичком опису и разумевању појмова везаних за бројеве, које су настале током два века развоја савременог српског језика, како би се осветлила еволуција српске граматичке мисли у погледу нормирања употребе бројева, као и да се скицирају правци досадашњег развоја њеног језичког израза у том домену. Показаћемо, дакле, какве су ставове у односу на Вука и Даничића заузели савремени лингвисти, аутори правописа и граматика, али и Томо Маретић; упоредном анализом посебно ћемо указати на решења (неки пут и неспретна) које нуде Вук и Даничић на нека и данас актуелна питања.

Истраживање смо поделили у два дела, од којих у првом делу полазимо од утицаја Вука и Даничића у употреби ликова *-ста* и *-сто* у конструкцији једночланих облика кардиналних бројева 200, 300, 400 као и везаних питања употребе једночланих и вишечланих облика за изражавање кардиналних бројева од 100 до 900 или употребе суфикса *-ер* и *-ор* у образовању збирних бројева и бројних придева (*четверо/четворо* итд., *четвери/четвори* итд.); затим ћемо осветлити Вукове и Даничићеве ставове о употреби везника и приликом извођења вишечланих бројева, а навешћемо и неке интересантне податке везане за употребу апроксимативних бројева, као и бројних именица *тисућу/хиљаду*. Том приликом ћемо разматрати и фонолошко питање преузимања сугласника *х*, као и присуство редукованих облика бројева (*шесто* итд.) и употребу бројева *оба/обадва* и њихових кореспондената.

Други део реферата смо посветили двама важним питањима у циљу решавања неких семантичких проблема који су још увек актуелни, а то су: промена основних бројева и специфична квантификација именица *pluralia tantum* и именица које функционишу у пару (*чаране, ципеле* и сл.). Наиме, с

¹ У даљем излагању *РЈАЗУ*.

једне стране, у језичком је осећању постала ближа употреба основних бројева у тој квантификацији, а с друге стране, то је довело до тога да је до извесне мере изгледало осећање за употребу бројних придева и збирних бројева који се повлаче из узуса, а које су у своје време предложили Вук и Даничић.

1. О ликовима *-ста* и *-сто* смо већ писали (Стефановић 2011) због чега се нећемо детаљно бавити њима. Ипак, важно је подсетити да су Карацић и Даничић, а касније под утицајем њиховог рада и Маретић, имајући у виду кајкавско и чакавско порекло кратких (једночланих) форми основних бројева с ликом *-сто* у другом делу речи, дошли до закључка да су сви кратки (једночлани) облици на *-сто* страни штокавском дијалекту, због чега их искључују из листа кардиналних бројева од 200 до 900. У другом тому *РЈАЗУ*, стоји нпр. да облик *двесто* „није добар” јер „је јамачно постао по талијанском или по њемачком језику” (стр. 925), а да је облик *четиристо* погрешан јер је „мјесто пл. ста гријешком синг. сто” (стр. 5).

Они су дакле у својим радовима забележили само облике на *-ста* за стотине 200, 300 и 400 [в. Карацић 1898: *двеста* (ист.), *двиста* (зап.), *двјеста* (јуж.), стр. 117, *триста*, стр. 773, *четириста* (црногорски регионализам), стр. 852; Даничић 1850: *двјеста*, *триста*, стр. 27 и још прецизније 1872. године (у *Облицима српскога или хрватскога језика*) што се тиче 200: *двјеста*, *двеста* (источни говор), и чак *двјести* у „јужном говору”, стр. 46; Маретић 1963²: *двјеста*, *триста*, *четириста* у Црној Гори, стр. 222].

У свом преводу *Новог завјета* Вук Карацић тако врло логично користи само облике на *-ста* за 200 и 300:

А у лађи бијаше нас душа свега двјеста и седамдесет и шест. (стр. 254)

Одговори му Филип: двјеста гроша хљеба није доста да сваком од њих по мало допадне. (стр. 163)

Зашто се ово миро не продаде за триста гроша и не даде сиромасима? (стр. 179)

Јер се можаше за њ узети гроша више од триста (...) (стр. 85)

2. Исти је случај са превлашћу употребе дугих (двочланих) форми над кратким (једночланим) у градњи кардиналних бројева од 400 до 900. Српски и хрватски дуго су држали облик на *-ста* као једину прихватљиву форму у књижевном језику кад је реч о главним бројевима 200 и 300. Облик са наставком *-а* за 400 (*четириста*) се међутим слабије одржао вероватно због тога што су га Карацић и Маретић оценили као црногорски регионализам (в. горе); тако су форме *четири стотине* и/или *четиристо* врло брзо предложене као алтернативе. Већина данашњих граматика, речника и правописа не прави никакву разлику између употребе кратких и дугих облика за изражавање главних бројева од 100 до 900 и представља их као потпуно еквивалентне. Превласт употребе дуге форме над кратком од 400 у књижевности је међутим дуго трајала, и то се може објаснити историјским фактом. Наиме, кратке форме кардиналних бројева од 200 до 900 које се завршавају на *сто*: *двјесто*; *тристо*; *четиристо*... *петсто*... *деветсто* забележени су у старије време (већ у 16. веку) у делима чакавских и кајкавских писаца. Као што смо

²Прво издање 1899, друго 1931, треће 1963.

већ навели, Караџић и Даничић (али и Маретић) су их због тога искључили из листа кардиналних бројеве од 200 до 900. Тако Вук Караџић у свом великом *Српском рјечнику* не бележи ниједну кратку форму почев од 400. Даничић је у својим делима доследан Вуку како у *Малој српској граматици* (стр. 27) и у *Облицима српскога или хрватскога језика* (стр. 46) тако и у другом тому *РЈАЗУ*. Дакле, једине прихватљиве форме у књижевном језику кад је реч о главним бројевима од 100 до 900 требало би да буду подељене на следећи начин:

- 100: кратки или дуги облик (*сто* или *стотина*)
- 200: кратки или дуги облик [*дв(ј)еста* или *дв(иј)е стотине*]
- 300: кратки или дуги облик (*триста* или *три стотине*)
- од 400 до 900: дуги облик (*четири стотине... девет стотина*)

На пример, у свом преводу *Новог завјета* Вук Карџић користи само дуге облике за веће од 300:

И по том на *четири стотине* и педесет година даде им судија (...) (стр. 224)

Јер прије ових дана уста Тевда, говорећи да је он нешто, за којијем пристаде људи на број око *четири стотине* (...) (стр. 207)

А Исус рече: двојица бијаху дужни једноме дужнику, један бјеше дужан *пет стотина* динара а други педесет (стр. 110).

а за 200 и 300, само кратке облике на *-ста* (в. горе).

То се гледиште дуго задржало у познатим српскохрватским граматицима. Тако су Брабец, Храсте и Живковић у оба издања своје *Граматице хрватско-српскога језика*³ записали: „Сто (100) има стари облик двојине: двјеста (200) и триста (300) (али може бити: двије стотине, три стотине) а само четири стотине, пет стотина итд.” (1961: 109); Павеша и Винце (1971: 368) бележе: „Новији су облици четиристо, петсто, шестсто. У књижевном се језику још држе бољима облици четири стотине, пет стотина...”. Коначно, у седамнаестом тому *РЈАЗУ* (1959–1962, стр. 558) може се на пример (још увек) прочитати да је једино дуга форма *шест стотина* правилна за изражавање броја 600.

Потребно је међутим напоменути да је у исто време језички развој отишао даље и да су кратке форме постепено биле сматране као књижевне. У том развоју је, између осталог, важну улогу одиграла промена гледишта на приносе из чакавских и кајкавских говора, нарочито код западних филолога, али и чињеница да су само облици на *-сто* употребљавани у конструкцији именичких и придевских твореница од главних бројева од 100 до 900, на пример *двестогодишњи*. У језичком саветнику *Речника савременог српскохрватског књижевног језика* из 1966. године (друго издање 1990. године) српски лингвиста Милош Московљевић тако прихвата кратке облике као потпуно еквивалентне дугим, наглашавајући само да се они, од 400, ређе користе (1990: 989). Међутим, најбоља потврда за то стање је чињеница да обе фундаменталне језичке књиге које су написали водећи српски и хрватски фило-

³Прво издање 1952, друго 1961. године.

лози, заједнички правопис и речник⁴, садрже, такође, и кратке форме упоредо са дугим, као што то уосталом чине све скорашње нормативне публикације.

3. Када су у питању суфикси *-ор/-ер*, потребно је приметити да је проблем употребе тих суфикса одавно познат. На пример, Вук Караџић у свом *Рјечнику* цитира оба суфикса али даје предност суфиксу *-ор*. У *Писменици* (стр. 39) Вук наводи суфикс *-ор* за конструкцију за збирне бројеве и бројне придеве. Међутим, што је врло занимљиво, Драго Ћупић (1981: 132) примећује у *Јужнословенском филологу* да су „код Вука најчешће форме: четверо, деветеро итд. У овом погледу Вук се понашао према свом херцеговачком језичком осјећању”. И дакако херцеговачки говори познају оба суфикса. Изгледа дакле да је Караџић прво познавао суфикс *-ер* (барем у конструкцији бројних придева), али да је дао предност суфиксу *-ор* у својим нормативним публикацијама и у преводу *Новог завјета*. Даничић у *Малој српској граматици* делимично мења Караџићеве закључке што се тиче збирних бројева и бројних придева, али и бројних именица на *-ица*, и констатује „да се у свјема овијем бројевима на крају мјесто *оро* говорило се и *еро*”. Исто тако Маретић пише да: „Мјесто четворица, петорица... и мјесто четворо, петоро... говори се и четверица, петерица... четверо, петеро..., али су облици с *-ор* обичнији.” (Маретић 1899: 225). На исте закључке наилазимо и када су у питању бројни придеви. Томо Маретић је 1931. прецизнији и изјављује да су форме *-ери* (бр. придеви), *-еро* (зб. бројеви), *-ерица* (бр. именице на *-ица*) дијалекатске.

Вук Караџић се определио у преводу *Новог завјета* (али и у другим својим делима) само за суфикс *-ор*:

И постави *дванаесторицу* да буду с њим, и да их пошилије да проповиједају (...) (стр. 59)

И дођаше к њему с узетијем кога ношаше *четворо*. (стр. 59)

А Закхеј стаде и рече Господу: Господе! ево пола имања својега даћу сиромасима, и ако сам кога занио вратићу онолико *четворо*. (стр. 137)

4. Што се тиче употребе бројних именица *тисућу/хиљаду*, *милион/милијун*, у *Рјечнику* је Вук Караџић предложио оба термина за 1000 прецизирајући да је *тисућа* специфична за југозападне крајеве (1898: 764). Тако логично употребљава бројну именицу *хиљада* у својим списима⁵.

Нпр.:

Нијеси ли ти Мисирац који прије ових дана подбуну и изведе у пустињу *четири хиљаде* хајдука? (Нови завјет, стр. 243)

Јер бијаше људи око *пет хиљада* (Нови завјет, стр. 114).

⁴ Заједнички правопис који је 1960. Матица хрватска издала ијекавски и латиницом под насловом *Правопис хрватскосрпског књижевног језика*, а Матица српска екавски и ћирилицом под насловом *Правопис српскохрватског књижевног језика*; заједнички речник који су издале Матица српска и Матица хрватска ћирилицом (почев од) 1967. године под насловом *Речник српскохрватскога књижевнога језика* (6 књига, 1971–1976; 1971. Матица хрватска је одустала од заједничког рада).

⁵ Вук је преузео сугласник *x* у другом издању свог *Рјечника* (стр. 831) и зато је *хиљада* у облику са *x* иако је **иљада* исто тако дата као мање правилан облик. О фонетским редукцијама, в. такође тачку бр. 4.

Али у цркви волим пет ријечи умом својим рећи, да се и други помогну, него ли хиљаду ријечи језику (Нови завјет, стр. 298).

Ђуро Даничић, даје у *Малој српској граматици* равноправно оба термина, *хиљада* и *тисућа* (у загради), али употребљава *тисућа* у преводу *Старог завјета*. То је доказ да та именица припада штокавском фонду и није специфично хрватска као што *хиљада* није специфично српска. Занимљиво је такође запазити да су се именице *милион/милијун* појавиле касније у језику од именица *хиљада/тисућа*. Карацић их не помиње ни у *Писменици* ни у *Рјечнику*; Ђуро Даничић у *Малој српској граматици* предлаже (стр. 27) комбинацију *хиљада хиљада*.

5. Када је реч о апроксимативним бројевима, налазимо код В. Карацића у *Рјечнику* (стр. 740) само бројеве *десетак* и *стотињак*. Занимљиво је да у другом тому *РЈАЗУ*, налазимо доста примера за оно што смо дефинисали (Стефановић 2013) као „плеонастичне апроксимативне бројне конструкције” типа: *апроксимативна реч + апроксимативни број (око десетак, једно двадесетак* итд.) које су честе у језичкој пракси и чија би се функција могла прецизније окарактерисати као „појачани израз апроксимације” у српском језику, али које и данас пуристи одбацују. Нема, међутим, форми *деветак*, *четрнаестак*, *седамнаестак*, *четрдесетак* итд., као ни модернијих форми [*дв(ј)естотин/њак*, *тристотин/њак* итд.]. Треба такође истаћи да у *Рјечнику* Карацић (стр. 122) додељује апроксимативно значење бројним именицама на *-ина* типа: главни број + суфикс *-ина* (*двадесетина*), што већина граматицара одбацује пошто сматра да је апроксимативно значење својство бројних именица на *-ак*.

6. Вук Карацић у *Рјечнику* даје као неправилне форме *четресто(е)ро*, *два(д)есто(е)ро* и *тридес(т)о(е)рок*, вероватно по угледу на ситуацију у херцеговачким говорима. Потребно је такође нагласити да Карацић на исти ниво ставља форме *шездесет* и *шесет*, као и изведенице *шездесеторо* и *шесеторо* (1898: 864; 866). Нпр.:

И гле, двојица од њих иђаху у онај дан у село које бијаше далеко од Јерусалима шесет потркалишта и зваше се Емаус. (Нови завјет, стр. 150)

7. Вредна је помена и употреба бројева *оба/обадва* и њихових кореспондената. Вук у преводу *Новог завјета* више од четрдесет пута користи форму *оба* или неки од кореспондентних облика, а само једанпут такозвану плеонастичну форму (појачану одређеност) *обадва*, која је врло честа у савременом српском језику:

Јер садужеји говоре да нема васкрсенија, ни анђела ни духа; а фарисеји признају обоје (стр. 245).

И каза им причу: може ли слијепца слијепца водити? Неће ли обадва пасти у јаму? (стр. 107)

Што се тиче именица које означавају појаве које се *a priori* остварују у увек одређеном броју, ту мислимо пре свега на соматизме типа *око*, *ухо/уво*, *руке*, *ноге* итд., поставља се питање њиховог реалног значења у комбинацији

са бројевима *два/оба/обадва*. Даничић (1872: 46–47) наводи: *двје очи, два ока, обје очи, оба ока*. Маретић (1963: 164, 226, 231), ослањајући се на језик усмене књижевности, наводи исте комбинације али, такође, сматра правилним: *обадваје очи, обадва ока, четири ока, двје уши, два уха, оба уха*. Наводи и један пример из српских народних приповедака које је сакупио Вук Карацић: „Бежи јуначе куд те двоје очи воде”. Ни Даничић ни Маретић не дају, међутим, евентуалне семантичке разлике које би могле да постоје између тих комбинација. Ниједна нормативна публикација не одговара на питање да ли су, наиме, синонимичне комбинације *оба ока, два ока, двоје очи или две уши, два уха, обе уши*. Изгледа ипак да се у савременом писменом изразу налазе само комбинације с бројевима *два* и *оба* (*два ока, оба ока, два уха/ува/увета, оба уха/ува/увета*) као у следећем Карацићевом примеру⁶:

Ако те и око твоје саблажњава, ископај га: боље ти је с једнијем оком ући у царство Божије, него ли с *два ока* да те баце у пакао огњени. (Нови завјет, стр. 76)

Изгледа, међутим, очигледно да је у данашњој пракси ушло у обичај да се *два ока* употребљава уместо обичног плурала *очи*⁷, а *оба ока* када се понаособ истиче свако око (и једно и друго око) једног човека. Плеонастичке комбинације типа *обе очи/уши* (исто значење као *оба ока/ува*) и *дв(и)је очи/уши* (исто значење као *два ока/ува*) су потпуно ишчезле из писаног израза⁸ (иако и Даничић и Маретић у својим граматикама допуштају и један и други облик).

Могли бисмо дакле предложити следећи систем еквиваленције:

обе/обадва(и)је очи/уши = оба ока/ува/уха/увета; дв(и)је/двоје очи/уши = очи/уши.

Занимљив је и пример преузет из *Новог завјета* где је број *два* по свему судећи непотребан или га је потребно заменити маркираним бројем *оба*:

И ако те нога твоја саблажњава, одсијечи је: боље ти ући у живот хрому, него ли с *двје ноге* да те баце у пакао, у огањ вјечни (стр. 75–76).

У вези с наведеним примером важно је приметити да у преводу девете главе (стихови 43, 45, 47) Јеванђеља по Марку, Вук алтернативно употребљава синтагме *обје руке* („И ако те рука твоја саблажњава, одсијечи је: боље ти је без руке у живот ући, него ли с *обје руке* ући у пакао, у огањ вјечни.”, стр. 75), а *двје ноге* (стр. 75–76, пример наведен горе), *два ока* (стр. 76, пример наведен горе) а дата информација је сваки пут иста. У сва три примера логично је требало употребити број *оба* пошто се даје податак о целокупном скупу односно не само о одређеној количини већ и о познатости појаве која се квантификује (о томе в. Ивић 1973), али Вук употребљава облик *оба* само с именицом *руке*. То показује да је већ тада конструкција *обе руке* била најчешће реализована, а да је синтагма *два ока* почињала да се устаљује као

⁶ У српским народним приповеткама Вук Карацић је, такође, забележио формулације *двје очи, обадваје очи* и, као што смо горе навели, *двоје очи*.

⁷ Теоријски се *два ока* може употребити и када се на уму имају два засебна ока.

⁸ Формулација *двоје очи* била је врло ретка и у старијем језику.

синоним именице у плуралу *очи* или конструкције *оба ока* као у примеру Вука Караџића. Међутим, комбинација *двје ноге* је необичнија. Можда је плод аналогije с конструкцијом *два ока*, а можда је и Вук употребљава зато што је честа у штокавским говорима.

8. У данашњем узусу саставни елементи вишечланих бројева су распоређени по величини и везник *и*, када је употребљен, обично се налази испред последњег члана, најчешће, али не увек, између десетина и јединица. Тако стоји у савременим нормативним издањима. У старијим граматикама, пак, „статус” везника *и* је био знатно другачији. Наиме, исти је систематски био употребљен у конструкцији вишечланих бројева испред последњег члана вишечланог броја иако, ни у том случају, није било никаквог посебног објашњења. Нпр. Даничић у *Малој српској граматизи* (стр. 26–27) даје неколико примера вишечланих бројева систематски са везником *и*: *двадесет (двадест, дваест) и један*, итд., *сто и један*, итд. Истог је мишљења Маретић мада пружа више објашњења у вези са местом везника *и* другде него испред последњег члана вишечланог броја. Наиме, он наглашава да „Када треба саставити по два броја или по више (...) к томе, ако су главни бројеви обично су један од другог растављени ријечцом и” (1963: 221–222). У прилог томе, Томо Маретић наводи разне примере из Вуковог и Даничићевог језика: *сто и педесет и три* (Караџић); *двјеста и седамдесет и шест* (Караџић) (...); *шест стотина и три тисуће и пет стотина и педесет* (Даничић); *четрдесет и пет тисућа и шест стотина и педесет* (Даничић)⁹. Ту употребу налазимо и у српским народним приповеткама:

У томе стане хука с једне стране, док се иза брда помоли један брк и у њему *триста и шездест и пет* тичијих гнијезда (стр. 4).

Као што је познато та наведена употреба везника *и* је данас потпуно архаична.

9. Када је реч о промени основних бројева, важно је прво приметити специфичну употребу форме *двјема* са именицама мушког и средњег рода, коју срећемо у делима Вука и Даничића. Даничић нпр. ту форму употребљава у преводу *Старог зајета*:

Јер Мојсије даде нашљедство *двјема племенима* (...) (стр. 215)

А ти знаш шта ми је учинио Јоав син Срујин, шта је учинио *двјема војводама* Израљевијем (...) (стр. 312)

У историји језика се може наћи објашњење за ту необичну појаву. Наиме, до 17. века, форма *дв(ј)ема* је била коришћена за сва три рода. Тада су неки аутори нарочито из Босне и Даламције почели да употребљавају форму *двама* са именицама мушког и средњег рода, да би се, између осталог, избегле неке недоумице када се број користио сам. Облик *дв(ј)ема* је тако, мало по мало, ушао у језичку свест као облик једино женског рода. Међутим, како је Вук Караџић у својим првим радовима навео да само женски род главних

⁹ Маретић, такође, запажа да између стотина и мањих бројева Даничић понекад изоставља везник *и*: *сто тридесет и седам*, онијех *двјеста педесет, сто педесет*.

бројева *два, три, четири* познаје промену, Ђура Даничић је задржао форму *двјема*, у парадигми промене сва три рода¹⁰ (што не постоји у херцеговачким говорима). Даничић оправдава ту форму у *Облицима српскога или хрватскога језика* 1872, наводећи пример из приповедака Вука Караџића: „*Двѣма трима* анђелом”. Т. Маретић је преузео Даничићеве закључке. Тако се форма *двѣма* за мушки и средњи род није одмах наметнула у језику¹¹. У истом духу, вреди напоменути да Караџић 1814. у *Писменици* наводи, као евентуално могућ, генитив мушког и средњег рода *двѣју*, касније га међутим одбацује, док Даничић (1872: 46) предлаже форму *двају* која се усталила у језику.

Што се тиче деклинације основних бројева, Вукови и Даничићеве ставови су се мењали. Тако у *Писменици* Вук Караџић пише да су косе форме средњег и мушког рода врло ретке, да би у првом издању *Рјечника* 1818, отишао још даље и написао, као што смо већ навели, да се само облици женског рода главних бројева *два, три, четири* деклинирају (после је променио мишљење). С тим у вези занимљиво је и то што он у другом издању *Рјечника* 1852. наводи један једини пример деклинације мушког рода: „А за здравље *двѣју* браће своје”. Ђура Даничић, исто тако пише 1850. да: „Од два мијења се само женско *двѣје*, тако се и *три* а и *четири* мијења само за женски род” (стр. 27) да би 1872. прецизирао да је промена тих бројева у сва три рода могућа али да је врло ретка¹²: „Али се у овѣјех бројева *два, оба, три, четири*, нерадо мијењају облици, као што су се у осталијех са свијем престали мијењати”.

Налазимо ипак и код Вука и код Даничића неколико примера деклинације. Нпр.: (...) у шатор *двѣју* робиња (...) (Стари завјет, стр. 30) (посесивни генитив); (...) с *двѣма* плочама у руку (Стари завјет, стр. 177) (предложни инструментал); О овима *двѣма* заповијестима, виси сав закон и пророци (Нови завјет, стр. 40) [(предложни) локатив]; О *трима* годишњим главним празницима (...) (Стари завјет, стр. 182) [(предложни) локатив]; као и наравно безброј примера непромењених (скамењених) бројних конструкција: (...) покривши се по лицу једном од оне *три* мараме (Српске народне приповијетке, стр. 43) (аналитичка деклинација); (...) све ријечи остану на устима *два* или *три* свједока (Нови завјет, стр. 32–33) (непромењена синтагма без предлога).

Занимљиво је да су Вук и Даничић избегли ограничење промене главних бројева са именицама које значе животиње пошто су, у тим случајевима, дозвољавали употребу бројних именица. Тако Даничић, вероватно подстакнут Вуковим радом, пише: „Ови бројеви два, оба, три, четири у мушком роду кад стоје за људе или за животиње мушког рода могу се замјенити именицама двојица, обојица, тројица, четворица (четверица) (...) тако се тијем именица-

¹⁰ Караџић и Даничић наводе, такође, форму *двѣма* паралелно са *двѣма*, непознату у стандардном српском језику.

¹¹ *Двѣма* за мушки и средњи род данас се може сматрати као потпуни архаизам. Даничић у својим граматицима предлаже и употребу облика *четирма* што је, такође, данас архаизам.

¹² Маретић (1963: 225) примећује да Даничић никад не мења те бројеве у средњем и мушком роду, што се ипак не проверава; в. наше горе наведене примере.

ма помаже језик онда кад би од онијех бројева требао без предлога који падеж, н.п (...) подај оној тројници волова нека лижу соли итд.” (1872: 48). Данас се, међутим, *тројица* и остале бројне именице на *-ица* употребљавају искључиво за именице које значе особе мушког пола (или ако је име неке животиње употребљено фигуративно, као, нпр., *во* у значењу *глупак*, *глуп човек*).

У вези с ограниченошћу промене бројева Вук прибегава у једном случају решењу које дакако звучи натегнуто и необично:

И ако се догоди да је нађе, заиста вам кажем да се њој више радује него *онима* деведесет и девет (оваца) што нијесу зашле (Нови завјет, стр. 32).

Овде је наиме реч о томе да атрибут стоји у облику датива уместо да конгруира са именицом, тј. да буде у генитиву. Тај тип солуције за проблем индеклинабилности главних бројева већих од *четири* препоручили су неки старији граматичари. Меје-Вајан (1980: 125) дају нпр. „к оним (онијем) двеста (двјеста) људи”. Маретић (1963: 223) наводи примере: „објавише пет народима; рекох пет женама; заповиједисмо десет селима”. Те примере сматра мало вероватним, иако бележи у српским приповеткама „не вјерује девет везирама” али прецизира да је то само због метричких разлога па такав пример не показује стварно стање у језику. Маретић тако допушта употребу заменице или придева у дативу али не и именице. Налази код Вука и Даничића: „онима деведесет и девет, свима дванаест кољена; мојим девет шура, онима једанаест апостола”. Не налазећи примере за инструментал закључује да је исто тако могуће: „изрезах овима седам ножева и измучио се тешкими дванаест послова”. Године 1965. хрватски лингвиста Људевит Јонке (стр. 365) преузима Вукову формулацију у дативу „мојим девет шура” и нуди алтернативу „девет шурама” наглашавајући међутим да такво решење „није баш јасно”¹³.

10. Кад је реч о употреби збирних бројева¹⁴ и бројних придева, у граматицама се збирни бројеви, као што је познато, углавном везују за скуп особа мушког и женског пола и за бројиве збирне именице којима се означавају бића. Неки граматичари, као што су: Брабец, Храсте, Живковић (1961: 111), Маретић (1963: 229) и Бабић (1991: 666), говоре о евентуалној употреби збирних бројева за квантификацију именица које означавају одрасле животиње. У комбинацији са збирним бројевима те би именице означавале животиње различите доби, врсте, пола или пасмине. Та се употреба не може наћи

¹³ Тај тип решења (нестандардна деклинација атрибута или именице) доста се ретко примењује у модерном језику (о томе в. Поповић 1982; 1982–1983). Нпр.: *Захваљујући помоћи добротвора из отаџбине, Фонд је (...) доделио стипендије пет *будићим* академским грађанима верујући да ће указано поверење бити оправдано добрим оценама. (Вести 30/01/1999, стр. 2, С. Александрић, „Осам штићеника Милице Српкиње”)

¹⁴ Неки граматичари облике *двој*, *трој*, *обој* и данас сматрају за облике једнине бројних придева, вероватно идући трагом Вука и Даничића (в. Караџић 1814; 1898 и Даничић 1850; 1872), што се исто може објаснити историјским фактом, али је неодрживо у стандардном језику. Примењујемо, такође, да Ђура Даничић у *Малој српској граматици* 1850. назива генитивом облике који иду уз главне бројеве 2, 3, 4 (нпр. *та два млада човека*) за које је вероватно најадекватнији термин „лаукал” пошто није ни генитив једнине ни номинатив множине, иако се врло често као такав наводи у српским граматицама.

у савременом језику. Именице које обухватају одрасле животиње су без изузетка увек комбиноване са главним бројевима, и у том случају се уопште „не гледа” на разлику у полу или доби. Употреба збирног броја за показивање броја животиња различите доби и врсте која је, дакле, данас архаична, налази се код Карацића и Даничића. Они тако дају: *двоје коња* „кад је једно мушко, друго женско” (Даничић 1872: 49; Карацић 1898: 117), а код Карацића се та употреба најчешће нарочито примењује с именицом *коњ*¹⁵:

(...) уведемо све *тридесеторо коња* (...) (Српске народне приповијетке, стр. 6).

Додајмо да уз збирне именице типа *браћа* или *господа* Вук Карацић у преводу *Новог зајета* употребљава само главне бројеве за вредности веће од 4¹⁶:

У нас бјеше *седам* браће (...) (стр. 41)

Јер имам *пет* браће (...) (стр. 132)

А дођоше са мном и ово *шест* браће (...) (стр. 220)

Бијаше *седам* браће и први узе жену, и умрије без ђеце; И узе други жену, и он умрије без ђеце; И трећи је узео; а тако и сви *седам* (...) (стр. 140)

Основни бројеви од *пет* навише није могуће употребити у нормираном стандарду¹⁷ пошто споменуте две именице немају генитив множине; ипак и у књижевном језику срећу се (ретки) примери употребе основног броја од *пет* надаље са генитивом јединине збирне именице па и генитивом множине именице *брат*:

*Замишљам [...] барјак царски са којим је, некад давно, један други Бошко кренуо на Косово и са оцем и још *осам брата* крај Ситнице погинуо (Вук Драшковић, стр. 123).

Конечно, квантификација именица *pluralia tantum* представља такође доста проблема. Држећи се вероватно закључака Вука Карацића (1814: 39; 1898: 117) и Ђуре Даничића (1850: 29; 1872: 50), граматичари углавном региструју бројне придеве, (*једни*, *-е*, *-а*; *двоји*, *-е*, *-а*; *троји*, *-е*, *-а* и сл.) када они постоје, нпр.: *једне наочаре*, *двоје панталоне*, *троја врата*, *четво(е)ра кола* (али *сто кола*) итд. Ваља напоменути да и Вук Карацић и Ђуро Даничић нису увек доследни у погледу квантификације именица *pluralia tantum*, као уосталом ни именица које именују ствари које се употребљавају у пару (*чарапе*, *цицеле* и сл.) и пребројавају конструкцијом основни број + пар (пар чарапа, два пара чарапа итд.). Најчешће, иако Вук и Даничић дају предност употреби бројних придева, Карацић (1898: 117) оцењује као регионалну ком-

¹⁵ Једини изузетак се тиче именице *говедо*: *четворо говеда* (1814: 39); *петоро говеда* (Српске народне приповијетке), али то се може објаснити чињеницом да је Карацић сматрао именицу *говедо* као збирну (в. Карацић 1898).

¹⁶ Маретић (1963: 511) који се инспирисао преводима *Новог зајета* и *Старог зајета* цитира: пет, седам, девет, дванаест, седамнаест браће; Ђуро Даничић у *Малој српској граматизи* 1850. на страни 9, пише: „Тако се од брат за множину говори браћа (женскога рода), али се гдјешто може чути и права множина особито у другом падежу: Имам на дом девет милих брата. Ти имадеш девет милих брата”.

¹⁷ Иако Станић-Морачић 1989: 116 дају: *шест брата.

бинацију типа *двоје опанака* у којој је употребљен збирни број и именица која означава пар истих примерака, и предлаже уместо ње употребу бројног придева – *двоји опанци*, а Даничић 1850. ниједанпут не помиње у тој функцији збирне бројеве, они ипак бележе, мада врло ретко, такву употребу збирних бројева на другим местима. Карацић (1898: 774) без објашњења и без икаквог оспоравања наводи *троје синцирлија* – формулацију преузету из језика српских народних приповедака [збирни број + именица, углавном, *pluralia tantum*]; у овоме раду имамо и друге примере квантификације именица *pluralia tantum* збирним (или чак основним) бројем такође из језика српских народних приповедака. Даничић (1872: 50), истина у напомени, упоредо нуди употребу збирних бројева и бројних придева за квантификацију обају типова именица, дајући пример: *двоје опанака* (збирни број + именица која својим множинским обликом означава једну функционалну целину, односно пар), *троје синцирлија*, *двоје динала* (збирни број + именица из категорије *pluralia tantum*). Та компликована употреба код Вука се може видети и у следећим примерима:

бројни придев

А кад шћаше Ирод да га изведе, ону ноћ спаваше Петар међу двојцом војника, окован у *двоје вериге* (...) (Нови завјет, стр. 221)

А војвода приступивши узео га, и заповједи да га метну у *двоје вериге* (...) (Нови завјет, стр. 242)

збирни број

(...) побјеже к попу у олтар, затворивши све *троје врата* олтарских (Српске народне приповијетке, стр. 328)

основни број

Запеше му оба краја од косијера за *оба* црквена *врата*... (Српске народне приповијетке, стр. 309).

Примећујемо дакле са истим типом именица (*pluralia tantum*) употребу три различита типа бројева (бројни придев, збирни број, основни број *оба* – односно маркирана верзија основног броја *два*).

У врло арахичном језику налазимо код Вука и употребу бројних придева уместо данас стандардних главних бројева:

Кад виђе Приморац да Јован закла вола... растовари мазгу, па у весељу пише и попише *двоје мјешине* вина. (Српске народне приповијетке, стр. 292)

Био старац и баба, па имали два сина и *двоје снахе* (Српске народне приповијетке, стр. 185).

Уместо бројних придева уз именице које означавају једну или више целина састављених од разних елемената и која је скоро непозната у савременом српском језику, типа: *двоји волови*, коју наводи Даничић 1850: 29, Вук употребљава конструкцију основни број + *пар*).

Упоредном анализом појединих примера која се јављају у Вуковим и Даничићевим радовима и њиховим поређењем са истраживањима код савремених граматичара желели смо да осветлимо на који начин су прва нормирања књижевног језика утицала на савремена истраживања. Резултати до којих смо дошли у осветљавању проблема везаних за употребу бројева током развоја савремене граматичке мисли недвосмислено упућују на закључак да има места истраживању и проучавању утицаја Вука и Даничића на модерне граматичаре. Показано је да се савремени проучаваоци језика још увек држе неких њихових закључака и решења који, изгледа, не дају праву слику језичке реалности и које према томе, ваља преиспитати, нарочито у погледу њихове стандарднојезичке (не)прихватљивости.

ИЗВОРИ

а) књижевноуметничка дела:

- Ђуро Даничић, *Библија или Свето писмо (превод Старог завјета)*, Издање Библијског друштва, Београд, 1995.
- Вук Драшковић, *Руски конзул*, Стилос, Београд, 1993.
- Вук Караџић, *Српске народне приповијетке*, Српска краљевска академија, Београд, 1927.
- Вук Караџић, *Нови завјет господа нашега Исуса Христа*, Издање Библијског друштва, Београд, 1987.

б) новине:

- Вести, дневне новине, Београд.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабих et al. 1991:** S. Babić, D. Brozović, M. Moguš, S. Plavešić, I. Škarić, S. Težak, *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb: Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti – Globus.
- Брабец/Храсте/Живковић² 1961:** I. Brabec, M. Hraste, S. Živković, *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Даничић 1850:** Ђ. Даничић, *Мала српска граматика*, Беч: Штампарија јерменског манастира.
- Даничић 1872:** Ђ. Даничић, *Облици српскога или хрватскога језика*, Загреб: Штампарија Драгутина Албрехта.
- Ивић 1973:** М. Ивић, „О неким синтаксичким конструкцијама с квантификаторима у стандардном српскохрватском”, Београд: *Јужнословенски филолог*, XXX, 329–335.

- Караџић 1814:** В. Караџић, *Писменица сербскога језика*, Беч: Печатња Јоана Шнирера.
- Караџић³ 1898:** В. Караџић, *Српски рјечник*, Београд: Штампарија краљевине Србије.
- Маретић³ 1963:** Т. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Меје/Вајан² 1980:** А. Meillet, А. Vaillant, *Grammaire de la langue serbo-croate*, Paris: Collection de grammaires de l'Institut d'études slaves – Librairie Honoré Champion.
- Московљевић² 1990:** М. Московљевић, *Речник савременог српскохрватског књижевног језика*, Београд: Аполон.
- Павешкић/Винце 1971:** S. Pavešić, Z. Vince, *Jezički savjetnik s gramatikom*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Поповић 1982:** Љ. Поповић, „Неусаглашеност форме и функције непроменљивих бројева у српскохрватском језику: проблем датив”, Скопје: *Македонски јазик*, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”, 603–609.
- Поповић 1982-1983:** Lj. Popović, „Reperkusije neoznačenosti dativa nepromenljivih brojeva na gramatički sistem i na strukturu teksta u srpskohrvatskom jeziku”, Warszawa: *Studia gramatyczne V*, Prace Instytutu języka Polskiego, 149–152.
- Правопис српскохрватског књижевног језика*, Матица српска/Матица хрватска, Нови Сад/Загреб, 1960.
- Правопис хрватскосрпског књижевног језика – Pravopis hrvatskosrpskoga književnoga jezika*, Matica hrvatska/Matica srpska, Zagreb/Novi Sad, 1960.
- Речник српскохрватскога књижевног језика*, Матица српска/Матица хрватска, Нови Сад/Загреб, 6 књиге, 1967–1976.
- Рјечник хрватскога или српскога језика – Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb, 23 књиге, 1880–1976.
- Станић/Морачић 1989:** М. Stanić, D. Moračić, *Jezičko pravopisni savetnik*, Beograd: Naučna knjiga.
- Стефановић 2011:** А. Стефановић, „Употреба бројева дв(ј)еста/дв(ј)есто; триста/тресто; четиристо/четириста у стандардном српском (у поређењу са босанским, хрватским и црногорским стандардним реализацијама)”, Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 41/1, Филолошки факултет, МСЦ, 183–199.
- Стефановић 2013:** А. Stefanovic, „L'approximation par les numéraux en bosniaque, croate, monténégrin, serbe (BCMS)”, Paris : *Mosaïque slave, Communications de la délégation française au Congrès international des slavistes, Minsk, 20-27 août 2013*, Revue des études slaves, LXXXIV/1–2, 203–221.
- Ћупић 1981:** Д. Ћупић, „О језику Вукових српских народних пословица”, Београд: *Јужнословенски филолог*, XXXVII, Београд, 125–133.

Aleksandar D. Stefanović

STANDARDISATION DE L'EMPLOI DES NUMERAUX DANS
LES TRAVAUX DE KARADZIC ET DE DANICIC PAR RAPPORT
A L'ETAT DE LA LANGUE SERBE MODERNE

Résumé

Par une approche diachronique l'article tente d'abord de décrire l'emploi des numéraux dans les travaux de Karadzic et de Danicic pour ensuite mettre en évidence les relations entre lesdits travaux et les conditions d'emploi des numéraux en langue serbe moderne. En se fondant sur les principales œuvres scientifiques du 19e siècle, tant de Vuk Karadzic que de Djuro Danicic, œuvres qui ont fixé la langue littéraire serbe moderne, l'auteur se propose de présenter et d'analyser les évolutions linguistiques les plus marquantes.

Mots clés: numéraux, Karadzic, Danicic, usage, norme, évolution.

Горан Н. ЗЕЉИЋ*
Универзитет у Београду
Учитељски факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 12.11.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ПРАВОПИСНА РЕШЕЊА ВЕЗАНА ЗА БРОЈЕВЕ – ОД ВУКОВЕ ПИСМЕНИЦЕ ДО ДАНАС

У раду се разматрају нормативна решења ознака састављених од бројке (цифре) и падежног или творбеног наставка типа *1-ви*, *II-га*, *3-оје*, *18-орица*, *30-ак*, *1850-их* и сл. Циљ рада је да се провери оправданост употребе наведених мешовитих ознака и понуде решења којима ће се регулисати њихов нормативни статус, поготову у случају када се мешовита ознака показује као економичније решење (попут *154-оро људи*), као једино решење (*1252-оје деце*) или је она експлицитнија (нпр. *48 студената : 48-орица студената*). Анализом су обухваћени нормативни приручници почев од *Писменице*, преко Новаковићеве граматике и Белићевог правописа до периода Матичиних правописа и примери ексерцирани из новинских, научних и књижевних текстова од предвуковског периода до данас.

Кључне речи: српски језик, правопис, бројеви, бројка, публицистички функционални стил

1. Увод

1. Прецизна квантификација или ранг у језику се могу изразити бројевима датим у виду речи или бројкама/цифрама. У оквиру одређених функционалних стилова, какав је нпр. публицистички, данас се могу наћи и такозване мешовите ознаке састављене од бројке (цифре) и падежног или творбеног наставка типа *1-ви*, *2^{ву}*, *II-га*, *3-оје*, *18-орица*, *30-ак*, *1850-их*, *25ог* и сл. У прошлости, оне су се појављивале и у другим стиливима, тако да је и у периоду пре Вука Караџића, али и за време и после њега, било сасвим уобичајено да се редни бројеви пишу бројком и да се уместо тачке после бројке ставља цртица (везица) са падежним наставком или да се наставци експонентно изражавају попут *2^{ву}/5^{му}*, што користи и сам В. С. Караџић, али и А. Белић, а налазимо их и у савременој књижевности, код М. Данојлића, на пример.

2. Наведене ознаке јесу својеврсне скраћенице настале из потребе да се писана комуникација растерети често дугих вишечланих израза, који би били

* goran.zeljic@uf.bg.ac.rs

разумљиви учесницима у комуникацији и у скраћеном облику. С друге стране, наспрот скраћеницама, ове ознаке се не читају у свом скраћеном облику, већ искључиво као пуне речи.

3. Њихов нормативни статус, с друге стране, у актуелним приручницима није јасно успостављен, штавише, чини се да изазива више недоумица него што се успоставља ред. Зато смо у раду из прикупљене грађе издвојили неколико типова ознака састављених од бројке и падежног или творбеног наставка, а онда испитали како се они нормативно регулишу имајући у виду све нормативне приручнике, почев, наравно, од Вукове *Писменице* и предложили решења.

2. Мешовите ознаке у нормативним приручницима

1. Иако нас је употреба мешовитих ознака баш у савременом језику навела да спроведемо ово истраживање, у анализу примера кренућемо хронолошки, од Вука до Белића и даље, парафразирајући овде наслов монографије М. Стевановића. Као полазну тачку у истраживању, узели смо, дакле, *Писменицу*, прву граматику српског народног језика како бисмо утврдили да ли се могу успоставити обрасци употребе мешовитих ознака, на Вуковим основама, који су у каснијим правописним приручницима почев од Белићевих до данас мање-више нормативно регулисани.

2. Када су у питању мешовите ознаке састављене од бројке и падежног или творбеног наставка, Вук Караџић у својим делима, дакле, не само у *Писменици*, користи обрасце који су већ примењивани пре његове реформе или пре њеног прихватања.

2.1. О овоме сведоче следећи примери:

2.1.1. Гирилични експонент

Ваше на мене от 15^{га} маја посланије примио јесм. (Перовић 1977: 75) Два писма ваша от 13го јунија и 25го јуља имјел удоволствије получит исправно. (Исто, 132) Рисано, 4 августа 1805го года. (Исто, 133) Заједно с цесаром аустријскијем има рат на Француза која је начета 1го отомбра. (Исто, 142)

2.1.2. Латинични експонент

У Шабцу, 28^{га} 805. (Исто, 145; Ј. Ненадовић, наставак написан латиницом)

2.1.3. Падежни наставак са цртицом

Писано под Бјелгардом у логору код Топчидера јулија 15-го дне 1804-го года. (Исто, 88) Да се народ научи: 1-во богу молити, а 2-го, читати и писати. (Исто, 135)

2.1.4. Бројка на латинском

Ваше писмо 30 7^{прија}¹ на мене отправљено је исправно пријах 2. 8^{пр}. и све што ми пишете разумех. (Исто, 141)

¹Интересантно је да је аутор искористио као основу латинску реч за *седам* – *septem*, као и у следећем примеру *octo* за *осам* на шта се додаје српски наставак.

2.1.5. Ознака степена уместо тачке

Како што сјемо поднешени репорти свидјетелствујут јест Пожаревац дне 12^о маја капитулират. (Исто, 76)

2.1.6. Комбиновано у истој реченици

[Пуљевихева белешка:] 8^о 8-рија примио, 9^о 8-врија отговори. (Исто, 141)

2.1.7. Финални глас из основе код основног броја

Тамо окол 9^и часов во вечер нападну Турке. (Исто, 210) И тако им идушчим и гонећи пред собоју пљен марвени и пред њими до 20^и или 30^и Турака на коњма ходјашчим, и нису могли пресмотрјети има ли кога у Хитогу. (Исто, 211)

2.2. Или код Доситеја Обрадовића (падежни наставак уз бројку без цртице):

Ваше премилостиво, съ толикомъ великодушномъ благосклоностію къ мени Ноембр 30го одпуштено писаніе данасъ Јануаріа 12го (по нашему) примихъ. (Обрадовић 1833: 25)

2.3. У Уставу Кнежевине Србије из 1835. године (експонентно изражен падежни наставак):

Совѣтъ и народна Скупштина ... моле обштенародно Султана, да призна и потврди нѣга у наслѣдтвенномъ достоинству Княза Србскога сходно берату, кои в дарованъ Князу Милошу Теодоровићу Обреновићу 7^и Ребуль-Евеля 1246. године по турскомъ календару. (стр. 5) Но кромъ тога Князь има право, послати и Синове и Браћу своју у засѣданія Совѣта, кадъ наврше 18^и годину своју, но не могу давати мѣнїя својїи, док не наврше 20^и своју годину. (стр. 7)

2.4. У Новинама сербским, у 1. броју изашлом 1. августа 1813, такође налазимо више решења, и то на само једној, првој страници.

2.4.1. Арапска бројка и падежни наставак без цртице

(Испод назива новина): Отъ петка 1га августа 1813.

2.4.2. Редни број са тачком

Война тье ова, кою Французы са Россы отъ године 1812. воде, мирь дуговѣчный Европи дати.

2.4.3. Римски број са тачком

Мы тьемю цѣлу войну ову отъ почетка нѣногъ до учиненогъ примирія у новина наши, кое намъ с Благоутробный Царь и Отаць нашъ ФРАНЦЪ I. дозволити благоволію, описати и казати.

3. Већ само површним увидом у наведена решења јасно се уочава више варијаната, којих код Вука нема у толиком броју.

3.1. Тако Вук у Писменици користи само експонентно изражен падежни/творбени наставак (педесетак пута):

По том почео је Г. Атанасије Стојковић, издајући Србски Секретар, нешто мислити о писменима Славенским, по Србскоме прописану, но ништа више ни је смео казати него да ... јер дебело (Ъ) у Србскоме језику не треба, него да је 5^{ти} точак у колима. (стр. 3) Време давно прошавше 1^{во} састављасе од првога лица јединственог броја. Време давно прошавше 2^о јест како-год и давно прошавше 1^{во}, само што му се дода помагателни глагол у полу прошавшем, или у давно прошавшем 1^{вом} времену. (стр. 72)

3.2. У Рјечнику из 1818. године изостаје употреба тачке после основног броја, а већ у предговору, појављује се цифарска ознака са падежним наставком додатим после цртице:

Н. П. у Душановим законима (из половине 14-те стотине година) ... стоји (стр. III) Тек 1873-ће први је Доситеј Обрадовић казао, да треба писати Српским језиком као што народ говори. (стр. V) У Славенским граматикама имају четири наклоненија (најавително, повелително, саслагателно и неопређелено); али глаголи, ни наши ни Славенски немају више од три, т. ј. 1-во изјавително /.../, 2-го повелително /.../, 3-ће неопређелено /.../. А 4-то саслагателно узели су граматичи из Грчке и из Латинске граматике. (стр. LVI)

3.3. У каснијим делима (в. Карацић 1828), Вук користи исто решење – цифарски запис редног броја са падежним наставком иза цртице и само арапску бројку без тачке:

Он дође 19-га Септемврија у Београд (Карацић 1828: 40). У Београду на скупштини 16 Нојемврија 1817 потврде га *писмено* оба митрополита (Исто, 138–139)

4. Код Стојана Новаковића, у *Српској граматичи* бележимо примере употребе редног броја написаног бројком са падежним наставком иза цртице, паралелно са данас фреквентним и преовлађујућим решењем у коме после бројке стоји тачка:

Овде 1-ва, 2-га, 3-ћа и 4-та с једне, и 5-та и 6-та с друге стране стоје као два приређења супротна члана. Међу собом 2-га, 3-ћа, 4-та долазе као споредне, подређене 1-ој, а од њих је 3-ћа подређена непосредно 1-ој, 2-га је подређена 3-ој која је према њој независна, а 4-та је као супротна приређена 3-ој; на послетку 6-та као споредна, подређена је 5-тој. (Новаковић 1903: 333)

Интересантно је да се у овом Новаковићевом делу нормира употреба цртице (везице) али се правило не илуструје мешовитим бројевним ознакама, мада те ознаке сам Новаковић више пута користи (више од стотину примера).

5. Прво системско правописно нормирање српског језика почиње радом Александра Белића. Сам Белић, у својим лингвистичким радовима, често користи мешовите ознаке, како оне са експонентно израженим падежним наставком (уз арапске бројке), тако и оне са цртицом и падежним наставком после арапске или римске бројке.

Онда када је Кара Ђорђе подигао свој устанак, 1804 године, до 1813-те, учествовао је у њему као писар код војвода. (Белић 1934: 65) То је догађај који је учинио да доцнији Срби, Хрвати и Словенци развију између III-ег и VI-ог века после Хр. рођ. извесан број особина и међу гласовима... (Белић 1935: 260) Заменица мој, твој показује да нешто припада 1^{вом} или 2ом лицу: то су дакле, присвојне заменице 1^{ог} и 2^{ог} лица. (Белић 2000: 63)

Своје место, сада први пут нормирано, мешовите ознаке са падежним наставком после цртице заузимају у Белићевом правопису из 1950. године (Белић 1950: 108–109), док се ознаке са експонентом и ознаке за друге врсте бројева и даље не обрађују иако их Белић, видели смо, има у својим радовима.

6. У нашој анализи долазимо до периода Матичиних правописа.

6.1. Матичин правопис из 1960. године у делу посвећеном цртици као правописном знаку не предвиђа могућност додавања падежних наставака на бројке, већ само грађење изведеница и сложеница са бројком типа *125-годишњица*, *70-годишњак*, *90-их година* (П1960: 121).

6.2. У Правопису из 1993. године (Пешикан – Јерковић – Пижурица) цртица се употребљава када „комбинујемо два система или вида писања – кад је први део речи писан бројкама, или верзалом, или пак другим писмом, нпр. *75-годишњи*, *500-годишњица*, из *ЖТП-а*, са *ПКБ-ом*, *ИВМ-ов*, каткад и образац опет са *Нует-ом*” (П1993: 291). На овај начин изречено правило рекли бисмо да дозвољава и коришћење мешовитих ознака типа *1-ви*, јер се може успоставити аналогија и са примерима са бројкама и са примерима са верзалним скраћеницама.

6.3. У *Правопису* Р. Симића и др., изашлом у исто време, експлицитно се као нормативно прихватљиви, обрађују спојеви бројних речи и њихових падежних или творбених наставака, па се као примери за те спојеве са цртицом наводе *5-ти*, *10-торо*, *40-тих година*, са сугласником *т* из основе броја као дела наставка после цртице (Симић и др. 1993: 152).

6.4. Коначно, у Матичином допуњеном и преправљеном издању из 2010. године, употреба мешовитих ознака везује се искључиво за именичке и придевске изведенице типа *48-часовни*, *75-годишњак*, док се проскрибује економично (под наводницима) решење са морфолошком ознаком типа „у 76-тој години” (П2010: 115).

3. Типови мешовитих ознака

1. У овом делу рада бавићемо се структуром мешовитих ознака у оквиру одређене врсте бројева. Поред већ наведених примера, овде ћемо додати и оне из савремених извора и из различитих функционалних стилова – публицистичког, књижевно-уметничког и научног. Заједничко за све њих јесте да се ни један тип не може везати за одређени период².

1.1. Тип 1: експонентно изражен падежни/творбени наставак – $2^{su}/5^{mi}$

Ово решење везује се по правилу за редне бројеве и настало је по истом принципу као и мешовита ознака са падежним наставком после цртице. Дакле, после бројке употребљава се падежни наставак са финалном графемом из основе броја типа 1^{su} (од пр-ви), 2^{su} , $2^{ог}$ (др-ги, др-гог), или се падежни наставак додаје на бројку са пуном основом типа 2^u , $5^{ог}$ (друг-и, пет-ог).

² Изузетак би била веза римске бројке и падежног наставка која се после Белићевог времена није јављала у пракси.

Заменница мој, твој показује да нешто припада 1^{вом} или 2ом лицу: то су дакле, присвојне заменице 1^{ог} и 2^{ог} лица. Како би гласила заменица за 3^{ће} лице? Дакле, присвојне заменице (мој, твој, његов, њен, њихов) показују да нешто припада 1ом, 2ом или 3^{ћем} лицу. (Белић 2000: 63) Крајњи збир, то је ово у чему, у години 1997^{ој}, док исписујем ове редове, живимо. (Данојлић 1998: 181)

1.2. Тип 2: мешовита ознака којом се бележе бројеви исказани бројком и падежним или творбеним наставком са цртицом типа *2-ци*.

Као подтипови, јављају се мешовите ознаке за редне бројеве исказане а) арапском бројком типа *3-ћи*;

И они који су постали комунисти у 1945-тој. (Исаковић 1983: 58) Божић, онај уговорени Божић, кад је стигао до свога 25-ог децембра, није могао да оствари баш ништа радосно. (Секулић 1968: 172) Грчка школа је укинута 1871-ве године. (Исто, 280) Сличност девојке и мајке, међутим, тог 20-ог, ако је био 20-ти, августа 1861. мене није разгалила. (Селенић 1989: 26) Ево, дакле, записа начињеног 29-ог новембра године господње 1942-ге. (Исто, 175) Као да Благојевићи не хрле према крају, омеђено 9-им октобром са једне, 12-тим јануаром са друге стране. (Исто, 233) Данас смо, 12-ог овог месеца, М. на београдском пристаништу у великој церемонији дочекали. (Велмар Јанковић 1995: 225) У недељу 2-ог јануара око 8 сати прота се враћао дома. (Политика, 7. 1. 1905, 2) Немачка је погазила неутралност Белгије 2-ог августа. (Политика, 1. 1. 1931, 2) Та да је Жофр нашао, да је сада моменат прећи на напад, и издао је наредбу за напад 4-ог септембра, 5-ог припреме, а 6-ог зором почетак напада. (Политика, 1. 1. 1931, 2) Није, најалост, ретко да овакви људи почине самоубиство већ у 25-ој јер не могу да изађу на крај са двоструким животом. (Блиц, 10. 3. 2012, 13) Такође, 206-те године пре нове ере прва насеља овде су формирали Римљани. (Политика, додатак Моја кућа, 10. 8. 2012, 1) Па добро ... можда купим један 4К 2040-те. (Блиц, 24. 1. 2013, 2) А и те како је, иако је био у 34-тој, могао још да пружи на терену. (Политика, 31.12. 2012 – 1, 2. 1. 2013, 44) Онда када је Карађорђе подигао свој устанак, 1804 године, до 1813-те, учествовао је у њему као писар код војвода. (Белић 1934: 65) У множини 1-во лице за сва три рода јесте *ми*, а 2-го лице множине је *ви*. То значи да личне заменице 1-ог и 2-ог лица не разликују род. (Алексић и Стевановић 1946: 70) За 172-и део времена једног радног дана највећи део учесника може углавном издекларовати по неколике бесадржне фразе. (Стевановић 1988: 88) Као показатељ чисто експресивне регулације употребе краће форме придева може нам послужити поступак оних писаца друге половине 20-ог века. (Радовановић и др. 1996: 118) Присвојне (посесивне) заменице: мој, моја, моје..., којима се означава припадање 1-ом, 2-ом и 3-ем односно сваком лицу. (Станојчић и Поповић 1992: 99)

б) римском бројком типа *II-га*;

У I. купатилу вода је топла, 28 – 29°R, у II-ом и III-ем 31 – 32° R, а у IV-ом 26 – 27° R. Осим овога између купатила I-ог и II-ог постоји тако звано „блато“ које рањави са коришћу употребљавају. (*Српске новине*, 1. 1. 1899, 3) VI-та армија већ 5 дана не попушта. (*Политика*, 1. 1. 1931, 2) I-ва група именица типа врат, врата, бог, бога, рак, рака. (Белић 2006: 167) Пре више векова (крајем XIV-ог) владало је правило у великом делу нашег народа. (Белић 1932: 29) Белић се у I-ом издању од 1923. мало удаљио од примене Вукових правописних правила, али је у II-ом, а поготову у III³ издању од 1952. Вукове принципе и његову праксу довео у потпуну сагласност. (Стевановић 1988: 32–33)

³ Без падежног наставка. Стевановић и у даљем тексту није доследан. Погледајмо само примере са локативом: У тој књизи требало је да разради део о гласовима језика, који је у I-ој књизи сасвим укратко изложен. (Стевановић 1988: 34) Претпоставци да је Вук у I-ом издању Рјечника пропустио да бележи дужине самогласника у наставцима посесивних придева (*-ов/-ев* и *-ин*) зато што се оне подразумевају – нема места. (Исто, 51) Други неки новији синтаксичари */.../* с којима Белић у I књ. својих лингвистичких испитивања полемисхе */.../* држе да у индикативу та-

в) у множини (апроксимативно значење), типа *50-их/1950-их/у 80-им* (неуједначено без финалне графеме из основе броја или са њом).

Белић је почетком 30-тих година израдио и школске граматике за I, II и III разред гимназије. (Стевановић 1988: 33) Полиција је саопштила да је човек у 60-им годинама ухапшен. (Блиц, 29. 10. 2012, 7) Глитер је 1970-их био популаран као глем-рок певач. (Блиц, 29. 10. 2012, 7) Прошла су времена када је Френклин Д. Рузвелт, представљајући „Бу дил“ као начин изласка из Велике депресије 1930-их, храбро уверавао сународнике. (Политика, 11. 11. 2012, 6) Сећа [се] бизарног случаја из Италије 50-их година. (Блиц, 20. 2. 2013, 4) Нова пилула је излазак из затвора газда Језде, једне од најинтригантнијих парадигма мрачних 90-тих. (Блиц, 22. 2. 2013, 2) Морао је дебла да плати свој допринос 90-тим, које су најалост у појединим сегментима само календарски прошле. (Блиц, 22. 2. 2012, 2) Против Гаџија последњих десетак година неколико пријава поднео је предузетник и функционер Подравке у 80-им годинама прошлог века Анђелко Јагенчић. (Политика, 2. 2. 2014, 2) Такво поступање према политичким неистомисљеницима у Европи није запамћено од Немачке из 30-их година прошлог века. (Политика, 9. 2. 2014, 7) Менахем Голан, израелски редитељ и продуцент који је произвео неке од најпознатијих акционих филмова 1980-тих, умро је у 86. години. (Политика, 10. 8. 2014, 17)

1.3. Мешовите ознаке за друге врсте бројева

а) Збирни бројеви типа *3-оје*;

Представљају мешовите ознаке састављене од бројке и наставака *-оје/-оро*.

Радован Радосав, Србин, са женом, сестром и 7-оро деце. Радивој Милосављевић, Србин, заједно са женом, 4-оро браће и сестара и 4 детета. Матија Мирковић, Србин, са женом, 2 брата и 5-оро деце. Јован Деашевић, са женом, 5-оро деце и служавком. (Грађа 1955: 59) Драма је почела у понедељак, када је 92-оје „Контеових“ путника на аеродрому у Египту сазнало да нема смештај. (Блиц, 11. 7. 2010, 26) Од 107 студената који су изашли на испит, чак 27-оро је испит положило. (Блиц, 30. 1. 2012, Б2)

б) бројне именице на *-ица* типа *18-орица*;

Голужа води 18-орицу. (ХТВ1, 11. 1. 2014, телетекст)

в) апроксимативне бројеве типа *30-ак*.

Ко не мисли тако, нек прочита само наслове у дневној штампи или погледа првих 15-так минута ТВ дневника. (Блиц, 22. 2. 2012, 2) Биће авиона за то 70-ак евра. (Блиц, 3. 5. 2014, 35)

1.4. Као тип 3 данас све чешћи јесте ознака са падежним/творбеним наставком без цртице типа *25ог/10ак/50их*.

До 25ог јануара вода у Ућицу биће исправна за пиће. (Вести Б92, 6.1. 2014, каирон) Јавна тајна [је] шта се дешава по српским породициштима од `70тих година до дан данас. (Блиц, 5. 12. 2013, 2)

Ово решење није ново јер га налазимо и раније:

Гласови кое ево изь добре руке оть предѣла главногь стана добисмо, говоре, да су Инглези 15,000 Француза заробили: и регѣменту едну Французску ѳоштѣ бга Јуниѣ са

кође има личног става. (Исто, 59) Одељак о гласовима у I-ој књизи дат је у врло сажетој форми. (Исто, 61) Опет у I књ. лингвистичких испитивања он ју је само окарактерисао. (Исто, 61) Проф. Белић је оставио да нам их изложи у III књизи својих лингвистичких испитивања. (Исто, 61)

свимъ до ноге побили. (*Новине сербске*, 4. 8. 1813, 1) Шиндралија се јавља 30их година 19 века. (Павловић 1941, 241)

4. Закључак

1. Број сакупљених и анализираних примера (више од четири стотине) показује да су мешовите ознаке састављене од бројке и падежног или творбеног наставка присутне у пракси и да су заузеле своје место поред већ одомаћених типа *25-годишњак*, *500-годишњица*, *14-каратни*, *6-степени*, *n-ти* и сл. Видели смо, такође, да их правописни приручници на различите начине обрађују, прихватају као економичне, али и погрешне или ружне. Правописна норма, с друге стране, треба да прати догађања у пракси и да чешће реагује, па понекад и да антиципира нека нова догађања. Недовољно прецизна и неразумљива норма кориснику понекад омогућава да је тумачи на различите начине те да, у случају нашег предмета анализе, употребљава и ненормирана решења типа *25ог* и сл.

2. Код редних бројева до успостављања правила да се обавезно употребљава тачка после бројке да би се истакло да је дати број редни, бројка са падежним наставком била је уобичајена и употребљавала се паралелно са цифарском ознаком без тачке (када се контекстом одређивала врста броја) или са римском бројком. Већином се финална графема код бројева на *-т* (типа *двадесет*) није писала, али смо забележили и примере са њом. Овај принцип примењивао се доста дуго, чак и у Белићево време.

3. На основу анализираних примера не може се рећи да су мешовите ознаке везане за одређене падеже, јер су примери различити.

Тако Белић у једном свом тексту (Белић 1935) примењује различита решења за римске бројеве, све у генитиву, чак и са истим предлозима. Поред данас стандардног римског броја као редног броја без падежног наставка, Белић користи и мешовиту ознаку.

То питање занимало је у току XIX века и стручњаке и нестручњаке. (Белић 1935: 257) Што се тиче новог јтовања и прелаза л у о – да су то појави који су се вршили, први од XVI в. до XVIII, а други крајем XIV века у штокавском наречју. (Исто, 258) Јужни Словени су продужили од III-ег века до краја VI-ог своје померање према Балканском Полуострву. То је догађај који је учинио да доцнији Срби, Хрвати и Словенци развију између III-ег и VI-ог века после Хр. рођ. изванстан број особина и међу гласовима. (Исто, 260) Све друго што је тако блиским, непосредним и материјалним везама, само на различите начине, било повезано од VII в. до краја XIV и од краја XIV до краја XIX в. морало је добити свој заједнички израз. (Исто, 264)

4. Први тип мешовитих ознака (*5^{му}*) тешко ће наћи примену у пракси, како у штампи тако и код корисника појединачно, коликогод били свесни утицаја енглеског језика (нпр. *21th century*). Друго решење, комбиновано, са бројком и падежним наставком директно додатим типа *25ог*, постоји у пракси, али је још увек непримењено од стране нормативиста.

5. Подтипови *a* и *в* већ су прихваћени у пракси, те би било и бесмислено и непотребно проскрибовати их посебно у језику новина, када се или избе-

гава вишесложни збирни број (нпр. *Изашло је деведесет и двоје студената ум. Изашло је 92-оје студената*), или да би се избегле грешке⁴, опет честе у новинским насловима и текстовима типа:

За пола века одгајила 53 деце (Блиц, 30. 12. 2013, 9) Међу њима [је] и 48 деце атлетичарске екипе из Новог Сада. (В. новости, 16. 3. 2013, 13) Осуђено 254 људи за ковање завере против Ердогана. (Курир, 6. 8. 2013, 19)

6. Када је у питању наставак, сматрамо да би предност требало дати решењу са финалном графемом из основе као дела падежног наставка само када је падежни наставак једна графема (нпр. *1-ви, 1-ва, од 1-ве, 2-ги, 2-га, од 2-ге, 2-го, 3-ћи, до 3-ће, 3-ћу, 4-ти, 4-та, од 4-те, 4-ту, 4-то...*). У осталим случајевима финална графема из основе се не пише (нпр. *од 25-ог*).

7. Без финалне графеме градимо и мешовите ознаке за изражавање:

- a) бројних именица за мушка лица на *-ица* које се граде од основе збирних бројева и суфикса *-ица* типа *осморица – 8-орица* и бројних именица за означавање бројева на *-ица* типа *седмица* (основа са неп. *a – седм-* или цео број нпр. *19-ица*), и *-ка* типа *деветка* (основа цео број – *девет*);
- b) збирних бројева: *2-оје, 5-оро, 70-оро*;
- v) множине редних бројева на *-их/-им* и апроксимативних бројева на *-ак*: *90-их, у 90-им, 90-ак*.

С дуге стране, код мешовитих ознака са римским бројевима, који се и иначе употребљавају као редни бројеви, падежне наставке не би требало писати, нити примере у савременом језику имамо.

8. Циљ рада био је да се испита нормативни статус мешовитих ознака састављених од бројке/цифре и падежног или творбеног наставка и да се провери неопходност њихове употребе. На основу анализираних примера, које смо груписали имајући у виду пре свега врсту бројева која се на овај начин изражава, можемо закључити да их не треба проскрибовати, већ да оне представљају још један од начина изражавања бројевних значења, како квантификације, тако и ранга. У овом случају дублетизам или чак триплетизам не стварају конфузију код корисника, већ доприносе брзини и квалитету у писаној комуникацији, поготову у функционалним стиловима какав је публицистички. Такође, у неким случајевима ове ознаке су и једино решење уколико желимо да избегнемо дуже сложене бројеве написане речима, па овако и спецификујемо и врсту броја. На овај начин избегава се и често непримењивање правила по коме се тачка уз редне бројеве не пише уколико после редног броја написаног бројком долази неки други интерпункцијски знак⁵.

⁴ О томе в. Зељић 2013.

⁵ Нпр.: Доћи ћу крајем месеца, до 31., па ћемо се видети. Ум. Доћи ћу крајем месеца, до 31, па ћемо се видети/... до тридесет првог... (По П2010) или: Доћи ћу крајем месеца, до 31-ог, па ћемо се видети.

ИЗВОРИ

- Алексић и Стевановић 1946:** Радомир Алексић, Михаило Стевановић, *Грамматика српског језика за средње школе*, Београд: Просвета.
- Белић 1934:** Александар Белић, „У спомен и славу Вука Караџића”, *Наш језик*, год. III, св. 3, 65–71.
- Белић 1935:** Александар Белић, „Колико се у нашем језику огледа наше народно јединство?”, *Наш језик*, год. III, св. 9–10, 257–264;
- Белић 2000:** Александар Белић, *Грамматике, О грамматикама*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Белић 2006:** Александар Белић, *Историја српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Радовановић и др. 1996:** Милорад Радовановић, Бранислав Брборић, Иван Клајн, Драгољуб Петровић, Живојин Станојчић, Милош Луковић, Драго Ђупић, Митар Пешикан, *Српски језик на крају века*, Београд: Службени гласник.
- Велмар Јанковић 1995:** Светлана Велмар Јанковић, *Бездно*, Београд: Време књиге.
- Грађа 1955:** *Грађа из земунских архива за историју Првог српског устанка, књига I, 1804 – 1808*, Београд: Историјски архив Београда.
- Данојлић 1998:** Милован Данојлић, *Ослободиоци и издајници*, Београд: Филип Вишњић.
- Исаковић 1983:** Антоније Исаковић, *Трен 2*, Београд: Просвета.
- Караџић 1828:** Вук С. Караџић, *Милош Обреновић, књаз српски, или грађа за српску историју нашег времена*;
- Обрадовић 1833:** Доситеј Обрадовић, *Совјети здраваго разума*, Крагујевац.
- Павловић 1941:** Радослав Љ. Павловић, *Подибар и Гокчаница*, Београд: Српска краљевска академија.
- Перовић 1977:** Радослав Перовић (ред.), *Први српски устанак – акти и писма на српском језику*, књига I, 1804–1808, Београд: Народна књига.
- Станојчић и Поповић 1992:** Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Секулић 1968:** Исидора Секулић, *Кроника паланачког гробља*, Београд: Просвета.
- Селенић 1989:** Слободан Селенић, *Timor mortis*, Сарајево: Свјетлост.
- Стевановић 1988:** Михаило Стевановић, *Од Вука до Белића и даље*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

ЛИТЕРАТУРА

- Белић 1932:** Александар Белић, *Правопис српскохрватског језика*, Београд: Геца Кон.
- Белић 1950:** Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд: Просвета.

- Зељић 2013:** Горан Зељић, „Читање и писање бројева цифрама (бројкама) и словним знацима у школској и општој пракси”, Иновације у настави, XXVI (2), 31–37.
- Новаковић 1902:** Стојан Новаковић, *Српска граматика*, Београд: Државна штампарија.
- П1960:** *Правопис српскохрватског – хрватскосрпског књижевног језика*, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.
- П1993:** Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- П2010:** Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица, *Правопис српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Симић и др. 1993:** Радоје Симић, Живојин Станојчић, Божо Ћорић, Милош Ковачевић, *Правопис српскога језика са речником*, Београд – Никшић: Штампа – Унирекс.

Goran N. Zeljić

ORTHOGRAPHIC SOLUTIONS RELETED TO THE NUMERALS –
FROM VUK'S *PISMENICA* TO TODAY

Summary

This paper is on the normative solutions designation consisting of numbers (digits) and case or formative continuing such as 1-vi, II-ga, 3-oje, 18-orica, 30-ak, 1850-ih etc. The aim of this paper is to analyse the justification of the use of such mixed designation and offer solutions that will regulate their normative status, especially when the mixed designation shows a shorter solution (such as the 154-oro ljudi), the only solution (1252-oje dece) or is it more explicit (eg. 48 studenata: 48-orica studenata). The analysis included normative handbooks starting from *Pismenica*, then Novakovic's grammar and Belic's orthography up to the period of Matica's orthography handbooks. Examples are from the news, scientific and literary texts from the period before Vuk Karadzic to the present.

Соња В. НЕНЕЗИЋ*
Универзитет Црне Горе
Филозофски факултет у Никшићу

Оригинални научни рад
Примљен: 25.09.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ДВА ИЗДАЊА ВУКОВЕ ГРАМАТИКЕ

У раду се врши упоредна анализа Писменице и Српске граматике Вука Стефановића Карацића у погледу њихове структуре и методологије морфолошког описа српског језика. Иако се о квалитету Писменице углавном изричу неповолне оцјене, и у њој је било елемената који су наговјештавали да би Вук могао бити добар граматичар. Српска граматика пак, као темељно прерађена и веома побољшана варијанта Писменице, то и потврђује.

Кључне ријечи: Писменица, Српска граматика, Вук, морфолошки опис, именице, замјенице, придјиви, бројеви, глаголи

1. У граматичком раду Вука Стефановића Карацића најзначајније су двије године из ране фазе његовог реформаторског дјеловања: 1814, када је као посебну књижицу објавио *Писменицу српскога језика*, и 1818, у којој је уз *Српски рјечник*, између предговора и лексичке грађе, представио њено друго издање под називом *Српска граматика*. Додуше, ова граматика је у прерађеној варијанти 1824. доживјела још једно издање, и то на њемачком језику у редакцији и са предговором и допунама Јакоба Грима, али се ми овом приликом нећемо њиме бавити. Цитираћемо само Павла Ивића који каже: „Корак од прве књиге до друге много је крупнији него корак од друге до њене преправљене и допуњене немачке верзије” (1977: 309). Мада је једно вријеме послије тога, нарочито под Гримовим наговором, намјеравао да напише још бољу и комплетнију граматику, Вук је ипак тај посао препустио млађем наследику Ђури Даничићу.

2. Иако је значај *Писменице* као прве српске граматике народног језика неспоран, истраживачи Вуковог граматичког првијенца уочавају многе његове слабе стране. Они с правом говоре о неоригиналном дјелу, једноставној копији Мразовићевог *Руководства*, у којем преовладава црквенословенска терминологија, и које није имуно ни на поједине црквенословенске језичке особине. Преиспитиване су и похвале којима је Копитар поздравио Вуково дјело јер, како М. Стевановић тврди, „поуздано се може рећи да [Копитар]

на основу тако рађеног дела, узетог у целини, није могао стећи уверење о Вуковој изузетној обдарености, коју је назвао граматичком генијалношћу” (1988: 9). У најбољем случају, у језику аутора *Писменице*, цитирамо С. Реметића, „могао [се] назирати велики реформатор српског језика, а у неким сегментима, руку на срце, чак ни то” (1987: 252). Па ипак, овакве замјерке се често ублажавају и оправдавају. Не оспорава се Вуково одлично језичко осјећање, којем мора бити блиско познавање језичких законитости, али се истиче недостатак стручне спреме односно методолошке обучености за њихово формулисање. Вук је, наиме, у тежак филолошки посао састављања граматике ушао апсолутно неупућен, са разумљивом опрезношћу почетника и неизбјежним ослањањем на традицију, колико год да је од ње бјежао. И сам је био свјестан „малих сила” свога знања, о чему је највише и писао у предсловљу *Писменице*: „Ја сам увјерен да у народу Србском има доста људи, који би к овоме дјелу били много способнији од мене, но, по несрећи Србскога рода, такви слабо маре за ово дјело” (Стефановић 1814: VII). Зато он „јошт у напредак” упозорава читаоца да не тражи „овде они танки и дубоки правила језика, с којима је Г. Аделунг код Нјемаца, и Г. Добровски код Бохеца, и код свију Словенски народа, безсмртну славу задобио” (Стефановић 1814: IX). „Ја сам, јошт прие почетка овога дјела”, искрено говори Вук, „познавао како теготу, тако и недостатак сила моји к писанју једне Писменице (коју ја никад, а особито на матерњем језику, нијесам учио као што би требало); а и при самом дјелу све сам ово јошт већма осјетио и искусио; но ништа мање, мене је истинита ревност к роду моме ободрила, и принудила ме да зажмурим и да један пут тумарим главом кроз ово терње, макар на ону страну сав подеран и крвав изашао; само нека се зна стаза, којом би се други могао лакше усудити да подје” (Стефановић 1814: VIII). У предговору *Српском рјечнику* он се опет враћа овој теми и скромно подсјећа да је „прије неколике године написао и издао на свијет Писменицу Српскога језика, само као мали углед како Србљи склањају имена и спрежу глаголе”. И у наставку, скоро правдајући се: „Она је изишла онакова, као што је онда од мене могла изићи прва Српска граматика” (Стефановић 1818: VII).

И Копитар који је пренаглио у похвалама Вука и његове књижице може се разумјети. Он је и сам, будући озбиљан филолог и граматичар, морао бити свјестан крупних недостатака *Писменице*, на неке од њих је и указао у рецензији на њу, али је ласкавим ријечима највјероватније желио охрабрити њеног аутора да настави рад на усавршавању граматике и изради рјечника. Поготово зато што је Вук још у предсловљу *Писменице* изражавао наду да ће побудити неког Србина способнијег од себе, „који је из тудји језика веће искуство к овоме дјелу добио, да нам напише бољу и колико је можно совершenu Писменицу”. И даље: „А мени би заиста жао било да на мене опет ред спадне, да ову моју Писменицу поправљам и пространију по други пут да печатам” (Стефановић 1814: X). Али само четири године касније, уз *Српски рјечник*, без најаве на насловној страници, појавила се *Српска граматика*, као скраћена, темељно прерађена и много успјелија варијанта *Писменице*. И не само Копитар, већ као што свједочи Вук у предговору *Српског рјечника*,

„које ова рецензија¹, које Г. Павле Соларић с његовим позивањем на скупштину, да се гради данашњег Српског језика граматика, подбунеше ме и наћераше да додам сад к овоме рјечнику и једну малу Српску граматiku. Ја сам још од лани састављао којешта за другу Српску граматiku, а мислио сам мало доцније да је већу издам; а ево ме сад речени догађаји наћераше, те из оне веће ево ову малу скрпи којекако, желећи и гледајући да ми сва стане на један табак. Каква је и колика је, да је; увјерен сам да ће бити боља од прве” (Стефановић 1818: XIV).

3. Наравно, ни она није могла бити без мане јер, премда не представља сами почетак као *Писменица*, такође спада у Вукове кодификаторске захвате из ране фазе. Иако је у њој подлога народног језика, коју чини ијекавско нарјечје херцеговачког типа, чистија, ни она није без црквенословенских натруна, особито у терминологији, која је савременом читаоцу углавном неразумљива. То је било неизбјежно пошто „научних термина језик орача и чобана није познавао да би их Вук оданде могао узети” (Стевановић 1988: 7). Већина црквенословенских односно рускословенских и дјелимично посрбљених термина из *Писменице* среће се и у *Српској граматци*: за врсте ријечи: *име суштествителное, име прилагателное, име бројително, мјестоименије*, за падеже: *именителни, родителни, дателни, винителни* итд., за глаголске категорије: *наклоненије изјавително, наклоненије неопредјелено* итд., неки су у међувремену половично посрбљени: *повраћателно мјестоименије* постало је *повратно мјестоименије, време будуште – врјеме будуће* итд. Међутим, направљен је и корак назад у односу на *Писменицу* у вези с глаголским именицама, па умјесто *гласоударенје, скланъанье, уравненье, наклоненье, приміетба*, имамо *гласоудареније, склоненије, уравненије, наклоненије, примјечаније*.

Значај *Српске граматике*, као и *Писменице* уосталом, најважнији је, у ствари, на плану графичке и ортографичке, о чему је много и подробно писано. Мање се писало о структури ових двију књижица и граматичком опису српског језика у њима, па ћемо нашу истраживачку пажњу овом приликом окренути у том правцу.

4. Да *Грамматика* представља прерађено издање *Писменице*, наговјештава и сам назив. *Грамматика* је термин који се и данас користи, док је *писменица* архаизам. Предмет *Писменице* представљен је генитивном конструкцијом *српског језика*, а *Грамматике*, као и *Рјечника*, присвојним придјевом *српска* односно *српски*. Вук је своје ауторство на насловној страници *Писменице* означио субјекатским инструменталом, „по говору простога народа написана Вуком Стефановићем Србијанцем”, конструкцијом коју сигурно није имао у свом језичком осјећању, већ је употријебио по угледу на црквенословенске писце. Међутим, *Српски рјечник* је „скупио и на свијет издао Вук Стефановић”. Овога пута ауторство је представљено номинативном конструкцијом, и без етнонима *Србијанац* у саставу антропонима.

¹ Мисли на негативну рецензију из 1818, која је несумњиво потекла из круга око митрополита Стратимировића, врло вјероватно из пера његовог протосинђела Хранислава (Ивић 1986: 268).

4.1. Иза насловне странице *Писменице*, као посебан дио њене структуре, слиједи посвета „пречестнѣишему господину Мелентију Никшићу, Свето-Студеничке Лавре Архимандриту, садашњем Настојатељу манастира Фенека”, којем Вук веома ласкавим ријечима, у форми директног обраћања, уз употребу верзално куцане личне и присвојне замјенице 2. л. мн., захваљује на подмиривању трошка штампања. *Српски рјечник* са *Српском граматиком* нема тако издвојен сегмент, већ из предговора сазнајемо ко су особити добротвори, који су поред пренумеранта заслужни за штампање ових дјела. Иначе, „госп. предкупитељи” на *Писменицу* дати су на самом њеном крају према мјесту пребивалишта, а „г.г. пренумеранти” *Српског рјечника* и *Српске граматике* иза предговора у двјема групама: свештеници, према црквеној хијерархији, од митрополита до ђакона, и остали људи, према мјесту пребивалишта.

Слиједи предсловље *Писменице*, такође дато у виду директног обраћања, овог пута читатељу који „љуби свој матерњи језик”, док је у *Српском рјечнику* та форма напуштена. У његовом предговору, између осталог, налазимо најаву пратеће граматике, али и разматрања неких веома важних језичких и правописних питања, као што је, нпр., подјела српског језика на дијалекте.

Главни дио *Писменице* почиње њеном дефиницијом као науке и подјелом на три дијела: *Правописанье и правоизговаранье ријечи*, *Познаванье и скланьянье ријечи* и *Састављање разговора из ријечи*. *Грамматика* је остала без уводника ове врсте; она симболично почиње поглављем о словима. Међутим, заједнички им је изостанак синтаксичког поглавља, што се сматра најкрупнијом празнином, без обзира на то што су поједине синтаксичке напомене учињене у морфолошком поглављу (Ивић 1986: 273). Истакавши да му је намјера „само најглавнију и најважнију част Писменице, т. је. Познаванье и скланьянье ријечи представити”, Вук је из правописања и правоизговарања ријечи дао само оно што је сматрао најнужнијим, односно слова и акценат. *Грамматичи* је у том дијелу прикључио и нове цјелине: о претварању полугласних слова, о удвајању слова односно гласова и о словенским словима. Консонантске алтернације нијесу прецизно разврстане (помијешани су резултати палатализације и јотовања, јотовања и асимилације по мјесту артикулације итд.), што ће се одразити на објашњења у морфологији. Међутим, прави се разлика између живих гласовних односа и *этимологических* премјена у ријечима као што су *млого* или *сумља*.

5. У опису морфолошке структуре српског језика у *Писменици*, Вук полази од осам врста ријечи. Четири су промјенљиве: *име (суштително, прилагателно и бројително)*, *мјестоимение*, *глагол* и *причастие*. У *Српској граматичи* нема увода ове врсте у морфолошки дио, него се директно иде на именице и њихову промјену, слиједи придјиви, бројеви, замјенице и глаголи. И иначе су многа стереотипна, непрецизна, а понекад и нетачна објашњења основних граматичких појмова, као што су и дефиниције ријечи, именице, граматичког рода, броја, падежа и сл., изостала. *Причастие*, које је у *Писменици* издвојено као засебна врста ријечи у посебно поглавље од само једног пасуса, у *Грамматичи* се узима једино као дио промјене глагола. Непромјенљиве врсте

ријечи: *нариџие*, *предлог*, *сојуз* и *междометие*, које у *Писменици* запремају три странице, уопште се не обрађују у *Српској граматници*.

5.1. Вук у оба издања именице дијели у четири врсте промјене узимајући за критеријуме граматички род и завршетак у номинативу једнине. Именице мушког и средњег рода издвојене су у по једну засебну врсту, прву односно четврту, док се именице женског рода подијељене у двије врсте: за оне на *-а* резервисана је друга, а за оне на *-ø* трећа врста. Трећој промјени Вук је при- дао именице *мати* и *кћи*, иако оне немају све облике по њој.

Српску граматику од *Писменице* у поглављу о именицама разликује већи број деклинационих образаца у све четири врсте промјене, и то с акцен- тованим облицима у њима, увођење локатива у деклинационе парадиг- ме, проширен спектар напомена о појединостима значајним за сваку врсту промјене, које се односе на обличку једнакост одређених падежа, на двојаке наставке у појединим падежима, суплетивне облике, именице *pluralia tantum*, различите консонантске и вокалске алтернације, појаву инфикса, окрњене основе у множинским облицима и сл. Многа од тих запажања, будући да су тачна и значајна, наћи ћемо и у данашњим граматикама. И иначе се морфо- лошки опис именица у *Српској граматници* издваја као најближи савременом опису. Фусноте су резервисане за објашњења дијалекатских или књишких облика у промјени именица, што је у складу с Вуковим настојањем да понуд- и што потпунију морфолошку слику српског језика, укључујући и његове говоре. С друге стране, у понечему се назадовало у односу на *Писменицу*: због испуштања финалног *x*, нпр., Вук је морао да закључи како се *по првом склоненију*, поред именица мушког рода на *полугласно слово*, склањају и име- нице мушког рода на *a* и *e*, типа *ора(x)* и *мије(x)*. Зато је изостала и напомена о промјени *x* у *ш* и *с*, иако у парадигми стоје облици *ораше*, *ораси*, *орасима*.

5.2. Ова слабост Вуковог фонолошког система рефлектовала се и на при- дјевску промјену, само што су облици генитива мн. типа *питоми*, *врући*, без крајњег *x*, једнаки с номинативом и вокативом мн., заступљени у оба издања. Предност поглавља о придјевима у другом издању пак уочава се најприје у разврставању придјева по значењу и у исцрпнијем објашњењу придјевског вида. Наиме, Вук истиче да двојаке форме наставака имају само придјеви мушког рода, а да се код придјева женског и средњег рода разлика у виду осјећа само у акценту. У деклинационој парадигми придјева неодређеног вида (*склоненије усјечено*) уважена је могућност њихове двојаке промјене: именичке и придјевске, о чему се у *Писменици* само напомиње. Прво издање доноси придјевске форме са секвенцом *ије* у наставку само за генитив мн., а друго и за остале падеже у којима се могу јавити: инструментал једн., датив, инструментал и локатив мн. У првом издању предност се даје облицима меке (*питомие*, *ми*), а у другом тврде промјене (*жутиим*, *жутијем* итд.). За разлику од *Писменице*, у којој облици једнине егзистирају само с покретним вокалима (*питомога*, *питомоме*, *му*), а множине само без покретних вокала (*питомим*), *Грамматика* садржи све могуће облике, и без вокала и са њима. Једино изостаје вокал *a* у множинском облику меке промјене за датив, инс- трументал и локатив мн. (*жутијем*). Још једна разлика међу њима тиче се

вокатива у именичкој промјени придјева м. р.: у *Писменици* се даје облик без наставка у једн. (*питом, врућ*) и, као код придјевске промјене, с наставком *и* у мн., а у *Граматици* нема вокативног облика ни једн. ни мн. У оба издања општа замјеница *сав* убраја се у придјеве, гдје се наводи као примјер неправилне односно особене промјене.

Компарација придјева изложена је прилично хаотично у оба издања. Примјерима основне или правилне компарације сматрају се компаративи типа *слабији, славнији*, који се објашњавају додавањем наставка *ји* на *цијели* облик придјева. Облици компаратива с извршеним јотовањем, третирани као примјери неправилне компарације, у *Писменици* су представљени без икавог реда, а у *Граматици* је учињен мање-више успјешан покушај њиховог груписања. Док се у *Писменици* сматра да и они настају од придјева одређеног вида, у *Граматици* се полази од краће форме. Уочено је и да консонантске алтернације у компаративу настају у вези са гласом *ј*, али се значај овог драгоцјеног запажања његовим спуштањем у фусноту умањује. Похвално је и то што је примијећено да се придјевии на *-ак, -ок, -ек* компарирају на јединствен начин, што се придјевии с компаративом на *-ии* (*лакшии, мекшии, љепшии*) издвајају у посебну групу, као и придјевии који се компарирају без правила или, како бисмо данас рекли, имају суплетивне облике компаратива (*велик, добар, зао, мали*), те што је уочено да могућност компарације зависи од значења придјева (наводи се по један градивни и посесивни придјев који немају компаратив).

5.3. У оба издања *имена бројителна* дијеле се на пет врста, од којих су три заједничке: основна, самостојна и редна. И четврта врста, *умложна имена бројителна*, среће се у оба издања, али се у првом издању под њом подразумијевају облици типа *једанпут, двапут*, а у другом *двогуб, двострук* односно *двојак, тројак*. Облике с рјечцом *пут* друго издање доноси као *нарјечна имена бројителна*, напоредна с облицима *једном, другом* итд., а форме са *губ* и *струк* прво издање представља као *саставна имена бројителна*. Ово што Вук подразумијева под четвртом и петом врстом бројева, обично се у каснијој научној литератури назива мултипликативним бројевима или изразима.

У вези с парадигматским обрасцима основних и збирних бројева уочавамо знатне разлике између *Писменице* и *Граматице*. Године 1814, Вук је облике генитива, те датива и инструментала ж. р. основног броја *два* (*двѣју* и *двѣма*) дао и за м. и ср. род, поводећи се за другим граматичарима, будући да се у народним говорима бројеви 2–4 не мијењају. Четири године касније пак тврди да се ови бројеви мијењају само у ж. р. Поред форме *двѣма*, у оба наврата доноси и *дѣјема*.

Обрасци промјене збирних бројева наведени су само за једину јер се напомиње да се они у множини мијењају као придјевии. *Писменица* за датив и инструментал има двојаке форме: *двоѣ, двоѣма; троѣ, троѣма; четворѣ, четворѣма*. *Грамматика* их, замјењујући им мјеста, даје само за датив, док за инструментал оставља само форме с крајњим *а*; локатив је једнак дативу. У *Писменици* се двојаке форме срећу и у генитиву броја *четири*: *четворога*

и *четворга*, а у *Граматници* само *четворга*. Једна савремена граматика, рецимо Станојчић-Поповићева, полазећи од Вукових образаца из 1818, додаје *двојега* у генитиву, *двојему* и *четвороме* у дативу и локативу, те *четворома* у дативу (2004: 103). Упркос широком спектру облика, ови бројеви се данас употребљавају као непромјенљиви.

5.4. Вук је 1818. скоро у потпуности одустао од термина којима је 1814. именовано различите врсте *мјестоименија*, па их описно уводи: умјесто *лична* имамо „која показују три лица”, *присвојателна* – „која што присвајају”, *указателна* – „којима се што показује”, *вопросителна* – „којима се што пита”, *повраћателно* – повратно себе, а додаје и шесту врсту *мјестоименија* – „која се односе на ствар”.

Поглавље о замјеницама је доста обимније и садржајније у *Српској граматници*. У *Писменици* су само дати деклинациони обрасци с понеком напоменом. Из деклинационих образаца личних замјеница сва три лица, оба броја и сва три рода читамо да немају енклитике за генитив једнине и множине, а замјенице 1. и 2. лица ни за акузатив множине; замјеница 3. л. једн. мушког рода нема краћу форму *њ*, само *га*, а замјеница женског рода има и *је* и *ју*, при чему Вук напомиње да је *ју* књишког карактера; замјеница 3. л. мн. ср. рода у акузативу, вјероватно омашком, има облик *она* умјесто *њих*. У *Граматници* пак енклитике су дате и за генитив, сем код замјеница 1. и 2. лице множине, које их немају ни у акузативу. Вјероватно их Вук није запазио зато што се поклапају с њиховим ортогоничким облицима. У 3. л. једн. мушког рода додат је краћи облик *њ*, *га* је замијењено са *њега*, изостављено је *ју* за женски род; исправљена је омашка у акузативу 3. л. мн. средњег рода, па он сад гласи *њи* (*и*). Иза дативних форми *мени*, *теби*, *себи*, у заградама стоје и дијалекатске *мене*, *тебе*, *себе*. У инструменталу замјеница 3. л. једн. сва три рода додате су и форме с покретним *е*: *њиме* и *њоме*. Посебан квалитет овом дијелу морфологије даје објашњење употребе енклитика. Вук уочава да се краће замјеничке форме не могу наћи на почетку реченице, нити се могу употријебити када је „сила говора” на њима, нити послје предлога сем у акузативу 1. и 2. лица једн. (*преда ме*, *за те* и сл.). Примјећује да се и форма *њ* може користити с предлогом (*за њ*). Даје напомене о употреби посесивног и тзв. етичког датива личних замјеница, и употреби партикула *ка*, *кар* и *карена* уз поједине замјеничке падежне облике (*менека*, *менекар*, *менекарена* итд.). Такође уочава да се, због постојања енклитика у дативу, замјенице не одликују синкретизмом датива и локатива у једнини, и датива, локатива и инструментала у множини, као именице.

Што се тиче других врста замјеница, истичемо да Вук у *Писменици* није разликовао лице *указателних мјестоименија*, па их је наводио следећим редоследом: *тај*, *овај*, *онај*, а њима је прибрајао и замјеницу *који*, за коју каже да се може и усјећи, тј. да има и краћу форму *кој*. У парадигмама упитних замјеница испред *ко* односно *шта* и *што* налазимо облике *кто* и *что*, који су четири године касније елиминисани, а примарна форма *што* нашла се испред форме *шта*, која је обичнија у говору. *Граматика* доноси много снабдјевеније образце промјене придјевских замјеница. У њима налазимо све могуће

облике, без покретних вокала и с њима (нпр. *мог, мога*), са вокалом *и* и секвенцом *ије* у наставцима (нпр. *тим, тијем*), са извршеним дисимилационим и асимилационим процесима и без њих (нпр. *мојега, мога*). Замјеница *који* иде у упитне, распоред показних остаје исти као у *Писменици*. Много је више наведено замјеничких форми за сваку врсту, уз уважавање категорије рода, лица, значења. Ту је и напомена о синтакси замјенице *што*, која се најчешће односи на треће лице (*човек, што је био код мене*).

5.5. Вук је у оба издања највише пажње посветио глаголима, више него свим осталим промјенљивим врстама заједно: од 106 страница *Писменице*, чак 54 отпадају на поглавље о глаголу, а од 40 страница *Српске граматике* глаголи заузимају 16. Из ових података је очигледно да је ово поглавље у преради скраћено, за разлику од поглавља о именским ријечима. Наиме, ослобођено је свих оних облика који су беспотребно преузети из црквенословенских граматика, а нијесу одлика српског језика. Тако су избачени *соглателно наклоненије* (конјунктив) и *страдателни залог* (пасив), с објашњењем да не иду у *спрезање глагола* ни у српском ни у осталим словенским језицима, него су просто преузимани из грчког и латинског. Вук је иначе у међувремену савладао латински, који му је био неопходан за састављање рјечника. Та нова знања примјенио је у објашњењима појединих језичких питања, а поред црквенословенских наводио је и латинске граматичке термине. Поглавље о глаголима из 1818. краће је од оног из 1814. и за објашњења о грађењу глаголских облика свих трију врста промјене, која су очигледна из конјугационих образаца.

Вук критички приступа подјели глагола на *дејствителне, повраћателне* и *средње* односно прелазне, повратне и непрелазне, запажајући да дејствителни може бити и средњи (*боље је пјевати него плакати*). Такође, наглашава значај подјеле глагола на свршене и несвршене, будући да свршени не могу имати полупрошавше вријеме и причастије садашњег времена, тј. имперфекат и глаголски прилог садашњи, да несвршени глаголи у будућем времену, у наклоненију соглателном, имају *уз* (*ако устипшем*) а свршени немају (*ако напишем*), и да се од сваког несвршеног глагола може начинити име суштествително на *-ње*, што баш и није тачно.

Разврставање глагола на три спрезања исто је као у *Писменици*: прво спрезање резервисано је за глаголе који се у садашњем времену завршавају на *-ам*, друго за оне на *-ем* и треће за оне на *-им*. Најобимније је друго спрезање, које обухвата најразнородније глаголе, у чему се огледа дуг према традицији², затим треће, док је прво најхомогеније. Систем глаголских облика представљен у Вуковој граматичици у односу на савремено стање сиромашнији је за плусквамперфекат и футур други, а богатији за глаголске именице на *-ње*. Иза сваког спрезања дају се напомене о изузецима различитих врста.

6. И да закључимо. Иако се о квалитету *Писменице* углавном изричу неповољне оцјене, и у њој је било елемената који су наговјештавали да би Вук могао бити добар граматичар. Свјестан његовог урођеног талента, Копитар

² Тако је код Копитара и Апендинија (Ивић 1986: 273).

му је помагао и подстицао га да прошири своје знање о говору обичног народа и да овлада науком о језику, како би уочене особине српских народних говора што успјешније преточио у језичке законитости. Притом је очито да је Вук био више дескриптор него прескриптор. Пут од *Писменице* до *Граматики* био је, у ствари, пут од стручне неспособљености, лаичке суздржаности и робовања традицији, до напором и вриједним радом стечене учености, самосвојности и повођења само за народним језиком. Колика је била Вукова заинтересованост за језичку проблематику и с коликим успјехом је напредовао у њеном савлађивању, показује и његов морфолошки опис српског језика из 1818. године.

ИЗВОРИ

Стефановић 1814: *Писменица сербскога језика* по говору простога народа написана Вуком Стефановићем Србијанцем, у Виенни.

Стефановић 1818: *Српски рјечник* истолкован њемачким и латинским ријечма, скупио га и на свијет издао Вук Стефановић, у Бечу.

ЛИТЕРАТУРА

Ивић 1977: П. Ивић, Vuk Stefanović Karadžić: Kleine serbische Grammatik übersetzt und mit einer Vorrede von Jacob Grimm (1824). Neu herausgegeben und eingeleitet von Miljan Mojašević und Peter Rehder. 1974. Verlag Otto Sagner München – Prosveta Verlag Beograd. Sagners Slavistische Sammlung herausgegeben von Peter Rehder, Band I. 23 + LXXII + 104 стр. + 11 листова рукописних бележака у додатку, Београд: *Јужнословенски филолог*, XXXIII, 307–310.

Ивић 1986: П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд: Српска књижевна задруга.

Станојчић, Поповић 2004: Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *ГраMATИКА српског језика (уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе)*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стевановић 1988: М. Стевановић, *Од Вука до Белића и даље*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Реметић 1987: С. Реметић, Вуков језик у Писменици и Пјеснарици из 1814. године, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 17/2, Београд: МСЦ, Филолошки факултет, 247–253.

Sonja V. Nenezić

TWO EDITIONS OF VUK KARADZIC'S GRAMMAR

Summary

This paper presents a comparative analysis of *The Grammar Book (Pismenica)* and *The Serbian Grammar (Srpska gramatika)* by Vuk Stefanovic Karadzic in regard of their structure and the methodology of morphological description of the Serbian language. Even though the critical reception of *The Grammar Book* has generally been unfavourable, it did contain elements that foretold Vuk's development into a good grammatician. This notion is confirmed by *The Serbian Grammar*, which is a thoroughly reworked and largely enhanced version of *The Grammar Book*.

Key words: *The Grammar Book (Pismenica)*, *The Serbian Grammar (Srpska gramatika)*, Vuk Karadzic, morphological description, nouns, pronouns, adjectives, numerals, verbs.

Предраг Ј. МУТАВЏИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 20.10.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ВУК, ШИНКАЈИ И БОЈАЦИ – ЗНАЧАЈ ИСТОРИЈСКЕ ПОЈАВЕ ПРВИХ ПОКУШАЈА НОРМИРАЊА СРПСКОГ, РУМУНСКОГ И АРОМУНСКОГ ЈЕЗИКА**

Човек је човек само посредством језика.
Хумболт

Период националног препорода, започет у XVIII веку и настављен у првим деценијама XIX, код Срба, Румуна и Аромуна обележен је на културно-просветном плану израдом и штампањем првих граматика њихових вернакулара чија је појава имала велик значај, јер су њоме били сврстани у ред европских просвећених и културно еманципованих народа. У раду настојимо да у најглавнијим елементима укажемо на историјско-друштвене прилике под којима су граматике објављене као и на неке од њихових основних одлика, не улазећи у филолошко-граматичке анализе.

Кључне речи: српски, румунски, аромунски, граматика, вернакулар, *Писменица*, Вук, Шинкаји, Бојаци.

1. Уводно разматрање

Латински граматичар Теренцијан Мауро (Terentianus Maurus) у песми *О словима, о слоговима, о метрима* (De litteris, de syllabis, de metris) навео је да „књиге имају своју судбину” (*habent sua fata libelli*)¹. Но, немају је само књиге – имају је и језици.

Током конституисања савремених балканских народа (крај XVIII – почетак XIX века), једно од можда најпресуднијих питања, уз политичко и

* predrag.mutavdzic@fil.bg.ac.rs

** Рад је део пројекта МНТР Републике Србије *Језици и културе у времену и простору*, број 178002.

¹ То је 1286. стих: *Pro captu lectoris habent sua fata libelli*; превод: „способности схватања читатеља одређују судбину књига”.

национално, било је и питање дефинисања њиховог односа према језику и покушаја решења језичког питања. Одређење Срба, Румуна и Аромуна² према властитом језику било је кључно за (условно речено) дефинисање национално-политичког, друштвеног и језичког статуса ових народа у државама у којима су живели, у Аустријском и Турском царству. Основни проблем који се поставио пред малобројне представнике интелектуалне елите ових народа крио се у немогућности разрешења недоумице око језичког варијетета који би био довољно узоран да их ваљано репрезентује. Одређење ових балканских народа није било могуће без њиховог адекватног језичког одређења, пошто су, према Хаугену, „нације и језици постали нераскидиво испреплетани. Свака нација која држи до себе мора имати свој језик [...] као сасвим разрешен. Све што је мање од тога обележава је као недовољно развијену” (Haugen, 1974: 81).

Током XVIII века се у Западној Европи развијала идеја о националној држави која би дала легитимитет нацији унутар њених граница. Сва три балканска народа прихватила су идеју о нацији, покушавајући да пруже себи легитимитет и право на опстанак који је подразумевао очување језичких, културних, религијских и других традиционалних тековина. Зато је борба за национални језик, која је захватила и право школовања и образовања на њему, била важан симбол за остварење и доказивање властите самобитности у друштвима национално-језички веома измешаним где је претила опасност од асимилације у већинско становништво.

2. Балкански народи и језик

У Француској после 1789. године као и у немачким земљама одиграо се процес познат под именом политизација нације који се пренео и на Балкан. Најснажнији њен облик огледао се у тежњи да се опише и стандардизује језик нације. За Хердера и немачке романтичаре језик нације је један од нај-

² Код Срба и појединих балканских народа за Аромуне је устаљен још и назив *Цинцари*. Често се за њих у српској историјској и осталој стручној литератури среће и назив *Грко-цинцари*. Код Немаца преовлађује назив *Mazedo-Rumänen* (Македонски Румуни), чиме се прави разлика између њих, на југу, и Дако-Румуна, на северу. У званичној употреби у Републици Македонији је назив *Македонските Власите*. На Балкану се Аромуне различито називају; код Грка као *Κοιτωβλάχοι* (чит. Куцовласи), што су прихватили и Македонци, код Албанаца и Бугара као *Власи* (алб. *vllahët, Vlasitë*).

Док грчки назив *Βλάχοι* (чит. Влахи) означава Румуне, на јужнословенском подручју назив *Власи* покрива неколико семантичких нијанси (РМС I, 1967: 399):

а) човек из Влашке (жители румунске покрајине Влашке); б) Румун; в) хришћанин из БиХ; г) православац на подручју Аустро-Угарске; д) сељак као човек нижег социјалног положаја према грађанину (у залеђу далматинских градова).

РМС, међутим, не бележи одредницу *Влах* у значењу „припадник романског становништва на левој обали Дунава (Хомоље, Стиг, Неготинска крајина)”. Ово становништво источне Србије представља потомке Влаха, Трансилванаца и Молдаваца који су током XVI–XVIII века систематски прелазили Дунав из Олтеније и Баната, склањајући се од Турака као и од угњетавња локалних влашких и молдавских бојара (тј. властелина) те угарских и аустријских господара.

важнијих израза колективног искуства нације, огледало њеног бића и духа. Овакво схватање је довело до националног и идеолошко-политичког поистоветења нације и језика. Имајући у виду историјске и друштвено-политичке прилике у којима су се развијала поменута три балканска народа, ова спрега је имала позитиван одјек, јер је водила ка њиховој прогресивној еманципацији и ка почетним облицима европеизације. На том путу изузетну важност имао је национални језик посматран као непосредни одраз нације у виду будућег званичног језика школства, образовања, судства и осталих институција које је требало изградити у слобођеним државама³.

Из изнетог увиђа се да је питање језика код Срба, Румуна и Аромуна у дијаспори прерасло са поља **унутрашње верификације** и трагања за најверодостојнијим језичким стандардом у питање **спољашње верификације** њиховог националног и историјског идентитета – њихове (културне, историјске, политичке, духовне итд.) самобитности. За ове народе је на прелазу из XVIII у XIX век карактеристична плурилингвистичка ситуација: код Срба и Румуна *диглосијска* и *полиглосијска*, код Аромуна *полиглосијска*. Код Срба диглосија је била унутар самог српског језика због два језичка стила – „вишег”, славеносрпског, и „нижег”, народног српског језика: Ивић и Младеновић за језик код Срба за период 1699–1804. кажу да су „Срби у XVIII век ушли са два језичка израза у писмености, српкословенским и народним језиком. То двојство имало је петовековну традицију” (Ивић–Младеновић, 1994: 69). Иста унутарјезичка диглосија била је и код Румуна – између *словенског* (*limba slavonă*), црквенословенског као језика румунске цркве и образовања, и народног румунског. Споља посматрано, код оба народа постојала је *триглосија* или, понегде, и *тетраглосија*, у смислу да су се паралелно употребљавали и званични језици државе у којој су живели сходно области – немачки, мађарски и грчки⁴. Код Аромуна је владала полиглосија и у матици и у дијаспори – на домаћем терену су говорили албански, грчки, турски и јужнословенске језике, а у дијаспори, уз аромунски и грчки, као језик њихове културе, образовања и вероисповести, немачки, мађарски, румунски, српски и ине.

Указани временски период код представника интелектуалне елите Срба, Румуна и Аромуна био је и одлучујући период за дефинисање и нормирање њихових језика (према ондашњим мерилима), како би били и по томе прихваћени као цивилизовани и еманциповани народи. Неписменост, посебно код Срба и Румуна, била је на високом нивоу, па је требало што пре почети с просвећењем и школовањем народа. Постојале су и објективне опасности да ови народи и њихови језици буду класификовани у категорије које им нису одговарале у друштвено-политичком и национално-културном домену. Панславизам је подразумевао, у најширем језичком погледу, апсолутну доминацију руског у односу на све словенске језике што је подразумевало прогресивну русизацију свих Словена и њихових језика, а што ниједном

³ За разлику од Срба и Румуна, Аромунци никада нису исказивали (идеолошку, практичну, националну) потребу за формирањем властите државе.

⁴ Грчки је био у званичном оптицају у Влашкој и Молдавији, пошто су њима управљали фанариоти.

словенском народу није одговарало. У национално-историјском контексту русизација је значила нагло утапање (или претапање) у руски слој, при чему би се неминовно губиле, потирале (сводиле у редукованом облику) све националне, културне, традиционалне, језичке и цивилизацијске особености сваког словенског народа понаособ. Ниједан словенски народ на тако нешто није никада пристао.

Хватање корака с Европом значило је предузимање мера на решавању језичког питања како поменути балкански народи не би били изопштени или маргинализовани на карти савремених европских народа. Управо ове најважније елементе правилно су разумели представници српске, румунске и аромунске интелектуалне елите који су схватили да без опредељења за једну јасну, јединствену и стабилну форму језика нема даљег напретка и развијања народа. Зато се слажемо са Хаугеном да су национални језици „културни артефакти” (Haugen, 1972: 266): они су крајњи (али не и коначни) производ свих сложених историјских, развојних и друштвених кретања сваке нације и последица најразличитијих утицаја који су деловали (и који и даље делују) на њу.

3. Граматике балканских језика

У XVIII и XIX веку у Западној Европи концепт стандардног националног језика везиван је за писану форму, па су почетно и балкански лингвисти тако посматрали властите језике. Иако је Кабреро, разматрајући улогу стандардизације на друштвеном нивоу, тачно назначио да „процес стандардизације језика или групе језичких варијетета не уводи нове елементе који би значајно модификовали квалитет тог језика и учинила га супериорнијим у односу на његове варијетете” (Cabrero 2000: 132–133), почетна форма стандардизације поменутих балканских језика доживљавана је другачије – као борба за прави и најисправнији језички израз, за најрепрезентативније и најадекватније језичке елементе, за најаутентичнију изворну форму језика.

Назначимо да су Аромунци, за разлику од Срба, Румуна и Грка, већ средином XVIII века, ако не и нешто пре, били активно укључени у европске просветитељске токове (Bardu, 2007: 94), захваљујући оснивању првог балканског универзитета, Нове академије (Νέα ακαδημία), у Москопољу где су предавали угледни професори, махом с италијанских универзитета, по позиву.

Граматика румунског језика, објављена у Бечу 1780. на латинском, *Elementa linguae dacico-romanae sive valachicae*, прва је штампана граматика једног савременог балканског народа. Њени аутори, Самуил Мику (Samuil Micu, 1745–1806) и Георге Шинкаји (Gheorghe Șincai, 1754–1816), били су представници румунског просветитељства а заједно са Петром Мајором (Petru Maior, 1756–1821) чинили су стуб *Ердељске школе* (Școala Ardeleană). Како су, као унијатски свештеници, стекли образовање на универзитетима у Бечу и у Италији, подстакнути јозефинским политичко-националним реформама (уведеним 1787), по повратку кренули су у снажан подухват буђења румунског народа на политичком и духовном плану као и на плану ширења

културе, просвете и образовања. Један од видова борбе за признање Румуна као нације унутар Аустријског царства огледао се и у залагању за признање румунског језика и за његову равноправност. Зато су се прихватили писања граматике која је требало да докаже и покаже румунску језичку самобитност. Она је, уз незнатне измене, прештампаана 1805. у Будиму, а потписан је био само Шинкаји као аутор.

У Бечу је 1813. објављена на немачком и грчком прва граматика аромунског језика Михаила Бојаџија (Mihaïl Voiaǵi, 1780–1828), професора при грчкој школи у Бечу, под насловом *Γραμματικὴ ρωμανικὴ ἢτοι μακεδονοβλαχικὴ / Romanische oder Macedonowlachische Sprachlehre*. За разлику од румунских аутора, који су добили заслужено признање од европске академске заједнице, овај аромунски пионир лингвистике доживео је прогоне и жестоке осуде у грчкој средини, а на њега је и Васељенска патријаршија бацила анатему (Babeş, 1909: 6-7). Разлог томе био је тај што је ово вредно дело – вредно за историју Аромуна и њиховог језика – грчка културна и интелектуална средина оценила као „пропаганду римокатоличког Запада” и као подривање темеља православља, у смислу да се на традиционалној грчкој православној средини шире идеје поунијаћења или покатоличења становништва.

Непуних годину дана од појаве аромунске граматике, Вук је штампао своју *Писменицу* код истог издавача, бечког шпампара и ерудите, Јохана Шнирера (Johann Schnürer), о коме се данас мало зна. Шнирер је био познат по објављивању књига револуционарних и пионирских по свом садржају. Зато је Вук *Писменицу* објавио код њега, а у избору му је свакако помогао и Копитар, добро упознат са стањем у издаваштву у Бечу тога доба. И Вуково дело није наишло на шире одобравање: српска интелектуална средина у Аустрији и Војводини дигла је глас не толико због покушаја поунијаћења, мада се и та теза могла чути од српских великодостојника, колико пре због „пропаганде простог српског језика”.

4. Историјски значај граматика балканских језика

Европска наука и лингвистика готово ништа нису знале о аромунском језику почетком XIX века у поређењу са српским и словенским језицима, иако су Аромунци били, као мањина и као део становништва по већим градовима и насељима, махом познати. Укључење Аромуна у решавање језичког питања одиграло се у тренутку када се језичко питање решавало и код Срба и Румуна. Мада су се интелектуалне расправе о језику код ових народа налазиле у зачетку, приступ решавању аромунског језичког питања имао је другачији призвук. Намера румунских просветитеља била је да детаљно опишу и прикажу све одлике румунског вернакулара, но њихов пионирски рад није наишао на шире прихватање, будући написан на латинском језику. Све ово указује да је граматика била намењена посебном кругу образованих читалаца и зналаца, док за саме Румуне није имала практичну вредност: састављена на језику неразумљивом народним масама, није могла бити ни уџбеник ни при-

ручник за савлађивање и учење румунског на румунском говорном подручју. Код Бојација је језичко питање избацило потребу да се аромунски опише језицима познатим Аромунима, онима којима су добро владали – на грчком и немачком. Отуда се да закључити да је ова граматика састављена са циљем ширег образовања и упознавања Аромуна са својим језичким традицијама па је зато могла имати употребну вредност у погледу практичног описмењавања и ширења писмености. Уколико Вукову *Писменицу* посматрамо као уџбеник намењен описмењавању, онда је једино код Вука испоштован основни просветитељски принцип – написана је на изворном језику разумљивом свима који њиме владају.

Код Срба из Војводине суштина разрешења језичког питања била је у тесној спрези и са питањем разрешења стилске форме језика, где главну улогу у организовању језичких средстава код мешовитог типа језика, као славеносрпског и славенобугарског, игра стилистичка структура текстова (Иванова 1997). Зато није постојала граматика славеносрпског, мешавине различитих језичких утицаја, у коме су се допуштале и подржавале произвољности, мењања, подешавања по нахођењима аутора: „не само што није потребно него није ни могућно писати граматику или синтаксу нечега што није језик већ језичко стање, почетак књижевног језика” (Грицкат 1966: 65). Славеносрпски је био скуп „свега и свачега” у језичком смислу, нешто што је било тешко дефинисати и приказати, јер је важило главно правило – да правила нема. Главна брига српске елите почивала је у трагањима за правим српским језичким изразом, за најадекватнијом естетском формом која је требало, не толико у морфосинтактичком колико пре у лексичком погледу, да се разликује од језика простог народа. Бојаци се придржавао основног језичког стандарда – није га занимала естетска форма, већ је настојао да опише и прикаже аромунски у фонетском и морфосинтактичком погледу. На исти начин састављене су и румунска граматика и Вукова *Писменица*.

По Ивановој, „у XVIII веку унификацијски процеси у српском друштву одвијају се на неколико нивоа – општесловенском, јужнословенском и националном – од којих се сваки вербализује на посебан начин” (Иванова 2010: 260). Двоструки унификацијски процес захватио је Румуне и Аромуне:

- а) општероманска унификација Румуна је преко представника Ердeљске школе била усмерена ка што јачем приближавању западнороманском културно-језичком и цивилизацијском идентитету уз занемаривање румунског православног идентитета⁵. Код Аромуна она се огледала у схватању да су и Аромунски део европске романске популације са својим особеностима, па и у религијском погледу;
- б) национална унификација код Румуна и Аромуна захватала је унутрашњу унификацију на језичком плану. Код представника Ердeљске

⁵ Румунски аутори су више инсистирали на заједничком романском језичком и националном пореклу него на религијском, тежећи да пронађу све универзалне споне ради лакшег повезивања Румуна са романофоним становништвом Европе. Религија је престављала препреку, јер су и у XIX веку постојале непомирљиве размирице између православца и римокатолика. И они су били свесни да је тек мали број Румуна припадао римокатолицизму и гркокатолицизму.

школе инсистирање на једном јединственом књижевном језику водило је ка планском изграђивању једног општезаједничког румунског језика који би потро све дијалекатске и поддијалекатске разлике. У Бојацијевој граматици овакав план није назначен. Заједничко састављачима ових граматика јесте рероманизација румунског и аромунског уз језички пуризам. Тиме је општероманска унификација доведена у тесну везу са националном, а богаћење румунске и аромунске лексике путем преузимања латинских и италијанских речи представљао је главни отпор даљој славизацији Румуна и грецизацији Аромуна. Додатан отпор огледао се и у опредељењу аутора за латиничну графију (уместо за традиционалну румунску ћирилицу и грчки алфабет) прилагођеној румунским/аромунским потребама.

Вук је у *Писменици* остао на становишту да је српски језик посебан чиме је општесловенска унификација занемарена, али је зато јужнословенска превагнула, водећи и ка једнонационалној: Вук је све говорнике на јужнословенском подручју – од Хрватске до Црне Горе и Македоније – сврстао у Србе трију закона⁶.

Како су све три граматике истицале и језичку и национално-културну аутономију Срба, Румуна и Аромуна унутар Аустријског царства, пут ка откривању властитог језика значајно је и два додатна елемента:

- а) ове граматике су дескрипције и представљања вернакулара у пуном светлу, први такви озбиљни подухвати на балканском језичком арелу (које су и време и научна мисао одавно превазишли);
- б) други елемент залази у три поткатегорије, у зависности од граматика; тако је:
 - румунска граматика тежила поновном откривању румунске историје и корена румунског народа, где је посебан нагласак стављен на лексичку романско-латинску спрегу. Док аутори на 9. страни пишу да им је тежња да „стандардизују језик”, на страни 117: „покушали [смо] да у нашој дако-румунској граматици докажемо, користећи сва расположива средства, да је румунски језик формиран из латинског”.
 - Бојацијева граматика написана ради очувања од заборава језичког наслеђа код Аромуна и у дијаспори, услед изложености снажној језичкој германизацији и хунгаризацији, и у магици, због грецизирања и/или славизирања, донекле и албанизацији,
 - Вукова граматика требало да одлучно скрене пажњу на српску језичку стварност и да на њу, као на непосредни живи језички извор и узор, укаже.

⁶ У том контексту погледати његов спис *Срби сви и свуда* објављеном 1849. године (<http://www.rastko.rs/filologija/vuk/vkaradzic-srbi.html>).

У дидактично-моралном погледу свака граматика је испунила педагошке, просветитељске и цивилизацијске циљеве:

- а) заузет је децидан став према језику – ниједан други облик језика нити било који други језик не може заменити значај живог народног језика и његову улогу у свакодневном животу и раду;
- б) у граматицама је указано на кохрентност вернакулара,
- в) на најбољи могући начин су први пут у историји ових балканских народа верификовани живи народни језици;
- г) тиме што су верификовани, они су постали носиоци савременог културно-просветног, научно-уметничког, друштвено-политичког те цивилизацијско-националног развоја ових балканских народа;
- д) следећи просветитељске либералне идеје о образовању, тј. концепт да је образовање засновано на институцијама, али и да се оно води духом слободног индивидуалног истраживања, пружена је могућност ширења општег образовања на свим нивоима на народном језику;
- ђ) омогућено је утемељење савремене књижевне продукције, преводилаштва и активна размена идеја на домаћем терену;
- е) потврђена је кључна улога матерњег језика у изградњи и учвршћивању властитог националног идентитета;
- ж) објављивањем граматика су Срби, Румуни и Аромуни пре у односу на поједине цивилизацијски уздигнутије народе (попут Немаца⁷) сврстани у круг малобројних европских културно-просвећених народа, што је један од најзначајнијих културно-цивилизацијских подухвата.

5. Закључак

Национални језици су више од других друштвених појава омогућили да се политички ентитети издвоје из феудалних држава из XVIII века у рани облик савремене Европе у виду „изузетно продорне и независне територијалне државе” (Ertman 1997: 3). Дојч и Гелнер виде језичку стандардизацију као развојну неопходност по државу и друштво током европске индустријализације: по Дојчу, политички фактор и уједначавање на општем плану језика и културе водили су ка издизању племена на виши ниво, нацију (Deutsch 1966: 7–8), по Гелнеру, појам државе захтевао је универзалну високу културу у виду масовног описмењавања на званичном језику чиме се стварала основа за „културно-образовну инфраструктуру” без које савремена држава не функционише (Gellner 1983: 24, 37). Иако су поменути балкански народи били далеко од индустријализације, њихови интелектуални представници су, да се послужимо Лејтиновом синтагмом, ушли у процес „језичке рационализације” (Laitin 1992: ix), тј. у изградњу једног доминантног језика који ће добити статус званичног језика културе, образовања и администрације.

⁷Први део *Немачке граматике* (Deutsche Grammatik, Göttingen) Јакоба Грима (Jacob Ludwig Carl Grimm, 1785–1863) објављен је 1819, док је граматика, као интегрални текст, штампана постхумно 1870. у редакцији Вилхелма Шерера.

Тако је појам језика постао синоним за територијално одређење једне нације, пошто је:

- а) као наднационални симбол повезивао све његове говорнике у физичком простору у једну целину,
- б) као национални симбол био главно средство за обележавање континуитета националне културе чиме се одавала својеврсна почаст како нацији тако и њеној историји у духовном, материјалном, религијском и цивилизацијском контексту.

Аутори наведених граматика одликују се и двама карактеристикама:

1. успели су да добро опишу тадашње вернакуларе;
2. превазишли су субјективан однос према језику: описали су граматичка својства језика без залажења у дијалекатске варијетете. Зато приказују језике као конвергенте, што је разумљиво: почетком XIX века владала је тежња за општенационалним уједињењем и приближавањем – свака језичка разлика или инсистирање на језичким посебностима би довели до нових (пот)подела унутар нације.

Може се рећи да су ове граматике добиле и три додатна значаја:

- а) **национално-политички**: залажући се за једну и јединствену језичку форму, аутори су утицали на формирање почетног облика национално-политичког јединства које се није могло остварити без чврстог постулата у језику који постаје његов главни носилац;
- б) **унутарјезички**: аутори се нису залагали за диглосију, на „виши” и „нижи” језички варијетет (Ferguson [1962] 1996: 269–270), нити за „отмени” језички стил него су, следећи просветитељску традицију, описали и приказали живи народни језик;
- б) **културно-етнички**: страх од утапања у већинско становништво, од губљења властите вероисповести⁸ и културног идентитета допринео је да се у борбу за опстанак и преживљавање нације утка и жеља за очувањем језика као јединог меродавног елемента преко кога се одражавала колективна национална свест.

Код европских нација захваћених еманципацијом и просвећењем и без граматика својих језика, попут Срба, Румуна и Аромуна, крајем XVIII и почетком XIX века искристалисала се потреба да се ти језици опишу и класификују. Посебан је проблем био и тај што је српско, румунско и аромунско друштво било друштво са развијеном усменом традицијом, а писаном у повоју. Зато је потреба за описивањем језика била схваћена двојачко – као облик научног приступа језику и као начин популаризације језика, где је писање граматике значило упознавање народа са његовим језиком, спровођење описмењавања и ширење културно-просветне делатности. По Хумболту, језик је и нешто стално и нешто што је у сваком тренутку пролазно. Чак и одржавање писмом му је не-

⁸ Током XVIII века у Војводини, Банату и Трансилванији због римокатоличке пропаганде и најразличитијих облика економских притисака велики број православаца прешао је у унијате.

потпуно, [јер] „сџм језик није *дело* /*ergon*/ него *делатност* /*energeia*” (Humbolt 1988: 108–109). У оквиру делатности испољавање језика као идеала о језичком стандарду изражено је путем вредносног суда о тзв. природној језичкој форми која је нужно фаворизирана. Граматике поменутих балканских језика нуде ону форму језика која се да оценити као „најнародскија”, „најприроднија”, тј. форму језика коју су њихови састављачи најбоље познавали и осећали као свој матерњи језички израз⁹. Ово је разумљиво, јер у језику влада принцип сразмере: језик је делотворан ако је прилагођен основној сврси – неометаној и разумљивој комуникацији. На њега се надовезује став просветитеља да је само на језику разумљивом свим његовим говорницима – а то је национални – могуће спровести образовање народних маса. Зато је језик за поменуте ауторе важна карика чврстог националног јединства на свим нивоима друштвене, културно-просветне, национално-политичке и религијске делатности.

У почетним покушајима нормирања српског, румунског и аромунског језика запажамо и три елемента који би, из данашњег угла, одговарала појму језичке политике и језичког планирања:

- а) описујући одговарајућу језичку форму, свесно је извршен избор у домену односа језика и друштвеног живота;
- б) залагање за описану језичку форму и за њену примену у пракси припада језичком планирању;
- в) циљ је био да се делује на целокупну форму српског, румунског и аромунског језика, тј. представља први покушај почетног облика стандардизације (нормирања) наведених језика видљив преко три нивоа:
 - 1) предложена форма писма и правописа је за Румуне и Аромуне сасвим револуционарна и квалитативно нова¹⁰, за Србе

⁹ Питање језичког пуризма тиче се нормирања језика и припада естетском суду, па га изостављамо, јер није предмет нашег разматрања.

¹⁰ Код румунских аутора латинични алфабет има 24 карактера са проширењем од два додатна (j /= „ж”/, ѓ /= „ш”/), Бојацијев садржи 23+1 додатни (j /= „ж”/). Иако се из легитимног прегледа учача незнатна разлика између њих, она је видљива посебно код Бојација који уводи диграме чиме проширује систем графиције да би омогућио писање фонема које постоје у аромунском а за које у латиничном алфabetу нема одговарајућих решења. Тако у Бојацијевој верзији аромунски алфабет садржи 30 графема, што, упоређено са румунским, указује да је реч о релативно савшеном систему прилагођеном захтевима фонетике (сваком гласу једно слово, а сваком слову један глас):

Шинкаји–Клајнов алфабет	Бојацијев алфабет
основне графеме	основне графеме
A, B, C, D, E, F, G, H, I, J, K, L, M, N, O, P, Q, R, S, Ţ, T, U, V, X, Y, Z	A, B, C, D, E, F, G, H, I, J, K, L, M, N, O, P, R, S, T, U, V, X, Y, Z
посебне графеме или здружене графеме ван алфавета за обележавање посебних самогласника:	
полугласник: â, î	â
сугласници: /	GJ, LJ, NJ, SH, TH (= „ђ”, „џ”, „њ”, „ћ”, „ш”, „Ѡ)

- делимично измењена, допуњена и осавремењена¹¹. Предлог латиничне графиције је семиолошки неутралан, а додатно се уводио ред – уместо великог броја различитих графицијских система у употреби, опредељење за један систем значило је елиминисање препрека у писаној комуникацији због њиховог недовољног познавања и/или мешања;
- 2) уз пуризам, на нивоу лексике приступило се стварању нових речи (позајмљивање, превођење, неологија) – ово се види и код румунских аутора и код Бојација, док је код Вука настављен и процес посрбљавања српског књижевног језика (Младеновић 2002: 88)
 - 3) на нивоу дијалектологије једна језичка форма уздигнута је на наднационални ниво као предлог националног језика – ово је одлика *Писменице* где дословно стоји да је састављена по „говору оних Сербала, који живе по селима далеко од градова” (Ивић 2014: 177). Али, Вук, „у теорији је показивао више ширине признајући свакоме право да бира наречје, иако је увек радо изналазио разлоге због којих је требало дати предност ијекавици” (Ивић, 2001: 197).

ЛИТЕРАТУРА

- Babeş 1909:** Emil Babeş, *A budapesti görög-oláh egyházközség*. Budapest: s.e.
- Bardu 2007:** Nistor Bardu, „Eighteenth Century Aromanian Writers: the Enlightenment and the Awakening of National and Balkan Consciousness”, *Philologia Jassyensia*, An. III, Nr. 1 (2007), 93–207.
- Boiagi 1813:** Mihail Boiagi, *Γραμματική ρωμανική ήτοι μακεδονοαλαχική / Romanische oder Macedonowlachische Sprachlehre*, Ev Βιέννη της Αουστρίας: εν τη τυπογραφία του Ιωάννου Σνύρερ.
- Cabrero 2000:** Moreno Juan Cabrero, *La dignidad e igualdad de las lenguas. Crítica de la discriminación linguistic*, Madrid: Alianza.

¹¹ Грађанску ћирилицу је Вук прихватио као готов предложак и модификовао ослањајући се на Мркаљев став о потреби њеног осавремењивања, поједностављења и прилагођавања фонетским захтевима српског вернакулара. На ово Вуково опредељење највише је утицао Копитар који је неколико месеци раније пре појаве *Писменице* у критичком чланку *Српска књижевност у Бечком часопису за општу књижевност* (Kopitar, 1857) оштро напао уредништво Новина сербских што упорно настоји да ово гласило штампа старим словима, правописом и граматицом, препоручивши „господи уредницима” да обавезно прочитају Мркаљево *Сало дебелог јера* (ibidem, 258). Указавши на њега и на Доситејев савет о потреби поједностављења писма за секуларну употребу, Копитар је филолошку критику употпунио смелим предвиђањем да „и Срби чекају свог Херкулеса који ће почистити српску Аугијеву шталу и стари изумрли црквени језик да би новом живом српском језику обезбедио реципрочно право” (ibidem, 262). Такође је указао да сматра грчког лингвисту Адамантиоса Кораиса (Αδαμάντιος Κοραΐς, 1748–1833) правим Херкулесом – све што је чинио на пољу језика ишло је у прилог верификацији грчког вернакулара.

- Deutsch 1966:** Karl Deutsch, *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Formations of Nationality*, New York.
- Ertman 1997:** Thomas Ertman, *Birth of the Leviathan*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ferguson [1966] 1996:** Charles A. Ferguson, „The Role of Arabic in Ethiopia: A Sociolinguistic Perspective”. у: *Sociolinguistic Perspectives-Papers on Language in Society 1959–1994*. (ed. Thom Huebner), New York-Oxford: Oxford University Press, 48–59.
- Gellner 1983:** Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Ithaca: Cornell University Press.
- Haugen 1972:** Einar Haugen, *The Ecology of Language*, California: Stanford University Press.
- Haugen 1974:** Einar Haugen, „Dijalekt, nacija, jezik”, *Jezik i društvo* (1974), 74–88.
- Humbolt 1988:** Vilhelm fon Humbolt, *Uvod u delo o kavi jeziku i drugi ogleđi*, Novi Sad: Dnevnik-Književna zajednica Novog Sada.
- Грицкат 1966:** Ирена Грицкат, „У чему је значај и какве су специфичности славеносрпског периода у развоју српскохрватског језика. Поводом иницијативе Матице српске да се састави речник књижевног језика славеносрпског периода”, *Зборник за филологију и лингвистику XIX* (1966), 61–66.
- Иванова 1997:** Најда Иванова, „Смесените книжовноезикови типове и барокът. Българската разновидност на јужнословенскиот ’илиријски језик’ през XVII–XVIII в.”, (Част II) – *Съпоставително језикознание*, кн. 4 (1997), 53–83.
- Иванова 2010:** Најда Иванова, „Славеносрпски језик између ’простоте’ и ’совершенства’”, *Јужнословенски филолог LXVI* (2010), 250–266.
- Ивић 2001:** Павле Ивић, *Српски народ и његов језик* (приредио Милорад Радовановић), књига V. Сремски Карловци-Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић 2014:** Павле Ивић, *Преглед историје српског језика* (приредио Александар Младеновић; редактор Милорад Радовановић), књига VIII, Сремски Карловци-Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Ивић, Младеновић 1996:** Павле Ивић, Александар Младеновић, „О језику код Срба у раздобљу од 1699. до 1804”, у: *Историја српског народа* (ур. С. Гавриловић), књига IV–2, Београд: Српска књижевна задруга, 69–106.
- Kopitar 1857:** Bartholomäus Kopitars, „Serbische Literatur”, у: *Kleinere Schriften – Sprachwissenschaftlichen, geschichtlichen, ethnographischen und rechts-historischen Inhalts* (herausgegeben von F. von Miklosich), Erster Theil, Wien: Friedrich Beck’s Universitäts-Buchhandlung, 257–265.
- Laitin 1992:** David Laitin, *Language Repertoires and State Construction in Africa*. New York-Cambridge: Cambridge University Press.
- Младеновић 2002:** Александар Младеновић, „О континуитету у развоју српског књижевног језика – до средине XIX века”. *Зборник Матице српске за језик и филологију* (2002), 45, број 1–2, 83–90.

Micu, Şincai [1780] 1980: Samuil Micu, Gheorghe Şincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*. Cluj-Napoca: Editura Dacia.

PMС 1967: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књига прва (А-Е), Нови Сад-Загреб: Матица српска-Матица хрватска.

Predrag Mutavdžić

VUK, ŞINCAI AND BOIAGI – IMPORTANCE OF FIRST HISTORIC ATTEMPTIONS
OF STANDARDIZATION OF THE SERBIAN, ROMANIAN
AND AROMANIAN LANGUAGES

Summary

The first published grammars of modern Balkan vernaculars, Serbian, Romanian and Aromanian, appeared in the first decades of the 19th century when these Balkan nations were struggling for their official national recognition within the Austro-Hungary and Ottoman Empires. From historical perspective, since the aforementioned grammars could be even today considered as relatively well organized and easy-to-consult ones, we point out that the authors fully succeeded to describe their vernaculars of that time and that they successfully tried to overcome the subjective attitude towards the language, trying to present all the grammatical properties of their languages without going into linguistic, i.e. dialectal, varieties. Hence, these grammars describe languages as convergent, the fact which is quite understandable if we bear in mind that at the beginning of the 19th century the prevailing tendency amongst Balkans nations was a strong national unification and convergence. For this reason even a slightest linguistic difference or any insistence on linguistic particularities would become very counterproductive and would lead to (a) new (sub)division(s) within the nation itself.

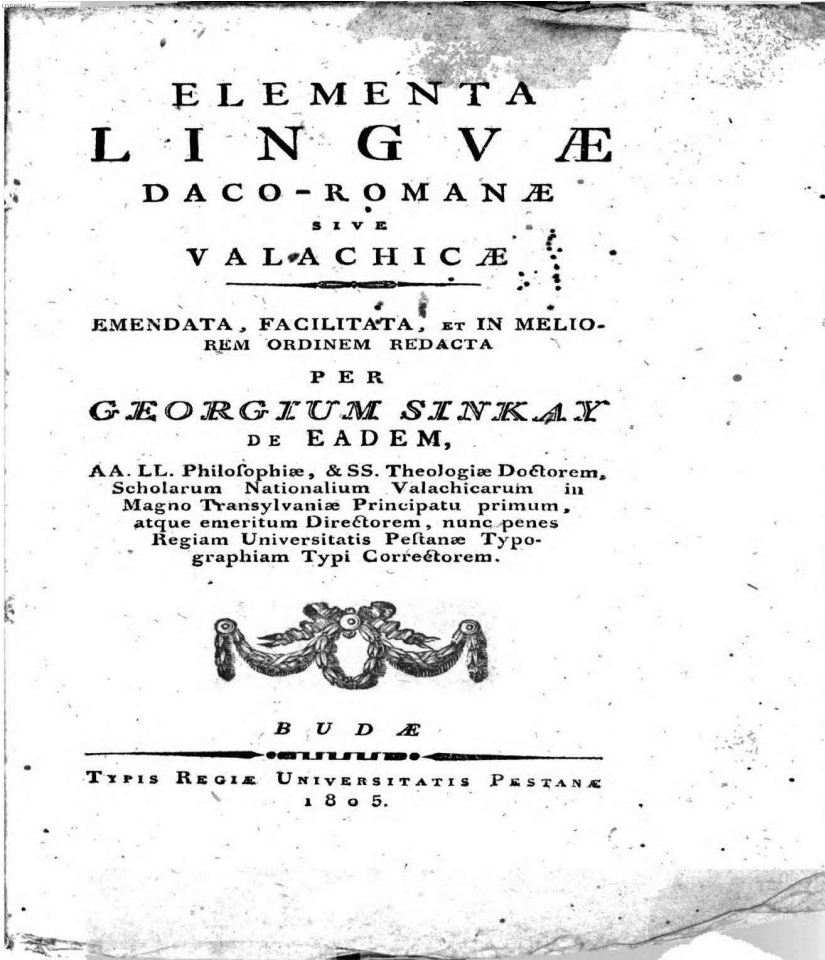
We underline the next three important facts considering the historical values of the grammars:

a) the first one is national-political: as the authors argued for a single and unique linguistic form, the form of popular language, they at the same time influenced the formation of initial forms of national and political unity. Therefore, this unity is impossible without firm postulates in the very language which becomes the default bearer of the unity;

b) the second one is intralinguistic: the authors of grammars neither advocated diglossia, according to the classification of Ferguson in a „higher” and „lower” variety, nor the so-called „noble” style of language, but, following the tradition of the Enlightenment, described and showed the living national languages;

b) the third one is cultural-ethnic: the fear of possible drowning in the major populations, with somewhat justified fear of losing their religion as well as of their own cultural identity, resulted that in the struggle for existence and survival of the nation was joined and desire of preservation of the language as the only valid element through which is reflected the collective national consciousness.

Додатак 1

Насловна страница Шинкаијеве прештампане граматике из 1805.

Додатак 2

10

§. 2.

Litteræ Latinæ apud Daco-Romanos, quorum avitæ, eadem sunt, additis nihilominus quibusdam accentibus propter faciliorem legendi modum, quæ apud Latinos. Videlicet:

Majusculæ, sive Capitales

A. B. C. D. E. F. G. H. I. K. L. M. N. O. P.
Q. R. S. T. U. X. Y. Z. J. V.

Minusculæ

a. b. c. d. e. f. g. h. i. k. l. m. n. o. p. q. r.
s. t. u. x. y. z. j. v.

§. 3.

Litteræ hæc more consveto dividuntur in Vocales, & Consonantes. Vocales sunt sex: a. e. i. o. u. & y. Reliquæ sunt Consonantes.

§. 4.

Vocales pronunciantur:

I. e. i. o. u. & y. ut in lingua latina.

II. *á* accentu acuto notatum pariter ut *a* latinum, vel *á* hungaricum; aut absque ullo accentu positum ut *а* cyrillianum; *â* vero accentu circumflexo, item *ê* & *î* cum eodem accentu circumflexo ut *ж* valachicum, — valachicum dico, quia inter Cyrillianos Characteres in lingua sclavica non habetur. Istarum duarum litterarum *ъ* & *ж* pronunciationem discite e viva Magistri voce, quia earum sonus a modernis Europæis mirum in modum discordat.

Nota

Додатак 3

ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΡΩΜΑΝΙΚΗ,

ΗΤΟΙ

ΜΑΚΕΔΟΝΟΒΛΑΧΙΚΗ.

ΣΧΕΔΙΑΣΘΕΙΣΑ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΝ ΒΙΣ ΦΩΣ ΑΧΘΕΙΣΑ

ΤΠΟ

ΜΙΧΑΗΛ Γ. ΜΠΟΪΑΤΖΗ,

ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ ΤΗΣ ΕΝΤΑΥΘΑ ΑΠΟΒΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗΣ.

Romanische,

oder

Macedonowlachische

Sprache.

Verfaßt und zum ersten Male herausgegeben

von

Michael G. Bojadshi,

öffentlichen, griechischen Lehrer der hiesigen
National-Schule.

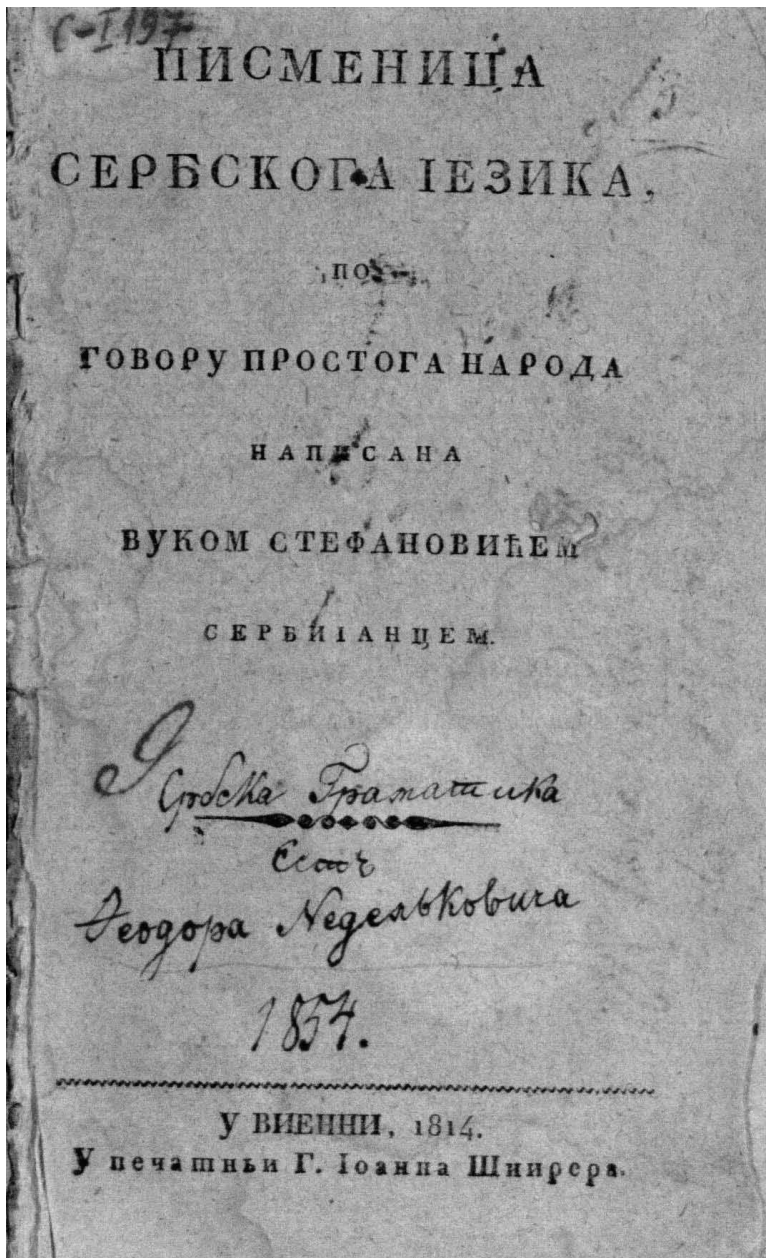
EN BIENNΗ ΤΗΣ ΑΟΥΣΤΡΙΑΣ,

EN TH ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΥΓΓΕΡ.

1813.

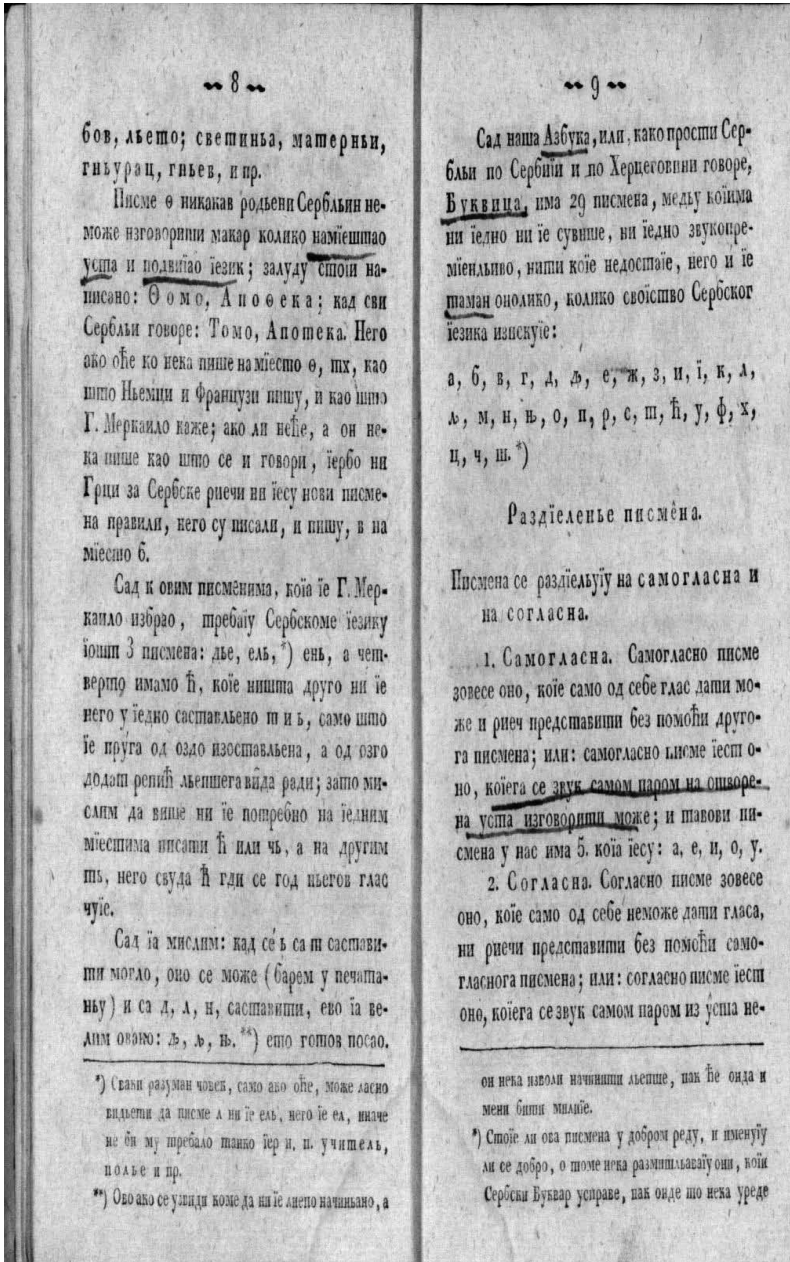
Насловна страница Бојацијеве граматике из 1813. године

Додатак 4

Основни предлог латиничног арумунског алфабета

Додатак 5

Ненад М. ТОМОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 12.11.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ГРАМАТИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА ВИЛИЈАМА Р. МОРФИЛА КАО ОДЈЕК ВУКОВЕ *ПИСМЕНИЦЕ* И ИЛИРСКОГ ПОКРЕТА

Иако је у XIX веку било покушаја да се англофоној интелектуалној јавности приближи српски језик, граматика српског *Simplified grammar of the serbian language*, 1887, коју је написао чувени слависта са Универзитета у Оксфорду Вилијам Морфил заузима значајно место, било са становишта описа српског језика, било са становишта веза између Срба и западног света. Први британски професор русистике и славистике приступио је овом послу студиозно и позивајући се на тада референтна дела и ауторе, а ми чемо у овом раду покушати да одредимо на који начин су Вукова *Писменица* и Илирски покрет утицали на енглеског аутора. Да бисмо то урадили, у тексту смо обрадили Морфилов опис граматичког система српског језика, његове ставове о српском и упоредили их са онима што су писали Вук и илирци. Утврђено је да постоје извесне подударности, почевши од језика и писама који су зачети у *Писменици* односно међу илирцима, схватања јединства језика, употребе старословенског као узора, а ту су и истоветни примери, као и још неки мање битни заједнички елементи.

Кључне речи: Вилијам Морфил, Вук Караџић, Илирски покрет, граматика, српски језик

Увод

Грамматика српског језика коју ћемо описати у овом раду дело је аутора који се сматра једним од утемељивача славистике у Великој Британији и први је добио титулу професора руског језика на Универзитету у Оксфорду. Морфил се још пре универзитета заинтересовао за словенске језике, а учио их је не само у школским условима већ и путујући у више словенских земаља, међу којима су Русија, Украјина, Пољска, Чешка, Словачка, Србија и Бугарска. Осим словенских језика, занимале су га и словенска књижевност, историја и култура, па је током плодне академске каријере написао више гра-

* nenad.tomovic@fil.bg.ac.rs

матика словенских језика и прегледа књижевности и историје словенских земаља, а аутор је и више превода (Murray 1909–10: 371). Граматика српског језика само је једна од граматика које су остале иза Морфила – осим српске, описао је још и руску, пољску и бугарску.

Извори из којих је сачињено ово дело су бројни. У *Предговору* аутор наводи почетне изворе – граматику Драгутина Антуна Парчића, тј. њену француску верзију (*Grammaire de la langue Serbo-Croate*, 1877), класификацију именица и глагола преузима од Миклошича (*Vergleichende Grammatik*) и Даничића (*Облици српскога језика*, 1863), а додаје и да је користио и друге изворе, као нпр. *Theoretisch-Praktisches Lehrbuch zur Erlernung der serbischen Sprache* Станоја Бошковића (Будимпешта 1864). Осим поменутих, Морфил се позива и на начела и списе Вука Караџића, Гаја, Врза, Радичевића, Прерадовића и Бана, при чему не мисли само на опис граматике, већ на опис језика у целини. Осим тога, користио је и чланке Стојана Новаковића и Чедомиља Мијатовића о српској књижевности и историји како би књигу употпунио и подацима општије природе.

Опис граматике

Књига садржи 95 страна, од којих 71 страну заузима граматички опис, док каталог садржи чак 24 стране. Граматика се састоји из предговора и три главна дела. У првом делу, под насловом „Фонологија” (*Phonology*), аутор описује писмо, акценат и опште одлике дијалеката. Други део носи наслов „Учење о облицима” (*Doctrine of Forms*), у којем су описани род именица, деκлинације, придеви и њихово поређење, бројеви, заменице, глаголи и њихове морфолошке карактеристике, сложена времена, глагол ’бити’, глаголска парадигма, пасив, неправилни глаголи, прилози, предлози, везници и узвици. Трећи део, под насловом „Синтакса” (*Syntax*), садржи поднаслов о именицама и глаголима, а завршава се једним текстом који аутор назива лекцијом читања српског.

У делу књиге посвећеном фонологији Морфил наводи да српски језик сматра „више-мање идентичним са хрватским” (стр. 1), а одмах затим даје преглед оба писма – ћириличног у Вуковој редакцији и латиничног у Гајевој, уз напомену да *d* бележи као *dj* и *gj*, у складу са тадашњим конвенцијама. Ипак, аутор у целој књизи даје предност ћирилици, док латиницу само наводи у одељку о писму и спорадично је користи за кроатизме. Гласовни систем је релативно добро описан, при чему се вокали пореде са италијанским, док се види и да је Морфил удубио и у друге аспекте, нпр. примећујући да је *p* слоготворно. Један од већих проблема било је представљање акцента, јер је аутору као говорнику енглеског језика било теже да схвати комбинацију гласовног удара и тона, а недоумице је проверавао са изворним говорницима. Морфил сматра да у српском постоји систем од пет акцената, који се поклапају са данашњим, при чему је пети заправо неакцентована дужина вокала која се чује у генитиву множине, као нпр. у *народâ* (стр. 4) и слично. Свестан

је и алофонских варијација, које сасвим пристојно описује. У истом одељку описује и неке творбене процесе, нпр. да је *тући* настало од *тукти*, или да је *област* настало од *об-власт*. Даље, описана је и разлика у изговору заснована на изговору некадашњег ђ. Наравно, Морфил има свест о разликама између језика Срба и Хрвата, јер (стр. 3) спомиње и да се у српском користи нешто већи број турцизама, као и податак да се реч *прст* у хрватском бележи као *pèrst* (стр. 4). С друге стране, чини се да дипломатски избегава сукобе око називâ језика, за који употребљава називе 'српски', 'хрватски' и 'српскохрватски', говори о 'српском и хрватском дијалекту', али и признаје да су српски и хрватски један језик, да језик има два писма, као и његову полицентричност, будући да наводи Загреб као битан центар језичког стваралаштва (стр. iv).

Други део књиге, односно „Учење о облицима”, претежно се бави морфолошким аспектима. Опис категорије рода је веома детаљан и указује на проблеме са којима се може суочити странац који учи српски, као нпр. да се именица *пијаница* мења по женској деklinацији, а односи на мушкарца, да су *кост*, *страст* или *љубав* женског рода и слично. Именичку деklinацију дели на шест основних врста у складу са основама, у оквиру којих постоје и подврсте, док их често при објашњавању упоређује са старословенским и понекад са руским. Придеви су такође описани релативно прецизно, уз спомињање одређеног и неодређеног придевског вида, које пореди са енглеским чланом, док је њихово поређење штуро објашњено. Подела бројева и заменица и њихово деklinирање су обрађени веома слично данашњим описима, па се због тога овде нећемо задржавати. Поглавље о глаголима је најопширније и глаголе дели на три велике групе, у оквиру којих спомиње све битне аспекте, као што су стање, прелазност, подела на свршене и несвршене, као и на просте и изведене. У наставку детаљно објашњава морфолошке и творбене аспекте конјугације, времена, начине (у које сврстава индикатив, императив, кондиционал и инфинитив). Опис пасива се разликује од данашњег, а може се рећи да га није баш најбоље схватио. Константујући да се словенски језици „грозе” пасива, као пасивне облике наводи *дажди*, *грми*, *снежи*, *дани се* и *смрква се*, додајући у ову групу и облике *спи ми се*, *треба ми се* и *хоће/неће ми се*, *може се добити у књижари*, *не судите да вам се не суди* и слично, који свакако не спадају у пасив, док пасив какав данас познајемо и не спомиње. Поглавље о глаголима завршава кратким напоменама о неправилним глаголима, односно оних код којих се поједини облици граде на другачији начин у односу на устаљене образце. Код прилога, предлога и везника наводи њихове основне поделе и значења, док узвике описује у само неколико редова, где наводи и да су неки глаголи настали од њих, при чему мисли на ономатопејске.

Трећи део, под насловом „Синтакса”, почиње описом употребе падежа, дају се неколики савети о употреби глагола и завршава се лекцијом читања српског текста, за коју је употребио интерлинеарни превод текста Јована Суботића о народним песмама (стр. 68–70)¹.

¹ Наслов Суботићевог текста је *Србске народне пјесме и њихов утицај у књижевни језик Србљах*.

Приликом навођења имена српских или хрватских аутора има мало недоследности, па се нека имена могу наћи у транскрипцији (*Vuk Stephanovich Karajich*), али и у чистој транслитерацији, као нпр. *Radičević*, *Daničić* или *Jovičić*²³¹, чије је име, додуше, написано као *Alexander*. Миклошичево презиме је писано онако како је тада било устаљено, тј. као *Miklosich*, јер је по ауторовим речима тај облик познатији. Иако је писао у XIX веку, аутор сматра да је жалосно да се употреба писма везује за религију, чиме као да предвиђа проблеме који ће се јављати и много касније.

Иако је опис граматике и језика сасвим добар, аутору су се поткрале и неке ситније грешке. На пример, именицу *vrana* преводи као *cow* ('крава'), уместо *crow*, *спи ми се* преводи обликом *I sleep* ('спавам'), као и још неке ситнице које не умањују квалитет текста у целини. Упркос овим грешкама, може се рећи да је Морфилово познавање српског сасвим задовољавајуће.

О одјецима Вукове *Писменице* и Илирског покрета

Морфил је своју граматiku написао користећи се многобројном језичком литературом јужнословенских аутора, чија су имена наведена у претходном делу текста, а овде ћемо покушати да расветлимо везе његове граматике с Вуковом *Писменицом*, односно Илирским покретом.

Још при првом читању *Предговора* јасно је да се аутор држи општих Вукових начела и начела Илирског покрета, као што су нпр. употреба народног језика, став да је у питању један језик, Вукова ћирилица, Гајева латиница и слично, било да ова начела експлицитно наводи или користи, било имплицитно. Иако у наслову језик назива српским, у тексту га описује и као српскохрватски, уз напомену да у тренутку писања граматике има око седам милиона говорника на подручјима које и данас заузима, као и мало говорника у делу јужне Русије и у Крањској, тј. Словенији. Уколико наведене ставове упоредимо са онима које је Вук изнео у *Писменици*, можемо закључити да је обојици аутора заједничко то што језик сматрају једним, премда Вук у *Писменици* експлицитно наводи да све његове говорнике сматра Србима (стр. 105), док Морфил спомиње и српски и хрватски народ и говори о кроатизмима. Код Вука кроатизми нису директно споменути, премда за 'треће наречје', које назива славонским, каже да се говори и у Хрватској. Ипак, може се рећи да Морфил прихвата становиште о томе да је у питању исти језик, које су делили и Вук и илирци, док се из назива српскохрватски примећује да му није стран овај назив, који је сковао Грим, а научно образложио Копитар. Морфил и књижевност назива српскохрватском на стр. vi *Предговора*, а схватање књижевности као јединствене потврђује и неким цитатима, као нпр.

² Александар З. Јовичић је био српски дипломата на служби у Лондону који је прегледао коначну верзију Морфиловог текста.

када при објашњавању инструментала користи Мажуранићев стих из *Смрти Смаил-аге Ченгића* („Они ће ми одмаздити / Мојом главом влашке главе”).

Морфилови подаци о областима где се говори српски, односно српскохрватски, могу се описати као комплементарни са онима које Вук даје у *Писменици* – док Морфил даје прецизније географске податке и спомиње земље и области које Вук није навео, као и Вук наводи податке о наречјима, која су у *Писменици* споменута и укратко описана. И овде је могуће успоставити везу са *Писменицом*, будући да је Вук у овом делу изнео податке о подручјима где се говори српски језик и о унутарјезичким разликама, док Морфил није могао да темељно обиђе јужнословенски простор и морао је да ове податке црпе из литературе, при чему је услед релативно малобројне литературе тога доба тешко избећи значај података које наводи Вук. Морфил, као и Вук у *Писменици*, примећује да је највећа разлика међу дијалектима изговор прасловенског *ѣ*, па чак и користи истоветне примере *млеко/млијeko*, *вера/вјера* и слично.

Као изворни говорник енглеског језика, чије су прве граматике написане по узору на латинске, Морфил у свом делу преноси тада често коришћено начело да граматички опис неког језика мора бити заснован на опису престижног језика или варијетета, па наводи да су граматички облици обрађени тако да буду у складу са ’најстаријим преживелим рођаком’ – старословенским (стр. ii). Сличан принцип коришћен је и у *Писменици*, која се, иако је написана народним језиком, ослања на граматички опис рускословенског Аврама Мразовића. Иако старословенски и рускословенски нису исти језик, оба аутора налазе узор у неком ’вишем’ језику, који је представљао узор за језичко стваралаштво. Додуше, у Вуковом језику су се у време писања *Писменице* налазиле многобројне славеносрпске црте, а било је и славенизама и славеносрбизама (Милановић 2004: 116), као и поређења више језичких аспеката са овим узорима.

Да бисмо подробније описали Морфилове изворе, навешћемо и примере употребе језика које даје Морфил, иако ћемо споменути само најупечатљивије подударности. Наиме, на више места у књизи Морфил даје потпуно исте примере као Вук. Тако, рецимо, код описа краткосилазног акцента код оба аутора се као примери јављају именице *вoдa* и *врaнa*. У случају именица као илустрацију можемо споменути да обојица као примере за речи женског рода које се завршавају сугласником користе именице *љубав*, *кост* и *страст*, за средњи род наводе *поље* и *село*, као примере специфичности у деκлинацијама, односно множини наводе *матер* или *име*, затим *цвиeће* (*sic!*) или *лишће* (у *Писменици* као *лишће*), а занимљиво је споменути и да различито схватају категорију рода, што илуструју именицом *пијаница*. За Вука ова именица припада општем роду, док је Морфил описује као именицу женског рода која се односи на мушкарца.

Примери се поклапају и код описа придева, као нпр. код *врyћ*, *сав*, *богат*, *висок* или *широк*, а употребљени су за описивање истих својстава ове врсте речи.

Оно што се испољава као различито код Морфила у односу на Вука јесте да код описа глагола и преосталих врста речи одсуствују поклапања, односно

примери које Морфил наводи у својој граматици се у великој мери поклапају са примерима и објашњењима изнетим у Даничићевој књизи *Облици српскога језика*.

Иако Вука практично спомиње само као реформатора писма, могуће је приметити Вуков утицај и утицај *Писменице*, али се они често морају реконструисати и сматрамо да је Морфил посветио Вуку несразмерно мало места. С друге стране, утицај илираца је видљив не само кроз начела, већ и експлицитно, будући да о неким припадницима овог покрета аутор даје и вредносне судове. Напоре Илирског покрета, односно Људевита Гаја, Морфил сматра неуспешним јер је, према његовим речима, покушао да споји словеначки и српскохрватски језик у књижевнојезичку норму. Гаја критикује због тога што његов покушај сматра стварањем вештачког језика, који обични говорници не разумеју, што би такав језик довело до германизације, премда му признаје добре намере (стр. 5). Иако ови наводи имају елементе парадокса, будући да је користио дела и начела илираца (нпр. Враза, кога наводи у *Предговору*; Мажуранића, односно пример из његове поезије; Гаја и његову латиницу), може се закључити да Морфил тиме одражава своју научну неутралност, али и да се сврстава уз Вука, описујући језик за какав се Вук залагао.

Иако се у опису српске граматике Морфил најчешће позива на Миклошича, не смемо сметнути с ума чињеницу да се Миклошич зближио са Вуком, нарочито после Копитареве смрти, али и да је очигледно познавао Вукова дела, на шта нас подсећа Херити (1999: 138), тако да се и овде може говорити о индиректним везама са *Писменицом*. Осим тога, Миклошичу су била позната и дела илираца, која су такође инкорпорирана у његово капитално дело.

Уколико бисмо покушали да заокружимо целину која спаја *Писменицу*, илирце и Морфила, свакако да морамо споменути заједничку оријетацију ка употреби народног језика као основе за књижевни, односно стандардни језик. Морфил је, додуше, имао много лакши задатак од свих претходника јер није морао да супротставља аргументе са савременицима, већ да изврши синтезу тадашњих описа језика који се управо изборио за своје место на интелектуалној сцени Европе.

Закључак

Уколико анализирамо Морфилово дело, може се приметити да има више додирних тачака са *Писменицом* и ставовима које су изражавали илирци. Прва ставка која повезује Морфила са *Писменицом* свакако јесте вуковски језик, а посредно чак и правопис, с обзиром на то да је зачет у *Писменици*, док је коначни облик добио касније. Следеће је латинично писмо, које је употребљено у облику у којем су га илирци кодификовали. Морфил даље говори о једном језичком, али и књижевном простору, а ови ставови се такође могу наћи и у *Писменици* и код илираца, премда енглески аутор није хтео да

улази у српско-хрватска трвења. Као и Вук, али и поједини илирци, Морфил за узор понекад узима старословенски и његове облике и користи га како би поједине појаве у језику описао и из историјске перспективе. Употреба истоветних примера као и у *Писменици* такође указује на везу са овим значајним делом. Присутна је и отворена критика илираца, нарочито Људевита Гаја, што указује на чињеницу да је Морфил добро познавао њихово дело. Морфил се у више наврата позива на Миклошича, који је добро познавао Вуков рад и деловање илираца и користио њихова сазнања у својој граматици (*Vergleichende Grammatik*). С обзиром на то, може се рећи и да су Вук и илирци утицали и посредно на Морфила, односно преко Миклошича. На крају ћемо споменути и народни језик, који је заправо до тренутка писања граматике постао стандардни, а кога не би било без претходних напора започетих у *Писменици* и касније прихваћених међу илирцима.

ИЗВОРИ

- Караџић 1814:** В. Стефановић [Караџић]. *Писменица србскога језика*. У Виенни: У печатњи Г. Јоанна Шнирера.
- Морфил 1887:** W. R. Morfill, *Simplified Grammar of the Serbian Language*, London: Trübner & Co.

ЛИТЕРАТУРА

- Мари 1909–10:** J. A. H. Murray 1909–10. William Richard Morfill 1834–1909, *Proceedings of the British Academy* IV: 368–374.
- Милановић 2004:** А. Милановић, *Кратка историја српског књижевног језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Толстој 1965:** Н. И. Толстој, Архаизам и новаторство у језичкој реформи Вука Караџића, *Анали Филолошког факултета*, 227–234.
- Херити 1999:** П. Херити, *Језичка разматрања*, Београд: Завод за уџбенике.

Nenad Tomovic

WILLIAM R. MORFILL'S SERBIAN GRAMMAR AS A REFLECTION
OF VUK'S *PISMENICA* AND THE ILLYRIAN MOVEMENT

Summary

Although there were attempts to present the Serbian language to English-speaking intellectual circles, the Serbian grammar written by the famous Oxford University Slavic studies expert William Morfill has a prominent place, both regarding the description of the Serbian language and relations between Serbs and the Western world. The first British professor of Russian and Slavic studies was dedicated to this task, quoting the most authoritative sources and authors of his time, and in this paper we will try to determine the way in which Vuk's *Pismenica* and the Illyrian Movement influenced the British author. In order to achieve that we analyzed Morfill's description of the Serbian grammar his attitudes towards Serbian and compared them with what Vuk and members of the Illyrian movement had written. We identified certain common features which begin with the language and alphabet conceived in *Pismenica* and/or members of the Illyrian Movement, that he views the language as one and the same, use of Old Church Slavonic as a model, using identical examples and some minor common elements.

Key words: William Morfill, Vuk Karadžić, Illyrian movement, grammar, Serbian language.

Михаило ШЋЕПАНОВИЋ*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 12.11.2014.
Прихваћен: 12.01.2015.

ДИЈАЛЕКАТСКА ДИСТРИБУЦИЈА И НОРМАТИВНИ СТАТУС ЛЕКСЕМЕ „ДАКО” У ГРАМАТИКАМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА XIX ВИЈЕКА

У раду се сагледава нормативни статус лексеме *дако* у грамастикама С. Новаковића и Т. Маретића, а затим се прати дистрибуција ове лексеме у дијалекатској лексикографији, сагледава њен статус у разговорном језику и наддијалекатској равни, преко које се инкорпорира у књижевни текст, а то стање не оправдава њен статус дијалектизма у стандардним речницима српског језика.

Кључне ријечи: Дијалекатска дистрибуција, дијалектизам, нормативни статус, српске граматице, српски говорни типови, лексема *дако*.

У вријеме стандардизације српског језика за поједине од особина које је имао источнохерцеговачки говорни тип у значењима која нису била прозирна, а која су „покривала” друге језичке јединице, нормативисти су се опередјеливали према различитим критеријумима: дистрибуцији, „ширини” дате појаве, њеној супституентности другим језичким јединицама и сл. Управо такав статус добила је лексема ДАКО у значењу МОЖДА.

Наш циљ је да сагледамо међуоднос дате двије лексеме с обзиром на дијалекатску дистрибуцију и семантички статус лексеме ДАКО у систему источнохерцеговачког говорног типа и Вуковог српског књижевног језика, узимајући у обзир тумачења која о конструкцији с овом лексемом дају граматику српскога језика у XIX веку, посебно најутицајнија од тадашњих граматику – граматику Тома Маретића.

1. Т. Маретић (1963: 614) наводи да се презент мјесто футура узима у неким упитним реченицама „уз *да ако* презент тренутних глагола (а трајни се не узимају) има значење футура: *да ако* удари киша, тј. можда ће ударити”, упућујући нас на т. 509ц у својој Граматици где наводи: „Ријеч *дако* (тј

* мејл!!!

да ако) управо значи *можда*, али се у томе значењу узима само онда кад је с тим *можда* помијешано нешто жеље. Примјери: *дако* (штампано да 'ко) дође барем половина (Нар. пјесме 4, 375) тј. *можда* ће доћи, желим да дође. Вук у Рјечнику код *да* каже за реченицу *да ако (не)удари киша* да значи жељу: *можда* (не)ће ударити. Други примјери: *да ако* се још ко нађе коме ће тако мила бити В. да. 3, 222; *да ако* и мени кад сване! нар. посл.47, ; *да ако* се сада већ приљуби к мени муж мој Д.1 мојс29, 45. Жеља може бити пренесена у пренесена у прошлост: *да ако* је чуо Господ што рече Равсак, Д. Ис. 37, 4. Како је свеза *да ако* добила значење *можда* – закључује Маретић – то ми није јасно”.

1.1. За ријеч *можда* Маретић само узгредно наводи у т. 115. када говори под насловом *Испадање и отпадање слогова* : „Много јаче је скраћено *можда* од *може бити да ...*” Занимљиво да пет година прије Маретића Стојан Новаковић (1894:403) у наслову *Прилози од реченица*, или као их он назива „*приложне узречице*”, наводи за *можда* (из *може да* мјесто *може бити да*), док о ријечци *дако* неме помена. Као да је од Новаковића наовамо ријеч *дако* добила локални, дијалекатски, провинцијални, а *можда* нормативни статус. Без обзира на чињеницу што ријеч *дако* и данас чувају говори источне и централне Херцеговине, говори западне Србије, дијелови шумадијских говора, зетско-рашки говори и дио метохијских говора:

– Дако не пане киша док не попластимо откосе. – Дако га улове. – Дако оздрави. – Дако стрпате оно сијено. – Дако бане која од њиг (Станић 1990: 146); – Дако би се трга, да ми га је проврсти ову годину. – Поитај , учо, дако Драгомана затекнемо над земљом (Ђоковић 2010: 126).

– Глеја дако га ти наћераш да дође. – Дако ми донесете з Града мало прашка (Ђупићи 1997: 72); – Дако они дођу да пос’еде. – Дако и мене неће сунце огрије (Башановић-Чечовић 2010: 125); Да ако Бог и нма дадне кад гоћ! – Д а ако се и ја не окујем на овај свет (Елезовић 1932: 119); – Иди у круг от цркве, дако те неће дират нико. – Овако дадосмо сами, дако остане која (Букумирић 2012: 118)

1.1.1. Занимљиво је овде поменути и фреквентност примјера ријечи *дако* у разним форумима на интернет-мрежи (forum. cafe montnrgro.com; madein montenegro.com; Brodarevo.net; *Cutoloji.wordpress.com* и сл.):

– *Дако* сване на Цетињу, продат дио Обода; – Најбоље да ме распалиш том пеглом по глави, *дако* више будемо квит; – Врати те телескопе на очи, *дако* с њима погодиш где треба; – Ајд леба ти, сврати до моје жене на поса и реци јој да нисам стигао да купим оне карте за балет, тебе неће да туче, а ваљда послије неће ни мене, *дако* се олади до увече; – *Дако* преживе један дан без пара; – *Дако* се устанеш, мој сине из тога хошка данас.

Само ових неколико примјера илуструје колико се лексема *дако* угнијездила у наддијалекатску раван колоквијалног стила српског језика, што је само „корак” ка књижевноумјетничком изразу наших писаца, што потврђују примјери из Бећковићеве поеме *Рече ми један чоек*:

– Но само да видиш шта су жестоке иксанске муке, *дако* би ти пукло пред очи, једном па занавијек (31); Но све контам *дако* неј мајка му стара, а *дако* је најгори чоек (31) – што само потврђује колико се арелна подлога осликава на лексичком плану књижевног текста.

2. Ипак однос неке врсте релативне синонимности модалних прилога (ријечци) *можда* и *дако* не може се показати без сагледавања њихове граматичке дистрибуције без обзира на њихов неравноправан статус посматрано кроз „нормативистички скенер”. Управо ту нам могућност даје савремена синтаксичка литература и радови синтаксичара који, ослањајући на поуздан корпус, расветљавају нека занемарена мјеста у развоју српског граматичког система. Тако је за ову тему био више него инспиративан рад М. Ковачевића *Конкурентност двају футура и перфективног презента* (2009: 121–125). Наиме говорећи о међуодносу перфективног презента и футура I, аутор наводи да се ово питање ако се посматра кроз призму сербокroatистичке литературе, „изгледа као да између српске и хрватске граматичке и научне литературе и није постојала кореспонденција. Готово сва србистичка литература говори о конкурентности имперфективног презента и футура првог...” Неспорно јесте – наставља Ковачевић – да је у савременом српском језику посебно у публицистичком стилу, перфективни презент врло фреквантан у употреби, али није јасно по којим би то он критеријумима он био грешка, тј. ненормативан”. Слиједје десетине примјера које поткрепљују наведене тврдње. Ковачевићев методолошки поступак не занемарује Маретићево мишљење, јер се наглашава да је још „Маретић константовао... да уз *дако* и презент тренутних (трајни се не узимају) има значење футура”.

Битне чињенице из закључних напомена овог Ковачевићевог рада, којима су промијењена досадашња србистичка гледишта о граматичком статусу и семантичком међуодносу перфективног презента, футура првог и футура другог перфективних глагола, врло су значајне за нашу тему јер се у оба примјера модални прилог *можда*, може замијенити са *дако*.

Дакле:

2.1. У српском књижевном језику само уз модални прилог *можда* могућа је употреба перфективног презента у вриједности футура првог у простој реченици, или пак у некој клаузи независносложене реченице, као на пр.: *Можда (дако) он и остане на челу Партизана...*

2.2. Футур други може се употријебити у простој реченици (или некој клаузи независносложене реченице) само ако је у тој реченици употријебљен модални прилог *можда*, најчешће и пресупозицијска партикула (*н*)и: *Можда (дако) и он једног дана буде заиграо у Партизану...*

2.3. Дјелимична еквивалентност модалних прилога *можда* и *дако* може се остварити само у одређеним синтаксичко-семантичким условима. Наиме, уочљива семантичка компонента жеље једина је компонента коју има «дако» а нема «можда». Будући да има ту компоненту жеље, која подразумијева «наду да ће се нешто остварити», модални прилог *дако* (или ријечца *дако*) може доћи само уз свршене глаголе, и то чак не ни у свим глаголским облицима употријебљене свршене глаголе – него перфективне глаголе у презенту и футуру другом, и перфекту (теоријски је још могуће и у плусквамперфекту), нпр. *Дако дође / Дако буде дошао / Дако је дошао*. (али не може: *дако дође, *дако ће доћи, вјероватно због тога што аорист служи за изражавање искуључиво доживљаја, а у реализацију оног што је приповједач видео не

може да се сумња, док футур први носе компоненту извјесности реализације глаголске радње, а ДАКО наглашава НЕИЗВЈЕСНОСТ, необавијештеност, незнање да ли је радња реализована у прошлости, или неувјереност да ће радња бити реализована у будућности, с увијек присутном *жељом* да до реализације дође. За разлику од *можда* који има епистемичку модалну вриједност 50% увјерености и 50% неувјерености у реализацију будуће радње (пола – пола увјереност), *дако* уз ту епистемичку компоненту увјерености субјекта у реализованост радње „без преваге ни на једну страну” има и компоненту *оптативног значења* – *жеље да радња ипак буде реализована*.

Из тих разлога свако *дако* у вриједности *можда*, ријечца *можда* може замијенити, само што се губи значење жеље. Супротна замјена није увијек могућа. Није могућа нигдје мимо просте реченице или клаузе у саставу независносложене реченице, и то уз три наведена глаголска облика творена од перфективних глагола.

Да су ДАКО и МОЖДА тада релативни синоними (раздваја их само значењска компонента жеље присутне код ДАКО) види се и по томе што се они не могу употријebити у истој реченици, не може се рећи: **Дако можда дође*, или **Можда дако је дошао*. Осим тога, пошто је у ријечи ДАКО садржан већ везник ДА, ову лексему није могуће употријebити у клаузама зависних реченица, вјероватно због тога што ДА у ДА АКО искључује комбиновање са било којим зависним везником. Ту треба свакако напоменути да се условно ДА у потенцијалном значењу такође комбинује само са перфективним презентом (нпр.: *Да дође*, то бих му рекао), па онда није ни чудо да се и ДАКО комбинује најчешће с тим глаголским обликом. Зато од свих оних многих примјера у којима се у зависним клаузама може употријebити МОЖДА такво *можда* није замјењиво са ДАКО (уп. Потрошачи који *МОЖДА добију/ су добили награду*, неће је моћи реализовати, али не иде: * *Потрошачи који ДАКО добију/ су добили награду*, неће је моћи реализовати).

3. ДАКО дакле, без обзира да ли се пише састављено или одвојено, увијек има вриједност модалног прилога који захтијева структуру просте реченице или независне клаузе, никад се не може остварити у оквиру зависне клаузе на мјесту *можда*.

Управо због те сужене дистрибуције у односу на *можда*, лексема ДАКО, иако носи семантичку компоненту жеље коју МОЖДА нема, и није добила стандарднојезички статус. Остала је провинцијализам, дијалектизам: везан за строго одређене синтаксичке структуре, и за врло ограничен број глаголских облика творених искључиво од перфективних глагола, и за ограничен дијалекатски простор. Можда је баш та „дијалекатска нераспрострањеност” (неупотреба чак ни у оквиру цијелог источнохерцеговачког говорног простора) и условила да се она, са „уникатним модалним значењем” међу модалним прилозима или ријечцама нађе ван стандарднојезичке употребе!

Она, међутим, будући да комбинује епистемичко значење (значење вјероватноће о реализацији радње) са жељним – нема правог конкурента међу модалним прилозима и ријечцама српскога језика, и покрива „празно мјесто у систему”, па се треба питати зашто јој је укинута стандарднојезичка

вриједност (нормативна вриједност). Посебно и због тога што, сем Маретића, рјечници – ни САНУ ни ЈАЗУ – не региструју ДАКО у значењу *можда*, него у другим периферним значењима, која тешко да и по једном нормативном критеријуму могу добити статус стандарднојезички допуштених.

4. Из свега наведеног слиједи сљедечи закључак: лексема ДАКО у значењу МОЖДА доста је фреквентна у разговорном, па и књижевноумјетничком стилу српскога језика. У односу на МОЖДА она има сужену дистрибуцију: употребљава се само у простим реченицама и клаузама независносложене реченице, док њена употреба није могућа у зависним клаузама. Уз то, долази само уз перфективне глаголе, у малом броју глаголских облика: презенту, футуру другом, перфекту и у плускавмперфекту. Ако и има сужену дистрибуцију, лексема ДАКО у односу на МОЖДА има *богатију значењску структуру*, јер са епистемичким значењем комбинује и значење жеље да се радња изврши. Због тога она покрива празно мјесто у систему, није замјењива ниједном другом лексемом са синонимним значењем, па је тим чудније да је до данас остала са статусом дијалектизма или провинцијализма.

ЛИТЕРАТУРА

- Башановић-Чечовић 2010:** Јелена Башановић-Чечовић, *Рјечник говора Зете*, ЦАНУ, Подгорица.
- Букумирић 2012:** Милета Букумирић, *Речник говора северне Метохије*, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Ђоковић 2010:** Љубомир Ђоковић, *Рјечник никишићког краја*, ЦАНУ, Подгорица.
- Елезовић 1932:** Гл. Елезовић, *Речник косовско-метохијског дијалекта*, СКА, Београд.
- Ковачевић 2009:** Милош Ковачевић, „Међуоднос перфективног презента и футура I”, у: *Огледи из српске синтаксе*, Друштво за српски језик и књижевност србије, Београд.
- Маретић 1963:** Томо Маретић, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnoga jezika*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Новаковић 1894:** Стојан Новаковић, *Српска граматика*, Издање и штампа државне штампарије, Београд.
- Ристић 2010:** Данијела Ристић, *Речник околине Мојковца*, ЦАНУ, Подгорица.
- РСМ 1976:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Матица српска, Нови Сад.
- РСЈ 2007:** *Речник српскога језика*, Матица српска, Нови Сад.
- Станић 1990:** Милија Станић, *Ускочки речник*, Научна књига, Београд.
- Ђупић 1997:** Драго Ђупић – Жељко Ђупић, *Речник говора Загарача*, СДЗБ XLIV, САНУ, Београд.

Mihailo Šćepanović

DIALECTAL DISTRIBUTION AND NORMATIVE STATUS OF THE LEXEME *ДАКО*
IN THE 19TH CENTURY SERBIAN LANGUAGE GRAMMARS

Summary

The paper deals with the interrelationship between lexemes *дако* (if only) and *можда* (maybe) with the reference to the dialectal distribution and semantic status. The tapered distribution of the lexeme *дако* compared to the lexeme *можда* could be explained by the semantic component of a *desire* reflected by the lexeme *можда*, which is why the lexeme *дако* has not received a standard language status. It has stayed a provincialism, dialecticism, strictly tied to a specific syntactic structure and for a very limited number of verbal forms derived exclusively from perfective verbs, and to a limited dialectal space. Perhaps it was precisely because its dialectal use is not widespread (it is not used even in the whole East Herzegovinian voice type) the lexeme *дако* with its 'unique modal meaning', among other modal particles, is left out of the standard language use.

САДРЖАЈ

Први светски рат и периодизација развоја српског књижевног језика

Владислава Ж. Ружић АКТУЕЛНОСТ БЕЛИЋЕВОГ ПОГЛЕДА НА ГЛАГОЛСКЕ ДОПУНЕ ...	5
Миливој Б. Алановић КОНЦЕПТИ „ВЕЗЕ” И „ЗАВИСНОСТИ” У БЕЛИЋЕВОМ МОДЕЛУ УСТРОЈСТВА РЕЧЕНИЦЕ	15
Ненад Б. Ивановић ЛЕКСИКОГРАФСКА МИСАО АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА НА ПОЧЕТКУ ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА.....	27
Марина Љ. Спасојевић АЛЕКСАНДАР БЕЛИЋ КАО ПОКРЕТАЧ ЛИНГВИСТИЧКЕ ПЕРИОДИКЕ НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА.....	39
Ксенија Ј. Кончаревић ЈУСТИН ПОПОВИЋ И ПОЧЕЦИ БОГОСЛУЖБЕНЕ УПОТРЕБЕ САВРЕМЕНОГ СРПског КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА	49
Весна Половина МЕЂУГЕНЕРАЦИЈСКА ОБЕЛЕЖЈА МЕДИЈСКИХ ТЕКСТОВА О ПОЧЕТКУ ПРВОГ СВЕТског РАТА	59
Милош М. Ковачевић СРПски ЈЕЗИК И ЋИРИЛИЦАУ ТОКУ ПРВОГА СВЈЕТског РАТА.....	71
Бојана С. Милосављевић СЛУЖБЕНИ ВОЈНИ ДИСКУРС И РАТНИ ВОЈНИ ИЗВЕШТАЈИ	85
Владан З. Јовановић ВОЈНЕ КОМАНДЕ У СРПскоЈ ВОЈСЦИ У ВЕЛИКОМ РАТУ	99
Ђорђе Р. Оташевић ВОЈНА ТЕРМИНОЛОГИЈА У РОМАНУ ЗАБОРАВЉЕНИ ГРОБОВИ МАТА БЛАЖЕВИЋА	109

Илијана Р. Чутура ДНЕВНИЧКЕ ЗАБЕЛЕШКЕ СРЕТЕНА АЏИЋА	117
Снежана П. Вучковић ПОЗДРАВЉАМ ТЕ ТАВНИМ ГЛАСОМ – СРПСКА ПИСМА ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА, ПРАГМАТИЧКО-СТИЛСКИ АСПЕКТ ...	131
Гордана Илић Марковић ОКУПАЦИОНИ ЛИСТ <i>BEOGRADSKЕ NOVINE / BELGRADER NACHRICHTEN</i> 1915–1918	143
Ана М. Јањушевић Оливери ЈЕЗИЧКО-СТИЛСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ „РАТНОГ ДНЕВНИКА”	157
Надежда Д. Јовић О ЈЕЗИКУ НИШКИХ НОВИНА ИЗДАТИХ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (<i>НОВОСТИ, НОВА ЗОРА, НОВА ПОБЕДА</i>)	169
Ирена Р. Цветковић Теофиловић ЈЕЗИК ИЗВЕШТАЈА СА ВОЈИШТА У „СРПСКИМ НОВИНАМА” ИЗ 1915. ГОДИНЕ	183
Славко Ж. Станојчић КОНКОРДАНЦИЈСКЕ ВАЛЕНЦЕ ЛЕКСЕМА <i>РАТ, ПОЛИТИКА И ПАТРИОТИЗАМ</i> КАО ЗНАЧЕЊСКОГ ЈЕЗГРА НАРАТИВНОГ ДИСКУРСА	197
Драгана Д. Вељковић Станковић КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈА <i>ТРАДИЦИЈЕ</i> У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	207
Ана Б. Пејановић ФОЛКЛОРНА ФРАЗЕОЛОГИЈА КАО ИНТЕРТЕКСТУ УМЈЕТНИЧКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ (ФОЛКЛОРНИ ПРЕЦЕДЕНТНИ ФЕНОМЕНИ).....	219
Ничка Г. Бечева БЕЗЕКВИВАЛЕНТНА ЛЕКСИКА У ПРИЧАМА ЗОРАНА ЋИРИЋА С ОБЗИРОМ НА ЊЕНО ПРЕВОЂЕЊЕНА БУГАРСКИ ЈЕЗИК.....	235
Валентина Седефчева ВУКОВ ЈЕЗИК У ДРУГОЈ КЊИЗИ <i>СЕОБА</i> И ЊЕГОВ ПРЕВОД НА БУГАРСКИ ЈЕЗИК – <i>ПРЕСЕЛЕНИЯ. КНИГА ВТОРА</i>	243

Mihai N. Radan ЗНАЧАЈ И РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА СРПСКИХ ГОВОРА ИЗ РУМУНИЈЕ С КРАЈА 19. И У ПРВИМ ДЕЦЕНИЈАМА 20. ВЕКА	253
---	-----

Два века од Вукове Писменице

Галина Г. Тяпко ЛЕЗИЧКА ЛИЧНОСТ АУТОРА ПРВЕ СРПСКЕ ПИСМЕНИЦЕ (1814)	271
---	-----

Стана С. Ристић ВУКОВА ПИСМЕНИЦА И СРПСКА ГРАМАТИКА У СВЕТЛУ ГРАМАТИЧКЕ КРИТИКЕ	285
---	-----

Миодраг В. Јовановић РЕФЛЕКСИ ЈАТА И СРОДНЕ ПОЈАВЕ У ВУКОВОЈ ПИСМЕНИЦИ И ЊЕГОШЕВОМ ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ	305
--	-----

Радоје Д. Симић КАРАКТЕР ВУКОВА БИЛИНГВИЗМА У ДЕЛИМА 1814–1818. ГОДИНЕ	319
--	-----

Вељко Ж. Брборић ПРЕПИСКА ЂУРЕ ДАНИЧИЋА И ВУКА КАРАЏИЋА И ДАНИЧИЋЕВА АФИРМАЦИЈА ВУКОВЕ РЕФОРМЕ	329
--	-----

Веран Ј. Станојевић О МАРЕТИЋЕВОМ ВИЂЕЊУ ЗНАЧЕЊА ПРОШЛИХ ВРЕМЕНА У СВЕТЛУ САВРЕМЕНЕ ТЕМПОРАЛИСТИКЕ	343
--	-----

Тијана В. Ашић О КАТЕГОРИЈАМА ГЛАГОЛСКОГ ВРЕМЕНА, НАЧИНА И ВИДА У ГРАМАТИЦИСТОЈАНА НОВАКОВИЋА	357
---	-----

Рајна М. Драгићевић О ЛЕКСИЦИ ВУКОВОЈ И ВУКОВСКОЈ	371
--	-----

Јелица Р. Стојановић ВУКОВА РЕФОРМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА У КОНТЕКСТУ ДВАЈУ ПРИНЦИПА: „ПИШИ КАО ШТО ГОВОРИШ” И „ОПЋЕНЕ ПРАВИЛНОСТИ”	387
---	-----

Александар М. Милановић АКТУЕЛНОСТ ВУКОВИХ РАНИХ ПОГЛЕДАНА ФОНЕТСКО-ФОНОЛОШКИ САСТАВ СРПСКОГ КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА (1814–1818)	403
Сања Ж. Ђуровић О ГЛАГОЛУ У ВУКОВОЈ „ПИСМЕНИЦИ” И ДАНАС	413
Александар Д. Стефановић НОРМИРАЊЕ УПОТРЕБЕ БРОЈЕВА У ВУКОВИМ И ДАНИЧИЋЕВИМ РАДОВИМА У ОДНОСУ НА СТАЊЕ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	423
Горан Н. Зељић ПРАВОПИСНА РЕШЕЊА ВЕЗАНА ЗА БРОЈЕВЕ – ОД ВУКОВЕ <i>ПИСМЕНИЦЕ</i> ДО ДАНАС	439
Соња В. Ненезић ДВА ИЗДАЊА ВУКОВЕ ГРАМАТИКЕ	451
Предраг Ј. Мутавцић ВУК, ШИНКАЈИ И БОЈАЦИ – ЗНАЧАЈ ИСТОРИЈСКЕ ПОЈАВЕ ПРВИХ ПОКУШАЈА НОРМИРАЊА СРПСКОГ, РУМУНСКОГ И АРОМУНСКОГ ЈЕЗИКА	461
Ненад М. Томовић ГРАМАТИКА СРПСКОГ ЈЕЗИКА ВИЛИЈАМА Р. МОРФИЛА КАО ОДЈЕК ВУКОВЕ <i>ПИСМЕНИЦЕ</i> И ИЛИРСКОГ ПОКРЕТА	479
Михаило Шћепановић ДИЈАЛЕКАТСКА ДИСТРИБУЦИЈА И НОРМАТИВНИ СТАТУС ЛЕКСЕМЕ „ДАКО” У ГРАМАТИКАМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА XIX ВИЈЕКА	487

